अमृतम्-२

कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितं

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम् ।

(तत्त्वप्रकाशिकाख्यया-बृहद्वृत्त्या समन्वितम्)

[षष्ठ-सप्तमाष्टमाध्यायात्मको द्वितीयः खण्डः]

संपादकः

व्याकरणाचार्य-पन्न्यासश्रीहेमचन्द्रविजयो गणिः

प्रकाशिका

श्रीअमृतजैनसाहित्यवर्धकसभा

दौलतनगर-बोरीवली (पूर्व)

मुंबई-६६ एन. बी.

વ્યવસ્થાપકસમિતિ

શ્રી. કાન્તિલાલ ઉજમશી ઝવેરી–મુંબઈ.

શ્રી કપૂરચંદ રણછોડદાસ વારૈયા–પાલીતાણા

શ્રી પૂનમચંદ કેવળચંદ શાહ–મુંબઈ

શ્રી. ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા–અમદાવાદ

શ્રી. વસંતલાલ મફતલાલ દોશી–મુંબઈ

श्री वीरनि० सं २४९८	मूल्यम्	ई. स १९७२
विक्रसंवत् २०२८	२०–००	प्रति–२०००

પ્રાપ્તિ સ્થાનો

૧. શ્રી. અમૃતસૂરીશ્વરજી જૈન જ્ઞાનમંદિર
દોલતનગર, બોરીવલી (પૂર્વ) મુંબઈ–૬૬ એન બી.

૨. પંડિત ભૂરાલાલ–કાળીદાસ.
સરસ્વતીપુસ્તક ભંડાર હાથીખાના–રતનપોળ. અમદાવાદ

૩. શ્રી. અમૃતપુણ્યોદય જ્ઞાનશાળા.
શ્રીકેસરિયાજી નગર, તળેટી, પાલિતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

मुद्रक :
महान्त स्वामी श्रीत्रिभुवनदासजी शास्त्री वैष्णवाचार्य
श्रीरामानन्द प्रिन्टिंग प्रेस, काकरिया रोड,
अहमदाबाद–२२

પ્ર કા શ કી ય

અમારી સભા તરફથી આ પુસ્તકના પાંચ અધ્યાયોનો પ્રથમ ખંડ પ્રથમ પ્રકાશિત થયો છે. આ બીજા ખંડમાં છઠ્ઠો–સાતમો અને આઠમો એમ ત્રણ અધ્યાયો છે.

આ રીતે બે ભાગમાં થઈને શ્રીસિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન આઠે અધ્યાયરૂપ સંપૂર્ણ પ્રકાશિત થાય છે.

આ વિશિષ્ટ પ્રકાશનમા પૂજ્યપા' 'વિશારદ કવિરત્ન પીયૂષપાણિ આચાર્યમહારાજ શ્રી વિજયઅમૃત-સૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીની કૃપા પ્રધાન કારણ છે.

બીજા સહાયભૂત અનેક–અનેક રીતે થયા છે તે સર્વનો અમે આભાર માનીએ છીએ. ખાસ કરીને અમદાવાદનિવાસી શ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રી બાબુભાઈ ધોળીદાસ ધ્રુવે અમને છાપકામની વ્યવસ્થામાં જે સહકાર આપ્યો છે તે બદ્દલ અમો તેમના આભારી છીએ.

આના પ્રથમ ખંડમા વ્યવસ્થાપકસમિતિ વગેરેની હકીકતો આપેલ છે, તેથી તેની પુનરુક્તિ અમે કરતા નથી

આ દ્વિતીય ખંડનું સમ્પાદનકાર્ય પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રી. વિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના પટ્ટાલંકાર પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી.વિજયદેવસૂરિજી [illegible] વિદ્વાન્ શિષ્યરત્ન પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રી.હેમચન્દ્ર-વિજયજી ગણિવર્યે ખૂબજ કાળજીપૂર્વક કર્યું છે.

વ્યાકરણના અભ્યાસીઓને આ ગ્રન્થ અતિશય ઉપયોગી છે એ તો સિદ્ધ હકીકત છે. તેમાં આ પ્રકાશન કાર્યક્ષમ બનશે એવી અમારી ધારણા છે એ ધારણા ફળવતી બને તે માટે અમે તે તે ક્ષેત્રની યોગ્ય વ્યક્તિઓને સહાયભૂત થવા વિનંતી કરીએ તો તે અસ્થાને નહી ગણાય. જો કે એવા જીવો એ માટે સજ્જ જ હોય છે. આ આવુ સુકૃત કાર્ય કરવા માટે રાહ જોઈને બેઠા હોય છે પણ વર્તમાન સમયનુ કાર્યવૈવિધ્ય એટલું વધી પડ્યું હોય છે કે તેમા આ કાર્ય અવિલંબે થતું નથી વ્યાકરણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ વધે, જગત્‌ને શુદ્ધ શબ્દોનું ભાન થાય, શુદ્ધ વાણી શુદ્ધ ભાવોને સમજાવે અને તેમા આ પ્રકાશન કામમા આવે–એવી ભાવના સાથે અમારુ વક્તવ્ય પૂર્ણ કરીએ છીએ

—પ્રકાશક

सम्पादकीयम् ।

अयि शुचिसंस्कृतभारतीज्वलज्ज्योतिःसमुज्ज्वलितमानसः

सहृदयधुरीणा विपश्चितोऽन्तेवसन्तश्च !

विदिततरमिदं तत्रभवतां यद् विश्वस्मिन्नप्यस्मिन् जगति सकलव्यवहाराणां प्रवरं साधनं भाषैवेति, न तां विना नृणां स्वल्पोऽपि व्यवहारः प्रचलितुमर्हः ।

सा हि भाषा संस्कारित-संस्कारहीनभेदाद् द्विधा प्रयुज्यते । संस्कारोऽपि च द्विविधो भावगतः, शब्दगतश्चेति । तत्र शब्दगतसंस्कारसम्पादनाय हेतुभूतं व्याकरणमेवेति दृढं वक्तुं पारयामः ।

एतदर्थमेवैतदुपयोगिता मुक्तकण्ठमुद्घोषयन्ति समेऽपि विशेषज्ञाः । एतानि व्याकरणानि भारतीयभाषाणां तदितरभाषाणां च पृथक् पृथग् दृश्यन्ते । परं तेषु सर्वेषु प्राचीनतमं सकल-व्यवस्थासाधकं च व्याकरणं संस्कृतव्याकरणमेवेति निश्चप्रचम् ।

किमपि शास्त्रमध्येतुं प्रयतमानानां जनानां कृते प्रथमतो व्याकरणज्ञानमेव मुख्यतमम् । उक्तं च—

"यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र ! व्याकरणम् ।

स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥" इति ।

एवं च 'पदव्युत्पादनार्थं व्याकरणं प्रवृत्तम्' इति न्यायसूत्रकृता गौतमेनोच्चैरुदघोषि । वस्तुतः पदसाधनसाधकं व्याकरणमेवेति समेषां शास्त्रकृतां मतमनवद्यम् । न्याय-सांख्य-योग-वेदान्तादिदर्शनानां मौलिकज्ञानं व्याकरणनिघ्नमिति तदध्येतारः प्रथमं व्याकरणे प्रयतन्ते । उक्तं च केनापि विदुषा—

"यस्माज्जनः प्रथममेतदधीत्य धीमान् ।

शास्त्रान्तरेषु भवति श्रवणेऽधिकारी ॥" इति ।

युक्तं चैतत् । सकलशास्त्राणां पदमयत्वात् पुरः पदज्ञानमावश्यकमेवेति नात्र सन्देहलेशः । "मुखं व्याकरणं स्मृतम्" इत्युक्ते षडङ्गेषु प्रधानत्वमस्य निर्बाधम् । "मुखमिव प्रधानं, प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति" इति स्पष्टं व्याहारि भाष्यकृता पतञ्जलिना एवं च तत्तच्छास्त्रीया मौलिका ग्रन्थाः सर्वेऽपि संस्कृतभाषायामेव दरीदृश्यन्ते ।

"व्याकरणात् पदसिद्धिः पदसिद्धेरर्थनिर्णयो भवति ।

अर्थात् तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानात् परं श्रेयः ॥"

इति भास्कराचार्यसूक्तमपि सकलदर्शनानामन्तिमफलत्वेनाभिप्रेय परमश्रेयःपदवाच्यं मोक्षफलं व्याकरणेनैव सिद्ध्यतीति निर्दिशतीत्यास्तां तावत् ।

अत एव च प्राचीनकालादारभ्य व्याकरणविषयको नैकविधप्रयासोऽनेकैः विद्वद्भिः कृतोऽवलोक्यते । जैन-जैनेतरमतानुसारेण सर्वप्रथमव्याकरणमैन्द्रव्याकरणमेवेति निश्चीयते, तदन्तर-मन्यान्यपि व्याकरणानि विद्वद्धौरेयैरनेकैरुपनिबद्धानीति साम्प्रतं तान्येव प्राक्तनैन्द्रस्यानुपलब्धत्वात् प्राचीनतां गतानि तानि चाष्टौ व्याकरणानि विद्वद्भिरष्टाभी रचितानि, यथा—

"ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।
सारस्वतं चापिशलं शाकल्यं पाणिनीयकम् ॥" इति ।

तत्तत्कर्त्तारोऽप्यष्टौ यथा—

"इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमर-जैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥" इति ।

पाणिनिना तु स्वव्याकरणे कतीनां वैयाकरणानां नामोल्लेखो व्यधायि । पाणिनिव्याकरणे समागतानामाचार्याणां सख्याश्चतुःषष्टिरिति केषाञ्चिन्मतम् । तेषु कियन्तो नाम्ना निर्दिश्यन्ते—आपिशलिः, गालवः, गार्ग्यः, काश्यपः, भारद्वाजः, चक्रवर्मा, सेनकः, पौष्करसादिः, भागुरिः इत्यादयः ।

परमेतैराचार्यैः रचितानि व्याकरणानि न साम्प्रतमुपलभ्यन्ते, तानि च करालकालकृशानुकवलितानि भविष्यन्तीत्यनुमीयते, अथवा केषुचिदपि भाण्डागारेषु विराजितान्यपि नैवेदानीं प्रसिद्धिं गतान्यध्ययनाध्यापनोपयोगीनि च समजनिषत ।

संस्कृतज्ञानां परमसौभाग्येन खीस्ताब्दात् सार्धत्रिशतवर्षपूर्वमपि रचित पाणिनीय व्याकरणमद्यापि पठन-पाठनोपयोगि सर्वविदितमक्षुण्णमेवोपलभ्यते । एतद् व्याकरणस्यैवाध्ययनाध्यापनोपयुक्तत्वं वाराणसीप्रभृतिक्षेत्रेषु दृश्यते । अत्र च व्याकरणविषये व्याडिना लक्षश्लोकात्मकः सङ्ग्रहनामा ग्रन्थ एको व्यरचि । तदनु कात्यायनापराभिधानेन वररुचिना वार्तिकं, भगवता पतञ्जलिना महाभाष्यं, भर्तृहरिणा च वृत्तिं विरच्यैनदलमकारि महावैयाकरणेन जैयटसूनुना श्रीकैयटेन च प्रदीपाऽऽख्यया व्याख्यया महाभाष्यमलञ्चक्रे । सौस्थ्यं च लेभे ततः पाणिनीयं व्याकरणम् ।

तदनु चैतेषां कृतिपयोधिमुन्मथ्य ततोऽवाप्तसद्बोधरत्नेन श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितेन प्रक्रियासौकर्याय सिद्धान्तकौमुदी-प्रौढमनोरमा-शब्दकौस्तुभादिग्रन्थाः प्रणीताः, विशदीकृताश्च सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण श्रीनागेशभट्टेन ।

एवं च सत्यप्यर्थे करालकलिकालमहिम्ना स्तोकमतीनां छात्राणामनायासेन ज्ञानोत्पादनाय प्रभूतकाठिन्यप्रक्रियागौरवादिकण्टकाञ्चित पाणिनीयं व्याकरणं नैवालम् । अपरेषु व्याकरणेष्वपि सुबोधत्व-स्पष्टार्थत्व-प्रक्रियालाघवादिगुणराहित्येन परस्य स्वल्पाकारस्य सर्वाङ्गसंकलितस्य नवीनव्याकरणस्यावश्यकत्वं पर्यवेक्ष्य श्रीसिद्धराज-जयसिंहप्रोत्साहितः कलिकालसर्वज्ञः सकलविद्याम्भोनिधिमन्थनमन्दरायमानः श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरोऽभिनवं व्याकरणं व्यरीरचत् । साम्प्रतं चैतद् व्याकरणं सत्स्वप्येतेषु सर्वेषु व्याकरणेषु सुबोधतया स्पष्टार्थतया प्रक्रियालाघवेन च शेखरायमाणं समजनीति नात्र केषामपि सन्देहलेशः ।

कलिकालसर्वज्ञविरुदालङ्कृतेन सार्धकोटित्रयश्लोकप्रमितग्रन्थप्रणयनपटीयसा भगवता श्रीहेमचन्द्राचार्यवर्य्येण गुर्जरधराधवस्य सिद्धराजेत्याख्यया विदितस्य जयसिंहदेवस्य कम्रया विज्ञप्त्या समुद्भूतोत्साहेन प्रणीतस्यास्य कर्तृप्रेरकोभयनामसवलितं नाम कृतमवलोक्यते सिद्धराजकारितत्वात् सिद्धं, हेमचन्द्रेण कृतत्वाद् हेमचन्द्रमिति सिद्धहेमचन्द्रमधिकृत्य कृतमिति विग्रहसाधितं **सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनमिति ।**

प्रबन्धचिन्तामणिकर्तु श्रीमेरुतुङ्गसूरीश्वरस्योक्त्या ज्ञायते यदिद व्याकरणं सूत्रपाठ-धातुपाठ-गणपाठ-लिङ्गानुशासनोणादिवृत्ति-लघुवृत्ति-तत्त्वप्रकाशिकानामबृहद्वृत्ति-शब्दमहार्णवनाम-महान्याससमुल्लसित वर्षेणैकेनैव स्तोकेन समयेन सूरीश्वरेण एकाकिनैव प्राणायीत्यहो महापुरुषाणां सरस्वतीप्रसादमुपेयुषा समर्थप्रतिभाशालित्वमभिव्यनक्ति ।

अथ विद्वद्धौरेयो धंधुकानाम्नि नगरे वैक्रमीये पञ्चचत्वारिंशदुत्तरैकादशशततमे (११४५) सवत्सरे कार्तिकशुक्लपूर्णायां चच्चाख्यजनकात् पाहिणी(चाहिणी)नाम्न्यां जनन्यां लब्धजन्मा चाङ्गदेवेत्यभिधया समुदजनि ।

मोढवणिग्जातीयोऽयम् आचार्यवर्यश्रीदेवचन्द्रसूरीश्वराल्लब्धावबोधो नववर्षदेशीय एव स्तम्भतीर्थे गृहीतप्रव्रज्योऽल्पेनैव कालेन सलीलमवगाहिताखिलवाङ्मयपयोधिः प्रतिभाचञ्चुरेक-विंशतिवर्षीयो मरुधरान्त पातिनागोराभिधनगरे महामहपुरस्सरं स्वीयगुरुवरादवाप्ताचार्यपदवीको हेमचन्द्रसूरिरिति नाम्ना बभूव धराया प्रथित । अर्बुदाचलनिकटवर्तिनि 'अजारी'नामके ग्रामे समाराधितवाग्देवतोऽयं विशिष्टमतिचमत्कृतिमलं प्रपेदे ।

सर्वतः प्रसारिण्या प्रतिभया कृतोऽनेन शासनस्योद्योतो विविधप्रकारैरिति विदितमेव सर्वेषाम् । सिद्धराजजयसिंह-कुमारपालप्रभृतिभूपालप्रतिबोधनेन तद्द्वारा च अमारिप्रवर्तन-जिनबिम्ब-जिनचैत्यनिर्माण-तीर्थयात्रासघ-सत्रशालाद्यनेकप्रभावनाभि. प्राभावि जैनशासनं महामनीषणाऽनेन ।

विद्वन्मतल्लजेनैनेन व्याकरण-काव्य-कोश-न्याय-साहित्य-छन्दो-योग-स्तुतिस्तोत्रेतिहासकथा-ऽऽख्यानकाद्यनेकविषयकाः भूरिणो ग्रन्था. ग्रथिताः ।

शतार्थकाव्यटीकायां श्रीसोमप्रभसूरिणा सत्यमेवोक्तं यत्—

"क्लृप्त व्याकरण नवं विरचितं छन्दो नवं द्व्याश्रया-
लङ्कारौ प्रथितौ नवौ प्रकटितौ श्रीयोगशास्त्रं नवम् ।
तर्कः सञ्जनितो नवो जिनवरादीना चरित्रं नवं
बद्धं येन न केन केन विधिना मोह' कृतो दूरतः ॥" इति ।

सुधीप्रवरमिम सस्तुवन्नाचार्यश्रीमल्लिषेणसूरिराजोऽपि 'स्याद्वादमञ्जर्या' युक्तमेवावादीत्—

"निस्सीमप्रतिभैकजीवितधरौ निश्शेषभूमिस्पृशां
पुण्यौघेन सरस्वती-सुरगुरुस्वाङ्गैकरूपौ दधत् ।

य: स्याद्वादमसाधयन्निजवपुर्दृष्टान्ततः सोऽस्तु मे
सद्‌बुद्ध्यम्बुनिधिप्रबोधविधये श्रीहेमचन्द्रः प्रभुः ॥"

एवंविधान्यनेकप्रशंसावचनानि तत्तद्‌ग्रन्थकर्तृभिः स्वस्वग्रन्थे निबद्धानीति नात्र लघीमनि प्रास्ताविके प्रतिपादयितुमर्हानीत्यास्तां तावत् । ऐतिह्यकोविदाः समयमिमं सूरीश्वरीयं 'हैमयुग'-नाम्नोद्‌घोषयन्ति ।

अथ प्रकृतं प्रस्तुमः । तत्त्वप्रकाशिकाऽऽख्यया बृहद्‌वृत्त्या विभूषितस्यास्य व्याकरणस्य पञ्चाध्यायात्मकः प्रथमो भागः त्रि-चतुरेभ्यः वर्षेभ्यः पूर्वम् **'श्रीअमृतजैनसाहित्यवर्धकसभया'** प्राकाश्यं नीत आसीत् । तस्य षष्ठ-सप्तम-प्राकृतव्याकरणरूपाष्टमाध्यायात्मकं द्वितीयमिमं भागं झटित्येव प्रकाशयितुं कामयमानाऽपि सा सभा मुद्रणयन्त्रादिप्रातिकूल्येन त्वरितं न समशक्नोत् । साम्प्रतं तु सद्‌भाग्यानुरोधेन स्वाभीष्टद्रुमप्रफुल्लत्वादयं द्वितीयो भागो वाचकवर्याणां करकमल-योरायातीति महतो महस्य विषयः ।

ग्रन्थोऽयं पुरा प्रभूतसमयपूर्वं शासनसम्राट्-तपागच्छाधिपति-सूरिचक्रचक्रवर्तिनाऽऽचार्य-चूडामणिना श्रीमद्विजयनेमिसूरीश्वरेण प्रोत्साहितेन मनसुखलालतनुजनुषा वदान्यताधरीकृत-कल्पतरुणा श्रेष्ठिवरेण माणेकलालभ्रात्रा प्रकाशित आसीत् । परमिदानीं तस्य भूरिजीर्णतया अप्राप्यतया च न कोऽपि तदध्येतुमुद्यत इत्यतोऽयं प्रयासो नितरां धन्यवादार्हः ।

अस्य च सम्पादनविधौ यद्वचसाहमुद्यतोऽभूवं ते समर्थविद्वांसो विविधशास्त्रोद्यानसतत-विहारिण आचार्यवर्य्याः **श्रीमद्विजयधर्मधुरन्धरसूरीश्वराः** यत्कृपाबलनैव मन्दधीरप्यहमेतत्कार्यं विधातुं शक्तोऽभूवं ते अस्मदीयपरमोपकारिणः शिरीषकुसुममृदुस्वान्ताः पूज्यपादगुरुप्रवराः **श्रीमद्‌विजयदेवसूरीश्वराश्च** न मनागपि स्मृतेर्दूरीकर्तुमर्हाः । अस्मदनुजशिष्येण मुनिप्रद्युम्नविजये-नाऽपि प्रासङ्गिकं साहाय्यं विहितं तदपि न विस्मरणार्हम् ।

प्रान्ते च प्रयत्नपूर्वकं सम्पादितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे त्रुटयो न भविष्यन्तीति नैव वक्तुं पारयामि । तथापि गुणैकपक्षपातिनः प्रेक्षावन्तः सज्जनाः संशोध्य व्याकरणमिदं पठन-पाठनार्थ-मुररीकृत्य सर्वेषां प्रयत्नं सफलयन्त्विति भूयो भूयो विज्ञाप्य विरमति—

यतमानोऽत्र जगत्यां स्खलितो नहि को जनः प्रमादवशः ।
हसति खलस्तं दृष्ट्वा सुजनस्तु भृशं समाधत्ते ॥

विदुषामाश्रवः
पं० हेमचन्द्रविजयो गणिः ।
(व्याकरणाचार्यः)

२०१९ मार्ग. शु. ९. बुधवासरे
श्रीअमृतसूरिज्ञानमन्दिरम्,
दोलतनगरम्—मुम्बापुरी

સહાયકોની નામાવલી

૧૦૦૦૦-૦૦	શ્રી ગુજરાતી જૈન શ્વે. તપગચ્છ સંઘ, ૯૬ કેનીંગ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા
૨૦૦૦-૦૦	શ્રી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક ગુજરાતી જૈન સંઘ, માટુંગા
૧૨૦૦-૦૦	શ્રી જ્ઞાનખાતામાથી.
૧૦૦૦-૦૦	શેઠ શ્રી હસમુખલાલ અમૃતલાલ, મુંબઈ
૧૦૦૦-૦૦	શેઠ શ્રી જટાશંકર અમરચંદ દોશી, મુંબઈ
૧૦૦૦-૦૦	શ્રી. સમી જૈન સંઘના જ્ઞાનખાતામાથી
૧૦૦૦-૦૦	શ્રી. શાંતિનગર જૈન સંઘ, અમદાવાદ, પૂજ્ય આચાર્ય શ્રીવિજયદેવસૂરીશ્વરજીના ઉપદેશથી
૯૮૦-૦૦	શ્રી ગોલવાડ જૈન સંઘના જ્ઞાનખાતામાંથી
૬૨૫-૦૦	શ્રી ચાંદબેન સુંદરલાલ
૫૦૧-૦૦	શેઠ શ્રી સોમચંદ ચૂનીલાલ. હા સ્વ. શ્રી સુશીલા બહેન, મુંબઈ
૫૦૧-૦૦	શ્રી. સુશીલા બહેન દામજીભાઈ, મુંબઈ
૫૦૦-૦૦	શ્રી જ્ઞાનખાતામાંથી.
૩૨૫-૦૦	શેઠ શ્રી. શાંતિલાલ પાનાચંદ
૩૦૦-૦૦	શ્રી શશીબહેન ભણશાલી
૨૦૧-૦૦	પૂ. સાધ્વી શ્રી. જ્યોતિપ્રભાશ્રીજી મ૦ ના ઉપદેશથી, મુંબઈ
૨૦૦-૦૦	શેઠ શ્રી હિંમતલાલ ભવાનભાઈ
૧૦૧-૦૦	શેઠ શ્રી ભોગીલાલ બબલદાસ. હા. શ્રી ચંપકભાઈ, મુંબઈ
૧૦૧-૦૦	શેઠ શ્રી ખુમચંદ રતનચંદ. મુંબઈ
૧૦૧-૦૦	શ્રી. ગોડીજી ઉપાશ્રયની બહેનો તરફથી પૂ. સાધ્વી શ્રી. જ્યોતિપ્રભાશ્રીજી મ૦ ના ઉપદેશથી, મુંબઈ
૧૦૦-૦૦	એક સદ્‌ગૃહસ્થ તરફથી
૫૧-૦૦	શેઠ શ્રી માનમલ ચેનમલ
૫૧-૦૦	શેઠ શ્રી મૂલચંદ માનમલ
૫૦-૦૦	શ્રી ગુલાબબહેન.

॥ ॐ ह्रीँ अर्हँ नमः ॥

सकललब्धिनिधानाय श्रीगौतमस्वामिने नमः ॥

शब्दब्रह्मणे स्वस्ति ।

कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरिभगवद्भ्यो नमः ।

सदा स्तुवे श्रीगुरुनेमिसूरिम्,
सूरिं तथा श्रीविजयामृताऽऽह्वम् ।

कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितं

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम् ॥

(स्वोपज्ञ-तत्त्वप्रकाशिकाऽभिधया बृहद्वृत्त्या समलङ्कृतम्)

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

तद्धितोऽणादिः ॥ ६ । १ । १ ॥

अणादिः प्रत्ययो य इत ऊर्ध्वं वक्ष्यते स तद्धितसंज्ञो विज्ञेयः । औपगवः । कापटवः । तद्धितप्रदेशाः 'ऋतो रस्तद्धिते' (१–२–२६) इत्यादयः ॥ १ ॥

पौत्रादि वृद्धम् ॥ ६ । १ । २ ॥

परमप्रकृतेः अपत्यवतो यत्पौत्राद्यपत्यं तद्वृद्धसञ्ज्ञं भवति । गर्गस्यापत्यं पौत्रादि गार्ग्यः । एवं वात्स्यः । पौत्रादीति किम् ? अनन्तरापत्ये गार्गिः वात्सिरित्येव भवति । पौत्रस्यापत्यत्वात् तदाद्यपत्यमेव विज्ञायते । वृद्धप्रदेशाः 'वृद्धाद्यूनि' (६–१–३०) इत्यादयः ॥ २ ॥

वंश्यज्यायोभ्रात्रोर्जीवति प्रपौत्राद्यस्त्री युवा ॥ ६ । १ । ३ ॥

वंशे भवो वंश्यः पित्रादिरात्मनः कारणम् । ज्यायान् भ्राता वयोऽधिक एकपितृक एकमातृको वा । प्रपौत्रः पौत्रापत्यम् परमप्रकृतेश्चतुर्थः । स्त्रीवर्जितं प्रपौत्राद्यपत्यं जीवति वंश्ये ज्यायोभ्रातरि वा युवसंज्ञं भवति । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । वश्यज्यायोभ्रात्रोरिति किम् ? अन्यस्मिन् जीवति गार्ग्यः । ज्यायोग्रहणं किम् ? कनीयसि भ्रातरि गार्ग्यः । जीवतीति किम् ? मृते गार्ग्यः । प्रपौत्रादीति किम् ? पौत्रो गार्ग्यः । अस्त्रीति किम् ? स्त्री गार्गी । वचनभेदः पृथग्निमित्तत्वद्योतनार्थः ॥ ३ ॥

सपिण्डे वयःस्थानाधिके जीवद्वा ॥ ६ । १ । ४ ॥

ययोरेकः पूर्वः सप्तमः पुरुषस्तावन्योन्यस्य सपिण्डौ । वयो यौवनादि । स्थानं पिता पुत्र इत्यादि ।

परमप्रकृते' स्त्रीवर्जित प्रपौत्राद्यपत्यं वयःस्थानाभ्यां द्वाभ्यामप्यधिके सपिण्डे जीवति जीवदेव युवसञ्ज्ञ वा भवति । पितृव्ये पितामहस्य भ्रातरि वा वयोऽधिके जीवति जीवंत् गार्ग्यस्यापत्य गार्ग्य' गार्ग्यायणो वा । एव वात्स्य वात्स्यायनो वा । सपिण्ड इति किम् ? अन्यत्र गार्ग्य । वयःस्थानाधिक इति किम् ? द्वाभ्यामन्यतरेण वा न्यूनं गार्ग्य । जीवदिति किम् ? मृतो गार्ग्य । जीवतीत्येव । मृते गार्ग्य । प्रपौत्रादीत्येव, पौत्रो गार्ग्य । अस्त्रीत्येव, स्त्री गार्गी ॥ ४ ॥

युववृद्धं कुत्सार्चे वा ॥ ६ । १ । ५ ॥

युवा च वृद्धं चापत्य यथासंख्य कुत्सायामर्चायां च विषये युवसञ्ज्ञ वा भवति । यूनः कुत्सायां पक्षे युवत्व निवर्त्यते तत्र वृद्धप्रत्ययेनाभिधान भवति । गार्ग्यस्यापत्यं युवा कुत्सितो गार्ग्य' गार्ग्यायणो वा जाल्मः । गुर्वायत्तो भूत्वा स्वतन्त्रो य' स एवमुच्यते । कुत्साया अन्यत्र गार्ग्यायण एव । वृद्धस्य चार्चायां पक्षे युवत्वं प्राप्यते । तत्र युवप्रत्ययेनाभिधान भवति । गर्गस्यापत्यं वृद्धमचित तत्रभवान् गार्ग्यायण' गार्ग्यो वा । अर्चाया अन्यत्र गार्ग्य एव । अस्त्रीत्येव । गर्गस्यापत्यं पौत्रादि स्त्री गार्गी ॥ ५ ॥

संज्ञा दुर्वा ॥ ६ । १ । ६ ॥

या सञ्ज्ञा सव्यवहाराय हठान्नियुज्यते सा दुसञ्ज्ञा वा भवति । देवदत्तीया । दैवदत्ता । सिद्धसेनीया' । सैद्धसेना । दुप्रदेशा' 'दोरीय' (६–३–३१) इत्यादय ॥ ६ ॥

त्यदादिः ॥ ६ । १ । ७ ॥

सर्वाद्यन्तर्गतास्त्यदादयो दुसञ्ज्ञा भवन्ति । त्यदीयम । तदीयम । यदीयम् । इदमीयम् । अदसीयम् । एतदीयम । एकीयम् । द्वीयम् । युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । किमीयम् । त्यादायनि । यादायनिः ॥७॥

वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः ॥ ६ । १ । ८ ॥

यस्य शब्दस्य स्वरेषु मध्ये आदिः स्वरो वृद्धिसञ्ज्ञो भवति स शब्दो दुसञ्ज्ञो भवति । आम्रगुप्तायनि' । शालगुप्तायनि. । आम्बष्ठ्यः । शालीयः । मालीय । ऐतिकायनीय' । औपगवीयः । वृद्धिरिति किम् ? दत्तस्येमे दात्ताः । अत्र स्वरेष्वादिः अकारोऽस्तीति दुसञ्ज्ञा स्यात शालीया इत्यादिषु तु न स्यादिति वृद्धिग्रहणम् । यस्येति सञ्ज्ञिनिर्देशार्थम् । अनेन हि स इत्याक्षिप्यते । स्वरेष्विति व्यञ्जनानपेक्षया बुद्धिसनिकृष्टस्वरसनिवेशापेक्षमादित्व यथा विज्ञायेतेत्येवमर्थम् । तेन व्यञ्जनादेरपि दुसञ्ज्ञा सिद्धा भवति । आदिरिति किम् ? सभासन्नयने भव साभासनयन' ॥ ८ ॥

एदोदेश एवेयादौ ॥ ६ । १ । ९ ॥

देश एव वर्तमानस्य यस्य शब्दस्य स्वरेष्वादिः स्वर एकार ओकारो वा भवति स ईयादौ प्रत्यये विधातव्ये दुसञ्ज्ञो भवति । सैपुरिका । सैपुरिकी । स्कौनगरिका । स्कौनगरिकी । सेपुरं स्कोनगरं च वाहीकग्रामौ । देश इति किम् ? दैववाचक नन्द्यध्ययनम् । एवकारोऽन्यत्र वृत्तिव्यवच्छेदार्थः । तेन देशेऽन्यत्र च वर्तमानस्य न भवति । क्रोडं नामोदग्ग्रामस्तत्र भव' क्रौड' । देवदत्तं नाम वाहीकग्रामस्तत्र भवो दैवदत्तः । क्रोडशब्द' स्वाङ्गेऽपि वर्तते । देवदत्तशब्द' पुंस्यपि क्रियाशब्दश्च । ईयादाविति किम् ? आयनिञादौ न भवति ॥ ९ ॥

प्राग्देशे ॥ ६ । १ । १० ॥

प्राग्देशे वर्तमानस्य यस्य शब्दस्य स्वरेष्वादि' स्वर एकार ओकारो वा भवति स ईयादौ प्रत्यये विधातव्ये दुसञ्ज्ञो भवति । क. पुन' प्राग्देशः यः

शरावत्याः सरितः पूर्वोत्तरेण वहन्त्याः पूर्वतो दक्षिणतो वा भवति । यस्तु पश्चिमत उत्तरतो वा स उदक् । यदाहुः—

प्रागुदञ्चौ विभजते, हंसः क्षीरोदके यथा ।
विदुषां शब्दसिद्ध्यै या, सा वः पायाच्छरावती ॥ १ ॥

एणीपचने भव एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । कोशवृक्षीयः । गोमयहृदीय । एकचक्रक. । क्रोडं नाम प्राग्ग्रामस्तत्र भवः क्रोडीयः । देवदत्तं नाम प्राग्ग्रामस्तस्य काश्यादिपाठात् णिकेकणौ । दैवदत्तिका । दैवदत्तिकी । पूर्वकं देशग्रहणम् एवकारेण संबद्धमिति पुनरिह देशग्रहणम् । देश एवेति नियमनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ १० ॥

वाद्यात् ॥ ६ । १ । ११ ॥

वा इति च आद्यादिति च द्वितयमधिकृत वेदितव्यम् । तत्र वाधिकारादित ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विकल्प्यन्ते । तेन पक्षे यथाप्राप्त वाक्य समासश्च भवति । उपगोरपत्यम् । उपग्वपत्यम् इति । उत्सर्गरूपस्तु तद्धितोऽपवादविषये 'पीलासाल्वामण्डूकाद्वा' (६–१–६८) इत्यादौ वाग्रहणान्न भवति । आद्यादित्यधिकारात्सूत्रे यदादौ निर्दिष्टं तस्मात्प्रत्ययो भवति नान्यस्मात् । तेन 'सास्य'–(६–२–९८) इत्यधिकारे देवतेत्यादौ सेति प्रकृतिरस्येति प्रत्ययार्थो व्यवस्थितो भवति । इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रम् हविः । ऐन्द्रो मन्त्रः ॥ ११ ॥

गोत्रोत्तरपदाद्गोत्रादिवाजिह्वाकात्यहरितकात्यात् ॥ ६ । १ । १२ ॥

गोत्रमपत्यम् । जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जिताद्गोत्रप्रत्ययान्तोत्तरपदात् यद्गोत्रप्रत्ययान्तमुत्तरपदं तस्मादिव वक्ष्यमाणः प्रत्ययो भवति । यथेह ईयो भवति चारायणीयाः पाणिनीयाः जैमिनीयाः रौढीयाः तथा कम्बलचारायणीयाः ओदनपाणिनीयाः कडारजैमिनीयाः घृतरौढीया इत्यादावपि भवति । यथा चेहाञ् भवति शाकलाः काण्वाः दाक्षाः पान्नागाराः तथा व्रैहिशाकलाः पैङ्गलकाण्वाः कापिलदाक्षाः क्षैरपान्नागारा इत्यत्रापि भवति । अजिह्वाकात्यहरितकात्यादिति किम् ? यथेहेयो भवति कात्यस्य छात्राः कातीयास्तद्वदिह न भवति । जिह्वाचपलः कात्यो जिह्वाकात्यः । हरितभक्षः कात्यो हरितकात्यः तस्येमे छात्राः जैह्वाकाताः हारितकाताः ॥ १२ ॥

प्राग् जितादण् ॥ ६ । १ । १३ ॥

प्राग् जितशब्दसकीर्तनात् पादत्रयं यावत् येऽर्था अपत्यादयस्तेष्वपवादविषयं परित्यज्याण् प्रत्ययो वा भवति । उपगोरपत्यमौपगवः । मञ्जिष्ठया रक्तं वस्त्रं माञ्जिष्ठम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । अश्मनो विकार आश्मः । स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः । णकारो वृद्ध्यर्थः । अधिकारः परिभाषा विधिर्वाऽयम् । अधिकारपक्षे प्राग्जितादित्युत्तरार्थम् । अन्यथेकणित्यादिवदणित्येव सिद्धम् ॥ १३ ॥

धनादेः पत्युः ॥ ६ । १ । १४ ॥

धनादेर्गणात्परो यः पतिशब्दस्तदन्ताद्धनपतीत्येवमादेः प्राग्जितीयेऽर्थेऽण् प्रत्ययो वा भवति । धनपतेरपत्यं तत्र भवस्तत आगतो वा धानपतः । आश्वपतः । राष्ट्रपतेरिदं राष्ट्रपतम् । धान्यपतम् । प्राणपतम् । धन अश्व गज शत गण कुल गृह पशु धर्म धन्वन् सभा सेना क्षेत्र अधि राष्ट्र धान्य प्राण इति धनादिः । केचित्तु गृहसेनाशब्दौ न पठन्ति । तन्मते गार्हपत्यं सैनापत्यम् इत्युत्तरेण ञ्य एव । पत्युत्तरपदलक्षणस्य ञ्यस्य राष्ट्रादिषु त्रिषु 'दोरीयः' (६–३–३१) इतीयस्य चापवादोऽयम् ॥ १४ ॥

त्वे वा ॥ ६ । १ । २६ ॥

स्त्रीशब्दात्पुंस्शब्दाच्च त्वे त्वप्रत्ययविषये भावे यथासंख्य नञ् स्नञ् प्रत्ययौ वा भवतः । स्त्रिया भाव स्त्रैणं स्त्रीत्वं स्त्रीता । पौंस्नम् पुंस्त्वम् पुंस्ता । पुनर्वा-ग्रहण प्रत्ययविकल्पार्थम् ॥ २६ ॥

गोः स्वरे यः ॥ ६ । १ । २७ ॥

गोशब्दात् स्वरादितद्धितप्रसङ्गे यः प्रत्ययो भवति । गोरिद गव्यम् । गोरपत्य गव्यः । गवि भवं गव्यम् । गौर्देवतास्य गव्यः । गवा चरति गव्य. । स्वर इति किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगत गोरूप्यम् । गोमयम् ॥ २७ ॥

ङसोऽपत्ये ॥ ६ । १ । २८ ॥

अणादयोऽनुवर्तन्ते । ङस पष्ठ्यन्तान्नाम्नोऽपत्येऽर्थे यथाभिहितमणादयः प्रत्यया भवन्ति । उपगोरपत्यमौपगवः । धानपतः। दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंस्नः । अपत्य इत्यपत्यमात्र विवक्षित न लिङ्गसंख्यादि । तेन द्वयोर्बहुषु स्त्रीलिङ्गादौ च भवति । औपगवौ । औपगवाः । औपगवी इत्यादि । ङस इति किम् । देवदत्तेऽपत्यम् । अपत्य इति किम् । भानोरयं भानवीयः । श्यामगवीय । 'तस्येदम्' (६–३–१५९) इत्येवाणादिसिद्धौ अपत्यविवक्षाया तदपवादबाधनार्थं वचनम् । तेन भानोरपत्य भानव । श्यामगवः । अत्र 'दोरीयः' (६–३–३१) इतीयो न भवति । कम्बल उपगो अपत्यं देवदत्तस्येत्यत्र तु असामर्थ्यान्न भवति ॥ २८ ॥

आद्यात् ॥ ६ । १ । २९ ॥

अपत्ये येऽणादय प्रत्ययास्ते आद्यात् परमप्रकृतेरेव भवन्ति । पौत्राद्यपत्य सर्वपूर्वजानामा परमप्रकृतेः पारपर्येण सबन्धादपत्य भवति । तत्र तैस्तैः सबन्धविवक्षायामनन्तरवृद्धयुवभ्योऽपि प्रत्ययः प्राप्नोतीति नियमार्थ आरम्भः । उपगोरपत्यमनन्तरं वृद्धं वा औपगवः । तस्याप्यौपगविः । औपगवेरप्यौपगवः । गर्गस्यापत्यं पौत्रादि गार्ग्यः । गार्ग्येरपि गार्ग्यः । गार्ग्यस्यापि गार्ग्यः । गार्ग्यायणस्यापि गार्ग्यः । अनन्तरादयोऽपि परमप्रकृतिरूपेणैवापत्ये प्रत्ययमुत्पादयन्ति ॥ २९ ॥

वृद्धाद्यूनि ॥ ६ । १ । ३० ॥

यून्यपत्ये विवक्षिते य प्रत्ययः स आद्यात् वृद्धात् परमप्रकृतेर्यो वृद्धप्रययस्तदन्ताद्भवति । 'आद्यात्' (६–१–२९) इत्यस्यापवादः । वृद्धादिति यूनि प्रकृतिर्विधीयते । गर्गस्यापत्य वृद्धं गार्ग्यं । तस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । दक्षस्यापत्य पौत्रादि दाक्षि. तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः । नडस्यापत्य वृद्धम् नाडायनः, तस्यापत्य युवा नाडायनिः । यूनीति किम् ? गार्ग्यः नाडायनः । आद्यात् इत्येव । उपगोरपत्य । वृद्धमौपगव तस्यापत्य युवा औपगविः । गार्ग्यायणस्य अपत्यं युवा गार्ग्यायणः । अत्रायनण् इञ् च न भवति ॥ ३० ॥

अत इञ् ॥ ६ । १ । ३१ ॥

ङसोऽपत्य इति वर्तते । अकारान्तात् ङसन्तान्नाम्नोऽपत्येऽर्थे इञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । दक्षस्यापत्य दाक्षि । अस्यापत्यम् इ । अत इति किम् ? शौभय । कैलालप । केचित्तु शुभयाकीलालपाशब्दाभ्यामणमपि नेच्छन्ति । कथं 'त्यजस्व कोप कुलकीर्तिनाशनं, भजस्व धर्म कुलकीर्तिवर्धनम् ॥ प्रसीद जीवेम सबान्धवा वय, प्रदीयता दाशरथाय मैथिली' ॥ १ ॥ तस्येदमिति विवक्षायामण् भविष्यति । अपत्यविवक्षाया तु दाशरथिरित्येव भवति । अथ काकबकशुकादेः कस्मान्न भवति । जात्यैवापत्यार्थस्य पौत्रादेरनन्तरस्य चाभिहितत्वात् । यत्र त्वर्थप्रकरणादेर्विशेषप्रतीति-

रस्ति तत्र भवत्येव । यथा 'कुतश्चरति मायूरि', केन कापिञ्जलि' कृत' ।' एतेन काक्यादिभ्य एयणादयो ऽपि व्याख्याताः । कथं तर्हि क्रौञ्चः कौकिल' गौधेर' चाटकैर इति । जातिशब्दा एवैते यथाकथंचिद्व्युत्पाद्यन्ते । यथा क्षत्रं क्षत्रियः राजा राजन्यः मनुः मनुष्यो मानुष इति । अनभिधानाच्च शतसर्ववृद्धकारकराजपुरुषमाथुरकुररादिभ्यो न भवति । ञकारो ञित्कार्यार्थः ॥ ३१ ॥

बाह्वादिभ्यो गोत्रे ॥ ६ । १ । ३२ ॥

स्वापत्यसंतानस्य स्वव्यपदेशकारणमृषिरनृषिर्वा यः प्रथम' पुरुषस्तदपत्यं गोत्रम् । बाह्वादिभ्यो ङसन्तेभ्यो गोत्रेऽपत्येऽर्थे इञ् प्रत्ययो भवति । अनकारान्तार्थो बाधकबाधनार्थश्चारम्भः । बाहोरपत्यं बाहविः । औपवाकवि' । नैवाकवि. । औदञ्चि' । इह्वोदञ्चिर्वति पैलादिषु चोदञ्चीति सनकारस्य पाठादनर्चायामपि नलोपाभाव' । गोत्र इति किम् ? योऽपत्ये बाहुर्नाम तस्यापत्य बाहवः । सभवापेक्षं च गोत्रग्रहणम् । तेन पञ्चानामपत्यं पाञ्चिः साप्ति' आष्टिः इत्यादि सिद्धम् । बाहु उपवाकु निवाकु वटाकु चटाकु उपबिन्दु चाटाकु वृकला कृकला चूडा बलाका जङ्घा छगला भगला लगहा ध्रुवका धुवका मूषिका सुमित्रा दुर्मित्रा । वृकलादिभ्यो यथासभवमेयणो मानुषीनामलक्षणस्य चाणोऽपवादोऽयमिञ् । युधिष्ठिर अर्जुन राम सङ्कर्षण कृष्ण गद प्रद्युम्न शाम्ब सत्यक शूर असुर अजीगर्त मध्यंदिन । एषु ऋष्यादिलक्षणस्याणोऽपवाद' । सुधावन् स्वधावत् पुष्करसद् अनुरहत् अनडुह् पञ्चन् सप्तन् अष्टन् क्षेमधन्विन् माषशिरोविन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् प्राकारमर्दिन् नगरमर्दिन् इन्द्रशर्मन् मद्रशर्मन् अग्निशर्मन् देवशर्मन् उपदञ्च उदञ्च कुनामन् सुनामन् सुदामन् शिरस् लोमन् एतौ तदन्तौ । हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षिः । औडुलोमि' । शारलोमिः । इति बाह्वादय' । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेन सख्युरपत्यं साखिः । सवेशिनः सांवेशिः । उदङ्कस्य औदङ्किः । एवमौद्दालकि' वाल्मीकिः आरुणिः इत्यादि सिद्धम् भवति । शिवादेश्च प्राग्येऽकारान्ता बिदादयस्तेभ्य ऋष्यणं बाधित्वा उक्तादर्थादन्यत्रानेनैवेञ् बिदादेर्वृद्धेऽञ् वक्ष्यते । विदस्यापत्यमनन्तरं बैदिः । और्विः । गर्गादेर्यञ् । गार्गिः । वात्सिः । कुञ्जादेर्ञायन्यः । कौञ्चि' । ब्राध्निः । अश्वादेरायनञ् । आश्विः । आर्किः । नडादिभ्य आयनण् । नाडिः । मौञ्जिः । अनकारान्तेभ्यस्त्वणेव औपमन्यवः ।' जामदग्नः । भास्मः । सौमनसः । लैगवः । शारद्वतः । इतः प्रभृति गोत्र इत्यधिकारात् गोत्रे संभवति ततोऽन्यत्र प्रतिषेधः ॥३२॥

वर्मणोऽचक्रात् ॥ ६ । १ । ३३ ॥

चक्रशब्दवर्जितात्परो यो वर्मन्शब्दस्तदन्तादपत्येऽर्थे इञ् प्रत्ययो भवति । इन्द्रवर्मणोऽपत्यमैन्द्रवर्मिः । अचक्रादिति किम् ? चाक्रवर्मणः ॥३३॥

अजादिभ्यो धेनोः ॥ ६ । १ । ३४ ॥

अजादिभ्य' परो यो धेनुशब्दस्तदन्तादपत्येऽर्थे इञ् प्रत्ययो भवति । आजधेनविः । बाष्कधेनविः । अजादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ॥३४॥

ब्राह्मणाद्वा ॥ ६ । १ । ३५ ॥

ब्राह्मणशब्दात्परो यो धेनुशब्दस्तदन्तादपत्येऽर्थे इञ् वा भवति । ब्राह्मणधेनविः । ब्राह्मणधेनव' ॥३५॥

भूयःसंभूयोऽम्भोऽमितौजसः स्लुक् च ॥ ६ । १ । ३६ ॥

भूयस् सभूयस् अम्भस् अमितौजस् इत्येतेभ्यो-ऽपत्येऽर्थे इञ् प्रत्ययो भवति सकारलोपश्चैषाम् ।

भूयसोऽपत्यं भौयिः । एवं सांभूयि । आम्भिः । आमितौजि । भूयसो नेच्छन्त्यन्ये । अकतसोऽपीच्छन्त्येके । आकति ॥३६॥

शालङ्क्यौदिपाडिवाड्वलि ॥ ६ । १ । ३७ ॥

शालङ्कि औदि पाडि वाड्वलि इत्येते शब्दा अपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शलङ्कोरपत्य शालङ्कि । अत्रेञ् प्रत्यय उकारलोपश्च निपात्यते । उदकस्यौदि । अत्रेञ् कलोपश्च । षण्णा षाडि । अत्रेञ् अन्त्यस्य च डत्वम् । वाचं वदति वाग्वादस्तस्यापत्यं वाड्वलि । अत्रेञि वाचोऽन्तस्य डत्वं वलभावश्चोत्तरपदस्य ॥३७॥

व्यासवरुटसुधातृनिषादबिम्बचण्डालादन्त्यस्य चाक् ॥ ६ । १ । ३८ ॥

व्यासादिभ्योऽपत्येऽर्थे इञ् प्रत्ययो भवति तत्सनियोगे चैषामक् इत्ययमन्तादेशो भवति । व्यासस्यापत्य वैयासकि । वरुटस्य वारुटकि । सुधातुः सौधातकि । निषादस्य नैषादकिः । वृद्धे तु परत्वाद्विदादिलक्षणोऽञ् । नैषाद । बिम्बस्य बैम्बकि । चण्डालस्य चाण्डालकि । सुधातृव्यासाभ्यामणोऽपवाद । वरुटात् कारुण्यस्यापवाद । शेषेभ्योस्त्येव । कर्मारव्याघ्राग्निशर्मभ्योऽपीच्छन्त्येके । कार्मारकि । वैयाघ्रकि । आग्निशर्मकि ॥३८॥

पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दुरनन्तरेऽञ् ॥ ६ । १ । ३९ ॥

पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्द इत्येतेभ्यो ङसन्तेभ्योऽनन्तरेऽपत्येऽर्थे अञ् प्रत्ययो भवति । पुनर्भ्वा अनन्तरमपत्य पौनर्भव । पौनर्भवौ । पौनर्भवा । पौत्र । दौहित्र. । नानान्द्र. । अनन्तर इति किम् ? वृद्धेऽञ् न भवति । अञो ञित्करणमुत्तरार्थम । इह तु सूत्रेऽञि अणि वा नास्ति विशेषः । नन्वस्त्येव विशेषः । अञि हि 'यञञोऽश्यापर्णे'—(६—१—१२६) इत्यादिनाञो बहुपु लुप् स्यात् यथा वैदः वैदौ विदा इति । तथा सघादिष्वर्थेषु 'सघघोषाङ्क'—(६—३—१७१) इत्यादिनाञ परोऽण् स्यात् यथा वैदमिति । अणि तु तदुभयमपि न भवति यथौपगवा औपगवकमिति । तथा पुत्रशब्दादञ्प्रत्ययान्तात् ततोऽप्यपत्यविवक्षायाम् 'अत इञ' (६—१—३१) इतीञि 'ञिदार्षादणिञो'—(६—१—१४०) इति तस्य लुपि पौत्र इति स्यात् यथा वैद पिता वैदः पुत्रः । अणि तु 'द्विस्वरादण' (६—१—१०९) इत्यायनिञ् स्यात् यथा कार्त्रायणिरिति । उच्यते । पुनर्भ्वाद्यपत्यस्यागोत्रत्वाद्गोत्राधिकारविहिता लुप् संघाद्यण् च न भविष्यति । पौत्रशब्दाच्चावृद्धप्रत्ययान्तत्वादञ्यणि च इञ् आयनिञ् च न भविष्यतीति विशेषाभाव एव । केचित्तु पुनर्भ्व इति लुपमप्युदाहरन्ति । तेषां पुनर्भूरिति गोत्र तत्रेहाप्यस्ति विशेष ॥ ३९ ॥

परस्त्रियाः परशुश्चासावर्ण्ये ॥ ६ । १ । ४० ॥

परस्त्रीशब्दादनन्तरेऽपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति तत्सनियोगे परस्त्रीशब्दस्य परशुभावश्चासावर्ण्ये न चेत् पुरुषेण सह समानो वर्णो ब्राह्मणत्वादिस्तस्या भवति । परा पुरुषाद्भिन्नवर्णा स्त्री परस्त्री । तस्या अनन्तरापत्यं पारशवः । असावर्ण्य इति किम् ? परस्य स्त्री परस्त्री तस्या अनन्तरापत्यं पारस्त्रैणेय । कल्याण्यादिपाठादेयण् अन्तस्य चेनादेश । अनुशतिकादिपाठादुभयपदवृद्धिश्च ॥ ४० ॥

विदादेर्वृद्धे ॥ ६ ।१ ।४१ ॥

विदादिभ्यो वृद्धेऽपत्येऽर्थे अञ् प्रत्ययो भवति । विदस्यापत्यं वृद्धं वैद । वैदौ । विदा । और्व ।

और्वौ । उर्वाः । काश्यपः । काश्यपौ । कश्यपाः । भारद्वाजः । भारद्वाजौ । भरद्वाजाः । अथेन्द्रहूः सप्तमः काश्यपानाम् भारद्वाजानां कतमोऽसीत्यत्र बहुषु लुप् कस्मान्न भवति । नायमञ् किंतु अस्येदम् इति विवक्षायामण् । सर्वेषामपि हि पितरोऽभेदोपचारेण कश्यपाः । यथा बभ्रुः मण्डुः लमक इति । वृद्धि इति किम् ? विदस्यापत्यमनन्तरं वैदिः । विद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कीदर्भ विश्वानर ऋष्टिषेण ऋतुभाग हर्यश्व प्रियक पियक अपस्तम्भ कुवाचर कूवाचर शरद्वत् शुनक धेनु । उत्सादिष्वपि धेनुशब्दः पठ्यते । स प्रत्यग्रप्रसवगव्यादिवाचकः । अयमृषिवचनः । अश्व शङ्ख गोपवन शिशु विन्दु ताजम अश्वावतान श्यामाक श्यापर्ण हरित किन्दास वयस्क अर्कलुग वध्योग विष्णुवृद्ध वृष्णिवृद्ध प्रतिबोध रथीतर रथंतर गविष्ठिर गविष्ठिल निषाद शवर मठर सृदाकु पृदाकु । केचिदेतौ हरितादेः प्राक् पठन्ति । तन्मते 'हरितादेरञः' (६–१–५५) इत्यायनण् न भवति । मठरशब्दं गोपवनादावपि अञो लुबभावार्थं केचित्पठन्ति । अन्ये तु मठराद्यकारादिमञमिच्छन्ति । माठर्यः माठर्यौ । बहुष्वञो लुपि सनियोगशिष्टत्वात् यस्यापि निवृत्तिरिति मठराः ॥ ४१ ॥

गर्गादेर्यञ् ॥ ६ । १ । ४२ ॥

गर्गादिभ्यो ङसन्तेभ्यो वृद्धेऽपत्येऽर्थे यञ् प्रत्ययो भवति । गर्गस्यापत्यं वृद्धं गार्ग्यः । वात्स्यः । वृद्ध इत्येव । गर्गस्यापत्यमनन्तरं गार्गिः । गोत्र इत्येव । गर्गो नाम कश्चित् तस्यापत्यं वृद्धं गार्गिः । ननु मनोरत्र पाठाल्लोहितादित्वात् स्त्रियां नित्यं डायनि ङ्यां च मानव्यायनीति स्यात् तत्कथं मानवी प्रजेति । उच्यते । अपत्यसामान्यविवक्षायां 'ङसोऽपत्ये' (६–१–२८) इत्यणि भविष्यति । कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः व्यासः पाराशर्यः । पुत्रेऽपि पौत्रादिकार्यकरणात् तथोच्यते । अनन्तरापत्यविवक्षायां जामदग्निः पाराशरिः । कथं पाराशरः । तस्येदमिति विवक्षायां भविष्यति । गर्ग वत्स वाज अज सङ्कृति व्याघ्रपाद् विदभृत् पितृवध् प्राचीनयोग पुलस्ति रेभ अग्निवेश शंख शट धूम अवट नमस चमस धनंजय तृक्ष विश्वावसु जरमाण कुरुकत अनडुह् लोहित सशित वक्र बभ्रु वम्लु मण्डु मङ्क्षु मङ्खु शस्थु शङ्कु लतु लिगु गूहलु जिगीषु मनु तन्तु मनुतन्तु मनायी । अणेयणोः प्राप्तावस्य पाठः । पुंवद्भावस्तु 'कौण्डिन्यागस्त्ययोः'–(६–१– १२७) इति कौण्डिन्यनिर्देशादनित्य इति न भवति । सूनु स्रुव कच्छक ऋक्ष रुक्ष रूक्ष तरुक्ष तलुक्ष तण्डिन् वतण्ड कपि कत शकल कण्व वामरथ गोकक्ष कुण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रहोगण शण्डिल मुद्गर मुद्गल मुसर मुसल पराशर जतूकर्ण मन्द्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूर स्थूरा अरराका पिङ्ग पिङ्गल कृष्ण गोलुन्द उलूक तितिम्भ भिष भिषज भिष्णज भण्डित भडित दल्भ चिकित देवहू इन्द्रहू यज्ञहू एकलू पिप्पलु पत्यलु बृहलु पप्फलु बृहदग्नि जमदग्नि सुलामिन कुटीगु उक्थ कुटील चणक चुलुक कर्कट अलापिन् सुवर्ण सुलाभिन् इति गर्गादिः ॥४२॥

मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिके ॥ ६ । १ । ४३ ॥

मधुशब्दाद्बभ्रुशब्दाच्च यथासंख्यं ब्राह्मणे कौशिके च वृद्धेऽपत्येऽर्थे यञ् प्रत्ययो भवति । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः कौशिकः । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रोर्गर्गादिपाठाद्यञि सिद्धे कौशिके निय-

मार्थं वचनम् । गर्गादिपाठस्तु लोहितादिकार्यार्थः तेन बाभ्रव्यायणीति नित्यं डायन् । केचित्तु अकौशिकेऽपि लोहितादिपाठाद्यञमिच्छन्ति । तन्मतेनेद यञ्विधानं बभ्रोर्लोहितादेर्बहिष्करणार्थम् । तेन कौशिके यञि सति लोहितादिकार्यं न भवति । तथा च स्त्रियां डायन् वा भवति । बाभ्रवी बाभ्रव्यायणी च कौशिकी ॥ ४३ ॥

कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ ६ । १ । ४४ ॥

कपिबोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे वृद्धे यञ् प्रत्ययो भवति । कपेरपत्यं वृद्धमाङ्गिरसः काप्य' । एवं बौध्य' । अन्यः कापेयः । बौधि. । कपिशब्दो गर्गादिषु पठ्यते तस्येहोपादान नियमार्थम् । आङ्गिसर एव यञ् नान्यत्रेति । लोहितादिकार्यार्थश्च गणपाठ' । काप्यायनी । मधुबोधयोस्तु यञन्तयोरुभयम् । माधवी । माधव्यायनी । बौधी । बौध्यायनी ॥४४॥

वतण्डात् ॥ ६ । १ । । ४५ ॥

वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे यञेव भवति । वतण्डस्यापत्य वृद्धमाङ्गिरसः वातण्ड्यः । आङ्गिरसादन्यत्र गर्गादिशिवादिपाठाद्यञ् अण् च भवत' । वातण्ड्यः । वातण्ड' । गर्गादिपाठादेव यञि सिद्धे वचनमाङ्गिरसे शिवाद्यण्बाधनार्थम् । शिवादिपाठोऽप्यस्य वृद्ध एवाण्विधानार्थ' । अन्यत्र हि ऋषित्वादेव अण् सिद्ध' ॥ ४५ ॥

स्त्रियां लुप् ॥ ६ । १ । ४६ ॥

वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे वृद्धे स्त्रियां यञो लुब् भवति । वतण्डस्यापत्यं वृद्धं स्त्री आङ्गिरसी वतण्डी । जातिलक्षणो ङी. । अनाङ्गिरसे तु शिवादिपाठात् वातण्डी । लोहितादिपाठाद्वातण्ड्यायनी ॥४६॥

कुञ्जादेर्ञायन्यः ॥ ६ । १ । ४७ ॥

कुञ्जादिभ्यो ङसन्तेभ्यो वृद्धेऽपत्येऽर्थे ञायन्यः प्रत्ययो भवति । कुञ्जस्यापत्य वृद्धं कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । ब्राध्नायन्य' । ब्राध्नायन्यौ । वृद्ध इत्येवं । कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः । कुञ्ज ब्रध्न गण भस्मन् लोमन् लौमायन्य । तदन्तादेव केचित् । औडुलोमायन्य' । शट । अय गर्गादिष्वपि । शाक शुण्डा शुभा विपाश् अयं शिवादिष्वपि । स्कन्ध स्कम्भ शङ्ख । अयं गर्गादावश्वादौ विदादौ च । इति कुञ्जादिः ॥ ञकारो ञित्कार्यार्थ' ।

स्त्रीबहुष्वायनञ् ॥ ६ । १ । ४८ ॥

कुञ्जादिभ्यो ङसन्तेभ्यो बहुत्वविशिष्टे वृद्धे स्त्रियां वा बहुत्वेऽपि आयनञ् प्रत्ययो भवति । कुञ्जस्यापत्यं स्त्री कौञ्जायनी । ब्राध्नायनी । कुञ्जस्यापत्यानि कौञ्जायनाः । बाध्नायना' ञकरो ञित्कार्यार्थः ॥ ४८ ॥

अश्वादेः ॥ ६ । १ । ४९ ॥

अश्वादिभ्यो वृद्धेऽपत्ये आयनञ् प्रत्ययो भवति । अश्वस्यापत्यं वृद्धमाश्वायन' । शांखायनः । वृद्ध इत्येव । आश्वि' । गोत्र इत्येव । अश्वो नाम कश्चित् तस्यापत्यं वृद्धमाश्वि' । अश्व शंख जन उत्स ग्रीष्म अर्जुन वैल्य अश्मन् विद कुट पुट स्फुट रोहिण खर्जुल खर्जुर खर्जूल पिञ्जूर भदिल भटिल भडिल भण्डिल भटक भडित भण्डित प्रादत राम उद क्षान्ध ग्रीव रामोद रामोदक्ष अन्धग्रीव काश काण गोल आह्व गोलाह्व अर्क स्वन अर्कस्वन शुन वन पत पद चक्र कुल ग्रीवा श्रविष्ठा पावित् पवित्रा (पावित्र) पविन्दा गोमिन् श्याम धूम्र धूम्र वस्त्र वाग्मिन् विश्वानर विश्वतर वत सनख सन खड जड गद जण्ड अर्ह (अर्थ) वीक्ष विशम्प विशाल गिरि चपल गिरिचपल चुप दासक चुपदासक धान्या धन्य धर्म्य पुंसिजात शूद्रक सुमनस् दुर्मनस् आतव उत्सातव कितव किव शिव खिव खिप खदिर

आनडुह्य, आनडुह्यायन इति यञन्तादायनणापि सिध्यति प्राग्जितीयस्वरादौ तु 'यूनि लुप्' (६–१–१३७) इति नित्यलुबर्थमस्योपादानम् । इत्यश्वादिः । अत्र योऽश्वादिर्वृद्धकाण्डेऽन्यत्रापि पठ्यते तस्य सोऽपि भवति । अश्वशब्दाद्बिदादिपु पाठादञ् । इहायनञ् । आश्वः । आश्वायनः । शंखशब्दाद्बिदादिष्वञ् गर्गादिषु यञ् कुञ्जादिषु ञायन्य इहायनञ् । शाङ्खः । शाङ्ख्यः । शाङ्खायन्यः । शाङ्खायनः । जनशब्दान्नडादिष्वायनण् इहायनञ् । तत्र यूनि प्रत्यये विधेये विशेषः । जानायनिः जानायनो युवा । उत्सग्रीष्मयोरुत्सादिषु पाठोऽनन्तरार्थोऽनपत्यार्थश्च इह तु वृद्धेऽयमेव यथा स्यादित्येवमर्थः । औत्सायनः । ग्रैष्मायणः । अर्जुनशब्दस्य बाह्वादिपु पाठोऽनन्तरार्थः । वृद्धे त्वयमेव । आर्जुनायनः । वैल्येति विलिशब्दो ञ्यान्तस्ततो यूनि प्रत्यय । वैल्यायनो युवा ॥४९॥

शपभरद्वाजादात्रेये ॥६ । १ । ५०॥

शपभरद्वाज इत्येताभ्यामात्रेयापत्ये वृद्धे आयनञ् प्रत्ययो भवति । शापायन भारद्वाजायनः आत्रेयश्चेत् । आत्रेय इति किम् ? शापि । भारद्वाजः । भारद्वाजो बिदादौ ॥५०॥

भर्गात्त्रैगर्ते ॥ ६ । १ । ५१ ॥

भर्गशब्दात्त्रैगर्तेऽपत्ये वृद्धे आयनञ् प्रत्ययो भवति । भार्गायणस्त्रैगर्तश्चेत् । अन्यो भार्गि ॥५१॥

आत्रेयाद्भारद्वाजे ॥ ६ । १ । ५२ ॥

आत्रेयशब्दाद्वृद्धप्रत्ययान्ताद्भारद्वाजे यून्यपत्ये आयनञ् प्रत्ययो भवति । आत्रेयायणो भारद्वाजो युवा । आत्रेयोऽन्यः । 'ञिदार्षात्—' (६–१–१४०) इतीञो लुप् ॥५२॥

नडादिभ्य आयनण् ॥ ६ । १ । ५३ ॥

नडादिभ्यो ङसन्तेभ्यो वृद्धेऽपत्ये आयनण् प्रत्ययो भवति । नडस्यापत्यं वृद्धं नाडायनः । चारायण । वृद्ध इत्येव । नडस्यापत्यमनन्तरं नाडिः । णकारो वृद्ध्यर्थः । नड चर वक मुञ्ज इतिक इतिश उपक लमक सत्तल (सत्तल) सत्वल व्याज, (वाज) व्यतिकेत्येके । प्राण नर सायक दाश मित्र दासमित्र द्वीपा द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किंकर किंकल कातर काथल काश्यप काश्य नाव्य (ताव्य) अज अमुष्य लिगु चित्र अमित्र कुमार लोह स्तम्ब स्तम्भ अग्र शिशपा तृण शकट सिकट मिमत सुमत जन ऋच् इन्ध ऋगिन्ध मित जनंधर जलंधर युगंधर हंसक दण्डिन् हस्तिन् पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक अश्वल खरप बदर शोण दण्डम छाग दुर्ग अलोह आलोह कामुक (कामक) ब्रह्मदत्त उदुम्बर सण लङ्क केकर (ककर) नाव्य आलाह ऋग वृषगण अध्वर बालिग दण्डप । इति नडादय बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥५३॥

यञिञः ॥ ६ । १ । ५४ ॥

वृद्ध इति यञिञोर्विशेषणम् । वृद्धे विहितौ यौ यञिञौ तदन्ताद्यून्यपत्ये आयनण् प्रत्ययो भवति । 'वृद्धाद्यूनि' (६–१–३०) इति वचनाद्यूनीति लभ्यते । गार्ग्यस्यापत्य युवा गार्ग्यायणः । वात्स्यायन । दाक्षेरपत्य युवा दाक्षायणः । प्लाक्षायण औदुम्बरायण. । तैलखलायन । वृद्धविहितस्येञो ग्रहणादिह न भवति । उदुम्बराणां राज औदुम्बरिस्तस्यापत्यमौदुम्बरः औदुम्बरायणिर्वा । 'अवृद्धाद्दोर्नवा' (६–१–११०) इति पक्षे आयनिञ् । गार्ग्या अपत्यं गार्गेयः दाक्षेय इत्यत्र परत्वात् 'ङ्याप्त्यूङः' (६–१–७०) इत्येयण् भवति ॥५४॥

हरितादेरञः ॥ ६ । १ । ५५ ॥

बिदाद्यन्तर्गणो हरितादिः । वृद्धे विहितो योऽञ् तदन्तेभ्यो हरितादिभ्यो यून्यपत्ये आयनण् प्रत्ययो

भवति । हरितस्यापत्य युवा हारितायनः । कैन्दासायनः । हरितादेरिति किम् ? वैदस्यापत्यं युवा वैदः । अत्रेञो लुप् । अञ इति किम् ? हरितस्यापत्यं वृद्ध हारितः ॥५५॥

क्रोष्टृशलङ्कोर्लुक् च ॥ ६ । १ । ५६ ॥

क्रोष्टृ शलङ्कु इत्येताभ्यां वृद्धेऽपत्ये आयनण् प्रत्ययो भवति तयोश्चान्तस्य लुग्भवति । क्रोष्टुरपत्यं वृद्धं क्रौष्ट्रायन । शालङ्कायनः ॥५६॥

दर्भकृष्णाग्निशर्मरणशरद्वच्छुनकादाग्रायणब्राह्मणवार्षगण्यवासिष्टभार्गववात्स्ये ॥ ६ । १ । ५७ ॥

दर्भादिभ्य आग्रायणादिषु यथासंख्यं वृद्धेष्वपत्येषु आयनण् प्रत्ययो भवति । दर्भादाग्रायणे, दर्भस्यापत्यमाग्रायणश्चेत् दार्भायण' । दार्भिरन्य' । कृष्णाद्ब्राह्मणे, कार्ष्णायनो ब्राह्मण' । कार्ष्णिरन्य' । अग्निशर्मणो वार्षगण्ये, आग्निशर्मायणो वार्षगण्यः । आग्निशर्मिरन्य' । रणाद्वासिष्ठे, राणायनो वासिष्ठः । राणिरन्य' । शरद्वतो भार्गवे, शारद्वतायनो भार्गव' । शारद्वतोऽन्यः । शुनकाद्वात्स्ये, शौनकायनो वात्स्य' । शौनकोऽन्य. । शरद्वच्छुनक विदादी ॥५७॥

जीवन्तपर्वताद्वा ॥ ६ । १ । ५८ ॥

जीवन्तपर्वताभ्या वृद्धेऽपत्ये आयनण् प्रत्ययो वा भवति । जैवन्तायन । जैवन्तिः । पार्वतायनः । पार्वति । वृद्ध इत्येव । जैवन्तिः ॥ ५८ ॥

द्रोणाद्वा ॥ ६ । १ । ५९ ॥

योगविभागाद्वृद्ध इति निवृत्तम् । द्रोणशब्दादपत्यमात्रे आयनण् प्रत्ययो वा भवति । द्रौणायन । द्रौणि ॥५९॥

शिवादेरण् ॥ ६ । १ । ६० ॥

शिवादिभ्यो शब्देभ्योऽपत्यमात्रेऽण् प्रत्ययो भवति । अत इञादेरपवादः । शिवस्यापत्य शैव । प्रौष्ठः । प्रौष्ठिकः । शिव प्रौष्ठ प्रौष्ठिक चण्ट (चण्ड) जम्भ कुकुभ कुथार अनभिम्लान ककुत्स्थ कोहड कहूय रोध पिलधर वतण्ड तृण कर्ण क्षीरहूद जलहृद परिषिक शिलिन्द गोफिल गोहिल कपिलक बधिरक मञ्जिरक वृष्णिक खञ्जार खञ्जाल रेख लेख आलेखन वर्तन ऋक्ष वर्तनर्क्ष विकट पिटाक तृक्षाक नभाक ऊर्णनाभ सुपिष्ट पिष्टकर्णक पर्णक मसुरकर्ण मसूरकर्ण खड्डरक गडेरक यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण भलन्द भलन्दन विरूप विरूपाक्ष भूरि सधि भूमि मुनि कुञ्चा कोकिला इला सपत्नी जरत्कारु उत्केया काय्या सुरोहिका पीठीनासा महित्री आर्यश्वेता ऋष्टिषेण गङ्गा पाण्डु विपाश् तक्षन् । इति शिवादि' । अत्राविरूपाक्षादिञोऽपवाद' । भूर्यादीनाम। आर्यश्वेताया एयण', ऋष्टिषेणस्य सेनान्तस्य सेनान्तण्येञोः । बिदादिपाठाद्वृद्धेऽञेव भवति । तदन्ताच्च यूनि 'अत इञ्' (६–१–३१) तस्य 'ञिदार्षादणिञोः,— (६–१–१४०) इति लुपि आर्ष्टिषेणः पिता आर्ष्टिषेणः पुत्र । तथा ऋष्टिषेणस्यापत्यं वृद्धं बहव' विदाद्यञ् तस्य 'यञञ.'—(६–१–१२६) इत्यादिना लुपि ऋष्टिषेणा' । पाण्डुपाठः शुभ्रादेयणा गङ्गापाठस्तिकाद्यायनिञा च समावेशार्थ' । तेन पाण्डोर्द्वैरूप्य गङ्गायाश्च त्रैरूप्यं सिद्धम् । पाण्डव' । पाण्डवेयः । गाङ्ग । गाङ्गायनि. । गाङ्गेय. । विपाश्पाठ' कुञ्जादिलक्षणेन आयन्येन समावेशार्थः । वैपाशः । वैपाशायन्य । तक्षन्पाठः कुर्वादिञ्येन समावेशार्थः । ताक्ष्ण' । ताक्ष्ण्य' ॥६०॥

ऋषिवृष्ण्यन्धककुरुभ्यः ॥ ६ । १ । ६१ ॥

ऋषयो लौकिका वसिष्ठादय' अपत्ययोगात् । वृष्णय अन्धका । कुरवश्च प्रसिद्धा वंशाख्याः क्षत्त्रियाः। ऋष्यादिवचनेभ्य' शब्देभ्योऽपत्येऽण् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवाद' । ऋषि, वासिष्ठ' । वैश्वामित्र' । गौतमः ।

वृष्णि, वासुदेवः । आनिरुद्धः । वाज्ञः । प्रातिवाहनः । औदारः । अन्धक, श्वाफल्कः । रान्ध्रसः । चैत्रकः । कुरु, नाकुलः । साहदेवः । दौःशासनः । दौर्योधनः । अत्र्यादिभ्यस्तु परत्वात् एयण् ञ्येञौ च भवतः । आत्रेयः । जातसेन्यः । जातसेनिः । औग्रसेन्यः । औग्रसेनिः । वैष्वक्सेन्य' । वैष्वक्सेनिः । भैमसेन्यः । भैमसेनिः । कथं दौर्योधनिः । क्रियाशब्दत्वात् दुःखेन युध्यत इति । यौधिष्ठिरिराज्र्जुनिरित्यत्र तु बाह्वादित्वादिञेव ॥ ६१ ॥

कन्यात्रिवेण्याः कनीनत्रिवणं च ॥ ६ । १ । ६२ ॥

कन्याशव्दात् त्रिवेणीशव्दाच्चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति तत्सनियोगे कनीन त्रिवण इत्येतौ च यथासख्यमादेशौ भवतः । कन्याया अपत्यं कानीनो व्यास' । कानीनः कर्णः । त्रिवेण्या अपत्य त्रैवणः । एयणोऽपवादः ॥ ६२ ॥

शुङ्गाभ्यां भारद्वाजे ॥ ६ । १ । ६३ ॥

शुङ्गशव्दात्पुंलिङ्गात् स्त्रीलिङ्गाच्च भारद्वाजेऽपत्येऽण् प्रत्ययो भवति । शुङ्गस्य शुङ्गाया वा अपत्यं शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिः शौङ्गेयश्चान्यः । 'नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति सिद्धे परत्वात् 'द्विस्वरादनद्याः' (६-१-७१) इत्येयण् प्राप्नोति तद्वाधनार्थं द्विवचनेन स्त्रीलिङ्गः शुङ्गाशव्द उपादीयते ॥ ६३ ॥

विकर्णच्छगलाद्वात्स्यात्रेये ॥ ६ । १ । ६४ ॥

विकर्णछगल इत्येताभ्यां यथासख्यं वात्स्ये आत्रेये चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति । वैकर्णो वात्स्य' । वैकर्णिरन्यः । छागल आत्रेय' । छागलिरन्यः ॥ ६४ ॥

णश्च विश्रवसो विश्लुक् च वा ॥ ६ । १ । ६५ ॥

विश्रवसोऽपत्येऽण् प्रत्ययस्तत्सनियोगे णकारश्चान्तादेशो भवति णसनियोगे विश्शब्दलोपश्चास्य वा । विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणः । विश्लुकि तु रावणः । अण्सिद्ध एवादेशार्थं वचनम् । एवमुत्तरत्र ॥ ६५ ॥

संख्यासंभद्रान्मातुर्मातुर् च ॥ ६ । १ । ६६ ॥

संख्यावाचिनः सम्भद्र इत्येताभ्यां च परो यो मातृशब्दस्तदन्तादपत्येऽण् प्रत्ययो भवति मातुश्च मातुर् इत्यादेशः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । शतस्य माता शतमाता तस्यापत्यं शातमातुरो भरतः। सगता माता संमाता तस्या अपत्यं सांमातुरः । भद्रा भद्रस्य वा माता भद्रमाता तस्या अपत्य भाद्रमातुरः । 'सबन्धिनां संबन्धे' (७-४-१२१) इति वचनात् धान्यमातुर्न भवति । तेन द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमात्रः । अत्रादेशो न भवति । सख्यासंभद्रादिति किम् ? सौमात्रः । शुभ्रादिपाठाद्वैमात्रेयः ॥ ६६ ॥

अदोर्नदीमानुषीनाम्नः ॥ ६ । १ । ६७ ॥

अदुसज्ञकान्नदीनाम्नो मानुषीनाम्नश्चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति । एयणोऽपवादः । यामुनः प्रणेतः । ऐरावतः उद्ग्रच' । वैतस्त. पलाश(ल)शिर । नार्मदो नीलः । मानुषी, दैवदत्तः । सौदर्शन' सौतारः स्वायप्रभः । चैन्तितः । शैक्षितः । अदोरिति किम् ? चान्द्रभागेय' । वासवदत्तेयः । नदीमानुषीग्रहणं किम् ? सुपर्ण्या' सुपर्णाया वापत्यं सौपर्णेय' । वैनतेयः । देव्यावेते इत्येके । पक्षिण्यावित्यन्ये । नामग्रहणं किम् ? शौभनेयः । शोभनाशव्दो नद्यां मानुष्या च वर्तते न तु नामधेयत्वेन ॥ ६७ ॥

पीलासाल्वामण्डूकाद्वा ॥ ६ । १ । ६८ ॥

पीलासाल्वामण्डूकशव्देभ्योऽपत्येऽण् प्रत्ययो वा भवति । पैलः । पैलेय' । साल्व । साल्वेय' । माण्डूक । माण्डूकि. । पीलासाल्वाभ्या द्विस्वरैयणि मण्डूकादिञि प्राप्ते वचनम् । वाग्रहणं मण्डूकस्य इञर्थम् ॥ ६८ ॥

दितेश्चैयण् वा ॥ ६ । १ । ६९ ॥

दितिशब्दान्मण्डूकशब्दाच्च ङसन्तादपत्ये एयण् वा भवति । दैतेय । दैत्य. । माण्डूकेय । माण्डूकि । चकारो मण्डूकार्थ । पीलासाल्वाभ्यां त्वण्विकल्पादेव एयण् सिद्ध । मण्डूके त्रैरूप्य सिद्धमेव । वाग्रहण दितेर्ण्यार्थम् । 'इतोऽनिञ' (६-१-७२) इत्येव दितेरेयणि सिद्धे 'अनिदम्यणपवादे च' -(६-१-१५) इत्यनेन तस्य बाधायां प्रतिप्रसवार्थ वचनम ॥ ६९ ॥

ङ्याप्त्यूङः ॥ ६ । १ । ७० ॥

ङ्यन्तादाबन्तात्त्यन्तादूङन्ताच्चापत्ये एयण् प्रत्ययो भवति । सौपर्णेय । वैनतेय । यौवनेय । कामण्डलेय ॥ ७० ॥

द्विस्वरादनद्याः ॥ ६ । १ । ७१ ॥

स्वरात् द्विङ्याप्त्यूङन्तादनदीवाचिनोऽपत्ये एयण् प्रत्ययो भवति । दात्तेय । गौप्तेय । अनद्या इति किम् ? सीताया अपत्य सैत । सख्याया सान्ख्य । वेण्णाया वैण्ण । सिप्राया सैप्र । रेवाया. रैव । शुद्राया शौद्र । कुलायाः कौल । मह्या माह । सीतादयो नद्य । अदोर्नदीमानुषीनाम्नोऽपवादो योग. ॥ ७१ ॥

इतोऽनिञः ॥ ६ । १ । ७२ ॥

इञन्तवर्जितात् द्विस्वरादिकारान्तादपत्ये एयण् प्रत्ययो भवति । नाभेरपत्यं नाभेय । अत्रेरात्रेय । अहेराहेय । दुलेर्दौलेय वलेर्वालेय । निधेर्नैधेय । इत इति किम् ? दाक्षि. । अनिञ इति किम् ? दाक्षायण । द्विस्वरादित्येव । मरीचेरपत्य मारीच । कथमजवस्तेरपत्यमाजवस्तेय, शकन्धेरपत्य शाकन्धेय, परिधेः पारिधेय, शकुनेः शाकुनेय, अतिथेरातिथेय इति । शुभ्रादित्वाद्भविष्यति ॥ ७२ ॥

शुभ्रादिभ्यः ॥ ६ । १ । ७३ ॥

शुभ्रादिभ्योऽपत्ये एयण् प्रत्ययो भवति । अनन्तरोगमित्रादीनामपवादः । शौभ्रेय वैष्टपुरेय । शुभ्र विष्टपुर ब्रह्मकृत शतद्वार शलाथल [illegible] (डोक) [illegible] कल्याण प्रवाहण भरत भारम [illegible] मृकण्ड कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदत्त सुदक्ष नद अकशाप वाहन [illegible] [illegible] [illegible] शुक्र विश्र बीज [illegible] [illegible] [illegible] मकष्टु मघष्टु [illegible] कृकण्डु [illegible] [illegible] शकन्धि परिधि [illegible] [illegible] शकुनि [illegible] [illegible] शलाकाभ्रू लेखाभ्रू रोहिणी रुक्मिणी [illegible] [illegible] गन्धपिङ्गला पटोन्मता कुमारिका कुबेरिका अम्बिका अशोका श्वन् गङ्गा पाण्डु विमातृ विधवा कद्रू गोधा सुदामन् सुनामन् । इति शुभ्रादयः ॥ मण्डूकाद्यन्तानामिञोऽपवाद एयण् मन्दण्डवादीनां स्त्रियामन्त्यानामण. विधवाया एयण कद्रूगोधयोश्चतुष्पाद्भ्यश्च । सुदामन सुनाम्नोरिञ: शुभ्रस्य तु ङ्येन समावेशार्थः पाठः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥७३॥

श्यामलक्षणाद्वासिष्ठे ॥ ६ । १ । ७४ ॥

श्यामलक्षण इत्येताभ्या वासिष्ठेऽपत्यविशेषे एयण् प्रत्ययो भवति । श्यामेयो वासिष्ठ । श्यामायनोऽन्य । अश्वादित्वात् वृद्धे आयनञ्. अवृद्धे तु श्यामि । लाक्षणेयो वासिष्ठ । लाक्षणिरन्य. ॥ ७४ ॥

विकर्णकुपीतकात्काश्यपे ॥ ६ । १ । ७५ ॥

विकर्णकुषीतक इत्येताभ्यां काश्यपेऽपत्यविशेषे एयण् प्रत्ययो भवति । वैकर्णेय काश्यप । वैकर्णिरन्य । कौपीतकेय. काश्यप. । कौपीतकिरन्य ॥७५॥

भ्रुवो भ्रुव् च । १ । ६ । ७६ ॥

भ्रूशब्दादपत्ये एयण् प्रत्ययो भवति भ्रुव् चास्यादेशः । भ्रौवेयः ॥ ७६ ॥

कल्याण्यादेरिन् चान्तस्य ॥ ६ । १ । ७७ ॥

कल्याण्यादिभ्योऽपत्ये एयण् प्रत्ययो भवति इन् इत्ययं चान्तस्यादेशः । कल्याण्या अपत्यं काल्याणिनेयः । सौभागिनेय. । कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री अनुदृष्टि अनुसृष्टि । इति कल्याण्यादिः । परस्त्र्यन्तानां 'ङ्याप्त्यूङ' (६–१–७०) इति अनुदृष्टेः 'शुभ्रादिभ्यः' (६–१–७३) इति एयण् सिद्ध एव इनादेशमात्रं विधीयते । अनुसृष्टेरुभयम् ॥७७॥

कुलटाया वा ॥ ६ । १ । ७८ ॥

कुलान्यटति कुलटा। कुलटाशब्दादपत्ये एयण् प्रत्ययो भवति तत्सनियोगे इन् च वान्तादेशः । आवन्तत्वादेयण्सिद्ध आदेशार्थं वचनम् । अत एवादेशस्यैव विकल्पो न त्वेयणः । कौलटिनेयः । कौलटेयः । या तु कुलान्यटन्ती शील भिनत्ति ततः परत्वात् क्षुद्रालक्षण एरणेव । कौलटेर. ॥७८॥

चटकाण्णैरः स्त्रियां तु लुप् ॥ ६ । १ । ७९ ॥

चटकशब्दात् ङसन्तादपत्यमात्रे णैरः प्रत्ययो भवति स्त्रियां त्वपत्ये विहितस्य णैरस्य लुप् । चटकस्यापत्यं चाटकैर' । लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणात् चटकाया अपि चाटकैरः। स्त्रियां तु लुप्, चटकस्य चटकाया वा अपत्य स्त्री चटका । चटकेति जातिशब्दोऽस्त्येव स्त्रियामपत्ये प्रत्ययाश्रवणार्थं लब्वचनम् । अस्त्रियामित्येव सिद्धे प्रत्ययान्तरबाधनार्थं णैरविधानम् ॥ ७९ ॥

क्षुद्राभ्य एरण् वा ॥ ६ । १ । ८० ॥

क्षुद्रा अङ्गहीना अनियतपुंस्का वा स्त्रिय. । बहुवचनं क्षुद्रार्थपरिग्रहार्थम् । क्षुद्रावाचिभ्यः शब्देभ्यो ङसन्तेभ्यः स्त्रीलिङ्गेभ्योऽपत्ये एरण् प्रत्ययो वा भवति । अणेयणोरपवादः । काणाया अपत्यं काणेरः । काणेय' । दास्या दासेरः । दासेयः । नटचा नाटेरः । नाटेयः । कर्दनायाः कार्दनेरः । कार्दनेयः ॥८०॥

गोधाया दुष्टे णारश्च ॥ ६ । १ । ८१ ॥

गोधाशब्दात् ङसन्तात् दुष्टेऽपत्ये णारश्चकारादेरण् च प्रत्ययो भवति । गोधाया अपत्यं दुष्टं गौधार' । गौधेरः । योऽहिना गोधायां जन्यते । गौधेयोऽन्य' । शुभ्रादित्वादेयण् ॥ ८१ ॥

जण्टपण्टात् ॥ ६ ॥ १ । ८२ ॥

जण्टपण्ट इत्येताभ्यामपत्ये णार. प्रत्ययो भवति । जाण्टारः । पाण्टारः । केचित्तु पक्षस्यापत्यं पाक्षार इत्यपीच्छन्ति ॥ ८२ ॥

चतुष्पाद्भ्य एयञ् ॥ ६ । १ । ८३ ॥

चतुष्पाद्वाचिभ्यो ङसन्तेभ्योऽपत्ये एयञ् प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । कमण्डल्वा अपत्यं कामण्डलेय' । शितिबाह्वाः शैतिबाहेयः । मद्रबाह्वा माद्रबाहेयः जम्ब्वा जाम्बेयः । शबलायाः शाबलेयः । बहुलाया बाहुलेयः । सुरभेः सौरभेयः ॥ ८३ ॥

गृष्ट्यादेः ॥ ६ । १ । ८४ ॥

गृष्ट्यादिभ्योऽपत्ये एयञ् प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवाद' । गृष्टेरपत्यं गार्ष्टेयः । हृष्टेः हार्ष्टेयः । गृष्टिशब्दो यश्चतुष्पाद्वचनस्तत' पूर्वेणैव सिद्धे अचतुष्पादर्थमुपादानम् । गृष्टि हृष्टि हलि वालि विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु । इति गृष्ट्यादिः । ञकारस्य ञित्कार्यार्थत्वान्मैत्रेय. पिता मैत्रेय' पुत्र' ॥ ८४ ॥

वाडवेयो वृषे ॥ ६ । १ । ८५ ॥

वाडवेय इति वडवाशब्दात् वृषे एयञ् एयण् वा प्रत्ययो निपात्यते । वृषो यो गर्भे बीजं निषिञ्चति । वडवाया वृषः वाडवेयः । अपत्येऽणेव भवति ।

वाडवः । निपातनमेयणेयञोरुभयोरपि वृषे व्यवस्थापनार्थम् । अन्यथा अन्यतरोऽपत्ये प्रसज्ज्येत ॥८५॥

रेवत्यादेरिकण् ॥ ६ । १ । ८६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्योऽपत्ये इकण् प्रत्ययो भवति । एयणादीनामपवादः । रैवतिकः । आश्वपालिकः । रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकवञ्चिन् वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह कुक्कुटाक्ष । इति रेवत्यादिः । द्वारपाल्यन्तानामेयणोऽपवादः । यदा मानुषीनाम तदाणोऽपि । वृकवञ्चिनोऽणः शेषाणामिञः ॥८६॥

वृद्धस्त्रियाः क्षेपे णश्च । ६ । १ । ८७ ॥

वृद्धप्रत्ययान्तात् स्त्रीवाचिनः शब्दादपत्ये णः प्रत्ययो भवति चकारादिकण् च क्षेपे गम्यमाने । पितुरसविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य क्षेपः । गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गः गार्गिको वा जाल्मः । ग्लुचुकायन्या ग्लौचुकायनो ग्लौचुकायनिको वा जाल्मः । म्लुचुकायन्या म्लौचुकायनः म्लौचुकायनिको वा जाल्मः । 'वृद्धाद्यूनि' (६–१–३०) इति यूनीमौ प्रत्ययौ । वृद्धग्रहणं किम् ? कारिकेयो जाल्मः । स्त्रिया इति किम् ? औपगविर्जाल्मः । क्षेप इति किम् ? गार्गेयो माणवकः । मातुः सविज्ञानार्थम् इदमुच्यते ॥ ८७ ॥

भ्रातुर्व्यः ॥ ६ । १ । ८८ ।

भ्रातृशब्दादपत्ये व्य प्रत्ययो भवति । भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः । शत्रुरपि भ्रातृव्य उच्यते स उपचारात् । एकद्रव्याभिलापश्चोपचारनिमित्तम् ॥८८॥

ईयः स्वसुश्च ॥ ६ । १ । ८९ ॥

भ्रातृशब्दात् स्वसृशब्दाच्चापत्ये ईय प्रत्ययो भवति । भ्रात्रीयः । स्वस्रीयः ॥ ८९ ॥

मातृपित्रादेर्डेयणीयणौ ॥ ६ । १ । ९० ॥

मातृपितृशब्दावादी अवयवौ यस्य स्वसुः स्वस्रन्तस्य तस्मात् मातृष्वसृशब्दात् पितृष्वसृशब्दाच्चापत्ये डेयण् ईयण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । वचनभेदान्न यथासंख्यम् । मातृष्वसेयः । मातृष्वस्रीयः । पैतृष्वसेयः । पैतृष्वस्रीयः । डित्त्वात् डेयणि अन्त्यस्वरादिलोपः । मातृपित्रादेः स्वस्रन्तस्य ग्रहणादिह न भवति । परममातृष्वसुरपत्यम् । परमपितृष्वसुरपत्यम् । मातृपितृशब्दयोर्ऋकारान्तयोर्निर्देशात् इह न भवति । मातुःस्वस्रः । पैतुःस्वस्रः । मातुःष्वस्रः । पैतुःष्वस्रः । अत्र 'अलुपि वा' (२–३–१९) इति विकल्पेन षत्वम् ॥९०॥

श्वशुराद्यः ॥ ६ । १ । ९१ ॥

श्वशुरशब्दादपत्ये यः प्रत्ययो भवति । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः । 'सबन्धिनां सबन्धे' (७-४-१२१) इतीह न भवति । श्वशुरो नाम कश्चित् तस्यापत्यं श्वाशुरिः ॥ ९१ ॥

जातौ राज्ञः । ६ । १ । ९२ ॥

राजन्शब्दादपत्ये जातौ गम्यमानायां यः प्रत्ययो भवति । राज्ञोऽपत्यं राजन्यः क्षत्रियजातिश्चेत् । जाताविति किम् ? राजनोऽन्यः ॥९२॥

क्षत्रादियः ॥ ६ । १ । ९३ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये इयः प्रत्ययो भवति जातौ गम्यमानायाम् । क्षत्रस्यापत्यं क्षत्रियः जातिश्चेत् । क्षात्रिरन्यः ॥ ९३ ॥

मनोर्याणौ षश्चान्तः ॥ ६ । १ । ९४ ॥

मनुशब्दादपत्ये य अण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्सन्नियोगे च मनुशब्दस्य षकारोऽन्तो भवति जातौ गम्यमानायाम् । मनोरपत्यानि मनुष्याः मानुषाः । मानुषी । जातावित्येव । मानवः । मानवाः । मानवीः प्रजाः पश्य । अत्र हि मनोरपत्यमित्येतावानेवार्थो विवक्षितो न जातिस्तेन षोऽन्तो न भवति । वृद्धापत्यविवक्षायां तु लोहितादिपाठाद्यञेव । मानव्यः ।

मानव्यौ । मनवः । मानव्यायनी । मनुष्यमानुषशब्दाभ्यां सत्यसति चापत्येऽर्थे अनभिधानादपत्ये पुनरन्यः प्रत्ययो न भवति ॥९४॥

माणवः कुत्सायाम् ॥ ६ । १ । ९५ ॥

माणव इति मनुशब्दस्यौत्सर्गिकेऽणूप्रत्यये कुत्सायां गम्यमानायां नकारस्य णकारादेशो निपात्यते । मनोरपत्यं कुत्सितं मूढं माणवः ॥९५॥

कुलादीनः ॥ ६ । १ । ९६ ॥

कुलशब्दान्तात्केवलाच्च कुलशब्दादपत्ये ईनः प्रत्ययो भवति । कुलस्यापत्यं कुलीनः । ईषदपरिसमाप्तं कुल बहुकुलम् तस्यापत्यं बहुकुलीनः । क्षत्रियकुलीनः । एषु अत इञः अदोरायनेश्चापवादः । आढ्यकुलीन. । राजकुलीनः । अत्र 'अवृद्धाद्दोर्नवा' (६–१–११०) इत्यायनिञोऽत इञश्च । उत्तरसूत्रे समासे प्रतिषेधादिह कुलान्तः केवलश्च गृह्यते ॥९६॥

यैयकञावसमासे वा ॥ ६ । १ । ९७ ॥

कुलशब्दान्तात्केवलाच्च कुलशब्दादपत्ये य एयकञ् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः ताभ्यां मुक्ते ईनश्च न चेत् कुलशब्दः समासे वर्तते । कुल्यः कौलेयकः कुलीनः । बहुकुल्यः बाहुकुलेयकः बहुकुलीनः । असमास इति किम् ? आढ्यकुलीनः ॥९७॥

दुष्कुलादेयण् वा ॥ ६ । १ । ९८ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये एयण् प्रत्ययो वा भवति । दौष्कुलेय· । दुष्कुलीनः ॥९८॥

महाकुलाद्वाञीनञौ ॥ ६ । १ । ९९ ॥

महाकुलशब्दादपत्ये अञ् ईनञ् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः ताभ्यां मुक्ते ईनश्च । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीन. । महेत्याकारनिर्देशात् । महतां कुलं महत्कुलं तस्यापत्यं महत्कुलीन इति ईन एव भवति ॥९९॥

कुर्वादेर्ञ्यः ॥ ६ । १ । १०० ॥

कुरु इत्येवमादिभ्योऽपत्ये ञ्यः प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । अक्षत्रियवचनस्येह कुरोर्ग्रहणम् । क्षत्रियवचनात्तु 'दुनादिकुर्वित्कोशलाजादाञ्ञ्यः' (६–१–११८) इत्यनेन ञ्यः । अयं चानयोर्विशेषः । तस्य द्रिसञ्ज्ञत्वात् बहुषु लुप् । कुरवः । अस्य तु द्रिसञ्ज्ञाया अभावात् कौरव्याः ततो यूनि तिकादिपाठादायनिञ् । कौरव्यायणिः । अस्माच्चात इञ् । तस्य 'ञिदाषादणिञोः' (६–१–१४०) इति लुप् । कौरव्य. । कुरुशब्दश्च तिकादिष्वपि पठ्यते । कौरवायणिः । उत्सादयञ् तु ञ्यायनिञ्भ्यां बाधितः कुरुशब्दादपत्ये न भवति । शङ्कु, शाङ्कव्यः । बहुषु शाङ्कव्याः । स्त्री शाङ्कव्या । लोहितादौ पाठात् पौत्रादौ यञि शाङ्कव्यः । बहुषु लुप् शङ्कयः । स्त्री शाङ्कव्यायनी । कुरु शङ्कु शकन्धु शाकभू पथिकारिन् मतिमत् पितृमत् पितृमन्तु वाच् हन्तृ हृदिक शलाका कालाका एरका पदका खदाका केशिनी मति कवि हन्ति पिण्डी ऐन्द्रजाली धातुजि वैराजकि दामोष्णीषि गाणकरि कैशोरि कापिञ्जलादि गर्गर हनू मञ्जूष अविमारक चफट्टक कुट कुटल मुर दभ्रसूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ श्याप्रथ श्यावप्रथ श्यापत्र श्यापुत्र सत्यंकार वलभीकार कर्णकार पथिकार बृहतीकार वान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष मूढ शाक इन रथकार नापित तक्षन् शुभ्र इति कुर्वादिः । अत्र हन्त्रन्तानां सामान्याणो हृदिकस्य तु वृष्ण्यणोऽपवादो ञ्यः । शलाकादीनां केशिन्यन्तानामेयणः । मानुषीनामत्वेऽणोऽपि । केशिनीशब्दस्य स्त्रीलिङ्गपाठादेव पुवद्भावो न भवति । कैशिन्यः । पुलिङ्गनिवृत्त्यर्थस्तु स पाठो न भवति । 'गाथिविदथिकेशिपणिगणिन' (७–४–५४) इत्यपत्येऽण्यन्त्यस्वरादेः लुक्प्रतिषेधात् ।

[illegible] व्यवधानेऽण् न संभवत्येव । मति- [illegible]नामियण । [illegible]नाल्यादीनां कापि- [illegible] । गर्गादीनामिञ । तक्षन्- [illegible] समानिगार्थ पाठ.. शुभ्रस्यैयणा [illegible] ॥ १०० ॥

सम्राजः क्षत्रिये ॥ ६ । १ । १०१ ॥

[illegible] क्षत्रियेऽपत्ये ञ्य' प्रत्ययो [illegible] । [illegible] क्षत्रियश्चेत् । अन्य- [illegible] । अन्ये साम्राजिरित्याहु । तत्र [illegible] ॥ १०१ ॥

सेनान्तकारुलक्ष्मणादिञ् च

॥ ६ । १ । १०२ ॥

[illegible] कारिणस्तन्तुवायादय- [illegible] ञ्य प्रत्ययो भवति [illegible] । [illegible] । [illegible]पेण्य । वारि- [illegible] । तान्तुवायि । तान्तु- [illegible] । [illegible] । नौन्तवाय्य । वार्धकिः । [illegible] । कौम्भकार्य' । रथकारना- [illegible] कुर्वादिपाठात । कुर्वादौ [illegible]पान्येक लक्ष्मण. [illegible]कुरुभ्योऽण् [illegible] वायने । [illegible] । [illegible]सेन्य । [illegible] । [illegible] । [illegible]सेन्यः । [illegible] इत्यादि [illegible]

[illegible]

॥ ६ । १ । १०३ ॥

[illegible]

वर्तमानादपत्ये आयनिञ् प्रत्ययो भवति । सौयामा- यनि' । सौवीरेष्वित्येवान्यत्र सौयामः ॥ १०३ ॥

पाण्टाहृतिमिमताण्णश्च ॥ ६ । १ । १०४ ॥

पाण्टाहृतिशब्दादिञन्तान्मिमतशब्दाच्च सौवीरेषु जनपदे योऽर्थस्तस्मिन्वर्तमानाभ्यामपत्येऽण् आयनिञ् च प्रत्ययौ भवतः । पाण्टाहृतेरपत्यं युवा सौवीरगोत्रः पाण्टाहृत. पाण्टाहृतायनिर्वा । मिमतस्य मैमतः मैमतायनिर्वा । सौवीरेष्वित्येव । पाण्टाहृतायनः । 'यञिञः' (६–१–५४) इत्यायनण् । मैमतायनः । अत्र नडादित्वात् । अनन्तरो मैमतिः ॥ १०४ ॥

भागवित्तितार्णविन्दवाकशापेयान्निन्दायामिकण्वा

॥ ६ । १ । १०५ ॥

भागवित्ति तार्णविन्दव आकशापेय इत्येतेभ्यः सौवीरेषु वृद्धे वर्तमानेभ्यो यून्यपत्ये इकण् प्रत्ययो वा भवति निन्दायां गम्यमानायाम् । भागवित्तेरपत्यं युवा निन्दित' भागवित्तिकः भागवित्तायनो वा जाल्मः । तार्णविन्दविक. तार्णविन्दविर्वा । आकशापेयिक' आकशापेयिर्वा । निन्दायामिति किम् ? अन्यत्र भाग- वित्तायनः तार्णविन्दविः आकशापेयिः इत्येव भवति ॥ १०५ ॥

सौयामायनियामुन्दायनिवार्ष्यायणेरीयश्च वा

॥ ६ । १ । १०६ ॥

एभ्य आयनिञन्तेभ्य सौवीरेषु वृद्धे वर्तमा नेभ्यो यून्यपत्ये ईयश्चकारादिकण च प्रत्ययो वा भवति ताभ्यां मुक्तेऽण प्रत्यय' निन्दायां गम्यमानायाम् । सुयाम्नोऽपत्यं सौयामायनिस्तस्यापत्य युवा निन्दित' सौयामायनीय' । सौयामायनिक । सौयामायनिर्वा । अणो लुप् । यमुन्दस्यापत्य यामुन्दायनि । तिकादि- त्वादायनिञ् । तस्यापत्य युवा निन्दित यामुन्दाय-

नीयः । यामुन्दायनिकः । यामुन्दायनिर्वा । वृषस्यापत्यं वार्ष्यायणिः । दगुकोसलादिसूत्रेण यकारादिरायनिञ् । तस्य वार्ष्यायणीयः । वार्ष्यायणिकः । वार्ष्यायणिर्वा । कश्चित्त्वन्येभ्योऽपीच्छति । तैकायनेरपत्यं युवा तैकायनीयः । निन्दायामित्येव । अन्यत्र सौयामायनिः यामुन्दायनिः वार्ष्यायणिर्युवा । अणेव । 'ञिदार्षादणिञोः' (६-१-१४०) इति तस्य लुप् ॥ १०६ ॥

तिकादेरायनिञ् ॥ ६ । १ । १०७ ॥

तिक इत्येवमादिभ्योऽपत्ये आयनिञ् प्रत्ययो भवति । इञादेरपवादः । तैकायनिः । कैतवायनिः । तिक कितव संज्ञा वाल शिखा बालशिख उरश शाटच सैन्धव यमुन्द रूप्य पूर्णिक ग्राम्य नील अमित्र गोकक्ष्य कुरु देवर दैवर धेवर धैवर देवरथ तैतिल शैलाल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैतयत चैटयत शैकयत क्षैतयत ध्वाज वत ध्वाजवत चन्द्रमस् शुभ श्रुभ गङ्ग गङ्गा वरेण्य वन्ध्या बिम्बा अरद्ध अरद्धा आरद्ध वह्यका खल्य लोमका उदन्य यज्ञ नीड आरथ्य लङ्कव भीत उतथ्य सुयामन् उखा खल्वका शल्यका जाजल वसु उरस् । इति तिकादिः । शाठ्यशब्दो यञन्तो घ्यणन्तो वा शाठ्यायनिः । यञन्तादायनणेवेत्येके । शाठ्यायनः । औरशशब्देन क्षत्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् कौरव्यशब्दः क्षत्रियप्रत्ययान्त एव गृह्यते । अन्यस्मादिञेव । तस्य च 'ञिदार्षादणिञोः । (६-१-१४०) इति लुप् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । आयनिञस्तु 'अब्राह्मणात्' (६-१-१४१) इति प्राप्तापि लुप् न भवति विधानसामर्थ्यात् । नहीञ आयनिञो वा लुपि कश्चिद्विशेषः । कौरव्यः पिता । कौरव्यायणिः पुत्रः ॥ १०७ ॥

दगुकोशलकर्मारच्छागवृषाद्यादिः ॥ ६ ॥ १ । १०८ ॥

दगु कोशल कर्मार छाग वृष इत्येतेभ्योऽपत्ये यकारादिरायनिञ् प्रत्ययो भवति । दागव्यायनिः । कौशल्यायनिः । जनपदसमानशब्दात् क्षत्रियात् 'दुनादि'—(६-१-११८) इत्यादिना ञ्य एव । कौशल्य इति कार्मार्यायणिः । छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः ॥ १०८ ॥

द्विस्वरादणः ॥६ । १ । १०९ ॥

द्विस्वरादणन्तादपत्ये आयनिञ् प्रत्ययो भवति । कर्तुरपत्यं कार्त्रः । तस्य कार्त्रायणिः । हर्तुः हार्त्रः । तस्य हार्त्रायणिः । पौत्रः । पौत्रायणिः । औत्सर्गिकोऽण् । यास्कायनिः । शिवाद्यण् । द्विस्वरादिति किम् ? औपगविः । अण इति किम् ? दाक्षेः दाक्षायणः । प्लाक्षेः प्लाक्षायणः । वृद्धादेवायं विधिः । अवृद्धात्तूत्तरेण विकल्प एव । अङ्गाना राजा आङ्गः । तस्याङ्गिः आङ्गायनिर्वा ॥१०९॥

अवृद्धाद्दोर्नवा ॥ ६ । १ । ११०॥

अवृद्धवाचिनो दुसञ्ज्ञाकादपत्ये आयनिञ् प्रत्ययो वा भवति । आम्रगुप्तायनिः । आम्रगुप्तिः । ग्रालगुप्तायनिः । ग्रालगुप्तिः । वायुरथायनिः वायुरथिः । पञ्चालाना राजा पाञ्चालस्तस्यापत्यं पाञ्चालायनिः । पाञ्चालिः । नापितस्यापत्यं नापितायनिः । नापित्यः । पक्षे नापितशब्दस्येञ् नास्ति तद्बाधनार्थं हि कुर्वादिषु तस्य पाठः । अवृद्धादिति किम् ? दाक्षेः दाक्षायणः । प्लाक्षेः प्लाक्षायणः । दोरिति किम् ? अकम्पनस्यापत्यमाकम्पनिः ॥११०॥

पुत्रान्तात् ॥६ । १ । १११ ॥

पुत्रशब्दान्तात् दुसञ्ज्ञकादपत्ये आयनिञ् प्रत्ययो वा भवति । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः । वासवदत्तापुत्रायणिः । वासवदत्तापुत्रिः । पूर्वेणायनिञि सिद्धे वचनमिदमुत्तरसूत्रप्राप्तकागमाभावार्थम् । उत्त-

रेण च कागमोऽपि । एव च गार्गीपुत्रकायणिरिति तार्तीयीकमपि रूपं भवति ॥१११॥

चर्मिवर्मिगारेटकार्कटचकाकलङ्कावाकिनाच्च कश्चान्तोऽन्त्यस्वरात् ॥ ६ । १ । ११२ ॥

चर्मिन् वर्मिन् गारेट कार्कटच काक लङ्का वाकिन इत्येतेभ्य· पुत्रान्ताच्च दुसञ्ज्ञकादपत्ये आयनिञ् प्रत्ययो वा भवति तत्सनियोगे चैषामन्त्यस्वरात्पर· ककारोऽन्तो भवति। चार्मिकायणिः । चार्मिणः। वार्मिकायणि· । वार्मिणः । 'सयोगादिनः' (७–४–५३) इति प्रतिषेधादणि अन्त्यस्वरादिलोपो न भवति। गारेटकायनि । गारेटि· । कर्कटस्यापत्य कार्कटच. । तस्यापत्य कार्कटचकायनिः । कार्कटचायनः । यदा त्वव्युत्पन्न कार्कटचशब्दस्तदा पक्षे इञेव। कार्कट्यिः । काककायनिः । काकि. । लाङ्काकायनि· । लाङ्केयः । लङ्काशब्द केचिदकारान्तमिच्छन्ति । तन्मते लाङ्कका-यनि· । लाङ्कि· । वाकिनकायनि· । वाकिनि. । पुत्रान्तात्, गार्गीपुत्रकायणि· । गार्गीपुत्रिः। ककारस्यान्त्यस्वरात्परतो विधानं चर्मिवर्मिणोः नकारस्य लोपार्थम् । यद्येव परादिरेव क्रियेत । नैवम् । तथा सति प्रत्ययस्य व्यञ्जनादित्वात्पुवद्भावो न सिध्येत् । चर्मिण्या अपत्य चार्मिकायणि. । वर्मिण्या अपत्य वार्मिकायणि । ॥ ११२ ॥

अदोरायनिः प्रायः ॥ ६ । १ । ११३ ॥

अदुसञ्ज्ञकादपत्ये आयनिः प्रत्ययो वा भवति प्राय । ग्लुचुकायनि । ग्लौचुकि । म्लुचुकायनि· । म्लौचुकि । अहिचुम्बकायनि । आहिचुम्बकि । मैमतायनि । मैमति । श्रौविजयायनि । श्रैविजयि । अदोरिति किम् ? औपगवि । गामदत्ति. । गामदत्तायनि पिता । गामदत्तायनि पुत्र । आयनिञन्तादणो लुप् । प्रायोग्रहणात्क्वचिन्न भवति । दाक्षिः । प्लाक्षिः ॥ ११३ ॥

राष्ट्रक्षत्त्रियात्सरूपाद्राजापत्ये द्रिरञ् ॥ ६ । १ । ११४ ॥

क्षत्त्रियवाचिसरूपाद्राष्ट्रवाचिनो राष्ट्रवाचिसरूपाच्च क्षत्त्रियवाचिनो यथासंख्यं राजनि क्षत्त्रियेऽपत्ये चाञ् प्रत्ययो भवति स च द्रिसञ्ज्ञः । वेति निवृत्तम्। विदेहानां राष्ट्रस्य राजा वैदेहः । वैदेहौ । विदेहाः। बहुत्वे 'बहुष्वस्त्रियाम्' (६–१–१२४) इति लुप् । विदेहस्य राज्ञोऽपत्यं वैदेहः। वैदेहौ। विदेहाः। एवम् ऐक्ष्वाकः। ऐक्ष्वाकौ। इक्ष्वाकवः। पाञ्चालः। पाञ्चालौ पञ्चालाः। राष्ट्रक्षत्त्रियादिति किम् ? पञ्चालस्य ब्राह्मणस्य राजा पाञ्चालः । 'तस्येदम्' ६–३–१५९ । इत्यण् । पञ्चालस्य ब्राह्मणस्यापत्य पाञ्चालि· । सरूपादिति किम् । सुराष्ट्राणां राजा सौराष्ट्रकः । आदर्शस्य राष्ट्रस्य राजा आदर्शकः। दशरथस्य क्षत्त्रियस्यापत्यं दाशरथि· । त्रिपृष्ठस्य त्रैपृष्ठि· । द्रिप्रदेशाः 'द्रेरञणोऽप्राच्यभर्गादेः' (६–१–१२३) इत्यादय· ॥ ११४ ॥

गान्धारिसाल्वेयाभ्याम् ॥ ६ । १ । ११५ ॥

गान्धारिसाल्वेयशब्दौ इञेयणन्तौ सरूपौ राष्ट्रक्षत्त्रियवचनौ । ताभ्यां राष्ट्राद्राजनि क्षत्त्रियादपत्ये अञ् प्रत्ययो भवति स च द्रिसंज्ञः । दुलक्षणस्य ञ्यस्यापवाद· । वचनभेदो यथासख्यनिवृत्त्यर्थः । गान्धारीणा राजा गान्धारे राज्ञोऽपत्य च गान्धारः। गान्धारौ। गान्धारय·। बहुष्वञो लुप्। एवं साल्वेयः। साल्वेयौ । साल्वेया । एकत्वद्वित्वयोस्त्वपत्यार्थविवक्षायामब्राह्मणादिति लुप् न भवति विधानसामर्थ्यात्। अन्यथा ञ्यविधावेवानयो· प्रतिषेध क्रियेत । तथा पूर्वेणैवाञ् सिध्यति॥ ११५ ॥

पुरुमगधकलिङ्गशूरमसद्विस्वरादण् ॥ ६ । १ । ११६ ॥

पुरुमगधकलिङ्गशूरमस इत्येतेभ्यो द्विस्वरेभ्यश्च शब्देभ्यो राष्ट्रवाचिभ्यः क्षत्रियवाचिभ्यश्च सरूपेभ्यो यथासंख्यं राजन्यपत्ये चार्थे द्रिरण् भवति । अञोऽपवादः । पुरोरपत्यं पौरवः । पौरवौ । पुरवः । मगधानां राजा मगधस्यापत्यं वा मागधः मागधौ । मगधाः । एवं कालिङ्गः । कालिङ्गौ । कलिङ्गाः । शौरमसः । शौरमसौ । शूरमसाः । द्विस्वर, अङ्गनां राजा अङ्गस्यापत्यं वा आङ्गः । अङ्गाः । वाङ्गः । वङ्गाः । सौह्मः । सुह्माः । पौण्ड्रः । पुण्ड्रा । दारद । दरदः । भार्गः । भर्गाः । साल्व । साल्वाः । सर्वत्र बहुषु लुप् । पुरुग्रहणमराष्ट्रसरुपार्थम् । अस्ति राजा पुरुर्नाम न तु राष्ट्रम् । तस्यौत्सर्गिकेणैवाणा सिद्धे बहुषु लुबर्थमिदमङ्गविधानम् । अञैव सिद्धेऽण्विधानं सधाद्यङ्गबाधनार्थम् । तेनाकञ् भवति । पौरवकम् । मागधकम् । कालिङ्गकम् । शौरमसकम् । आङ्गकम् । वाङ्गकम् । अञन्ताद्धि गोत्रात् 'अञ्यञिञः' (६—३—१७२) इत्यण् बाधकः स्यात्॥ ११६ ॥

साल्वांशप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ ६ । १ । ११७ ॥

साल्वा नाम जनपदस्तदंशास्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथकलकूटाश्मक इत्येतेभ्यश्च राष्ट्रवाचिभ्य. क्षत्रियवाचिभ्यश्च सरूपेभ्यो यथासंख्यं राजन्यपत्ये च इञ् प्रत्ययो भवति स च द्रिसञ्ज । उदुम्बराणां राजा उदुम्बरस्यापत्यं वा औदुम्बरि. । उदुम्बराः । एव तैलखलि । तिलखला । माद्रकारिः । मद्रकाराः । यौगन्धरि । युगन्धरा । भौलिङ्गि । भुलिङ्गाः । शारदण्डि । शरण्डा । आजमीढि । अजमीढाः । आजकुन्दिः । अजकुन्दा । बौधिः । बुधाः । इति साल्वांशाः । प्रात्यग्रथिः । प्रत्यग्रथाः । कालकूटिः । कलकूटा । आश्मकिः । अश्मकाः । सर्वत्र बहुषु लुप् ।

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगंधराः ॥
भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वांशा इति कीर्तिताः ॥ १ ॥

अजमीढाजकुन्दवुधास्तूदुम्बरादिविशेषाः । तेऽपि साल्वांशा एव । प्रत्यग्रथादिग्रहणमसाल्वांशार्थम् ॥ ११७ ॥

दुनादिकुर्वित्कोशलाजादाञ् ञ्यः ॥ ६ । १ । ११८ ॥

दुसंज्ञकेभ्यो नकारादिभ्यः कुरुशब्दादिकारान्तेभ्यः कोशल अजाद इत्येताभ्यां च राष्ट्रवाचिभ्य क्षत्रियवाचिभ्यश्च सरूपेभ्यो यथासख्यं राजन्यपत्ये च ञ्यः प्रत्ययो भवति स च द्रिसञ्ज्ञः । दु, आम्बष्ठानां राजा आम्बष्ठस्यापत्यं वा आम्बष्ठ्यः । आम्बष्ठाः । सौवीराणां सौवीरस्य वा सौवीर्यः । सौवीराः । एवं काम्बव्यः । काम्बवा । दार्व्यः । दार्वाः । द्विस्वरलक्षणोऽण् परत्वादनेन बाध्यते । नादि, निषधानां निषधस्य वा नैषध्यः । निषधाः । नैचक्यः । निचकाः । नैप्यः । नीपाः । कुरूणां कुरोर्वा कौरव्यः । कुरवः । इत्, अवन्तीनामवन्तेर्वा आवन्त्यः । अवन्तय । कौन्त्यः । कुन्तय । वासात्यः । वसातयः । चैद्यः । चेदयः । काश्य । काशयः । कोशलानां कोशलस्य वा कौशल्य कोशलाः । अजादानामजादस्य वा आजाद्यः । अजादा । एभ्य इति किम् ? कुमारी नाम जनपद क्षत्रिया च ततो राजन्यपत्ये वाञेव भवति । कौमार. ॥ ११८ ॥

पाण्डोर्ड्यण् ॥ ६ । १ । ११९ ॥

पाण्डुशब्दाद्राष्ट्रक्षत्रियवाचिनः सरूपाद्यथासंख्य राजन्यपत्ये चार्थे ड्यण् प्रत्ययो भवति स च द्रिसंज्ञ ।

पाण्डूनां राजा पाण्डोरपत्यं वा पाण्ड्य । पाण्ड्यौ । पाण्डव । कथं पाण्डवा यस्य दासाः । तस्य क्षत्रियस्य राष्ट्रसरूपस्य य ईश्यो जनपदो यश्च तस्य क्षत्रियसरूपस्य राष्ट्रस्येगिता क्षत्रियः स एव गृह्यते प्रत्यासत्ते । अत्र तु कुरवो जनपदस्तस्य राजा पाण्डुरिति शिवाद्यण् भवति । डकारोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थः । णकारो वृद्धिनिमित्तपुंवद्भावप्रतिषेधार्थ । पाण्ड्याभार्य ॥११९॥

शकादिभ्यो द्रेर्लुप् ॥६।१।१२०॥

शक इत्येवमादिभ्य परस्य द्रेः प्रत्ययस्य लुप् भवति । शकाना राजा शकस्यापत्यं वा शकः । यवन । जर्त । कम्बोज । चोल । केरल । आधारय । विधारय । उपधारय । अपधारय । मुरल । खस । शकादयः प्रयोगगम्या ॥१२०॥

कुन्त्यवन्तेः स्त्रियाम् ॥६।१।१२१॥

कुन्ति अवन्ति इत्येताभ्यां परस्य द्रेर्न्यस्य लुप् भवति स्त्रियामभिधेयायाम् । कुन्तेरपत्यं स्त्री कुन्ती । एवमवन्ती । स्त्रियामिति किम् ? कौन्त्य । आवन्त्यः । प्रकृतस्य द्रेर्लुब्विज्ञानात् स्वार्थिकस्य ञ्यटोऽद्रिसंज्ञकस्य न भवति । कौन्ती ॥१२१॥

कुरोर्वा ॥६।१।१२२॥

कुरुशब्दात्परस्य द्रेर्न्यस्य स्त्रियां वा लुप् भवति । कुरोरपत्यं स्त्री कुरू । कौरव्यायणी । 'कौरव्यमाण्डूकासुरेः' (२-४-७०) इति डायन् ॥१२२॥

द्रेरञणोऽप्राच्यभर्गादेः ॥६।१।१२३॥

प्राच्यान् भर्गादींश्च वर्जयित्वान्यस्मात्परस्याञोऽणश्च द्रे स्त्रियां लुप् भवति । अञ्, शूरसेनस्यापत्यं स्त्री शूरसेनी । एवमपाच्या । अण्, मद्री । दरत् । मत्सी । द्रेरिति किम् । औत्सी । औपगवी । द्रावनुवर्तमाने पुनर्द्रिग्रहणं भिन्नप्रकरणस्यापि द्रेर्लुबर्थम् । पर्शूः । रक्षाः । असुरी । पर्शु रक्षस् असुर इति राष्ट्रसरूपक्षत्रियवाचिनः । एषामपत्यं संघः स्त्रीत्वविशिष्टो विवक्षित इति अणञो 'शकादिभ्यो द्रेर्लुप्' (६-१-१२०) इति लुपि पुनः पर्श्वादिलक्षणः स्वार्थिकोऽण् । तस्यापि स्त्रियामनेन लुप् । अञण इति किम् ? औदुम्बरी । साल्वांशत्वादिञ् । अप्राच्यभर्गादेरिति किम् ? पाञ्चाली । वैदेही । पैप्पली । मागधी । कालिङ्गी । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । सौह्मी । पौण्ड्री । शौरमसी । पाञ्चलादयः प्राच्या राष्ट्रसरूपाः क्षत्रिया । भर्गादि, भार्गी । कारूषी । भर्ग । करूष । करूश । केकय । कश्मीर । साल्व । सुस्थाल । उरश । यौधेय । शौक्रेय । शौभ्रेय । घार्तेय । धार्तेय । ज्यावानेय । त्रिगर्त । भरत । उशीनर । इति भर्गादिः । यौधेयादिज्यावानेयान्तानां स्वार्थिकस्याञो द्रेः लुप् प्रतिषिध्यते । यौधेयीनां संघादि यौधेयमिति संघाद्यणर्थम् । लुपि हि सत्यामञन्तत्वाभावात् संघाद्यण् न स्यात् । प्रकृतस्य तु अञः प्रसङ्गाभावात् न प्रतिषेधः । भरतोशीनरशब्दावुत्सादिषु पठ्येते । तयोरिहोपादानात् सत्यप्यणपवादे चेत्यस्मिन् उत्साद्यञं बाधित्वा द्रिसंज्ञक एवाञ् भवतीति ज्ञाप्यते । तेन भरतानां राजानो भरता उशीनराणामुशीनरा इति राज्ञि विहितस्याञ उत्तरसूत्रेण लुप् सिद्धा भवति । उत्साद्यञस्तु द्रिसज्ञाया अभावान्न स्यात् । नापि 'यञञ' (६-१-१२६) इत्यादिना प्राप्तिः राज्ञामगोत्रत्वात् ॥१२३॥

बहुष्वस्त्रियाम् ॥ ६ । १ । १२४ ॥

द्र्यन्तस्य शब्दस्य बहुषु वर्तमानस्य यो द्रिः प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां लुप् भवति । पञ्चालानां राजानः पञ्चालस्यापत्यानि वा पञ्चालाः । एवं अङ्गाः । लोहध्वज एव लौहध्वज्य । लौहध्वज्यौ । लोहध्वजाः ।

बहुष्विति घ्यन्तस्य विशेषणं न निमित्तम् । तत्र हि पञ्चालानां निवासः पञ्चालनिवासः, प्रिया वङ्गा यस्य स प्रियवङ्गः, अङ्गानतिक्रान्तोऽत्यङ्गः, पञ्चालेभ्य आगतं पञ्चालमयम्, पञ्चालरूप्यम्, लोहध्वजरूप्यमित्यादौ पञ्चाल अञ् आम् निवास इत्यादिस्थिते 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गा लुप् बाधते' इति बहुवचनस्य लुपि घ्रेर्लुप् न स्यात् । घ्रेरिति पूर्ववदेव भिन्नप्रकरणस्यापि परिग्रहः । बहुष्विति किम् ? पाञ्चालः । लौहध्वज्यः । प्रियो वाङ्गो येषां ते प्रियवाङ्गा इत्यत्र न घ्यन्तं बहुषु किं तर्हि समास इति लुप् न भवति । प्रत्ययः प्रकृत्यादेरिति नियमाद्धि न समासो घ्यन्तो भवति । पञ्चालस्यापत्यं पाञ्चालस्तस्य तयोर्वापत्यानि पञ्चाला इत्यत्र तु इञि लुप्तेऽञन्तमेव बहुषु वर्तत इति अञोऽपि लुप् । घ्रेः प्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्य इति तु विज्ञायमाने न स्यात् । अस्त्रियामिति किम् ? पञ्चालस्यापत्यानि स्त्रियः पाञ्चाल्यः । लौहध्वज्याः स्त्रियः । पञ्चभिः पाञ्चालीभिः क्रीतः पञ्चपञ्चाल इत्यत्र तु इकणो लुपः पित्वात् पुंवद्भावेन स्त्रीत्वनिवृत्तेर्लुप् भवत्येव ॥१२५॥

यस्कादेर्गोत्रे ॥ ६ । १ । १२५ ॥

यस्कादिभ्यो यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तस्य बहुत्वविशिष्टे गोत्रेऽर्थे वर्तमानस्य यस्कादेर्यः स प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां विषये लुप् भवति । यस्कस्यापत्यं यास्कः । यास्कौ । यस्काः । लाह्यः । लाह्यौ । लह्याः । शिवाद्यण् । यस्कादेरिति किम् ? उपगोरपत्यमौपगवः । औपगवौ । औपगवाः । यास्कायनयः । लाह्यायनयः । गोत्र इति किम् ? यास्काश्छात्राः । यस्कस्यापत्यानि यस्काः, तत्प्रतिकृतयो यास्का इत्यत्र गोत्रे उत्पन्नस्यापि प्रत्ययस्य नेदानीं तदन्तं प्रतिकृतिषु वर्तमानं गोत्र इति न भवति । अस्त्रियामित्येव । यास्क्यः स्त्रियः ।

यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण तृणकर्ण भलन्दन । एभ्य. शिवाद्यणो लुप् । खरप । अस्मान्नडाद्यायनणः । भडिल । भण्डिल । भडित भण्डित । एभ्योऽश्वाद्यायनञः । सदामत्त• कम्बलहार पर्णाढक कर्णाढक पिण्डीजङ्घ बकसक्थ रक्षोमुख जङ्घारथ उत्काश कटुमन्थ कटुकमन्थ विषपुट निकष (किषकः) कषकः उपरिमेखल कडम कुश पटाक क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीर्षमाय स्थगल पदक वर्म्मक । एभ्योऽत इञः । पुष्करसद् । अस्माद्बाह्वादीञः । विश्रि कुद्रि अजबस्ति मित्रयु एभ्यो गृष्ट्याद्येयञ् । इति यस्कादिः ॥१२५॥

यञञोऽश्यापर्णान्तगोपवनादेः ॥ ६ । १ । १२६ ॥

यञन्तस्याञन्तस्य च बहुत्वविशिष्टे गोत्रेऽर्थे वर्तमानस्य यः स प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां लुप् भवति गोपवनादिभ्यः श्यापर्णान्तेभ्यो विहितं वर्जयित्वा । गोपवनादिर्बिदाद्यन्तर्गण. । गार्ग्यः । गार्ग्यौ । गर्गाः । वात्स्यः । वात्स्यौ । वत्साः । बैदः । बैदौ । बिदाः । और्वः ॥ और्वौ । उर्वाः । गर्गमयम् । गर्गरूप्यम् । अश्यापर्णान्तगोपवनादेरिति किम् ? गौपवनाः । शाग्रवाः । बैन्दवाः । ताजमाः । आश्ववतानाः । श्यामाकाः । श्यापर्णाः । केचित्तु मठरराजमाऽवतानाऽश्वश्याम्याकशब्दानपि गोपवनादिषु पठन्ति । माठरा इत्यादि । श्यापर्णान्तग्रहण किम् ? हारितः । हारितौ । हरिताः । गोपवनादिग्रहणं किम् ? धैनवः । धैनवौ । धेनव. । बहुष्वित्येव । गार्ग्यः । बैदः । बैदस्य बैदयोर्वापत्यानि बिदा इत्यत्र त्विञि लुप्तेऽञन्तं बहुष्विति लुप् । बिदानामपत्यं बैदः बैदौ इत्यत्र त्विञि लुप्तेऽञन्तं न बहुष्विति लुप् न भवति । इञ्प्रत्ययविषयेऽप्यञो लुप् न भवति 'न प्राग्जितीये स्वरे' (६-१-१३५) इति प्रतिषेधात् ।

बिदानामपत्य बहवो माणवक। बिदा इत्यत्र चाञन्तं बहुष्विति भवत्येव । कश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इत्यत्र यद्यपि प्रत्ययो गोत्र उत्पन्नस्तथापि तदन्तं नेदानीं गोत्रबहुत्वे क्व तर्हि प्रतिकृतिष्विति लुप् न भवति । अस्त्रियामित्येव । गार्ग्य', वैद' स्त्रियः । पञ्चभिर्गार्गीभि' क्रीत पञ्चगर्ग दशगर्ग' पट इत्यत्र विकणो लुप' पित्त्वात्पुंवद्भावेन स्त्रीत्वनिवृत्तेर्लुप् । गोत्र इत्येव । औत्सास्छात्रा । उत्सादेरञ् । पौनर्भवा. । पौत्रा. । दौहित्रा. । नानान्द्रा' । 'पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दुरनन्तरेऽञ्' (६-१-३९) पारशवा' । 'परस्त्रियाः परशुश्चासावर्ण्ये' (६-१-४०) इत्यञ् । कथ प्रियो गार्ग्यो गार्ग्यौ वा येषां ते प्रियगार्ग्या इति । अत्र हि यञन्तस्य बहुविषयत्वात् लुप् प्राप्नोति । नैवम् । न यञन्त बहुपु कि तर्हि समासः । स च 'प्रत्यय' प्रकृत्यादे ' (७-४-१२५) इति नियमात् यञन्तो न भवतीति लुप् न भवति । प्रिया गर्गा यस्य स प्रियगर्ग इत्यत्र तु यञन्तस्य बहुलाद्भवत्येव ॥१२६॥

कौण्डिन्यागस्त्ययोः कुण्डिनागस्ती च ॥ ७ । १ । १२७ ॥

कौण्डिन्य आगस्त्य इत्येतयोर्बहुत्वविशिष्टे गोत्रेऽर्थे वर्तमानयोर्यञोऽणश्चास्त्रिया लुब् भवति तयोश्च कुण्डिनीअगस्त्यशब्दयो कुण्डिन अगस्ति इत्येतावादेशौ भवत' । आगस्त्यशब्दस्य ऋष्यणन्तत्वात यञञौ न सभवतः । कुण्डिन्या अपत्यं गर्गादित्वाद्यञ् । अत एव निर्देशात्पुवद्भावाभाव' । कौण्डिन्य' । कौण्डिन्यौ । कुण्डिना । आगस्त्य । आगस्त्यौ । अगस्तय' । प्रत्ययलुपं कृत्वाऽऽदेशकरणमगस्तीनामिमे आगस्तीया इत्येवमर्थम् । प्रत्ययान्तादेशे हि कृते अगस्तिशब्दस्यादेराकारस्याभावात् 'वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादि ' (६-१-८) इति दुसञ्ज्ञा न स्यात् । तदभावे च तन्निमित्तो 'दोरीयः' (६-३-३१) इतीयः प्रत्ययोऽपि न स्यात् । यदा तु प्रत्ययस्य लुब् विधीयते तदा स्वरादावीयप्रत्यये भाविनि 'न प्राग्जितीये स्वरे' (६-१-१३५) इति प्रतिषेधात् प्रत्ययस्य लुब् न भवति । तथा च सति दुसञ्ज्ञत्वात् ईयः सिद्धो भवति । कुण्डिन्यामविशेषः । प्रत्ययान्तादेशे हि कुण्डिनशब्दाददुसञ्ज्ञात् 'तस्येदम्' (६-३-१५९) इत्यणा भवितव्यम् । प्रत्ययस्य तु लुपि 'न प्राग्जितीये स्वरे' (६-१-१३५) इति लुप्प्रतिषेधे सत्यामपि दुसञ्ज्ञायामीयप्रत्ययापवादः शकलादित्वादञेव स्यात् अतो न विशेषः । अस्त्रियामित्येव । कौण्डिन्यः, आगस्त्य' स्त्रिय ॥ १२७ ॥

भृग्वङ्गिरस्कुत्सवसिष्ठगोतमात्रेः ॥६ । १ । १२८ ॥

भृगु अङ्गिरस् कुत्स वसिष्ठ गोतम अत्रि इत्येतेभ्यो य' प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुत्वविशिष्टे गोत्रेऽर्थे वर्तमानस्य यः स प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां लुब् भवति । भार्गव' । भार्गवौ । भृगव' । एवमङ्गिरसः । कुत्सा । वसिष्ठाः । गोतमाः । एभ्योऽणो लुप् । अत्रयः । एयणो लुप् । अस्त्रियामित्येव । भार्गव्य. आङ्गिरस्य आत्रेय्य' स्त्रियः । बहुष्वित्येव । भार्गव' । आत्रेयः । गोत्रे इत्येव । भार्गवास्छात्रा' । भृग्वादीन् यस्कादिष्वपठित्वेदं वचन द्व्येकेपु षष्ठ्यास्ततपुरुषे यञादेर्वा' (६-१-१३४) इत्येवमर्थम् । अन्यथा भृगुकुलं भार्गवकुलमिति न सिध्येत् ॥ १२८ ॥

प्राग्भरते बहुस्वरादिञः ॥६ । १ । १२९ ॥

बहुस्वरान्नाम्नो य इञ् प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुत्वविशिष्टेऽर्थे प्राग्गोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्य यः स प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां लुप् भवति । क्षैरकलम्भिः । क्षैरकलम्भी । क्षीरकलम्भा. । पान्नागारिः । पान्नागारी । पन्नागाराः। मान्थरेपणि' । मान्थरेषणी । मन्थरेषणाः । सर्वेष्वत इञः । भरत, यौधिष्ठिरिः । यौधिष्ठिरी ।

युधिष्ठिराः । आर्जुनिः । आर्जुनी । अर्जुनाः । औद्दालकिः । औद्दालकी । उद्दालकाः । एभ्यो बाह्वादीञः । प्रागभरत इति किम् ? बालाकयः । हास्तिदासयः । कथं तौल्वलयः तैल्वलयः तैल्वकयः इत्यादिषु लुब् न भवति ? उच्यते । यस्कादिषु पुष्करसच्छन्दपाठात् । अस्य हि बहुस्वरत्वादनेनैवेञलोपे सिद्धे तदर्थो यस्कादिपाठो ज्ञापयति तौल्वल्यादीनामिञो लुप् न भवतीति । भरताः प्राच्या एव तेषां पृथगुपादानं प्राग्ग्रहणेनाग्रहणार्थम् । तेन यौधिष्ठिरिः पिता यौधिष्ठिरायाणः पुत्र इत्यत्र 'प्राच्येञोऽतौल्वल्यादेः' (६–१–१४३) इति लुप् न भवति । अपरे त्वाहुः । प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणम् । क्षीरकलम्भादयो वैश्याः प्राग्भरताः । युधिष्ठिरादयो राजान उदग्भरताः । तत्र प्राग्ग्रहणादुदीच्यभरतेषु राजसु लुब् न भवति । यौधिष्ठिरयः । आर्जुनयः । भरतग्रहणात्तु प्राच्येषु राजसु न भवति । मारसबन्धयः । भागवित्तयः । बहुस्वरादिति किम् ? चैङ्क्यः । पौष्पयः । काशयः । वाशयः । इञ इति किम् ? शान्तनवाः ॥ १२९ ॥

वोपकादेः ॥ ६ । १ । १३० ॥

उपक इत्येवमादिभ्यो यः प्रत्ययस्तस्य बहुत्वविशिष्टे गोत्रे वर्तमानस्य यः स प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां लुप् न भवति वा । उपकाः । औपकायनाः । लमकाः लामकायनाः । अस्त्रियामित्येव । औपकायिन्यः स्त्रियः । उपक लमक । आभ्यां नडाद्यायनणो लुप् । भ्रष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर पिङ्गलक कृष्णपिङ्गल कलशीकण्ठ दामकण्ठ जतुक कनक मदाघ अपजग्ध अडारक वटारक प्रतिलोम अनुलोम प्रतान अनुपद अभिहित अनभिहित खारीजङ्घ कशकृत्स्न शलाथल कमन्दक कमन्तक कवन्तक पिञ्जूलक अडङ्क अवव्वक पतञ्जल पदञ्जल वर्णक पर्णक कठेरित । एभ्योऽत इञः । कुषीतक । अव काश्यपेऽर्थे 'विकर्णकुषीतकात्काश्यपे' (६–१–७५) इत्येयणः । अन्यत्रेञः । लेखाभ्रूः अत्र शुभ्राद्येयणः । पिष्ट सुपिष्ट मसुरकर्ण कर्णक पर्णक जटिलक बधिरक । एभ्यः शिवाद्यणः । कठेलिति पतञ्जलि खरीखन । एभ्य औत्सर्गिकाणः । इत्युपकादिः ॥ १३० ॥

तिककितवादौ द्वन्द्वे ॥ ६ । १ । १३१ ॥

तिककितवादिषु द्वन्द्ववृत्तिषु बहुषु गोत्रापत्येषु वर्तमानेषु तैकायनिकैतवायनीत्यादीनां यः स प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां लुप् भवति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवाः । तिकाद्यायनिञो लुप् । औब्जयश्च काकुभाश्च उब्जककुभाः । उब्जादिञः ककुभाच्छिवाद्यणः । औरशायनयश्च लाङ्कटयश्च उरशलङ्कटाः । उरशात्तिकाद्यायनिञ् लङ्कटात् इञ । अग्निवेशाश्च दाशेरकयश्च अग्निवेशदशेरकाः । शाण्डिलाश्च काशकृत्स्नयश्च शण्डिलकशकृत्स्नाः । अग्निवेशशण्डिलाभ्यां गर्गादियञः दशेरककशकृत्स्नाभ्यां त्वत इञः । 'वान्येन'—(६–१–१३३) इति यञो लुब्विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः । औपकायनाश्च लामकायनाश्च उपकलमकाः । अत्र नडाद्यायनणः । भ्राष्ट्रकयश्च कापिष्ठलयश्च भ्रष्ट्रककपिष्ठलाः । कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुन्दरयश्च कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः । वाड्खरयश्च भाण्डीरथयश्च वड्खरभण्डीरथाः । पाहकयश्च नारकयश्च पहकनरकाः । वाकनखयश्च स्वागुदपारिणद्धयश्च वकनखस्वगुदपरिणद्धाः । अन्येषां वाकनखयश्च स्वागुदयश्च पारिणद्धयश्चेति त्रिपदो द्वन्द्वः । (ता) लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च (ता) लाङ्कशान्तमुखाः । एषु सर्वेष्वत इञः । उपकलमका भ्रष्ट्रककपिष्ठलाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दरा इत्येषामुपकादिष्वद्वन्द्वार्थः पाठः

द्वन्द्वे त्वयमेव नित्यो विधिः । तिककितव उब्ज-ककुभ उरशलङ्कट अग्निवेशदशेरक शण्डिलकशकृत्स्न उपकलमक भ्रष्ट्रककपिष्ठल कृष्णाजिनकृष्णसुन्दर वङ्क-रभण्डीरथ पहकनरक वकनख स्वगुदपरिणद्ध (ता) लङ्कशान्तमुख । इति तिककितवादिः ॥ १३१ ॥

द्व्यादेस्तथा ॥ ६ । १ । १३२ ॥

द्व्यादिप्रत्ययान्तानां द्वन्द्वेऽबहुष्वर्थेषु वर्तमाने यः स द्व्यादिप्रत्ययस्तस्य लुप् भवति तथा यथापूर्वम् । वार्केण्यश्च लौहध्वज्यश्च कौण्डीवृस्यश्च वृकलोहध्वज-कुण्डीवृशा । अत्र 'वृकाट्टेण्यण्' (७-३-६४) इति टेण्यण 'पूगादमुख्यकाञ्ञ्यो द्रिः' (७-३-६०) इति ञ्यस्य, वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः' (७-३-६३ इति ञ्यटश्च लुप् । आङ्गश्च वाङ्गश्च सौह्मश्च अङ्ग-वङ्गसुह्माः । अत्र द्विस्वरलक्षणस्याण । एवं गर्गवत्स-वाजा. । अत्र यञ । विदगर्गयस्का । अत्राञो यञो-ऽणश्च । तथेति किम् ? यास्कलाह्यास्छात्राः । अत्र 'तस्येदम्' (६-३-१५९) इत्यणो लुप् न भवति । 'यस्कादेर्गोत्रे' (६-१-१२५) इत्यत्र गोत्रे उत्पन्नस्येति प्रत्ययस्य विशेषणात् । गार्गीवत्सवाजाः । अत्र वत्स-वाजयोरेव यञो लुप् न गार्गी इत्यत्र तत्राऽस्त्रियामिति प्रतिषेधात् । शैग्रवगौपवनाः । अत्र 'अश्यापर्णान्तगो-पवनादे' इति प्रतिषेधात् अञो लुप् न भवति । वालाकिहास्तिदासय. । अत्र प्राग्भरतेति वचनात् अप्राग्भरते न भवति । द्व्यादिग्रहणमगोत्रेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । अवह्वर्थं वचनम् ॥ १३२ ॥

वान्येन ॥ ६ । १ । १३३ ॥

द्व्यादेरन्येन सह द्व्यादीनां द्वन्द्वे बहुष्वर्थेषु वर्तमाने य द्व्यादिप्रत्ययस्तस्य तथा वा लुप् भवति यथा पूर्वम् । अङ्गवङ्गदाक्षय । आङ्गवाङ्गदाक्षय । गर्गवत्सौपगवा. । गार्ग्यवात्स्यौपगवाः । भृगुवत्साग्रायणा । भार्गव-वात्स्याग्रायणाः । गर्गकश्यपगालवाः । गार्ग्यकाश्य-पगालवाः । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥ १३३ ॥

द्व्येकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुषे यञादेर्वा ॥ ६ । १ । १३४ ॥

षष्ठीतत्पुरुषे यत्पदं तस्याः षष्ठ्या विषये द्वयो-रेकस्मिंश्च वर्तते तस्य यः स यञादिः प्रत्ययस्तस्य तथा वा लुक् भवति यथा पूर्वम् । गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलम् । गार्ग्यकुलम् । एवं विदकुलम् । वैद-कुलम् । अगस्तिकुलम् । आगस्त्यकुलम् । भृगुकु-लम् । भार्गवकुलम् । द्व्येकेष्विति किम् ? गर्गाणां कुलम् गर्गकुलम् । षष्ठ्या इति किम् ? गार्ग्यहितम् । परम-गार्ग्यः । षष्ठ्या इति तत्पुरुषस्य विशेषणेन प्रतिप-दोक्तस्यैव षष्ठीतत्पुरुषस्य परिग्रहादिह न भवति । गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वान्तर्गतः अन्तर्गार्ग्य. । 'प्रात्यव'-(३-१-४७) इत्यादिना समासः । द्व्येकेष्वित्यस्य षष्ठ्या इति विशेषणं किम् ? देवदत्तस्य गार्ग्यः देव-दत्तगार्ग्यः । देवदत्तगार्ग्यौ । तत्पुरुष इति किम् ? गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । यञादेरिति किम् ? आङ्गकुलम् । यास्ककुलम् ॥ १३४ ॥

न प्राग्जितीये स्वरे ॥ ६ । १ । १३५ ॥

गोत्र इति वर्तते । गोत्रे उत्पन्नस्य बहुषु या लुबुक्ता सा प्राग्जितीयेऽर्थे यो विधीयते स्वरादिस्त-द्धितस्तस्मिन् विषयभूते न भवति । गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः । वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । आगस्तीयाः । खारपायणीयाः । हारितीयाः । प्राग्जितीये इति किम् ? अत्रिभ्यो हित अत्रीयः । अगस्तीय । गर्गीयः । वत्सीयः । स्वर इति किम् ? गर्गेभ्य आगत गर्गमयम् । गर्गरूप्यम् । विदानामपत्यं युवा वैदः बैदावित्यत्र तु इञि विषयभूतेऽनेन प्रतिषेधः । इञस्तु लुपि सत्याम-

अन्तं न बहुषु वर्तते इति लुपः प्राप्तिरेव नास्ति । यत्र त्वस्ति तत्र भवत्येव । बिदानामपत्यानि बिदाः । अथेह कस्मान्न भवति अत्रीणां भरद्वाजानां च विवाहः अत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका कुत्सकुशिकिकेति । उच्यते । प्रत्यासत्तेर्यस्य प्रत्ययस्य लुप् प्रतिषिध्यते तल्लोपिप्रत्ययान्तादेव विधीयमाने स्वरादौ प्रतिषेधः । अत्र द्वन्द्वाद्विधीयते न तल्लोपिप्रत्ययान्तादिति प्रतिषेधो न भवति । 'गर्गभार्गविका' (६–१–१३६) इत्युत्तरसूत्रं वा नियमार्थं व्याख्यायते । गर्गभार्गविकाया अन्यत्र द्वन्द्वे वृद्धे यूनि वा प्रतिषेधो न भवति । गोत्र इत्येव । कुवल्याः फलं कुवलम् । तस्येदं कौवलम् ॥१३५॥

गर्गभार्गविका ॥ ६ । १ । १३६ ॥

गर्गभार्गविकेति द्वन्द्वात् प्राग्जितीये विवाहे यो विधीयतेऽकल् प्रत्ययस्तस्मिन् अणो लुप्प्रतिषेधो निपात्यते । गर्गाणां वृद्धानां भृगूणां वृद्धानां यूनां च विवाहो गर्गभार्गविका । अत्रिभरद्वाजिकादिवदप्राप्तः प्रतिषेधो निपात्यते ॥१३६॥

यूनि लुप् ॥ ६ । १ । १३७ ॥

यून्यपत्ये विहितस्य प्रत्ययस्य प्राग्जितीये स्वरादौ प्रत्यये विषयभूतेऽनुत्पन्न एव लुप् भवति । लुपि सत्यां यो यतः प्राप्नोति स तत उत्पद्यते । पाण्टाहृतस्यापत्यं पाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं युवा पाण्टाहृतः । 'पाण्टाहृतिमिमताण्णश्च (६–१–१४०) इति णः । तस्य छात्त्रा इति प्राग्जितीये स्वरादौ चिकीर्षिते णस्य लुप् । तत इञन्तं प्रकृतिरूपं संपन्नम् इति 'वृद्धेञ' (६–३–२८) इत्यञ् भवति । पाण्टाहृताः । भगवित्तस्यापत्यं भागवित्तिः तस्यापत्यं युवा भागवित्तिकः । 'भागवित्तितार्णबिन्दव' –(६–१–१०५) इत्यादिना इकण् । तस्य छात्त्रा इति पूर्ववदिकणि निवृत्तेऽञ् । भागवित्ताः । वृषस्यापत्यं वार्ष्यायणिः । तस्यापत्यं युवा वार्ष्यायणीयः । 'सौयामायनि' –(६–१–१०६) इत्यादिनेयः । तस्य छात्त्रा इति पूर्ववदीयस्य लुपि 'दोरीयः' (६–३–३१) इतीयः । वार्ष्यायणीयाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं कापिञ्जलादिस्तस्यापत्यं युवा कापिञ्जलाद्यः । कुर्वादित्वात् ञ्यः । तस्य छात्त्राः पूर्ववत् ञ्यस्य लुपि 'वृद्धेञ.' (६–३–२८) इत्यञ् । कापिञ्जलादाः । ग्लुचुकस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः तस्यापत्यं युवा ग्लौचुकायनः । औत्सर्गिकोऽण् । तस्य छात्त्रा इति पूर्ववदणो लुपि पुनः शैषिकोऽणेव भवति । ग्लौचुकायनाः । स्वर इत्येव । पाण्टाहृतमयम् । वार्ष्यायणीयरूप्यम् । प्राग्जितीय इत्येव । भागवित्तिकाय हितं भागवित्तिकीयम् ॥१३७॥

वायनणायनिञोः ॥ ६ । १ । १३८ ॥

आयनण आयनिञश्च यून्यपत्ये विहितस्य प्राग्जितीये स्वरादौ प्रत्यये विषयभूते लुब् वा भवति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः तस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । 'यञिञः' (६–१–५४) इत्यायनण् । तस्य छात्त्रा गार्गीयाः गार्ग्यायणीया वा । 'दोरीय.' (६–३–३१) इतीयः । चिङ्कस्यापत्य चैङ्किः तस्यापत्यं युवा चैङ्कायन । तस्य छात्त्रा चैङ्कीया चैङ्कयनीया वा । आयनिञः खल्वपि । होतुरपत्यं हौत्र. तस्यापत्य युवा हौत्रायणिः । 'द्विस्वरादणः' (६–१–१०९) इत्यायनिञ् । तस्य छात्त्रा. हौत्रीया हौत्रायणीया वा। 'दोरीय.' (६–३–३१) इतीय । आयनणो णित उपादानात् ञित पूर्वेण नित्यमेव लुप् । अत्रेरपत्यमात्रेयः । तस्यापत्यं भारद्वाजो युवा आत्रेयायण. । 'आत्रेयाद्भारद्वाजे' (६–१–५२) इत्यायनञ् । तस्य छात्त्रा. आत्रेयीया. ॥ १३८ ॥

द्रीञो वा ॥६ । १ । १३९ ॥

प्रागूजितीये स्वर इति निवृत्तम् । द्रिसंज्ञो य इञ तदन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुब् वा भवति । उदुम्बरस्यापत्यमौदुम्बरिः 'साल्वांश'-(६-१-११७) इत्यादिनेञ् । तस्यापत्यं औदुम्बरिः औदुम्बरायणो वा । 'यञिञः (६–१–५४) इत्यायनण् । द्रिग्रहणं किम् ? दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः । इञ इति किम् ? अङ्गस्यापत्यमाङ्गः । 'पुरुमगध'—(६–१–११६) इत्यादिना अण् । तस्यापत्यमिति 'द्विस्वरादणः' (६–१–१०९) इत्यायनिञ् । तस्य 'अब्राह्मणात्' (६–१–१४१) इति नित्यं लुप् । आङ्गः पिता आङ्गः पुत्रः । 'अब्राह्मणात्' इति नित्यं लुपि प्राप्तायां विकल्पार्थं वचनम् ॥ १३९ ॥

॥ ञिदार्षादणिञोः ॥ ६ । १ ।१४० ॥

ञित् आर्षश्च योऽप्रत्यप्रत्ययस्तदन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य अण इञश्च लुप् भवति । वचनभेदाद्यथासङ्ख्याभावः । ञितः, तिकस्यापत्यं तैकायनिः । तिकादेरायनिञ् । तस्यापत्यमौत्सर्गिकोऽण् । तस्य लुप् । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । विदस्यापत्यं बैदः । विदादित्वादञ् । तस्यापत्यम् 'अत' (६–१–३१) इतीञ् । तस्य लुप् । बैदः पिता । बैदः पुत्रः । कुरोरपत्यं कौरव्यः । 'कुर्वादेर्ञ्यः' (६–१–१००) कौरव्यस्यापत्यम् 'अत इञ' (६-१-३१) तस्य लुप् । कौरव्यः पिता । कौरव्य पुत्रः । तिकादिषु औरगशब्दसाहचर्यात् कौरव्यशब्दः क्षत्रियगोत्रवृत्तिर्विज्ञायते अयं तु ब्राह्मणगोत्रवृत्तिरिति अत आयनिञ् न भवति । आर्षात्, वासिष्ठः पिता । वासिष्ठ पुत्रः । वैश्वामित्रः पिता । वैश्वामित्रः पुत्रः । ऋष्यणन्तादिञ् तस्य लुप् । आत्रेयः पिता । आत्रेयः पुत्रः । इतोऽनिञः (६–१–७२) इत्येयणन्तादिञ् । तस्य लुप् । ञिदार्षादिति किम् । औपगवः पिता । औपगविः पुत्रः । औत्सर्गिकाणन्तादिञ् । कौहडः पिताः कौहडिः पुत्रः । शिवाद्यणन्तादिञ् । अणिञोरिति किम् ? दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः ॥ १४० ॥

अब्राह्मणात् ॥ ६ । १ । १४१ ॥

अब्राह्मणवाचिनो वृद्धप्रत्ययान्ताद्यूनि विहितस्य प्रत्ययस्य लुप् भवति । अङ्गस्यापत्यमाङ्गः । 'पुरुमगध' — इत्यादिनाण् । तस्यापत्यं 'द्विस्वरादणः' (६–१–१०९) इत्यायनिञ् । तस्य लुप् । आङ्गः पिता । आङ्गः पुत्रः । एवं सौह्मः पिताः । सौह्मः पुत्रः । मगधस्यापत्यं मागधः । 'पुरुमगध'–(६–१–११६) इत्यादिनाण् । तस्यापत्यम् 'अत इञ्' (६–१–३१) तस्य लुप् । मागधः पिता । मागधः पुत्रः । एवं कालिङ्गः पिता । कालिङ्गः पुत्रः । शौरमसः पिता । शौरमसः पुत्रः । तथा नाकुलः पिता । नाकुलः पुत्रः । साहदेवः पिता । साहदेवः पुत्रः । वासुदेवः पिता । वासुदेवः पुत्रः । आनिरुद्धः पिता । आनिरुद्धः पुत्रः । रान्ध्रसः पिता । रान्ध्रसः पुत्रः । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । एभ्यः 'ऋषिवृष्ण्यन्धककुरुभ्यः' (६–१–६१) इत्यण् । तत इञो लुप् । भाण्डीजाङ्घिः पिता । भाण्डीजाङ्घिः पुत्रः । कार्णखारिः पिता । कार्णखारिः पुत्रः । मायूरिः पिता । मायूरिः पुत्रः । कापिञ्जलिः पिता । कापिञ्जलिः पुत्रः । अत्रात इञितीञ् । तत आयनणो लुप् । श्वशुर्यः पिता । श्वशुर्यः पुत्रः । कुलीनः पिता । कुलीनः पुत्रः । अत्रेञो लुप् । अब्राह्मणादिति किम् ? गार्ग्यः पिता । गार्ग्यायणः पुत्रः ॥ १४१ ॥

पैलादेः ॥ ६ । १ । १४२ ॥

पैलादिभ्यो यूनि विहितस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति ब्राह्मणार्थमप्राच्यार्थं वचनम् । पीलाया अपत्यं पैलः ।

'पीलासाल्वामण्डूकाद्वा' (६–१–६८) इत्यण् । तस्यापत्यं 'द्विस्वरादणः' (६–१–१०९) इत्यायनिञ् तस्य लुप् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । शलङ्कोरपत्यं शालङ्किः । 'शालङ्क्यौदि' (६–१–३७) इत्यादिना निपातनात् । तस्यापत्यं 'यञिञः' (६–१–५४) इत्यानयण् । तस्य लुप् । शालङ्किः पिता । शालङ्किः पुत्रः । पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यंकामि औदन्यि औदश्वि औदमज्जि औदव्रजि औदभृञ्जि औदमेधि औदकशुद्धि दैवस्थानि पैङ्गलौदयनि राणि राहक्षिति भौलिङ्गि औद्वाहमानि औञ्जिहानि औज्जहानि । इति पैलादिः ॥ १४२ ॥

प्राच्येञोऽतौल्वल्यादेः ॥ ६ । १ ।१४३ ॥

प्राच्यगोत्रे य इञ् तदन्तात्तौल्वल्यादिवर्जितात् यून्यपत्ये विहितस्य लुब् भवति । ब्राह्मणार्थं वचनम् । पान्नागारिः पिता । पान्नागारिः पुत्रः । मान्थरेषणिः पिता । मान्थरेषणिः पुत्रः । क्षैरकलम्भिः पिता । क्षैरकलम्भिः पुत्रः । 'अत इञ्' (६–१–३१) ततो 'यञिञः' (६–१–५४) इत्यायनण् । तस्य लुप् । प्राच्यग्रहणं किम् ? दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः । इञ इति किम् ? राघवः पिता । राघविः पुत्रः । तौल्वल्यादिवर्जनं किम् ? तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनिः पुत्रः । तैल्वलिः पिता । तैल्वलायनः पुत्रः । दालीपिः पिता । दालीपायनः पुत्रः । अत्र दिलीपशब्दस्यात एव निपातनादिञि वृद्धिराकारः । अपरे दलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहुः । तौल्वलि तैल्वलि तैल्वकि धारणि रामणि दालीपि दैवोति दैवमति दैवयज्ञि प्राटाहति प्रादाहति चाफट्टकि आसुरि पौष्करसादि आनुराहति आनुति नैमिश्रि नैमिश्लि नैमिशि आशि बान्धकि यासि बाद्धकि आसिनासि आसिबद्धकि चौङ्कि पौष्पि आहिंसि वैराकि वैलकि वैशीति वैहति वैकर्णि वार्कलि कारेणुपालि । इति तौल्वल्यादिः ॥ १४३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६ । १ ॥

श्रीविक्रमादित्यनरेश्वरस्य, त्वया न किंचित् प्रकृतं नरेन्द्र ! ।
यशांस्यहार्षीः प्रथमं समंतात्, क्षणादभाङ्गीरथ राजधानीम् ॥ १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

रागाट्टो रक्ते ॥६।२।१॥

शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जेरर्थः । रज्यतेऽनेनेति रागः कुसुम्भादिः । रागविशेषवाचिनो नाम्नष्ट इति तृतीयान्ताद्रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुसुम्भेन रक्तं वस्त्रं कौसुम्भम् । एवं काषायम् । कौङ्कुमम् । माञ्जिष्ठम् । हारिद्रम् । माहारजनम् । वाधिकारात्पक्षे वाक्यं समासश्च भवति । कुसुम्भेन रक्तम् कुसुम्भरक्तम् इत्यादि । रागादिति किम् ? चैत्रेण रक्तम् । पाणिना रक्तम् । रागशब्देन प्रसिद्धा एव कुसुम्भादयो रागा गृह्यन्ते । तेनेह न भवति । कृष्णेन रक्तम् । लोहितेन रक्तम् । पीतेन रक्तमिति । एते हि वर्णा द्रव्यवृत्तयो न तु रागाख्याः । कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति । काषायाविव काषायौ हारिद्राविव हारिद्रौ

इत्युपमानोपमेयभावेन तद्गुणाध्यारोपाद्भविष्यति ॥१॥

लाक्षारोचनादिकण् ॥६।२।२॥

लाक्षा रोचना इत्येताभ्यां तृतीयान्ताभ्यां रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद । लाक्षया रक्तं लाक्षिकम् । रोचनया रक्तम् रौचनिकम् ॥२॥

शकलकर्दमाद्वा ॥६।२।३॥

शकल कर्दम इत्येताभ्या तृतीयान्ताभ्यां रागविशेषवाचिभ्यां रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे इकण् प्रत्ययो वा भवति । शकलेन रक्तम् शाकलिकम् । शाकलम् । कार्दमिकम् । कार्दमम् ॥३॥

नीलपीतादकम् ॥६।२।४॥

नीलपीतशब्दाभ्यां रागविशेषवाचिभ्या तृतीयान्ताभ्या रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथासख्यम् अ क इत्येतौ प्रत्ययौ भवत । नीलेन लिङ्गविशिष्टग्रहणान्नील्या वा रक्त नीलम् । पीतेन रक्तं पीतकम् । केचित्तु पीतकशब्दादप्यप्रत्ययमिच्छन्ति । पीतकेन कुसुम्भप्रथमनिर्यासेन रक्त पीतकम् । गुणवचनत्वात्केन च सिद्धे अणपवादार्थं वचनम् ॥४॥

उदितगुरोर्भाद्युक्तेऽब्दे ॥६।२।५॥

उदितो गुरुर्बृहस्पतिर्यस्मिन् भे नक्षत्रे तद्वाचिनस्तृतीयान्तात् युक्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति स चेद्युक्तोऽर्थोऽब्द सवत्सरः स्यात् । पुष्येणोदितगुरुणा युक्त वर्षं पौषं वर्षम् । फल्गुनीभिरुदितगुरुभिर्युक्त फाल्गुन सवत्सर । उदितगुरोरिति किम् ? उदितशनैश्चरेण पुष्येण युक्त वर्षमित्यत्र न भवति । भादिति किम् ? उदितगुरुणा पूर्वरात्रेण युक्त वर्षम् । अब्द इति किम् ? मासे दिवसे वा न भवति ॥५॥

चन्द्रयुक्तात्काले लुप्त्वप्रयुक्ते ॥६।२।६॥

चन्द्रेण युक्तं यन्नक्षत्रं तद्वाचिनस्तृतीयान्ताद्युक्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति स चेद्युक्तोऽर्थः कालो भवति अप्रयुक्ते तु कालवाचके शब्दे लुब् भवति । पुष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्तमह पौषमहः । एवं पौषी रात्रिः । पौषोऽहोरात्रः । पौषः कालः । माघमहः । माघी रात्रि. । माघोऽहोरात्रः । माघः काल । चन्द्रयुक्तादिति किम् ? शुक्रयुक्तेन पुष्येण युक्तः कालः । भादित्येव । चन्द्रयुक्तेन शुक्रेणयुक्तः कालः । काल इति किम् ? चन्द्रयुक्तेन पुष्येण युक्तो ग्रहः । लुप् त्वप्रयुक्ते, अद्य पुष्यः । अद्य मघाः । दिवा कृत्तिकाः । रात्रौ फल्गुन्यः । पुष्ये पायसमश्नीयात् मघासु पललौदनम् । अप्रयुक्त इति किम् ? पौषमहः । पौषी रात्रि । पौषोऽहोरात्र । पौषः कालः ॥६॥

द्वन्द्वादीयः ॥६।२।७॥

चन्द्रयुक्त यन्नक्षत्रं तद्द्वन्द्वात्तृतीयान्ताद्युक्ते कालेऽर्थे ईयः प्रत्ययो भवति । राधानुराधाभिश्चन्द्रयुक्ताभिर्युक्तमहः राधानुराधीयमहः । अद्य राधानुराधीयम् । एवं तिष्यपुनर्वसवीया रात्रिः । अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् ॥७॥

श्रवणाश्वत्थान्नाम्न्यः ॥६।२।८॥

चन्द्रयुक्तनक्षत्रवाचिनः श्रवणशब्दादश्वत्थशब्दाच्च तृतीयान्ताद्युक्ते काले अकारः प्रत्ययो भवति नाम्नि प्रत्ययान्तं चेत् कस्यचित्कालविशेषस्य नाम भवति । श्रवणेन चन्द्रयुक्तेन युक्ता श्रवणा रात्रिः । श्रवणा पौर्णमासी । श्रवणो मुहूर्तः । अश्वत्थेन चन्द्रयुक्तेन युक्ता अश्वत्था रात्रि. । अश्वत्था पौर्णमासी। अश्वत्थो मुहूर्त । सत्यपि अन्वर्थयोगे न कालमात्रमेव उच्यते अपि तु कालविशेष एवेति नामत्वम् । नाम्नीति किम् ? श्रावणमह । श्रावणी रात्रिः । आश्वत्थमहः । आश्वत्थी रात्रिः ॥८॥

षष्ठ्याः समूहे ॥ ६ । २ । ९ ॥

षष्ठ्यन्तान्नाम्न समूहेऽर्थे यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति । गौत्रादकञ् वक्ष्यते अचित्तादिकण् प्रतिपदं केदाराण्ण्यश्चेत्येवमादय. । ततोऽन्यदिहोदाहरणं द्रष्टव्यम् । चाषाणां समूहश्चाषम् । एवं काकं वाकम् शौकं भैक्षुकम् वाडवम् । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । स्त्रैणम् । पौंस्नम् । पञ्चानां कुमाराणां समूहः पञ्चकुमारीत्यत्र तु समूहः समाहार एव । स च समासार्थः समासेनैव च गत इति तद्धितो नोत्पद्यते । यद्युत्पद्येत को दोष. स्यात् उत्पन्नस्यापि ह्यस्य 'द्विगोरनपत्ये यस्वरादेर्लुबद्विः.' (६—१—२४) इति लुपा भवितव्यम् तथा चाविशेषः । नैवम् । 'ङयादेर्गौणस्य' (२—४—९४) इत्यादिना ङीनिवृत्तिः स्यात् । 'तस्येदम्' (६—३—१५९) इत्येवाणादिसिद्धौ समूहविवक्षायां तदपवादबाधनार्थो योगः ॥ ९ ॥

भिक्षादेः ॥ ६ । २ । १० ॥

भिक्षादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः समूहेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् । यौवतम् । अचित्तेकणो बाधनार्थं वचनम् । औलूक्यशब्दस्य गोत्राकञो बाधनार्थ. पाठः । युवतेरण् सिद्ध एव । पुंवद्भावबाधनार्थस्तु पाठः । अन्ये तु युवतिशब्दं न पठन्ति । तन्मते पुंवद्भावे सति युवतीनां समूहो यौवनमित्येव भवति ।

सुरूपमतिनेपथ्यं, कलाकुशलयौवनम् ॥
यस्य पुण्यकृतः प्रैष्यं, सफलं तस्य यौवनम् ॥१॥

भिक्षा भिक्षशब्दोऽकारान्तोऽपीत्येके । गर्भिणी युवति क्षेत्र करीष अङ्गार चर्मन् वर्मन् चर्मिन् वर्मिन् पद्धति सहस्र अथर्वन् दक्षिणा खण्डिक युग वरत्रा युगवरत्रा हल बन्ध हलबन्ध औलूक्य । इति भिक्षादि ॥१०॥

क्षुद्रकमालवात्सेनानाम्नि ॥ ६ । २ । ११ ॥

क्षुद्रकमालवशब्दात् षष्ठ्यन्तात्समूहेऽर्थे यथाविहितमण् प्रत्ययो भवति सेनाया नाम्नि सञ्ज्ञायाम् । क्षुद्रकाश्च मालवाश्च क्षुद्रकमालवास्तेषां समूहः क्षौद्रकमालवी एवनामा काचित्सेना । सेनानाम्नीति किम् ? क्षौद्रकमालवकमन्यत् । गोत्राकञ्बाधनार्थं वचनम् । समूहाधिकारे हि तदन्तस्यापि ग्रहणम् । 'धेनोरनञ' (६—१—१५) इति प्रतिषेधात् ॥११॥

गोत्रोक्षवत्सोष्ट्रवृद्धाजोरभ्रमनुष्यराजराजन्यराजपुत्रादकञ् ॥६ । २ । १२ ॥

स्वापत्य संतानस्य स्वव्यपदेशकारिणः प्रथमपुरुषस्यापत्यं गोत्रम् । गोत्रप्रत्ययान्तेभ्य उक्षादिभ्यश्च समूहेऽकञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गोत्र, औपगवाना समूह औपगवकम् । कापटवकम् । गार्गकम् । वात्सकम् । गार्ग्यायणकम् । वात्स्यायनकम् । उक्षन् औक्षकम् । वत्स वात्सकम् । उष्ट्र औष्ट्रकम् । वृद्ध वार्धकम् । अज आजकम् । उरभ्र औरभ्रकम् । मनुष्य मानुष्यकम् । राजन् राजकम् । राजन्य राजन्यकम् । राजपुत्र राजपुत्रकम् ॥ १२ ॥

केदाराण्ण्यश्च ॥ ६ । २ । १३ ॥

केदारशब्दात्समूहेऽर्थे ण्योऽकञ् च प्रत्ययौ भवतः । अचित्तेकणोऽपवाद । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ १३ ॥

कवचिहस्त्यचित्ताच्चेकण् ॥ ६ । २ । १४ ॥

कवचिन् हस्तिन् इत्येताभ्यामचित्तवाचिभ्य. केदाराच्च समूहे इकण् प्रत्ययो भवति । कवचान्येषा सन्तीति कवचिन. । तेषा समूहः कावचिकम् । हस्तिनां लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् हस्तिनीना वा

समूहः हास्तिकम्। अचित्तात् आपूपिकम्। शाष्कुलिकम्। केदारात् कैदारिकम्। एवं केदारस्य त्रैरूप्यं भवति। ण्याकञ्भ्यां बाधा माभूदिति केदारात् इकण्विधानम् ॥१४॥

धेनोरनञः ।६।२।१५॥

धेनुशब्दात्समूहे इकण् प्रत्ययो भवति न चेत् स धेनुशब्दो नञः परो भवति। धेनूनां समूहो धैनुकम्। अनञ इति किम्? अधेनूनां समूह आधैनवम्। उत्सादित्वादण्। 'धेनोरनञः' (६–१–१५) इति प्रतिषेधो लिङ्गम् समूहे तदन्तस्यापि भवतीति। तेन क्षौद्रकमालवकम् ब्राह्मणराजन्यकम् वानरहस्तिकम् गौधेनुकम् ॥ १५॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यः ॥६।२।१६॥

ब्राह्मणमाणववाडव इत्येतेभ्यः समूहे यः प्रत्ययो भवति। ब्राह्मण्यम्। माणव्यम्। वाडव्यम् ॥ १६॥

गणिकाया ण्यः ॥६।२।१७॥

गणिकाशब्दात्समूहे ण्यः प्रत्ययो भवति। गाणिक्यम्। ब्राह्मणादीनां यविधानं पुंवद्भावार्थम्। ब्राह्मणाः प्रकृता अस्यां यात्रायां 'तयोः समूहवच्च बहुषु' (७–३–३) इति यः प्रत्ययः। ब्राह्मण्या यात्रा यस्य स ब्राह्मण्ययात्रः। माणव्ययात्रः। वाडव्ययात्रः। ण्ये हि पुंवद्भावो न स्यात् यथा गाणिक्यायात्रः ॥१७॥

केशाद्वा ॥ ६।२।१८॥

केशशब्दात् समूहे ण्यः प्रत्ययो वा भवति। केशानां समूहः कैश्यं कैशिकम्। अचित्तलक्षण इकण् ॥१८॥

वाश्वादीयः ॥६।२।१९॥

अश्वशब्दात्समूहे ईयः प्रत्ययो वा भवति। अश्वीयम्। आश्वम् ॥ १९॥

पर्श्वा ड्वण् ॥६।२।२०॥

पर्शूशब्दात्समूहे ड्वण् प्रत्ययो भवति। इकणोऽपवादः। पर्शूनां समूहः पार्श्वम्। डित्करणमन्त्यस्वरादिलोपार्थम् ॥२०॥

ईनोऽह्नः क्रतौ ॥ ६।२।२१॥

अहन्शब्दात्समूहे क्रतौ वाच्ये ईनः प्रत्ययो भवति। अह्नां समूहोऽहीनः क्रतुः। क्रताविति किम्? आह्नमन्यत्। खण्डिकादिपाठादञ् ॥२१॥

पृष्ठाद्यः ॥ ६।२।२२॥

पृष्ठशब्दात्समूहे क्रतौ वाच्ये यः प्रत्ययो भवति। पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः क्रतुः। पृष्ठशब्दोऽहःपर्यायः। रथन्तरादिसामपर्याय इत्यन्ये। क्रतावित्येव। पार्ष्ठिकम् ॥२२॥

चरणाद्धर्मवत् ॥ ६।२।२३॥

चरणं कठकालापादि तस्माद्यथा धर्मे प्रत्यया भवन्ति तथा समूहेऽपि। वत्सर्वसादृश्यार्थः। तेन यकाभ्यः प्रकृतिभ्यो यः प्रत्ययो यथा धर्मे भवति ताभ्य एव प्रकृतिभ्यः स एव प्रत्ययस्तथैवेह भवति। यथा कठानां धर्मः काठकम् छान्दोग्यम् औक्थिक्यम् बाह्वृच्यम् आथर्वणम् तथा समूहेऽपि काठकमित्यादि ॥२३॥

गोरथवातात्त्रल्कठ्यल्लूलम् ॥ ६।२।२४॥

गोरथवात इत्येतेभ्यः समूहे यथासंख्यं त्रल् कठ्यल् ऊल इत्येते प्रत्यया भवन्ति। गवां समूहो गोत्रा। रथानां रथकट्या। लकारौ स्त्रीत्वार्थौ। वातानां वातूलः ॥२४॥

पाशादेश्च ल्यः ॥६।२।२५॥

पशादिभ्यो गोरथवातशब्देभ्यश्च समूहे ल्यः प्रत्ययो भवति। इकणादेरपवादः। पाशानां समूहः

पाश्या । तृण्या । खल्या । गव्या । रथ्या । वात्या । पाश तृण खल धूम अङ्गार पोटगल पिटक पिटाक शकट हल नल वन । इति पाशादिः । भिक्षादिपाठादङ्गारहलाभ्यामणपि । आङ्गारम् । हालम् । लकारः स्त्रीत्वार्थ. ॥२५॥

श्वादिभ्योऽञ् ॥ ६ । २ । २६ ॥

श्वन्प्रकारेभ्यः समूहेऽञ् प्रत्ययो भवति । शुनां समूहः शौवम् । अह्नामाह्नम् । दण्डिनां दाण्डम् । चक्रिणां चाक्रम् । अणैव सिद्धे 'नोऽपदस्य तद्धिते' (७–४–६१) इति अन्त्यस्वरादिलोपार्थमञ्वचनम् अणपवादबाधनार्थं च । श्वादय प्रयोगगम्याः ॥२६॥

खलादिभ्यो लिन् ॥ ६ । २ । २७ ॥

खलप्रकारेभ्यः समूहे लिन् प्रत्ययो भवति । लकारः स्त्रीत्वार्थ । खलानां समूहः खलिनी । पाशादित्वाल्लचोऽपि । खल्या । ऊकानाम् ऊकिनी । कुटुम्बाना कुटुम्बिनी । खलादय. प्रयोगगम्याः ॥२७॥

ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल् ॥ ६ । २ । २८ ॥

एभ्यः समूहे तल् भवति । ग्रामाणां समूहः ग्रामता । बन्धुता । गजता । सहायता । लकारः स्त्रीत्वार्थः ॥२८॥

पुरुषात्कृतहितवधविकारे चैयञ् ॥ ६ । २ । २९ ॥

पुरुषशब्दात्कृते हिते वधे विकारे चकारात्समूहे च एयञ् प्रत्ययो भवति । कृतादौ यथाभिधानं विभक्तियोगः । पुरुषेण कृत पौरुषेयो ग्रन्थः । पुरुषाय हित पौरुषेयमार्हतं शासनम् । पुरुषस्य वध. पौरुषेयो वधः । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयो विकार । पुरुषाणां समूह. पौरुषेयम् ॥२९॥

विकारे ॥ ६ । २ । ३० ॥

षष्ठ्यन्ताद्विकारे यथाविहित प्रत्यया भवन्ति । द्रव्यस्यावस्थान्तरं विकारः । अश्मनो विकारः आश्मनः । आश्मः । 'वाश्मनो विकारे' (७–४–६३) इत्यन्त्यस्वरादिलोपः भस्मनो भास्मनः । मृत्तिकायाः मार्त्तिकः । अर्धस्य आर्धः । हलस्य हालः । सीरस्य सैरः । चेदीनां चैदः । वृजीनां वार्जः । त्रिगर्तानां त्रैगर्तः । रङ्कूणां राङ्कवः । 'तस्येदम्' (६–३–१५९) इत्येवाणादिसिद्धावर्धादिषु विकारे अणपवादबाधनार्थं वचनम् ॥३०॥

प्राण्यौषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च ॥ ६ । २ । ३१ ॥

प्राणिन्–औषधिवृक्षवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्योऽवयवे विकारे च यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति । प्राणिभ्यः कापोतं सक्थि । कापोतं मांसम् । मायूरं सक्थि । मायूरं मांसम् । आविकं सक्थि । आविकं मांसम् । अविशब्दादनभिधानान्न भवति । औषधिभ्यः, दौर्वं काण्डं दौर्वं भस्म । मौर्वं काण्ड मौर्वं भस्म । वृक्षेभ्यः, कारीरं काण्डं कारीरं भस्म । बैल्व काण्डं बैल्वं भस्म । प्राण्यौषधिवृक्षेभ्य इति किम् ? पाटलिपुत्रस्यावयवः पाटलिपुत्रकः प्राकारः । 'तस्येदम्' (६–३–१५९) इति विवक्षायामकञ् । एवं पाटलिपुत्रकः प्रासादः । इतः परं विकारे प्राण्यौषधिवृक्षेभ्योऽवयवे चेति द्वयमप्यधिक्रियते । तेनोत्तरे प्रत्यया प्राण्यौषधिवृक्षेभ्योऽवयवविकारयोरन्येभ्यस्तु विकारमात्रे भवन्तीति वेदितव्यम् । प्राणिनश्चेतनावन्त । औषधयः फलपाकान्ता । वृक्षा पुष्पवन्त फलवन्तश्च । वृक्षविशेषत्वात् वनस्पतिवीरुधामपि वृक्षग्रहणेन ग्रहणम् । प्राणिग्रहणेनैव चेतनावत्त्वेन वृक्षौषधिग्रहणे सिद्धे तदुपादानमिह शास्त्रे प्राणिग्रहणेन त्रसा एव गृह्यन्ते न स्थावरा इति ज्ञापनार्थम् ॥३१॥

तालाद्धनुषि ॥ ६ । २ । ३२ ॥

तालशब्दाद्धनुषि विकारे यथाविहितमण् प्रत्ययो भवति । दुलक्षणस्य मयटोऽपवादः । तालस्य विकार-स्ताल धनुः । धनुषीति किम् ? तालमयं काण्डम् । ॥३२॥

त्रपुजतोः षोऽन्तश्च ॥ ६ । २ । ३३ ॥

त्रपुजतु इत्येताभ्यां विकारे यथाविहितमण् प्रत्ययो भवति तयोश्च षोऽन्तो भवति । त्रपुणो विकारः त्रापुषम् । जतुनो विकारः जातुषम् । अण् सिद्ध एव षागमार्थं वचनम् । चकारः संनियोगार्थः ॥३३॥

शम्याश्च लः ॥ ६ । २ । ३४ ॥

शमीशब्दाद्विकारेऽवयवे च यथाविहितमञ् प्रत्ययो भवति तत्सनियोगे चास्य लोऽन्तः । शम्या विकारोऽवयवो वा शामीलं भस्म । शामीली शाखा ॥३४॥

पयोद्रोर्यः ॥ ६ । २ । ३५ ॥

पयस् द्रु इत्येताभ्यां विकारे यः प्रत्ययो भवति । पयसोऽणोऽपवादः । द्रोरेकस्वरमयटः । पयसो विकारः पयस्यम् । द्रोर्दारुणो विकारो द्रव्यम् ॥३५॥

उष्ट्रादकञ् ॥ ६ । २ । ३६ ॥

उष्ट्रशब्दाद्विकारेऽवयवे चाकञ् प्रत्ययो भवति । उष्ट्रस्य उष्ट्र्या वा विकारोऽवयवो वा औष्ट्रकं मांसम् । औष्ट्रिका जङ्घा ॥३६॥

उमोर्णाद्वा ॥ ६ । २ । ३७ ॥

उमा ऊर्णा इत्येताभ्यां यथासंभव विकारेऽवयवे च वा अकञ् प्रत्ययो भवति । उमा अतसी तस्या विकारोऽवयवो वा औमकम् । औमम् । ऊर्णाया विकारः और्णकम् । और्णं कम्बलः ॥३७॥

एण्या एयञ् ॥ ६ । २ । ३८ ॥

एणीशब्दाद्विकारेऽवयवे च एयञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । एण्या विकारोऽवयवो वा ऐणेयं मांसम् । ऐणेयी जङ्घा । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंलिङ्गादणेव । ऐणं मांसम् । ऐणी जङ्घा ॥३८॥

कौशेयम् ॥ ६ । २ । ३९ ॥

कोशशब्दाद्विकारे एयञ् प्रत्ययो निपात्यते । कोशस्य विकारः कौशेयम् वस्त्रं सूत्रं वा । निपातनं रूढ्यर्थम् । तेन वस्त्रसूत्राभ्यामन्यत्र भस्मादौ न भवति ॥३९॥

परशव्याद्यलुक् च ॥ ६ । २ । ४० ॥

परशवे इदं परशव्यम् । तस्माद्विकारे यथाविहितमण् प्रत्ययो भवति यकारस्य च लुक् । परशव्यस्यायसो विकारः पारशवम् । अण् सिद्ध एव यलुगर्थं वचनम् । अथेह यग्रहणं किमर्थम् तदभावेऽप्यवर्णेवर्णस्य [७-४-६८] इत्यन्तलुक्सिद्धौ लुग्ग्रहणात् अन्त्याभावेऽन्त्यसदेशस्यापि यकारस्य लुग् भविष्यति ? सत्यम् । यग्रहण यशब्दस्य समुदायस्यैव लोपार्थम् । तेनोत्तरसूत्रे 'स्वरस्य परे प्राग्विधौ' (७-४-११०) इत्यस्यानुपस्थानाद्यकारलोपे 'अवर्णेवर्णस्य' (७-४-६८) इतीकारलोपो भवति ॥ ४० ॥

कंसीयाञ् ञ्यः ॥ ६ । २ । ४१ ॥

कंसाय इदं कंसीयं 'परिणामिनि तदर्थे' (७-१-४४) इतीयः । कंसीयशब्दाद्विकारे ञ्यः प्रत्ययो भवति तत्सनियोगे यशब्दस्य लुक् च । कंसीयस्य विकारः कांस्यम् ॥ ४१ ॥

हेमार्थान्माने ॥ ६ । २ । ४२ ॥

हेमवाचिनः शब्दान्माने विकारे वाच्ये यथाविहितमण् प्रत्ययो भवति । दुमयटोऽपवादः । हाटकस्य विकारः हाटको निष्कः । हाटकं कार्षापणम् । जातरूपो निष्कः । जातरूपं कार्षापणम् । हैमो निष्कः हैमं कार्षापणमित्यत्र परत्वाद्धेमादिलक्षणोऽञेव । अर्थग्रहण स्वरूपविधिव्युदासार्थम् । मान इति किम् ? हाटकमयी यष्टिः ॥४२॥

द्रोर्वयः ॥ ६ । २ । ४३ ॥

द्रुशब्दान्माने विकारे वयः प्रत्ययो भवति । यस्यापवादः । द्रोर्विकारो द्रुवयं मानम् ॥४३॥

मानात्क्रीतवत् ॥ ६ । २ । ४४ ॥

मीयते परिच्छिद्यते येन तन्मानम् इयत्तापरिच्छित्तिहेतुः सख्यादिरुच्यते । मानवाचिन' शद्बाद्विकारे क्रीतवत्प्रत्ययविधिर्भवति । शतेन क्रीत शत्यं शतिकम्। शतस्य विकारः शत्यः शतिकः । एवं साहस्रः नैष्किकः । वत्सर्वविधिसादृस्यार्थः । तेन लुवादिकस्याप्यतिदेशो भवति । द्विशतः । त्रिशत' । द्विसहस्र । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः । द्विनैष्किकः ॥४४॥

हेमादिभ्योऽञ् ॥ ६ । २ । ४५ ॥

हेमन् इत्येवमादिभ्यो यथायोगं विकारेऽवयवे चार्थे नित्यमञ् प्रत्ययो भवति । हेम्नो विकारो हैमं शरासनम् । हैमी यष्टिः । रजतस्य राजतः । हेमन् रजत उदुम्बर नीवुदार रोहीतक बिभीतक कण्डकार गवीधुका पाटली श्यामक बार्हिण । इति हेमादयः ॥ वहुवचनम् आकृतिगणार्थम् । हेम्नोऽण्वाधनार्थमञ्वचनम् । अणि हि सति 'अणि' (७–४–५२) इत्यन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । पाटलीश्यामाकबार्हिणानां दुलक्षणस्य शेषाणा तु वैकल्पिकस्य मयटो बाधनार्थम् ॥४५॥

अभक्ष्याच्छादने वा मयट् ॥ ६ । २ । ४६ ॥

षष्ठ्यन्ताद्भक्ष्याच्छादनवर्जिते यथायोगं विकारेऽवयवे च मयट् प्रत्ययो वा भवति । भस्मनो विकार भस्ममयं भास्मनम् । अश्मनो विकारः अश्ममयम् । आश्मम् । कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कपोतमयम् कापोतम् । दूर्वाया विकारोऽवयवो वा दूर्वामयम् दौर्वम् । मूर्वामयम् मौर्वम् । करीरमयं कारीरम् । शिरीषमयम् । शैरीषम् । अभक्ष्याच्छादन इति किम् ? मौद्गः सूपः । कार्पासः पटः । भक्ष्याच्छादनयोर्मयडभावपक्षे च 'तालाद्धनुषि' [६–२–३२] इत्यादिको विधिः सावकाशः । अयं च भस्ममयमित्यादौ । तत्रोभयप्राप्तौ परत्वादनेन मयट् भवति । तालमय धनुः । त्रपुमयम् । जतुमयम् । शमीमयम् । पयोमयम् । द्रुमयम् । उष्ट्रमयम् । उमामयम् । ऊर्णामयम् । एणीमयम् । कोशमयम् । परशव्यमयम् । कंसीयमयम् । शतमयम् । एके तु तालाद्धनुषि द्रोः प्राणिवाचिभ्यश्च मयटं नेच्छन्ति ॥४६॥

शरदर्भकूदीतृणसोमबल्वजात् ॥ ६ । २ । ४७ ॥

शरादिभ्यो यथायोगं भक्ष्याच्छादनवर्जिते विकारेऽवयवे च नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शरमयम् । दर्भमयम् । कूदीमयम् । तृणमयम् । सोममयम् । बल्वजमयम् ॥४७॥

एकस्वरात् ॥ ६ । २ । ४८ ॥

एकस्वरान्नाम्नो यथासंभवं भक्ष्याच्छादनवर्जिते विकारेऽवयवे च नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति । वाङ्मयम् । त्वङ्मयम् । मृन्मयम् । स्रुङ्मयम् । गीर्मयम् । धूर्मयम् ॥ ४८ ॥

दोरप्राणिनः ॥ ६ । २ । ४९ ॥

दुसञ्ज्ञकादप्राणिवाचिनो यथायोग भक्ष्याच्छादनवर्जिते विकारेऽवयवे च मयट् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद' । आम्रमयम् । शालमयम् । शाकमयम् । काशमयम् । तन्मयम् । यन्मयम् । अप्राणिन इति किम् ? श्वाविधो विकारोऽवयवो वा शौवाविधम् श्वाविन्मयम् । चापं चापमयम् । वा (भा)स वा(भा)समयम् ॥ ४९ ॥

गोः पुरीषे ॥ ६ । २ । ५० ॥

गोशब्दात्पुरीषेऽर्थे मयट् प्रत्ययो भवति । गो पुरीष गोमयम् । पुरीष इति किम् ? गव्य पय' । गव्य

सक्थि। 'गोः स्वरे यः' [६–१–२७] इति यः। यद्यपि पुरीषं विकारत्वेन न प्रसिद्धं तथापि दोषधातुमलमूलं शरीरमिति विवक्षायां तात्स्थ्यात्तद्वदुपचार इति गोः पुरीषं पयश्च विकारो भवति। 'एकस्वरात्' [६–२–४८] इत्येव सिद्धे पुरीषे नियमार्थं वचनम् ॥ ५० ॥

व्रीहेः पुरोडाशे ॥ ६ । २ । ५१ ॥

व्रीहिशब्दात्पुरोडाशे विकारे नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। व्रीहिमयः पुरोडाशः। पुरोडाश इति किम्? व्रैह ओदनः। व्रैह भस्म ॥ ५१ ॥

तिलयवादनाम्नि ॥ ६ । २ । ५२ ॥

तिलयव इत्येताभ्यां विकारेऽवयवे च मयट् प्रत्ययो भवति अनाम्नि। अणोपवादः। तिलमयम्। यवमयम्। अनाम्नीति किम्? तैलम्। यवानां विकारो यावः स एव यावकः ॥ ५२ ॥

पिष्टात् ॥ ६ । २ । ५३ ॥

पिष्टशब्दाद्विकारे मयट् प्रत्ययो भवति अनाम्नि। अणोऽपवादः। पिष्टमयम् ॥ ५३ ॥

नाम्नि कः ॥ ६ । २ । ५४ ॥

पिष्टशब्दान्नाम्नि विकारे कः प्रत्ययो भवति। पिष्टस्य विकारः पिष्टिका ॥ ५४ ॥

ह्योगोदोहादीनञ् हियङ्गुश्चास्य ॥ ६ । २ । ५५ ॥

ह्योगोदोहशब्दाद्विकारे नाम्नि ईनञ् प्रत्ययो भवति तत्संनियोगे च प्रकृतेर्हियङ्गु इत्यादेशः। ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनं नवनीतं घृतं वा। नाम्नीति किम्? ह्योगोदोहस्य विकारः उदश्वित् ह्योगोदोहविकारमत्र भवति ॥ ५५ ॥

अपो यञ् वा ॥ ६ । २ । ५६ ॥

अप्शब्दाद्विकारे यञ् प्रत्ययो वा भवति। एकस्वरमयटोऽपवादः। अपां विकारः आप्यम्। अम्मयम् ॥ ५६ ॥

लुब्बहुलं पुष्पमूले ॥ ६ । २ । ५७ ॥

विकारावयवयोर्विहितस्य प्रत्ययस्य पुष्पे मूले वा विकारतयावयवतया वा विवक्षिते बहुलं लुप् भवति। मल्लिकाया विकारोऽवयवो वा पुष्पं मल्लिका। यूथिका। नवमालिका। मालती। एषु अणो मयटो वा लुपि 'ङ्यादेर्गौणस्याक्विपस्तद्धितलुक्यगोणीसूच्योः' (२–४–९४) इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ लुबन्तस्य स्त्रीत्वात्पुनः स्त्रीप्रत्ययः। जातेर्जातिः। पाटल्याः पाटलाया वा पाटलं पाटला वा। यदाहुः—पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला। पाटलीत्यपि। कुन्दम्। सिन्दुवारम्। कदम्बम्। करवीरम्। अशोकम्। चम्पकम्। कर्णिकारम्। कोविदारम्। विदार्या मूलं विदारी। अंशुमती। बृहती। हरिद्रा। माधवी। मुस्ता। क्वचिन्न भवति। वरणस्य पुष्पाणि वारणानि। एरण्डस्य मूलानि ऐरण्डानि, बिल्वस्य बैल्वानि। क्वचिद्विकल्पः। शिरीषस्य पुष्पाणि शिरीषाणि। शैरीषाणि। ह्रीबेरस्य मूलानि ह्रीबेराणि। ह्रैबेराणि। क्वचित्पुष्पमूलाभ्यामन्यत्रापि भवति। आमलकस्य विकारो वृक्षः आमलकी। बदरी। व्रीहेर्विकारः स्तम्बः व्रीहिः ॥ ५७ ॥

फले ॥ ६ । २ । ५८ ॥

विकारेऽवयवे वा फले विवक्षिते प्रत्ययस्य लुप् भवति। आमलक्या विकारोऽवयवो वा फलमामलकम्। बदर्या बदरम्। कुवल्याः कुवलम्। भल्लातक्याः भल्लातकम्। व्रीहिः। यवः। मुद्गः। माषः। गोधूमः। निष्पावः। तिलः। कुलत्थः। हरीतकी। पिप्पली। कोशातकी। श्वेतपाकी। अर्जुनपाकी। कर्कटी। नखरजनी। शष्कण्डी। दण्डी। दोडी। दाडी। पथ्या।

अम्लिका । चिञ्चा । द्राक्षा । ध्रुक्षा । ध्वाङ्क्षा । मृद्वीका । कणावला । एला । शाला । काला । गर्गरिका । कण्टकारिका । शेफालिका । ओषधिः । कर्कारुः । हरीतक्यादिभ्यो लुपि प्रकृतिलिङ्गमेव । तत्र पूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुपि पुनः स एव स्त्रीप्रत्ययः । यद्यप्यामलकादीनि प्रकृत्यन्तराणि सन्ति तथाप्यामलक्यादिभ्यः प्रत्ययश्रुतिनिवृत्त्यर्थं लुगूवचनम् ॥ ५८ ॥

प्लक्षादेरण् ॥ ६ । २ । ५९ ॥

प्लक्ष इत्येवमादिभ्यो विकारेऽवयवे वा फले विवक्षितेऽण् प्रत्ययो भवति । मयटोऽपवादः । विधानसामर्थ्याच्चास्य लुब् न भवति । प्लक्षस्य विकारोऽवयवो वा फलं प्लाक्षम् । एवं नैयग्रोधम् । प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी वेणु बृहती सग्रु रु(स)कु कक्तु । इति प्लक्षादिः ॥ ५९ ॥

जम्ब्वा वा ॥ ६ । २ । ६० ॥

जम्बूशब्दाद्विकारेऽवयवे वा फले विवक्षिते वाण् प्रत्ययो भवति पक्षे यथाप्राप्तं प्रत्ययस्तस्य च लुप् । जम्ब्वा विकारोऽवयवो वा फलं जाम्बवम् । पक्षे जम्बु जम्बूः । लुपि स्त्रीनपुंसकते ॥६०॥

न द्विरद्रुवयगोमयफलात् ।६।२।६१॥

द्रुवयं गोमयं फलवाचि च वर्जयित्वाऽन्यस्मान्नाम्नो विकारावयवयोर्द्विः प्रत्ययो न भवति । कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कापोत' कापोतस्य विकारोऽवयवो वेति 'दोरप्राणिन' (६–२–४९) इति मयट् न भवति । एव बैल्व' । ऐणेय' । शामील: । औष्ट्रक' । कांस्य' । पारशवः । अद्रुवयगोमयफलादिति किम् ? द्रौवयं खण्डम् । गौमय भस्म । कापित्थो रस' । कथं कपोतस्य मांस कापोतम् तस्य विकार' कापोतो रसः पलाशस्यावयवः पालाशी शाखा तस्या अवयव' पालाशी समित् इति ? विकारेऽपि प्रकृतिशब्दो वर्तते । यथा मुद्गैः शालीन् भुङ्क्ते । मुद्गविकारै' शालिविकारानिति गम्यते । गोभिः सन्नद्धो वहति । गोविकारैश्चर्मभिरिति गम्यते । अवयवेऽप्यवयविशब्दो वर्तते । पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इति । तत्र विकारवृत्तेः प्रकृतिशब्दादवयववृत्तेरवयविशब्दाच्च प्रत्ययो भविष्यति । विकारविकारोऽपि वा विकार एव अवयवावयवोऽप्यवयव इति ॥ ६१ ॥

पितृमातुर्व्यड्डुलं भ्रातरि ॥ ६ । २ । ६२ ॥

पितृमातृभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्या भ्रातरि वाच्ये यथासंख्यं व्यड्डुल इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः । डकारोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थः ॥ ६२ ॥

पित्रोर्डामहट् ॥६ । । २ । ६३ ॥

पितृमातृशब्दाभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां मातापित्रोर्वाच्ययोर्डामहट् प्रत्ययो भवति । पितुः पिता पितामहः । पितुर्माता पितामही । मातु' पिता मातामहः । मातुर्माता मातामही । द्विवचनटित्वाभ्यां मातापित्रोरिति विज्ञायते । डकारोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थः । टकारो ङ्यर्थः ॥ ६३ ॥

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसम् ॥ ६ । २ । ६४ ॥

अविशब्दात् षष्ठ्यन्तात् दुग्धेऽर्थे सोढ दूस मरीस इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अवेर्दुग्धम् अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ ६४ ॥

राष्ट्रेऽनङ्गादिभ्यः ॥ ६ । २ । ६५ ॥

राष्ट्र जनपद' । षष्ठ्यन्तादङ्गादिवर्जितान्नाम्नो राष्ट्रेऽभिधेये यथाविहितमण् प्रत्ययोभवति । शिवीनां राष्ट्रं शैवम् । उपुष्टानामौपुष्टम् । गान्धारीणां गान्धारम् । अनङ्गादिभ्य इति किम् ? अङ्गानां राष्ट्र वङ्गाना राष्ट्रमिति वाक्यमेव भवति । अङ्ग वङ्ग सुम्ह पुण्ड्र

इति। अङ्गादय' प्रयोगगम्याः। केचित्तु अङ्गादि-प्रतिषेधं नेच्छन्ति। अङ्गानां राष्ट्रमाङ्गम्। वाङ्गमित्यादि। उत्तरत्र निवास इत्यभिधानात् ईशितव्ये राष्ट्रेऽय विधिः। उभयथा हि राष्ट्रसबन्धो भवति ॥६५॥

राजन्यादिभ्योऽकञ् ॥ ६ । २ । ६६ ॥

राजन्य इत्येवमादिभ्यो राष्ट्रे वाच्येऽकञ् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवाद'। राजन्यानां राष्ट्रं राजन्यकम्। दैवयातवकम्। राजन्य दैवयातव देवयात आवृत आव्रीतक वात्रव शालङ्कायन बाभ्रव्य जालन्धरायण जानधरायण कौन्ताल आत्मकामेय अम्बरीपुत्र आम्बरीपुत्र अम्बरीषपुत्र वैल्ववन शैलूपज उदुम्बर औदुम्बर तैतल सप्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ ऊर्णनाभि आर्जुनायन विराट मालव त्रिगर्त। इति राजन्यादिः। वहुवचनमाकृति-गणार्थम् ॥६६॥

वसातेर्वा ॥ ६ । २ । ६७ ॥

वसातिशब्दाद्राष्ट्रे वाच्येऽकञ् प्रत्ययो वा भवति। वसातीना राष्ट्र वासातकं वासातम् ॥६७॥

भौरिक्येषुकार्यादेर्विधभक्तम् ॥ ६ । २ । ६८ ॥

भौरिकि इत्येवमादिभ्य ऐषुकारि इत्येवमादि-भ्यश्च राष्ट्रे वाच्ये यथासख्यं विध भक्त इत्येतौ प्रत्ययौ भवत'। अणोऽपवादः। भौरिकीणां राष्ट्र भौरिकिविधम्। भौलिकिविधम्। स्वभावान्नपुंसकता। ऐषुकारीणा राष्ट्रमैषुकारिभक्तम्। सारसायनभक्तम्। भौरिकि भौलिकि चौपयत चौदयत चैटयत चैकयत सैकयन क्षैतयत काणेय वालिकाद्य वाणिजका इति भौरिक्यादि'। ऐषुकारि सारसायन चान्द्रायण ताक्ष्यायण द्व्याक्षायण त्र्याक्षायण द्व्यक्षायण त्र्यक्षायण औलायन सौवीर दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रकायण शयण्ड शाण्ड शायाण्ड शायण्डायन खाढायन गौ (मा) लुकायन विश्व वैश्वधेनव वैश्वमाणव वैश्वदेव तुण्ड देव तुण्डदेव शायाण्डी शायण्डी वार्योविद। इत्यैषुकार्यादिः ॥६८॥

निवासादूरभवे इति देशे नाम्नि ॥६ । २ । ६९॥

षष्ठ्यन्तान्नाम्नो निवास अदूरभव इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि प्रत्ययान्तं चेद्देशस्य नामधेयं भवति। इतिकरणो विवक्षार्थः। तेनानुवृत्ते व्यवहारमनुपतिते नाम्नि विज्ञेयम् न संगीते। निवसन्त्यस्मिन् इति निवास'। तत्र ऋजुनाव ऋजुनावानां वा निवास आर्जुनाव'। शिवीनां शैवः। उपुष्टस्य औपुष्टः। शकलाया, शाकल। अदूरभवे, विदिशाया अदूरभवं वैदिशं नगरम्। वैदिशो जनपदः। वरणास्योः वारणसी। व्रीहिमत्या व्रैहिमतम्। यवमत्या यावमतम्। 'इह केचिदङ्गाना निवासः अङ्गाः। वङ्गा'। कलिङ्गाः। सुह्माः। मगधाः। पुण्ड्रा। कुरव'। पञ्चालाः। मत्स्याः। वरणानामदूरभवं वरणा नगरम्। शृङ्गशाल्मलीनां शृङ्गशाल्मलयो ग्राम'। गोदयोर्ह्रदयोर्गोदौ ग्राम'। आलन्यायनपर्णानामालन्यायनपर्णा ग्रामा'। शफण्ड्या, शफण्डी। जालपदाया जालपदा। मथुरायाः मथुरा। उज्जयन्या, उज्जयनी। गयानां गया। उरशाया' उरशा। तक्षशिलाया' तक्षशिला। कटुकवदर्या' कटुकवदरी। खलतिकस्य खलतिकं वनानीत्यादिषु प्रत्ययमुत्पाद्य लुपमारभन्ते। सत्यां च लुपि प्रकृतिवल्लिङ्गवचने च मन्यन्ते' । तदयुक्तम्। अत्र हि प्रकृतिमात्रमेव देशनाम न प्रत्ययान्तम् प्रत्ययान्तस्य च देशनामत्वे प्रत्ययो विधीयते इति न भवति। तस्य निवास इत्यादिविवक्षायां तु वाक्यमेव। प्रत्ययाभावाच्च लुवपि न वक्तव्या। अङ्गवरणादीनां च क्षत्रियवृक्षादिवज्जनपदनगरादौ स्वत एव वृत्तिर्न प्रत्यययोगात् लिङ्गसख्योपादान च स्वगतमेवेति ॥६९॥

तदत्रास्ति ॥ ६ । २ । ७० ॥

तदिति प्रथमान्तादत्रेति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेदस्तीति भवति देशे नाम्नि प्रत्ययान्तं चेत् देशस्य नाम भवति । अत्रापीतिकरणो विवक्षार्थोऽनुवर्तत एव । तेन प्रसिद्धे नाम्नि भूमादौ चार्थे भवति । अत एव चोभयप्राप्तौ परोऽपि मत्वर्थीयोऽनेन बाध्यते । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औदुम्बरं नगरम् । औदुम्बरो जनपदः । औदुम्बरः पर्वतः ॥७०॥

तेन निर्वृत्ते च ॥ ६ । २ । ७१ ॥

तेनेति तृतीयान्तान्निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि प्रत्ययान्तं चेद्देशस्य नाम भवति । यदा अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति कर्मणि निर्वृत्तशब्दो व्युत्पाद्यते तदा तेनेति कर्तरि करणे वा तृतीया । यदा त्वकर्मकविवक्षया कर्तरि निर्वृत्तशब्दस्तदा हेतौ तृतीया । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी । ककन्देन काकन्दी । मकन्देन माकन्दी । सगरैः सागरः । सहस्रेण निर्वृत्ता साहस्री परिखा । चकारश्चतुर्णां योगानामुत्तरत्रानुवृत्त्यर्थः । तेनोत्तरे प्रत्यया यथायोगं चतुर्ष्वर्थेषु भवन्ति ॥७१॥

नद्यां मतुः ॥ ६ । २ । ७२ ॥

तस्य निवासः तस्यादूरभवः तदत्रास्ति तेन निर्वृत्त चेत्येष्वर्थेषु यथायोगं मतुः प्रत्ययो भवति नद्यां देशे नाम्नि प्रत्ययान्तं चेन्नदीविषयं देशस्य नाम भवति । नदीनामेत्यर्थः । अणोऽपवादः । उदुम्बरा अस्यां सन्ति उदुम्बरावती नदी । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । इक्षुमती । द्रुमवती । शरावती । इरावती । भगीरथेन निर्वृत्ता भागीरथी । भैमरथी । जाह्नवी । सौवास्तवी । अमत्वन्तान्येव भागीरथ्यादीनि नदीनामानीति मतुर्न भवति ॥७२॥

मध्वादेः ॥ ६ । २ । ७३ ॥

मध्वादिभ्यो मतुः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः देशे नाम्नि प्रत्ययान्तं चेद्देशस्य नाम भवति । अणोऽपवादः । अनद्यर्थश्चारम्भः । मधुमान् विसवान् स्थाणुमान् । मधु बिस स्थाणु ऋषि इक्षु वेणु कर्कन्धु कर्कन्धू शमी करीर हिम किसर सार्पण रुवत् पार्दा कीशरु इष्टका पार्दाकी शरु शुक्ति आसुति सुत्या आसन्दी शकली वेट पीडा अक्षशिल अक्षशिला तक्षशिला आमिषी । इति मध्वादिः ॥७३॥

नडकुमुदवेतसमहिषाड्डित् ॥ ६ । २ । ७४ ॥

नडादिभ्यो डिन् मतुः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः देशे नाम्नि । अणाद्यपवादः । नड्वान् कुमुद्वान् वेतस्वान् महिष्मान् देशः । तत्र भवा माहिष्मती नगरी । डित्वमन्त्यस्वरादिलोपार्थम् ॥ ७४ ॥

नडशादाद्वलः ॥ ६ । २ । ७५ ॥

नड शाद इत्येताभ्यां डित् वलः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिको देशे नाम्नि । मत्वणाद्यपवादः । नड्वलम् । शाद्वलम् ॥ ७५ ॥

शिखायाः ॥ ६ । २ । ७६ ॥

शिखाशब्दाद्वलः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः देशे नाम्नि । अणोऽपवादः । पृथग्योगाड्डिदिति निर्वृत्तम् । शिखावलं नाम नगरम् । मतुप्रकरणे शिखाया वलचं वक्ष्यति तत् आदेशार्थं वचनम् ॥७६॥

शिरीषादिककणौ ॥ ६ । २ । ७७ ॥

शिरीषशब्दादिकरण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः चातुरर्थिकौ देशे नाम्नि । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषिकः । शैरीषकः ॥ ७७ ॥

शर्कराया इकणीयाण् च ॥ ६ । २ । ७८ ॥

शर्कराशब्दादिकण् ईय अण् चकारात् इक कण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिका देशे नाम्नि । शर्करा अस्मिन्देशे सन्ति शार्करिकः । शर्करीयः । शार्करः । शर्करिकः । शार्करकः । शिरीषाः शर्करा इति प्रत्यययोगमन्तरेणापि देशे वृत्तिरिति पूर्ववत्प्रत्ययो न भवति ॥७८॥

रोऽश्मादेः ॥ ६ । २ । ७९ ॥

अश्मादिभ्यो रः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिको देशे नाम्नि । अश्मरः । यूपरः । अश्मन् यूप ऊप यूथ मीन गुद दर्भ कूट गुहा वृन्द नग कण्ड गह कन्द पामन् । इत्यश्मादिः ॥७९॥

प्रेक्षादेरिन् ॥ ६ । २ । ८० ॥

प्रेक्षादिभ्य इन् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिको देशे नाम्नि । प्रेक्षी । फलकी । प्रेक्षा फलका बन्धुका ध्रुवका धुवका क्षिपका कूप पुक धुक इकट कङ्कट सकट मह गर्त न्यग्रोध परिवाप यवाप हिरण्य । इति प्रेक्षादिः ॥८०॥

तृणादेः सल् ॥ ६ । २ । ८१ ॥

तृणादिभ्यश्चातुरर्थिकः सल् प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि । तृणसा । नदसा । तृण नद जन पर्ण वर्ण अर्णस् वरण विल तुस वन पुल । इति तृणादिः ॥ ८१ ॥

काशादेरिलः ॥ ६ । २ । ८२ ॥

काशादिभ्यश्चातुरर्थिक इल प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि । काशिलम् । वाशिलम् । काश वाश अश्वत्थ पलाश पीयूक्षा पाश विश तृण नल वन नलवन कर्दम कर्पूर बर्बर वर्तूल शीपाल कण्टक गुहा कपित्थ । इति काश्यादिः ॥ ८२ ॥

अरीहणादेरकण् ॥ ६ । २ । ८३ ॥

अरीहणादिभ्यश्चातुरर्थिकोऽकण् प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि । आरीहणकं, खाण्डवकम् । अरीहण खण्ड खण्डू द्रुघण किरण खदिर भगल भलन्दन उलन्द खावुरायण खापुरायण खानुरायण कौष्टायन कौद्रायण भालायण त्रैगर्तायन रैवत रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड उदञ्चन गैडायन जाम्ववत जाम्बवत् शिशपा वीरण धौमतायन यज्ञदत्त सुयज्ञ बधिर विल्व जम्बू साम्बुरायण सौशायन सौमायन शाण्डिल्यायन चित्रायणि साम्त्ररायण कश कृत्स्न सुशर्मन् । इत्यरीहणादिः ॥ ८३ ॥

सुपन्थ्यादेर्ञ्यः ॥६।२।८४॥

सुपन्थिन् इत्यादिभ्यश्चातुरर्थिको ञ्यः प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि । सौपन्थ्यम् । सौवन्थ्यम् । सुपथिन्शब्दस्यात एव निपातनात् पकारात्परो नागमः पस्य च वा वकारः । सांकाश्यम् । काम्पील्यम् । सुपन्थिन् सुवन्थिन् संकाश कम्पील सुपरि यूप अश्मन् अश्व अङ्ग नाथ कुण्ट कुट कूट मादित मृष्टि आगस्त्य शूर विरन्त विकर नासिका प्रगदिन् मगदिन् कटिद कटिप कटिव चूदार मदार मजार कोविदार कश्मीर शूरसेन कुम्भ सीर सुर कसमल अंस नासा रोमन् लोमन् तीर्थ पुलिन मलिन अगस्ति सुपथिन् दश नल सकर्ण कलिव खडिव गडिव । इति सुपन्थ्यादिः ॥८४॥

सुतंगमादेरिञ् ॥ ६ । २ । ८५ ॥

सुतंगमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि । सौतंगमिः मौनिवित्ति । सुतंगम मुनिवित्त विप्रचित्त महावित्त मदापुत्र शुक्र श्वेत विग्रश्वन् विग्रश्वन् अर्जुन अजिर गदिक वीज वाप वीजवाप बाजवाप कर्ण । इति सुतंगमादिः ॥८५॥

बलादेर्यः ॥६ । २ । ८६ ॥

बलादिभ्यश्चातुरर्थिको यः प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि । बल्यं, पुल्यम् । बल पुल मुल उल कुल दुल नल दल उरल लकुल वन इति बलादिः ॥ ८६ ॥

अहरादिभ्योऽञ् ॥ ६ । २ । ८७ ॥

अहन् इत्येवमादिभ्यश्चातुरर्थिकोऽञ् प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि । आह्नम् । लौमम् । तेन निर्वृत्त-मित्यर्थेऽह्नःशब्दाद्देशे नाम्नि विहितोऽयमञ् विशेषविहितत्वात् निर्वृत्त इति सामान्यविहितस्य काले कणोऽपवादः । अहन् लोमन् वेमन् गङ्गा । इत्यहरादिराकृतिगणः ॥ ८७ ॥

सख्यादेरेयण् ॥ ६ । २ । ८८ ॥

सखि इत्येवमादिभ्यश्चातुरर्थिक एयण् प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि । साखेयः । साखिदत्तेयः । सखि सखिदत्त दत्त अग्नि अग्निदत्त वादस्त वायुदत्ता गोफिल भल्ल भल्लिपाल चक्र चक्रवाक छगल अशोक सीरक सरक वीर वीरसरस समल रोह तमाल कदल करवीर कुशीरक सुरसा सरम सपूल । इति सख्यादिः ॥ ८८ ॥

पन्थ्यादेरायनण् ॥ ६ । २ । ८९ ॥

पन्थ्यादिभ्यश्चातुरर्थिक आयनण् प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि । पान्थायन' । पथिन्शब्दस्य प्रत्यययोगे पकारात्परो नागमोऽत एव निपातनात् । पाक्षायणः । तौषायणः । पथिन् पक्ष तुष अण्डक वलिक पाक चित्र चित्रा अतिश्व कुम्भ सीरक लोमन् रोमन् लोमक हंसक सकर्ण सकर्णक सरक सहक सरस समल अंशुक कुण्ड यमल विल हस्त हस्तिन् सिहक । इति पन्थ्यादिः ॥ ८९ ॥

कर्णादेरायनिञ् ॥ ६ । २ । ९० ॥

कर्णादिभ्यश्चातुरर्थिक आयनिञ् प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि । कार्णायनि' । वासिष्ठायनिः । कर्ण वसिष्ठ अर्क लुस अर्कलुस द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिग् स्फिज कुलिश'आकनीकुम्भ जित्वन् जित्य जैत्र आण्डीवत् जीवन्त । इति कर्णादि' ॥ ९० ॥

उत्करादेरीयः ॥ ६ । २ । ९१ ॥

उत्करादिभ्यश्चातुरर्थिक ईयः प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि । उत्करीयः । संकरीयः । उत्कर सकर सपर संपल सफर सफल सफुल पिप्पल मूल पिप्पल-मूल अर्क अश्मन् सुवर्ण सुपर्ण पर्ण सुपर्णपर्ण हिरण्य-पर्ण इडा अजिर इडाजिर अग्नि तिक कितव आतप अनेक पलाश तिककितव वातपान एक पलाश अनेक-पलाश अंशक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश क्षुद्रा काश-क्षुद्रा भस्रा विशाल शाला अरण्य अजिन अरण्या-जिन जन्यजनक आर्जन खण्डाजिन चल्यण उत्क्रोश क्षान्ध रु[ख] ण्ड खदिर सूपर्णाय श्यावनाय नैवाकव नितान्त वृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष इन्द्रवृक्ष अग्नि-वृक्ष मन्त्रणार्ह अरीहण वातागर विजिगीपा सस्त्रव रोहिद्गर्त नीवापक अणक निशान्त खल जिन वैरा-णक अवरोहित जन्य इन्द्रवर्म गर्त । इत्युत्करादिः ॥ ९१ ॥

नडादेः कीयः ॥ ६ । २ । ९२ ॥

नड इत्येवमादिभ्यश्चातुरर्थिकः कीयः प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि । नडकीयः । प्लक्षकीयः । नड प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र वेतस त्रि तक्षन इक्षुकाष्ठ कपोत क्रुञ्च क्रुञ्चाशब्दस्य अत एव गणपाठात् ह्रस्वत्वम् । इति नडादिः ॥ ९२ ॥

कृशाश्वादेरीयण् ॥ ६ । २ । ९३ ॥

कृशाश्वादिभ्यश्चातुरर्थिक ईयण् प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि । कार्शाश्वीय' । आरिष्टीयः । कृशाश्व अरिष्ट अरिष्य वेश्य विशाल रोमक लोमक रोमश शवल शिवल कूच चर्चुल पूगर शूकर धूकर पूकर सदश सदश पुरगा पूरवा । धूम धूम्र विनीत आविनत विकूच्या अयस् सायस् इरस् उरस् अरुप्य ऐरास इर

आस मुद्गल मौद्गल्य सुवर्चल प्रतर अजिन अवनत विकुट्याङ्कुश पराशर। इति कृशाश्वादिः ॥ ९३ ॥

ऋश्यादेः कः ॥ ६ । २ । ९४ ॥

ऋश्य इत्यादिभ्यश्चातुरर्थिकः कप्रत्ययो भवति देशे नाम्नि। ऋश्यकः। न्यग्रोधकः। ऋश्य न्यग्रोध शर निलीन निवात विनद्ध सित शित नद्ध निनद्ध परिगूढ उपगूढ उत्तर अश्मन् उत्तराश्मन् स्थूल बाहु स्थूलबाहु खदिर अरदु अनडुह् परिवश खण्ड वीरण कर्दम शर्करा निबन्ध अशनि खण्ड दण्ड वेणु परिवृत वेश्मन् अंशु। इति ऋश्यादिः ॥ ९४ ॥

वराहादेः कण् ॥ ६ । २ । ९५ ॥

वराहादिभ्यश्चातुरर्थिकः कण् प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि। वाराहकः। पालाशकः। वराह पलाश विनद्ध निबद्ध स्थूल बाहु स्थूलबाहु खदिर विदग्ध विजग्ध विभग्न विभक्त पिनद्ध निमग्न। इति वराहादिः ॥ ९५ ॥

कुमुदादेरिकः ॥ ६ । २ । ९६ ॥

कुमुद इत्येवमादिभ्यश्चातुरर्थिक इकः प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि। कुमुदिकम्। इक्कटिकम्। वल्वजिकम्। केचिदमुं न पठन्ति। वाल्वजः। कुमुद इक्कट निर्यास कङ्कट सकट गर्त परिवाप यवाष कूप विकङ्कत वल्वज अश्वत्थ न्यग्रोध बीज दश शाल्मलि मुनि स्थल ग्राम। इति कुमुदादिः ॥ ९६ ॥

अश्वत्थादेरिकण् ॥ ६ । २ । ९७ ॥

अश्वत्थ इत्यादिभ्यश्चातुरर्थिक इकण् प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि। आश्वत्थिकम्। कौमुदिकम्। अश्वत्थ कुमुद गोमठ रथकार दाश ग्राम घास कुन्द शाल्मलि मुनि स्थल मुनिस्थल कुट सुचुकर्ण सुचुकर्णि कुण्डल शुचिकर्ण। इत्यश्वत्थादिः। इतिकरणाद्यथादर्शनं प्रत्ययव्यवस्थायामर्थप्रकृत्युपदान प्रपञ्चार्थम् ॥ ९७ ॥

सास्य पौर्णमासी ॥ ६ । २ । ९८ ॥

इति शब्दो नाम्नीति चानुवर्तते। देश इति निवृत्तम्। सेति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेत्पौर्णमासी भवति नाम्नि, प्रत्ययान्तं चेन्नाम स्यात्। इतिकरणो विवक्षार्थः। तेन मासार्धमासयोरेव संवत्सरपर्वणोः प्रत्ययः। संवत्सरेऽप्यन्ते। अस्येत्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठी। पौषी पौर्णमासी अस्य पौषो मासः। पौषोऽर्धमासः। एवं माघः वैशाखः आषाढ इति। नाम्नीत्येव। पौषी पौर्णमासी अस्य पञ्चरात्रस्य दशरात्रस्य भृतकमासस्य वेति वाक्यमेव। पौर्णमासीति पूर्णो माश्चन्द्रोऽस्यामस्ति 'पूर्वामासोऽण्' (७–२–५५) इत्यण्। पूर्णमास इयमिति वा 'तस्येदम्' (६–३–१५९) इत्यण्। पूर्णो मा मासो वास्यां पूर्णमासा वा युक्तेति अत एव निपातनादण् ॥ ९८ ॥

आग्रहायण्यश्वत्थादिकण् ॥ ६ । २ । ९९ ॥

आग्रहायणी अश्वत्था इत्येताभ्यां सेति प्रथमान्ताभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्त तच्चेत्पौर्णमासी भवति नाम्नि प्रत्ययान्तं चेत् नाम स्यात्। आग्रहायणी पौर्णमासी अस्य आग्रहायणिको मासोऽर्धमासो वा। अश्वत्था पौर्णमासी अस्य आश्वत्थिको मासोऽर्धमासो वा। आग्रहायणी मार्गशीर्षी। अश्वत्था आश्वयुजी। अन्ये तु अश्वत्थशब्दमप्रत्ययान्त पौर्णमास्यामपि पुंलिङ्गमिच्छन्ति। अश्वत्थः पौर्णमासी ॥ ९९ ॥

चैत्रीकार्तिकीफाल्गुनीश्रवणाद्वा ॥ ६ । २ । १०० ॥

एभ्य इकण् प्रत्ययो वा सास्य पौर्णमासीति

अस्मिन् विषये नाम्नि । चैत्री पौर्णमासी अस्य चैत्रिकः चैत्रो वा मासोऽर्धमासो वा । एवं कार्तिक्याः कार्तिकिकः । कार्तिकः । फाल्गुन्याः फाल्गुनिकः फाल्गुनः । श्रवणायाः श्रावणिकः श्रावणः ॥ १०० ॥

देवता ॥ ६ । २ । १०१ ॥

सास्येत्यनुवर्तते । सेति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमान्तं देवता चेत्सा भवति । अर्हन् देवता अस्य आर्हतः । जैनः । आग्नेयो ब्राह्मणः । ऐन्द्रं हविः । ऐन्द्रः पुरोडाशः । वारुणश्चरुः । आदित्यः । बार्हस्पत्य' । मन्व्यम् । द्वीन्द्रम् ॥ १०१ ॥

पैङ्गाक्षीपुत्रादेरीयः ॥ ६ । २ । १०२ ॥

पैङ्गाक्षीपुत्र इत्येवमादिभ्य ईयः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । पैङ्गाक्षीपुत्रो देवतास्य पैङ्गाक्षीपुत्रीयं हविः । तार्णबिन्दवो देवतास्य तार्णबिन्दवीयं हवि. । एवं पैङ्गीपुत्रीयम् । पैङ्गाक्षीपुत्रादयः प्रयोगगम्याः ॥ १०२ ॥

शुक्रादियः ॥ ६ । २ । १०३ ॥

शुक्रशब्दादियः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । शुक्रियं हविः । शुक्रियोऽध्याय'॥१०३॥

शतरुद्रात्तौ ॥ ६ । २ । १०४ ॥

शतरुद्रशब्दात्तौ ईय इय इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । शतसख्या रुद्राः शतरुद्राः । ते देवता अस्य शतरुद्रीयं शतरुद्रियम् । शतं रुद्रा देवतास्येति द्विगावपि विधानसामर्थ्यात् लुब् न भवति ॥ १०४ ॥

अपोनपादपान्नपातस्तृ चातः ॥ ६ । २ । १०५ ॥

अपोनपादपान्नपात् इत्येताभ्यां तौ प्रत्ययौ भवत' सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये तत्सनियोगे चानयोराच्छन्दस्य तृ इत्ययमादेशो भवति । अपोनपात् देवतास्य अपोनप्त्रीयम् अपोनप्त्रियम् अपांनप्त्रीयम् अपान्नप्त्रियम् ॥ १०५ ॥

महेन्द्राद्वा ॥ ६ । २ । १०६ ॥

महेन्द्रशब्दात्सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये तौ प्रत्ययौ वा भवतः । महेन्द्रीयम् । महेन्द्रियम् । पक्षे अण् । माहेन्द्रं हविः ॥ १०६ ॥

कशोमात् ट्यण् ॥ ६ । २ । १०७ ॥

कशब्दात्सोमशब्दाच्च सास्य देवतेत्यस्मिन् ट्यण् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । टकारो ङ्यर्थः । कः प्रजापतिर्देवतास्य कार्यं हविः । कायी इष्टिः । कशब्दं प्रति णित्त्वस्य वैयर्थ्यादालोपो न भवति । सोमो देवतास्य सौम्यं हवि' । सौम्यं सूक्तम् । सौमी ऋक् ॥ १०७ ॥

द्यावापृथिवीशुनासीराग्नीषोममरुत्वद्वास्तोष्पतिगृहमेधादीययौ ॥ ६ । २ । १०८ ॥

एभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये ईय य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अणो ञ्यस्य चापवादः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ ते देवते अस्य द्यावापृथिवीयम् हविः द्यावापृथिव्यम् । शुनश्च वायुः सीरश्चादित्यः शुनासीरौ तौ देवता अस्य शुनासीरीयम् शुनासीर्यम् । अग्निश्च सोमश्च अग्निषोमौ तौ देवता अस्य अग्निषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । मरुत्वान् देवतास्य मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । वास्तोष्पतिर्देवतास्येति वास्तोष्पतीयम् वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधो देवतास्य गृहमेधीयम् गृहमेध्यम् ॥ १०८ ॥

वाय्वृतुपित्रुषसो यः ॥ ६ । २ । १०९ ॥

वायु ऋतु पितृ उपस् इत्येतेभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये य' प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । वायुर्देवतास्य वायव्यम् । एवम् ऋतव्यम् । पित्र्यम् । उषस्यम् ॥ १०९ ॥

महाराजप्रोष्ठपदादिकण् ॥ ६ । २ । ११० ॥

महाराज प्रोष्ठपद इत्येताभ्यां सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये इकण् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । महाराजो देवतास्य माहाराजिकः । माहाराजिकी । प्रौष्ठपदिकः । प्रौष्ठपदिकी ॥ ११० ॥

कालाद्भववत् ॥ ६ । २ । १११ ॥

कालविशेषवाचिभ्यो नामभ्यो यथा भवेऽर्थे प्रत्यया वक्ष्यन्ते तथा सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये भवन्ति । वत्सर्वसादृश्यार्थः । तेन यकाभ्यो प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन ये प्रत्यया भवेऽर्थे भवन्ति ताभ्य एव प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन त एव प्रत्यया इह भवन्ति । यथा मासे भव मासिकम् सांवत्सरिकम् हैमनम् वासन्तम् प्रावृषेण्यम् तथा मासो देवतास्य मासिकम् सांवत्सरिकम् हैमनम् वासन्तम् प्रावृषेण्यम् ॥ १११ ॥

आदेश्छन्दसः प्रगाथे ॥ ६ । २ । ११२ ॥

सेति प्रकृतिरस्येति प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । तयोर्यथाक्रमं विशेषणे आदेश्छन्दस इति प्रगाथे इति च । सेति प्रथमान्तादादिभूतात् छन्दसोऽस्येति षष्ठ्यर्थे प्रगाथेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्र द्वे ऋचौ प्रग्रन्थनेन प्रकर्षगानेन वा तिस्रः क्रियन्ते स मन्त्रविशेषः प्रगाथः । पङ्क्तिरादिर्यस्य प्रगाथस्य स पाङ्क्तः प्रगाथः । एममानुष्टुभः । जागतः । आदेरिति किम् ? अनुष्टुब् मध्यमस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति किम् ? उदित्यय शब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगाथ इति किम् ? पङ्क्तिरादिरस्य अनुवाकस्य ॥ ११२ ॥

योद्धृप्रयोजनाद्युद्धे ॥ ६ । २ । ११३ ॥

सेति प्रथमान्तात् योद्धृवाचिनः प्रयोजनवाचिनश्चास्येति षष्ठ्यर्थे युद्धेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वियाधरा योद्धारः अस्य युद्धस्य वैद्याधरं युद्धम् । भार्गतं युद्धम् । प्रयोजन प्रवृत्तिसाध्यं फलम् । सुभद्रा प्रयोजनमस्य युद्धस्य सौभद्रं युद्धम् । सौतारं युद्धम् । अत्र सुभद्रादिशब्दस्तत्प्राप्तौ वर्तत इति प्रयोजनम् । योद्धृप्रयोजनादिति किम् ? मासोऽस्य युद्धस्य । युद्ध इति किम् ? सुभद्रा प्रयोजनमस्य वैरस्य ॥ ११३ ॥

भावघञोऽस्यां णः ॥ ६ । २ । ११४ ॥

सेति प्रकृतिविशेषणमनुवर्तते । भावे घञ् तदन्तात् प्रथमान्तादस्यामिति स्त्रीलिङ्गे सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति । प्रपातोऽस्यां वर्तते तिथौ प्रापाता । एवं दाण्डाघाता । मौसलपाता भूमिः । भावग्रहणं किम् ? प्राकारोऽस्याम् । प्रासादोऽस्याम् । घञ इति किम् ? श्येनपतनमस्याम् । स्त्रीलिङ्गग्रहणादिह न भवति । दण्डपातोऽस्मिन् दिवसे । इतिकरणानुवृत्तेः कचिन्न भवति । द्रोणपाकोऽस्यां स्थाल्याम् । केवलाच्च भावे घञन्तान्न भवति ॥ ११४ ॥

श्यैनंपाता तैलंपाता ॥ ६ । २ । ११५ ॥

श्येनशब्दस्य तिलशब्दस्य च भाव घञन्ते पातशब्दे परे मान्तो निपात्यते । प्रत्ययस्तु पूर्वेणैव सिद्धः । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनंपाता । तिलपातोऽस्या वर्तते तैलंपाता तिथि क्रियाभूमिः क्रीडा वा ॥ ११५ ॥

प्रहरणात् क्रीडायां णः ॥ ६ । २ । ११६ ॥

प्रहरणवाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे क्रीडायां णः प्रत्ययो भवति । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । एवं मौष्टा पादा क्रीडा । प्रहरणादिति किम् ? मालाभूषणमस्या क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् ? खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् । यत्राद्रोहेण घातप्रतिघातौ स्यातां सा क्रीडा । 'भावघञोऽस्या णः' (६-२-११४) इत्यनन्तरो णो नानुवर्तते क्रीडाया अर्थान्तरत्वात् यथा पूर्वसूत्रोपात्तः समूहाद्यर्थेषु ततो यथाविहितमेव प्रत्ययो भवेदितीह पुनर्णग्रहणम् ॥ ११६ ॥

तद्वेत्त्यधीते ॥ ६ । २ । ११७ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् वेत्ति अधीते वेत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । मुहूर्तं वेत्ति मौहूर्तः । एवमौत्पातः । नैमित्तः । केचित्तु मुहूर्तनिमित्तशब्दौ न्यायादौ पठन्ति तन्मते मौहूर्तिकः नैमित्तिकः । छन्दोऽधीते छान्दसः । व्याकरणं वेत्त्यधीते वा वैयाकरणः । नैरुक्तः । घटं वेत्ति पटं वेत्तीत्यादावनभिधानान्न भवति । केचित्तु वेदनाध्ययनयोरेकविषयतायामेवेच्छन्ति । तन्मते अग्निष्टोमं यज्ञं वेत्तीत्यादावपि प्रत्ययो न भवति ॥ ११७ ॥

न्यायादेरिकण् ॥ ६ । २ । ११८ ॥

न्यायादिभ्यो वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । न्यायं वेत्त्यधीते वा नैयायिकः । नैयासिकः । न्याय न्यास लोकायत पुनरुक्त परिषद् चर्चा क्रमेतर श्लक्ष्ण सहिता पदे पद क्रम सघट सघटा वृत्ति संग्रह आयुर्वेद गण गुण स्वागम इतिहास पुराण भारत ब्रह्माण्ड आख्यान द्विपदा ज्योतिष गणित अनस्त लक्ष्य लक्षण अनुलक्ष्य सुलक्ष्य वसन्त वर्षा शरद् वर्षाशरद् हेमन्त शिशिर प्रथम चरम प्रथमगुण चरमगुण अनुगुण अथर्वन् आथर्वण । इति न्यायादिः ॥ ११८ ॥

पदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्यानाख्यायिकात् ॥ ६ । २ । ११९ ॥

पदकल्पलक्षणशब्दान्तेभ्य' क्रत्वाख्यानाख्यायिकावाचिभ्यश्च वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । पदान्त, पौर्वपदिकः । औत्तरपदिक' । आनुपदिकः । बहुप्रत्ययपूर्वात्पदशब्दान्न भवति अनभिधानात् । कल्पान्त, मातृकल्पिक' । पैतृकल्पिक' । पाराशरकल्पिकः । श्राद्धकल्पिकः । लक्षणान्त, गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । हास्तिलक्षणिक' । आनुलक्षणिक' । सौलक्षणिकः । लाक्षणिक इति न्यायादित्वात् सिद्धम् । क्रतु, आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । ज्यौतिष्टोमिकः । राजसूयिकः । आख्यान, यावक्रीतिक' । यावक्रिकः । प्रैयंगविकः । प्रैयंगुकः । आविमारकिकः । आख्यायिका, वासवदत्तिकः । सौमनोहरिकः ॥ ११९ ॥

अकल्पात् सूत्रात् ॥ ६ । २ । १२० ॥

कल्पशब्दवर्जितात्परो यः सूत्रशब्दस्तदन्ताद्वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । वार्तिसूत्रिकः । सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादिति किम् ? सौत्रः । काल्पसौत्रः ॥ १२० ॥

अधर्मक्षत्रत्रिसंसर्गाङ्गाद्विद्यायाः ॥ ६ । २ । १२१ ॥

धर्म क्षत्र त्रि ससर्ग अङ्ग इत्येतच्छब्दवर्जितात्परो यो विद्याशब्दस्तदन्ताद्वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । वायसविद्यिकः । सार्पविद्यिकः । अधर्मादेरिति किम् ? वैद्यः । धार्मविद्यः । क्षात्त्रविद्यः । त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या तां वेत्त्यधीते वा त्रैविद्यः । अत्र त्रिविद्याशब्दस्य कर्मधारयस्यैव ग्रहणम् न द्विगोः । तत्र लुपि सत्यामणिकणोर्विशेषाभावात् । त्रिविद्यः । सांसर्गविद्यः । आङ्गविद्यः ॥ १२१ ॥

याज्ञिकौक्थिकलौकायितिकम् ॥ ६ । २ । १२२ ॥

याज्ञिकादय' शब्दा वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकण्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । याज्ञिकेति यज्ञशब्दाद्याज्ञिक्यशब्दाच्चेकण् इक्यलोपश्च निपात्यते । यज्ञं याज्ञिक्यं वा वेत्त्यधीते वा याज्ञिक' । औक्थिकेति उक्थशब्द केषुचिदेव सामसु रूढः । यज्ञायज्ञीयात् परेण यानि गीयन्ते न च तेषु वर्तमानात्प्रत्यय इष्यते किं तर्हि तद्व्याख्याने औक्थिक्ये उपचारेण वर्तमानात् । उक्थमधीते औक्थिक । औक्थिक्यमधीते इत्यर्थ' । औक्थिक्यशब्दात्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् । तस्माद-

पीच्छन्त्येके। औक्थिक्यमधीते औक्थिकः। लौकायितिकेति लोकायतशब्दादिकण् गकाराकारस्य चेकारो निपात्यते। लोकायतं वेत्त्यधीते वा लौकायितिकः। लौकायतिका इति तु न्यायादिपाठात्सिद्धम् ॥ १२२ ॥

अनुब्राह्मणादिन् ॥ ६ । २ । १२३॥

अनुब्राह्मणशब्दाद्वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इन प्रत्ययो भवति। ब्रह्मणा प्रोक्तो ग्रन्थो ब्राह्मणम्। ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम्। सदृशार्थेऽव्ययीभावः। तद्वेत्त्यधीते वानुब्राह्मणी। अनुब्राह्मणिनौ। अनुब्राह्मणिन'। मत्वर्थीयेनैवेना सिद्धे अनभिधानाच्च इकस्याप्रवृत्तावणूबाधनार्थमिनो विधानम् ॥ १२३ ॥

शतषष्टेः पथ इकट् ॥ ६ । २ । १२४ ॥

शत षष्टि इत्येताभ्यां परो य' पथिन् शब्दस्तदन्ताद्वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकट् प्रत्ययो भवति। शतपथिकः। शतपथिकी। षष्टिपथिकः। षष्टिपथिकी ॥ १२४ ॥

पदोत्तरपदेभ्य इकः ॥ ६ । २ । १२५ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदशब्दात्पदोत्तरपदशब्दाच्च वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इक प्रत्ययो भवति। पूर्वपदिक'। उत्तरपदिक'। पूर्वपदिका। उत्तरपदिका। पद पदिकः। पदिका। पदोत्तरपदिक'। पदोत्तरपदिका। बहुवचन सर्वभङ्गपरिग्रहार्थम् ॥ १२५ ॥

पदक्रमशिक्षामीमांसासाम्नोऽकः ॥ ६ । २ । १२६ ॥

पद क्रम शिक्षा मीमांसा सामन् इत्येतेभ्यो तद्वेत्त्यधीते वेत्यर्थेऽक' प्रत्ययो भवति। पदक'। क्रमकः। शिक्षक'। मीमांसक'। सामकः। उपनिषच्छब्दादपीच्छति कश्चित्। उपनिषदकः। के सति शिक्षाका शिक्षिका शिक्षका। मीमांसाका मीमांसिका मीमांसकेति रूपत्रयं स्यात्। शिक्षिका मीमांसिकेति चेष्यते। तदर्थमकवचनम् ॥ १२६ ॥

ससर्वपूर्वाल्लुप् ॥ ६ । २ । १२७ ॥

सपूर्वात्सर्वपूर्वाच्च वेत्त्यधीते वेत्यर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य लुप् भवति। सवार्तिकमधीते सवार्तिकः। ससग्रह'। अणो लुप्। सकल्पः। अत्रेकणः। सर्ववेदः। सर्वतन्त्र'। अत्राण.। सर्वविद्य। अत्रेकणः। कथं द्विवेदः पञ्चव्याकरण इति। 'द्विगोरनपत्ये यस्वरादेर्लुबद्वि.' (६-१-२४) इति लुपि भविष्यति ॥ १२७॥

संख्याकात्सूत्रे ॥ ६ । २ । १२८ ॥

सख्याया' परो यः क प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्सूत्रे वर्तमानान् नाम्नो वेत्त्यधीते वेत्यर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति। अप्रोक्तार्थ आरम्भ'। अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं सूत्रम्। तद्विदन्ति अधीयते वा अष्टका' पाणिनीयाः। आपिशलीया'। त्रिकाः काशकृत्स्ना। दशका उमास्वातीया'। द्वादशका आर्हताः। सख्याग्रहण किम्? माहावार्तिका.। कालापका'। कादिति किम्? चतुष्टयं सूत्रमधीयते चातुष्टया' ॥ १२८ ॥

प्रोक्तात् ॥ ६ । २ । १२९॥

प्रोक्तार्थविहितः प्रत्यय उपचारात् प्रोक्त इत्युच्यते। तदन्तान्नाम्नो वेत्त्यधीते वेत्यर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति। गोतमेन प्रोक्तं गौतमम्। तद्वेत्त्यधीते वा गौतम'। सुधर्मेण सुधर्मणा वा प्रोक्त सौधर्मम् सौधर्मणं वा तद्वेत्त्यधीते वा सौधर्मः सौधर्मण'। एव भाद्रबाहव। पाणिनीय'। आपिशल'। स्त्रियां विशेष'। गौतमा सौधर्मा सौधर्मणा स्त्री इत्यादि। अणो लुप्यणन्तत्वाभावात् ङीर्न भवति ॥ १२९ ॥

वेदेनब्राह्मणमत्रैव ॥ ६ । २ । १३० ॥

प्रोक्तग्रहणमिहानुवर्तते । तच्च प्रथमान्तं विपरिणम्यते । प्रोक्तप्रत्ययान्तं वेदवाचि इनन्तं च ब्राह्मणवाचि अत्रैव वेत्त्यधीते वेत्येतद्विषये एव प्रयुज्यते । तेन स्वातन्त्र्यम् उपाध्यन्तरयोगो वाक्यं च निवर्तते । वेद, कठेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा कठाः । एवं कलापिना कालापाः । मौदेन मौदाः । पैप्पलादेन पैप्पलादाः । ऋचाभेन आर्चाभिनः । वाजसनेयेन वाजसनेयिनः । इन् ब्राह्मणं खल्वपि । ताण्ड्येन प्रोक्तं ब्राह्मणं विदन्त्यधीयते वा ताण्डिनः । भाल्लविना भालविनः । शाठ्यायनिना शाठ्यायनेन वा शाठ्यायनिनः । ऐतरेयेण ऐतरेयिणः । इन्ग्रहणं किम् ? याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि । 'शकलादेर्यञः' (६–३–२७) इत्यञ् । सौलाभेन सौलाभानि । 'मौदादिभ्यः' (६–३–१८०) इत्यण् । ब्राह्मणमिति किम् । पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । ब्राह्मणं वेद एव तत्र वेद इत्येव सिद्धे अनिनन्तस्य नियमनिवृत्त्यर्थमिन्ब्राह्मणग्रहणम् । प्रोक्तानुवर्तनं किमर्थम् ? ऋचः यजूंषि सामानि मन्त्राः वेदः । आरम्भसामर्थ्यादवधारणे सिद्धे उभयावधारणार्थमेवकारः । प्रोक्तप्रत्ययान्तस्यात्रैव वृत्तिर्नान्यत्र तथात्र वृत्तिरेव न केवलस्य प्रोक्तप्रत्ययान्तस्यावस्थानम् । अन्यत्र त्वनियमात्क्वचित्स्वातन्त्र्यं भवति । अर्हता प्रोक्तमार्हतं शास्त्रम् । क्वचिदुपाध्यन्तरयोगः । आर्हतं महत्सुविहितमिति । क्वचिद्वाक्यम् । आर्हतमधीते । क्वचिद्वृत्तिः आर्हत इति । इह पुनर्नियमाद्युगपदेव विग्रहः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठा इति ॥ १३० ॥

तेन छन्ने रथे ॥ ६ । २ । १३१ ॥

छन्न इति प्रत्ययार्थो रथ इति तस्य विशेषणम् । तेनेति तृतीयान्तात् छन्ने रथेऽभिधेये यथाभिहितं प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण छन्नो रथः वास्त्रः । काम्बलः । चार्मणः । द्वैपेन चर्मणा द्वैपः । वैयाघ्रेण वैयाघ्रः । रथ इति किम् ? वस्त्रेण छन्नः कायः । छन्नशब्देन समन्ताद्वेष्टितं व्याप्तमुच्यते । तेनेह न भवति । पुत्रैः परिवृतो रथः । इह कथमण् भवति । न विद्यते पूर्वः पतिर्यस्याः सा अपूर्वा कुमारी तादृशीं कुमारीमुपपन्नः कौमारः पतिरिति ? तत्र 'भवे' (६–३–१२२) इत्यण् भविष्यति । कुमार्यां भवः कौमारः पतिः धवयोगे तु कौमारी भार्येत्यपि सिद्धम् ॥१३१॥

पाण्डुकम्बलादिन् ॥ ६ । २ । १३२ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयान्ताच्छन्ने रथे वाच्ये इन् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पाण्डुकम्बलेन छन्नः पाण्डुकम्बली रथः ॥ १३२ ॥

दृष्टे साम्नि नाम्नि ॥ ६ । २ । १३३ ॥

दृष्ट इति प्रत्ययार्थस्तस्य साम्नीति विशेषणम् । तेनेति तृतीयान्तात् दृष्टं सामेत्यस्मिन् अर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति नाम्नि प्रत्ययान्तं चेत्साम्नो नाम भवति । कुञ्चेन दृष्टं साम क्रौञ्चम् । मृगीयुणा मार्गीयवम् । एवं मायूरम् । तैत्तिरम् । वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् । कालेयम् । आग्नेयम् । एवं नामानि सामानि ॥ १३३ ॥

गोत्रादङ्कवत् ॥ ६ । २ । १३४ ॥

गोत्रवाचिनस्तृतीयान्तात् दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे अङ्कवत् प्रत्ययो भवति । यथा तस्यायमङ्क इत्यत्रेदमर्थे प्रत्ययो भवति तथा दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थेऽपि । औपगवेन दृष्टं साम औपगवकम् । कापटवकम् । वाहतवकम् । अङ्क इति विशेषोपादानेऽपि तस्येदमित्यर्थमात्रं परिगृह्यते ॥ १३४ ॥

वामदेवाद्यः ॥ ६ । २ । १३५ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयान्तात् दृष्टे सामनि यः प्रत्ययो भवति । वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ॥ १३५ ॥

डिद्वाण् ॥ ६ । २ । १३६ ॥

दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे योऽण् प्रत्ययो विहितः स डिद्वा भवति। उशनसा दृष्ट साम औशनम् । औशनसम् ॥ १३६ ॥

वा जायते द्विः ॥ ६ । २ । १३७ ॥

जात इत्यस्मिन्नर्थे योऽण् प्रत्ययो द्विर्विहित उत्सर्गेण प्राप्तोऽपवादेन बाधितः सन् पुनर्विहितः स डिद्वा भवति । शतभिषजि जातः शातभिषः शातभिषजः । द्विरिति किम् ? हिमवति जातो हैमवतः । केचित्तु द्विर्डित्त्वमिच्छन्ति । तन्मते द्विर्डित्त्वात् द्विरन्त्यस्वरादिलोपे शातभ इत्यपि भवति । एवं पूर्वसूत्रेऽपि । औशं साम । एवं च योगद्वयेऽपि त्रैरूप्य सिद्धम् ॥ १३७ ॥

तत्रोद्धृते पात्रेभ्यः ॥ ६ । २ । १३८ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तात्पात्रवाचिनः उद्धृत इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । शरावेषु उद्धृत ओदन शारावः । माल्लकः । कार्परः । पात्रेभ्य इति किम् ? पाणावुद्धृत ओदनः । वहुवचनं पात्रविशेषपरिग्रहार्थम् ॥ १३८ ॥

स्थण्डिलाच्छेते व्रती ॥ ६ । २ । १३९ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तम्यन्ताच्छेते इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति योऽसौ शेते स चेद्व्रती भवति । तत्र शयनव्रतोऽन्यत्र शयनान्निवृत्त इत्यर्थः। स्थण्डिल एव शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः । व्रती इति किम् ? स्थण्डिले शेते बालः ॥ १३९ ॥

संस्कृते भक्ष्ये ॥ ६ । २ । १४० ॥

सस्कृत इति प्रत्ययार्थः । तस्य विशेषणं भक्ष्य इति । तत्रेति सप्तम्यन्तात्संस्कृते भक्ष्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत उत्कर्षाधानं सस्कारः । भ्राष्ट्रे सस्कृता भ्राष्ट्रा अपूपाः । एवं कैलासाः । पात्राः । भक्ष्ये किम् ? फलके सस्कृता माला ॥ १४० ॥

शूलोखाद्यः ॥ ६ । २ । १४१ ॥

शूलोखाशब्दाभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां संस्कृते भक्ष्ये यः प्रत्ययो भवति । शूले सस्कृतं शूल्य मांसम् । उखायाम् उख्यम् ॥ १४१ ॥

क्षीरादेयण् ॥ ६ । २ । १४२ ॥

क्षीरशब्दात्सप्तम्यन्तात्संस्कृते भक्ष्ये एयण् प्रत्ययो भवति । क्षीरे सस्कृत भक्ष्य क्षैरेयम् । क्षैरेयी यवागूः ॥ १४२ ॥

दध्न इकण् ॥ ६ । २ । १४३ ॥

दधिशब्दात्सप्तम्यन्तात् संस्कृते भक्ष्ये इकण् प्रत्ययो भवति । दध्नि संस्कृत भक्ष्य दाधिकम् । ननु च संस्कृतार्थे इकण् वक्ष्यते तेनैव सिद्धम् । न सिध्यति । दध्ना हि तत्सस्कृत यस्य दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम् । इह तु दधि केवलमाधारभूत द्रव्यान्तरेण तु लवणादिना सस्कारः क्रियते ॥ १४३ ॥

वोदश्वितः ॥ ६ । २ । १४४ ॥

उदश्विच्छब्दात्सप्तम्यन्तात् सस्कृते भक्ष्ये इकण् प्रत्ययो वा भवति । उदकेन श्वयति उदश्वित् । अत एव निर्देशाद्य्वृदभावः तत्र सस्कृतं भक्ष्यमौदश्वितम् औदश्वित्कम् ॥१४४॥

क्वचित् ॥ ६ । २ । १४५ ॥

अपत्यादिभ्योऽन्यत्राप्यर्थे क्वचिद्यथाविहित प्रत्ययो

भवति । चक्षुषा गृह्यत इति चाक्षुषं रूपम् । श्रावण. शब्दः । रासनो रसः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उदूखले क्षुण्ण औदूखलो यावकः । चतुर्दश्या दृश्यते चातुर्दश रक्षः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । संप्रति युज्यते सांप्रतम् सांप्रतः ॥१४५॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६ । २ ॥

मृदित्वा दोःकण्डूं समरभुवि वैरिक्षितिभुजाम्, भुजादण्डे दध्रुः कति न नवखण्डां वसुमतीम् ।
यदेवं साम्राज्ये विजयिनि वितृष्णेन मनसा, यशो योगीशानां पिबसि नृप ! तत्कस्य सदृशम् ॥१॥

॥ तृतीयः पादः ॥

शेषे ॥ ६ । ३ । १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम शेषेऽर्थे तद्वेदितव्यम् । उपयुक्तादन्यः शेषः । अपत्यादिभ्यः सस्कृतभक्ष्यपर्यन्तेभ्यो योऽन्योऽर्थः स शेषः । तस्येदंविशेषा ह्यपत्यसमूहादयः तेषु वक्ष्यमाणा एयणादयो मा भूवन्निति शेषाधिकारः क्रियते । किंच सर्वेषु प्राक् जितात् कृतादिषु वक्ष्यमाणाः प्रत्यया यथा स्युः अनन्तरेणैवार्थनिर्देशेन कृतार्थता मा विज्ञायि इति साकल्यार्थं शेषवचनम् ॥१॥

नद्यादेरेयण् ॥ ६ । ३ । २ ॥

नद्यादिभ्यो यथासंभवं प्राग्जितीये शेषेऽर्थे एयण् प्रत्ययो भवति । नद्यां जातो भवो वा नादेयः । माहेयः । वानेयः । वन्य इति तु साधौ यः । शेष इति किम् ? नदीनां समूहो नादिकम् । नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी वनवासी काशफरी खादिरी पूर्वनगर पूर्वनगरी पुर वन गिरि पुर् वनगिरि पूर्वनगिरि पावा मावा माल्वा दार्वा सेनकी सेतकी । इति नद्यादिः । इतः प्रभृति प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण प्रत्यया विधास्यन्ते तेषां कृतादयोऽर्था विभक्तयश्च परस्ताद्वक्ष्यन्ते ॥ २ ॥

राष्ट्रादियः ॥ ६ । ३ । ३ ॥

राष्ट्रशब्दात्प्राग्जितीये शेषेऽर्थे इयः प्रत्ययो भवति । राष्ट्रे क्रीतः कुशलो जातो भवो वा राष्ट्रियः । शेषे इत्येव । राष्ट्रस्यापत्यं राष्ट्रिः ॥३॥

दूरादेत्यः ॥ ६ । ३ । ४ ॥

दूरशब्दात् शेषेऽर्थे एत्यः प्रत्ययो भवति । दूरे भवो दूरेत्यः ॥ ४ ॥

उत्तरादाहञ् ॥ ६ । ३ । ५ ॥

उत्तरशब्दाच्छेषेऽर्थे आहञ् प्रत्ययो भवति । औत्तराहः । औत्तराहा स्त्री । औत्तराहीति उत्तराहिशब्दाद्भवार्थेऽणि ॥ ५ ॥

पारावारादीनः ॥ ६ । ३ । ६ ॥

पारावारशब्दाच्छेषेऽर्थे ईनः प्रत्ययो भवति । अवारस्समुद्रस्तस्य पारम् गजदन्तादित्वात्पारावारस्तत्र भवो जातो वा पारावारीणः ॥ ६ ॥

व्यस्तव्यत्यस्तात् ॥ ६ । ३ । ७ ॥

पारावारशब्दाद्व्यस्ताद्विपर्यस्ताच्च ईनः प्रत्ययो भवति । पारीणः । अवारीणः । अवारपारीणः ॥७॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यः ॥ ६ । ३ । ८ ॥

दिव्शब्दात् प्राच् अपाच् उदच् प्रत्यच् इत्ये-

तेभ्यश्चाव्ययानव्ययेभ्यः शेषेऽर्थे य प्रत्ययो भवति। दिवि भवं दिव्यम्। प्राचि प्राग्वा भवं प्राच्यम्। एवमपाच्यम्। उदीच्यम्। प्रतीच्यम्। दिग्देशवृत्तेः प्रागादेरय यः कालवृत्तेस्त्वव्ययात्परत्वात् 'सायम्'—(६–३–८७) इत्यादिना तनट्। अनव्ययात्तु 'वर्षा-कालेभ्य.' (६–३–७९) इतीकण्। प्राक्तनम् प्राचिकमित्यादि ॥८॥

ग्रामादीनञ् च ॥ ६ । ३ । ९ ॥

ग्रामशब्दाच्छेषेऽर्थे ईनञ् चकाराद्यश्च प्रत्ययो भवति। ग्रामीण. ग्राम्यः। ञकार. पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः। ग्रामीणा भार्याऽस्य ग्रामीणाभार्य. ॥ ९॥

कत्र्यादेश्चैयकञ् ॥ ६ । ३ । १० ॥

कत्रि इत्येवमादिभ्यो ग्रामशब्दाच्च शेषेऽर्थे एयकञ् प्रत्ययो भवति। कात्रेयकः पौष्करेयकः। ग्राम, ग्रामेयकः। एव च ग्रामशब्दस्य त्रैरूप्यं भवति। कत्रि पुष्कर पुष्कल पौदन उम्भि औम्भि कुम्भी कुण्डिना नगर महिष्मती वर्मवती चर्मण्वती। इति कत्र्यादिः। नगरशब्दो महिष्मत्यादिसाहचर्यात् सञ्ज्ञायामेकञ-मुत्पादयति अन्यत्राणमेव ॥ १० ॥

कुण्ड्यादिभ्यो यलुक् च ॥ ६ । ३ । ११ ॥

कुण्ड्यादिभ्यः शेषेऽर्थे एयकञ् प्रत्ययो भवति तत्सनियोगे यलुक् चैषां भवति। कौण्डेयकः। कौणेयकः। कुण्ड्या कुण्या उक्ष्या भाण्ड्या ग्रामकुड्या तृण्या वन्या पल्या पुल्या मुल्या। इति कुण्ड्यादि.। बहुवचन प्रयोगानुसरणार्थम् ॥११॥

कुलकुक्षिग्रीवाच्छ्वास्यलङ्कारे ॥ ६ । ३ । १२ ॥

कुलकुक्षिग्रीवा इत्येतेभ्यो यथासंख्य श्वास्यलङ्कारविशिष्टे प्राग्जितीये शेषेऽर्थे एयकञ् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवाद। कुले शुद्धान्वये भवो जातो वा कौलेयकः श्वा। कौलोऽन्य। कौक्षेयकोऽसिः। यः कङ्कुक्षिर्निर्जीर्णेनायसा कृत। कौक्षोऽन्यः। ग्रैवेयकोऽलंकारः। ग्रैवोऽन्य ॥१२॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् ॥ ६ । ३ । १३ ॥

एभ्यः शेषेऽर्थे त्यण् प्रत्ययो भवति। अणोपवादः। दक्षिणा दिक् तस्यां भवो दाक्षिणात्यः। अथवा दक्षिणस्यां दिशि वसति 'वा दक्षिणात्प्रथमा-सप्तम्या आ' ( ) इत्याप्रत्यये दक्षिणा तत्र भवो दाक्षिणात्य. पाश्चात्यः। पौरस्त्यः। पश्चात्पुर. शब्दसाहचर्याद्दक्षिणा इति दिक्शब्दोऽव्ययं वा गृह्यते। तेनेह न भवति। दक्षिणायां भवानि दाक्षिणानि जुहोति। अत्र दक्षिणाशब्दो गवादिवचनः। अव्ययादेवेच्छन्त्येके ॥१३॥

वह्ल्यूर्दिपर्दिकापिश्याष्टायनण् ॥ ६ । ३ । १४ ॥

वह्लि ऊर्दि पर्दि कापिशी इत्येतेभ्यः शेषेऽर्थे टायनण् प्रत्ययो भवति। वाह्लायनः। वाह्लायनी। और्दायनः। और्दायनी। पार्दायनः। पार्दायनी। कापिशायनं मधु। कापिशायनी द्राक्षा। वल्हीति ऊष्मोपान्त्य.। केचिदत्र वकारं दीर्घान्त पठन्ति ॥१४॥

रङ्कोः प्राणिनि वा ॥ ६। ३। १५ ॥

रङ्कुशब्दात्प्राणिविशिष्टे शेषेऽर्थे टायनण् प्रत्ययो वा भवति। राङ्कवायणः। पक्षेऽण्। राङ्कवो गौ.। प्राणिनीति किम्? राङ्कवः कम्बल। मनुष्ये तु प्राणिन्यपि कच्छादिपाठात् 'कच्छादेर्नृनृस्थे' (६–३–५४) इति परत्वादकञेव भवति। राङ्कवको मनुष्य. ॥१५॥

क्वेहामात्रतसस्त्यच् ॥ ६ । ३ । १६ ॥

क्व इह अमा इत्येतेभ्यस्त्रतसूप्रत्ययान्तेभ्यश्च शेषेऽर्थे त्यच् प्रत्ययो भवति । क्वत्यः । इहत्य. । अमात्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । ततस्त्यः । यतस्त्यः। कुतस्त्यः । आविश्शब्दादपि कश्चित् । आविष्ट्यः । चकारस्त्यण्त्यचोः सामान्यग्रहणाविघातार्थ. ॥१६॥

नेर्ध्रुवे ॥ ६ । ३ । १७ ॥

निशब्दात् ध्रुवेऽर्थे त्यच् प्रत्ययो भवति । नित्यं ध्रुवम् ॥१७॥

निसो गते ॥ ६ । ३ । १८ ॥

निस्शब्दाद्गतेऽर्थे त्यच् प्रत्ययो भवति । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्टचश्चण्डाल. ॥१८॥

ऐषमोह्यः श्वसो वा ॥ ६ । ३ । १९ ॥

ऐषमस् ह्यस् श्वस् इत्येतेभ्यः शेषेऽर्थे त्यच् प्रत्ययो वा भवति । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । 'श्वसस्तादिः' (६–३–८३) इति इकणपि भवति । शौवस्तिकम् ॥१९॥

कन्थाया इकण् ॥ ६ । ३ । २० ॥

कन्था ग्रामविशेष. । कन्थाशब्दात् शेषेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । कान्थिक ॥२०॥

वर्णावकञ् ॥ ६ । ३ । २१ ॥

वर्णुर्नाम ह्रदः । तस्य समीपो देशोऽपि वर्णु' तत्र या कन्था ततः शेषेऽर्थेऽकञ् प्रत्ययो भवति । इकणोऽपवाद । कान्थक. ॥२१॥

रूप्योत्तरपदारण्याण्णः ॥ ६ । ३ । २२ ॥

रूप्योत्तरपदादरण्यशब्दाच्च शेषेऽर्थे ण. प्रत्ययो भवति । वार्करूप्यः वार्करूप्या । शैवरूप्यम् । शैवरूप्यम् । आरण्यः सुमनस । आरण्या' पशव । माणिरूप्ये जातो माणिरूप्यक इत्यत्र तु दुसज्ञकत्वेन परत्वात् 'प्रस्थपुर'–(६–३–४२) इत्यादिना न्योपान्त्यलक्षणोऽकञेव भवति । अन्तग्रहणेनैव सिद्धे उत्तरपदग्रहणं बहुप्रत्ययपूर्वनिवृत्त्यर्थम् । बाहुरूप्यी ॥२२॥

दिक्पूर्वपदादनाम्नः ॥ ६ । ३ । २३ ॥

दिक्पूर्वपदादनाम्नोऽसञ्ज्ञाविषयाच्छेषेऽर्थे ण. प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पौर्वशालः । पौर्वशाला । आपरशालः । आपरशाला । अनाम्न इति किम् ? पूर्वेषुकामशमी नाम ग्रामः । तस्यां भवः पूर्वैषुकामशमः । एवमपरैषुकामशम. । पूर्वकार्ष्णमृत्तिका । अपरकार्ष्णमृत्तिका । 'प्राग्ग्रामाणाम्' (७–४–१७) इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥२३॥

मद्रादञ् ॥ ६ । ३ । २४ ॥

मद्रान्ताद्दिक्पूर्वपदाच्छेषेऽर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । पूर्वेषु मद्रेषु भव. पौर्वमद्र' । पौर्वमद्री । 'बहुविषयेभ्यः' (६–३–४४) इत्यकञ् प्राप्तस्तदपवादे 'वृजिमद्राद्देशात्क.' (६–३–३७) इति के प्राप्तेऽञ्वचनम् । केवलादेव मद्रादकञ्कविधिरिति चेत् तर्हीदमेव ज्ञापक सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधे' । तेन सुपाञ्चालक' सर्वपाञ्चालक अर्धपाञ्चालक' पूर्वपाञ्चालक अपरपाञ्चालक सुमागधक सर्वमागधक सुवृजिक सुमद्रक इत्यादि सिद्धम् ॥२४॥

उदग्ग्रामाद्यकृल्लोम्नः ॥ ६ । ३ । २५ ॥

उदग्ग्रामवाचिनो यकृल्लोमन्शब्दाच्छेषेऽर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । याकृल्लोम । उदग्ग्रामादिति किम् ? अन्यस्मादणेव । याकृल्लोमन । यकृल्लोम्न इति किम् ? प्रैक्षिणि भवः प्रैक्षिण । कौष्ठिन्यां भवः कौष्ठिन ॥२५॥

गौष्ठीतैकीनैकेतीगोमतीशूरसेनवाहीकरोमकपटच्चरात् ॥ ६ । ३ । २६ ॥

गौष्ठ्यादिभ्य' शेषेऽर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । गौष्ठ. । तैकः । नैकेतः । एभ्यो वाहीकग्रामलक्षणयोर्णिकेकणोस्तैक्याः कोपान्त्यलक्षणस्येयस्य चापवादः । गौमतः । अस्मिन्नील्लक्षणस्याकञः । शौरसेनः । अत्र राष्ट्राकञः । वाहीकः । रौमकः । अत्र दुलक्षणस्येयस्य । पाटच्चरः । अत्र रोपान्त्यलक्षणस्याकञः । एके तु गौष्ठीस्थाने गोष्ठीं तैकीस्थाने तैकीं नैवीं च पठन्ति ॥२६॥

शकलादेर्यञः ॥ ६ । ३ । २७ ॥

शकलादिभ्यो यञन्तेभ्य' शेषेऽर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । ईयस्यापवाद. । गर्गाद्यन्तर्गणः शकलादिः । शकलस्यापत्यं वृद्ध शाकल्यः। तस्य छात्राः शाकलाः। एवं काण्ठाः । गौकक्षाः । वामरथाः । यञ इति किम् ? शकलो देवतास्य शाकलः । तस्येदं शाकलीयम् । कण्ठादागतः काण्ठः तस्य छात्राः काण्ठीयाः ॥२७॥

वृद्धेञः ॥ ६ । ३ । २८ ॥

वृद्धे य इञ् विहितस्तदन्ताच्छेषेऽर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । ईयस्यापवाद' । दक्षस्यापत्यं वृद्ध दाक्षिस्तस्य छात्रा. दाक्षाः । प्लाक्षा' । वृद्धेति किम् ? सुतंगमेन निर्वृत्ता सौतंगमी नगरी तस्यां भवः सौतंगमीय. । गालङ्केरपत्यं युवा गालङ्किः । 'यञिञ' (६-१-५४) इत्यायनण' पैलादिपाठाल्लुप् । तस्य छात्रा' गालङ्का इत्यत्र तु आयनणि लुप्ते यद्यपीञन्तं यूनि वर्तते तथापीञ् वृद्ध इत्यञेव भवति ॥२८॥

न द्विस्वरात् प्राग्भरतात् ॥ ६ । ३ । २९॥

प्राच्यगोत्रवाचिनो भरतगोत्रवाचिनश्च नाम्नो वृद्धेञन्ताद्द्विस्वरादञ् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तस्य प्रतिषेध' । प्राचः चैङ्कीयाः । पौष्पीयाः । चिङ्कुपुष्पशब्दावावन्तावपि तत्र बाह्वादित्वादिञ् । भरतात्,काश काशीया. । वाश वाशीयाः। द्विस्वरादिति किम् ? पान्नागारेच्छात्राः पान्नागाराः । मान्थरेषणाः । प्राग्भरतादिति किम् ? दाक्षाः । प्लाक्षाः । प्राग्ग्रहणे भरतानां ग्रहण न भवतीति स्वशब्देन ग्रहणम् ॥२९॥

भवतोरिकणीयसौ ॥ ६ । ३ । ३० ॥

भवतुशब्दाच्छेषेऽर्थे इकण् ईयस् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ईयापवादौ । भवतः भवत्या वा इद भावत्कम् । भावत्की । भवदीयः । भवदीया । सकारो 'नाम सिदय्व्यञ्जने' (१-१-२१) इति पदत्वार्थ' । उकारान्तग्रहणात् शत्रन्तान्न भवति । भवत इद भावतम् ॥३०॥

परजनराज्ञोऽकीयः । ६ । ३ । ३१ ॥

एभ्यः शेषेऽर्थेऽकीयः प्रत्ययो भवति । परकीयः । जनकीयः । राजकीय' । अकारः पुंवद्भावार्थ' । राज्ञ्या इदं राजकीयम् । स्वकीय देवकीयमिति तु स्वकदेवकयोर्गहादित्वात् सिद्धम् । ये तु स्वदेवशब्दाभ्यामकीय मिच्छन्ति तेषा स्वस्येदं सौधम् दैवमायुः दैवी वाक् इत्यादि न सिध्यति ॥ ३१ ॥

दोरीयः । ६ । ३ । ३२ ॥

दुसञ्ज्ञकाच्छेषेऽर्थे ईय' प्रत्ययो भवति । देवदत्तीय' । जिनदत्तीय' । तदीय' । यदीय. । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीय. । गोनर्दीय' । भोजकटीयः । दोरिति किम् ? सभासन्नयने भव. साभासन्नयनः । अणपवादो योग' ॥ ३२ ॥

उष्णादिभ्यः कालात् ॥ ६ । ३ । ३३ ॥

उष्णादिपूर्वपदात्कालान्ताच्छेषेऽर्थे ईयः प्रत्ययो

भवति । उष्णकालीयः । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥३३॥

व्यादिभ्यो णिकेकणौ ॥ ६ । ३ । ३४ ॥

वि इत्येवमादिभ्य परो यः कालशब्दस्तदन्ताच्छेपेऽर्थे णिक इकण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । उभयोः स्त्रियां विशेषः । वैकालिकः । वैकालिका । वैकालिकी । आनुकालिकः । आनुकालिका । आनुकालिकी । ऐदंकालिका । ऐदंकालिकी । धौमकालिका । धौमकालिकी । आपत्कालिका । आपत्कालिकी । सांपत्कालिका । सांपत्कालिकी । कौपकालिका । कौपकालिकी । क्रौधकालिका । क्रौधकालिकी । और्ध्वकालिका । और्ध्वकालिकी । पौर्वकालिका । पौर्वकालिकी । तात्कालिका । तात्कालिकी । क्रौरकालिका । क्रौरकालिकी । व्यादयः प्रयोगगम्याः ॥३४॥

काश्यादेः ॥ ६ । ३ । ३५ ॥

दोरिति वर्तते । पूर्वयोगयोस्तु न सबध्यते । व्यापारासंभवात् । काशीत्येवमादिभ्यो दुसञ्ज्ञकेभ्यः शेपेऽर्थे णिक इकण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवत । काशिकः । काशिका । काशिकी । चैदिकः । चैदिका । चैदिकी । दोरित्येव । देवदत्तं नाम वाहीकग्रामः । तत्र जातो दैवदत्तः । देवदत्तशब्दस्य प्राग्देशे एव दुसञ्ज्ञा न वाहीकेष्विति न भवति । नाप्युत्तरेण । तत्रापि दोरित्यनुवर्तनात् । प्राग्ग्रामेषु तु दुसञ्ज्ञकत्वेन काश्यादित्वाद्भवत्येव । दैवदत्तिका । दैवदत्तिकी । येषां तु काश्यादीनां दुसञ्ज्ञा न सभवति तेषां पाठसामर्थ्याद्भवति । चेदिशब्दसाहचर्याच्च काशिशब्दो जनपद एव वर्तमान इमौ प्रत्ययावुत्पादयति नान्यत्र । काशीयाश्छात्राः । काशि चेदि देवदत्त सांयाति सांवाह अच्युत मोदमान श्वकुलाल शकुलाद हस्तिकर्षू कौनाम हिरण्य करण हैहिरण्यः करणे अरिंदम सधमित्र दाशमित्र सिन्धुमित्र दासमित्र छागमित्र दासग्राम शौवावतान गौवाशन गौवासन तारङ्गि भारङ्गि युवराज उपराज देवराज । इति काश्यादिः ॥३५॥

वाहीकेषु ग्रामात् । ६ । ३ । ३६ ॥

वाहीकदेशे ग्रामवाचिभ्यो दुसञ्ज्ञकेभ्यः शेपेऽर्थे णिक इकण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । कारन्तपिकः । कारंतपिका । कारंतपिकी । शाकलिकः । शाकलिका । शाकलिकी । मान्थविकः । मान्थविका । मान्थविकी । आरात्कः । आरात्का । आरात्की । सैपुरिकः । सैपुरिका । सैपुरिकी । स्कौनगरिकः । स्कौनगरिका । स्कौनगरिकी । नापितवास्तुकः इत्यत्र तु परत्वात् 'उवर्णादिकण्' (६–३–३८) इतीकण् । वातानुप्रस्थकः नान्दीपुरकः कौक्कुटीवहकः दासरूप्यकः इत्येतेषु 'प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्यधन्वार्थात्' (६–३–४२) इति परत्वादकञ् । सौसुकीय इत्यत्र कोपान्त्यलक्षण ईयोऽपवादत्वाच्च भवति । कथ मौञ्जीयम् । मौञ्जं नाम वाहीकावधिरन्यदीयो ग्रामो न वाहीकग्राम इत्येके । अन्ये तु दश द्वादश वा ग्रामा विशिष्टसनिवेशावस्थानाना मौञ्जं नामेति ग्रामसमूह एवायं न ग्रामः, नापि राष्ट्रम् येन राष्ट्रलक्षणोऽकञ् स्यात् इति मन्यते । दोरित्येव । देवदत्तं नाम वाहीकग्रामः तत्र जातो दैवदत्तः ॥३६॥

वोशीनरेषु ॥ ६ । ३ । ३७ ॥

उशीनरेषु जनपदे यो ग्रामस्तद्वाचिनो दुसञ्ज्ञकाच्छेपेऽर्थे णिकेकणौ प्रत्ययौ वा भवत । आह्वजालिकः । आह्वजालिका । आह्वजालिकी । सौदर्शनिकः । सौदर्शनिका । सौदर्शनिकी । पक्षे । आह्वजालीयः सौदर्शनीयः ॥३७॥

वृजिमद्राद्देशात्कः ॥ ६ । ३ । ३८ ॥

वृजिमद्रशब्दाभ्या देशवाचिभ्यां शेषेऽर्थे क. प्रत्ययो भवति । राष्ट्राकञोऽपवादः । दोरिति निवृत्तम् । वृजिक. । मद्रकः । सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदवाचिन' प्रत्ययो भवति । तत्र मद्रात् दिक्पूर्वपदात् 'मद्रादञ्' (६–३–२४) इत्यञ् विहितः शेषपूर्वपदात्त्वयं भवति । सुमद्रकः । सर्वमद्रकः । अर्धमद्रक' । सुवृजिक' । सर्ववृजिक' । अर्धवृजिकः । पूर्ववृजिक. । अपरवृजिक' । देशादिति किम् ? मनुष्यवृत्तेर्वार्जिमाद्र. ॥३८॥

उवर्णादिकण् ॥ ६ । ३ । ३९ ॥

उवर्णान्ताद्देशवाचिनः शेषेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद' परत्वादीयणिकेकणोऽपि बाधते । शबरजम्ब्वां भवः शाबरजम्बुकः । निषादकर्ष्वा भवः नैषादकर्षुकः । दाक्षिकर्ष्वा दाक्षिकर्षुकः । प्लाक्षिकर्ष्वा प्लाक्षिकर्षुकः । नापितवास्तुर्वाहीकग्रामः तत्र भवो नापितवास्तुक' । यस्तु प्राग्ग्रामस्तस्मादुत्तरेण भवति । आव्रीतमायौ भव' आव्रीतमायक । जिह्नुषु जैह्नवक इति परत्वाद्योपान्त्यलक्षणो राष्ट्रलक्षणश्चाकञ् । ऐक्ष्वाक इत्यत्र तु कोपान्त्यलक्षणोऽण् । उवर्णादिति किम् ? दैवदत्त' । देशादित्येव । पटोश्छात्रा' पाटवा ॥ ३९ ॥

दोरेव प्राचः ॥ ६ । ३ । ४० ॥

शरावत्या नद्या प्राच्यां दिशि देश प्राग्देश. तद्वाचिन उवर्णान्ताद्दुसञ्ज्ञकादेव इकण् प्रत्ययो भवति । आषाढजम्ब्वा भव आषाढजम्बुक' । नापितवास्तौ जात' नापितवास्तुक' । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं वचनम् । इह न भवति । मल्लवास्तु प्राग्ग्रामः माल्लवास्तव' । एवकार इष्टावधारणार्थः । दोः प्राच एवेति नियमो मा भूत् ॥ ४० ॥

ईतोऽकञ् ॥ ६ । ३ । ४१ ॥

दोर्देशात्प्राच इति च वर्तते । ईकारान्तात्प्राग्देशवाचिनो दुसञ्ज्ञकाच्छेषेऽर्थेऽकञ् प्रत्ययो भवति । ईयस्यापवाद. । काकन्द्यां भवः काकन्दकः । माकन्द्यां भवः माकन्दकः । प्राच इत्येव । दात्तामित्र्यां भवः दात्तामित्रीयः ॥४१॥

रोपान्त्यात् ॥ ६ । ३ । ४२ ॥

रेफोपान्त्यात्प्राग्देशवाचिनो दुसञ्ज्ञकाच्छेषेऽर्थेऽकञ् प्रत्ययो भवति । ईयस्यापवाद' । पाटलिपुत्रक' । ऐकचक्रक ॥ ४२ ॥

प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्यधन्वार्थात् ॥ ६ । ३ । ४३ ॥

दोर्देशादिति च वर्तते । प्रस्थपुरवह इत्येतदन्तात् यकारोपान्त्याद्धन्ववाचिनश्च देशवाचिनो दुसञ्ज्ञकाच्छेषेऽर्थेऽकञ् प्रत्ययो भवति । धन्वन्शब्दो मरुदेशवाची । प्रस्थान्त, .मालाप्रस्थक' शोणप्रस्थकः । काञ्चीप्रस्थक' । वातानुप्रस्थक' । वाणप्रस्थक । पुरान्त, नान्दीपुरक । वार्तीपुरक. । वहान्त, पैलुवहक' । फाल्गुनीवहक' कौक्कुटीवहक । कौकुचीनहक' । योपान्त्य, सांकाश्यक' । काम्पील्यक. । माणिरूप्यकः । दासरूप्यकः । आव्रीतमायवकः । धन्ववाचि, पारेधन्व अपारेधन्व पारेधन्वनि भव पारेधन्वक' । आपारेधन्वक' । ऐरावतक' । सुप्रचष्टे डे सुप्रख्येन निर्वृत्त इत्यणि सौप्रख्ये भवः सौप्रख्यीय इति तु गहादित्वात् । एव कामप्रस्थीय. । पुरग्रहणमप्राच्यार्थम् । प्राच्याद्धि रोपान्त्यत्वेनैव सिद्धम् । अत एव हि प्राच इति नानुवर्तते । ईयबाधनार्थं वचनम् ॥ ४३ ॥

कुत्सा निन्दा । दाक्ष्यं नैपुण्यम् । केनाय मुपित इह नगरे मनुष्येण सभाव्यते एतन्नागरके । चौरा हि नागरका भवन्ति । केनेदं चित्रं लिखितमिह नगरे मनुष्येण सभाव्यते एतन्नागरके । दक्षा हि नागरका भवन्ति । कुत्सादाक्ष्य इति किम् ? नागर' पुरुष' । सज्ञाशब्दात्तु कत्र्यादिपाठादेयकञ् । नागरेयक ॥ ४९ ॥

कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात् ॥ ६ । ३ । ५० ॥

कच्छ अग्नि वक्त्र वर्त इत्येतदुत्तरपदादेशवाचिन: शेषेऽर्थेऽकञ् प्रत्ययो भवति । ईयाणोरपवाद' । भारुकच्छे भवो भारुकच्छक: । पिप्पलीयकच्छे पैप्पलीयकच्छक' । अग्नि, काण्डाग्नौ काण्डाग्नक: । विभुजाग्नौ वैभुजाग्नक: । वक्त्र, इन्दुवक्त्रे भव ऐन्दुवक्त्रक. । तिन्दुवक्त्रे तैन्दुवक्त्रक: । वर्त, बाहुवर्ते बाहुवर्तक' । चक्रवर्ते चाक्रवर्तक: । उत्तरपदग्रहणमबहुप्रत्ययपूर्वार्थम् । ईषदसमाप्त' कच्छो बहुकच्छो देश: ततोऽकञ् न भवति ॥५०॥

अरण्यात्पथिन्यायाध्यायेभनरविहारे ॥ ६ । ३ । ५१ ॥

अरण्यशब्दादेशवाचिन' पथ्यादिषु वाच्येषु शेषेऽर्थेऽकञ् प्रत्ययो भवति । आरण्यक: पन्था: न्यायोऽध्याय' इभो नरो विहारो वा । पथ्यादाविति किम् ? आरण्या' सुमनस: । आरण्या'पशव ॥५१॥

गोमये वा ॥ ६ । ३ । ५२ ॥

अरण्यशब्दादेशवाचिन: शेषेऽर्थे गोमये वाच्येऽकञ् प्रत्ययो भवति । आरण्यका गोमया: । आरण्यानि गोमयानि । केचित्तु हस्तिन्यामपि विकल्पमिच्छन्ति । आरण्या आरण्यका हस्तिनी । एके तु नरवर्जं पूर्वसूत्रेऽपि विकल्पमाहु' । आरण्य' आरण्यक' पन्था इत्यादि ॥५२॥

कुरुयुगन्धराद्वा ॥ ६ । ३ । ५३ ॥

कुरुयुगन्धरशब्दाभ्या देशवाचिभ्य शेषेऽर्थेऽकञ् प्रत्ययो वा भवति । कुरुपु भव' कौरवक: कौरव: । युगन्धरेषु भव. यौगन्धरक । यौगन्धर' । राष्ट्रशब्दावेतौ बहुविषयौ च तत्र युगन्धरात् 'बहुविषयेभ्य (६–३–४४) इति नित्यमकञि प्राप्ते विकल्प: । कुरोस्त्वकञ: कच्छाद्यणा बाधितस्य प्रतिप्रसवार्थं वचनम् । तथा च विकल्प: सिद्ध एव । युगन्धरार्थात्तु विभाषा । नृनृस्थयोस्तु कुरो: परत्वादकञेव । कौरवको मनुष्य' कौरवकमस्य हसितम् ॥५३॥

सल्वाद्गोयवाग्वपत्तौ ॥ ६ । ३ । ५४ ॥

साल्वशब्दादेशवाचिनो गवि यवाग्वां पत्तिवर्जिते च मनुष्ये शेषेऽर्थेऽकञ् प्रत्ययो भवति । साल्वको गौ: । साल्विका यवागू' । साल्वको मनुष्य' । गोयवाग्वपत्ताविति किम् ? साल्वा व्रीहय । साल्व: पत्ति. । राष्ट्रेभ्योऽकञि कच्छाद्यणा बाधिते गोयवाग्ग्रहण प्रतिप्रसवार्थम् अपत्तीति पत्तिप्रतिषेधात् तत्सदृशे मनुष्ये विधि: । तत्र चोत्तरेण सिद्ध एवाकञि नरि नियमार्थमपत्तिग्रहणम् । एव च गोयवाग्वो: पत्तिवर्जिते च मनुष्ये मनुष्यस्थे च हसितादौ साल्वक: अन्यत्र साल्व इति स्थितम् । अय च विभाग: सल्वशब्दस्यादोरपि विज्ञेय' ॥५४॥

कच्छादेर्नृनृस्थे ॥ ६ । ३ । ५५ ॥

कच्छादिभ्यो देशवाचिभ्यो नरि मनुष्ये नृस्थे मनुष्यस्थे च शेषेऽर्थेऽकञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद: । काच्छको मनुष्य' । काच्छकमस्य हसितम् । स्मितं जल्पितम् ईक्षितम् । काच्छिका चूला । सैन्धवको मनुष्य' । सैन्धवकमस्य हसितम् । सैन्धविका

चूला । नृनृस्थ इति किम् ? काच्छो गौः । सैन्धवं लवणम् । कच्छ सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज साल्व कुरु अनुषण्ड अनूषण्ड कश्मीर विजापक द्वीप अनूप अजवाह कुन्तल रङ्कु (दुकु) गन्धार साल्वेय यौधेय सन्थाल सिन्धन्त । इति कच्छादिः । कच्छादयो ये बहुविषया राष्ट्रशब्दास्तेभ्यो 'बहुविषयेभ्यः' (६–३–४४) इत्यकञ् सिद्ध एव । उत्तरेण त्वणा बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयते । वर्णुसिन्धुभ्याम् 'उवर्णादिकण्' (६–३–३८) इतीकणि तदपवादे कच्छायणि. कुरो 'कुरुयुगन्धराद्वा' (६–३–५२) इति विकल्पे, विजापकस्य कोपान्त्यलक्षणेऽणि, कच्छस्यौत्सर्गिकाणि प्राप्तेऽकञ्विधिः । अपरे कच्छमपि बहुविषयं राष्ट्रशब्दमाहुस्तदा पूर्वोक्तमेव पाठफलम् ॥५५॥

कोपान्त्याच्चाण् ॥ ६ । ३ । ५६ ॥

देशादित्येव वर्तते न नृनृस्थे इति । कोपान्त्यात्कच्छादेश्च देशवाचिनः शेषेऽर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । इकणकञोरपवादः । कोपान्त्य., ऋषिका जनपद तेषु जातः आर्षिकः । महिषकेषु माहिषकः । अस्मकेषु आश्मकः । इक्ष्वाकुषु ऐक्ष्वाकः । कच्छादि, काच्छः । सैन्धवः । वार्णवः । अथाणग्रहण किमर्थम् यो हि अन्येन बाधितो न प्राप्नोति तदर्थमिदं स्यात् स चाणेव । न चानन्तरोऽकञेव स्यादित्याशङ्कनीयम् । एवं हि पूर्वकमकञ्विधानम् अनर्थकं स्यात् । नैवम । असत्यणग्रहणे इक्ष्वाकोरुवर्णलक्षण इकण् स्यात् । स हि ततो राष्ट्राकञा बाधितः ॥५६॥

गर्तोत्तरपदादीयः ॥ ६ । ३ । ५७ ॥

गर्तोत्तरपदाद्देशवाचिनः शेषेऽर्थे ईयः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । श्वाविद्गर्तात्तु वाहीकग्रामलक्षणौ णिकेकणौ परत्वाद्बाधते । श्वाविद्गर्ते भवः श्वाविद्गर्तीयः । वृकगर्तीयः । शृगालगर्तीय. । रौहिद्गर्तीयः । आभिसारगर्तकः त्रैगर्तकः इत्यत्राकञ् ' राष्ट्रेभ्यः' (६–३–४३) इति बहुविषयेभ्य इति बहुवचनसामर्थ्यात् भवतीत्युक्तम् । उत्तरपदग्रहणं बहुप्रत्ययपूर्वनिरासार्थम् । बाहुगर्तः ॥५७॥

कटपूर्वात्प्राचः ॥ ६ । ३ । ५८ ॥

कटपूर्वपदात्प्राग्देशवाचिनो नाम्नः शेषेऽर्थे ईयः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । कटनगरीयः । कटग्रामीयः । कटघोषीयः । कटवर्तकीयः । कटपल्वलीयः । प्राच इति किम ? काटनगरः ॥ ५८ ॥

कखोपान्त्यकन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदाद्दोः ॥ ६ । ३ । ५९ ॥

ककारखकारोपान्त्यात्कन्थापलदनगरग्रामह्रद इत्येतदुत्तरपदाच्च देशवाचिनो दुसञ्ज्ञकात् शेषेऽर्थे ईयः प्रत्ययो भवति । बाधकबाधनार्थ आरम्भः । कोपान्त्यात् कोपान्त्यलक्षणेऽणि प्राप्ते । आरोहणकीयः । द्रौघणकीयः । आश्वत्थिकीयः । शाल्मलिकीयः । सौपुकीय. । आष्टकीयः । ब्राह्मणकीयः । बालकीयः । खोपान्त्यात् वाहीकग्रामलक्षणयोर्णिकेकणोः, कौटशिखीयः । मार्टिशिखीयः । अयोमुखीयः । कन्थापलदोत्तरपदात्तयोरेव । दाक्षिकन्थीयः । माहकिकन्थीयः । दाक्षिपलदीयः । माहकिपलदीयः । नगरोत्तरपदाद्रोपान्त्यलक्षणेऽकञि, दाक्षिनगरीयः । माहकिनगरीयः । ग्रामह्रदोत्तरपदात् णिकेकणोरेव । दाक्षिग्रामीय । माहकिग्रामियः । दाक्षिह्रदीय. । माहकिह्रदीयः । दोरिति किम् ? आर्षिकः । माडनगरः ॥ ५९ ॥

पर्वतात् ॥ ६ । ३ । ६० ॥

पर्वतशब्दाद्देशवाचिनः शेषेऽर्थे ईयः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पर्वतीयो राजा । पर्वतीयः पुमान् ॥ ६० ॥

अनरे वा ॥ ६ । ३ ॥ ६१ ॥

पर्वताद्देशवाचिनो नरवर्जिते शेषेऽर्थे ईयः प्रत्ययो भवति वा । पर्वतीयानि पार्वतानि फलानि । पर्वतीयं पार्वतमुदकम् । अनर इति किम् ? पर्वतीयो मनुष्यः ॥ ६१ ॥

पर्णकृकणाद्भारद्वाजात् ॥ ६ । ३ । ६२ ॥

पर्णकृकण इत्येताभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्या शेषेऽर्थे ईयः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पर्णीयः । कृकणीयः । भारद्वाजादिति किम् ? पार्णः । कार्कणः ॥ ६२ ॥

गहादिभ्यः ॥ ६ । ३ । ६३ ॥

देशादिति वर्तते । तद्गहादीनां यथासभवं विशेषणम् । गहादिभ्यो यथासभवं देशवाचिभ्यः शेषेऽर्थे ईय प्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । गहीयः । अन्तस्थीयः । गह अन्तस्थ अन्तस्था सम विषम उत्तम अङ्गमगध शुक्लपक्ष पूर्वपक्ष अपरपक्ष कृष्णशकुन अधमशाख उत्तमशाख समानशाख एकशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र दन्ताग्र इष्वनीक अवस्यन्द कामप्रस्थ सौप्रख्य खाडायनि काठेरणि काठेरिणि लावेरणि लावेरिणि लावीरणि शैशिरि शौङ्गि शौङ्गिशैशरि आसुरि आर्हिंसि आमित्रि व्याडि भौङ्गि भौर्जि भौजि आध्यश्वि आश्वत्थि औद्राहमानि औपबिन्दवि आग्निशर्मि दैवशर्मि श्रौति वाटारकि वाल्मीकि क्षेमवृत्वि उत्तर अन्तर मुखतस् पार्श्वतस् एकतस् अनन्तर आनृशसि साटि सौमित्रिपक्ष स्वक देवक । इति गहादयः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ६३ ॥

पृथिवीमध्यान्मध्यमश्चास्य ॥ ६ । ३ । ६४ ॥

पृथिवीमध्यशब्दाद्देशवाचिनः शेषेऽर्थे ईयः प्रत्ययो भवति मध्यमादेशश्चास्य पृथिवीमध्यशब्दस्य भवति । पृथिवीमध्ये जातो भवो वा मध्यमीयः ॥ ६४ ॥

निवासाच्चरणेऽण् ॥ ६ । ३ । ६५ ॥

पृथिवीमध्यान्निवासभूताद्देशवाचिनश्चरणे निवस्तरि शेषेऽर्थेऽण् प्रत्ययो भवति मध्यमादेशश्चास्य पृथिवीमध्यशब्दस्य । पृथिवीमध्यं निवास एषां चरणानां माध्यमाश्चरणाः । त्रयः प्राच्याः त्रयः उदीच्याः त्रयो माध्यमाः । निवासादिति किम् ? पृथिवीमध्यादागतो मध्यमीयः कठः । चरण इति किम् ? पृथिवीमध्यं निवासोऽस्य मध्यमीयः शूद्रः ॥ ६५ ॥

वेणुकादिभ्य ईयण् ॥ ६ । ३ । ६६ ।

वेणुक इत्येवमादिभ्यो यथायोग देशवाचिभ्यः शेषेऽर्थे ईयण् प्रत्ययो भवति । वैणुकीयः । वैत्रकीयः । औत्तरपदीय । औत्तरीयः । औत्तरकीयः । प्रास्थीयः । प्रास्थकीयः । माध्यमकीयः । माध्यमिकीयः । नैपुणकीयः । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥ ६६ ॥

वा युष्मदस्मदोऽञीनञौ युष्माकास्माकौ चास्यैकत्वे तु तवकममकम् ॥ ६ । ३ । ६७ ॥

देशादिति निवृत्तम् । युष्मद् अस्मद् इत्येताभ्यां शेषेऽर्थे अञ् ईनञ् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः तत्सनियोगे च यथासख्य युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ, एकत्वविशिष्टे त्वर्थे वर्तमानयोस्तवकममकावादेशौ भवतः । प्रत्ययौ प्रति यथासख्यं नास्ति वचनभेदात् । युष्माकमयं युवयोर्वा यौष्माकः । यौष्माकीणः । अस्माकमयमावयोर्वा आस्माकः आस्माकीनः । पक्षे त्यदादित्वेन दुसञ्ज्ञक-

त्वादीयः । युष्मदीयः । अस्मदीयः । एकत्वे तु तवक-ममकम् । तवायं तावकः । ममायं मामकः । तावकीनः । मामकीनः । पक्षे त्वदीयः । मदीयः ॥६७॥

द्वीपादनुसमुद्रं ण्यः ॥ ६ । ३ । ६८ ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तद्वाचिन शेषेऽर्थे ण्यः प्रत्ययो भवति । कच्छाद्यकञणोरपवादः । द्वैप्यो मनुष्यः । द्वैप्यमस्य हसितम् । द्वैप्यम् । अनुसमुद्रमिति किम् ? अनुनदि यो द्वीपस्तस्मात् द्वैपको व्यासः । द्वैपकमस्य हसितम् । द्वैपम् ॥ ६८ ॥

अर्धाद्यः ॥ ६ । ३ । ६९ ॥

अर्धशब्दाच्छेषेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । अर्ध्यम् ॥ ६९ ॥

सपूर्वादिकण् ॥ ६ । ३ । ७० ॥

सपूर्वपदादर्धशब्दात् शेषेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । पौष्करार्धिकः । वैजयार्धिकः । बालेयार्धिकः । गौतमार्धिकः । क्षैत्रार्धिकः यौवनार्धिकः ॥ ७० ॥

दिक्पूर्वपदात्तौ ॥ ६ । ३ । ७१ ॥

दिक्पूर्वपदादर्धशब्दाच्छेषेऽर्थे तौ य इकण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पूर्वार्ध्यम् । पौर्वार्धिकम् । दक्षिणार्ध्यम् दाक्षिणार्धिकम् । पश्चार्ध्यम् । पाश्चार्धिकम् ॥७१॥

ग्रामराष्ट्रांशादणिकणौ ॥ ६ । ३ । ७२ ॥

ग्रामराष्ट्रैकदेशवाचिनोऽर्धशब्दाद्दिक्पूर्वात् शेषेऽर्थेऽण् इकण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । यापवादौ । ग्रामस्य राष्ट्रस्य वा पूर्वार्धे भवः पौर्वार्धः । पौर्वार्धिकः । दाक्षिणार्धः । दाक्षिणार्धिकः ॥ ७२ ॥

परावराधमोत्तमादेर्यः ॥६।३।७३॥

पर अवर अधम उत्तम इत्येतत्पूर्वादर्धशब्दाच्छेषेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । इकणोऽपवादः । परार्ध्यम् । अवरार्ध्यम् । अधमार्ध्यम् । उत्तमार्ध्यम् । परावरयोः दिक्शब्दत्वेऽपि परत्वादयमेव यः ॥ ७३ ॥

अमोऽन्तावोऽधसः ॥ ६ । ३ । ७४ ॥

अन्त अवस् अधस् इत्येतेभ्यः शेषेऽर्थेऽमः प्रत्ययो भवति । अन्तमः । अवमः । अधमः । अकारादित्वमवोऽधसोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थम् ॥ ७४ ॥

पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः ॥ ६ । ३ । ७५ ॥

पश्चात् आदि अन्त अग्र इत्येतेभ्यः शेषेऽर्थे इमः प्रत्ययो भवति । पश्चिमः । अत्राव्ययत्वादन्त्यस्वरादिलोपः । आदिमः । अन्तिमः । अग्रिमः । आद्यन्ताभ्यां भवादन्यत्रायं विधिः । भवे तु परत्वाद्दिगादिय एव ॥ ७५ ॥

मध्यान्मः ॥ ६ । ३ । ७६ ॥

मध्यशब्दाच्छेषेऽर्थे मः प्रत्ययो भवति । मध्यमः । भवे दिनणादिर्वक्ष्यते । ततोऽन्यत्रायं विधिः ॥ ७६ ॥

मध्य उत्कर्षापकर्षयोरः ॥ ६ । ३ । ७७ ॥

उत्कर्षापकर्षयोर्मध्ये वर्तमानान्मध्यशब्दाच्छेषेऽर्थे अ इत्ययं प्रत्ययो भवति । मापवादः । नात्युत्कृष्टो नात्यपकृष्टो मध्यपरिमाणो मध्यो वैयाकरणः । मध्या गुणाः । मध्या स्त्री । नातिदीर्घं नातिह्रस्वं मध्यप्रमाणं मध्यं काष्ठम् । नातिस्थूलो नातिकृशो मध्यः कायः । यद्यपि मध्यशब्दो मध्यपरिणामवाचिन्यपि वर्तते तथाप्यवस्थावस्थावतोः स्याद्वादाद् भेदविवक्षायामवस्थावाचिप्रकृतेरवस्थावति प्रत्ययार्थे पूर्वेण मो मा भूदिति वचनम् ॥७७॥

अध्यात्मादिभ्य इकण् ॥ ६ । ३ । ७८ ॥

अध्यात्म इत्यादिभ्यः शेषेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् । एवमाधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । अनुशतिकादित्वादनयोरुभयपदवृद्धिः । और्ध्वंदमिकः और्ध्वदेहिकः । और्ध्वंदमिकः

और्ध्वदेहिक' । अत एव पाठादूर्ध्वशब्दस्य दमदेह-योर्वा मोऽन्त. । केचिदूर्ध्वदमोर्ध्वदेहावनुशतिकादिषु पठन्त उभयपदवृद्धिमिच्छन्ति । और्ध्वदामिकः । और्ध्वदैहिकः । ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । अत्र 'सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्तिके' (५–३–१२) इति ज्ञापकादुत्तरपद-स्यैव वृद्धि' । अकस्मात् हेतुशून्यः कालः तत्र भवमा-कस्मिकम् । अमुष्मिन्परलोके भवम् आमुष्मिकम् । एवमामुत्रिकम् । पारत्रिकम् । इह भवमैहिकम् । ऐषिकम् । पाठसामर्थ्यात्सप्तम्या अलुप् । अध्यात्मा-दयः प्रयोगगम्याः ॥७८॥

समानपूर्वलोकोत्तरपदात् ॥ ६ । ३ । ७९ ॥

समानपूर्वपदेभ्यो लोकशब्दोत्तरपदेभ्यश्च शेषेऽ-र्थे इकण् प्रत्ययो भवति । समानग्रामे कृतो भवो वा सामानग्रामिकः । सामानदेशिक' । इह लोके कृतो भवो वा ऐहलौकिक' । पारलौकिकः । सार्वलौकिकः । योगद्वयेऽपि भवार्थ एव प्रत्यय इत्यन्ये ॥७९॥

वर्षाकालेभ्यः ॥ ६ । ३ । ८० ॥

वर्षाशब्दात्कालविशेषवाचिभ्यश्च शेषेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । अणपवादः दोरीयमपि परत्वाद्बाधते। वर्षासु भवो वार्षिकः । ऋतोर्ञ्णित् प्रत्ययस्तदवयवा-देॠत्वन्तादपि भवत्यभिधानात् । पूर्ववार्षिक' । अपर-वार्षिकः । एवमुत्तरत्रापि । कालवाचि, मासिकः ॥ आर्धमासिक. । सांवत्सरिकः। आह्निकः । दैवसिकः। वर्षाग्रहणमृत्वण्बाधनार्थम् । कालशब्दः कालविशेष-वाची । 'भर्तुसंध्यादेरण्' (६–३–८९) इत्यत्र संध्या-दिग्रहणात् । स्वरूपग्रहणे हि काललक्षणेकण्बाधकं संध्यादिग्रहणमनर्थक स्यात् । बहुवचनं तु यथाकथंचित् कालवृत्तिभ्य' प्रत्ययप्रापणार्थ, निशासहचरितमध्ययनं निशा प्रदोषसहचरितं प्रदोष' तत्र जयी नैशिकः प्रादोषिकः । कदम्बपुष्पसहचरित' काल' कदम्बपुष्पं व्रीहिपलालसहचरितः कालो व्रीहिपलालम् । तत्र देय-मृण कादम्बपुष्पिक व्रैहिपलालिकम् । कालशब्दात्तु कालार्थादकलार्थाच्च कालत , अकालादपि कालार्थात् 'कालेभ्यः' इति यो विधिः ॥ ८० ॥

शरदः श्राद्धे कर्मणि ॥ ६ । ३ । ८१ ॥

शरच्छब्दात्कालवाचिनः श्राद्धे कर्मणि पितृकार्ये शेषेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं श्राद्धम् । कर्मणीति किम् ? शारदः श्राद्धः । श्रद्धावानित्यर्थः । श्राद्ध इति किम् ? शारदं विरेचनम् ॥ ८१ ॥

नवा रोगातपे ॥ ६ । ३ । ८२ ॥

शरच्छब्दात्कालवाचिनो रोगे आतपे च शेषेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति वा । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकः शारदो वा रोगः । शारदिकः शारद आतपः । रोगा-तप इति किम् ? शारदं दधि ॥ ८२ ॥

निशाप्रदोषात् ॥ ६ । ३ । ८३ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां कालवाचिभ्यां शेषेऽर्थे 'वर्षाकालेभ्य' (६–३–८०) इति नित्यं प्राप्त इकण् वा भवति । नैशिकः नैशः । प्रादोषिकः प्रादोषः ॥ ८३ ॥

श्वसस्तादिः ॥ ६ । ३ । ८४ ॥

श्वस् इत्येतस्मात्कालवाचिन' शेषेऽर्थे इकण् प्रत्ययो वा भवति स च तादिः । शौवस्तिकः । पक्षे 'ऐषमोह्य'श्वसो वा' (६–३–१८) इति त्यच् । श्वस्त्यम् । तत्रापि वाग्रहणात् पक्षे 'सायम्, (६–३–८८) इत्यादिना तनट् । श्वस्तनम् ॥ ८४ ॥

चिरपरुत्परारेस्त्नः ॥ ६ । ३ । ८५ ॥

चिरपरुत्परारि इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः शेषेऽर्थे त्नः प्रत्ययो भवति वा । चिरत्नं परुत्न परारित्नम् । पक्षे 'सायम्' [६–३–८८] इत्यादिना तनट् ।

चिरंतनम् । परुत्तनम् । परारितनम् । परुत्परारिभ्यां विकल्पं नेच्छन्त्यन्ये । परारेस्तु रिलोप इत्येके । परात्न' । केचित्तु परुत्परार्योस्तनट्यन्त्यस्वरात्परं म्वागममिच्छन्ति । परुन्तनम् । परारितनम् ॥ ८५ ॥

पुरो नः ॥६ । ३ । ८६ ॥

पुराशब्दात्कालवाचिनोऽव्ययाच्छेपेऽर्थे नः प्रत्ययो भवति वा । पुरा भव पुराणम् । पुरातनम् ॥ ८६ ॥

पूर्वाह्णापराह्णात्तनट् ॥ ६ । ३ । ८७ ॥

पूर्वाह्ण अपराह्ण इत्येताभ्यां कालवाचिभ्यां शेपेऽर्थे तनट् प्रत्ययो वा भवति । 'वर्षाकालेभ्यः' (६–३–८०) इति नित्यमिकणि प्राप्ते विकल्प' । तेन पक्षे सोऽपि भवति । पूर्वाह्णे जातो भवो वा पूर्वाह्णेतनः । पूर्वाह्णतन । अपराह्णेतन' । अपराह्णतनः । 'कालात्तन'–(३--२--२४) इत्यादिना वा सप्तम्या अलुप् । पूर्वाह्णे जयी पूर्वाह्णतन' । अत्र जयिनि वाच्ये तत्र व्यवस्थितविभापाविज्ञानात् नित्यं सप्तम्या लुप् । पक्षे पौर्वाह्णिकः । आपराह्णिकः । टकारो ङ्यर्थ' । पूर्वाह्णेतनी । अपराह्णेतनी ॥ ८७ ॥

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययात् ॥ ६ । ३ । ८८ ॥

योगविभागाद्वेति निवृत्तम् । सायंचिरंप्राह्णेप्रगे इत्येतेभ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यः शेपेऽर्थे तनट् प्रत्ययो नित्यं भवति । साये भवं सायन्तनम् । चिरे चिरन्तनम् । अत एव निर्देशान्मान्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । अनयोरेकारान्तत्वम् । अव्यय, दिवातनम् । दोपातनम् । नक्तनम् । पुनस्तनम् । प्रातस्तनम् । प्राक्तनम् । कालेभ्य इत्येव । स्वर्भवं सौवम् । सायंचिरप्राह्णेप्रगे इत्यव्ययेभ्योऽव्ययादित्येव सिद्धे सायचिरप्राह्णप्रगशब्देभ्यस्तनट्विधान कालेकणबाधनार्थम् ॥ ८८ ॥

भर्तुसंध्यादेरण् ॥ ६ । ३ । ८९ ॥

भं नक्षत्रं तद्वाचिभ्य ऋतुवाचिभ्य सध्यादिभ्यश्च कालवाचिभ्यः शेपेऽर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । इकणोऽपवादः । पुष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्त' कालः पुष्य' । 'चन्द्रयुक्त,--(६--२--७) इत्यादिनाण् । तस्य लुप् । पुष्ये भवः पौष' । एवं तैषः आश्विन' रौहिणः सौवात' । ऋतु, ग्रैष्म' शैशिरः वासन्त' । ऋतोर्ञ्णित् प्रत्ययस्तदवयवादेरपि भवति । पूर्वग्रैष्मः अपरशैशिरः । 'अंशादृतोः (७-४-१४) इत्युत्तरपदवृद्धिः । सन्ध्यादि, सान्ध्यः । सान्धिवेलः । आमावास्यः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावस्याशब्दादपि भवति । आमावस्यः । अण्ग्रहणं स्वातिराधार्द्रापौर्णमासीभ्य ईयबाधनार्थम् । यथाविहितमित्युच्यमाने दोरीय इतीयः प्राप्नोति । कालेभ्य इत्येव । स्वातेरिदमुदयस्थानम् स्वातीयम् । एवं राधीयम् । आर्द्रीयम् । सन्ध्या सन्धिवेला अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् शश्वत् । इति संध्यादिः । 'ऋवर्णोवर्णात्'–(७–४- ७१) इतिसूत्रेऽशश्वदिति प्रतिपेधाच्छश्वच्छब्दात् इकणपि । शाश्वतम् । शाश्वतिकम् ॥ ८९ ॥

संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥ ६ । ३ । ९० ॥

सवत्सरशब्दात्फले पर्वणि च शेपेऽर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । सांवत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्व । फलपर्वणोरिति किम् ? सांवत्सरिकं श्राद्धम् ॥९०॥

हेमन्ताद्वा तलुक् च ॥ ६ । ३ । ९१ ॥

हेमन्तशब्दादृतुविशेषवाचिनः शेपेऽर्थेऽण् वा भवति तत्सन्नियोगे च तकारस्य लुग्वा भवति । नित्यमणि प्राप्ते विभाषा । तथा च त्रैरूप्यम् । हैमनम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । तदन्तविधिना पूर्वहैमनम् । 'अंशादृतोः' [७–४–१४] इत्युत्तरपदवृद्धि ॥९१॥

प्रावृष एण्यः ॥ ६ । ३ । ९२ ॥

प्रावृप् इत्येतस्मात् ऋतुवाचिनः शेषेऽर्थे एण्य' प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद' । प्रावृषि भवः प्रवृषेण्यः । जाते तु परत्वादिक एव । प्रावृषि जात' प्रावृषिकः । एण्य इति प्रत्यये मूर्धन्यो णकारो निर्निमित्तकः प्रावृषेण्ययतीति ण्यन्तात् क्विपि प्रावृषेण् इति मूर्धन्यार्थः ॥९२॥

स्थामाजिनान्ताल्लुप् ॥ ६ । ३ । ९३ ॥

स्थामन्शब्दान्तादजिनान्ताच्च परस्य शैषिकस्य प्रत्ययस्य लुप् भवति । अश्वत्थामनि भवो जातो वा अश्वत्थामा । 'अ. स्थाम्नः' [६–१ २२] इत्य' । तस्य लुप् । सिहाजिने भवो जातो वा सिहाजिन' । उलाजिन' । वृकाजिनः । भवार्थस्यैव लुपमिच्छन्त्यन्ये तन्मते अश्वत्थाम्नोऽय नत आगतो वा अश्वत्थाम' । एवं सैहाजिन. वार्काजिन' इत्यादौ न भवति ॥९३॥

तत्र कृतलब्धक्रीतसंभूते ॥ ६ । ३ । ९४ ॥

अणादय एयणादयश्च सविशेषणा अनुवर्तन्ते । तत्रेति सप्तम्यन्तात् कृते लब्धे क्रीते सभूते चार्थे यथायोगमणादय एयणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । यदन्येनोत्पादितं तत्कृतम् । यत्प्रतिग्रहादिना प्राप्तं तल्लब्धम् । यन्मूल्येन स्वीकृतम् तत् क्रीतम् । यत्सभाव्यते संमाति वा तत्संभूतम् । स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीत सभूतो वा स्रौघ्न' । एवं माथुरः । अत्राण् । औत्सः । उत्साद्यञ् । वाह्यः । वाहीक. । 'वहीषष्टीकण्च' (६–१–१६) । नादेय' नद्यादित्वादेयण् । राष्ट्रियः । 'राष्ट्रादिय' (६–३–३) । पारावरीण' । 'पारावारादीन' (६–३–६) । तत्रेति किम् ? देवदत्तेन क्रीत' । कृतलब्धक्रीतसभूत इति किम् ? शयने शते । आसन आस्ते ॥९४॥

कुशले ॥ ६ । ३ । ९५ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तात्कुशलेऽर्थे यथाविहितमणादय एयणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । स्रुघ्ने कुशल' स्रौघ्नः । माथुरः । नादेय' । राष्ट्रिय' । योगविभाग उत्तरार्थः ॥९५॥

पथोऽकः ॥ ६ । ३ । ९६ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तात्पथिन्शब्दात्कुशलेऽर्थेऽकः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद । पथि कुशल पथक' ॥ ९६ ॥

कोऽश्मादेः ॥ ६ । ३ । ९७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तेभ्योऽश्मन् इत्यादिभ्य' कुशलेऽर्थे क प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । अश्मनि कुशल. अश्मक. । अशनिकः । आकर्षकः । अश्मादय उपचारात्तद्विषयायां क्रियायां वर्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । तत्रैव कुशलार्थयोगात् । प्रत्ययान्तरकरणमिकारोकारान्तशब्दार्थम् ॥ अन्यथा तेषु अनिष्ट रूपमापद्येत । अश्मन् अशनि आकर्ष त्सरु पिशाच पिचण्ड पाद शकुनि निचय जय नय ह्राद ह्लाद । इत्यश्मादि' ॥ ९७ ॥

जाते ॥ ६ । ३ । ९८ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्ताज्जातेऽर्थे यथाविहितमणादय एयणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । स्रुघ्ने जातः स्रौघ्न. । एवं माथुर' । अण् । औत्सः । औदपानः । अञ् । वाह्य. । वाहीकः । ञ्यटीकणौ । कालेय' । आग्नेयः । 'कल्यग्नेरेयण्' (६–१–१७) । स्त्रैण' । पौंस्न' । 'प्राग्वतः स्त्रीपुंसान्नञ्स्नञ्' (६–१–२५) । नादेय. । एयण् । राष्ट्रिय । इय । पारावारीणः । ईन' । ग्राम्य. । ग्रामीणः । येनञौ । कात्रेयक । 'कत्र्यादेश्चैयकञ्' (६–३–१०) तत्रेत्येव । चैत्राज्जातः ।

जात इति किम् ? शयने शेते । आसने आस्ते । स्वयमुत्पत्तिर्जातस्यार्थ इति कृतादिभ्यो भेदः ॥९८॥

प्रावृष इकः ॥ ६ । ३ । ९९ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तात्प्रावृप्शब्दाज्जातेऽर्थे इकः प्रत्ययो भवति । एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ॥९९॥

नाम्नि शरदोऽकञ् ॥ ६ । ३ । १०० ॥

शरदित्येतस्मात्सप्तम्यन्ताज्जातेऽर्थेऽकञ् प्रत्ययो भवति नाम्नि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्कस्यचिन्नाम भवति । ऋत्वणोऽपवादः । शारदका दर्भाः । शारदका मुद्गाः । दर्भविशेषाणां मुद्गविशेषाणा चेयं सञ्ज्ञा। नाम्नीति किम् ? शारदं सस्यम् ॥१००॥

सिन्ध्वपकरात्काणौ ॥ ६ । ३ । १०१ ॥

सिन्धु अपकर इत्येताभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां जातेऽर्थे क अण् इत्यतौ प्रत्ययौ भवत' नाम्नि । सिन्धोः कच्छाद्यकञणोः अपकाराच्चौत्सर्गिकाणोऽपवादः । वचनभेदाद्यथासंख्याभावः । सिन्धौ जातः सिन्धुकः । सैन्धव' । अपकरे कचवरे जातः अपकरक. । नाम्नीत्येव । सैन्धवको मनुष्य. । नाम्नीत्यधिकार. 'कालादेय ऋणे' (६–३–११२) इति सूत्रं यावत् । अन्ये तु नाम्नीत्यधिकारं नेच्छन्ति ॥१०१॥

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्करादकः ॥ ६ । ३ । १०२ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तेभ्यः पूर्वाह्णादिभ्यो जातेऽर्थेऽकः प्रत्ययो भवति नाम्नि । इकणादेरपवादः । पूर्वाह्णे जातः पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । अत्रेकण्तनटोरपवादः । आर्द्रक' । मूलकः अत्र भाण. । प्रदोषकः । अत्रेकणणोः । अवस्करक. । अत्रौत्सर्गिकाणः । नाम्नीत्येव । पौर्वाह्णिकम् । पूर्वाह्णेतनम् । आपराह्णिकम् अपराह्णेतनम् आर्द्रं मौलं प्रादोषिकं प्रादोषम् आवस्करम् । केनैव सिद्धेऽकविधानमार्द्रिकेत्येवमर्थम् । अन्यथा खट्वाका खट्विका खट्वकेतिवत् के रूपत्रयं स्यात् ॥१०२॥

पथः पन्थ च ॥ ६ । ३ । १०३ ॥

पथिन्शब्दात्सप्तम्यन्ताज्जातेऽर्थेऽकः प्रत्ययो भवति पथिन् शब्दस्य च पन्थादेशो नाम्नि । अणोऽपवादः । पथि जातः पन्थकः ॥१०३॥

अश्च वाऽमावास्यायाः ॥ ६ । ३ । १०४ ॥

अमावास्याशब्दात्सप्तम्यन्ताज्जातेऽर्थेऽकारोऽकश्च प्रत्ययौ वा भवतः नाम्नि । सन्ध्याद्यणोऽपवादः । अमावास्यायां जातः अमावास्यः । अमावास्यकः । पक्षे सन्ध्याद्यण् । आमावास्यः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अमावस्याशब्दादपि भवति । अमावस्यः । अमावस्यक' । आमावस्यः । नाम्नीत्येव । आमावास्यः ॥१०४॥

श्रविष्ठाषाढादीयण्च ॥ ६ । ३ । १०५ ॥

श्रविष्ठा अषाढा इत्येताभ्यां जातेऽर्थे ईयण् चकारादश्च प्रत्ययौ भवतः नाम्नि । भाणोऽपवादः । श्रविष्ठाः धनिष्ठाः । ताभिश्चन्द्रयुक्ताभिर्युक्तः कालः श्रविष्ठाः तासु जातः श्राविष्ठीयः । श्रविष्ठः । एवम् अषाढायामषाढयोरषाढासु वा जातः आषाढीयः अषाढः । अणमपीच्छन्त्येके । श्राविष्ठः । आषाढः ॥१०५॥

फल्गुन्याष्टः ॥ ६ । ३ । १०६ ॥

फल्गुनीशब्दात्सप्तम्यन्ताज्जातेऽर्थे टः प्रत्ययो भवति नाम्नि । भाणोऽपवादः । फल्गुन्योर्जातः फल्गुनः । फल्गुनी स्त्री । अणमपीच्छन्त्येके । फाल्गुनः । टकारो ङ्यर्थः ॥ १०६ ॥

बहुलानुराधापुष्यार्थपुनर्वसुहस्तविशाखास्वातेर्लुप् ॥ ६ । ३ । १०७ ॥

बहुलादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः परस्य भाणो जातेऽर्थे लुप् भवति नाम्नि । बहुलाः कृत्तिकाः ताभिश्च-

न्द्रयुक्ताभिर्युक्तः कालो बहुलाः तासु जातो बहुल । अत्राणो लुपि 'ङ्यादेर्गौणस्य'—(२–४–९४) इत्यादिनापोऽपि लुप् । एवमनुराधासु अनुराधः । 'घञ्युपसर्गस्य बहुलम्' (३–२–८६) इति दीर्घत्वे अनूराधाः । तासु अनूराध । पुष्यार्थ, पुष्ये पुष्य । तिष्य । सिध्य । पुनर्वसौ पुनर्वसुः । हस्ते हस्त. । विशाखायां विशाख । स्वातौ स्वातिः ॥ १०७ ॥

चित्रारेवतीरोहिण्याः स्त्रियाम् ॥ ६ । ३ । १०८ ॥

चित्रादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः परस्य भाणो जातेऽर्थे स्त्रियां लुप् भवति नाम्नि । चित्रायां जाता चित्रा माणविका । रेवत्यां रेवती । रोहिण्यां रोहिणी । स्त्रियामिति किम् ? चैत्रः रैवतः रौहिणः । पुंस्येषां विकल्प इत्येके । तन्मते चित्र. रेवतः रोहिण इत्यपि भवति ॥ १०८ ॥

बहुलमन्येभ्यः ॥ ६ । ३ । १०९ ॥

श्रविष्ठादिभ्यो येऽन्ये नक्षत्रशब्दास्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य परस्य भाणो जातेऽर्थे बहुलं लुप् भवति नाम्नि । अभिजिति जातोऽभिजित् । आभिजित । अश्वयुजि जात अश्वयुक् । आश्वयुजः । शतभिषजि शतभिषक् शातभिषज. । शातभिष. । 'वा जाते द्वि.' (६–२–१३७) इति विकल्पेनाणो ङित्वादन्त्यस्वरादिलोप । कृत्तिकासु कृत्तिक । कार्तिक । मृगशिरसि मृगशिरा. मार्गशीर्ष । एषु वा लोप । क्वचिन्नित्यम् । अश्विनीषु जातः अश्विन । अश्विनी । राधः । राधा । श्रवण । श्रवणा । उत्तर । उत्तरा । क्वचिन्न भवति । मघासु माघ । अश्वत्थे आश्वत्थ । प्रोष्ठपदासु प्रोष्ठपाद । भद्रपाद । 'प्रोष्ठभद्राज्जाते' (७–४–१३) इत्युत्तरपदवृद्धि ॥१०९॥

स्थानान्तगोशालखरशालात् ॥ ६ । ३ । ११० ॥

स्थानशब्दान्तान्नाम्नो गोशालखरशाल इत्येताभ्यां च सप्तम्यन्ताभ्यां परस्य जातेऽर्थे प्रत्ययस्य लुब्भवति नाम्नि । गोस्थाने जातो गोस्थानः । अश्वस्थान. । गोशाले गोशालः । खरशाले खरशाल । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद्गोस्थान्या गोस्थानः । गोशालायां गोशाल । खरशालायां खरशालः । 'ङ्यादेर्गौणस्य' (२–४–९४) इत्यादिना स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् ॥ ११० ॥

वत्सशालाद्वा ॥ ६ । ३ । १११ ॥

वत्सशालशब्दात्सप्तम्यन्तात्परस्य जातेऽर्थे प्रत्ययस्य वा लुप् भवति नाम्नि । वत्सशाल । वात्सशाल ॥ १११ ॥

सोदर्यसमानोदर्यौ ॥ ६ । ३ । ११२ ॥

सोदर्यसमानोदर्यशब्दौ जातेऽर्थे यप्रत्ययान्तौ निपात्येते । समानोदरे जात सोदर्यः । समानोदर्यः । निपातनात्पक्षे समानस्य सभाव । तत एव च जातार्थमात्रत्वेऽपि भ्रातृष्वेवाभिधानम् न कृमिमलादिषु । नाम्नीत्यधिकाराद्वा ॥ ११२ ॥

कालाद्देये ऋणे ॥ ६ । ३ । ११३ ॥

तत्रेति वर्तते । तत्रेति सप्तम्यन्तात्कालविशेषवाचिनो देयेऽर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति यत्तद्देयमृणं चेत्तद्भवति । नाम्नीति निवृत्तम् । मासे देयमृणं मासिकम् । आर्धमासिकम् । सांवत्सरिकमृणम् । मासादिके गते देयमित्यर्थ । ऋण इति किम् ? मासे देया भिक्षा । स्वातौ देय स्वस्तिवाचनम् ॥११३॥

कलाप्यश्वत्थयवबुसोमाव्यासैषमसोऽकः ॥ ६ । ३ । ११४ ॥

कलापिन् अश्वत्थ यवबुस उमाव्यास ऐषमस् इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्य सप्तम्यन्तेभ्यो देय ऋणेऽकः प्रत्ययो भवति । इकणादेरपवादः । यस्मिन्काले मयूराः केदारा इक्षव कलापिनो भवन्ति स काल-

स्तत्साहचर्यात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् । यस्मिन्कालेऽश्वत्थाः फलन्ति स कालोऽश्वत्थफलसहचरितोऽश्वत्थ' तत्र देयमृणमश्वत्थकम् । यस्मिन्काले यवानां वुस भवति स कालो यववुसम् तत्र देयमृणं यववुसकम् । उमा व्यस्यन्ते विक्षिप्यन्ते यस्मिन्स काल उमाव्यासस्तत्र देयमृणमुमाव्यासकम् । ऐषमोऽस्मिन्सवत्सरे देयमृणमैषमकम् ॥११४॥

ग्रीष्मावरसमादकञ् ॥ ६ । ३ । ११५ ॥

ग्रीष्म अवरसमा इत्येताभ्यां कालवाचिभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां देये ऋणेऽकञ् प्रत्ययो भवति । अणिकणोरपवादः । ञकारो वृद्ध्यर्थः । ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् । अवरा समा अवरसमा समाया अवरत्वमित्यवरसमं वा । तत्रावरसमकम् । अपरसमादपीच्छन्त्येके । आपरसमकम् ॥ ११५ ॥

संवत्सराग्रहायण्या इकण् च ॥ ६ । ३ । ११६॥

सवत्सर आग्रहायणी इत्येताभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां देये ऋणे इकण् चकाराढकञ्च प्रत्ययौ भवत' । अणिकणोरपवाद । सवत्सराद्धि फले पर्वणि च ऋणेण् प्राप्नोति । सवत्सरे देयमृणं फल पर्व वा सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् । वेत्यकृत्वा इकण् वेति विधानं संवत्सरात्फलपर्वणोः' (६–३–८९) इत्यण्बाधनार्थम् ॥ ११६ ॥

साधुपुष्यत्पच्यमाने ॥ ६ । ३ । ११७॥

कालादिति वर्तते । तत्रेति सप्तम्यन्तात्कालविशेषवाचिन. साधौ पुष्यति पच्यमाने चार्थे यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति । हेमन्ते साधु हैमनमनुलेपनम् । हैमन्तं हैमन्तिकम् । वसन्ते पुष्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । ग्रैष्म्यः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । शैशिरा मुद्गाः ॥ ११७ ॥

उप्ते ॥ ६ । ३ । ११८ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तात्कालवाचिन उप्तेऽर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । शरद्युप्ताः शारदा यवाः । हेमन्ते हैमनाः । ग्रैष्माः । नैदाघाः । योगविभाग उत्तरार्थ ॥ ११८ ॥

आश्वयुज्या अकञ् ॥ ६ । ३ । ११९ ॥

आश्वयुजीशब्दात्सप्तम्यन्तादुप्तेऽर्थेऽकञ् प्रत्ययो भवति । इकणोऽपवादः । अश्विनीभिश्चन्द्रयुक्ताभिर्युक्ता या पौर्णमासी सा आश्वयुजी । अश्विनीपर्यायोऽश्वयुक्शब्दः । आश्वयुज्यां कौमुद्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः ॥११९॥

ग्रीष्मवसन्ताद्वा ॥ ६ । ३ । १२० ॥

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामुप्तेऽर्थेऽकञ् प्रत्ययो भवति वा । ऋत्वणोऽपवादः । ग्रैष्मकं ग्रैष्मम् सस्यम् । वासन्तकं वासन्तं सस्यम् ॥ १२० ॥

व्याहरति मृगे ॥ ६ । ३ । १२१ ॥

तत्रेति वर्तते कालादिति च । तत्रेति सप्तम्यन्तात्कालवाचिनो व्याहरत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति व्याहरंश्चेन्मृगो भवति । निशायां व्याहरति नैशिको नैशो वा शृगालः । प्रादोषिकः प्रादोषो वा शृगालः । मृग इति किम् ? वसन्ते व्याहरति कोकिलः ॥ १२१ ॥

जयिनि च ॥ ६ । ३ । १२२ ॥

जयः प्रसहनमभ्यासः । सोऽस्यास्तीति जयी । तत्रेति सप्तम्यन्तात्कालवाचिनो जयिनि वाच्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्र जयी साभ्यास. नैशिकः नैश' । प्रादोषिकः ।

प्रादोषः वासन्तः । वार्षिकः । केवलकालविषयस्य जयस्यायोगान्निशादिसहचरिताध्ययनादिवृत्तयो निशादयः शब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । चकारः कालादित्यनुकर्षणार्थः तेन चानुकृष्टत्वान्नोत्तरत्रानुवर्तते ॥१२२॥

भवे ॥ ६ । ३ । १२३ ॥

तत्रेत्यनुवर्तते । तत्रेति सप्तम्यन्ताद्भवेऽर्थे यथाविहितमणादय एयणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म जात इत्यनेन गतार्थत्वात् । स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः । माथुरः । औत्सः । नादेयः । राष्ट्रियः । पारावारीणः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥१२३॥

दिगादिदेहांशाद्यः ॥ ६ । ३ । १२४ ॥

दिगादिभ्यो देहावयववाचिनश्च सप्तम्यन्ताद्भवेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । अणीयादेरपवादः । दिशि भवो दिश्यः । वर्ग्यः । अप्सु भवोऽप्सव्यः । 'अपो ययोनिमतिचरे' (३–२–२८) इति सप्तम्यलुप् । देहांश, मूर्धन्यः । "अनोटचेये" (७–४–५१) इत्यनो लोपाभावः । दन्त्यः । कर्ण्यः । ओष्ठ्यः । पाण्यः । पद्यः । तालव्यः । मुख्यः । जघन्यः । देहांगात्तदन्तादपीच्छन्त्येके । कण्ठतालव्यः । दन्तोष्ठ्यः । दिश् वर्ग पूग गण यूथ पक्ष धाय्या मित्र धाय्यमित्र मेधा न्याय अन्तर् पथिन् रहस् अलीक उख उखा साक्षिन् आदि अन्त मुख जघन मेघ वंश अनुवंश देश काल वेश आकाश अप् । इति दिगादिः ॥ मुखजघनवंशानुवंशानाम् अदेहांशार्थः पाठः । सेनाया यन्मुखं तत्र भवो मुख्यः । सेनाया यज्जघनं तत्र भवो जघन्यः । वंशोऽन्वयस्तत्र भवो वंश्यः । एवमनुवंश्यः ॥ १२४ ॥

नाम्न्युदकात् ॥ ६ । ३ । १२५ ॥

उदकशब्दात्सप्तम्यन्ताद्भवेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति नाम्नि । उदक्या रजस्वला । नाम्नीति किम् ? औदको मत्स्यः ॥ १२५ ॥

मध्यादिनण्णेया मोऽन्तश्च ॥ ६ । ३ । १२६ ॥

मध्यशब्दात्सप्तम्यन्ताद्भवेऽर्थे दिनण् ण ईय इत्येते प्रत्यया भवन्ति तत्संनियोगे च मागमो भवति । मध्ये भवा माध्यंदिना उद्गायन्ति । माध्यमः । मध्यमीयः । अन्ये तु दिनं णितं नेच्छन्ति । मध्यंदिनः ॥ १२६ ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्चेयः ॥ ६ । ३ । १२७ ॥

जिह्वामूल अङ्गुलि इत्येताभ्यां मध्यशब्दाच्च भवेऽर्थे ईयः प्रत्ययो भवति । यापवादः । जिह्वामूले भवो जिह्वामूलीयः । अङ्गुलीयः । मध्यीयः । चकारेण मध्यशब्दानुकर्षणं मागमाभावार्थम् ॥ १२७ ॥

वर्गान्तात् ॥ ६ । ३ । १२८ ॥

वर्गशब्दान्तात्सप्तम्यन्ताद्भवेऽर्थे ईयः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । कवर्गीयः । पवर्गीयो वर्णः ॥ १२८ ॥

ईनयौ चाऽशब्दे ॥ ६ । ३ । १२९ ॥

वर्गशब्दान्तात्सप्तम्यन्ताद्भवेऽर्थे इन य इत्येतौ चकारादीयश्च प्रत्यया भवन्ति अशब्दे-न चेत्स भवार्थः शब्दो भवति । भरतवर्गीणः । भरतवर्ग्यः । भरतवर्गीयः । बाहुबलिवर्गीणः बाहुबलिवर्ग्यः । बाहुबलिवर्गीयः । युष्मद्वर्गीणः । युष्मद्वर्ग्यः । युष्मद्वर्गीयः । अस्मद्वर्गीणः । अस्मद्वर्ग्यः । अस्मद्वर्गीयः । अशब्द इति किम् ? कवर्गीय ॥१२९॥

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यहेरेयण् ॥ ६ । ३ । १३० ॥

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो भवेऽर्थे एयण् प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । दृतौ चर्मखल्वायां भवं दार्तेयं जलम् । कुक्षौ देहांशे भवः कौक्षेयो व्याधिः । देशार्थादपि भवे परत्वात् अयमेव न धूमाद्यकञ् । असावप्ययमेव न कुलकुक्ष्याद्येयकञ् । असि कौक्षेयमु-

यम्य । कलश्यां मन्थन्यां भवं कालशेयं तक्रम् । वस्तौ पुरीषनिर्गमरन्ध्रे भवं वास्तेयं पुरीषम् । अहौ भवमाहेयं विषम् ॥ १३० ॥

आस्तेयम् ॥ ६ । ३ । १३१ ॥

अस्तिशब्दात्तिवन्तप्रतिरूपकादव्ययाद्धनविद्यमानपर्यायात्तत्र भवे एयण् प्रत्ययो निपात्यते असृजशब्दस्य वास्त्यादेशश्च । धने वा विद्यमाने वा असृजि वा भवमास्तेयम् ॥ १३१ ॥

ग्रीवातोण् च ॥ ६ । ३ । १३२ ॥

ग्रीवाशब्दाद्भवेऽर्थेऽण् चकारादेयण् च प्रत्ययौ भवतः । देहांशयापवादः । ग्रीवायां ग्रीवासु वा भवं ग्रैवं ग्रैवेयम् । ग्रीवाशब्दो यदा शिरोधमनीवचनस्तदा तासां बहुत्वाद् बहुवचनम् ॥ १३२ ॥

चतुर्मासान्नाम्नि ॥ ६ । ३ । १३३ ॥

चतुर्मासशब्दात्तत्र भवेऽण् प्रत्ययो भवति नाम्नि समुदायश्चेन्नाम भवति । चर्तुषु मासेषु भवा चातुर्मासी आषाढी कार्तिकी फाल्गुनी च पौर्णमासी भण्यते । अत्र विधानसामर्थ्यात् 'द्विगोरनपत्ये'—(६—१—२४) इत्यादिना प्रत्ययस्य लुब् न भवति । नाम्नीति किम् ? चर्तुषु मासेषु भवश्चतुर्मासः । अत्र 'वर्षाकालेभ्य' (६—३—८०) इतीकण् । तस्य लुप् ॥ १३३ ॥

यज्ञे ञ्यः ॥ ६ । ३ । १३४ ॥

चतुर्मासशब्दात्तत्र भवे यज्ञे ञ्यः प्रत्ययो भवति । चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि ॥ १३४ ॥

गम्भीरपञ्चजनबहिर्देवात् ॥ ६ । ३ । १३५ ॥

गम्भीरपञ्चजनबहिर्देव इत्येतेभ्यस्तत्र भवे ञ्यः प्रत्ययो भवति । अणाद्यपवाद' । गम्भीरे भवो गाम्भीर्य' । पाञ्चजन्यः । बाह्य' । दैव्यः । भवादन्यत्र गाम्भीरः । पाञ्चजनः । द्विगौ त्वणो लुपि पञ्चजनः । वाहीकः । दैव. । भवेऽपि वाहीक इत्येके ॥१३५॥

परिमुखादेरव्ययीभावात् ॥ ६ । ३ । १३६ ॥

परिमुख इत्येवमादिभ्योऽव्ययीभावेभ्यस्तत्र भवे ञ्यः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । परित' सर्वतो मुखं परिमुखम् । अत एव वचनादव्ययीभाव' । वर्जनार्थो वा परिः । मुखात् परि परिमुखम् । 'पर्यपाङ्' —(३—१—३२) इत्यादिनाव्ययीभावः । परिमुखे भवः पारिमुख्यः पारिहनव्यः । पार्योष्ठ्यः । परिमुखादेरिति किम् ? औपकूलम् । औपमूलम् । औपशाखम् । औपकुम्भम् । औपखलम् । आनुकुम्भम् । आनुकूलम् । आनुखलम् । अव्ययीभावादिति किम् ? परिग्लानो मुखाय परिमुख' तत्र भवो पारिमुखः । परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्युलूखल परिरथ परिसिर परिसीर उपसीर अनुसीर उपस्थूण उपस्थूल उपकलाप उपकपाल अनुपथ अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत (अनुशीत) अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश अनुपद । इति परिमुखादिः । अनुवंशादिगादित्वाद्योऽपि । अनुवंश्यः ॥ १३६ ॥

अन्तःपूर्वादिकण् ॥ ६ । ३ । १३७ ॥

अन्त शब्दपूर्वपदादव्ययीभावात्तत्र भवे इकण् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अगारस्यान्त. अन्तरगारम् । तत्र भव आन्तरगारिकः । आन्तर्गेहिकः । आन्तर्वेश्मिकः । आन्तपुरिकः । अव्ययीभावादित्येव । अन्तर्गतमगारस्य अन्त'रथं वागारमन्तरगारम् । तत्र भवमान्तरगारम् । आन्त'पुरम् । आन्त.करणम् ॥१३७॥

पर्यनोर्ग्रामात् ॥ ६ । ३ । १३८ ॥

परि अनु इत्येताभ्यां परो यो ग्रामशब्दस्तदन्तादव्ययीभावात्तत्र भवे इकण् प्रत्ययो भवति । अणोपवाद' । ग्रामात्परि परिग्रामम् । ग्रामस्य समीपमनु-

ग्रामम् । तत्र भव' पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः । अव्ययीभावादित्येव । परिगतो ग्रामः परिग्रामस्तत्र भवः पारिग्रामः । आनुग्रामः ॥१३८॥

उपाज्जानुनीविकर्णात् प्रायेण ॥ ६ । ३ । १३९ ॥

उप इत्येतस्मात्परे ये जानुनीविकर्णशब्दास्तदन्तादव्ययीभावादिकण् प्रत्ययो भवति प्रायेण तत्र भवे यस्तत्र वाहुल्येन भवति अन्यत्र च कदाचिद्भवति तस्मिन्नित्यर्थः । जानुनः समीपमुपजानु । प्रायेणोपजानु भवति औपजानुकः सेवक' । औपजानुकं शाटकम् । औपनीविकं ग्रीवादाम । औपनीविकं कार्षापणम् । औपकर्णिक सूचकः । प्रायेणेति किम् ? नित्यं भवे माभूत् । औपजानवं मांसम् । औपजानव गडु । जानुशब्दो देहावयवो नोपजानुशब्द इति यो न भवति ॥ १३९॥

रूढावन्तःपुरादिकः ॥ ६ । ३ । १४०॥

अन्त'पुरशब्दात्तत्र भवे इकः प्रत्ययो भवति रूढौ स चेदन्त पुरशब्दः कचिद्रूढो भवति । क चायं रूढ' एकपुरुषपरिग्रहे स्त्रीसमुदाये । उपचारात्तन्निवासेऽपि । अन्त'पुरे भवा अन्त'पुरिका स्त्री । रूढाविति किम् ? पुरस्यान्तर्गतम् अन्त'पुरम् यथान्तरङ्गुलो नख इति । तत्र भव आन्त'पुर. । पुरस्यान्तरन्तःपुरमिति अव्ययीभावात्त्विकण् भवति । आन्तःपुरिक इति ॥१४०॥

कर्णललाटात्कल् ॥ ६ । ३ । १४१॥

रूढाविति वर्तते । सेह रूढिः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य विशेषणम् । कर्णललाटशब्दाभ्यां तत्र भवे कल् भवति रूढौ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्क्वचिद्रूढो भवति । कर्णिका कर्णाभरणविशेष' पद्माद्यवयवश्च । ललाटिका ललाटमण्डनम् । रूढाविन्येव । कर्णे भवं कर्ण्यम् । ललाटचम् । लकारः स्त्रीत्वार्थः ॥१४१॥

तस्य व्याख्याने च ग्रन्थात् ॥ ६ । ३ । १४२॥

ग्रन्थः शव्दसदर्भः । स व्याख्यायतेऽवयवशः कथ्यते येन तद्व्याख्यानम् । तस्येति षष्ठ्यन्ताद्व्याख्यानेऽर्थे तत्रेति सप्तम्यन्ताच्च भवेऽर्थे ग्रन्थवाचिनो यथाविहितं प्रत्ययो भवति । चकारस्तत्र भव इत्यस्यानुकर्षणार्थः । वाक्यार्थसमीपे चकारः श्रूयमाणः पूर्ववाक्यार्थमेव समुच्चिनोति । कृतां व्याख्यानं कृत्सु भवं वा कार्तम् । प्रातिपदिकीयम् । ननु च तस्य व्याख्यानेऽर्थे 'तस्येदम्' (६-३-१५९) इत्यनेनैव प्रत्ययविधि. सिद्धिः चकारानुकृष्टेऽपि तत्र भवेऽर्थे पूर्वमेव प्रत्ययविधिरुक्तस्तत्किमनयोर्युगपदुपादानम् । उच्यते । वक्ष्यमाणः सकलोऽप्यपवादविधिरनयोरर्थयोर्यथा स्यात् इत्येवमर्थम् । उत्तरेणैकयोगत्वे चानुकृष्टत्वात्तत्र भव इत्यस्य तत' परं नानुवृत्ति. स्यात् । योगविभागे त्विहानुवृत्तिरनर्थिकेति द्वयोरुत्तरत्रानुवृत्तिर्भवति । उदाहरणोपन्यासस्तु अनुवादमात्रम् । ग्रन्थादिति किम् ? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । पाटलिपुत्रमेवंसंनिवेशमिति सुकोसलया प्रतिच्छन्दकभूतया व्याख्यायते न तु पाटलिपुत्रं ग्रन्थ इत्युत्तरेणापवादिक इकण् न भवति ॥१४२॥

प्रायो बहुस्वरादिकण् ॥ ६ । ३ । १४३ ॥

बहुस्वराद्ग्रन्थवाचिनस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चार्थे प्राय इकण् प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । षत्वणत्वयोर्व्याख्यानं तत्र भवं वा षात्वणत्विम् । एवं नातानतिकम् । उदात्तानुदात्तयोः स्वरयोरेते नतानतसञ्ज्ञे । आत्मनेपदपरस्मैपदिकम् । आव्ययीभावतत्पुरुषिकम् । नामाख्यातिकम् । आख्यातिकम् । ब्राह्मणिकम् । प्राथमिकम् । आध्वरिकम् । पौरश्चरणि-

कम् । प्रायोवचनात्क्वचिन्न भवति । सांहितम् । प्रातिपदिकीयम् ॥१४३॥

ऋगृद्द्विस्वरयागेभ्यः ॥ ६ । ३ । १४४ ॥

ऋच् इत्येतस्मात् ऋकारान्तात् द्विस्वरात् यागशब्देभ्यश्च ग्रन्थवाचिभ्यस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चार्थे इकण् प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । ऋचां व्याख्यानमृक्षु भवं वा आर्चिकम् । ऋकारान्त, चतुर्षु होतृषु भव इत्यणो लुपि चतुर्होता ग्रन्थः । तस्य व्याख्यानं तत्र भवं वा चातुर्होतृकम् । एवं पाञ्चहोतृकम् । द्विस्वर, आह्निकम् । पौर्विकम् । सौत्रिकम् । तार्किकम् । नामिकम् । याग, आग्निष्टोमिकम् । राजसूयिकम् । वाजपेयिकम् । पाकयज्ञिकम् । नावयज्ञिकम् । पाञ्चौदनिकम् । दाशौदनिकम् । ऋग्यागग्रहणं पूर्वस्यैव प्रपञ्चः । यागेभ्य इति बहुवचनं ससोमकानामग्निष्टोमादीनाम् असोमकानां पञ्चौदनादीनां च परिग्रहार्थम् ॥१४४॥

ऋषेरध्याये ॥ ६ । ३ । १४५ ॥

ऋषिशब्देभ्यो ग्रन्थवाचिभ्यस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चाध्याये इकण् प्रत्ययो भवति । वसिष्ठस्य ग्रन्थस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । वैश्वामित्रिकोऽध्यायः । अध्याय इति किम् ? वसिष्ठस्य व्याख्यानी तत्र भवा वा वासिष्ठी ऋक् । 'प्रायो बहुस्वरात्' (६-३-४२) इति प्रायोग्रहणादप्राप्तिकल्पनायां विध्यर्थम् प्राप्तिकल्पनायामध्याय एवेति नियमार्थं वचनम् ॥१४५॥

पुरोडाशपौरोडाशादिकेकटौ ॥ ६ । ३ । १४६॥

आभ्यां ग्रन्थवाचिभ्यां तस्य व्याख्याने तत्र भवे चार्थे इक इकट् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अणयियोरिकणोऽपवादः । वचनभेदाद्यथासंख्याभावः । इकेकटोः स्त्रियां विशेषः । पुरोडाशाः पिष्टपिण्डाः तैः सहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी । पुरोडाशानामयं तत्र भवो वा पौरोडाशः तत्संस्कारको मन्त्रस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पौरोडाशिकः । पौरोडाशिका । पौरोडाशिकी ॥ १४६ ॥

छन्दसो यः ॥ ६ । ३ । १४७ ॥

छन्दःशब्दाद् ग्रन्थवाचिनस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे च यः प्रत्ययो भवति । द्विस्वरेकणोऽपवादः । छन्दसो व्याख्यानस्तत्र भवो वा छन्दस्यः ॥१४७॥

शिक्षादेश्चाण् ॥ ६ । ३ । १४८ ॥

शिक्षा इत्येवमादिभ्यश्छन्दःशब्दाच्च ग्रन्थवाचिनस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । इकणोऽपवादः । शिक्षाया व्याख्यानस्तत्र भवो वा शैक्षः । आर्गयनः । छन्दस्, छान्दसः । एवं छन्दस्शब्दस्य द्वैरूप्यं भवति । अण्ग्रहणमीयबाधनार्थम् । नैयायः । वास्तुविद्यः । शिक्षा ऋगयन पद व्याख्यान पदव्याख्यान छन्दोव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाष छन्दोविचिति छन्दोविचिती छन्दोविजिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या अङ्गविद्या क्षत्रविद्या त्रिविद्या विद्या उत्पात उत्पाद संवत्सर मुहूर्त निमित्त उपनिषद् ऋषि यज्ञ चर्चा क्रमेतर लक्षण । इति शिक्षादिः । बहुस्वराणामदुसञ्ज्ञकानामुपादानं प्रायोग्रहणस्य प्रपञ्चः ॥१४८॥

तत आगते ॥ ६ । ३ । १४९ ॥

तत इति पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे यथाविहितमणादय एयणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः । माथुरः । औत्सः । गव्यः । दैत्यः । वाह्यः । कालेयः । आग्नेयः । स्त्रैणः । पौंस्नः । नादेयः । राष्ट्रियः । ग्रामीणः । ग्राम्यः । मुख्यापादानपरिग्रहा-

त्स्रुघ्नादागच्छन् वृक्षमूलादागत इत्यत्र वृक्षमूलान्नान्तरीयकापादानान्न भवति ॥ १४९ ॥

विद्यायोनिसंबन्धादकञ् ॥ ६ । ३ । १५० ॥

विद्याकृतो योनिकृतश्च सबन्धो येषा तद्वाचिभ्यः पञ्चम्यन्तेभ्य आगतेऽर्थेऽकञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद । ईयं तु परत्वाद्बाधते । विद्यासबन्धः, आचार्यादागतमाचार्यकम् । औपाध्यायकम् । शैष्यकम् । आर्त्विजकम् । आन्तेवासकम् । योनिसवन्धः पैतामहकम् । मातामहकम् । पैतृव्यकम् । मातुलकम् ॥ १५० ॥

पितुर्यो वा ॥ ६ । ३ । १५१ ॥

पितृशब्दाद्योनिसबन्धवाचिन पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे य प्रत्ययो वा भवति । इकणोऽपवाद । पितुरागत पित्र्यम् । 'ऋतो रस्तद्धिते (१–२–२६) इति रत्वम् । पक्षे पैतृकम् ॥ १५१ ॥

ऋत इकण् ॥ ६ । ३ । १५२ ॥

ऋकारान्ताद्विद्यायोनिसबन्धवाचिन पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । अकञोऽपवाद । होतुरागतं हौतृकम् । पैतृकम् । प्राशास्तृकम् । प्रातिहर्तृकम् । शास्तृकम् । योनिसबन्ध, मातृकम् । भ्रातृकम् । स्वासृकम् । दौहितृकम् । जामातृकम् । नानान्दकम् । मातुरागता मातृकी विद्या । इकणन्तत्वात् ङीप्रत्यय ॥ १५२ ॥

आयस्थानात् ॥ ६ । ३ । १५३ ॥

स्वामिग्राह्यो भाग आयः स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । तद्वाचिन पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद । ईयं तु परत्वाद्बाधते । एत्य तरन्त्यस्मिन्नित्यातरो नदीतीर्थम् । तत आगतम् आतरिकम् । शौल्कशालिकम् । आपणिकम् । दौवारिकम् । आयस्थानत्वेनाप्रसिद्धादपि ताद्रूप्येण विवक्षितान्भवतीति कश्चित् । स्रौघ्निकः ॥ १५३ ॥

शुण्डिकादेरण् ॥ ६ । ३ । १५४ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः पञ्चम्यन्तेभ्य आगतेऽर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । इकणादेरपवादः । शुण्डः शुण्डा वा सुरा ततो मत्वर्थीये शुण्डिकः शुण्डिका वा सुरापणः सुराविक्रयी चोच्यते । तत आगतं शौण्डिकम् । औदपानम् । कार्कणम् । अण्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । यदि ह्यनेनाप्यायस्थानादिकण् तीर्थाद्धूमाद्यकञ् पर्णकृकणाभ्या चेयः स्यात् वचनमिदम् अनर्थकं स्यात् । न चोदपानादिहाप्यणि वा विशेषोऽस्तीति । यदा तु शुण्डिकादीनि सर्वाण्यायस्थानान्येव तदा अकञीयबाधनार्थम् । शुण्डिका उदपान पर्ण कृकण उलप तृण तीर्थ स्थण्डिल उपल उदक भूमि पिप्पल । इति शुण्डिकादि ॥ १५४ ॥

गोत्रादङ्कवत् ॥ ६ । ३ । १५५ ॥

गोत्रवाचिनः शब्दात्पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे अङ्क इव प्रत्ययविधिर्भवति । यथा भवति विदानामङ्कः बैदः गार्गः दाक्ष इति 'सघघोषाङ्क'–(६–३–१७१) इत्यादिनाण् तथेहापि बिदेभ्य आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । अङ्कग्रहणेन तस्येदमित्यर्थसामान्यं लक्ष्यते । तेनाकञोऽप्यतिदेशः । अन्यथा संघाद्यण् एव स्यात् । तेन यथा भवति औपगवक काषटवकः नाडायनकः गार्ग्यायणक इति 'गोत्राददण्ड'–(६–३–१६८) इत्यादिनाऽकञ् तथेहापि औपगवेभ्य आगत औपगवकः कापटवकः नाडायनकः गार्ग्यायणक । एवं 'रैवतिकादेरीयः' (६–३–१६९) । रैवतिकेभ्य आगतं रैवतिकीयम् । गौरग्रीवीयम् । 'कौपिञ्जलहास्तिपदादण्' (६–३–१७०) कौपिञ्जलादागतं कौपिञ्जलम् हास्तिपदम् ॥ १५५ ॥

नृहेतुभ्यो रूप्यमयटौ वा ॥ ६ । ३ । १५६॥

नृवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्च पञ्चम्यन्तेभ्य आगतेऽर्थे रूप्य मयट् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवत. । ताभ्यां मुक्ते यथाप्राप्तम् । वचनभेदाद्यथासंख्याभावः । हेतुः कारणम् । नृग्रहणमहेत्वर्थम् । देवदत्तादागतं देवदत्तरूप्यम् । देवदत्तमयम् । दैवदत्तम् । अत्रापादाने पञ्चमी । हेतु, समादागतं समरूप्यम् । सममयम् । विषमरूप्यं विषममयम् । पक्षे गहादिपाठादीयः । समीयम् । विषमीयम् । पापरूप्यम् पापमयम् । पक्षे 'दोरीयः' (६–३–३१) पापीयम् । अत्र हेतौ पञ्चमी । टकारो ङ्यर्थः । जिनदत्तमयी । सममयी । बहुवचन स्वरूपन्युदासार्थम् ॥ १५६ ॥

प्रभवति ॥ ६ । ३ । १५७ ॥

त इति वर्तते तत इति पञ्चम्यन्तात्प्रभवति प्रथमं प्रकाशमानेऽर्थे यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति । प्रथममुपलभ्यमानता प्रभवः । अन्ये प्रभवति जायमाने इत्याहुः । 'जाते' (६–३–९७) इति भूते सप्तम्यन्तात्प्रत्ययः अयं तु पञ्चम्यन्ताद्वर्तमाने इति विशेषः । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा । दारदी सिन्धुः । काश्मीरी वितस्ता । कश्मीरशब्दात् 'बहुविषयेभ्यः (६–३–४४) इति अकञोऽपवादः कच्छाद्यण् । ॥१५७॥

वैडूर्यः ॥ ६ । ३ । १५८ ॥

विडूरशब्दात्पञ्चम्यन्तात्प्रभवत्यर्थे ञ्यः प्रत्ययो निपात्यते । विडूरात्प्रभवति वैडूर्यो मणिः । विडूरग्रामे ह्ययं सस्क्रियमाणो मणितया ततः प्रथमं प्रभवति । वालवायात्तु पर्वतादसौ प्रभवन्नसौ न मणि. किंतु पाषाणः. । यदा तु जायमानतार्थः प्रभवशब्दस्तदा वालवायशब्दस्य ञ्यस्तत्संनियोगे विडूरादेशश्च निपात्यते । वालवायपर्याय एव वा विडूरशब्दः । प्रतिनियतविषयाश्च रूढय इति वैयाकरणानामेव प्रसिद्धिः । यथा जित्वरीशब्दस्य वाराणस्यां वणिजामेव । वालवायशब्दात्तु ईयप्रत्ययोऽनभिधानान्न भवति ॥१५८॥

त्यदादेर्मयट् ॥ ६ । ३ । १५९ ॥

त्यदादिभ्यः पञ्चम्यन्तेभ्यः प्रभवत्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति । तन्मयम् । मन्मयी । भवन्मयम् । भवन्मयी ॥ १५९ ॥

तस्येदम् ॥ ६ । ३ । १६० ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तादिदमित्यर्थे यथाविहितमणादय एयणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । उपगोरिदमौपगवम् । कापटवम् । स्रौघ्नम् । माथुरम् । दैत्यम् । बार्हस्पत्यम् । कालेयम् । आग्नेयम् । औत्सम् । स्त्रैणम । पौस्नम् । गव्यम् । नादेयम् । राष्ट्रियम् । पारीण. । भानवीयः । श्यामगवीयः । पाटलिपुत्रकः। प्राकारः । इह त्वनभिधानान्न भवति । देवदत्तस्यानन्तरः । ग्रामस्य समीपम् । विशतेरवयव एकः । शतस्य द्वौ । सहस्रस्य पञ्च । तस्येति षष्ठ्यर्थमात्रामिदमिति षष्ठ्यर्थसंबन्धिमात्रं च विवक्षितम् । यदन्यल्लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षत्वादिकं तदविवक्षितम् ॥ १६० ॥

हलसीरादिकण् ॥ ६ । ३ । १६१ ॥

आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यामिदमित्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । हालिकम् । सैरिकम् ।१६१॥

समिध आदाने टेन्यण् ॥ ६ । ३ । १६२ ॥

आधीयते येन समित्तदाधानम् । समिध् इत्येतस्मात्तस्येदमित्यर्थे टेन्यण् प्रत्ययो भवति तच्चेदिदमाधानं भवति । अणोऽपवादः । टकारो ङ्यर्थः । समिधामाधानो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् । सामिधेनीरन्वाह । पञ्चदश सामिधेन्य. ॥ १६२ ॥

विवाहे द्वन्द्वादकल् ॥ ६ । ३ । १६३ ॥

द्वन्द्वात्तस्येदमित्यर्थे विवाहेऽभिधेयेऽकल् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद । अत्रिभरद्वाजानां विवाहोऽत्रिभरद्वाजिका । वशिष्ठकश्यपिका । भृग्वङ्गिरसिका । कुत्सकुशिकिका । गर्गभार्गविका । कुरुवृष्णिका । कुरुकाशिका । लकार स्त्रीत्वार्थः ॥ १६३ ॥

अदेवासुरादिभ्यो वैरे ॥ ६ । ३ । १६४ ॥

द्वन्द्वात्षष्ठ्यन्ताद्देवासुरादिवर्जितादिदमर्थे वैरेऽकल् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । ईयं तु परत्वाद्बाधते । बाभ्रवशालङ्कायनानामिदं वैरम् बाभ्रवशालङ्कायनिका । काकोलूकस्येदं वैरम् काकोलूकिका । श्वावराहिका । श्वशृगालिका । अहिनकुलिका । अदेवासुरादिभ्य इति किम् ? दैवासुरम् । राक्षोऽसुरम् । देवासुरादयः प्रयोगगम्याः ॥ १६४ ॥

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचाच्च धर्माम्नायसंघे ॥ ६ । ३ । १६६ ॥

छन्दोगादिभ्यश्चरणेभ्यो नटशब्दाच्च तस्येदमित्यर्थे धर्मादौ ञ्य' प्रत्ययो भवति । छन्दोगादिभ्यश्चरणाकञो नटादणोऽपवाद' । छन्दोगानां धर्म आम्नायः संघो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् । धर्मादिष्विति किम् ? छन्दोगाना गृहं छान्दोगम् ॥ १६६ ॥

आथर्वणिकादणिकलुक् च ॥ ६ । ३ । १६७ ॥

आथर्वणिकशब्दात्तस्येदमित्यर्थे धर्मादावण्प्रत्यय इकलोपश्चास्य भवति । अथर्वणा प्रोक्त वेद वेत्त्यधीते वा आथर्वणिक । न्यायादित्वादिकण् । अत एव निपातनाद्गणपाठसामर्थ्याद्वा प्रोक्ताल्लुप् न भवति । आथर्वणिकाना धर्म आम्नायः सघो वा आथर्वण' । चरणादकञि प्राप्ते वचनम् ॥ १६७ ॥

चरणादकञ् ॥ ६ । ३ । १६८ ॥

चरणशब्दो वेदशाखावचनस्तद्योगात्तदध्यायिषु वर्तते । चरणवाचिनस्तस्येदमित्यर्थे धर्मादावकञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । ईयं तु परत्वाद्बाधते । कठानां धर्म आम्नायः सघो वा काठकः । चरकाणां चारक' । कलापानां कालापकः । पैप्पलादानां पैप्पलादकः । मौदानां मौदकः । आर्चाभिनामार्चाभकः । वाजसनेयिनां वाजसनेयकः ॥ १६८ ॥

गोत्राददण्डमाणवशिष्ये ॥ ६ । ३ । १६९ ॥

गोत्रवाचिनस्तस्येदमित्यर्थे दण्दमाणवशिष्यवर्जितेऽकञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । ईयाञौ तु परत्वाद्बाधते । औपगवस्येदमौपगवकम् । कापटवकम् । दाक्षकम् । प्लाक्षकम् । गार्गकम् । गार्ग्यायणकम् । ग्लौचुकायनकम् । ग्लौचुकायनकम् । अदण्डमाणवशिष्ये इति किम् ? काणव्यस्येमे काण्वा दण्डमाणवाः शिष्या वा । एवं गौकक्षाः । 'शकलादेर्यञः' (६—३—२६) इत्यञ् । दाक्षेरिमे दाक्षा' । प्लाक्षा' । माहकाः । 'वृद्धेञः' (६—३—२७) इत्यञ् । दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः आश्रमिणां रक्षापरिचरणार्था' । शिष्या अध्ययनार्था अन्तेवासिनः ॥ १६९ ॥

रैवतिकादेरीयः ॥ ६ । ३ । १७० ॥

रैवतिकादेर्गोत्रवाचिनस्तस्येदमित्यर्थे ईयः प्रत्ययो भवति । अकञादेरपवादः । रैवतिकस्येदं । रैवतिकीयम् शकटम् । रैवतिकीयः सघादिः । रैवतिकीया दण्डमाणवशिष्याः । गौरग्रीवीयः शकटम् । गौरग्रीवीय' सघादि' । गौरग्रीवीया दण्डमाणवशिष्याः । रैवतिक गौरग्रीवि स्वापिशिष्य क्षैमधृति औदमेघि औदवाहि बैजवापि । इति रैवतिकादिः ॥ १७० ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ ६ । ३ । १७१ ॥

आभ्यां गोत्रवाचिभ्यां तस्येदमित्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । अकञादेरपवादः । कुपिञ्जलस्यापत्यं कौपिञ्जलः । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः । अतो निपातनादेवाण् पादस्य च पद्भावः । तयोरिदं कौपिञ्जलं शकटम् । कौपिञ्जला दण्डमाणवशिष्याः । हास्तिपदं शकटम् । हास्तिपदा दण्डमाणवशिष्याः । अथाण्ग्रहणं किमर्थम् ? यथाविहितमित्येव ह्यण् सिद्धः । न चेय' प्राप्नोति । तदभीष्टौ हि रैवतिकादावेवैतौ पठ्येयाताम् । अकञ् प्राप्तौ वचनमनर्थकं स्यात् । नैवम् । असत्यण्ग्रहणे दण्डमाणवकशिष्येष्वकञर्थमेतत् स्यात् । तत्र ह्यकञ् प्रतिषिद्ध इति । णित्त्वं ङ्यर्थं पुंवद्भावाभावार्थं च । कौपिञ्जलीस्थूणः । हास्तिपदीस्थूण' ॥ १७१ ॥

संघघोषाङ्कलक्षणेऽञ्यञिञः ॥ ६ । ३ । १७२ ॥

अञन्ताद्यञन्तादिञन्ताच्च गोत्रवाचिनस्तस्येदमित्यर्थे सघादावण् प्रत्ययो भवति । अकञोऽपवादः । अञ्—बिदानामयं बैद. सघो घोषोऽङ्को वा । बैदं लक्षणम् । यञ्—गर्गाणामयं गार्गः सघो घोषोऽङ्को वा । गार्गं लक्षणम् । इञ्—दाक्षीणामयं दाक्षः संघो घोषोऽङ्को वा । दाक्षं लक्षणम् । सघादिष्विति किम् ? बिदाना गृहम् । अञ्यञिञ इति किम् ? औपगवकः संघादि' । गोत्रादित्येव । सौतंगमीयः सघादिः । अथाङ्कलक्षणयोः को विशेषः । लक्षणं लक्ष्यस्यैव स्वम् । यथा शिखादि । अङ्कस्तु स्वामिविशेषविज्ञापकः । स्वस्तिकादिर्गवादिस्थो न गवादीनामेव स्वं भवति ॥ १७२ ॥

शाकलादकञ् च ॥ ६ । ३ । १७३ ॥

शाकलशब्दात्तस्येदमित्यर्थे सघादावण् अकञ् च प्रत्ययो भवति । शाकल्येन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा शाकलाः । तेषां सघो घोषोऽङ्को वा शाकलः शाकलकः । शाकलं शाकलकं लक्षणम् ॥ १७३ ॥

गृहेऽग्नीधो रण् धश्च ॥ ६ । ३ । १७४ ॥

अग्नीध् ऋत्विग्विशेष' । तस्मात्तस्येदमित्यर्थे गृहे रण् प्रत्ययो भवति अन्तस्य च तृतीयबाधनार्थं धादेशः । अग्नीध इदं गृहमाग्नीध्रम् ॥ १७४ ॥

रथात्सादेश्च वोढ्रङ्गे ॥ ६ । ३ । १७५ ॥

नियमसूत्रमेतत् । रथात्केवलात्सपूर्वाच्च षष्ठ्यन्तादिदमर्थे यः प्रत्ययः स रथस्य वोढरि रथाङ्गे एव च भवति । रथस्यायं वोढा रथ्योऽश्वः । रथस्येदं रथ्यं चक्रम् । रथ्यं युगम् । सादि, द्वयो रथयोर्वोढा द्विरथः । त्रिरथ' । 'द्विगोरनपत्ये यस्वर– ' (६—१—२४) इत्यादिना यलुप् । अन्ये तु स्वरादेरेव लुपमिच्छन्ति । तन्मते द्विरथ्य. । त्रिरथ्यः । परमरथस्येदं परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् । आश्वरथम् चक्रम् । वोढ्रङ्ग एव इति नियमात् अन्यत्र वाक्यमेव न प्रत्ययः । रथस्येदं स्थानम् । अश्वरथस्य स्वामी ॥ १७५ ॥

यः ॥ ६ । ३ । १७६ ॥

रथात्केवलात्सादेश्च षष्ठ्यन्तादिदमर्थे य प्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । रथस्यायं वोढा रथ्यः । द्वयो रथयोर्वोढा द्विरथः । त्रिरथः । रथ्यम् । परमरथ्यम् । काष्ठरथ्य चक्रम् ॥ १७६ ॥

पत्त्रपूर्वादञ् ॥ ६ । ३ । १७७ ॥

पत्त्रं वाहनम् । तत्पूर्वाद्रथशब्दात्षष्ठ्यन्तादिदमर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । यापवाद । अश्वरथस्येदमाश्वरथ चक्रम् । आश्वरथ युगम् । औष्ट्ररथम् । रासभरथम् ॥ १७७ ॥

वाहनात् ॥ ६ । ३ । १७८ ॥

वाहनवाचिनस्तस्येदमित्यर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । उष्ट्रस्यायमौष्ट्रः । रासभः । हास्तो रथः ॥ १७८ ॥

वाह्यपथ्युपकरणे ॥ ६ । ३ । १७९ ॥

नियमसूत्रमिदम् । वाहनाद्योऽयं प्रत्यय उक्तः स वाह्ये पथि उपकरणे एव चेदमर्थे भवति नान्यत्र । अश्वस्यायमाश्वो रथः । आश्वः पन्थाः । आश्व पल्ययनम् । आश्वी कशा । वाह्यपथ्युपकरण एवेति नियमादन्यत्र वाक्यमेव न प्रत्ययः । अश्वानां घासः ॥ १७९ ॥

वहेस्तुरिश्चादिः ॥ ६ । ३ । १८० ॥

वहेः परो यस्तृचस्तृनो वा तृशब्दस्तदन्तान्नाम्नस्तस्येदमित्यर्थेऽञ्प्रत्ययस्तृशब्दस्य चादिरिकारो भवति । सवोढुः सारथेरिदं सांवहित्रम् ॥ १८० ॥

तेन प्रोक्ते ॥ ६ । ३ । १८१ ॥

प्रकर्षेण व्याख्यातमध्यापित वा प्रोक्तम् न तु कृतम् । तत्र कृत इत्येव गतत्वात् । तस्मिन्नर्थे तेनेति तृतीयान्तान्नाम्नो यथाविहित प्रत्यया भवन्ति । भद्रबाहुना प्रोक्तानि भाद्रबाहवानि उत्तराध्ययनानि । गणधरप्रत्येकबुद्धादिभि कृतानि तेन व्याख्यातानीत्यर्थ । याज्ञवल्क्येन याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि । पाणिनिना पाणिनीयम् । आपिशलिना आपिशलम् । काशकृत्स्निना काशकृत्स्नम् । उशनसा औशनसम् । बृहस्पतिना बार्हस्पत्यम ॥ १८१ ॥

मौदादिभ्यः ॥ ६ । ३ । १८२ ॥

मौद इत्येवमादिभ्यस्तेन प्रोक्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवन्ति । स चापवादैर्बाधितोऽणेव । अपवादस्यैव भावे वचनानर्थक्यात् । मौदेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा मौदाः । 'वेदेन्ब्राह्मणमत्रैव' (६–२–१३०) इति नियमात् अत्र वेदित्रध्येतृविषय एवाण् । एवं पैप्पलादाः । जाजलाः । माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिः । सौलभानि ब्राह्मणानि । मौदादयः प्रयोगगम्याः ॥ १८२ ॥

कठादिभ्यो वेदे लुप् ॥ ६ । ३ । १८३ ॥

कठ इत्येवमादिभ्यः प्रोक्ते यः प्रत्ययस्तस्य लुप् भवति स चेत्प्रोक्तो वेदो भवति । कठेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा कठाः । चरकाः । कर्कराः । धेनुकण्ठाः । गोगडाः । 'वेदेन्ब्राह्मणमत्रैव' (६–३–१३०) इति नियमात् वेदित्रध्येत्रोरेव विषये प्रत्ययस्य लुप् । वेद इति किम् ? चरकेण प्रोक्ताश्चारकाः श्लोकाः । चरको वैशम्पायनः । कठादयः प्रयोगगम्याः ॥ १८३ ॥

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखादीयण् ॥ ६ । ३ । १८४ ॥

तित्तिरि वरतन्तु खण्डिक उख इत्येतेभ्यस्तेन प्रोक्तेऽर्थे ईयण् प्रत्ययो भवति अणोऽपवादः स चेत्प्रोक्तो वेदो भवति । तित्तिरिणा प्रोक्त वेदं विदन्त्यधीयते वा तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीया । खाण्डिकीयाः । औखीयाः । वेदे इत्येव । तित्तिरिणा प्रोक्तास्तैत्तिराः श्लोकाः । अत्रापि 'वेदेन्ब्राह्मणमत्रैव' (६–२–१३०) इत्युपतिष्ठते ॥ १८४ ॥

छगलिनो णेयिन् ॥ ६ । ३ । १८५ ॥

छगलिन्शब्दात्तेन प्रोक्ते वेदे णेयिन् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । छगलिना प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा छागलेयिनः ॥ १८५ ॥

शौनकादिभ्यो णिन् ॥ ६ । ३ । १८६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यस्तेन प्रोक्ते वेदे णिन्

प्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । शौनकेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा शौनकिनः । शाङ्गरविणः । वाजसनेयिनः । वेद इत्येव । शौनकीया शिक्षा । शौनक शाङ्गरव वाजसनेय शापेय काकेय (शाफेय) शाष्पेय शाल्फेय स्कन्ध स्कम्भ देवदर्श रज्जुभार रज्जुतार रज्जुकण्ठ दामकण्ठ कठ शाठ कुशाठ कुशाप कुशायन आश्वपञ्चम तलवकार पुरुषांसक पुरुषांसक हरिद्र तुम्बुरु उपलप आलम्बिक पलिङ्ग कमल ऋचाभ आरुणि ताण्ड्य श्यामायन खादायन कषायतल स्तम्भ । इति शौनकादयः । आकृतिगणोऽयम् । तेन भाल्लविना प्रोक्तं ब्राह्मणं विदन्त्यधीयते वा भाल्लविनः शाठ्यायनिनः ऐतरेयिणः इत्यादि सिद्धं भवति । ब्राह्मणमपि वेद एव । मन्त्रब्राह्मणं हि वेदः ॥१८६॥

पुराणे कल्पे ॥ ६ । ३ । १८७ ॥

तेनेति तृतीयान्तात्प्रोक्तेऽर्थे णिन् प्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । स चेत्प्रोक्तः पुराणः कल्पो भवति । पिङ्गेन प्रोक्तः कल्पः पुराणः पैङ्गी कल्पः । तृणपिङ्गेन तार्णपिङ्गी कल्पः । अरुणपराजेन आरुणपराजी कल्पः । येऽपि पैङ्गिनं कल्पं विदन्त्यधीयते वा तेऽपि पैङ्गिनः । आरुणपराजिनः । प्रोक्ताद्धि लुबुक्तैव । पुराण इति किम् ? आश्मरथः कल्पः । आश्मरथ्येन प्रोक्तः कल्पः उत्तरकल्पेभ्य आरातीय इति श्रूयते ॥१८७॥

काश्यपकौशिकाद्वेदवच्च ॥६ । ३ । १८८॥

आभ्यां तेन प्रोक्ते पुराणे कल्पे णिन् प्रत्ययो भवति । ईयापवादः । वेदवच्चास्मिन्कल्पे कार्यं भवति । काश्यपेन प्रोक्तं पुराणं कल्पं विदन्त्यधीयते वा काश्यपिनः । कौशिकेन कौशिकिनः । काश्यपिनां धर्मः आम्नायः सङ्घो वा काश्यपकः । कौशिकिनां कौशिककः । वेदवच्चेत्यतिदेशाद्वेदेन् ब्राह्मणमत्रैवेति नियमाद्वेदित्रध्येतृविषयता 'चरणादकञ्' (६-३-१६७) इत्यकञ् च भवति । कल्प इत्येव । काश्यपीया संहिता । पुराण इत्येव । इदानींतनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तः कल्पः काश्यपीयः । वेदवच्चेति अतिदेशार्थं वचनम् ॥ १८८ ॥

शिलालिपाराशर्यान्नटभिक्षुसूत्रे ॥६ । ३ । १८९॥

शिलालिन् पाराशर्य इत्येताभ्यां तेन प्रोक्ते यथासङ्ख्यं नटसूत्रे भिक्षुसूत्रे च णिन् प्रत्ययो भवति । अणञपवादः । वेदवच्चास्मिन् कार्यं भवति । नटानामध्ययनं नटसूत्रम् । भिक्षूणामध्ययनं भिक्षुसूत्रम् । शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रं विदन्त्यधीयते वा शैलालिनो नटाः । पराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं विदन्त्यधीयते वा पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनां धर्मः आम्नायः सङ्घो वा शैलालकम् । पाराशरकम् । अतिदेशाद्वेदित्रध्येतृविषयता चरणादकञ् च भवति । नटभिक्षुसूत्र इति किम् ? शैलालं पाराशरम् ॥१८९॥

कृशाश्वकर्मन्दादिन् ॥ ६ । ३ । १९० ॥

आभ्यां तेन प्रोक्ते यथासङ्ख्यं नटसूत्रे च इन् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । वेदवच्चास्मिन् कार्यं भवति । कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रं विदन्त्यधीयते वा कृशाश्विनो नटाः । कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं विदन्त्यधीयते वा कर्मन्दिनो भिक्षवः । अतिदेशादकञ् च । कार्शाश्वकम् । कार्मन्दकम् । नटसूत्रे कापिलेयशब्दादपीच्छन्त्येके । कापिलेयिनो नटाः । कापिलेयन आम्नायः ॥ १९० ॥

उपज्ञाते ॥ ६ । ३ । १९१ ॥

तेनेति वर्तते । प्रथमत उपदेशेन विना वा ज्ञातमुपज्ञातम् प्रथमतः कृतं वोपज्ञातम् । तस्मिन्नर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पाणिनेन पाणिनिना

वोपज्ञातं पाणिनीयम् अकालकं व्याकरणम् । काश-कृत्स्नं गुरुलाघवम् ॥१९१॥

कृते ॥ ६ । ३ । १९२ ॥

तेनेति तृतीयान्तात्कृते उत्पादितेऽर्थे यथाविहितमणादयो भवन्ति । शिवेन कृतो ग्रन्थः शैवः । वाररुचानि वाक्यानि । जलूकेन जलूकया वा कृता जालूका. श्लोकाः । जालुकिना जालुका । अत्र 'वृद्धेञः' (६–३–२७) इत्यञ् । सिद्धसेनीयः स्तव.। इष्टकाभिः कृतः प्रासाद ऐष्टकः । नारदेन कृत गीतं नारदीयम् । मनसा कृता मानसी कन्या । तक्ष्णा कृतः प्रसादः इत्यादावनभिधानान्न भवति । कृते ग्रन्थे एवेच्छन्त्यन्ये ॥१९२॥

नाम्नि मक्षिकादिभ्यः ॥ ६ । ३ । १९३ ॥

मक्षिकादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्य' कृतेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति नाम्नि प्रत्ययान्त चेन्नाम भवति । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु । सरघाभिः सारघम् । गर्मुद्भिर्गार्मुतम् । नर्मुकाभिर्नार्मुकम् । नाम्नीति किम् ? मक्षिकाभिः कृत शकृत् । वातपैः कृत वातपमित्यत्राणन्तं नाम नेयान्तमितीयो न भवति । मक्षिका सरघा गर्मुत् नर्मुका पुत्तिका क्षुद्रा भ्रमर वटर वातप । इति मक्षिकादय' प्रयोगगम्या' ॥१९३॥

कुलालादेरकञ् ॥ ६ । ३ । १९४ ॥

कुलाल इत्येवमादिभ्यस्तेन कृतेऽर्थेऽकञ् प्रत्ययो भवति नाम्नि सञ्ज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुटकम् । नाम्नीत्यभिधेयनियमार्थम् । तेन घटघटीशरावोदञ्चनाद्येव भाण्डं कौलालकम् न यत्किञ्चित्कुलालकृतम् । शूर्पपिटकपटलिकापिच्छिकाद्येव भाण्ड वारुटकम् नान्यत् । एवमन्यत्राप्यभिधेयनियमः । कुवाल वरुट कर्मार निषाद चण्डाल सेना सिरन्ध्र देवराजन् देवराज परिषद् वधू भद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार अश्वपाक रुरु । इति कुलालादिः ॥१९४॥

सर्वचर्मण ईनेनञौ ॥ ६ । ३ । १९५ ॥

सर्वचर्मन्शब्दात्तेन कृते इन ईनञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । नाम्नीत्यधिकारादभिधेयनियमः । सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मीण' सार्वचर्मीणः । अत्र सर्वशब्दस्य कृतापेक्षस्य चर्मशब्देनायोगिनापि 'नाम नाम्ना'–(३–१–१८) इत्यादिना समासः ॥१९५॥

उरसो याणौ ॥ ६ । ३ । १९६॥

उरस्शब्दात्तेन कृते य अण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो नाम्नि । उरसा कृतः उरस्यः औरसः. ॥१९६॥

छन्दस्यः ॥ ६ । ३ । १९७ ॥

छन्दस्शब्दात्तेन कृते य' प्रत्ययो निपात्यते नाम्नि । छन्दसा इच्छया कृतश्छन्दस्यः । न तु प्रवचनेन गायत्र्यादिना वा । नाम्नीत्यधिकारदभिधेयव्यवस्था । निपातनात् क्वचिदन्यत्रापि भवति । ओश्रावयेति चतुरक्षरम् अस्तु श्रौषट् इति चतुरक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम् यजेति द्व्यक्षरम् द्व्यक्षरो वषट्कारः, एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यो यज्ञमनुविहित' । अत्र स्वार्थे यः । यथानुष्टुबादिरक्षरसमूहश्छन्दस्तथैषा सप्तदशानामक्षराणां समूहश्छन्दस्य उच्यते ॥१९७॥

अमोऽधिकृत्यग्रन्थे ॥ ६ । ३ । १९८ ॥

कृत इति वर्तते । अम इति द्वितीयान्तादधिकृत्य कृते ग्रन्थेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अधिकृत्य प्रस्तुत्य उद्दिश्येत्यर्थः । तदपेक्षा द्वितीया । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रः । भद्रा भाद्रः । सुतारां सौतारः । भीमरथामधिकृत्य कृताख्यायिका भैमरथी ।

ग्रन्थ इति किम् ? सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः। कथं वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिका वासवदत्ता उर्वशी सुमनोहरा बलिबन्धनं सीताहरणमिति । उपचाराद्ग्रन्थे ताच्छब्द्यं भविष्यति ॥१९८॥

ज्योतिषम् ॥ ६ । ३ । १९९ ॥

ज्योतिःशब्दादमोऽधिकृत्य कृते ग्रन्थेऽण् प्रत्ययो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते । ज्योतींष्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषम् ॥ १९९ ॥

शिशुक्रन्दादिभ्य ईयः ॥ ६ । ३ । २०० ॥

शिशुक्रन्द इत्येवमादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽधिकृत्य कृते ग्रन्थे ईयः प्रत्ययो भवति । शिशुक्रन्दमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः । यमसभीयः । इन्द्रजननीयः । प्रद्युम्नप्रत्यागमनीयः । प्रद्युम्नोदयनीयः । सीताहरणीयः । सीतान्वेषणीयः । शिशुक्रन्दादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः । शिशुक्रन्दशब्दात्केचिन्नेच्छन्ति । शैशुक्रन्दम् ॥२००॥

द्वंद्वात्प्रायः ॥ ६ । ३ । २०१ ॥

द्वन्द्वात्समासादमोऽधिकृत्य कृते ग्रन्थे प्राय ईयः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । वाक्यपदीयम् । द्रव्यपर्यायीयम् । शब्दार्थसंबन्धीयम् । श्येनकपोतीयम् । प्राय इति किम् ? दैवासुरम् । राक्षोसुरम् । गौणमुख्यम् ॥२०१॥

अभिनिष्क्रामति द्वारे ॥ ६ । ३ । २०२ ॥

द्वितीयान्तादभिनिष्क्रामति अभिनिर्गच्छत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति तच्चेदभिनिष्क्रामद्द्वारं भवति । स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कन्यकुब्जद्वारम् । माथुरम् । नादेयम् । राष्ट्रियं द्वारम् । करणभूतस्यापि द्वारस्याभिनिष्क्रमणक्रियायां स्वातन्त्र्यविवक्षा । यथा साध्वसिश्छनत्तीति । रचनाबहिर्भावे वा निष्क्रमिः । यथा गृहकोणो निष्क्रान्तः । द्वार इति किम् ? स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति चैत्रः ॥२०२॥

गच्छति पथि दूते ॥ ६ । ३ । २०३ ॥

द्वितीयान्ताद्गच्छत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति योऽसौ गच्छति स चेत्पन्था दूतो वा भवति । स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्था दूतो वा । माथुरः । नादेयः । राष्ट्रियः । पथिस्थेषु गच्छत्सु तद्धेतुः पन्था अभिगच्छतीत्युच्यते । स्रुघ्नादिप्राप्तिर्वा पथो गमनम् । पथिदूत इति किम् ? स्रुघ्नं गच्छति साधुः । पाटलिपुत्रं गच्छति नौः पण्य वणिग्वा ॥२०३॥

भजति ॥ ६ । ३ । २०४ ॥

द्वितीयान्ताद्भजत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। स्रुघ्नं भजति स्रौघ्नः । माथुरः । नादेयः । राष्ट्रियः ॥२०४॥

महाराजादिकण् ॥ ६ । ३ । २०५ ॥

महाराजशब्दात् द्वितीयान्ताद्भजत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । महाराजं भजति माहाराजिकः ॥२०५॥

अचित्तादेशकालात् ॥ ६ । ३ । २०६ ॥

देशकालवर्जितं यदचित्तमचेतनं तद्वाचिनो द्वितीयान्ताद्भजत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । अणादेर्बाधकः । अपूपान्भजति आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । पायसिकः । अचित्तादिति किम् ? दैवदत्तः । अदेशकालादिति किम् ? स्रौघ्नः । हैमनः । ॥२०६॥

वासुदेवार्जुनादकः ॥ ६ । ३ । २०७ ॥

आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां भजत्यर्थेऽकः प्रत्ययो भवति । ईयाकञोरपवादः । वासुदेवं भजति वासुदेवकः । यदा वासुदेवशब्दः संज्ञाशब्दोऽक्षत्रियवचन-

स्तदोत्तरेणाकञ् न प्राप्नोति किं तु 'ढोरीय.' (६—३ ३१) इतीय. स्यात् इति तद्ग्रहणम् । अर्जुनं भजति अर्जुनकः । अर्जुनशब्दः क्षत्रियवाचीत्युत्तरेणाकञ् स्यादिति केनैव सिद्धेऽकविधानं वासुदेवीं भजति वासुदेवक अर्जुनीमर्जुनक इति एवमर्थम् ॥२०७॥

गोत्रक्षत्रियेभ्योऽकञ् प्रायः ॥ ६ । ३ । २०८॥

गोत्रवाचिभ्य' क्षत्रियवाचिभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्यो भजत्यर्थेऽकञ् प्रत्ययो भवति प्राय' । अणाद्यपवाद. । ग्लुचुकायर्नि भवति ग्लौचुकायनकः । औपगवकः । दाक्षक । गार्गक' । गार्ग्यायणकः । क्षत्रिय, नाकुलक' । साहदेवक' । दौर्योधनकः । दौ'शासनक. । वहुवचन क्षत्रियविशेषपरिग्रहार्थम् । प्राय इति किम्? पणिनोऽपत्यं पाणिन' तं भजति पाणिनीयः । पौरवीयः ॥२०८॥

सरूपाद् द्रेः सर्वं राष्ट्रवत् ॥ ६ । ३ । २०९॥

'राष्ट्रक्षत्रियात्सरूपाद्राजापत्ये द्रिरञ्' (६—१ ११४) इति प्रस्तुत्य सरूपाद्यो द्रिः प्रत्यय उक्तस्तदन्तस्य द्वितीयान्तस्य भजतीत्यर्थे सर्वं प्रत्ययः प्रकृतिश्च राष्ट्रवद्भवति । राष्ट्रवाचिनी या प्रकृतिर्वृजि इत्यादिस्ततश्च य प्रत्ययो 'वृजिमद्राद्देशात्कः' (६—३ ३७) इत्यादिना विहितस्तदुभयं वार्ज्य इत्येवमादे सरूपस्य द्रिप्रत्ययान्तस्य भजतीत्यस्मिन् विषये भवतीत्यर्थ' । वार्ज्यं वार्ज्यौ वृजीन् वा भजति वृजिक. । माद्रं माद्रौ मद्रान्वा भजति मद्रक । अत्र कप्रत्यय. । पाण्ड्य पाण्ड्यौ पाण्डून्वा भजति पाण्डवक' । आङ्गक । वाङ्गक । पाञ्चालक. । वैदेहक' । औदुम्बरक' । तैलखलक । अत्र 'वहुविषयेभ्य.' (६-३ ४४) इत्यकञ् । कौरवक' । कौरव' । यौगन्धरक । यौगन्धर । अत्र 'कुरुयुगधराद्वा' (६—३—५२) इति वाकञ् । ऐक्ष्वाक. । अत्र 'कोपान्त्याच्चाण्' (६—३—५५) इत्यण् । सरूपादिति किम्? पौरवीयम् । अत्र पुरू राजा अनुखण्डो जनपद इति सारूप्यं नास्ति । अत एव 'पुरुमगध'—इत्यादौ द्विस्वरत्वेनैव सिद्धे पुरुग्रहणमसरूपार्थं कृतम् । द्रेरिति किम्? पञ्चालान् ब्राह्मणान् भजति पाञ्चालः । अत्र 'वहुविषयेभ्यः, इत्यकञ् न भवति । सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थम् । तच्च वार्ज्यमाद्रपाण्ड्यकौरव्या. प्रयोजयन्ति । अन्यत्र हि नास्ति विशेषः ॥२०९॥

टस्तुल्यदिशि ॥ ६ । ३ । २१० ॥

ट इति सहार्थतृतीयान्तात्तुल्यदिश्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । तुल्या समाना साधारणा दिक् यस्य स तुल्यदिक् । एकदिगित्यर्थ' । सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् । सुदामा नाम पर्वतो यस्यां दिशि तस्यां विद्युत् । तेन सा सुदाम्ना सहैकदिगुच्यते । सूर्येण सहैकदिक् सौरी वलाका । हिमवता एकदिक् हैमवती गङ्गा । त्रिककुदा एकदिक् त्रैककुदी लङ्का ॥२१०॥

तसिः ॥ ६ । ३ । २११ ॥

ट इति तृतीयान्तात्तुल्यदिश्यर्थे तसिरित्ययं प्रत्ययो भवति । पूर्वेण यथास्वमणादय एयणादयश्च विहिता प्रत्ययान्तरमिद सर्वप्रकृतिविषयं विधीयते । सुदाम्ना एकदिक् सुदामतः । सूर्यतः । हिमवत्तः । त्रिककुत्त' । पीलुमूलत' । पार्श्वतः । पृष्ठतः । इकारो 'वत्तस्याम्' (१—१—३४) इत्यत्र विशेषणार्थ' ॥२११॥

यश्चोरसः ॥ ६ । ३ । २१२ ॥

उरस् इत्येतस्मात् तृतीयान्तात्तुल्यदिश्यर्थे यः प्रत्ययश्चकारात्तसिश्च भवतः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्य' । उरस्तः ॥२१२॥

सेर्निवासादस्य ॥ ६ । ३ । २१३ ॥

सेरिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं निवासश्चेत्स भवति । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासो देश उच्यते । स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः । माथुरः । नादेय । राष्ट्रियः ॥२१३॥

आभिजनात् ॥ ६ । ३ । २१४ ॥

सेर्निवासादस्येति वर्तते । अभिजनः पूर्वबान्धवाः । तेषामयमाभिजन । से' प्रथमान्तादाभिजनान्निवासादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्नोऽस्याभिजनो निवासः स्रौघ्नः । माथुरः । नादेयः । राष्ट्रियः ॥२१४॥

शण्डिकादेर्ण्यः ॥ ६ । ३ । २१५ ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रथमान्तेभ्य आभिजननिवासवाचिभ्योऽस्येत्यस्मिन्नर्थे ण्यः प्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । शण्डिक आभिजनो निवासोऽस्य शाण्डिक्यः । कौचवार्यः । शण्डिक कूचवार सर्वसेन सर्वकेश शङ्ख शक शट रक चरण शंकर बोध । इति शण्डिकादिः ॥२१५॥

सिन्ध्वादेरञ् ॥ ६ । ३ । २१६ ॥

सिन्ध्वादिभ्य' प्रथमान्तेभ्य आभिजननिवासवाचिभ्योऽस्येत्यस्मिन्नर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । सिन्धुराभिजनो निवासोऽस्य सैन्धवः । वार्णवः । सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज कुलूज गन्धार कश्मीर सल्व किष्किन्ध गब्दिक उरस् दरद् ग्रामणी काण्डवरक । सल्वान्तेभ्यो नृनृस्थाकञोऽपवादोऽञ् । शेषेभ्यो बहुविषयराष्ट्रलक्षणस्याकञो ग्रामणीकाण्डवरकाभ्यामीयस्य । तक्षशिलादिभ्यस्तु अञ् नोच्यते उत्सर्गेणैव सिद्धत्वात् ॥२१६॥

सलातुरादीयण् ॥ ६ । ३ । २१७ ॥

सलातुरशब्दात्प्रथमान्तादाभिजननिवासवाचिनोऽस्येत्यस्मिन्नर्थे ईयण् प्रत्ययो भवति । सलातुर आभिजनो निवासोऽस्य सालातुरीयः पाणिनिः ॥२१७॥

तूदीवर्मत्या एयण् ॥ ६ । ३ । २१८ ॥

तूदी वर्मतीशब्दाभ्यां प्रथमान्ताभ्यामाभिजननिवासवाचिभ्यामस्येत्यर्थे एयण् प्रत्ययो भवति । तूदी आभिजनो निवासोऽस्य तौदेय । वार्मतेयः ॥२१८॥

गिरेरीयोऽस्त्राजीवे ॥ ६ । ३ । २१९ ॥

गिरिर्य आभिजनो निवासस्तदभिधायिनः प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ईयः प्रत्ययो भवति अस्त्राजीवे अस्त्रमाजीवो जीविका यस्य तस्मिन्नायुधजीविन्यभिधेय इत्यर्थः । हृद्रोल' पर्वत आभिजनो निवासोऽस्यास्त्राजीवस्य हृद्रोलीयः । एवं भोजकटीयः । रोहितगिरीयः । अन्धश्मीयः । गिरेरिति किम् ? सांकाश्यकोऽस्त्राजीवः । 'प्रस्थपुर'–(६–३–४२) इत्यादिनाकञ् । अस्त्राजीव इति किम् ? ऋक्षोदः पर्वत आभिजनो निवासोऽस्य आर्क्षोदो ब्राह्मणः । पृथुः पर्वत आभिजनो निवासोऽस्य पार्थवः ॥२१९॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६ । ३ ॥

जयस्तम्भान् सीमन्यनुजलधिवेलं निहितवान्, वितानैर्ब्रह्माण्डं शुचिगुणगरिष्ठैः पिहितवान् ॥
यशस्तेजोरूपैरलिपत जगन्त्यर्धघुसृणैः, कृतो यात्रानन्दो विरमति न किं सिद्धनृपतिः ॥१॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

इकण् ॥ ६ । ४ । १ ॥

अण' पूर्णोऽवधिः । अधिकारोऽयम् आ पादपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रापवादविषयं परिहृत्येकणित्यधिकृतं वेदितव्यम् ॥ १ ॥

तेन जितजयद्दीव्यत्खनत्सु ॥ ६ । ४ । २ ॥

तेनेति तृतीयान्ताज्जिते जयति दीव्यंत खनति चार्थे इकण् प्रत्ययो भवति । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । शलाकिकम् । अक्षैर्जयति आक्षिक' । शालाकिकः । अक्षैर्दीव्यति आक्षिक' । शालाकिकः । अभ्र्या खनति आभ्रिक' । कौद्दालिक । अभ्री काष्ठमयी तीक्ष्णाग्रा । इह तेनेति करणे तृतीया वेदितव्या नान्यत्रानभिधानात् । तेन देवदत्तेन जितम् धनेन जितमित्यत्र न भवति । अभ्र्या खनन्नङ्गुल्या खनतीत्यत्र तु सत्यप्यङ्गुलेः करणत्वे मुख्यकरणभावोऽभ्र्या एव नाङ्गुलेरित्यङ्गुलिशब्दान्न भवति । यथा स्रुघ्नादागच्छन्वृक्षमूलादागत इति । जयदादिषु त्रिषु कालो न विवक्षितः जिते तु विवक्षितः । बहुवचनं पृथगर्थताभिव्यक्त्यर्थम् ॥ २ ॥

संस्कृते ॥ ६ । ४ । ३ ॥

तेनेति तृतीयान्तात्सस्कृतेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । सत उत्कर्षाधान सस्कारः । दध्ना सस्कृत दाधिकम् । मारिचिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । उपाध्यायेन सस्कृत औपाध्यायिक शिष्य. । विद्यया सस्कृतो वैद्यिक । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ३ ॥

कुलत्थकोपान्त्यादण् ॥ ६ । ४ । ४ ॥

कुलत्थशब्दात्ककारोपान्त्याच्च शब्दरूपात्तेन सस्कृतेऽर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । इकणोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । अन्ये तु कुलत्थशब्दात्सकाराकान्तथकारात्प्रत्ययं मन्यन्ते । कौलस्थः । कोपान्त्य, तित्तिडीकेन तित्तिडीकाभिर्वा सस्कृतं तैत्तिडीकम् । दर्दुरूकेण दार्दुरूकम् । मरण्डूकेन मारण्डूकम् । अन्ये तु कवर्गोपान्त्यादपीच्छन्ति । मौद्गम् । सारघम् ॥४॥

संसृष्टे ॥ ६ । ४ । ५ ॥

तेनेति तृतीयान्तात्ससृष्टेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । मिश्रणमात्र ससर्ग इति पूर्वोक्तात्संस्कृताद्भेदः । दध्ना ससष्टं दाधिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । पैप्पलिकम् । वैषिका भिक्षा' । आशुचिकमन्नम् ॥५॥

लवणादः ॥ ६ । ४ । ६ ॥

लवणशब्दात्तेन संसृष्टे अकारः प्रत्ययो भवति । लवणेन ससृष्टो लवण. सूपः । लवण' शाकः । लवणा यवागू' । लवणशब्दो द्रव्यशब्दो गुणशब्दश्च । तत्र द्रव्यवाची लवणशब्द. प्रत्ययं प्रयोजयति न गुणवाची । गुणेन विश्लेषपूर्वकस्य ससर्गस्याभावात् ॥६॥

चूर्णमुद्गाभ्यामिनणौ ॥ ६ । ४ । ७ ॥

आभ्यां तेन संसृष्टे यथासख्यमिन् अण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवत' । चूर्णैः ससृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः । चूर्णिन्यो धानाः । मुद्गै. ससृष्टो मौद्ग ओदनः । मौद्गी यवागूः ॥७॥

व्यञ्जनेभ्य उपसिक्ते ॥ ६ । ४ । ८ ॥

व्यञ्जनवाचिनस्तृतीयान्तादुपसिक्तेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । सूपेन उपसिक्त' सौपिकः ओदनः । दाधिक ओदनः । घार्तिकः सूपः । तैलिकं शाकम् । व्यञ्जनेभ्य इति किम् ? उदकेन उपसिक्त ओदन' । व्यञ्जनशब्दो रूढ्या सूपादौ वर्तते । उपसिक्त इति

किम् ? भूपेन संसृष्टा स्थाली । उपसिक्तमिति यद्व्रोजनार्थमुपादीयते भोज्यादि तदुच्यते न स्थाल्यादि । उपसिक्तं संसृष्टमेव तत्र'संसृष्टे' (६ । ४ । ५) इत्येव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । व्यञ्जनैः संसृष्टे उपसिक्त एव उपसिक्ते च व्यञ्जनैरेव । वहुवचनं स्वरूपविधेर्निरासार्थम् ॥८॥

तरति ॥ ६ । ४ । ९ ॥

तेनेति तृतीयान्तात्तरत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । उडुवेन तरति औडुविकः । काण्डप्लविकः । गौपुच्छिक. ॥९॥

नौद्विस्वरादिकः ॥ ६ । ४ । १० ॥

नौशव्दाद् द्विस्वराच्च नाम्नस्तृतीयान्तात्तरत्यर्थे इकः प्रत्ययो भवति । नावा तरति नाविकः । नाविका । द्विस्वर,घटिकः । प्लविकः । दृतिकः । वाहुकः । वाहुका ॥१०॥

चरति ॥ ६ । ४ । ११ ॥

तेनेति तृतीयान्ताच्चरत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । चरतिरिह गत्यर्थो भक्ष्यार्थश्च गृह्यते । गत्यर्थ, हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । घाण्टिकः । आकषिकः । आकषः सुवर्णनिकषोपलः औषधपेषणपाषाणश्च । भक्ष्यर्थ, दध्ना चरति दाधिकः । शार्ङ्गवेरिकः ॥११॥

पर्पादेरिकट् ॥ ६ । ४ । १२ ॥

पर्प इत्येवमादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यश्चरत्यर्थे इकट् प्रत्ययो भवति । पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । अश्विक' । अश्विकी । पर्प अश्व अश्वत्थ रथ अर्घ्य व्याल व्यास । इति पर्पादिः ॥१२॥

पदिकः ॥ ६ । ४ । १३ ॥

पादशव्दात्तेन चरत्यर्थे इकट् प्रत्ययो भवति अस्य पद्भावश्च निपात्यते । पादाभ्यां चरति पदिकः ॥१३॥

श्वगणाद्वा ॥ ६ । ४ । १४ ॥

श्वगणशव्दात्तेन चरत्यर्थे इकट् प्रत्ययो वा भवति । श्वगणेन चरति श्वगणिकः । श्वगणिकी । पक्षे इकण् श्वागणिकः । श्वागणिकी । 'श्वादेरिति' (६—४—१०) इति वात्प्रागौर्न भवति ॥१४॥

वेतनादेर्जीवति ॥ ६ । ४ । १५ ॥

तेनेति वर्तते । वेतन इत्येवमादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो जीवत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवति वैतनिकः । वाहिक' । वेतन वाह अर्धवाह धनुस् दण्ड धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण भृति उपवेश उपस्था उपास्ति उपस्थान सुख शय्या सुखशय्या शक्ति उपनिषत् उपरिजन स्फिज स्फिग वाल पुतचाल उपदेश पाद उपहस्त । इति वेतनादिः ॥१५॥

व्यस्ताच्च क्रयविक्रयादिकः ॥ ६ । ४ । १६ ॥

क्रयविक्रयशव्दात्समस्ताद्व्यस्ताच्च तेन जीवत्यर्थे इकःप्रत्ययो भवति । क्रयविक्रयेण जीवति क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥१६॥

वस्नात् ॥ ६ । ४ । १७ ॥

वस्नात्तेन जीवत्यर्थे इकः प्रत्ययो भवति । वस्नं मूल्यं तेन जीवति वस्निकः ॥१७॥

आयुधादीयश्च ॥ ६ । ४ । १८ ॥

आयुधशव्दात्तेन जीवत्यर्थे ईयश्चकारादिकश्च प्रत्ययौ भवतः । आयुधीयः । आयुधिकः आयुधिका । आयुधादिकेकणोः स्त्रियां विशेष' ॥१८॥

व्रातादीनञ् ॥ ६ । ४ । १९ ॥

व्रातशव्दात्तेन जीवत्यर्थे ईनञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तयः शरीरायासजीविनः सघा

व्राता । तत्साहचर्यात्तत्कर्मापि व्रातम् । तेन जीवति व्रातीनः । ञकारो वृद्ध्यर्थः । तेन 'तद्धित. स्वरवृद्धि—' (३–२–५५) इत्यादिना पुंवद्भावो न भवति । व्रातीनाभार्यः ॥१९॥

निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादेः ॥ ६ । ४ । २० ॥

अक्षद्यूत इत्येवमादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो निर्वृत्तेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं वैरम् । जाङ्घाप्रहतिकं वैरम् । अक्षद्यूत जङ्घाप्रहत जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहार पादस्वेद पादस्वेदन कण्टकमर्द कण्टकमर्दन शर्करामर्दन गत आगत गतागत यात उपयात यातोपयात गतानुगत अनुगत । इत्यक्षद्यूतादिः ॥२०॥

भावादिमः ॥ ६ । ४ । २१ ॥

भाववाचिनस्तेन निर्वृत्तेऽर्थे इम. प्रत्ययो भवति । पाकेन निर्वृत्त पाकिमम् । सेकिमम् । त्यागिमम् । रोगिमम् । कुट्टिमम् । सम्मूर्च्छिमम् ॥२१॥

याचितापमित्यात्कण् ॥ ६ । ४ । २२ ॥

याचित अपमित्य इत्येताभ्या तेन निर्वृत्ते कण् प्रत्ययो भवति । याचितेन याच्ञया निर्वृत्तं याचितकम् । अपमित्येति यवन्तम् । अपमित्य प्रतिदानेन निर्वृत्तमापमित्यकम् ॥२२॥

हरत्युत्सङ्गादेः ॥ ६ । ४ । २३ ॥

उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो हरत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिक । उडुपेन औडुपिक । उड्डुपेन औड्डुपिक । उत्सङ्ग उडुप उड्डुप उत्पुत उत्पुट पिटक पिटाका । इत्युत्सङ्गादि ॥२३॥

भस्त्रादेरिकट् ॥ ४ । ६ । २४ ॥

भस्त्रादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो हरत्यर्थे इकट् प्रत्ययो भवति । भस्त्रया हरति भस्त्रिक । भस्त्रिकी । भरटिकः भरटिकी । भस्त्रा भरट भरण शीर्षभार शीर्षेभार अङ्गभार अङ्गेभार अंसभार अंसेभार । इति भस्त्रादिः ॥२४॥

विवधवीवधाद्वा ॥ ६ । ४ । २५ ॥

विवधवीवध इत्येताभ्यां तेन हरत्यर्थे इकट् प्रत्ययो वा भवति । विवधेन हरति विवधिक । विवधिकी । वीवधिकः । वीवधिकी । पक्षे इकण् । वैवधिक । वैवधिकी । विवधवीवधशब्दौ समानार्थौ पथि पर्याहारे च वर्तते ॥२५॥

कुटिलिकाया अण् ॥ ६ । ४ । २६ ॥

कुटिलिकाशब्दात्तृतीयान्ताद्धरत्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । कुटिलिकाशब्देनाग्रेवक्रा लोहादिमयी अङ्गाराकर्षणी यष्टिर्वा कुटिला गतिर्वा पलालोत्क्षेपणोऽग्रेवक्रो दण्डो वा परिव्राजकोपकरणविशेषो वा चौराणां नौगृहाद्यारोहणार्थं दामाग्रप्रतिबद्ध आयसोऽर्द्धाङ्कुशो वोच्यते । कुटिलिकया हरत्यङ्गारान् कौटिलिकः कर्मार । कुटिलिकया हरति व्याध कौटिलिको मृगः । कुटिलिकया हरति पलालं कौटिलिकः कर्षकः । कुटिलिकया हरति पुष्पाणि कौटिलिक परिव्राजकः । कुटिलिकया हरति नावं कौटिलिकश्चौरः ॥ २६ ॥

ओजःसहोम्भसो वर्तते ॥ ६ । ४ । २७ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् इत्येतेभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो वर्तते इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । वृत्तिरात्मयापना चेष्टा वा । ओजसा बलेन वर्तते औजसिकः । सहसा प्रसहनेन पराभिभवेन वा साहसिकः । अम्भसा जलेन आम्भसिक. ॥ २७ ॥

तं प्रत्यनोर्लोमेपकूलात् ॥ ६ । ४ । २८ ॥

तेनेति निवृत्तम् । तमिति द्वितीयान्तात्प्रति अनु इत्येताभ्यां परो यो लोमशब्द ईपशब्दः कूलशब्दश्च

तदन्ताद्वर्तते इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति। प्रतिलोमं वर्तते प्रातिलोमिकः। आनुलोमिकः। प्रातीपिकः। आन्वीपिकः। प्रातिकूलिकः। आनुकूलिकः। अकर्मकस्यापि वृत्तेर्योगे प्रतिलोमादेः क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया। तमिति पुंलिङ्गनिर्देशोऽसदेहार्थः॥ २८॥

परेर्मुखपार्श्वात् ॥ ६ । ४ । २९ ॥

परिशब्दाद्यो मुखशब्दः पार्श्वशब्दश्च तदन्तात् द्वितीयान्तात् वर्तते इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति। परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः। परिपार्श्वं वर्तते पारिपार्श्विकः। परिर्वर्जने सर्वतोभावे वा। स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा वर्तमानोऽथवा यतोयतः स्वामिमुखं ततस्ततो वर्तमानः पारिमुखिकः सेवकः। एवं पारिपार्श्विकः॥२९॥

रक्षदुञ्छतोः ॥ ६ । ४ । ३० ॥

तमिति द्वितीयान्ताद्रक्षति उञ्छति चार्थे इकण् प्रत्ययो भवति। समाजं रक्षति सामाजिकः। सामवायिकः। नागरिकः। सांनिवेशिकः। बदराण्युञ्छति उच्चिनोति बादरिकः। श्यामाकिकः। नैवारिकः॥३०॥

पक्षिमत्स्यमृगार्थाद् घ्नति ॥ ६ । ४ । ३१ ॥

तमिति द्वितीयान्तेभ्यः पक्ष्यर्थेभ्यो मत्स्यार्थेभ्यो मृगार्थेभ्यश्च घ्नत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति। पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः। मात्सिकः। मार्गिकः। अर्थग्रहणात्तत्पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च भवति। शाकुनिकः। मायूरिकः। तैत्तिरिकः। मैनिकः। शाफरिकः। शाकुलिकः। हारिणिकः। सौकरिकः। नैयङ्कुकः। अथाजिह्मान् हन्ति अनिमिषान् हन्तीत्यत्र कस्मान्न भवति? नैतन्मत्स्येत्यस्य स्वरूपं न विशेषो न पर्यायः अपि त्वसाधारणं विशेषणं यथा जिह्मगा भुजगाः अनिमिषा देवा इति ॥३१॥

परिपन्थात्तिष्ठति च ॥ ६ । ४ । ३२ ॥

परिपन्थशब्दाद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति घ्नति चार्थे इकण् प्रत्ययो भवति। परिपन्थं तिष्ठति हन्ति वा पारिपन्थिकश्चौरः। अत एव निर्देशात् परिपथशब्दस्येकणोऽन्यत्रापि वा परिपन्थादेशः। तेन परिपन्थं गच्छति परिपन्थं पश्यति इत्याद्यपि भवति ॥३२॥

परिपथात् ॥ ६ । ४ । ३३ ॥

तिष्ठतीति वर्तते। परिपथशब्दाद् द्वितीयान्तात्तिष्ठत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति। परिर्वर्जने सर्वतोभावे वा। पथः परि सर्वतः पन्थानं वा परिपथम्। परिपथं तिष्ठति पारिपथिकः। पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठतीत्यर्थः ॥३३॥

अवृद्धेर्गृह्णति गर्ह्ये ॥ ६ । ४ । ३४ ॥

तमिति द्वितीयान्ताद्वृद्धिशब्दवर्जिताद्गृह्णत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति। योऽसौ गृह्णाति स चेदन्यायेन ग्रहणाद्गर्ह्यो निन्द्यो भवति। द्विगुणं गृह्णाति द्वैगुणिकः। त्रैगुणिकः। वृधुषीं वृद्धिं गृह्णाति वार्धुषिकः। अल्पं दत्त्वा प्रभूतं गृह्णन्नपन्यायकारी निन्द्यते। अवृद्धेरिति किम्? वृद्धिं गृह्णातीति वाक्यमेव। गर्ह्ये इति किम्? दत्तं गृह्णाति ॥३४॥

कुसीदादिकट् ॥ ६ । ४ । ३५ ॥

तमिति द्वितीयान्तात्कुसीदशब्दाद्गर्ह्ये गृह्णत्यर्थे इकट् प्रत्ययो भवति। कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यमपि कुसीदम्। तद्गृह्णाति कुसीदिकः। कुसीदिकी। टकारो ङ्यर्थः ॥३५॥

दशैकादशादिकश्च ॥ ६ । ४ । ३६ ॥

तमिति द्वितीयान्ताद्दशैकादशशब्दाद्गर्ह्ये गृह्णत्यर्थे इकश्चकारादिकट् च प्रत्ययो भवति। दशभिरेकादश दशैकादशाः। तान्गृह्णाति दशैकादशिकः। दशैका-

दशिका । दशैकादशिकी । दशैकादशादित्यत एव निपातनादकारान्तत्वम् । तच्च वाक्ये प्रयोगार्थम् । दशैकादशान् गृह्णाति । अन्ये दशैकादश गृह्णातीति विगृह्णन्ति । तदपि अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति न्यायादुपपद्यते ॥३६॥

अर्थपदपदोत्तरपदललामप्रतिकण्ठात् ॥ ६ । ४ । ३७ ॥

गर्ह्ये इति निवृत्तम् । अर्थात्पदात्पदशब्द उत्तर पदं यस्य तस्मात् ललामात् प्रतिकण्ठाच्च द्वितीयान्ताद्गृह्णत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । अर्थं गृह्णाति आर्थिकः । पदं पादिकः । पदोत्तरपद, पूर्वपदं पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । आदिपदिकः । आन्तपदिकः । ललामं लालामिकः । प्रतिकण्ठं प्रातिकण्ठिकः । अव्ययीभावसमासाश्रयणादिह न भवति । प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठः तं गृह्णाति । उत्तरपदग्रहणाद्बहुप्रत्ययपूर्वान्न भवति । बहुपदं गृह्णाति ॥३७॥

परदारादिभ्यो गच्छति ॥ ६ । ४ । ३८ ॥

परदारादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो गच्छत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । परदारान् गच्छति पारदारिकः । गौरुदारिकः । गौरुतल्पिकः । सभर्तृकां गच्छति साभर्तृकिकः । भ्रातृजायिकः । परदारादयः प्रयोगगम्याः ॥३८॥

प्रतिपथादिकश्च ॥ ६ । ४ । ३९ ॥

प्रतिपथशब्दाद्द्वितीयान्ताद्गच्छत्यर्थे इक प्रत्ययो भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं इकण् । पन्थानं२ प्रति पथोऽभिमुखमिति वा प्रतिपथम् । तद्गच्छति प्रतिपथिकः प्रातिपथिको वा ॥३९॥

माथोत्तरपदपदव्याक्रन्दाद्धावति ॥६ ।४ । ४०॥

तमिति वर्तते । माथ उत्तरपदं यस्य तस्मान्नाम्नः पदवीशब्दादाक्रन्दशब्दाच्च द्वितीयान्ताद्धावत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः । शौक्लमाथिकः । माथशब्दः पथिपर्यायः । दण्ड इव माथो दण्डमाथः ऋजुमार्ग उच्यते । पदवीं धावति पादविकः । आक्रन्दन्ति यत्र स देश आक्रन्दः आक्रन्द्यते इति वा आक्रन्दः आर्तायनं शरणमुच्यते । आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः । उत्तरपदग्रहणाद्बहुप्रत्ययपूर्वान्न भवति । बहुमाथं धावति ॥ ४० ॥

पश्चात्यनुपदात् ॥ ६ । ४ । ४१ ॥

पश्चातीति प्रकृतिविशेषणम् । पश्चादर्थः पश्चात् । पश्चादर्थे वर्तमानादनुपदशब्दाद द्वितीयान्ताद्धावत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदं धावति आनुपदिकः । प्रत्यासत्त्या धावतीत्यर्थः । पश्चातीति किम् ? । अनुपदं धावति । अत्र 'दैर्घ्येऽनुः' (३–१–३४) समीपे 'प्रात्यव–' (३–१–४७) इत्यादिना वा समासः ॥ ४१ ॥

सुस्नातादिभ्यः पृच्छति ॥ ६ । ४ । ४२ ॥

तमिति वर्तते । सुस्नातादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य पृच्छत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखरात्रिकः । सौखशायनिकः । सौखगाय्यिकः । सुस्नातादयः प्रयोगगम्याः ॥४२॥

प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति । ६ । ४ । ४३ ॥

प्रभूतादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो ब्रुवत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । प्रभूतं ब्रूते प्राभूतिकः । पर्याप्तं ब्रूते पार्याप्तिकः । वैपुलिकः । वैचित्रिकः । नैपुणिकः । क्रियाविशेषणादयमिष्यते । तेनेह न भवति । प्रभूतमर्थं ब्रूते पर्याप्तमर्थं ब्रूत इति । क्वचिदक्रियाविशेष-

णादपि । स्वर्गमनं ब्रूते सौवर्गमनिकः । स्वागतिकः । सौवस्तिकः । प्रभूतादयः प्रयोगगम्याः ॥४३॥

माशब्दइत्यादिभ्यः ॥६ । ४ । ४४ ॥

माशब्द इत्यादिभ्यो ब्रुवत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । इति शब्दो वाक्यपरामर्शार्थः । माशब्द इति ब्रूते माशब्दिकः । मा शब्दः क्रियतामिति ब्रूत इत्यर्थः । कार्यः शब्द इति ब्रूते कार्यशब्दिकः । नित्यः शब्द इति ब्रूते नैत्यशब्दिकः । माशब्द इत्यादयः प्रयोगगम्याः । वाक्यात्प्रत्ययविधानार्थं वचनम् ॥ ४४ ॥

शाब्दिकदार्दरिकलालाटिककौक्कुटिकम् ॥ ६ । ४ । ४५ ॥

शाब्दिकादय शब्दा यथास्वं प्रसिद्धेऽर्थविशेपे इकण् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शब्दं करोति शाब्दिकः । यः कश्चिच्छब्दं करोति न स सर्वः शाब्दिकः किं तर्हि य शब्दं जानाति वैयाकरणः स एवाविनष्टं शब्दमुच्चारयन् शाब्दिक उच्यते । एव दार्दरिक । दर्दरो घटो वादित्रं च तत्र वादित्र कुर्वन्नेवमुच्यते । ललाटं पश्यति लालाटिकः । ललाटदर्शनेन दूरावस्थानं लक्ष्यते तेन च कार्येष्वनुपस्थानम् । यः सेवको दृष्टं स्वामिनो ललाटमिति दूरतो याति न स्वामिकार्येषूपतिष्ठते स एवमुच्यते । ललाटमेव वा कोपप्रसादलक्षणाय य पश्यति स लालाटिक । कुक्कुटीं पश्यति कौक्कुटिक । कुक्कुटीशब्देन कुक्कुटीपातो लक्ष्यते । तेन च देशस्याल्पता । यो हि भिक्षुरविक्षिप्तदृष्टि. पादविक्षेपे देशे चक्षुः सयम्य पुरो युगमात्रदेशप्रेक्षी गच्छति स एवमुच्यते । यो वा तथाविधमात्मानमतथाविधोऽपि सदर्शयति सोऽपि कौक्कुटिक । दाम्भिकचेष्टा वा मिथ्याशौचादिः कुक्कुटी । तामाचरन् कौक्कुटिक । हृदयावयवो वा कुक्कुटी तां पश्यति कौक्कुटिको भिक्षुः । निभृत इत्यर्थ । तदेतत्सर्वं निपातनाल्लभ्यते ॥४५॥

समूहार्थात्समवेते ॥ ६ । ४ । ४६ ॥

समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः समवेते तादात्म्यात्तदेकदेशीभूतेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । समूहं समवैति सामूहिकः । सामाजिक । सांसदिकः । सामवायिकः । गौष्ठिकः । तदेकदेशीभावमनुभवन्नेवमुच्यते । समवेत्यापगते तु समवेतशब्दो न वर्तते यथा सुप्तोत्थिते सुप्तशब्द इति तत्र न भवति ॥४६॥

पर्षदो ण्यः ॥ ६ । ४ । ४७ ॥

पर्षच्छब्दाद् द्वितीयान्तात्समवेतेऽर्थे ण्यः प्रत्ययो भवति । पर्षदं समवैति पार्षद्यः । परिषच्छब्दादपीच्छन्त्यन्ये पारिषद्यः ॥ ४७ ॥

सेनाया वा ॥ ६ । ४ । ४८ ॥

सेनाशब्दाद्द्वितीयान्तात्समवेतेऽर्थे ण्यः प्रत्ययो वा भवति । सेना समवैति सैन्यः । पक्षे समूहार्थात्समवेते इतीकण् । सैनिकः । सेनैव सैन्यमिति तु भेषजादित्वात्स्वार्थे ट्यण् ॥ ४८ ॥

धर्माधर्माच्चरति ॥ ६ । ४ । ४९ ॥

धर्म अधर्म इत्येताभ्यां द्वितीयान्ताभ्या चरत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । चरतिस्तात्पर्येणानुष्ठाने । धर्मं चरति धार्मिकः । आधर्मिक ॥ ४९ ॥

षष्ठ्या धर्म्ये ॥ ६ । ४ । ५० ॥

षष्ठ्यन्ताद्धर्म्येऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । धर्मो न्यायोऽनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेत धर्म्यम् । शुल्कशालाया धर्म्यम् शौल्कशालिकम् । आपणिकम् । गौल्मिकम् । आतरिकम् ॥ ५० ॥

ऋन्नरादेरण् ॥ ६ । ४ । ५१ ॥

ऋकारान्तेभ्यो नरादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो धर्म्येऽर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । नुर्धर्म्यं नारम् । स्त्रियां

नारी । मातुर्मात्रम् । पितुः पैत्रम् । शास्तुः शास्त्रम् । विकर्तुः वैकर्त्रम् । होतुर्हौत्रम् । पोतुः पौत्रम् । उद्गातुः औद्गात्रम् । नरादि । नरस्य धर्म्यम् नारम् । स्त्रियां नारी । नृशब्देनैव रूपद्वये सिद्धे नरशब्दादिकण् माभूदिति तद्ग्रहणम् । महिष्या माहिषम् । नर महिषी प्रजावती प्रजापति विलेपिका प्रलेपिका अनुलेपिका वर्णक पेषिका वर्णकपेषिका मणिपाली पुरोहित अनुचारक अनुवाक यजमान होतृयजमान । इति नरादिः ॥ ५१ ॥

विभाजयितृविशसितुर्णीड्लुक् च ॥६।४।५२॥

आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां धर्म्येऽर्थेऽण् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगे च विभाजयितुर्णिलुक् विशसितुश्चेड्लुक् भवति । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् । विशसितुर्वैशस्त्रम् ॥ ५२ ॥

अवक्रये ॥ ६ । ४ । ५३ ॥

अवक्रियते येनेच्छानियमितेन द्रव्येण कियन्तमपि कालमापणादि सोऽवक्रमः । भोमनिर्वेशो भाटकमिति यावत् । षष्ठ्यन्तान्नाम्नोऽवक्रयेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । आपणस्यावक्रयः आपणिकः । शौल्कशालिक । आतरिकः । गौल्मिकः । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणापि अवक्रयो भवतीत्यय धर्म्याद्भिद्यते ॥ ५३ ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ६ । ४ । ५४ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । तच्चेत् प्रथमान्तं पण्यं विक्रेयं भवति । अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः । पण्यार्थो वृत्तावन्तर्भूत इति पण्यशब्दस्याप्रयोगः । एवं शाष्कुलिकः । मौदकिकः । लावणिकः ॥ ५४ ॥

किशरादेरिकट् ॥ ६ । ४ । ५५ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यस्तदस्य पण्यमित्यस्मिन् विषये इकट् प्रत्ययो भवति । किशरादयो गन्धद्रव्यविशेषवचनाः । किशरं किशरो वा पण्यमस्य किशरिकः । किशरिकी स्त्री । तगरिकः । तगरिकी स्त्री । किशर तगर स्थगर उशीर हरिद्रा हरिद्रु हरिद्रुपर्णी गुग्गुलु गुग्गुल नलद । इति किशरादिः ॥ टकारो ङ्यर्थः ॥ ५५ ॥

शलालुनो वा ॥ ६ । ४ । ५६ ॥

शलालुशब्दाद्गन्धविशेषवाचिनस्तदस्य पण्यमित्यस्मिन् विषये इकट् प्रत्ययो भवति वा । शलालु पण्यमस्य शलालुकः । शलालुकी । पक्षे इकण् । शालालुकी ॥५६॥

शिल्पम् ॥ ६ । ४ । ५७ ॥

तदस्येति वर्तते । तदिति प्रथमान्तादस्येत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेच्छिल्पं भवति । शिल्पं कौशलम् विज्ञानप्रकर्षः । अनेन तन्निर्वर्त्यः क्रियाविशेषो लक्ष्यते । नृत्तं शिल्पमस्य नार्तिकः । गीतं गैतिकः । वादनं वादनिकः । मृदङ्गो मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पाणविकः । मौरजिकः । वैणिकः । मृदङ्गादिशब्दा वादनार्थवृत्तयः प्रत्ययमुत्पादयन्ति न द्रव्यवृत्तयः । उत्पादनार्थवृत्तिभ्यस्त्वनभिधानान्न भवति । अत एव कुम्भकारादावभिधेये मृदङ्गकरणादिभ्य एव प्रत्ययः । मृदङ्गकरणं शिल्पमस्य मार्दङ्गकरणिकः । वैणाकरणिकः । मृदङ्गवादनादिभ्योऽप्यनभिधानान्न भवति । शिल्पार्थो वृत्तावन्तर्भूत इति शिल्पशब्दस्याप्रयोगः ॥५७॥

मड्डुकझर्झराद्वाण् ॥ ६ । ४ । ५८ ॥

मड्डुकझर्झर इत्येताभ्यां तदस्य शिल्पमित्येतस्मिन् विषये अण् प्रत्ययो वा भवति । मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः । झार्झरः । पक्षे इकण् । माड्डुकिकः । झार्झरिकः ॥५८॥

शीलम् ॥ ६ । ४ । ५९ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेच्छीलं भवति । शीलं प्राणिनां स्वभावः । फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिरिति यावत् । अपूपा अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । ताम्बूलिकः । परुषवचनं शीलमस्य पारुषिकः । एवमाक्रोशिक । मृदङ्गादिवदपूपादयः शब्दाः क्रियावृत्तयः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । शीलार्थो वृत्तावन्तर्भूत इति शीलशब्दस्याप्रयोगः ॥५९॥

अङ्स्थाच्छत्रादेरञ् ॥ ६ । ४ । ६० ॥

अङ्प्रत्ययान्तात्तिष्ठतेश्छत्र इत्यादिभ्यश्च तदस्य शीलमित्यस्मिन् विषयेऽञ् प्रत्ययो भवति । आस्था शीलमस्य आस्थ । सांस्थः । आवस्थः । सामास्थः । वैयवस्थः । नैष्ठः । वैष्ठः । 'उपसर्गादातः' (५—३—११०) इत्यङ् । आन्तस्थः । भिदादित्वादङ् । छत्रादि, छत्रं शीलमस्य छात्रः । छत्रशब्देन गुरुकार्येष्ववहितस्य शिष्यस्य छत्रक्रियातुल्या गुरुच्छिद्राच्छादनाऽपायरक्षणादिका क्रियोच्यते उपचारात् । शिष्यो हि छत्रवद् गुरुच्छिद्रावरणादिप्रवृत्तश्छात्र इत्युच्यते । अभ्यासापेक्षाऽपि क्रिया शीलमित्युच्यते । यथा शीलिता विद्येति । चुराशीलः चौरः । तपःशीलः तापसः । कर्मशीलः कार्मः । स्त्रियां छात्री चौरी तापसी । छत्र चुरा तपस् कर्मन् शिक्षा चुक्षा चिक्षा भिक्षा भक्षा तितिक्षा बुभुक्षा विश्रधा उदस्थान उपस्थान पुरोडा कृषि मन्द्र सत्य अनृत विशिख विशिखा प्ररोह । इति छत्रादिः ॥६०॥

तूष्णीकः ॥ ६ । ४ । ६१ ॥

तूष्णींशब्दात्तदस्य शीलमित्यस्मिन्विषये कः प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । तूष्णींभावः शीलमस्य तूष्णीकः ॥६१॥

प्रहरणम् ॥ ६ । ४ । ६२ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेत्प्रहरणं भवति । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । प्रासिकः । चाक्रिकः । मौष्टिकः । धानुष्कः । मौद्गरिकः । मौसलिकः । चरतीत्यत्र व्यापारसाधनात् प्रत्ययो यथा अश्वेन चरतीति । शिल्पमित्यत्र तु विज्ञानातिशये यथा नृत्तं शिल्पमस्येति । अनेन तु व्यापाराभावेऽपि परिज्ञानमात्रे प्रत्ययः ॥६२॥

परश्वधाद्वाण् ॥ ६ । ४ । ६३ ॥

परश्वधशब्दात्तदस्य प्रहरणमित्यस्मिन्विषयेऽण् प्रत्ययो वा भवति । परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधः । पक्षे इकण् । पारश्वधिकः ॥६३॥

शक्तियष्टेष्टीकण् ॥ ६ । ४ । ६४ ॥

शक्ति यष्टि इत्येताभ्यां तदस्य प्रहरणमित्यस्मिन् विषये टीकण् प्रत्ययो भवति । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । शाक्तीकी । याष्टीकः । याष्टीकी । कथं शाक्तिकः शक्त्या जीवतीति वेतनादीकणा भविष्यति ॥६४॥

वेष्ट्यादिभ्यः ॥ ६ । ४ । ६५ ॥

इष्टि इत्येवमादिभ्यस्तदस्य प्रहरणमित्यस्मिन्विषये टीकण् वा भवति । पक्षे प्रहरणमितीकण् । इष्टिः प्रहरणमस्य ऐष्टीकः । ऐष्टीकी । ऐष्टिकः । ईषा प्रहरणमस्य ऐषीकः । ऐषीकी । ऐषिकः । कम्पनं प्रहरणमस्य काम्पनीकः । काम्पनीकी । काम्पनिकः । अम्भःप्रहरणः आम्भसीकः । अम्भसीकी । आम्भसिकः । दण्डप्रहरणः दाण्डीकः । दाण्डीकी । दाण्डिकः । इष्ट्यादयः प्रयोगगम्याः ॥६५॥

नास्तिकास्तिकदैष्टिकम् ॥ ६ । ४ । ६६ ॥

एते शब्दास्तदस्येत्यस्मिन्विषये इकण्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । निपातनं रूढ्यर्थम् । नास्ति पर-

लोक' पुण्यं पापमिति वा मतिरस्य नास्तिकः। अस्ति परलोकः पुण्य पापमिति वा मतिरस्य आस्तिकः। नास्त्यस्तिशब्दौ तिवादिप्रतिरूपके अव्यये। निपातनादेव वा तदिति प्रथमाधिकारेऽपि आख्यातान्नास्तीति पदसमुदायाच्च प्रत्ययः दिष्ट दैवं तत्प्रमाणमिति मतिरस्य दिष्टा वा प्रमाणानुपातिनी मतिरस्य दैष्टिक. ॥६६॥

वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे ॥ ६ । ४ । ६७ ॥

तदस्येति वर्तते। तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेदनुयोगविषये वृत्तोऽपपाठो भवति। अनुयोग' परीक्षा। एकमन्यदपपाठोऽनुयोगे वृत्तमस्य ऐकान्यिकः। द्वैयन्यिकः। त्रैयन्यिक.। सख्यान्यशब्दयोस्तद्धिते विषयभूते समास.। ततस्तद्धित.। वृत्तोऽपपाठोऽनुयोग इत्यस्य तु वृत्तावन्तर्भावादप्रयोग। अन्यत्व चापपाठस्य सम्यक्पाठापेक्षम्। वृत्त इति किम्? वर्तमाने वर्त्स्यति च न भवति। अपपाठ इति किम्? एकमन्यदस्य दु'खमनुयोगे वृत्तम्। जयोऽनुयोगे वृत्तः। अनुयोगे इति किम्? स्वैराध्ययने माभूत्। अन्ये त्वपपाठादन्यत्राप्यध्ययनमात्रे प्रत्ययमिच्छन्ति। एकं रूपमध्ययने वृत्तमस्य ऐकरूपिक' ऐकग्रन्थिकः ॥६७॥

बहुस्वरपूर्वादिकः॥ ६ । ४ । ६८ ॥

बहुस्वरं पूर्वपद यस्य तस्मान्नाम्न प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे इकः प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेद्वृत्तोपपाठोऽनुयोगे भवति। एकादशान्यान्यपपाठरूपाण्यनुयोगेऽस्य वृत्तानि एकादशान्यिक'। एकादशान्यिका स्त्री। द्वादशान्यिक। द्वादशान्यिका स्त्री। त्रयोदशान्यिक'। त्रयोदशान्यिका। चतुर्दशान्यिक'। चतुर्दशान्यिका। अत्राप्यन्ये पूर्ववदन्यत्रापीच्छन्ति। द्वादश रूपाण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशरूपिकः ॥६८॥

भक्ष्यं हितमस्मै ॥ ६ । ४ । ६९ ॥

तदिति वर्तते। तदिति प्रथमान्तादस्मै इति चतुर्थ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेद्भक्ष्यं हित भवति। अपूपा भक्ष्य हितमस्मै आपूपिकः। शाष्कुलिकः। मौदकिकः। गौडधानिक'। भक्ष्यमिति किम्? देवदत्तो हितोऽस्मै। हितमिति किम्? अपूपा भक्ष्यमहितमस्मै। हितार्थो भक्षणक्रिया च तद्धितवृत्तावेवान्तर्भवति ॥ ६९ ॥

नियुक्तं दीयते ॥ ६ । ४ । ७० ॥

तदिति अस्मै इति च वर्तते। तदिति प्रथमान्तादस्मै इति चतुर्थ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्त तच्चेन्नियुक्तमव्यभिचारेण नित्य वा दीयते। अग्रभोजनमस्मै नियुक्तं दीयते आग्रभोजनिकः। आग्रफलिकः। मांसिक'। आपूपिक'। शाष्कुलिकः। ग्रामिकः। आग्रहारिक'। अस्मै इत्येव। रजकस्य वस्त्र नित्य दीयते। अर्प्यते इत्यर्थ' ॥ ७० ॥

श्राणामांसौदनादिको वा ॥ ६ । ४ । ७१ ॥

श्राणामांसौदन इत्येताभ्यां तदस्मै नियुक्तं दीयत इत्यस्मिन् विषये इकः प्रत्ययो वा भवति। श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते श्राणिकः पथ्यागी। श्राणिका। मांसौदनिकः। मासौदनिका। पक्षे इकण्। श्राणिकी। मांसौदनिकी। इकेकणोः स्त्रियां विशेषः। अन्ये त्विकं नेच्छन्ति ॥ ७१ ॥

भक्तौदनाद्वाणिकट् ॥ ६ । ४ । ७२ ॥

भक्त ओदन इत्येताभ्यां यथासख्यमण् इकट् प्रत्ययौ वा भवतः तदस्मै नियुक्तं दीयते इत्यस्मिन्विषये। भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः। औदनिकः। औदनिकी। पक्षे इकण्। भाक्तिकः। औदनिकः। ओदनशब्दादिकण नेच्छन्त्यन्ये ॥ ७२ ॥

नवयज्ञादयोऽस्मिन्वर्तन्ते ॥ ६ । ४ ॥ ७३ ॥

नवयज्ञादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो वर्तन्त इत्येवमुपाधिभ्योऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । नवा यज्ञा अस्मिन्वर्तन्ते नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः । नवयज्ञादयः प्रयोगगम्याः ॥ ७३ ॥

तत्र नियुक्ते ॥ ६ । ४ । ७४ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तान्नियुक्तेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । नियुक्तोऽधिकृतो व्यापारित इत्यर्थः । पूर्वकस्य नियुक्तमित्यस्य क्रियाविशेषणरूपस्याव्यभिचारो नित्यमिति चार्थः । प्रत्ययार्थश्चायम् । स तु प्रकृत्यर्थोपाधिः । शुल्कशालायां नियुक्तः शौल्कशालिकः । आपणिकः । आतरिकः । दौवारिकः । आक्षपटलिकः ॥ ७४ ॥

अगारान्तादिकः ॥ ६ । ४ । ७५ ॥

अगारान्तात्तत्र नियुक्तेऽर्थे इकः प्रत्ययो भवति । देवागारिकः । देवगारिका । भाण्डागारिकः । भाण्डागारिका । आयुधागारिकः । आयुधागारिका । कोष्ठागारिकः । कोष्ठागारिका ॥७५॥

अदेशकालादध्यायिनि ॥ ६ । ४ । ७६ ॥

तत्रेति वर्तते । अध्ययनस्य यौ प्रतिषिद्धौ देशकालौ तावदेशकालौ । तद्वाचिनः सप्तम्यन्तादध्यायिन्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । अदेश, अशुचावध्यायी आशुचिकः । श्मशानेऽध्यायी श्माशानिकः । श्मशानाभ्यासिकः । अकाल, सान्ध्यिकः । औत्पातिकः । आनध्यायिकः । अदेशकालादिति किम् ? स्वाध्यायभूमावध्यायी । पूर्वाह्णेऽध्यायी ॥ ७६ ॥

निकटादिषु वसति ॥ ६ । ४ । ७७ ॥

निकटादिभ्य सप्तम्यन्तेभ्यो वसत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । निकटे वसति नैकटिकः । आरण्य-

केन भिक्षुणा ग्रामात्क्रोशे वस्तव्यमिति यस्य शास्त्रितो वासः स एवोच्यते । एतदर्थ एव च तत्रेत्यधिकारे सप्तमीनिर्देशः । वृक्षमूले वसति वार्क्षमूलिकः । श्माशानिकः । आभ्यवकाशिकः । आवसथिकः । निकटादयः प्रयोगगम्याः ॥७७॥

सतीर्थ्यः ॥ ६ । ४ । ७८ ॥

सतीर्थ्य इति समानतीर्थशब्दात्तत्र वसत्यर्थे यः प्रत्ययो निपात्यते समानशब्दस्य च सभावः । समानतीर्थे वसति सतीर्थ्यः । तीर्थमिह गुरुरुच्यते ॥७८॥

प्रस्तारसंस्थानतदन्तकठिनान्तेभ्यो व्यवहरति ॥ ६ । ४ । ७९ ॥

प्रस्तारसस्थान इत्येताभ्यां प्रस्तारान्तात् सस्थानान्तात् कठिनान्ताच्च व्यवहरत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । व्यवहरतिरिह क्रियातत्त्वे क्रियाया अविपरीतस्वभावे । यथा लौकिको व्यवहार इत्यत्र । प्रस्तारे व्यवहरति प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः । तदन्त, कांस्यप्रस्तारिकः । लौहप्रस्तारिकः । गौसस्थानिकः । आश्वसंस्थानिकः । कठिनान्त, वांशकठिनिकः । वार्ध्रकठिनिकः । कठिनं तापसभाजनं पीठ वा । बहुवचनं कठिनान्तेति स्वरूपग्रहणव्युदासार्थम् रूढ्यर्थं च । प्रस्तारसस्थानाभ्यां तदन्ताभ्यां केचिन्नेच्छन्ति ॥ ७९ ॥

संख्यादेश्चार्हदलुचः ॥ ६ । ४ । ८० ॥

आ अर्हदर्थादित ऊर्ध्वं या प्रकृतिरुपादास्यते तस्याः केवलायास्तदन्तायाश्च सख्यापूर्वाया वक्ष्यमाणः प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् न चेत्सा लुगन्ता भवति । चन्द्रायणं चरति चान्द्रायणिकः । द्वे चन्द्रायणे चरति द्वैचन्द्रायणिकः । पारायणमधीते पारायणिकः । द्वे पारायणे अधीते द्वैपारायणिकः । संख्यादेरिति किम् ? परमपारायणमधीते । महापारायणमधीते । चकार

केवलार्थः । आर्हत इत्यत्राकारोऽभिविधौ । तेनार्हदर्थेऽपि भवति । द्वे सहस्रे द्विसहस्रं वार्हति द्विसाहस्रः । अलुच इति किम् ? द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीत द्विशूर्पम् । अत्र 'शूर्पाद्वाञ्' (६-४-१३७) इत्यञ् । 'अनाम्न्यद्विः प्लुप्' (६-४-१४१) इति लुप् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् । त्रिशौर्पिकम् । पुनरीय 'शूर्पाद्वाञ्'(६-४-१३७) इत्यञ् न भवति ॥८०॥

गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये ॥ ६ । ४ । ८१ ॥

गोदानादिभ्यो निर्देशात् पष्ठयन्तेभ्यो ब्रह्मचर्येऽभिधेये इकण् प्रत्ययो भवति । गोदानस्य ब्रह्मचर्यं गौदानिकम् । आदित्यव्रतानामादित्यव्रतिकम् । महानाम्नीनां माहानाम्निकम् । गोदानादय' प्रयोगगम्या' । येभ्योऽस्मिन्नर्थे इकण् दृश्यते ते गोदानादय' ॥८१॥

चन्द्रायणं च चरति ॥ ६ । ४ । ८२ ॥

चन्द्रायणशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयान्ताद्गोदानादिभ्यश्चार्थात् द्वितीयान्तेभ्यश्चरत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । चन्द्रायणं चरति चान्द्रायणिकः । गोदान चरति गौदानिकः । आदित्यव्रतिक' । महानाम्न्यो नाम ऋचः । तत्साहचर्यात्तासां व्रतमपि महानाम्न्यः । महानाम्नीव्रतं चरति माहानाम्निकः ॥८२॥

देवव्रतादीन् डिन् ॥ ६ । ४ । ८३॥

देवव्रतादिभ्यो निर्देशादेव द्वितीयान्तेभ्यश्चरत्यर्थे डिन् प्रत्ययो भवति । देवव्रत चरति देवव्रती । तिलव्रती । अवान्तरदीक्षी । महाव्रती । देवव्रतादय. प्रयोगगम्या' । डित्करणमुत्तरत्रान्त्यस्वरादिलोपार्थम् ॥८३॥

डकश्चाष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणाम् ॥ ६ । ४ । ८४ ॥

वर्षाणां सवन्धिनोऽष्टाचत्वारिंशच्छब्दादव्रतवृत्तेनिर्देशादेव द्वितीयान्ताच्चरत्यर्थे डकश्चकाराद्डिन् च प्रत्ययो भवति । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षसहितं व्रतमष्टाचत्वारिंशत्, तच्चरति अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ॥८४॥

चातुर्मास्यं तौ यलुक् च ॥ ६ । ४ । ८५ ॥

चातुर्मास्यशब्दादव्रतवृत्तेर्निर्देशादेव द्वितीयान्ताच्चरत्यर्थे तौ डकडिनौ प्रत्ययौ यलोपश्च भवति । चतुर्पु मासेपु भवानि 'यज्ञे ञ्य' ' (६-३-१३३) इति ञ्य. चातुर्मास्यानि नाम यज्ञाः । तत्सहचरितानि व्रतानि चातुर्मास्यानि तानि चरति चातुर्मासकः चातुर्मासी ॥८५॥

क्रोशयोजनपूर्वाच्छताद्योजनाच्चाभिगमार्हे ॥ ६ । ४ । ८६ ॥

क्रोशशब्दपूर्वाद्योजनशब्दपूर्वाच्च शताद्योजनशब्दाच्च निर्देशादेव पञ्चम्यन्तादभिगमार्हेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको मुनिः । यौजनशतिको मुनि । यौजनिक' साधु' ॥ ८६ ॥

तद्यात्येभ्यः ॥ ६ । ४ । ८७ ॥

तदिति द्वितीयान्तेभ्य एभ्यः क्रोशशत योजनशत योजन इत्येतेभ्यो याति गच्छत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । क्रोशशत याति क्रौशशतिक' । यौजनशतिकः । यौजनिको दूतः । एभ्य इति किम् ? नगर याति चैत्रः ॥७७॥

पथ इकट् ॥ ६ । ४ । ८८ ॥

पथिन्शब्दात्तदिति द्वितीयान्ताद्यात्यर्थे इकट् प्रत्ययो भवति । पन्थानं याति पथिक' । पथिकी स्त्री । टकारो ङ्यर्थ' । द्वौ पन्थानौ याति द्विपथिक' । द्विपथिकी स्त्री । कटमकृत्वा इकड्वचनं परत्वात्समासान्ते कृतेऽपि यदा स्यादित्येवमर्थम् ॥८८॥

नित्यं णः पन्थश्च ॥ ६ । ४ । ८९ ॥

नित्यमिति प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथिन्शब्दाद्-द्वितीयान्तान्नित्यं यात्यर्थे णः प्रत्ययो भवति पथिन्-शब्दस्य च पन्थादेशः । पन्थानं नित्यं याति पान्थः । पान्था स्त्री । द्वौ पन्थानौ नित्यं याति द्वैपन्थः । द्वैपन्था स्त्री । नित्यमिति किम् ? पथिकः ॥८९॥

शङ्कूत्तरकान्ताराजवारिस्थलजङ्गलादेस्तेनाहृते च ॥ ६ । ४ । ९० ॥

शङ्कु उत्तर कान्तार अज वारि स्थल जङ्गल इत्येतत्पूर्वपदात् पथिन्नन्तात्तेनेति तृतीयान्तादाहृते याति चार्थे इकण् प्रत्ययो भवति । शङ्कुपथेनाहृतो याति वा शाङ्कुपथिकः । औत्तरपथिकः । कान्तारपथिकः । आजपथिकः । वारिपथिकः । स्थालपथिकः । जाङ्गलपथिकः ॥९०॥

स्थलादेर्मधुकमरिचेऽण् ॥ ६ । ४ । ९१ ॥

स्थलपूर्वपदात्पथिन्नन्तात्तृतीयान्तादाहृतेऽर्थेऽण् प्रत्ययो भवति तच्चेदाहृतं मधुकं मरिचं वा भवति । स्थलपथेनाहृतं मधुकं मरिचं वा स्थालपथम् । मधुकमरिच इति किम् ? स्थालपथिकमन्यत् ॥९१॥

तुरायणपारायणं यजमानाधीयाने ॥ ६ । ४ । ९२ ॥

आभ्यां निर्देशादेव द्वितीयान्ताभ्यां यथासंख्य यजमानेऽधीयाने चार्थे इकण् प्रत्ययो भवति । तुरायणं नाम यज्ञस्तं यजते तौरायणिकः । पारायणमधीते पारायणिकः ॥९२॥

संशयं प्राप्ते ज्ञेये ॥ ६ । ४ । ९३ ॥

संशयमिति द्वितीयान्तात्प्राप्तेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति स चेत्प्राप्तोऽर्थो ज्ञेयो भवति । संशयं प्राप्तः सांशयिकः । सांशयिकोऽयमूर्ध्वो न जाने स्थाणुरुत पुरुष इति । सांशयिकश्चैत्रो न जाने जीवति उत मृत इति । ज्ञेय इति किम् ? संशयितरि माभूत् । सोऽपि हि संशयं प्राप्तो भवति । तस्य तत्र भावात् ॥९३॥

तस्मै योगादेः शक्ते ॥ ६ । ४ । ९४ ॥

योगादिभ्यस्तस्मै इति चतुर्थ्यन्तेभ्यः शक्तेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । योगाय शक्तः यौगिकः । सांतापिकः । योग सन्ताप सन्नाह संग्राम संयोग संपराय संघात संपाद संपादन संक्रम संपेष संवेश संमोदन निष्पेष निःसर्ग निर्घोष निसर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास सक्तु मांस ओदन मांसौदन सक्तु-मांसौदन । इति योगादिः ॥९४॥

योगकर्मभ्यां योकञौ ॥ ६ । ४ । ९५ ॥

आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां शक्तेऽर्थे यथाक्रमं य उकञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । योगाय शक्तः योग्यः । कर्मणे शक्तं कार्मुकम् । एवं योगशब्दस्य द्वैरूप्यम् ॥९५॥

यज्ञानां दक्षिणायाम् ॥ ६ । ४ । ९६ ॥

यज्ञवाचिभ्यो निर्देशादेव षष्ठ्यन्तेभ्यो दक्षिणायामर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । यज्ञकर्मकृता वेतनादानं दक्षिणा । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी । नावयज्ञिकी । पाञ्चौदनिकी । ऐकादशाहिकी । द्वादशाहिकी । द्वैवाजपेयिकी । बहुवचनं स्वरूपविधेर्व्युदासार्थम् ॥९६॥

तेषु देये ॥ ६ । ४ । ९७ ॥

यज्ञवाचिभ्यस्तेष्विति निर्देशादेव सप्तम्यन्तेभ्यो देयेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमे देयम् आग्निष्टोमिकम् । वाजपेयिकं भक्तम् ॥९७॥

काले कार्ये च भववत् ॥ ६ । ४ । ९८ ॥

कालवाचिनो निर्देशादेव सप्तम्यन्ताद्देये कार्ये चार्थे भववत्प्रत्यया भवन्ति । यकाभ्यः प्रकृतिभ्यो येन

भूतो द्विवर्षो दारक. । त्रिवर्षो वत्सः । प्राणिनीति किम् ? द्विवर्षः द्विवर्षीण' द्विवार्षिक. सरकः । भूत इति किम् ? शेषेष्वर्थेषु पूर्वेण विकल्प एव । द्विवर्ष. । द्विवर्षीण. । द्विवार्षिको मनुष्य' । भाविन्यपि केचिदिच्छन्ति । एवमुत्तरेष्वपि त्रिषु । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थो विधिः ॥११२॥

मासाद्वयसि यः ॥ ६ । ४ । ११३ ॥

मासशब्दान्ताद्द्विगोर्भूतेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति वयसि गम्यमाने । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्य. । त्रिमास्यो दारक' । वयसीति किम् ? द्वैमासिको व्याधि. । त्रैमासिको व्याधिः । द्वैमासिको नायक' । भूत इत्येव । द्वौ मासौ भावी द्वैमासिको युवा ॥११३॥

ईनञ्च ॥ ६ । ४ । ११४ ॥

द्विगोरिति निवृत्तम् योगविभागात् । मासशब्दाद् भूतेऽर्थे ईनञ् चकाराद्यश्च प्रत्ययो भवति वयसि गम्यमाने । मास भूतो मासीनः मास्यो दारक. । ञकारो वृद्धिहेतुत्वेन पुंवद्भावाभावार्थ' । मासीना स्वसाऽस्य मासीनास्वसृक. । वयसीत्येव । मासिको नायक ॥११४॥

षण्मासाद्ययणिकण् ॥ ६ । ४ । ११५ ॥

षण्मासशब्दात्कालवाचिनो भूतेऽर्थे य यण् इकण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति वयसि गम्यमाने । षण्मासान् भृत षण्मास्य । षाण्मास्य. । षाण्मासिक । भृत इत्येव । षण्मासान् भावी । वयसीत्येव । षाण्मास्य षण्मासिको नायक' ॥११५॥

सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्वतोः ॥ ६ । ४ । ११६ ॥

स इति प्रथमान्तात्कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे इकण प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्ये तद्वति चाभिधेये यत्तदस्येति निर्दिष्ट तच्चेद्ब्रह्मचर्यम् ब्रह्मचारी वा भवतीत्यर्थ. । मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिक ब्रह्मचर्यम् । आर्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । मासोऽस्य ब्रह्मचारिणो मासिको ब्रह्मचारी । मास ब्रह्मचर्यमस्येत्यर्थ. । एवमार्धमासिक. । सांवत्सरिकः ॥११६॥

प्रयोजनम् ॥ ६ । ४ । ११७ ॥

सोऽस्येति वर्तते । स इति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेत्प्रयोजनं स्यात् । प्रयोजनं प्रयोजकम् प्रवर्तनम् जनकमुत्पादकम् । जिनमहः प्रयोजनमस्य जैनमहिकम् । ऐन्द्रमहिकम् । आभिषेचनिकम् । दैपोत्सविकम् ॥११७॥

एकागाराच्चौरे ॥ ६ । ४ । ११८ ॥

एकागारशब्दात्तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषये इकण् प्रत्ययो भवति चौरे यत्तदस्येति निर्दिष्टं स चेत् चौरो भवति । एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ऐकागारिकश्चौरः । ऐकागारिकी । चौरे नियमार्थ वचनम् । तेनान्यत्र न भवति । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति वाक्यमेव ॥११८॥

चूडादिभ्योऽण् ॥ ६ । ४ । ११९ ॥

चूडादिभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषयेऽण् प्रत्ययो भवति । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । चूला चौलम् । उपनयनम् औपनयनम् । श्रद्धा श्राद्धम् । चूडादयः प्रयोगगम्याः ॥११९॥

विशाखाषाढान्मन्थदण्डे ॥ ६ । ४ । १२० ॥

विशाखा आषाढा इत्येताभ्यां तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषयेऽण् प्रत्ययो भवति यथासङ्ख्यं मन्थे दण्डे चाभिधेये । मन्थो विलोडनं दण्डो वा । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थ. । आषाढा आषाढे आषाढा' प्रयोजनमस्य आषाढो दण्डः ॥१२०॥

उत्थापनादेरीयः ॥ ६ । ४ । १२१ ॥

उत्थापन इत्येवमादिभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषये ईयः प्रत्ययो भवति । उत्थापन प्रयोजनमस्योत्थापनीयः । उपस्थापनीयः । उत्थापन उपस्थापन अनुप्रवचन अनुवाचन अनुवदन अनुवादन अनुपान अनुवासन आरम्भण समारम्भण । इत्युत्थापनादिः ॥१२१॥

विशिरुहिपदिपूरिसमापेरनात् सपूर्वपदात् ॥ ६ । ४ । १२२ ॥

विशिरुहिपदिपूरिसमापि इत्येतेभ्योऽनप्रत्ययान्तेभ्यः सपूर्वपदेभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे ईयः प्रत्ययो भवति । विशि, गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् । सवेशनीयम् । अनुवेशनीयम् । अनुप्रवेशनीयम् । समावेशनीयम् । रुहि, प्रासादारोहणीयम् । आरोहणीयम् । प्ररोहणीयम् । अनुरोहणीयम् । अन्वारोहणीयम् । पदि, अश्वप्रपदनीयम् । गोप्रपदनीयम् । पूरि, प्रपापूरणीयम् । महापूरणीयम् । समापि, अङ्गसमापनीयम् । श्रुतस्कन्धसमापनीयम । व्याकरणसमापनीयम् ॥१२२॥

स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यलुपौ ॥ ६ । ४ । १२३ ॥

स्वर्गादिभ्यः स्वस्तिवाचनादिभ्यश्च यथासङ्ख्यं तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषये यः प्रत्ययो लुप् च भवतः । स्वर्गादिभ्यो यः । स्वर्ग प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् । स्वस्तिवाचनादिभ्य इकणो लुप् । स्वस्तिवाचन प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । पुण्याहवाचनम् । स्वर्गादयः स्वस्तिवाचनादयश्च प्रयोगगम्याः । गणद्वयोपादानाद्वचनभेदेऽपि यथासङ्ख्यम् ॥१२३॥

समयात् प्राप्तः ॥ ६ । ४ । १२४ ॥

सोऽस्येत्यनुवर्तते । समयशब्दात्प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति योऽसौ प्रथमान्तः प्राप्तश्चेत्स भवति । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् । उपनतकालमित्यर्थः ॥१२४॥

ऋत्वादिभ्योऽण् ॥ ६ । ४ । १२५ ॥

ऋतु इत्येवमादिभ्यः सोऽस्य प्राप्त इत्यर्थे अण् प्रत्ययो भवति । ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवं पुष्पफलम् । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् । ऋत्वादयः प्रयोगगम्याः ॥१२५॥

कालाद्यः ॥ ६ । ४ । १२६ ॥

कालशब्दात्सोऽस्य प्राप्त इत्यर्थे यः प्रत्ययो भवति । कालः प्राप्तोऽस्य काल्यस्तापसः । काल्या मेघाः ॥१२६॥

दीर्घः ॥ ६ । ४ । १२७ ।

कालशब्दात्प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति योऽसौ प्रथमान्तः स चेद्दीर्घो भवति । दीर्घः कालोऽस्य कालिकमृणम् । कालिकं वैरम् । कालिकी सपत् । योगाविभागादिकण् । यविधाने हि कालाद्यो दीर्घश्चेत्येकमेव सूत्रं क्रियेत ॥१२७॥

आकालिकमिकश्चाद्यन्ते ॥ ६ । ४ । १२८ ॥

आकालिकमिति शब्दरूपमिकान्तमिकणन्तं च निपात्यते । आकालशब्दादिक इकण् च भवत्यर्थे भवतीत्यर्थः । आद्यन्ते आदिरेव यद्यन्तो गम्यते । कथं चादिरेवान्तो भवति । यस्मिन्काले यत् प्रवृत्तमनध्यायादि तस्मिन्नेव काले प्रत्यावृत्ते यदि तदुपरमेत । यदि वा यस्मिन्नेव काले क्षणादौ विद्युदादेर्जन्म यदि तस्मिन्नेव काले विनश्येन्नात्मलाभकालादूर्ध्वं तिष्ठेदित्यर्थः । आकालं भवति आकालिकोऽनध्यायः । पूर्वेद्युर्यस्मिन्काले तृतीये चतुर्थे वा

यामे प्रवृत्तः पुनरपरेद्युरपि आ तस्मात्कालाद्भवन् आकालिकोऽनध्याय उच्यते। आकालिका आकालिकी वा वृष्टिः। स्त्रियामिकेकणोर्विशेषः। आकालिका आकालिकी वा विद्युत्। आजन्मकालमेव भवन्ती जन्मानन्तरविनाशिनी ऊर्ध्वमननुवर्तमाना एवमुच्यते। एवं च द्वेधाप्यादिरेवान्तो भवति। आद्यन्त इति किम्? सर्वकालभाविनि माभूत्। निपातनमादावन्ते चेति द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थम्। अथवा निपातनस्येष्टविषयत्वात् समानकालशब्दस्याकालादेशः। आद्यन्त इति च द्वन्द्वः प्रकृतिविशेषणम्। आद्यन्तयोर्वर्तमानात्समानकालशब्दात् प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे इकेकणौ प्रत्ययौ निपात्येते समानकालशब्दस्य चाकालादेशः। समानकालावाद्यन्तावस्याकालिकोऽनध्यायः। आकालिका आकालिकी वा विद्युत्। समानकालताद्यन्तयोः पूर्ववद्वेदितव्या ॥१२८॥

त्रिंशद्विंशतेर्डकोऽसंज्ञायामार्हदर्थे ॥ ६ । ४ । १२९ ॥

त्रिंशद्विंशति इत्येताभ्यामा अर्हदर्थाद्योऽर्थो वक्ष्यते तस्मिन् डकः प्रत्ययो भवति काप्वादः असंज्ञायां विषये न चेत्प्रत्ययान्तं कस्यचित्संज्ञा भवति। त्रिंशता क्रीतं त्रिंशकम्। विंशत्या क्रीतं विंशकम्। त्रिंशतमर्हति त्रिंशकः। विंशकः। आर्हदर्थे इत्यभिविधावाकारः। असंज्ञायामिति किम्? त्रिंशत्कम्। विंशतिकम् ॥१२९॥

संख्याडतेश्चाशत्तिष्टेः कः ॥ ६ । ४ । १३० ॥

शदन्तत्यन्तन्ष्टयन्तवर्जितायाः संख्याया डतिप्रत्ययान्ताच्च शब्दाच्चकारात्त्रिंशद्विंशतिभ्यां च आर्हदर्थे क प्रत्ययो भवति। इकणोऽपवादः। संख्या, द्वाभ्यां क्रीतं द्विकम्। त्रिकम्। पञ्चकम्। बहुकम्। गणकम्। यावत्कम्। तावत्कम्। अध्यर्धकम्। अर्धपञ्चमकम्। डति, कतिभिः क्रीतं कतिकम्। त्रिंशत् त्रिंशत्कम्। विंशति विंशतिकम्। अशत्तिष्टेरिति प्रतिषेधे प्राप्ते डतित्रिंशद्विंशतीनामुपादानम्। अशत्तिष्टेरिति किम्? चात्वारिंशत्कम्। पाञ्चाशत्कम्। साप्ततिकम्। आशीतिकम्। नावतिकम्। षाष्टिकम् ॥१३०॥

शतात्केवलादतस्मिन्येकौ ॥ ६ । ४ । १३१ ॥

आ अर्हदर्थाद्योऽर्थो वक्ष्यते तस्मिन्केवलाच्छतशब्दात् य इक इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः काप्वादौ अतस्मिन् स चेदर्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थादभिन्नो न भवति। शतेन क्रीतं शत्यम् शतिकम्। शतमर्हति शत्यः शतिकः। शत वर्षाणि मानमस्य शत्यः शतिकः पुरुषः। केवलादिति किम्? द्व्युत्तरम् शतं द्विशतम्। तेन क्रीतं द्विशतकम्। संख्यादेश्चार्हदलुच इति प्राप्नोति। अतस्मिन्निति किम्? शतं मानमस्य शतकम् स्तोत्रम्। शतकं निदानम्। अत्र हि प्रकृत्यर्थ एव श्लोकाध्यायशतं प्रत्ययान्तेनाभिधीयते। अन्यस्मिस्तु शते भवत्येव। शतेन क्रीतं शाटकशतम् शत्यम् शतिकम् ॥१३१॥

वातोरिकः ॥ ६ । ४ । १३२ ॥

अत्वन्तायाः संख्याया आ अर्हदर्थाद्योऽर्थो वक्ष्यते तस्मिन्निकः प्रत्ययो वा भवति। यावतिकम्। यावत्कम्। तावतिकम्। तावत्कम्। विधानसामर्थ्यादिकारलोपो न भवति ॥१३२॥

कार्षापणादिकट् प्रतिश्चास्य वा ॥ ६ । ४ । १३३ ॥

कार्षापणशब्दादार्हदर्थे इकट् प्रत्ययो भवति अस्य च कार्षापणशब्दस्य प्रति इत्यादेशो वा भवति। कार्षापणिकम्। कार्षापणिकी। प्रतिकम्। प्रतिकी।

चकार आदेशस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वार्थः । अत एव द्विगोर्लुपि प्रत्यादेशो न भवति । द्विकार्षापणम् । अस्येति स्थानिप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा प्रतिः प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत । टकारो ङ्यर्थः ॥१३३॥

अर्धात्पलकंसकर्षात् ॥ ६ । ४ । १३४ ॥

अर्धशब्दपूर्वात्पलकसकर्ष इत्येवमन्तान्नाम्न आर्हदर्थे इकट् प्रत्ययो भवति । अर्धपलिकम् । अर्धपलिकी । अर्धकंसिकम् । अर्धकंसिकी । अर्धकर्षिकम् । अर्धकर्षिकी ॥१३४॥

कंसार्धात् ॥ ६ । ४ । १३५ ॥

कंस अर्ध इत्येताभ्यामार्हदर्थे इकट् प्रत्ययो भवति । कंसिकम् । कंसिकी । अर्धिकम् । अर्धिकी ॥१३५॥

सहस्रशतमानादण् ॥ ६ । ४ । १३६ ॥

सहस्रशतमान इत्येताभ्यामार्हदर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । केकणोरपवादः । सहस्रेण क्रीतः साहस्रः । शतमानेन शातमानः । 'वसनात्' (६ । ४ । १३८) इत्यत्र सहस्रशतमानग्रहणमकृत्वाऽण्वचनम् 'नवाणः' (६–४–१४२) इति एवमर्थम् ॥१३६॥

शूर्पाद्वाञ् ॥ ६ । ४ । १३७ ॥

शूर्पशब्दादार्हदर्थेऽञ् प्रत्ययो वा भवति । इकणोऽपवाद. । शौर्पम् । शौर्पिकम् ॥१३७॥

वसनात् ॥ ४ । १ । १३८ ॥

वसनशब्दादार्हदर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । वसनेन क्रीतं वासनम् ॥१३८॥

विंशतिकात् ॥ ६ । ४ । १३९ ॥

विंशतिकशब्दादार्हदर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । विंशतिर्मानमस्य विंशतिकम् तेन क्रीतं वैंशतिकम् । योगविभाग उत्तरार्थ. ॥१३९॥

द्विगोरीनः ॥ ६ । ४ । १४० ॥

विंशतिकशब्दान्तात् द्विगोरार्हदर्थे ईनः प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः । विधानसामर्थ्याल्लुप् न भवति । द्विविंशतिकीनम् । त्रिविंशतिकीनम् । अध्यर्धविंशतिकीनम् । अर्धपञ्चमविंशतिकीनम् ॥१४०॥

अनाम्न्यद्विः प्लुप् ॥ ६ । ४ । १४१ ॥

द्विगोः .समासादार्हदर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य पिल्लुप् सकृद्भवति न तु द्विः अनाम्नि न चेत्प्रत्ययान्तं कस्यचिन्नाम भवति । द्वाभ्यां कंसाभ्यां द्विकंस्या वा क्रीतम् द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अध्यर्धकंसम् । अर्धपञ्चमकंसम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । अध्यर्धशूर्पम् । अर्धपञ्चमशूर्पम् । अद्विरिति किम् ? द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । अञ्लुप् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् । अनाम्न इति किम् ? पञ्च लोहिन्यः परिमाणमस्य पाञ्चलोहितिकम् । 'जातिश्च णि'–(३–२–५१) इत्यादिना पुंवद्भावः । पञ्च कलायाः परिमाणमस्य पाञ्चकलायिकम् । परिमाणविशेषनाम्नी एते । अत एव 'मानसंवत्सर–(७-४-१९) इत्यादिना नोत्तरपदवृद्धिः । लुपः पित्त्वात् पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पञ्चगर्ग इत्यत्रेकणो लुपि पुंवद्भावो भवति । सङ्ख्यान्तात् द्विगोर्लुपं नेच्छन्त्येके । द्वाभ्यां षष्टिभ्यां क्रीतं द्विषाष्टिकम् त्रिषाष्टिकम्॥१४१॥

नवाणः ॥ ६ । ४ । १४२ ॥

द्विगोः परस्यार्हदर्थे विहितस्याणः पिल्लुप् वा भवति न तु द्विः । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् । अध्यर्धसहस्रम् अध्यर्धसाहस्रम् । अर्धषष्ठसहस्रम् । अर्धषष्ठसाहस्रम् । द्विशतमानम् । द्विशातमानम् । अध्यर्धशतमानम् । अध्यर्धशातमानम् । अर्धषष्ठशतमानम् । अर्धषष्ठशातमानम् अण इति किम् ? द्वौ द्रोणौ पचति

द्विद्रोणः। अध्यर्धद्रोणः। पूर्वेण नित्यमेव लुप् ॥१४२॥

सुवर्णकार्षापणात् ॥ ६ । ४ । १४३ ॥

सुवर्णान्तात्कार्षापणान्ताच्च द्विगोः परस्यार्हदर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य वा लुप् भवति न तु द्विः। द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीत द्विसुवर्णम्। द्विसौवर्णिकम्। अध्यर्धसुवर्णम्। अध्यर्धसौवर्णिकम्। द्विकार्षापणम्। द्विकार्षापणिकम्। द्विप्रति। द्विप्रतिकम्। अध्यर्धकार्षापणम्। अध्यर्धकार्षापणिकम्। अध्यर्धप्रतिकम् ॥१४३॥

द्वित्रिबहोर्निष्कविस्तात् ॥ ३ । ४ । १४४ ॥

द्वित्रिबहु इत्येतेभ्यः परो यौ निष्कविस्तशब्दौ तदन्तात् द्विगोरार्हदर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप् वा भवति न तु द्वि। द्विनिष्कम्। द्विनैष्किकम्। त्रिनिष्कम्। त्रिनैष्किकम्। बहुनिष्कम्। बहुनैष्किकम्। द्विबिस्तम्। द्विवैस्तिकम्। त्रिविस्तम्। त्रैवैस्तिकम्। बहुविस्तम्। बहुवैस्तिकम् ॥१४४॥

शताद्यः ॥ ६ । ४ । १४५ ॥

शतान्ताद् द्विगोरार्हदर्थे यः प्रत्ययो वा भवति। पक्षे सख्यालक्षणः कः तस्य लुप् भवति। अस्य तु विधानसामर्थ्यान्न भवति। द्वाभ्यां शताभ्या क्रीतम् द्विशत्यम्। द्विशतम्। अध्यर्धशत्यम्। अध्यर्धशतम्। अर्धषष्ठशत्यम्। अर्धषष्ठशतम् ॥१४५॥

शाणात् ॥ ६ । ४ । १४६ ॥

शाणान्ताद् द्विगोरार्हदर्थे यः प्रत्ययो वा भवति। पक्षे इकण्। तस्य लुप्। अस्य तु न भवति विधानसामर्थ्यात्। पञ्चशाणम्। पञ्चशाण्यम्। अध्यर्धशाण्यम्। अध्यर्धशाणम्। अर्धपञ्चमशाण्यम्। अर्धपञ्चमशाणम्। योगविभाग उत्तरार्थः ॥१४३॥

द्वित्र्यादेर्याण् वा ॥ ६ । ४ । १४७ ॥

द्वित्रि इत्येतपूर्वो यः शाणशब्दस्तदन्ताद् द्विगोरार्हदर्थे य अण् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः। वाग्रहणमुत्तरत्र वानिवृत्त्यर्थम। द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीतं द्विशाण्यम्। द्वैशाणम्। पक्षे इकण् तस्य लुप्। द्विशाणम्। एवं त्रिशाण्यम्। त्रैशाणम्। त्रिशाणम्। एवं च त्रैरूप्यं भवति ॥१४७॥

पणपादमाषाद्यः ॥ ६ । ४ । १४८ ॥

पणपादमाष इत्येवमन्ताद् द्विगोरार्हदर्थे यः प्रत्ययो भवति। विधानसामर्थ्यान्न लुप्। द्वाभ्या पणाभ्यां क्रीतं द्विपण्यम्। त्रिपण्यम्। अध्यर्धपण्यम्। अर्धषष्ठपण्यम्। द्विपाद्यम्। त्रिपाद्यम्। अध्यर्धपाद्यम्। माषपणसाहचर्यात्पादः परिमाणं गृह्यते न प्राण्यङ्गम्। तेन 'हिमहतिकाषिये पद्' (३–२–९६) इति पद्भावो न भवति तत्र प्राण्यङ्गस्यैव ग्रहणात्। यद्वा पादसंबन्धी यकारस्तत्र गृह्यते अयं तु द्विगुसबन्धीति न भवति। द्विमाष्यम्। त्रिमाष्यम्। अध्यर्धमाष्यम्। ॥१४८॥

खारीकाकणीभ्यः कच् ॥ ६ । ४ । १४९ ॥

खारीकाकणी इत्येवमन्तात् द्विगोर्बहुवचनात्केवलाभ्यां च खारीकाकणीभ्यामार्हदर्थे कच् प्रत्ययो भवति विधानसामर्थ्याच्च न लुप्। द्वाभ्यां खारीभ्यां क्रीतं द्विखारीकम्। त्रिखारीकम्। अध्यर्धखारीकम्। अर्धतृतीयखारीकम्। एवं द्विकाकणीकम्। त्रिकाकणीकम्। अध्यर्धकाकणीकम्। अर्धतृतीयकाकणीकम्। केवलाभ्याम्, खारीकम्। काकणीकम्। चकारो 'न कचि' (२–४–१०४) इति प्रतिषेधार्थः ॥ १४९ ॥

मूल्यैः क्रीते ॥ ६ । ४ । १५० ॥

मूल्यवाचिनो निर्देशादेव तृतीयान्तात् क्रीतेऽर्थे यथाविहितमिकणादयः प्रत्यया भवन्ति। प्रस्थेन क्रीतं प्रास्थिकम्। सप्तत्या साप्ततिकम्। आशीतिकम्।

नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । त्रिशकम् । विशकम् । द्विकम् । त्रिकम् । शत्यम् । शतिकम् । मूल्यैरिति किम् ? देवदत्तेन क्रीतम् । पाणिना क्रीतम् । वृत्तौ सख्याविशेषानवगमात् द्विवचनबहुवचनान्तान्न भवति । प्रस्थाभ्यां प्रस्थैर्वा क्रीतमिति । यत्र तु सख्याविशेषावगमे प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव । द्वाभ्यां क्रीतं द्विकम् । त्रिकम् । द्वाभ्यां प्रस्थाभ्यां क्रीतं द्विप्रस्थम् । त्रिप्रस्थम् । यथा मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम् । माषिकम् । न ह्येकेन मुद्गेन मापेण वा क्रयः संभवति ॥ १५० ॥

तस्य वापे ॥ ६ । ४ । १५१ ॥

तस्येति पष्ठ्यन्ताद्वापे यथाविधि इकणादयो भवन्ति । उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । मौद्गिकम् । शत्यम् । शतिकम् । खारीकम् ॥ १५१ ॥

वातपित्तश्लेष्मसंनिपाताच्छमनकोपने ॥ ६ । ४ । १५२ ॥

वातादिभ्यस्तस्येति पष्ठ्यन्तेभ्यः शमने कोपने चार्थे यथाविहितमिकण् प्रत्ययो भवति । शाम्यति येन तच्छमनम् । कुप्यति येन तत्कोपनम् । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । सांनिपातिकम् । पथ्यमपथ्यं च द्रव्याद्येवमभिधीयते प्रकरणात्तु विशेषगतिः ॥ १५२ ॥

हेतौ संयोगोत्पाते ॥ ६ । ४ । १५३ ॥

तस्येति पष्ठ्यन्ताद्धेतावर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति योऽसौ हेतुः स चेत् संयोग उत्पातो वा भवति । हेतुर्निमित्तम् । सयोग. सबन्ध' । प्राणिनां शुभाशुभसूचको महाभूतपरिणाम उत्पात' । शतस्य हेतुरीश्वरसंयोगः शत्यः शतिक' । साहस्रः । उत्पात, सोमग्रहणस्य हेतुरुत्पातः सोमग्रहणिको भूमिकम्पः । सांग्रामिकमिन्द्रधनुः । सौभिक्षिकः परिवेष' । शतस्य हेतुर्दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् शत्यं शतिकम् । साहस्रम् । सयोगोत्पात इति किम् ? शतस्य हेतुश्चैत्रः ॥ १५३ ॥

पुत्राद्येयौ ॥ ६ । ४ । १५४ ॥

पुत्रशब्दात्तस्येति षष्ठ्यन्ताद्धेतावर्थे य ईय इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स चेद्धेतुः सयोग उत्पातो वा भवति । पुत्रस्य हेतुः सयोग उत्पातो वा पुत्र्यः पुत्रीयः ॥ १५४॥

द्विस्वरब्रह्मवर्चसाद्योऽसंख्यापरिमाणाश्वादेः ॥ ६ । ४ । १५५ ॥

सख्यापरिमाणाश्वादिवर्जिताद् द्विस्वरान्नाम्नो ब्रह्मवर्चसशब्दाच्च तस्येतिषष्ठ्यन्ताद्धेतावर्थे यः प्रत्ययो भवति स चेद्धेतुः सयोग उत्पातो वा भवति । इकणादीनामपवादः । धनस्य हेतु' सयोग उत्पातो वा धन्यः । यशस्य' । आयुष्य । वात्या विद्युत् । ब्रह्मवर्चसस्य हेतु' सयोग उत्पातो वा ब्रह्मवर्चस्यः । कथं गोर्हेतुः संयोग उत्पातो वा गव्य. । द्विस्वराभावात् 'गोः स्वरे य.' (६–१–२७) इति भविष्यति । द्विस्वरेति किम् ? विजयस्य हेतु. सयोग उत्पातो वा वैजयिकः । आभ्युदयिकः । ब्रह्मवर्चसग्रहणमद्विस्वरार्थम् । असख्यापरिमाणाश्वादेरिति किम् ? सख्या, पञ्चानां हेतुः सयोग उत्पातो वा पञ्चक' । सप्तक. । परिमाण, प्रास्थिक । खारीक ।

'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं, परिमाणं तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाण स्यात्, सख्या बाह्या तु सर्वत' ॥

इति संख्यापरिमाणयोर्विशेप । अश्वादि, आश्विक । गाणिकः । वासुक' । अश्व गण वसु वस्र ऊर्णा उमा भङ्गा वर्षा अश्मन् । इत्श्वादि' ॥ १५५ ॥

पृथिवीसर्वभूमेरीशज्ञातयोश्चाञ् ॥ ६ । ४ । १५६ ॥

[illegible]र्भूमिशब्दाभ्यां [illegible]नाभ्यामीशज्ञा-[illegible] इत्यस्मिन् विषये चाञ् [illegible] भवति । [illegible] । पृथिव्या ईश. पार्थिव । [illegible]. सार्वभौमः । सर्वभूमेरनुशतिकादित्वादुभय-[illegible] । पृथिव्या ज्ञात पार्थिव । कर्तरि षष्ठी [illegible] वा । एवं सार्वभौम. । पृथिव्या [illegible] उपात्तो वा पार्थिव । सार्वभौम । [illegible] हेतुविशेषणवशाद्वा व्यवच्छे-[illegible] ॥१५६॥

[illegible]ज्ञाते ॥ ६ । ४ । १५७ ॥

[illegible]शब्दाभ्या तस्येति षष्ठ्यन्ताभ्यां [illegible] प्रत्ययो भवति । लोकस्य [illegible] । सार्वलौकिक । सर्वलोकशब्दस्यानु-[illegible] ॥ १५७ ॥

[illegible] वा [illegible]शुल्कं देयम् ॥ ६ । ४ । १५८ ॥

[illegible] भवति यत्तत्प्रथ-[illegible] वा देयं [illegible] । पटा [illegible] । उपदा [illegible]

देवदत्ताय वृद्धिरायो लाभ उपदा शुल्कं वा देयम् पञ्चको देवदत्तः । शत्य । शतिकः । साहस्रः । प्रास्थिकः । द्रौणिक । वृद्ध्यादिग्रहणं किम् ? पञ्च मूल्यमस्मिन्नस्मै वा दीयते ॥ १५८ ॥

पूरणार्द्धादिकः ॥ ६ । ४ । १५९ ॥

पूरणप्रत्ययान्तादर्धशब्दाच्च तदिति प्रथमान्ता-दस्मिन्नस्मै वा दीयत इत्यर्थयोरिक प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं वृद्ध्यादि चेत्तद्भवति । इकणिकटोरप-वाद । द्वितीयमस्मिन्नस्मै वा वृद्धिरायो लाभ उपदा शुल्कं वा देयम् द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः । षष्ठिक । अर्ध, अर्धिक. । अर्धिका स्त्री । अर्धशब्दो रूपकार्धे रूढः ॥ १५९ ॥

भागाद्येकौ ॥ ६ । ४ । १६० ॥

भागशब्दात्तदस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्यादीनामन्यतमं देयमिति विषये य इक इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । इकणो-ऽपवादौ । भागोऽस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्यादीनामन्यतम देयं भाग्य । भागिकः । भागिका स्त्री । भागशब्दो-ऽपि रूपकार्धस्य वाचक ॥ १६० ॥

तं पचति द्रोणाद्वाञ् ॥ ६ । ४ । । १६१ ॥

तमिति द्वितीयान्ताद् द्रोणशब्दात्पचत्यर्थे अञ् प्रत्ययो वा भवति । पक्षे इकण् । द्रोणं पचति । द्रौण । द्रौणिक । द्रौणी द्रौणिकी स्थाली गृहिणी वा । द्वौ द्रोणौ पचति द्विद्रोणी । 'अनाम्न्यद्विः प्लुप्' (६–४–१४१) इति [illegible] ॥ १६१ ॥

संभवदवहरतोश्च ॥ ६ । ४ ॥ १६२ ।

तमिति द्वितीयान्तान्नाम्न पचति संभवदवहर-[illegible] भवन्ति । तत्रामेयस्य [illegible] संभव. । अविक्रेयावहारः । [illegible] वा प्रास्थिक. कटाह. । [illegible] स्थाली । एवं [illegible] । कौटविक । सम-

वतिः अकर्मकः सकर्मकश्च सभवति । तत्र सकर्मक इह ग्राह्यः । सभवत्यवगृह्णातीत्यर्थः । चकारः पचता संभवदवहरतोः समुच्चयार्थः । तेनोत्तरत्रार्थत्रयस्याप्यनुवृत्तिः ॥ १६२ ॥

पात्राचिताढकादीनो वा ॥ ६ । ४ । १६३ ॥

पात्र आचित आढक इत्येतेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः पचत्संभवदवहरत्स्वर्थेषु ईनः प्रत्ययो वा भवति । पक्षे इकण् । पात्रं पचति सभवत्यवहरति वा पात्रीण. । पात्रिकः । पात्रीणा । पात्रिकी स्थाली । आचितीना । आचितिकी । आढकीना । आढकिकी । पात्रादयः परिमाणशब्दाः ॥ १६३ ॥

द्विगोरीनेकटौ वा ॥ ६ । ४ । १६४ ॥

पात्राचिताढकान्तात् द्विगोर्द्वितीयान्तात्पचदादिषु त्रिष्वर्थेषु ईन इकट् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । पक्षे इकण् । तस्य च 'अनाम्न्यद्विः प्लुप्' (६–४–१४१) इति लुप् नानयोर्विधानसामर्थ्यात् । द्वे पात्रे पचति सभवत्यवहरति वा द्विपात्रीणः । द्विपात्रिकः । द्विपात्रः । द्विपात्रीणा । द्विपात्रिकी । द्विपात्री । द्व्याचितीना । द्व्याचितिका । द्व्याचिता । आचितान्तात् ङीर्न भवति अविस्ताचितकम्बल्यादिति प्रतिषेधात् । द्व्याढकीना । द्व्याढकिकी । द्व्याढकी । टकारो ङ्यर्थः ॥ १६४ ॥

कुलिजाद्वा लुप् च ॥ ६ । ४ । १६५ ॥

कुलिजान्ताद् द्विगोर्द्वितीयान्तात्पचदादिषु त्रिष्वर्थेषु ईन इकट् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवत' । पक्षे इकण् । तस्य च लुप् वा भवति । तेन चातूरूप्यं सपद्यते । द्वे कुलिजे पचति सभवत्यवहरति वा द्विकुलिजीना द्विकुलिजिकी । पक्षे द्विकुलिजी । द्वैकुलिजिकी । लुपि 'परिमाण'—(२–३–२३) इत्यादिना डीः । अन्ये तु लुप्विकल्पं न मन्यन्ते । तन्मते त्रैरूप्यमेव ॥ १६५ ॥

वंशादेर्भाराद्धरद्वहदावहत्सु ॥ ६ । ४ । १६६ ॥

वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्ताद् द्वितीयान्तान्नाम्नो हरति वहति आवहति चार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वंशभारं हरति वहति आवहति वा वांशभारिक' । कौटभारिक' । वंशादेरिति किम् ? भारं वहति । भारादिति किम् ? वंशं हरति । अपरोऽर्थः । भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो हरदादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भारभूतान् वंशान् हरति वहति आवहति वा वांशिकः । कौटिकः । वाल्वजिक' । भारादिति किम् ? एक वंशं हरति । हरतिर्देशान्तरप्रापणे चौर्ये वा । वहतिरुत्क्षिप्य धारणे । आवहतिरुपादाने । वश कुट कुटज वल्वज मूल स्थूणा अक्ष अश्मन् इक्षु खट्वा श्लक्ष्ण । इति वंशादिः ॥ बहुवचनमर्थत्रयसूचनार्थम् ॥ १६६ ॥

द्रव्यवस्नात्केकम् ॥ ६ । ४ । १६७ ॥

द्रव्यवस्न इत्येताभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां हरति वहति आवहति चार्थे यथासख्यं क इक इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । द्रव्यं हरति वहति आवहति वा द्रव्यक' । एव वस्निक' ॥ १६७ ॥

सोऽस्य भृतिवस्नांशम् ॥ ६ । ४ । १६८ ॥

स इति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहतमिकणादयो भवन्ति । यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेद्भृतिर्वस्नमंशो वा भवति । भृतिर्वेतनम् । वस्नो नियतकालक्रयमूल्यम् । अंशो भागः । पञ्चास्य भृति' पञ्चकः कर्मकर' । पञ्चास्य वस्नं पञ्चक. पट' । पञ्चास्यागाः पञ्चकं नगरम् । एवं सप्तकः । अष्टकः । शत्यः शतिक. । साहस्रः । प्रास्थिक' ॥१६८॥

मानम् ॥ ६ । ४ । १६९ ॥

सोऽस्येति वर्तते । स इति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेन्मानं भवति । मीयते येन तन्मानम् । प्रस्थो मानमस्य प्रास्थिको राशिः । द्रौणिकः । खारीकः । खारीशतिकः । खारीसहस्रिकः । वर्षशतं मानमस्य वार्षशतिको देवदत्तः । वार्षसहस्रिकः । पञ्च लोहितानि पञ्च लोहिन्यो वा मानमस्य पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकलायिकम् । अनयोः सञ्ज्ञाशब्दत्वात् 'अनाम्न्यद्विः प्लुप्' (६–४–१४१) इति लुप् न भवति । अथ मासो मानमस्य वर्षं मानमस्येत्यादौ कस्मात्प्रत्ययो न भवति । न कालो मानग्रहणेन गृह्यते 'मानसंवत्सरस्य–' (७–४–१९) इत्यादौ मानग्रहणे सत्यपि संवत्सरग्रहणात् ॥१६९॥

जीवितस्य सन् ॥ ६ । ४ । १७० ॥

जीवितस्य यन्मानं ततः प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति स च सन् तस्य 'अनाम्न्यद्विः प्लुप्' (६–४–१४१) इति लुप् प्राप्ता न भवतीत्यर्थः । षष्टिर्जीवितमानमस्य षाष्टिकः । साप्ततिकः । वार्षशतिकः । वार्षसहस्रिकः । द्वे षष्टी जीवितमानमस्य द्विषाष्टिकः त्रिषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । त्रिसाप्ततिकः । द्विवार्षशतिकः । त्रिवार्षशतिकः । द्विवार्षसहस्रिकः । त्रिवार्षसहस्रिकः । कथं पुनः षष्ट्यादयो जीवितमानं भवन्ति । वृत्तौ वर्षशब्दलोपात् । यथा शतायुर्वै पुरुष इति । एवं तर्हि मानमित्यनेनैव सिद्धे किमर्थमिदम् ? नैवम् । प्रास्थिक इत्यादौ व्रीह्यादय एव मेयाः त एव च प्रत्ययार्थः । अत्र तु जीवितं मेयं पुरुषस्तु प्रत्ययार्थ इत्येतदर्थं लुबभावार्थं च ॥१७०॥

संख्यायाः संघसूत्रपाठे ॥ ६ । ४ । १७१ ॥

सङ्ख्यावाचिनः प्रथमान्तादस्य मानमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तदस्येति निर्दिष्टं तच्चेत्सङ्घः सूत्रं पाठो वा भवति । सङ्घः प्राणिनां समूहः । सूत्रं शास्त्रग्रन्थः । पाठोऽधीतिरध्ययनम् । पञ्च गावो मानमस्य पञ्चकः सङ्घः । सप्तकः । अष्टावध्याया मानमस्याष्टकं पाणिनीयं सूत्रम् । दशकं वैयाघ्रपदीयम् । शतकं निदानम् । अष्टौ रूपाणि वारा मानमस्याष्टकः पाठोऽधीतः । सङ्घसूत्रपाठ इति किम् ? पञ्च वर्णा मानमस्य पञ्चतयं पदम् । पद न सङ्घो न सूत्रं न पाठ इति को न भवति । अपि तु तयडेव । एवं चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । पञ्चादीनां सङ्ख्येयानामवयवतया सङ्घादेर्मानत्वान्मानमित्यनेनैव सिध्यति परत्वात्तु तयट् प्राप्नोति तद्बाधनार्थं वचनम् । न चातिप्रसङ्गः । अभेदरूपापन्ने सङ्घादौ तयायटोर्बाधकमिदम् । भेदरूपापन्ने तु तयडेव । चतुष्टये ब्राह्मणक्षत्रियविट् शूद्राः । द्वये देवमनुष्याः । स्याद्वादाश्रयणाच्चात्र भेदाभेदयोः संभव इति ॥१७१॥

नाम्नि ॥ ६ । ४ । १७२ ॥

सङ्ख्यावाचिनस्तदस्य मानमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति नाम्नि समुदायश्चेन्नाम भवति । पञ्चेति सङ्ख्या मानमेषां पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः । सप्तका ब्रह्मवृक्षाः । अष्टका राजपेयः । योगविभागकरणात् संज्ञायां पञ्चैव पञ्चकाः त्रय एव त्रिका इति स्वार्थे एव वा प्रत्ययो भवति ॥१७२॥

विंशत्यादयः ॥ ६ । ४ । १७३ ॥

विंशत्यादय शब्दा नाम्नि विषये तदस्य मानमित्यर्थे साधवो भवन्ति । द्वेर्दशदर्थे विभावः शतिश्च प्रत्ययः । द्वौ दशतौ मानमेषां सङ्ख्येयानामस्य वा

संख्यानस्य विंशति । त्रेस्त्रिभावः शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतो मानमेषां सख्येयानामस्य वा सख्यानस्य त्रिंशत् । चतुरश्चत्वारिभावः शच्च प्रत्ययः । चत्वारो दशतो मानमेषां संख्येयानामस्य वा सख्यानस्य चत्वारिंशत् । पञ्चन आत्वं च । पञ्च दशतो मानमेषां संख्येयानामस्य वा संख्यानस्य पञ्चाशत् । षषस्तिः षष्च । षट् दशतो मानमेषां सख्येयानामस्य वा सख्यानस्य षष्टिः । सप्तनस्तिः । सप्त दशतो मानमेषां सख्येयानामस्य वा सख्यानस्य सप्ततिः । अष्टनोऽशी च । अष्टौ दशतो मानमेषां संख्येयानामस्य वा संख्यानस्य अशीतिः । नवनस्तिः । नव दशतो मानमेषां सख्येयानामस्य वा संख्यानस्य नवतिः । दशनः शभावस्तश्च प्रत्ययः । दश दशतो मानमेषां सख्येयानामस्य वा संख्यानस्य शतम् । दश शतानि मान मेषां सख्येयानामस्य वा सख्यानस्य सहस्रम् । एवं दश सहस्राण्ययुतम् । दशायुतानि नियुतम् । दश नियुतानि प्रयुतम् । दश प्रयुतान्यर्बुदम् । दशार्बुदानि न्यर्बुदम् । बहुवचनाल्लक्षकोटिखर्वनिखर्वादयो भवन्ति । पञ्च पादा मानमस्याः पंक्तिश्छन्दः । पिपीलिकापंक्तिरित्यादौ तु पचुण् विस्तारे इत्यस्मात् क्त्यन्ताद्भवति । यदत्र लक्षणेनानुत्पन्न तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् ॥ लिङ्गसख्यानियमश्च विशत्याद्या शतादिति सिद्धः ॥१७३॥

त्रैशं चात्वारिंशम् ॥ ६ । ४ । १७४ ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशदित्येताभ्यां तदस्य मानमित्यर्थे डण् निपात्यते प्रत्ययान्तं चेत्कस्यचिन्नाम भवति । त्रिंशदध्याया मानमेषां त्रैशानि चात्वारिंशानि कानिचित् ब्राह्मणान्येवमुच्यन्ते ॥१६४॥

पञ्चदशद्वर्गे वा ॥ ६ । ४ । १७५ ॥

पञ्चद्दशदित्येतौ शब्दौ तदस्य मानमित्येतस्मिन् विषये वर्गेऽभिधेये डत्प्रत्ययान्तौ निपात्येते वा । पक्षे को भवति । पञ्च मानमस्य वर्गस्य पञ्चद्वर्गः । पञ्चको वर्गः । दशद्वर्गः । दशको वर्गः ॥१७५॥

स्तोमे डट् ॥ ६ । ४ । १७६ ॥

सख्यावाचिनः प्रथमान्तात्तदस्य मानमित्यस्मिन् विषये स्तोमेऽभिधेये डट् प्रत्ययो भवति । ऋगादीनां समूहः स्तोमः । पञ्चदश ऋचो मानमस्य पञ्चदशः स्तोमः । विशः । पञ्चविशः । त्रिशः । पञ्चदशी पङ्क्तिः । डकारोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थः । टकारो ङ्यर्थः ॥१७६॥

तमर्हति ॥ ६ । ४ । १७७ ॥

तमिति द्वितीयान्तादर्हदर्थे यथाविधि प्रत्ययो भवति । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः । वैषिकः । वास्त्रिकः । वास्त्रयुगिकः । आभिषेचनिकः । बालीवर्दिकः । चामारिकः । शत्यः शतिकः । साहस्रः । भोजनमर्हति पानमर्हतीत्यादावनभिधानान्न भवति ॥१७७॥

दण्डादेर्यः ॥ ६ । ४ । १७८ ॥

दण्डादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽर्हत्यर्थे यः प्रत्ययो भवति । इकणोऽपवादः । दण्डमर्हति दण्ड्यः । मुसल्यः । दण्ड मुसल मेधा वध मधुपर्क अर्ध मेघ(थ) उदक इभ कशा युग । इति दण्डादिः ॥१७८॥

यज्ञादियः ॥ ६ । ४ । १७९ ॥

यज्ञशब्दाद् द्वितीयान्तादर्हत्यर्थे इयः प्रत्ययो भवति । यज्ञमर्हति यज्ञियो देशः । यज्ञियो यजमानः । यज्ञो नाम क्रियासमुदायः कश्चित् तदभिव्यङ्ग्यं वापूर्वम् इत्याहुः ॥१७९॥

पात्रात्तौ ॥ ६ । ४ । १८० ॥

पात्रशब्दाद्द्वितीयान्तादर्हत्यर्थे तौ य इय इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पात्रमर्हति पात्र्यः । पात्रियः ॥१८०

दक्षिणाकडङ्गरस्थालीविलादीययौ ॥ ६ । ४ । १८१ ॥

दक्षिणा कडङ्गर स्थालीविल इत्येतेभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽर्हत्यर्थे इय य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । दक्षिणामर्हति दक्षिणीयो दक्षिण्यो गुरुः । कडङ्गरीयो कडङ्गर्यो गौः । कडङ्गरं माषादिकाष्ठम् । स्थालीविलीयाः स्थालीविल्यास्तण्डुलाः पाकार्हा इत्यर्थः ॥१८१॥

छेदादेर्नित्यम् ॥ ६ । ४ । १८२ ॥

नित्यमित्यर्हतीत्यस्य विशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो नित्यमर्हत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेद नित्यमर्हति छैदिकः । भैदिकः । छेद भेद द्रोह दोह नर्त गोनर्त कर्ष विकर्ष प्रकर्ष विप्रकर्ष प्रयोग विप्रयोग सप्रयोग प्रेक्षण संप्रश्न विप्रश्न । इति छेदादिः ॥१८२॥

विरागाद्विरङ्गश्च ॥ ६ । ४ । १८३ ॥

विरागशब्दाद् द्वितीयान्तान्नित्यमर्हत्यर्थे यथाविधि प्रत्ययः तत्सनियोगे च विरागशब्दस्य विरङ्गादेशो भवति । नित्यं विरागमर्हति वैरङ्गिकः ॥१८३॥

शीर्षच्छेदाद्यो वा ॥ ६ । ४ । १८४ ॥

शीर्षच्छेदाद् द्वितीयान्तान्नित्यमर्हत्यर्थे यः प्रत्ययो वा भवति । पक्षे इकण् । शीर्षच्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः चौरः । शैर्षच्छेदिकः ॥१८४॥

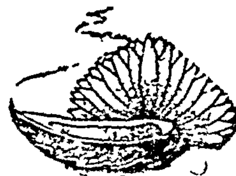
शालीनकौपीनार्त्विजीनम् ॥ ६ । ४ । १८५ ॥

शालीन कौपीन आर्त्विजीन इत्येते शब्दास्तमर्हत्यर्थे ईनञ्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । नित्यमिति निवृत्तम् । निपातनस्येष्टविषयत्वात् । शालीन इति शालाप्रवेशनशब्दादीनञ् उत्तरपदस्य च लुक् । शालाप्रवेशनमर्हति शालीनः । अकारस्य वृद्धिनिमित्तत्वात्पुंवद्भावो न भवति । शालीनाभार्यः । शालीनशब्दोऽधृष्टपर्यायः । कौपीन इति कूपप्रवेशनमर्हति कौपीनः । कौपीनशब्दः पापकर्मणि गोपनीयपायूपस्थे तदावरणे च चीवरखण्डे वर्तते । आर्त्विजीन इति ऋत्विज्शब्दात् ऋत्विक्कर्मशब्दाद्वा ईनञ् प्रत्ययः कर्मशब्दलोपश्च निपात्यते । ऋत्विजमर्हत्यार्त्विजीनो यजमानः । ऋत्विक्कर्मार्हति आर्त्विजीनः ऋत्विगेव ॥१८५॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥६।४॥

भूमि कामगवि ! स्वगोमयरसैरासिञ्च रत्नाकरा !, मुक्तास्वस्तिकमातनुध्वमुडुप ! त्वं पूर्णकुम्भीभव ॥
धृत्वा कल्पतरोर्दलानि सरलैर्दिग्वारणास्तोरणा—न्याधत्तस्वकरैर्विजित्य जगतीं नन्वेति सिद्धाधिपः ॥१॥

॥ षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

यः ॥ ७ । १ । १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यावत् प्रकृतिसामान्यविषयमनुपात्तप्रकृतिविशेषं प्रत्ययान्तरमीयोऽधिकरिष्यते तावत् तत्र य इत्येतदपवादविषयं परिहृत्याधिकृतं वेदितव्यम् ॥ १ ॥

वहति रथयुगप्रासङ्गात् ॥ ७ । १ । २ ॥

तमित्यनुवर्तते । तमिति द्वितीयान्तेभ्यो रथयुगप्रासङ्ग इत्येतेभ्यो वहत्यर्थे य. प्रत्ययो भवति । रथं वहति रथ्य. । द्वौ रथौ वहति द्विरथ्यः । युगं वहति युग्यः । इहानभिधानान्न भवति । कालसञ्ज्ञकं युगं वहति राजा, युगं वहति मनुष्यः । 'कुप्यभिद्य'—(५–१–३९) इत्यादिनिपातनादेव युग्य इति सिद्धे इदमर्थविवक्षायामण्बाधनार्थं युगग्रहणम् । यो हि युगं वहति स युगस्य सम्बन्धी भवति । प्रसज्यते इति प्रासङ्गः । यत्काष्ठं वत्साना दमनकाले स्कन्ध आसज्यते । तत् वहति यः स प्रासङ्ग्यः । यत्त्वन्यत् यत्प्रसङ्गादागतं प्रासङ्गमिति तद्वहति न भवत्यनभिधानात् । ननु यो रथं वहति स रथस्य वोढा भवति । तत्र 'रथात्सादेश्च वोढृङ्गे' 'य'—(६–३–१७५) इत्येव सिद्धम् तत्किं रथस्य ग्रहणेन ? सत्यम् । अलुगर्थं तु तस्य ग्रहणं, तेन हि ये विधीयमाने 'द्विगोरनपत्ये यस्वरादेर्लुगद्विः'—(६–१–२४) इति लुपा भवितव्यम् । द्वयो रथयोर्वोढा द्विरथ. । अनेन तु विधीयमाने न भवति अप्राग्जितीयत्वात् । एवं च द्विगौ रूपद्वय सपन्नं भवति ॥ २ ॥

धुरो यैयण् ॥ ७ । १ । ३ ॥

धुर् इत्येतस्मात् द्वितीयान्तात् वहत्यर्थे य एयण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुरं वहति धुर्यः धौरेयः । एयण् वेत्यकृत्वा यग्रहणमिदमर्थविवक्षायां वहत्यर्थेऽण्बाधनार्थम् । यो हि यद्वहति स तस्य संबन्धी । कश्चित् तु यडेयकणावपीच्छति तन्मते धुर्यः । स्त्रियां टित्वान् ङी धुरी । धौरेयकः ॥ ३ ॥

वामद्यादेरीनः ॥ ७ । १ । ४ ॥

वाम आदिर्येषां ते वामादयः तत्पूर्वात् धुर् इत्येतदन्तात् द्वितीयान्ताद्वहत्यर्थे ईनः प्रत्ययो भवति । वामा धूर्वामधुरा । समासान्तादाप् । वामधुरां वहति वामधुरीणः । एवं सर्वधुरीणः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः । वामादय प्रयोगगम्याः । सर्वधुर्य इत्यत्र यप्रत्ययोऽपीति कश्चित् ॥ धुरीण इति केवलादपीन इत्यन्यः ॥ ४ ॥

अश्चैकादेः ॥ ७ । १ । ५ ॥

एकशब्दादेर्धुर् इत्येतदन्ताद्द्वितीयान्ताद्वहत्यर्थे अ प्रत्ययो भवति चकारादीनश्च । एका एकस्य वा धूरेकधुरा । एका धूरस्मिन्नेकधुरम् । तां तद्वा वहति एकधुरः । एकधुरीणः ॥ ५ ॥

हलसीरादिकण् ॥ ७ । १ । ६ ॥

हलसीर इत्येताभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां वहत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । हलं वहति हालिकः । सैरिकः ॥६॥

शकटादण् ॥ ७ । १ । ७ ॥

शकटशब्दाद् द्वितीयान्ताद्वहत्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति। शकटं वहति शाकटो गौः। ननु च 'तस्येदम्' (६–३–१५९) इति शकटादण् हलसीरादिकण् (६–३–१६०) इति हलसीराभ्याम् इकण् च सिद्ध एव। यो हि यद्वहति स तस्य सम्बन्धी भवति। सत्यम्। अश्ववदेव तदन्तार्थमुपादानम्। तेनात्रापि द्विगौ [illegible] भवति। द्वयो शकटयोर्हल्योः सीरयोर्वा वोढा द्विशकटः। द्विहलः। द्विसीरः। द्वे शकटे हले सीरे वा वहति द्वैशकटः। द्वैहलिकः। द्वैसीरिकः। अन्ये तु शकटहलसीरेभ्य इदमर्थविवक्षायां प्रत्ययमिच्छन्ति न वहत्यर्थे तन्मते द्विशकट इत्येव भवति। हलसीराभ्यां तु तदन्तविधिं नेच्छन्त्येव ॥ ७ ॥

विध्यत्यनन्येन ॥ ७ । १ । ८ ॥

तदिति वर्तते। तदिति द्वितीयान्ताद्विध्यत्यर्थे यः प्रत्ययो भवति, स चेद्विध्यन्नाम्नोऽन्येन करणेन न विध्यति। पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः। ऊरू विध्यन्ति ऊरव्याः कण्टकाः। उरो विध्यन्ति उरस्या बाणाः। अनन्येनेति किम्? चौरं विध्यति चैत्रः। [illegible] चौरं विध्यन् धनुषा पाषाणेन वा [illegible]। शर्करादयस्तु न करणेन विध्यन्ति। यच्च [illegible] करणं [illegible] नान्यत्। यद्येवं [illegible] करणप्रयोगे कस्मान्न [illegible] उच्यते। [illegible] ॥ ८ ॥

धनगणाल्लब्धरि ॥ ७ । १ । ९ ॥

[illegible] प्रत्ययो भवति। धनं लब्धा धन्यः। गणं लब्धा गण्यः। लब्धेति तृन्नन्तम् ॥ ९ ॥

णोऽन्नात् ॥ ७ । १ । १० ॥

अन्नशब्दाद् द्वितीयान्ताल्लब्धरि णः प्रत्ययो भवति। अन्नं लब्धा आन्नः ॥ १० ॥

हृद्यपद्यतुल्यमूल्यवश्यपथ्यवयस्यधेनुष्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यम् ॥ ७ । १ । ११ ॥

हृद्यादयः शब्दा यथास्वमर्थविशेषेषु यप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। हृद्य इति हृदयशब्दात् षष्ठ्यन्तात् प्रियेऽर्थे बन्धने च वशीकरणमन्त्रे य प्रत्ययो निपात्यते। हृदयस्य प्रियं हृद्यमौषधम्। हृद्यो देशः। हृदयस्य बन्धनो हृद्यो वशीकरणमन्त्रः। 'हृदयस्य हृल्लासलेखाण्ये'—(३–२–९४) इति हृदादेशः। निपातनं रूढ्यर्थं तेनेह न भवति। हृदयस्य प्रियः पुत्रः। पद्य इति पदशब्दात्प्रथमान्तात् दृश्यत्वोपाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे य। पदमस्मिन् दृश्यं पद्यः कर्दमः। नातिद्रवो नातिशुष्को यत्र प्रतिमुद्रोत्पादनेन पदं द्रष्टुं शक्यते। तुल्य इति तुलाशब्दात्संमितेऽर्थे य। तुलया संमितं तुल्यं भाण्डम्। निपातनं रूढ्यर्थम्। तेन न तुलासंमित एवोच्यते किं तु सदृशार्थोऽपि तुल्यशब्दः। गिरिणा तुल्यो हस्ती। मूल्यमिति मूलशब्दात्प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे य तच्च यदुत्पाटनयोग्यं भवति। मूलमेषामुत्पाट्यं मूल्या मुद्गाः। तृतीयान्ताच्चानाम्ये समे च। मूलेनानाम्यं मूल्यम्। मूलं पटाद्युत्पत्तिकारणम्। तेनानाम्यं यत्पटादेर्विक्रयात्प्राप्यते मूलं [illegible] तन्मूल्यम्। मूलेन समो मूल्यः पटः। उपादानेन समानफल इत्यर्थः। वश्य इति वशशब्दाद् द्वितीयान्ताद्गतेऽर्थे य। वशं गतो वश्यो गौर्विधेयः। इच्छानुवर्तीति यावत्। निपातनं रूढ्यर्थं तेनेह न भवति। वशं गतः। इच्छा प्राप्तः। अभिप्रेतं गत

इत्यर्थः । पथ्य इति पथिन्शब्दादनपेते यः । पथोऽनपेतं पथ्यम् ओदनादि । निपातनादिह न भवति । पथोऽनपेतं शकटादि । वयस्य इति वयःशब्दात्तृतीयान्तात्तुल्येऽर्थे य । वयसा तुल्यो वयस्यः सखा । निपातनादिह न भवति । वयसा तुल्यः शत्रुः । धेनुष्येति धेनुशब्दाद्विशिष्टाया धेनौ यः षोऽन्तश्च । धेनुष्या या गोमता गोपालायाधमर्णेन चोत्तमर्णाय आऋणप्रदानाद्दोहार्थं धेनुर्दीयते सा धेनुरेव धेनुष्या । पीतदुग्धेति यस्या प्रसिद्धिः । गार्हपत्य इति गृहपतिशब्दात्तृतीयान्तात्सयुक्तेऽर्थे ञ्य प्रत्ययः । गृहपतिना सयुक्तो गार्हपत्य एवनामा कश्चिदग्नि । निपातनादन्यत्र न भवति । जन्य इति जनीशब्दाद्वधूवाचिनो द्वितीयान्ताद्वहत्सु अभिधेयेषु जनशब्दाच्च षष्ठ्यन्ताज्जल्पेऽर्थे यः । जनीं वहन्ति जन्याः जामातुर्वयस्या उच्यन्ते । जनस्य जल्पः जन्यः । निपातनादन्यत्र न भवति । धर्म्य इति धर्मशब्दात्तृतीयान्तात्प्राप्येऽर्थे पञ्चम्यन्ताच्चानपेतेऽर्थे यः । धर्मेण प्राप्य धर्म्यम् सुखम् । धर्मादनपेतं च धर्म्यम् । यद्धर्ममनुवर्तते ॥ ११ ॥

नौविषेण तार्यवध्ये ॥ ७ । १ । १२ ॥

नौविष इत्येताभ्यां निर्देशादेव तृतीयान्ताभ्यां यथासख्य तार्ये वध्ये चार्थे यः प्रत्ययो भवति । नावा तार्यं नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । विषेण वध्यो वधार्हो विष्यः ॥ १२ ॥

न्यायार्थादनपेते ॥ ७ । १ । १३ ॥

न्याय अर्थ इत्येताभ्यां निर्देशादेव पञ्चम्यन्ताभ्यामनपेतेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । न्यायादनपेत न्याय्यम् । अर्थादनपेतमर्थ्यम् ॥ १३ ॥

मतमदस्य करणे ॥ ७ । १ । १४ ॥

मतमदशब्दाभ्यां निर्देशादेव षष्ठ्यन्ताभ्यां करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । इष्टं साम्यं ज्ञान मतिर्वा मतशब्देनोच्यते । करणं साधकतमं कृतिर्वा । मतस्य करणं मत्यम् । मदस्य करणम् मद्यम् ॥ १४ ॥

तत्र साधौ ॥ ७ । १ । १५ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तात्साधावर्थे यः प्रत्ययो भवति । साधुः प्रवीणो योग्य उपकारको वा । सामनि साधुः सामन्यः । वेमनि साधुर्वेमन्यः । कर्मणि कर्मण्यः । सभायां सभ्य । शरणे शरण्यः ॥ १५ ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेरेयण् ॥ ७ । १ । १६ ॥

पथिन् अतिथि वसति स्वपति इत्येतेभ्यस्तत्र साधौ एयण् प्रत्ययो भवति । पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥ १६ ॥

भक्ताण्णः ॥ ७ । १ । १७ ॥

भक्तशब्दात्तत्र साधौ णः प्रत्ययो भवति । भक्ते साधुर्भाक्तः शालिः । भाक्तास्तण्डुलाः ॥ १७ ॥

पर्षदो ण्यणौ ॥ ७ । १ । १८ ॥

पर्षच्छब्दात्तत्र साधौ ण्यणेत्येतौ प्रत्ययौ भवत । पर्षदि साधु पार्षद्यः । पार्षदः । परिषदोऽपीच्छन्त्यन्ये । पारिषद्यः । पारिषदः ॥ १८ ॥

सर्वजनाण्ण्येनञौ ॥ ७ । १ । १९ ॥

सर्वजनशब्दात्तत्र साधौ ण्य ईनञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवत । सार्वजन्यः । सार्वजनीन ॥ १९ ॥

प्रतिजनादेरीनञ् ॥ ७ । १ । २० ॥

प्रतिजनादिभ्यस्तत्र साधावीनञ् प्रत्ययो भवति । प्रतिजने साधु प्रातिजनीन । अनुजने साधुः आनुजनीनः । इदयुगे साधुः ऐदंयुगीन । प्रतिजन अनुजन विश्वजन पाञ्चजन महाजन इदंयुग सयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल इति प्रति-

जनादिः ॥ २० ॥

कथादेरिकण् ॥ ७ । १ । २१ ॥

कथादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः साधावर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । कथायां साधुः काथिकः । वैकथिकः । कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितण्डा जनेवाद जनवाद (जनोवाद) भृशोवाद जनभृशोवाद वृत्ति संग्रह गुण गण आयुर्वेद गुड कुल्माष गुल्मास इक्षु सक्तु वेणु अपूप मासौदन मांस ओदन संग्राम संघात संवाह प्रवास निवास उपवास इति कथादिः ॥ २१ ॥

देवतान्तात्तदर्थे ॥ ७ । १ । २२ ॥

देवतान्ताच्छब्दरूपात्तदर्थेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । अर्थाच्चतुर्थ्यन्तात् प्रत्ययः । अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । देवदेवत्यम् । देवताशब्देन देयस्य हविरादेः प्रतिग्रहीता स्वामी संप्रदानमुच्यते ॥ २२ ॥

पाद्यार्घ्ये ॥ ७ । १ । २३ ॥

पाद्य अर्घ्य इत्येतौ तदर्थे यप्रत्ययान्तौ निपात्येते । पादार्थमुदकं पाद्यम् । निपातनादेव ये पदादेशो न भवति । अर्घो मूल्यं पूजन वा । अर्घार्थं रत्नमर्घ्यम् ॥ २३ ॥

ण्योऽतिथेः ॥ ७ । १ । २४ ॥

अतिथिशब्दात्तदर्थे ण्यः प्रत्ययो भवति । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् ॥ २४ ॥

सादेश्चा तदः ॥ ७ । १ । २५ ॥

अधिकारोऽयम् यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र आ तदस्तदिति सूत्र यावत्केवलस्य सादेश्च विधिर्वेदितव्यः ॥ २५ ॥

हलस्य कर्षे ॥ ७ । १ । २६ ॥

हलशब्दात्केवलात्सादेश्च निर्देशादेव षष्ठ्यन्तात्कर्षेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । हलस्य कर्षो हल्या हल्यो वा । द्वयोर्द्विहल्या । त्रिहल्या । परमहल्या । उत्तमहल्या । बहुहल्यः । यत्र हलं कृष्टं स मार्गः कर्षः । कृष्यते इति कर्षः क्षेत्रमित्यन्ये ॥ २६ ॥

सीतया संगते ॥ ७ । १ । २७ ॥

सीताशब्दात्केवलात्सादेश्च निर्देशादेव तृतीयान्तात्संगतेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । सीतया संगतं सीत्यम् । द्वाभ्या सीताभ्यां संगतं द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् । परमसीत्यम् । यस्य पूर्णोऽवधिः ॥ २७ ॥

ईयः ॥ ७ । १ । २८ ॥

आ तद इत्यनुवर्तते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रातदोऽर्थेषु ईय इत्यधिकृतं वेदितव्यम् ॥ २८ ॥

हविरन्नभेदापूपादेर्यो वा ॥ ७ । १ । २९ ॥

हविर्भेदवाचिभ्योऽन्नभेदवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च शब्देभ्यः आ तदोऽर्थेषु वा यः प्रत्ययोऽधिक्रियते । ईयापवादः । हविर्भेदः आमिक्षायै इदं दधि आमिक्ष्यम् । आमिक्षीयम् । पुरोडाशाय इमे पुरोडाश्याः पुरोडाशीयास्तण्डुला' । हविस्शब्दात्तु परत्वाद्गवादिपाठान्नित्यमेव य. । अन्नभेद, ओदनाय इमे ओदन्या ओदनीयास्तण्डुला' । कृशरायै कृशर्याः कृशरीयास्तण्डुलाः । सुरायै सुर्याः सुरीयास्तण्डुलाः । अपूपादि, अपूपायेदमपूप्यम् अपूपीयम् । तण्डुलाय तण्डुल्यम् तण्डुलीयम् । सादेश्चेत्यधिका रात्तदन्तादपि भवति । यवापूप्यम् यवापूपीयम् । व्रीहितण्डुल्यम् व्रीहितण्डुलीयम् । उवर्णान्तात्तु हविरन्नभेदात्परत्वान्नित्यो यो भवति । चरव्यास्तण्डुलाः । सक्तव्या धाना. । अपूप तण्डुल ओदन पृथुक अभ्यूष अभ्योष अवोष किण्व मुसल कटक शकट कर्णवेष्टक ईगल इल्वल स्थूणा यूप सूप दीप प्रदीप अश्वपत्र इत्यपूपादिः । अपूपादिषु येऽन्नभेदशब्दा अपूपादयस्तेषा

केनचिदाकारसादृश्येन अर्थान्तरवृत्तौ प्रत्ययार्थमुपादानम् । केचित्तु अपूपादिपठितान्नभेदव्यतिरिक्तानामन्नभेदानां तदन्तविधिर्नेच्छन्ति । यवसुरीयम् पिष्टसुरीयम्। यो न भवति ॥ २९ ॥

उवर्णयुगादेर्यः ॥ ७ । १ । ३० ॥

उवर्णान्ताद्युगादिभ्यश्चातदोऽर्थेषु यो भवति । ईयापवादः । उवर्ण, शङ्कवे इदं शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कर्पासः । परशव्यमयः । कमण्डलव्या मृत्तिका । चरव्यास्तण्डुलाः । सक्तव्या धानाः । युगादि, युगाय हितं युगार्थं युगोऽस्य स्यादिति वा युग्यम् । हविष्यम् । सादेश्चेत्यधिकारात्वयुग्यम् । अतियुग्यम् । युग हविस् अष्टका बर्हिस् मेधा स्रुच् बीज कूप क्षर अक्षर खद स्खद विष दाग खर असुर दर अध्वन् गो । इति युगादिः । 'गोः स्वरे यः' (६–१–२७) इत्यनेनैव सिद्धे गोग्रहणं तदन्तार्थम् । तेन सुगव्यम् । अतिगव्यम् इत्यपि सिद्धम् । इह यग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । सनङ्गवे इदं सनङ्गव्यं चर्म । अत्र हि परत्वात् 'चर्मण्यञ् (७–१–४५) इति प्राप्नोति ॥३०॥

नाभेर्नभ् चादेहांशात् ॥ ७ । १ । ३१ ॥

नाभिशब्दाददेहांगवाचिन आ तदो वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु यः प्रत्ययो भवति नाभिशब्दस्य च नभ् इत्यादेशो भवति । नाभ्यै नाभये वा हितं नभ्यमञ्जनम् । नभ्योऽक्षः । नाभये इदं नभ्यं दारु । अरकमध्यवर्ती अक्षधारणश्चक्रावयवो नाभिस्तदर्थं नभ्यम् । यत्तु अरकगण्डरहितं चक्रम् एककाष्ठं तत्र न नाभिरिति तदर्थे नभ्यमित्युपचारात् । नभ्यो वृक्षः नभ्या शिंशपेति नभ्यार्थे वृक्षादौ ताच्छब्द्यान्नभ्यत्वम् इन्द्रार्थाया स्थूणायामिन्द्रवत् । अदेहांगादिति किम् ? नाभये हितं नाभ्यं तैलम् । अत्र नभादेशो न भवति । यस्तु 'प्राण्यङ्ग'–(७–१–३७) इत्यादिना भवति । ॥३१॥

न् चोधसः ॥ ७ । १ । ३२ ॥

ऊधस्शब्दात् आ तदोऽर्थेषु यः प्रत्ययो नकारश्चान्तादेशो भवति । ईयापवादः । ऊधसे हितम् ऊधन्यम् ॥३२॥

शुनो वश्चोदूत् ॥ ७ । १ । ३३ ॥

श्वन्शब्दादा तदोऽर्थेषु यः प्रत्ययो भवति वकारश्च उकार ऊकाररूपो भवति । अभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः । शुने हितं शुन्यम् । शून्यम् । नाभि ऊधस् श्वन्शब्दान् युगादिषु पठित्वापि शक्यः प्रत्यय आदेशार्थास्तु योगाः ॥३३॥

कम्बलान्नाम्नि ॥ ७ । १ । ३४ ॥

कम्बलशब्दादातदोऽर्थेषु यः प्रत्ययो भवति ईयापवादः नाम्नि सञ्ज्ञाया विषये । कम्बलोऽस्य स्यात् कम्बल्यं परिमाणम् ऊर्णापलशतमुच्यते । अशीतिशतमित्यन्ये । षट्षष्टिशतमित्यपरे । नाम्नीति किम् ? कम्बलीया ऊर्णा ॥३४॥

तस्मै हिते ॥ ७ । १ । ३५ ॥

हित उपकारकः । तस्मै इति चतुर्थ्यन्तान्नाम्नो हितेऽर्थे यथाधिकृत प्रत्ययो भवति । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयः । करभीयः । पित्रीयः । मात्रीयः । आमिक्ष्यः । आमिक्षीयः । ओदन्यः । ओदनीयः । अपूप्यः । अपूपीयः । हविष्यः । युग्यः । शुन्यः । शून्यः । ऊधन्यः । वत्सेभ्यो न हितः अवत्सीयः । एवमकरभीयः ॥३५॥

न राजाचार्यब्राह्मणवृष्णः ॥ ७ । १ । ३६ ॥

राजन् आचार्य ब्राह्मण वृषन् इत्येतेभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यो हितेऽर्थेऽधिकृत प्रत्ययो न भवति । राज्ञे हितः

आचार्याय हित. ब्राह्मणाय हित' वृष्णे हित इति वाक्यमेव भवति ॥३६॥

प्राण्यङ्गरथखलतिलयववृषब्रह्ममाषाद्यः ॥ ७ । १ । ३७ ॥

प्राण्यङ्गवाचिभ्यो रथादिभ्यश्च चतुर्थ्यन्तेभ्यो हितेऽर्थे य प्रत्ययो भवति । दन्तेभ्यो हित दन्त्यम् । कर्ण्यम् । चक्षुष्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । नाभ्यम् । रथाय हिता रथ्या भूमि' । खलाय हितं खल्यम् अग्निरक्षणम् । तिलेभ्यो हित' तिल्यो वायु । यवेभ्यो हितो यव्यस्तुषार' । वृषाय हितं वृष्यं क्षीरपाणम् । ब्रह्मणे हितो ब्रह्मण्यो देशः । मापेभ्यो हितो माष्यो वात । सादेश्चेत्यधिकारात् राजदन्त्यम् । शङ्खनाभ्यम् । अश्वरथ्या भूमिः । कृष्णतिल्यः । राजमाष्य ॥३७॥

अव्यजात्थ्यप् ॥ ७ । १ । ३८ ॥

अवि अज इत्येताभ्यां तस्मै हिते थ्यप् प्रत्ययो भवति । अविभ्यो हितम् अविथ्यम् । अजेभ्यो हितम् अजथ्यम् । पकारः पुवद्भावार्थ । अजाभ्यो हिता अजथ्या यूतिः ॥३८॥

चरकमाणवादीनञ् ॥ ७ । १ । ३९ ॥

आभ्यां तस्मै हितेऽर्थे ईनञ् प्रत्ययो भवति । चरकेभ्यो हितश्चारकीण । माणवीन ॥३९॥

भोगोत्तरपदात्मभ्यामीनः ॥ ७ । १ । ४० ॥

भोगोत्तरपदादात्मन्शब्दाच्च तस्मै हितेऽर्थे ईन. प्रत्ययो भवति । मातृभोगाय हितो मातृभोगीण' । पितृभोगीण. । ग्रामणिभोगिन. । सेनानिभोगीन' । आचार्यभोगीन । अत्र क्षुम्नादित्वान्न णत्वम् । आत्मन्, आत्मने हित आत्मनीन. । अनात्मनीन । 'ईनेऽध्वात्मनो' (७–४–४८) इत्यन्त्यस्वरादिलोपाभाव ॥४०॥

पञ्चसर्वविश्वाज्जनात्कर्मधारये ॥ ७ । १ । ४१ ॥

पञ्च सर्व विश्व इत्येतेभ्यः पराज्जनशब्दात्कर्मधारये वर्तमानात्तस्मै हिते ईन' प्रत्ययो भवति । ईयापवाद' । पञ्चजनेभ्यः पञ्चजनाय वा हितः पञ्चजनीन. । रथकारपञ्चमस्य चातुर्वर्ण्यस्य पञ्चजन इति सञ्ज्ञा । एव सर्वजनीन । विश्वजनीन' । कर्मधारय इति किम्? पञ्चानां जन' पञ्चजनः तस्मै हित' पञ्चजनीय । सर्वो जनोऽस्य सर्वेषा वा जन' सर्वजनः तस्मै हितः सर्वजनीय' । एव विश्वजनीयः ॥४१॥

महत्सर्वादिकण् ॥ ७ । १ । ४२ ॥

महत' सर्वाच्च यो जनशब्दस्तदन्तात्कर्मधारये वर्तमानात्तस्मै हिते इकण् प्रत्ययो भवति । महते जनाय हित' माहाजनिक' । सर्वस्मै जनाय हित. सार्वजनिक । एवं च सर्वजनात्पूर्वेण ईन' अनेनेकणिति द्वैरूप्यम् । कर्मधारय इत्येव । महान् जनोऽस्य महाजनः तस्मै हित महाजनीय । सर्वेषां जनाय हितं सर्वजनीयम् ॥४२॥

सर्वाण्णो वा ॥ ७ । १ । ४३ ॥

जनात्कर्मधारय इति च निवृत्तम् । सर्वशब्दात्तस्मै हिते ण' प्रत्ययो वा भवति । सर्वस्मै हितः सार्व । पक्षे ईय' । सर्वीय ॥ ४३ ॥

परिणामिनि तदर्थे ॥ ७ । १ । ४४ ॥

हित इति निवृत्तम् । तद्भाव परिणामस्सोऽस्यास्तीति परिणामि द्रव्यमुच्यते । तस्मै इति चतुर्थ्यन्तात्तदर्थे चतुर्थ्यन्तार्थार्थे परिणामिनि कारणद्रव्येऽभिधेये यथाधिकृत प्रत्ययो भवति । अङ्गारेभ्य इमानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । अङ्गारार्थानीत्यर्थः ।

एव प्राकारीया इष्टका । शङ्कव्य दारु । पिचव्य कर्पासः । आमिक्ष्यम् आमिक्षीयं दधि । ओदन्या ओदनीयास्तण्डुला । अपूप्यम् अपूपीयम् पिष्टम् । परिणामिनीति किम् ? उदकाय कूप । असये कोशी । न कूपः कोशी वा उदकासिभावेन परिणमेते । तदर्थे इति किम् ? मूत्राय यवागू । उच्चाराय यवान्नम् । पादरोगाय नड्वलोदकम् । यवाग्वादि मूत्रादितया परिणमति न तु तदर्थम् । अथवा तदर्थे इति चतुर्थीविशेषणम् । तदर्थे या चतुर्थी तदन्तात्प्रत्यय । इह तु सपद्यतौ चतुर्थीति न भवति । तस्मै इत्येव । सक्तूना धाना । धानाना यवा । अत्र सत्यपि तादर्थ्ये सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । भवति च सतोऽप्यविवक्षा यथानुदरा कन्येति ॥ ४४ ॥

चर्मण्यञ् ॥ ७ । १ । ४५ ॥

तस्मै इति चतुर्थ्यन्तात्परिणामिनि तदर्थे चर्मण्यभिधेये अञ् प्रत्ययो भवति । वर्ध्रायेदं वार्ध्रम् चर्म । वरत्रायै इद वारत्र चर्म । रथोपस्थायेद राथोपस्थं चर्म । हलाबन्धायेदं हालाबन्धं चर्म । सनङ्गवे इदं सनङ्गव्यं चर्मेति 'उवर्णयुगादेर्य' (७–१–३०) इति यग्रहणाद्य एव भवति । सनङ्गुश्चर्मविकारः ॥४५॥

ऋषभोपानहाञ्ञ्यः ॥ ७ । १ । ४६ ॥

ऋषभ उपानह इत्येताभ्या चतुर्थ्यन्ताभ्या परिणामिनि तदर्थे अभिधेये ञ्य प्रत्ययो भवति । ऋषभाय अयम् आर्षभ्यो वत्स । औपानह्यो मुञ्ज । औपानह्यम् काष्ठम् । औपानह्य चर्मेति चर्मण्यपि परिणामिनि परत्वादयमेव भवति ॥४६॥

छदिर्बलेरेयण् ॥ ७ । १ । ४७ ॥

छदिस् वलि इत्येताभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां परिणामिनि तदर्थे एयण् प्रत्ययो भवति । छदिषे इमानि छादिषेयाणि तृणानि । बलये इमे बालेयास्तण्डुलाः । चर्मण्यपि परत्वादयमेव भवति । छादिषेय चर्म । कथमौपधेयः । उपधीयत इत्युपधेयः । स एव प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिके औपधेयः । उपधिः रथाङ्गमिति यावत् । अत उपधेः स्वार्थे एयणिति नारम्भणीयम् ॥ ४७ ॥

परिखास्य स्यात् ॥ ७ । १ । ४८ ॥

परिखाशब्दान्निर्देशादेव प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे परिणामिनि एयण् प्रत्ययो भवति या सा परिखा सा चेत्स्यादिति योग्यतया सभाव्यते । तदित्यनेन यथाधिकृतस्य प्रत्ययस्य विधास्यमानत्वादिहोत्तरत्र च एयणेवानुवर्तते । परिखा आसामिष्टकानां स्यादिति पारिखेय्य इष्टकाः । स्यादिति सभावने सप्तमी । इष्टकानां बहुत्वेन संभाव्यत एतत्परिखासां स्यादिति । स्यादिति किम् ? परिखा इष्टकानाम् । परिणामिनीत्येव । परिखास्य नगरस्य स्यात् ॥४८॥

अत्र च ॥ ७ । १ । ४९ ॥

परिखाशब्दान्निर्देशादेव प्रथमान्तादत्रेति सप्तम्यर्थे एयण् प्रत्ययो भवति सा चेत्परिखा स्यादिति सभाव्यते । परिखास्या स्यात् पारिखेयो भूमिः । योगविभागः परिणामिनीत्यस्येह असंबन्धार्थः । चकार उत्तरत्रास्य स्यादिति परिणामिन्यत्र स्यादिति चोभयस्याप्यनुवृत्त्यर्थ ॥ ४९ ॥

तद् ॥ ७ । १ । ५० ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे परिणामिनि अत्रेति सप्तम्यर्थे च यथाधिकृतं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्त तच्चेत्स्यादिति सभाव्यते । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्प्राकारीया इष्टका । प्रासादीयं

दारु । परशव्यमयः । प्रासादोऽस्मिन्देशे स्यात् प्रासादीयो देशः । प्रासादीया भूमि । स्यादित्येव । प्राकार इष्टकानाम् । परिणामिनीत्येव । प्रासादोऽस्य चैत्रस्य स्यात् ॥ ५० ॥

तस्यार्हे क्रियायां वत् ॥ ७ । १ । ५१ ॥

ईयस्य पूर्णोऽवधि' । अर्हतीत्यर्हम् । 'अच्'–(५–१–४९) इत्यच् । तस्येति षष्ठ्यन्तादर्हेऽर्थे वत् प्रत्ययो भवति यत्तदर्हं तच्चेत् क्रिया भवति । राज्ञोऽर्हं राजवत् वृत्तमस्य राज्ञ । राजत्वस्य युक्तमस्य राज्ञो वृत्तमित्यर्थ' । राजवदवर्तत भरत' । राजार्हं वर्तते स्मेत्यर्थः । एव कुलीनवत्, साधुवत् । 'स शिरांसि द्विषामाजौ चिच्छेद कृतहस्तवत्' । राज्ञि एकस्मिन्नुपमानोपमेयभावासभवादुत्तरेण न सिध्य' तीति वचनम् । यदा तु राज्ञः सगरादेर्वृत्तस्यार्हं इदानींतनः कश्चिद्राजेति भेदो विवक्ष्यते तदोत्तरेणैव सिद्धम् । क्रियायामिति किम् ? शतस्यार्हो देवदत्त । राज्ञोऽर्हो मणि' ॥ ५१ ॥

स्यादेरिवे ॥ ७ । १ । ५२ ॥

स्याद्यन्तादिवार्थे वत्प्रत्ययो भवति । इवशब्द' सादृश्यं द्योतयति । तच्चेत्सादृश्य क्रियायां क्रियाविषयं क्रियागत भवति । क्षत्रिया इव क्षत्रियवद्युध्यन्ते ब्राह्मणा । अश्ववद्धावति चैत्र' । देवमिव देववत्पश्यन्ति मुनिम् । साधुनेव साधुवदाचरित मैत्रेण । ब्राह्मणायेव ब्राह्मणवद्दत्तं क्षत्रियाय । पर्वतादिव पर्वतवदवरोहति आसनात् । स्यादेरिति किम् ? गच्छन्नास्त इव मन्दत्वादीप्सितदेशस्य असप्राप्ते' । अधीयानो नृत्यतीव अङ्गविकारप्रायत्वात् । क्रियायामित्येव । गौरिव गवय' । देवदत्त इव गोमान् । हस्तीव स्थूल' । अत्र द्रव्यगुणविषये सादृश्ये न भवति । कथं देवदत्तवत्स्थूलः यज्ञदत्तवद्गोमान् इति । अत्र तुल्यायामस्तौ भवतौ चाध्याह्रियमाणायां प्रत्ययो भविष्यति । अथोपमानोपमेयक्रिययोः साधनभेदापेक्षायामिह कस्मान्न भवति ऋचं ब्राह्मणवदयं गाथामधीत इति । सापेक्षत्वात् ॥ ५२ ॥

तत्र ॥ ७ । १ । ५३॥

तत्रेति सप्तम्यन्तादिवार्थे वत्प्रत्ययो भवति । मथुरायामिव मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्रासादा' । स्रुघ्न इव साकेते परिखा स्रुघ्नवत् । गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमित्यादिपु क्रियासादृश्ये पूर्वेणैव सिद्धम् । अक्रियार्थस्त्वारम्भ ॥ ५३ ॥

तस्य ॥ ७ । १ । ५४ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तादिवार्थे वत्प्रयो भवति । चैत्रस्येव मैत्रस्य गावश्चैत्रवत् । ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य दन्ता. ब्राह्मणवत् । अक्रियाविषयसादृश्यार्थ आरम्भः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ५४ ॥

भावे त्वतल् ॥ ७ । १ । ५५ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्ताद्भावेऽभिधेये त्व तल् इत्येतौ प्रत्ययौ भवत. । भवतोऽस्मात् अभिधानप्रत्ययौ इति भाव शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त द्रव्यससर्गी भेदको गुण' । यदाहु' यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति । तत्र

'जातिगुणाज्जातिगुणे, समासकृत्तद्धितात्तु सबन्धे ॥
डित्थादेः स्वे रूपे, त्वतलादीनां विधिर्भवति' ॥ १ ॥

तत्र जातिवचनेभ्यो जातौ, गोः शब्दस्य भावो गोत्वम् गोता । अत्र गोशब्दजातिर्भाव गोरर्थस्य भावो गोत्वम् गोता। अत्र गवार्थजातिर्भाव' । एवमश्वत्वमश्वता । शुक्लस्य गुणस्य भाव' शुक्लत्वं शुक्लतेत्यत्र शुक्लगुणजाति' । रूपस्य भावो रूपत्वम् रूपता । रसस्य

रसत्वम् । रसता। अत्र रूपादिगुणजातिः। कत्वं खत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेता जातिः। कवर्गत्वं चवर्गत्वमिति ककारादिवर्गव्यक्तिसमवेता जातिः संहतिः । गुणशब्देभ्यो गुणे, शुक्लस्य पटस्य भावः शुक्लत्वम् शुक्लता । अत्र शुक्लो गुणो भावः । एवं शुक्लतरत्वं शुक्लतमत्वमिति स एव प्रकृष्टः । अणुत्वं महत्त्वमिति परिमाणलक्षणो गुणः। एकत्वं द्वित्वमिति संख्यालक्षणः । पृथक्त्वं नानात्वमिति भेदलक्षणः । उच्चैस्त्वं नीचैस्त्वमिति उच्छ्रयादिलक्षणः । वृत्तौ पृथगादिशब्दाः पृथग्भूताद्यर्थे सत्त्वे वर्तन्ते इति प्रत्ययः विग्रहस्तु पृथग्भूतस्य भाव इत्यादि । पट्वादयोऽपि गुणा एवेति पटुत्वं मृदुत्वं तीक्ष्णत्वमित्यादिष्वपि गुणो भावः । समासात्संबन्धे, राजपुरुषत्वं चित्रगुत्वम् । अत्र स्वस्वामिसबन्धः । कृतः सबन्धे, पाचकत्वं पक्तृत्वं कार्यत्वं साधनत्वम् । अत्र क्रियाकारकसबन्धः । तद्धितात्सबन्धे, औपगवत्वम् दण्डित्व विषाणित्वम् । अत्रोपगुदण्डादिसबन्धः । डित्थादेः स्वरूपे, डित्थादेस्तु यदृच्छाशब्दादन्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्यासभवात्तस्मिन्नेव स्वरूपे डित्थशब्दवाच्यतया अध्यवसितभेदे ऽव्यतिरिक्तेऽपि व्यतिरिक्त इव शब्दप्रत्ययबलात् बुद्ध्यावगृहीते धर्मे प्रत्ययः । डित्थस्य भावः स्वरूपं डित्थत्वं डवित्थत्वम् । एवं गोजातेर्भावो गोत्वम् गोतेति गोशब्दस्य स्वरूपम् । शुक्लजातेर्भावः शुक्लत्व शुक्लतेति शुक्लशब्दस्य स्वरूपम् । गवादयो हि यदा जातिमात्रवाचिनस्तदा तेषा शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथाह्यर्थजातौ शब्दार्थयोरभेदेन शब्दस्वरूपमध्यवस्यते यो गोशब्द' स एवार्थ इति । एवं देवदत्तत्वं चन्द्रत्वं सूर्यत्वं दिक्त्वम् आकाशत्वम् अभावत्वमिति स्वरूपमेवोच्यते । एके तु यदृच्छाशब्देषु शब्दस्वरूपं सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसंबन्धो वा प्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्यन्ते । अन्ये तु डित्थत्वं देवदत्तत्वमिति वयोऽवस्थाभेदभिन्नव्यक्तिसमवेतं सामान्यम्, चन्द्रत्वं सूर्यत्वमिति कालावस्थाभेदभिन्नव्यक्तिसमवेतं सामान्यं, दिक्त्वम् आकाशत्वम् अभावत्वम् इति उपचरितभेदव्यक्तिसभवेतं सामान्यं प्रत्ययार्थ इति वदन्तोऽत्रापि जातिमेव त्वतलादिप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तमभिदधति ॥ ननु च समासकृत्तद्धितेभ्योऽपि भावप्रत्ययेन जातिरेवाभिधीयते गौरखरत्वं लोहितशालित्वं सप्तपर्णत्वं धवखदिरत्वमिति, कुम्भकारत्वं तन्तुवायत्वं स्तम्बेरमत्वं पङ्कजत्वमिति, हस्तित्वं मानुषत्वं क्षत्रियत्वं राजन्यत्वमिति । उच्यते । समासकृत्तद्धितेषु सबन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्यः । तत्र रूढयो गौरखरादय उदाहृता एव । अभिन्नरूपास्तु तद्धितान्ता एव लुबादिभिः सभवन्ति गर्गत्वं पञ्चालत्वमिति । अत्र गर्गादयः शब्दा यञञोर्लुपि यद्यपि तद्धितान्तास्तथापि मूलप्रकृत्या सह सहविवक्षायामभिन्नरूपत्वात् प्रत्ययोत्पत्तिहेतुः संबंधो न्यग्भूत इति अभिन्नशब्दाभिधेयतैव भावप्रत्ययात्प्रतीयते न संबन्धः । अथ पञ्चालशब्दात् युगपदपत्यजनपदाभिधायिनो भावप्रत्ययेन किमभिधीयते । प्रवृत्तिनिमितसघातः यथा धवखदिरत्वमिति जातिसहतिः। एतेन अक्षत्वं पादत्व माषत्वमित्यादीन्यपि व्याख्यातानि अव्यभिचरितसबन्धास्तु प्रायः कृत्स्वेव भवन्ति । सतो भाव सत्त्व सत्ता विद्यमानत्वं विद्यमानता । अत्र हि जातावेव भावप्रत्ययः । न हि सद्वस्तु सत्तासबन्धस्य व्यभिचरतीति सत्तासंबन्धानपेक्षणान्न संबन्धे । पाचक इत्यादौ तु सबन्धस्य कादाचित्कत्वात् तदपेक्षः पाचकादिशब्दः स्वार्थममिधत्त इति तत सम्बन्धे प्रत्ययो युक्त' । तस्मात्सत्सु विद्यमानेषु च पदार्थेषु नित्यसम-

वायिनं। शब्दप्रवृत्तिहेतुः सत्तैव भावप्रत्ययवाच्या न तु सत्सत्तयोः सबन्ध. कश्चित् इति । तत' स्थितमेतत् रूढ्यादिभ्योऽन्यत्रैव कृत्तद्धितसमासेषु संबन्धाभिधानमिति । 'त्वे वा' (६-१-२६) इति वचनात्स्त्रीपुंसाभ्यां पक्षे नञ्स्नञावपि भवतः । स्त्रीत्व स्त्रीता स्त्रैणम् । पुंस्त्व पुंस्ता पौंस्नम् इति । लकारः स्त्रीत्वार्थ. । त्वान्तम् 'आ त्वात्त्वादिः' इति नपुंसकम् ॥ ५५ ॥

प्राक्त्वादगडुलादेः ॥ ७ । १ । ५६ ॥

त्वतलित्यनुवर्तते । ब्रह्मणस्त्व इत्यत्र यत्त्वसशब्दनं तस्मात् प्राक् त्वतल् इत्येतौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ गडुलादीन् वर्जयित्वा । ते उत्तरत्रैवोदाहरिष्यन्ते । अपवादैः समावेशार्थः कर्मणि विधानार्थश्चाधिकारः । अगडुलादेरिति किम् ? गाडुल्यम् । कामण्डलवम् । गडुह विशस्त दायाद वालिश सवादिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् 'शीर्षाघातिन्' कमण्डलु । इति गडुलादिः ॥ एषु कमण्डलोः 'य्वृवर्णाल्लघ्वादे'' (७-१-६९) इत्यण् । शेषेभ्यस्तु राजादेराकृतिगणत्वात् ट्यण् गडुलादेरपि केचिदिच्छन्ति । गडुलत्वम् गडुलता ॥५६॥

नञ्तत्पुरुषाद्बुधादेः ॥ ७ । १ । ५७ ॥

प्राक्त्वान्नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाद्बुधाद्यन्तवर्जितात्त्वतलौ भवत इत्ययमधिकारो वेदितव्यः ट्यणादिबाधनार्थम् । न शुक्लोऽशुक्लस्तस्य भावोऽशुक्लत्वमशुक्लता । वर्णलक्षणट्यणबाधया त्वतलावेव । अशौक्ल्यम् अकार्ष्ण्यमिति च ट्यणन्तेन समास । समासात्तु ट्यणि नञो वृद्धि प्रसज्ज्येत । एवमपतेर्भाव' कर्म वा अपतित्वम् अपतिता । अत्र पत्यन्तलक्षणट्यण्बाधया अनाधिपत्यम् अगाणपत्यमिति ट्यणन्तेन समास' । अराजत्वमराजता । अत्र राजान्तलक्षणट्यण्बाधया अनाधिराज्यमयौवराज्यमिति ट्यणन्तेन समासः । अमूर्खत्वममूर्खता । अत्र गुणाङ्गलक्षणट्यण्बाधया अमौर्ख्यमजाड्यमिति ट्यणन्तेन समासः । अस्थविरत्वमस्थविरता । अत्र वयोवचनलक्षणाञ्बाधया अस्थाविरमकैशोरमित्यञन्तेन समासः । अहायनत्वमहायनता। अत्र हायनान्तलक्षणाण्बाधया अद्वैहायनम् अत्रैहायनमित्यणन्तेन समासः । अपटुत्वमपटुता । अत्र य्वृवर्णलक्षणाण्बाधया अपाटवमलाघवमित्यणन्तेन समासः । अरमणीयत्वमरमणीयता । अत्र योपान्त्यलक्षणाकञ्बाधया अरामणीयकम् अकामनीयकमित्यकञन्तेन समास' । नञ्ग्रहणं किम् ? प्राजापत्यम् सैनापत्यम् । तत्पुरुषादिति किम् ? न विद्यते पतिरस्य अपतिर्ग्रामः तस्य भावः कर्म वा आपत्यम् । एवमाराज्यम् आहायनम् आरमणीयकम् । अबुधादेरिति किम् ? न बुधः अबुधः तस्य भावः कर्म वा आबुध्यम् आचतुर्यम् । बुध चतुर संगत लवण वड कत रस लस यथा तथा यथातथ यथापुर ईश्वर क्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् सभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् समस्थ विषमस्थ पुरस्थ परमस्थ मध्यस्थ मध्यमस्थ दुष्पुरुष कापुरुष विशाल । इति बुधादिः । एभ्यो नञ्तत्पुरुषेभ्यो राजादित्वात् ट्यण् । गडुलविशस्तदायादानामपि पाठं केचित् इच्छन्ति । अन्ये तु बुधादीनामष्टानामेव प्रतिषेधमिच्छन्ति । एषामेव च विकल्पमपरे । अथ ट्यणन्तानामेषां नञ्समासो भवति वा नवा बुधस्य भावः कर्म वा बौध्यम् न बौध्यम् अबौध्यमिति । भवतीत्येके । न भवतीत्यन्ये ॥ ५७ ॥

पृथ्वादेरिमन् वा ॥ ७ । १ । ५८ ॥

पृथु इत्येवमादिभ्यस्तस्य भावे इमन् प्रत्ययो वा

भवति । प्राक्त्वादित्यधिकारात् त्वतलौ च । वावचनाद्यश्चाणादिः प्राप्नोति सोऽपि भवति । पृथोर्भावः प्रथिमा पृथुत्वं पृथुता पार्थवम् । म्रदिमा मृदुत्वं मृदुता मार्दवम् । बहुलस्य भावो बंहिमा । इमनि बहुलस्य 'प्रियस्थिर' (७–४–३८) इत्यादिना बंहभावः । बहुलत्वं बहुलता बाहुल्यम् । ट्यण् । वत्सिमा वत्सत्वं वत्सता वात्सं, वयोलक्षणोऽञ् । पृथु मृदु पटु महि तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु खण्डु पाण्डु बहुल चण्ड खण्ड अकिंचन, बाल होड, पाक, वत्स मन्द स्वादु ऋजु वृष कटु ह्रस्व दीर्घ क्षिप्र क्षुद्र प्रिय महत् अणु चारु वक्र वृद्ध काल तृप्त । इति पृथ्वादिः ॥ ५८ ॥

वर्णदृढादिभ्यष्ट्यण् च वा ॥ ७ । १ । ५९ ।

वर्णविशेषवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च तस्य भावे ट्यण् इमन् च इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । प्राक्त्वादित्यधिकारात् त्वतलौ च । वावचनाद्यश्चाण् प्राप्नोति सोऽपि भवति । शुक्लस्य भावः शौक्ल्यं शुक्लिमा शुक्लत्वं शुक्लता । कार्ष्ण्यं कृष्णिमा कृष्णत्वं कृष्णता । काद्रव्यं कद्रिमा कद्रुत्वं कद्रुता । शितेर्भाव शैत्यं शितिमा शितित्वं शितिता शैतम् । वावचनाद्य्वृवर्णान्तस्य पाञ्चरूप्यम् । दृढादि, दार्ढ्यं द्रढिमा दृढत्वं दृढता । वार्ढ्यं व्रढिमा वृढत्वं वृढता । पारिवृढ्यं परिव्रढिमा परिवृढत्वं परिवृढता । वैमत्यं विमतिमा विमतित्वं विमतिता वैमतम् । सांमत्य समतिमा संमतित्वं संमतिता सांमतम् । य्वृवर्णान्तलक्षणोऽण् । टकारो ङ्यर्थः । अर्हतो भाव कर्म वा आर्हन्त्यम् ङी चेद् आर्हन्ती । एवमौचिती यथाकामी सामग्री शैली पारिख्याती आनुपूर्वी । दृढ वृढ परिवृढ कृश भृश चुक्र शुक्र आम्र ताम्र अम्ल लवण शीत उष्ण तृष्णा जड बधिर मूक मूर्ख पण्डित मधुर वियात विलात विमनस् विशारद विमति संमति संमनस् । इति दृढादिः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् । तेन स्थैर्यं स्थेमेत्याद्यपि सिद्धम् ॥ ५९ ॥

पतिराजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यः कर्मणि च ॥ ७ । १ । ६० ॥

पत्यन्तेभ्यो राजान्तेभ्यो गुणाङ्गेभ्यो राजादिभ्यश्च तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्यो भावे कर्मणि च क्रियायां ट्यण् प्रत्ययो भवति । प्राक्त्वादित्यधिकारात् त्वतलौ च । पत्यन्त, अधिपतेर्भावः कर्म वा आधिपत्यम् । अधिपतित्वम् । अधिपतिता । एवं नारपत्यम् बार्हस्पत्यम् प्राजापत्यम् सैनापत्यम् । राजान्त, आधिराज्यम् । अधिराजत्वम् । अधिराजता । एवं सौराज्यम् यौवराज्यम् । गुणाङ्ग, द्रव्याश्रयी गुणः । गुणोऽङ्ग निमित्त येषां प्रवृत्तौ ते गुणाङ्गा गुणद्वारेण ये गुणिनि वर्तन्ते न तु गुणवचना एव । मौढ्यम् मूढत्वम् मूढता । मौर्ख्यम् । वैदुष्यम् । राजादि, राज्यम् राजत्व राजता । काव्यं कवित्वं कविता । ब्राह्मण्यं ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणता । चकारो भावे कर्मणि चेत्युभयसमुच्चयार्थः । राजन् कवि ब्राह्मण माणव दण्डमाणव वाडव चौर धूर्त आराधय विराधय उपराधय अपिराधय अनृशंस कुशल चपल निपुण पिशुन चौक्ष स्वस्थ विश्वस्त विफल विशस्य पुरोहित ग्रामिक खण्डिक दण्डिक कर्मिक चर्मिक वर्मिक शिलिक सूतक अजिनिक अञ्जनिक अञ्जलिक छत्रिक सूचक सुहित बाल मन्द होड । राजादिराकृतिगण. ॥६०॥

अर्हतस्तोन्त् च ॥ ७ । १ । ६१ ॥

अर्हत्शब्दात् षष्ठ्यन्ताद्भावे कर्मणि चार्थे ट्यण् प्रत्ययो भवति तत्सनियोगे च तकारस्य न्त्

इत्यादेशो भवति। अरिहननात् रजोहननात् रहस्याभावाच्च अर्हन् पृषोदरादित्वात्। यद्वा, चतुस्त्रिंशतमतिशयान् सुरेन्द्रादिकृतां पूजां वार्हतीति अर्हन्। तस्य भावः कर्म वा आर्हन्त्यम्। आर्हन्ती। प्राक्त्वादिति त्वतलौ च। अर्हत्त्वम्। अर्हत्ता ॥ ६१ ॥

सहायाद्वा ॥ ७ । १ । ६२ ॥

सहायशब्दात्तस्य भावे कर्मणि च ट्यण् प्रत्ययो वा भवति। वावचनात्पक्षे योपान्त्यलक्षणोऽकञ्। प्राक्त्वादिति त्वतलौ च। सहायस्य भावः कर्म वा साहाय्यम्। साहायकम्। सहायत्वम्। सहायता ॥ ६२ ॥

सखिवणिग्दूताद्यः ॥ ७ । १ । ६३ ॥

सखिवणिज्दूत इत्येतेभ्यस्तस्य भावे कर्मणि च यः प्रत्ययो भवति प्राक्त्वादिति त्वतलौ च। सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् सखित्वम् सखिता। वणिज्या वणिज्यम् वणिक्त्वं वणिक्ता। दूत्यम् दूतत्व दूतता। राजादेराकृतिगणत्वात् ट्यणपि। वाणिज्यम्। दौत्यम् ॥ ६३ ॥

स्तेनान्नलुक् च ॥ ७ । १ । ६४ ॥

स्तेनशब्दात्तस्य भावे कर्मणि च यः प्रत्ययो भवति तत्सनियोगे च न इत्येतस्य लुग् भवति। प्राक्त्वादिति त्वतलौ च। स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम्। स्तेनत्वम्। स्तेनता। राजादिदर्शनात् स्तैन्यमित्यपि भवति ॥ ६४ ॥

कपिज्ञातेरेयण् ॥ ७ । १ । ६५ ॥

कपिज्ञाति इत्येताभ्यां तस्य भावे कर्मणि च एयण् प्रत्ययो भवति त्वतलौ च। कपेर्भाव कर्म वा कापेयम्। कपित्वम्। कपिता। ज्ञातेयम्। ज्ञातित्वम्। ज्ञातिता। कपेः इकारान्तत्वादणि प्राप्ते ज्ञातेश्च प्राणिजातित्वादञि प्राप्ते वचनम् ॥ ६५ ॥

प्राणिजातिवयोर्थादञ् ॥ ७ । १ । ६६ ॥

प्राणिजातिवाचिनो वयोवचनाच्च तस्य भावे कर्मणि चाञ् प्रत्ययो भवति त्वतलौ च। अश्वस्य भावः कर्म वा आश्वम् अश्वतम् अश्वता। गार्दभम्। माहिषम्। द्वीपिनो द्वैपम्। हस्तिनो हास्त। अञि 'नोऽपदस्य तद्धिते' (७-४-६१) इति अन्त्यस्वरादिलोपः। वयोऽर्थ, कुमारस्य भावः कर्म वा कौमारम्। कुमारत्वम्। कुमारता। कैशोरम्। शावम्। वार्करम्। कालभम्। प्राणिग्रहणं किम्? तृणत्वम्। तृणता। जातिग्रहणं किम्? देवदत्तत्वम्। देवदत्तता ॥ ६६ ॥

युवादेरण् ॥ ७ । १ । ६७ ॥

युवादिभ्यः शब्देभ्यस्तस्य भावे कर्मणि चाण् प्रत्ययो भवति त्वतलौ च। यूनो लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् युवतेर्भावः कर्म वा यौवनम् युवत्वं युवता। चौरादिपाठाद्यौवनिकेत्यपि भवति। स्थाविरम्। स्थविरत्वम्। स्थविरता। युवन् स्थविर यजमान कुतुक श्रमण श्रमणक श्रवण कमण्डलुक कुस्त्री दुःस्त्री सुस्त्री सुहृदय दुर्हृदय सुहृत् दुर्हृत् सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल परिव्राजक सब्रह्मचारिन् अनृशंस चपल कुशल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ उद्गातृ उन्नेतृ प्रशास्तृ प्रतिहर्तृ होतृ पोतृ भ्रातृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु कर्तृ मिथुन कुलीन सहस् 'सहस्र' कण्डुक कितव। इति युवादि। स्थविरश्रमणपिशुननिपुणकुशलचपल-अनृशंसेभ्यो राजादिदर्शनात् ट्यणपि भवति। स्थाविर्यं श्रामण्यमित्यादि। पूर्वत्राणि द्वैपादि न सिध्यति। इह त्वञि यौवनादि इत्यजणोरुपादानम् ॥ ६७ ॥

हायनान्तात् ॥ ७ । १ । ६८ ॥

चौरकम् । धौर्तिका धौर्तकम् । मानोज्ञकम् । प्रैयरूपकम् । चौरत्वम् । चौरता । चौर धूर्त युवन् ग्रामपुत्र ग्रामसण्ड ग्रामसाण्ड ग्रामकुमार ग्रामकुल ग्रामकुलाल अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल शरपत्र गारपत्र मनोज्ञ प्रियरूप अदोरूप अभिरूप बहुल मेधाविन् कल्याण आढ्य सुकुमार छान्दस छात्त्र श्रोत्रिय विश्वदेव ग्रामिक कुलपुत्र सारपुत्र वृद्ध अवश्यम् । इति चौरादिः ॥ मनोज्ञादीनामकञन्ताना नपुसकत्वमेव । पूर्वेषां तु 'चौराद्यमनोज्ञाद्यकञिति स्त्रीनपुंसकते' । चौर्यं धौर्त्यं ग्रामिक्यमिति राजादित्वात् व्यणपि ॥ ७३ ॥

द्वन्द्वाल्लित् ॥ ७ । १ । ७४ ॥

द्वन्द्वसमासात्तस्य भावे कर्मणि चाकञ् प्रत्ययो भवति स च लित् त्वतलौ च । लित्करणं स्त्रीत्वार्थम् । गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा गौपालपशुपालिका । शैष्योपाध्यायिका । कौत्सकुशिकिका । विश्व पक्षी ना च नर विन्नोर्भाव कर्म वा वैन्निका । अत्र 'य्वृवर्णाल्लघ्वादे' (७–१–६९) इत्यणि प्राप्ते परत्वादकञ् । एवं भारतबाहुबलिका । गोपालपशुपालत्वम् । गोपालपशुपालता ॥ ७४ ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारप्राप्त्यवगमे ॥ ७ । १ । ७५ ॥

गोत्रवाचिनश्च रणवाचिनश्च शब्दात्तस्य भावे कर्मणि च लिदकञ् प्रत्ययो भवति त्वतलौ च श्लाघादिषु विषयभूतेषु । श्लाघा विकत्थनम् । अत्याकार' पराधिक्षेपः । विषयभाव पुन' श्लाघादीना क्रियारूपाणां भावकर्मणि प्रति साध्यत्वात् । गोत्रमपत्यम् प्रवराध्यायपठितं च । चरण शाखानिमित्तं कठादि । गार्ग्यस्य भाव' कर्म वा गार्गिका तया श्लाघते । काठिकया विकत्थते । गार्गिकयात्याकुरुते । काठिकयाधिक्षिपति । गार्गिका प्राप्तवान् । काठिकामधिगतवान् । गार्गिकामवगतवान् । काठिकां विज्ञातवान् । गार्ग्यत्वेन गार्ग्यतया कठत्वेन कठतया श्लाघते । श्लाघादिष्विति किम् ? गार्गम् । काठम् । प्राणिजातिलक्षणोऽञ् ॥ ७५ ॥

होत्राभ्य ईयः ॥ ७ । १ । ७६ ॥

होत्राशब्द ऋत्विग्विशेषवचन' । ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यस्तस्य भावे कर्मणि च ईयः प्रत्ययो भवति त्वतलौ च । मैत्रावरुणस्य भाव कर्म वा मैत्रावरुणीयम् । मैत्रावरुणत्वम् । मैत्रावरुणता ॥ अग्नीध' अग्नीधीयम् । नेष्टुः नेष्ट्रीयम् । पोतु' पोत्रीयम् । ब्राह्मणाच्छंसिनो ब्राह्मणाच्छंसीयम् । हूयते आभिरिति होत्रा ऋच इत्येके । तान्येवोदाहरणानि । मैत्रावरुणादयस्तु ऋग्वचनाः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥ ७६ ॥

ब्रह्मणस्त्वः ॥ ७ । १ । ७७ ॥

होत्राभ्य इति वर्तते । ब्रह्मन् इत्येतस्मादृत्विग्वाचिनस्तस्य भावे कर्मणि च त्व' प्रत्ययो भवति । ईयापवाद । ब्रह्मणो भाव' कर्म वा ब्रह्मत्वम् । होत्राधिकाराद् ब्राह्मणपर्यायाज्जातिवाचिनो ब्रह्मन्शब्दात् तलपि भवति । ब्रह्मत्वम् ब्रह्मता ॥ ७७ ॥

शाकटशाकिनौ क्षेत्रे ॥ ७ । १ । ७८ ॥

तस्येति वर्तते । क्षेत्रं धान्यादीनामुत्पत्त्याधारभूमि । तस्येति षष्ठ्यन्तात्क्षेत्रेऽर्थे शाकटशाकिन इत्येतौ प्रत्ययौ भवत' । इक्षूणां क्षेत्रम् इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । मूलकशाकट मूलकशाकिनम् । शाकशाकटम् । शाकशाकिनम् ॥ ७८ ॥

धान्येभ्य ईनञ् ॥ ७ । १ । ७९ ॥

धान्यवाचिभ्य' षष्ठ्यन्तेभ्य क्षेत्रेऽर्थे ईनञ् प्रत्ययो भवति । कुलत्थानां क्षेत्रं कौलत्थीनम् ।

मौद्गीनम् । प्रैयङ्गवीणम् । नैवारीणम् कौद्रवीणम् ॥ ७९ ॥

व्रीहिशालेरेयण् ॥ ७ । १ । ८० ॥

व्रीहिशालि इत्येताभ्यां तस्य क्षेत्रे एयण्प्रत्ययो भवति । ईनञोऽपवाद. । व्रीहेः क्षेत्रं व्रैहेयम् । शालेयम् ॥ ८० ॥

यवयवकषष्टिकाद्यः ॥ ७ । १ । ८१ ।

यवयवकषष्टिक इत्येतेभ्यस्तस्य क्षेत्रे यः प्रत्ययो भवति । ईनञोऽपवाद' । यवानां क्षेत्रं यव्यं, यवक्यं, षष्टिक्यम् । षष्टिरात्रेण पच्यमाना व्रीहयः षष्टिकाः अत एव निपातनात् सिद्धि' ॥ ८१ ॥

वाणुमाषात् ॥ ७ । १ । ८२ ॥

अणुमाष इत्येताभ्यां षष्ठचन्ताभ्यां क्षेत्रेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति वा । पक्षे ईनञ् । अणूनां क्षेत्रमणव्यम् । आणवीनम् । माष्यम् । माषीणम् ॥ ८२ ॥

वोमाभङ्गातिलात् ॥ ७ । १ । ८३ ॥

उमाभङ्गातिल इत्येतेभ्यः षष्ठचन्तेभ्य' क्षेत्रेऽर्थे यः प्रत्ययो वा भवति । पक्षे ईनञ् । उमाभङ्गे अपि धान्ये एवेष्येते । उमानां क्षेत्रम् उम्यम् औमीनम् । भङ्गचम् । भाङ्गीनम् । तिल्यम् । तैलीनम् । योगविभाग उत्तरार्थ. ॥ ८३ ॥

अलाब्वाश्च कटो रजसि ॥ ७ । १ । ८४ ॥

अलाबूशब्दाच्चकारादुमाभङ्गातिलेभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो रजस्यर्थे कटः प्रत्ययो भवति । अलाबूनां रजः अलाबूकटम् । उमाकटम् । भङ्गाकटम् । तिलकटम् ॥ ८४ ॥

अह्ना गम्येऽश्वादीनञ् ॥ ७ । १ । ८५ ॥

अस्येति षष्ठ्यन्तादश्वशब्दादेकेनाह्ना गम्येऽर्थे ईनञ् प्रत्ययो भवति । अश्वस्यैकेनाह्ना गम्य' आश्वीनोऽध्वा । अह्नेति किम् ? अश्वस्य मासेन गम्य' ॥ ८५ ॥

कुलाज्जल्पे ॥ ७ । १ । ८६ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तात्कुलशब्दाज्जल्पेऽर्थे ईनञ् प्रत्ययो भवति । कुलस्य जल्पः कौलीनम् ॥ ८६ ॥

पील्वादेः कुणः पाके ॥ ७ ॥ १ । ८७ ॥

पीलु इत्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः पाकेऽर्थे कुणः प्रत्ययो भवति । पीलूनां पाक' पीलुकुण' । कर्कन्धुकुणः । पीलु कर्कन्धु शमी करीर बदर कुवल अश्वत्थ खदिर । इति पील्वादिः ॥ ८७ ॥

कर्णादेर्मूले जाहः ॥ ७ । १ । ८८ ॥

कर्णादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो मूलेऽर्थे जाहः प्रत्ययो भवति । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् । अक्षिजाहम् । कर्ण अक्षि आस्य वक्त्र नख मुख केश दन्त ओष्ठ भ्रू शृङ्ग पाद गुल्फ पुष्प फल । इति कर्णादिः ॥ ८८ ॥

पक्षात्तिः ॥७ । १ । ८९ ॥

पक्षशब्दात्षष्ठ्यन्तान्मूलेऽर्थे तिः प्रत्ययो भवति । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥ ८९ ॥

हिमादेलुः सहे ॥ ७ । १ । ९० ॥

हिमशब्दात्षष्ठ्यन्तात्सहे सहमानार्थे एलुः प्रत्ययो भवति । हिमस्य सहः हिमं सहमानः हिमेलुः ॥९०॥

बलवातादूलः ॥ ७ । १ । ९१ ॥

बलवात इत्येताभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां सहेऽर्थे ऊलः प्रत्ययो भवति । बलस्य सहः बल सहमान' बलूलः । वातूल. ॥ ९१ ॥

शीतोष्णतृप्रादालुरसहे ॥ ७ । १ । ९२ ॥

शीत उष्ण तृप्र इत्येतेभ्य' षष्ठ्यन्तेभ्योऽसहेऽसहमानेर्थे आलु प्रत्ययो भवति । शीतस्यासहः शीतमसहमानः शीतालु. । उष्णालु' । तृप्रालु' । तृप्रम् दु'खम् ॥ ९२ ॥

यथामुखसंमुखादीनस्तद्दृश्यतेऽस्मिन् ॥ ७ । १ । ९३ ॥

यथामुखसमुख इत्येताभ्यां तदिति प्रथमान्ताभ्यामस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ईन. प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्त दृश्यते चेत्तद्भवति । यथामुख दृश्यतेऽस्मिन् यथामुखीनः आदर्शादि' । मुखस्य सदृशोऽर्थो यथामुखं प्रतिबिम्ब उच्यते । अत एव निपातनाद्यथाथा (३–१–४१) इति प्रतिषेधेऽप्यव्ययीभाव । समं मुख समुखम् समं मुखमस्यानेनेति वा समुखं प्रतिबिम्बमेव । अत एव निपातनात्समशब्दस्य अन्तलोपः । समुख दृश्यतेऽस्मिन्निति समुखीनः । यथामुखीनः सीताया इति । समुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणामिति च उपमानात् ॥ ९३ ॥

सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रशरावं व्याप्नोति ॥ ७ । १ । ९४ ॥

सर्वशब्दपूर्वेभ्य. पथिन् अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र शराव इत्येतदन्तेभ्यो निर्देशादेव द्वितीयान्तेभ्यो व्याप्नोतीत्यर्थे ईन प्रत्ययो भवति । सर्वपथ व्याप्नोति सर्वपथीनो-रथ । सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथीनमुदकम् । एवं सर्वाङ्गीणस्ताप' सर्वकर्मीण' पुरुष । सर्वपात्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण ओदनः । सर्वशरावीण ओदनः । सर्वादेरिति किम् ? पन्थानं व्याप्नोति ॥ ९४ ॥

आप्रपदम् ॥ ७ । १ । ९५ ॥

प्रगतं पद प्रपदम् । पदाग्रमित्यर्थ' । अथवा प्रवृद्ध पदं प्रपदम् पदस्योपरिष्टात् सस्था खलुको गुल्फ इति यावत् । आङ् मर्यादायामभिविधौ वा । आ प्रपदात् आप्रपदम् 'पर्यपाङ्'—(३–१–३२) इत्यव्ययीभाव. । आप्रपदशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयान्तात् व्याप्नोतीत्यर्थे ईन प्रत्ययो भवति । आप्रपदं व्याप्नोति न तदतिवर्तते यः स आप्रपदीन' पटः । अनेन पटस्य प्रमाणमाख्यायते ॥ ९५ ॥

अनुपदं बद्धा ॥ ७ । १ । ९६ ॥

अनुपदशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयान्ताद् बद्धा इत्येतस्मिन्नर्थे ईनः प्रत्ययो भवति । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । पदप्रमाणेत्यर्थः । अनुपदमिति दैर्घ्येऽनुः–(३–१–३४) इत्यव्ययीभावः ॥९६॥

अयानयं नेयः ॥ ७ । १ । ९७ ॥

अयानयशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयान्तान्नेय इत्येतस्मिन्नर्थे ईन' प्रत्ययो भवति । अयानयं नेयोऽयानयीनः शारः । फलकशिरसि स्थित उच्यते । अयः प्रदक्षिणं गमनम् । अनयः प्रसव्यं वामम् । शारिद्यूते हि केचिच्छारा' प्रदक्षिणं गच्छन्ति केचित्प्रसव्यम् । तेषां गतिरयसहितोऽनयोऽयानय इत्युच्यते । यस्मिन् परशारै' पदानामप्रवेशः तदुभयं नेय अयानयीन इति रूढि. । अथवा अयः शुभं दैवम् । अनयोऽशुभम् । शुभादैवादपवर्ततेऽशुभं दैवं यस्मिन् कर्मणि तदयानय शान्तिकर्म चतुःशरणप्रतिपत्तिरनाघातघोषण देवगुरुपूजा तपो दानं ब्रह्मचर्यादिनियमः तद्यो नेय. कारयितव्य सोऽयानयीन ईश्वर इति ॥ ९७ ।

सर्वान्नमत्ति ॥ ७ । १ । ९८ ॥

सर्वान्नशब्दाद् द्वितीयान्तात् अत्तीत्यस्मिन्नर्थे ईनः प्रत्ययो भवति । सर्वशब्दः प्रकारकात्स्न्यें । सर्वप्रकारमन्नं सर्वान्नम् तदत्ति सर्वान्नीनो भिक्षुः नियमरहित' ॥ ९८ ॥

परोवरीणपरंपरीणपुत्रपौत्रीणम् ॥ ७ । १ । ९९ ॥

परोवरीणादय' शब्दा अनुभवत्यर्थे ईनप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । परावरशब्दाद् द्वितीयान्तादनुभवत्यर्थे ईन'

प्रत्ययोऽवरशब्दाकारस्य चोत्वं प्रत्ययसंनियोगे निपात्यते । परांश्चावरांश्चानुभवति परोवरीणः । पारोवर्यमित्यत्रातीतक्रमवाचि परोवरमिति शब्दान्तरम् । परंपरीणेति परपरतरशब्दात् द्वितीयान्तादनुभवत्यर्थे ईनः परपरभावश्च । परान् परतरांश्चानुभवति परंपरीणः । मत्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्तीत्यत्र परम्पराशब्द आबन्तो बाहुल्यार्थः प्रकृत्यन्तरम् ॥ पुत्रपौत्रीणेति पुत्रपौत्रशब्दात् द्वितीयान्तादनुभवत्यर्थे ईनः । पुत्रांश्च पौत्रांश्चानुभवति पुत्रपौत्रीणः ॥ ९९ ॥

यथाकामानुकामात्यन्तं गामिनि ॥ ७ । १ ॥१०० ॥

यथाकामानुकाम अत्यन्त इत्येतेभ्यो निर्देशादेव द्वितीयान्तेभ्यो गामिन्यर्थे ईनः प्रत्ययो भवति । यथाकामं गामी यथाकामीनः, अनुकामीनः । यथेच्छं गामीत्यर्थः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः ॥१००॥

पारावारं व्यस्तव्यत्यस्तं च ॥ ७ । १ । १०१ ॥

पारावारशब्दात्समस्ताद्व्यस्ताद्व्यत्यस्ताच्च निर्देशादेव द्वितीयान्ताद्गामिन्यर्थे ईनः प्रत्ययो भवति । पारावारं गामी पारावारीणः । पारीणः । अवारीणः । अवारपारीणः ॥१०१॥

अनुग्वलम् ॥ ७ । १ । १०२ ॥

अनुगुशब्दाद् द्वितीयान्तादलंगामिनि ईनः प्रत्ययो भवति । अलं पर्याप्तमित्यर्थः । गवां पश्चादनुगु तदल गामी अनुगवीनो गोपालकः ॥१०२॥

अध्वानं येनौ ॥ ७ । १ । १०३ ॥

अलं गामिनीति वर्तते । अध्वन्शब्दान्निर्देशादेव द्वितीयान्तादलंगामिनि य ईन इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अध्वानमलं गामी अध्वन्यः अध्वनीन ॥१०३॥

अभ्यमित्रमीयश्च ॥ ७ । १ । १०४ ॥

अभ्यमित्रशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयान्तादलंगामिनि ईयः प्रत्ययो भवति चकाराद्येनौ च । अभ्यमित्रमलंगामी अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुखं भृशं गन्तेत्यर्थ ॥१०४॥

समांसमीनाद्यश्वीनाद्यप्रातीनागवीनसाप्तपदीनम् ॥ ७ । १ । १०५ ॥

समांसमीनादयः शब्दा ईनप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । साप्तपदीनस्त्वीनञ्प्रत्ययान्तः । समांसमीनेति समांसमामिति वीप्साद्वितीयान्तात्समुदायाद्गर्भं धारयत्यर्थे ईनः पूर्वपदविभक्तेश्चालुप् । समां समां गर्भं धारयति समांसमीना गौः । समामिति 'कालाध्वनोर्व्याप्तौ' (२—२—४२) इति द्वितीया । अन्ये समायां समायां विजायते गर्भं विमुञ्चति समांसमीनेति पूर्वपदस्य यलोपमाहुः । व्याप्त्यभावाच्चाधिकरणे सप्तमी । अद्यश्वीनेति अद्यश्वःशब्दयोर्वार्थे समासः विजनिष्यमाणेऽर्थे विजननस्य प्रत्यासत्तौ गम्यमानायामीनः अद्यश्वो वा विजनिष्यमाणा अद्यश्वीना गौः । एवं नाम प्रत्यासन्नप्रसवेत्यर्थ । अन्ये तु प्रत्यासत्तौ गम्यमानाया भविष्यत्यर्थे प्रत्ययमाहुः । अद्यश्वो वा भविष्यति अद्यश्वीनो लाभः । अद्यश्वीनं मरणम् । एवमद्यप्रातःशब्दादीनः । अद्यप्रातीना गौः । अद्यप्रातीनो लाभ । अद्यप्रातीनं मरणम् । आगवीनेति आगोप्रतिदानशब्दात्कारिण्यर्थे ईन प्रतिदानशब्दस्य च लुक् । आगोप्रतिदानं कारी आगवीनः कर्मकरः । गवा भृतो य आ तस्या गोः प्रत्यर्पणात्कर्म करोति स आगवीनः । रूढशब्दोऽयम् । यत्किंचिदादाया तस्य प्रतिदानात्कर्मकर एवमुच्यते इत्येके । अन्ये तु आ गो प्राप्तेः कर्मकारी आगवीन इत्याहुः । साप्तपदीनेतिसप्तपदशब्दात्तृतीयान्तात्तद्वाप्येऽर्थे ईनञ्

यत्तदनाप्यं तच्चेत्सख्यं सखा वा भवति । सप्तभिः पदैरवाप्यम् सातपदीनं सख्यम् । साप्तपदीन सखा । साप्तपदीन मित्त्रम् ॥ १०५॥

अपडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषादीनः ॥ ७ । १ । १०६ ॥

अषडक्ष आशितंगु अलंकर्मन् अलंपुरुष इत्येतेभ्य स्वार्थे ईन' प्रत्ययो भवति । अविद्यमानानि षडक्षीण्यस्मिन् अषडक्षीणो मन्त्रः । 'सक्थ्यक्ष्ण स्वाङ्गे' (७-३-१२६) इति टान्तादीनः । अषडक्षीणा क्रीडा । द्वाभ्यां साध्यत इत्यर्थ' । अषडक्षीणः कन्दुक । येन द्वौ क्रीडत । अदृश्यानि षडक्षीण्यस्य अषडक्षीणश्चैत्र' पितु पितामहस्य पुत्रस्य वा द्रष्टोच्यते। इन्द्रियपर्यायो वाक्षशब्दः । अविद्यमानानि षडक्षाण्यस्याषडक्षीणोऽमनस्क । विचारेण विना प्रवर्तते इत्यर्थः । आशिता गावोऽस्मिन्निति आशितंगु । अस्मादेव निपातनात्पूर्वपदस्य मोऽन्तः । तत ईनः । आशितंगवीनमरण्यम् । अलं कर्मणे अल पुरुषाय 'प्रात्यवपरि'-(३-१-४७) इत्यादिना समासः तत ईन' । अलकर्मीणः । अलंपुरुषीणः । राजाधीनमिति त्वधीनेन शौण्डादित्वात्सप्तमीसमास. । अस्ति चाधीनशब्द' । अस्मास्वधीन किमु नि:स्पृहाणाम् इति, वाक्य हि वक्तर्यधीनं भवति इति, तदेतत् प्रयोक्तर्यधीनं भवतीति ॥१०६॥

अदिक्स्त्रियां वाञ्चः ॥ ७ । १ । १०७ ॥

अञ्चत्यन्तान्नाम्न ईन प्रत्ययो वा भवति स्वार्थे न चेत्स दिशि स्त्रिया वर्तते। प्राक् प्राचीनम्। प्रत्यक् प्रतीचीनम् । उदक् उदीचीनम्। अवाक् अवाचीनम् । सम्यङ् समीचीन । अदिक्स्त्रियामिति किम् ? प्राची उदीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् ? प्राचीना शाखा । अवाचीना ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहण किम् ? प्राक् प्राचीन रमणीयम् । दिश्यपि लुबन्त स्वभावात् नपुसकम् । वाद्यात् (६-१-११) इति विकल्पे लब्धे वाग्रहणं पूर्वत्र नित्यार्थम् ॥१०७॥

तस्य तुल्ये कः संज्ञाप्रतिकृत्योः ॥ ७ । १ । १०८ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तात्तुल्ये सदृशेऽर्थे कः प्रत्ययो भवति सज्ञाप्रतिकृत्यो' सज्ञायां प्रतिकृतौ च विषये । प्रतिकृतिः काष्टादिमयं प्रतिच्छन्दकम् । अश्वस्य तुल्य' अश्वक' । उष्ट्रकः । गर्दभक' । अश्वादिसदृशस्य सज्ञा एता । प्रतिकृति', अश्वकम् रूपम् । अश्विका प्रतिमा । अश्वकानि रूपाणि । तुल्य इति किम् ? इन्द्रदेवः । एवंनामा कश्चित् । नात्र सादृश्यम् । सज्ञाप्रतिकृत्योरिति किम् ? गोस्तुल्यो गवय' । संज्ञा ग्रहणमप्रतिकृत्यर्थम् । एके त्वाहुः । तुल्यमात्रे प्रत्यय' । शिव इव शिवकः ॥१०८॥

न नृपूजार्थध्वजचित्रे ॥ ७ । १ । १०९ ॥

नरि मनुष्ये पूजार्थे ध्वजे चित्रे च चित्रकर्मणि अभिधेये क' प्रत्ययो न भवति । तत्र सोऽयमित्येवाभिसबन्धः । सज्ञाप्रतिकृत्योरिति यथासभव प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् । नृ, चञ्चा तृणमयः पुरुष. । यः क्षेत्ररक्षणाय क्रियते । चञ्चातुल्यः पुरुषश्चञ्चा । एवं वर्ध्रिका । खरकुटी । पूजार्थ, अर्हन् । शिवः । स्कन्दः । पूजनार्थाः प्रतिकृतय उच्यन्ते । ध्वज, गरुडः सिंहः तालो ध्वजः । चित्र, दुर्योधनः । भीमसेनः ॥१०९॥

अपण्ये जीवने ॥ ७ । १ । ११० ॥

जीवन्त्यनेनेति जीवनम् । पण्य विक्रेतव्यम् । पण्यवर्जितं यज्जीवन तस्मिन् कः प्रत्ययो न भवति । वासुदेवसदृशः वासुदेव. । शिवः स्कन्दः विष्णु' । देवलकानां जीविकार्था' प्रतिकृतय उच्यन्ते । अपण्य इति किम् ? हस्तिकान् विक्रीणीते । जीवन इति किम् ? क्रीडने निषेधो मा भूत् । हस्तिक' ॥११०॥

देवपथादिभ्यः ॥ ७ । १ । १११ ॥

देवपथ इत्येवमादिभ्यस्तुल्ये सञ्ज्ञाप्रतिकृत्योः कः प्रत्ययो न भवति । देवपथस्य तुल्यः देवपथः । एव हंसपथः । देवपथ हंसपथ अजपथ वारिपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ स्थलपथ सिन्धुपथ उष्ट्रग्रीवा वामरज्जु हंस (हस्त) इन्द्र दण्ड पथ्य (पुष्प) मत्स्य, इति देवपथादिः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । पूर्वयोगावस्यैव प्रपञ्चः ॥१११॥

वस्तेरेयञ् ॥ ७ । १ । ११२ ॥

तस्य तुल्य इति वर्तते न सञ्ज्ञाप्रतिकृत्योरिति । वस्तिशब्दात्षष्ठ्यन्तात्तुल्येऽर्थे एयञ् प्रत्ययो भवति । वस्तेस्तुल्यं वास्तेयम् । वास्तेयी प्रणालिका ॥११२॥

शिलाया एयच्च ॥ ७ । १ । ११३ ॥

शिलाशब्दात्षष्ठ्यन्तात्तुल्येऽर्थे एयच् प्रत्ययो भवति । चकारादेयञ् च । शिलायास्तुल्यं शिलेयं दधि । शिलेयी इष्टका । शैलेयं दधि । शैलेयी इष्टका । चकारः 'अणञेयेकण्'—(२–४–२०) इति एयस्य सामान्यग्रहणाविघातार्थः । अन्यथा ह्यस्यैव स्यात् । अन्ये तु द्रव्यशब्दवदेयजन्त स्त्रियां नास्तीत्याहुः ॥११३॥

शाखादेर्यः ॥ ७ । १ । ११४ ॥

शाखा इत्येवमादिभ्यस्तस्य तुल्ये य. प्रत्ययो भवति । पुरुषस्कन्धस्य वृक्षस्कन्धस्य वा तिर्यक् प्रसृतमङ्गं शाखेत्युच्यते । तद्यथा शाखा पार्श्वायिता तथा कुलस्य य' पार्श्वायितोऽङ्गभूत स शाखायास्तुल्य' शाख्यः । मुख्य' । जघन्य' । शाखा मुख जघन स्कन्द् स्कन्ध मेघ शृङ्ग चरण शरण उरस् शिरस् अग्र । इति शाखादि' ॥१४॥

द्रोर्भव्ये ॥ ७ । १ । ११५ ॥

द्रुशब्दात्तस्य तुल्ये भव्येऽभिधेये य प्रत्ययो भवति । विशिष्टेष्टपरिणामेन भवतीति भव्यम् अभिप्रेतानामर्थानां पात्रम् । द्रुतुल्य' द्रव्यमयं माणवक' । द्रव्य कार्षापणम् । यथा द्रु अग्रन्थि अजिह्म दारु उपकल्प्यमानविशिष्टेष्टरूपं भवति तथा माणवकोऽपि विनीयमानो विद्यालक्ष्म्यादिभाजनं भवतीति द्रव्यमुच्यते ॥ कार्षापणमपि विनियुज्यमान विशिष्टेष्टमाल्याद्युपभोगफलं भवति इति द्रव्यमुच्यते । द्रुरिव द्रव्यं राजपुत्रः । यथा द्रुमः पुष्पफलादिभिरर्थिनः कृतार्थयति एवमन्योऽपि य. सोऽपि द्रव्यमुच्यते । भव्य इति किम् ? द्रुतुल्योऽयं न चेतयते ॥११५॥

कुशाग्रादीयः ॥ ७ । १ । ११६ ॥

कुशाग्रशब्दात्तस्य तुल्ये ईयः प्रत्ययो भवति । कुशाग्रस्य तुल्य कुशाग्रीयं शस्त्रम् तदाकारत्वात् । कुशाग्रीया बुद्धिः । तीक्ष्णत्वात् ॥११६॥

काकतालीयादयः ॥ ७ । १ । ११७ ॥

काकतालीयादय' शब्दा ईयप्रत्ययान्ता' साधवो भवन्ति तस्य तुल्येऽभिधेये ॥ काकश्च तालश्च काकतालम् । यथा कथंचिद्व्रजतः काकस्य निपतता तालेनातर्कितोपनतश्चित्रीयमाण' सयोगो लक्षणयोच्यते तत्तुल्यं काकतालीयम् । एव खलतिबिल्वीयम् । अन्धकश्च वर्तिका च अन्धकवर्तिकम् । अत्रान्धकस्य वर्तिकाया उपरि अतर्कितः पादन्यास उच्यते । अन्धकस्य बाहूत्क्षेपे वर्तिकायाः करे निलयनं वा तत्तुल्यमन्धकवर्तिकीयम् । अजया पादेनावकिरत्यात्मवधाय कृपाणस्य दर्शनमजाकृपाणम् तत्तुल्यमजाकृपाणीयम् । एवविधचित्रीकरणविषया. काकातालीयादय । निपातनं रूढ्यर्थम् । बहुवचनादन्येऽपि । अर्धजरतीयम । घुणाक्षरीयमित्यादि ॥११७॥

शर्करादेरण् ॥ ७ । १ । ११८ ॥

शर्करादिभ्यस्तस्य तुल्येऽण् प्रत्ययो भवति ।

शर्करायास्तुल्यं शार्करं दधि मधुरत्वात्। शार्करी मृत्तिका कठिनत्वात्। शर्करा कपालिका कम्वाष्टिका गोपुच्छ गोलोमन् पुण्डरीक शतपत्र नराची नकुल सिकता कपाटिका। इति शर्करादिः ॥११८॥

अः सपत्न्याः ॥ ७ । १ । ११९ ॥

सपत्नीशब्दात्तस्य तुल्ये अः प्रत्ययो भवति। सपत्न्यास्तुल्यः सपत्नः ॥११९॥

एकशालाया इकः ॥ ७ । १ । १२० ॥

एकशालाशब्दात्तस्य तुल्ये इक प्रत्ययो भवति। एकशालायास्तुल्यमेकशालिकम् ॥१२०॥

गोण्यादेश्चेकण् ॥ ७ । १ । १२१ ॥

गोण्यादिभ्य एकशालाशब्दाच्च तस्य तुल्ये इकण् प्रत्ययो भवति। गोण्यास्तुल्यं गौणिकम्। अङ्गुलेरङ्गुल्या वा आङ्गुलिकम्। एकशालाया ऐकशालिकम्। गोणी अङ्गुली भरुजा वभ्रु- बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शष्कुली हरि मण्डु कपि भरु खल उदश्वित् तरस् कुलिश मुनि रुरु। इति गोण्यादि ॥१२१॥

कर्कलोहितात्टीकण् च ॥ ७ । १ । १२२ ॥

कर्कलोहितशब्दाभ्यां तस्य तुल्ये टीकण् प्रत्ययो भवति चकारादिकण् च ॥ शुक्लोऽश्व कर्क। तस्य तुल्य कार्कीक। कार्किक। लौहितीकः। लौहितिक। स्फटिकादि अलोहितवर्णोऽप्युपाश्रयव शाद्यस्तथावभासते स एवमुच्यते। टकारो ङ्यर्थः। कार्कीकी। लौहितीकी ॥१२२॥

वेर्विस्तृते शालशङ्कटौ ॥ ७ । १ । १२३ ॥

विशब्दाद्विस्तृतेऽर्थे शाल शङ्कट इत्येतौ प्रत्ययौ भवत। विशालः। विशङ्कटः। विस्तृत इत्यर्थः ॥ विनानानेत्यव्यये पृथग्भावे वर्तेते इति विनञ्भ्यां नानाञौ प्रत्ययौ न वक्तव्यौ ॥१२३॥

कटः ॥ ७ । १ । १२४ ॥

विशब्दाद्विस्तृतेऽर्थे कटः प्रत्ययो भवति। विकटः ॥१२४॥

संप्रोन्नेः संकीर्णप्रकाशाधिकसमीपे ॥ ७ । १ । १२५ ॥

सम् प्र उद् नि इत्येतेभ्यो यथासंख्यं सकीर्णादिष्वर्थेषु कटः प्रत्ययो भवति। समः सकीर्णे संकटः। प्रात्प्रकाशे, प्रकटः। उदोऽधिके, उत्कटः। नेः समीपे निकटम् ॥१२५॥

अवात्कुटारश्चावनते ॥ ७ । १ । १२६ ॥

अवशब्दादवनतेऽर्थे कुटारश्चकारात्कटश्च प्रत्ययो भवति। अवकुटारः। अवकटः ॥१२६॥

नासानतितद्वतोष्टीटनाटभ्रटम् ॥ ७ । १ । १२७ ॥

अवशब्दान्नासानतौ तद्वति च वाच्ये टीट नाट भ्रट इत्येते प्रत्यया भवन्ति नासानतौ। नासाया नमनम् अवटीटम् अवनाटम् अवभ्रटम्। सा नासानतिर्विद्यते यस्मिन् स तद्वान् नासा पुरुष। अपकृष्टो वार्थ। तत्र अवटीटा अवनाटा अवभ्रटा नासिका। अवटीटः अवनाटः अवभ्रटः पुरुषः। अवटीटम् अवनाटम् अवभ्रटं वा ब्रह्मदेयम्। अपकृष्टमपि हि वस्तु दृष्ट्वा लोको नासिकां नामयति ॥१२७॥

नेरिनपिटकाश्चिक्चिचिकश्चास्य ॥ ७ । १ । १२८ ॥

निशब्दान्नासानतौ तद्वति चाभिधेये इन पिट क इत्येते प्रत्यया भवन्ति तत्सनियोगे चास्य नेर्यथासख्य चिक् चि चिक् इत्येते आदेशा भवन्ति। चिकिनम् चिपिटम् चिकम् नासिकानमनम्। चिकिना

चिपिटा चिका नासिका । चिक्किनः चिपिटः चिक्कः पुरुषः । बहुवचनं रूढ्यर्थम् ॥१२८॥

बिडबिरीसौ नीरन्ध्रे च ॥ ७ । १ । १२९॥

निशब्दान्नीरन्ध्रेऽर्थे नासानतितद्वतोश्च बिडबिरीस इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । निबिडाः निबिरीसाः केशाः । निबिडम् निबिरीसम् वस्त्रम् । नासिकाया नमनं निबिडम् निबिरीसम् । निबिडा निबिरीसा नासिका । निबिडो निबिरीसो मैत्रः । विधानसामर्थ्यात् षत्वं न भवति ॥१२९॥

क्लिन्नाल्लश्चक्षुषि चिल् पिल् चुल् चास्य ॥ ७ । १ । १३० ॥

क्लिन्नशब्दाच्चक्षुषि वाच्ये लः प्रत्ययो भवति तत्संनियोगे चास्य चिल् पिल् चुल् इत्येते आदेशा भवन्ति । चिल्लम् पिल्लम् चुल्लम् चक्षुः । तद्योगात्पुरुषोऽपि चिल्लः पिल्लः चुल्लः ॥ १३० ॥

उपत्यकाधित्यके ॥ ७ । १ । १३१ ॥

उपत्यका अधित्यका इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । उपाधिशब्दाभ्यां यथासख्यम् पर्वतस्यासन्नायामधिरूढायां च भुवि त्यकः प्रत्ययो निपात्यते । उपत्यका । अधित्यका । क्षिपकादित्वादित्वाभावः । स्वभावतः स्त्रीलिङ्गावेतौ । पुंलिङ्गावपीति कश्चित् उपत्यको देशः । अधित्यकः पन्थाः । निपातनं रूढ्यर्थम् ॥ १३१ ॥

अवेः संघातविस्तारे कटपटम् ॥ ७ । १ । १३२ ॥

अवशब्दात् सामर्थ्यात्षष्ठ्यन्तात्सघाते विस्तारे चार्थे यथासंख्यं कटपट इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अवीनां संघातः अविकटः । अवीनां विस्तारः अविपटः । संघाते सामूहिकाना विस्तारे ऐदमर्थिकाना चापवादो योगः ॥ १३२ ॥

पशुभ्यः स्थाने गोष्ठः ॥ ७ । १ । १३३ ॥

पशुनामभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः स्थानेऽर्थे गोष्ठः प्रत्ययो भवति । इदमर्थानामपवादः । गवा स्थानं गोगोष्ठम् । महिषीगोष्ठम् । अश्वगोष्ठम् ॥ १३३ ॥

द्वित्वे गोयुगः ॥ ७ । १ । १३४ ॥

पशुनामभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो द्वित्वेऽर्थे गोयुगः प्रत्ययो भवति । इदमर्थानामपवादः । गवोर्द्वित्व गोगोयुगम् । अश्वगोयुगम् । उष्ट्रगोयुगम् ॥ १४४ ॥

षट्त्वे षड्गवः ॥ ७ । १ । १३५ ॥

पशुनानामभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः षट्त्वे गम्यमाने षड्गवः प्रत्ययो भवति । उष्ट्राणां षट्त्वम् उष्ट्रषड्गवम् । हस्तिषड्गवम् । अश्वषड्गवम् । इदमर्थानामपवादः ॥ १३५ ॥

तिलादिभ्यः स्नेहे तैलः ॥ ७ । १ । १३६ ॥

तिलादिभ्यः सामर्थ्यात्षष्ठ्यन्तेभ्यः स्नेहेऽर्थे तैल इति प्रत्ययो भवति । विकारप्रत्ययापवादः । तिलानां स्नेहो विकारस्तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । इङ्गुदतैलम् । एरण्डतैलम् ॥ १३६ ॥

तत्र घटते कर्मणष्ठः ॥ ७ । १ । १३७ ॥

कर्मन्शब्दात्तत्रेति सप्तम्यन्ताद्घटते इत्यर्थे ठः प्रत्ययो भवति । कर्मणि घटते कर्मठः ॥ १३७ ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतः ॥ ७ । १ । १३८ ॥

तदिति प्रथमान्तेभ्यस्तारका इत्यादिभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतः प्रत्ययो भवति यत्तप्रथमान्तं संजातं चेत्तद्भवति । तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । पुष्पाणि संजातान्यस्य पुष्पितस्तरुः । तारका पुष्प कर्णक ऋजीप मूत्र पुरीष निष्क्रमण उच्चार विचार प्रचार आराल कुड्मल कुसुम मुकुल वकुल स्तवक

पल्लव किशलय वेश वेग निद्रा तन्द्रा श्रद्धा बुभुक्षा पिपासा अभ्र श्वभ्र रोग अङ्गारक अङ्गार पर्णक द्रोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर तरङ्ग व्याधि व्रण कण्डूक कण्टक मञ्जरी कोरक अंकुर हस्तक पुलक रोमाञ्च हर्ष उत्कर्ष गर्व कल्लोल शृङ्गार अन्धकार कन्दल शैवल कुतूहल कुवलय कलङ्क कज्जल कर्दम सीमन्त राग क्षुध् तृष् ज्वर गर दोह शास्त्र पण्डा मुकुर मुद्रा गर्ध फल तिलक चन्द्रक । इति तारकादिः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ १३८ ॥

गर्भादप्राणिनि ॥ ७ । १ । १३९ ॥

गर्भशब्दात्तदस्य संजातमित्यर्थे इतः प्रत्ययो भवति । अप्राणिनि स चेत्षष्ठ्यर्थः प्राणी न भवति । गर्भः संजातोऽस्य गर्भितो व्रीहिः । गर्भिताः शालयः । अप्राणिनीति किम् ? गर्भः संजातोऽस्या दास्या इति वाक्यमेव ॥ १३९ ॥

प्रमाणान्मात्रट् ॥ ७ । १ । १४० ॥

तदस्येति वर्तते । तदिति प्रथमान्तात्प्रमाणवाचिनो नाम्नोऽस्येति षष्ठ्यर्थे मात्रट् प्रत्ययो भवति । आयाममान प्रमाणं, तद्द्विविधम् ऊर्ध्वमानं तिर्यग्मानं च । तत्रोर्ध्वमानात्, जानुनी प्रमाणमस्य जानुमात्रमुदकम् । जानुमात्री खाता । ऊरुमात्रमुदकम् । ऊरुमात्री खाता । तिर्यग्मानात्, रज्जुमात्री भूमि । तन्मात्री । तावन्मात्री । टकारो ङ्यर्थः ॥ १४० ॥

हस्तिपुरुषाद्वाण् ॥ ७ । १ ।१४१ ॥

तदिति प्रथमान्तात्प्रमाणवाचिनो हस्तिशब्दात्पुरुषशब्दाच्चास्येति षष्ठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो वा भवति । पक्षे यथाप्राप्तम् । । हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनं हस्तिमात्रम् हस्तिदघ्नं हस्तिद्वयसमुदकम् । हास्तिनी हस्तिमात्री हस्तिदघ्नी हस्तिद्वयसी खाता । पौरुषम् पुरुषमात्रम् पुरुषदघ्नम् पुरुषद्वयसमुदकम् । पौरुषी पुरुषमात्री पुरुषदघ्नी पुरुषद्वयसी खाता । पौरुषी पुरुषमात्री छाया ॥१४१॥

वोर्ध्वं दघ्नट् द्वयसट् ॥ ७ । १ । १४२ ॥

ऊर्ध्वं यत्प्रमाण तद्वाचिनो नाम्नः प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे दघ्नट् द्वयसट् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । पक्षे मात्रट् । ऊरुः प्रमाणमस्य ऊरुदघ्नम् ऊरुद्वयसम् ऊरुमात्रमुदकम् । ऊरुदघ्नी ऊरुद्वयसी ऊरुमात्री खाता । तद्दघ्नी तद्द्वयसी तन्मात्री । तावद्दघ्नी तावद्द्वयसी तावन्मात्री । वाग्रहणमण्मात्रटोरबाधनार्थम् । तेन पुरुषदघ्नम् पुरुषद्वयसम् पुरुषमात्रम् पौरुषमिति पुरुषहस्तिनोश्चातूरूप्यं भवति । ऊर्ध्वमिति किम् ? रज्जुमात्री भूमिः ॥ १४२ ॥

मानादसंशये लुप् ॥ ७ । १ । १४३ ॥

प्रमाणादिति वर्तते । मानवाच्येव साक्षाद्यः प्रमाणशब्दो हस्तवितस्त्यादिः प्रसिद्धो न तु रज्ज्वादिर्यो लक्षणया प्रमाणे वर्तते तस्मात्प्रस्तुतस्य मात्रडादे प्रत्ययस्यासशये गम्याने लुब् भवति । हस्त. प्रमामस्य हस्तः । वितस्तिः । दिष्टिः । शमः चतुर्विंशतिरंगुलानि । मानादिति किम् ? ऊरुमात्रमुदकम् । रज्जुमात्री भूमिः । असशय इति किम् ? शमः प्रमाणमस्य स्यात् शममत्रम् । दिष्टिमात्रम् । वितस्तिमात्रम् । केचित्तु मानमात्रान्मानटं तस्यासंशये लुब्विकल्पं चेच्छन्ति । प्रस्थः प्रस्थमात्रो वा व्रीहिः । हस्तः हस्तमात्र वा काष्ठम् । पल पलमात्रं वा सुवर्णम् । शतं शतमात्रा वा गावः ॥ १४३ ॥

द्विगोः संशये च ॥ ७ । १ । १४४ ॥

मानादिति वर्तते । प्रमाणादिति निवृत्तम् 'पुरुषाद्वा'–(२–४–२५) इत्यत्र उपचरितप्रमाणात्पुरुषाल्लुपि डीविधानात् । तदनुवृत्तौ तु तस्य मानेन विशे-

पणात् प्रसिद्धादेव हस्तादेः लुप् स्यात् । मानान्ताद् द्विगोः संशये चकारादसंशये च प्रस्तुतस्य मात्रडादेः प्रत्ययस्य लुप् भवति । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्वौ शमौ प्रमाणमस्य स्यादिति वा द्विशमः । द्विदिष्टिः । द्विवितस्तिः । द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । द्विकाण्डी रज्जुः । द्विपुरुषी द्विपुरुषा खाता । द्विहस्तिनी । त्रिहस्तिनी । द्वौ प्रस्थौ मानमस्य स्यात् द्विप्रस्थः । द्विपलम् । द्विशतः । मीयतेऽनेन मानं प्रमाणम् परिमाणम् उन्मानं सङ्ख्या चेह गृह्यते ।

'ऊर्ध्वमान किलोन्मानं' परिमाणं तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात्, संख्या बाह्या तु सर्वतः' ॥

अन्ये तु रूढप्रमाणान्तादेव द्विगोरिच्छन्ति तन्मते द्विप्रस्थमात्रम् द्विपलमात्रं द्विशतमात्रं स्यादित्यादौ लुप् न भवति ॥ १४४ ॥

मात्रट् ॥ ७ । १ । १४५ ॥

मानात् संशये इति च वर्तते । तदिति प्रथमान्तान्मानवाचिनो नाम्नः षष्ठ्यर्थे मात्रट् प्रत्ययो भवति संशये । प्रस्थो मानमस्य स्यात् प्रस्थमात्रम् धान्यम् । प्रस्थमात्रा व्रीहयः । कुडवमात्रम् । पलमात्रम् । कर्षमात्रम् । पञ्चमात्राः । शतमात्राः शतमात्रम् । दिष्टिमात्रम् । मात्रदघ्नद्वयसानि नामान्यपि सन्ति । अनुबन्धासञ्जनार्थं तु प्रत्ययविधानम् । तेन च स्त्रियां विशेषः । वैश्वदेवमात्रा भिक्षा ॥ १४५॥

शन्शद्विंशतेः ॥ ७ । १ । १४६ ॥

शन्नन्ताच्छदन्ताच्च सङ्ख्याशब्दाद्विंशतिशब्दाच्च मानवृत्तेस्तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे संशये गम्यमाने मात्रट् प्रत्ययो भवति । डिनोऽपवादः । दश मानमेषां स्यात् दशमात्रा । पञ्चदशमात्राः । त्रिंशन्मात्राः । त्रयस्त्रिंशन्मात्राः । विंशतिमात्राः ॥ १४६ ॥

डिन् ॥ ७ । १ । १४७ ॥

संशये इति निवृत्तम् । योगविभागात् । शन्नन्ताच्छदन्ताच्च संख्याशब्दाद्विंशतिशब्दाच्च मानवृत्तेस्तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे डिन् प्रत्ययो भवति । पञ्चदशाहोरात्राः परिमाणमस्य पञ्चदशी अर्धमासः । पञ्चदशिनौ, पञ्चदशिनः । एवं त्रिंशी त्रिंशिनौ त्रिंशिनो मासाः । त्रयस्त्रिंशिनो देवविशेषाः । विंशिनो भवनेन्द्राः ॥ १४७ ॥

इदंकिमोऽतुरिय् किय् चास्य ॥ ७ । १ । १४८ ॥

तदस्य मानादिति वर्तते । तदिति प्रथमान्तादिदंशब्दात् किंशब्दाच्च मानवृत्तेरस्येति षष्ठ्यर्थे मेयेऽतुः प्रत्ययो भवति तत्संनियोगे च इदम्किम्शब्दयोरिय् किय् इत्येतावादेशौ भवतः । चतुर्विधं मानं, तत्र प्रमाणात्, इदं मानमस्य इयान् पटः । किं मानमस्य कियान् पटः । परिमाणात्, इयद्धान्यम् । कियद्धान्यम् । उन्मानात्, इयत्सुवर्णम् । कियत्सुवर्णम् । सङ्ख्यायाः, इयन्तो गुणिनः । कियन्तो गुणिनः । इयती । कियती । उदित्करणं दीर्घत्वाद्यर्थम् ॥ १४८॥

यत्तदेतदो डावादिः ॥ ७ । १ । १४९ ॥

यत्तदेतदित्येतेभ्यस्तदिति प्रथमान्तेभ्यो मानवृत्तिभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे मेयेऽतुः प्रत्ययो भवति स च डावादिः । यत्तदेतद्वा प्रमाणमस्य यावान् पटः । तावान् । एतावान् । यावत् तावत् एतावत् धान्यम् । यावत् तावत् एतावत् सुवर्णम् । यावन्ति तावन्ति एतावन्ति अधिकरणानि । यावती तावती एतावती । ननु मात्रडादयोऽपि दृश्यन्ते इदं प्रमाणमस्य इदंमात्रं किमात्रम् यन्मात्रम् तन्मात्रम् एतन्मात्रम् यद्दघ्नम् यद्द्वयसमित्यादि [2] सत्यम् । स्वविषये मानविशेषे

प्रमाणे मात्रटादयो भवन्त्येव मानसामान्येऽतुरेवेति विभाग ॥ १४९ ॥

यत्तत्किमः संख्याया डतिर्वा ॥ ७ । १ । १५० ॥

सख्यारूपं यन्मानं तद्वृत्तिभ्यो यत्तत्किम् इत्येतेभ्यः प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे सख्येये मेये डतिः प्रत्ययो भवति वा । पक्षे यथाविहितोऽतुश्च । या संख्या मानमेषां यति । यावन्तः । सा संख्या मानमेषां तति तावन्तः । का संख्या मानमेषां कति कियन्तः । एतौ चातुडति प्रत्ययौ स्वभावाद्बहुवचनविषयावेव भवतः । सख्याया इति किम् ? कियान् यावन् तावान् पट । मानादिति सख्याया विशेषणं किम् ? क्षेपे भाभूत् । का सख्या येषां दशानाम् ॥ १५० ॥

अवयवात्तयट् ॥ ७ । १ । १५१ ॥

तदस्येति सख्याया इति च वर्तते । मानादिति निवृत्तम् । अवयवादिति विशेषणान्तरोपादानात् । अवयवे वर्तमानात्सख्यावाचिनो नाम्नस्तदिति प्रथमान्तात् अस्येति षष्ठ्यर्थे अवयविनि तयट् प्रत्ययो भवति । चत्वारोऽवयवा अस्याः चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । चतुष्टयी रज्जुः । पञ्चतयो यमः । सप्ततयी नयप्रवृत्तिः । दशतयो धर्म । द्वादशतयः सिद्धान्तः ॥ १५१ ॥

द्वित्रिभ्यामयट् वा ॥ ७ । १ । १५२ ॥

द्वित्रि इत्येताभ्यामवयववृत्तिभ्यां प्रथमान्ताभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थे अवयविनि अयट् प्रत्ययो वा भवति । द्वाववयवावस्य द्वयम् द्वितयम् तप. । त्रयं त्रितयम् जगत् । त्रय. त्रितयो मोक्षमार्ग । टकारो ङ्यर्थ. । द्वयी द्वितयी । त्रयी त्रितयी रज्जुः । अवयवा अवयविनि सबद्धा इति सामर्थ्यादवयवी प्रत्ययार्थ इति विज्ञायते । त्रयाणि पानानि यथातथा पिबेदित्यत्र तु देशकालादिभेदेन समुदायाभिधानात् बहुवचनम् । द्वये पदार्था जीवा अजीवाश्चेत्यत्र तु जीवाजीवतया द्वैराश्योपादानात् बहूनामपि द्वाववयवौ भवतः । कथमुभयो मणिः उभये देवमनुष्या उभयी दृष्टिरिति । उभयशब्दः सर्वादिषु उभयट् इति पठ्यमानः शब्दान्तरमेव विज्ञेयम् । तथा चास्य 'नेमार्ध' (१–४–१०) इत्यादिना जस इकारविकल्पो न भवति ॥ १५२ ॥

द्व्यादेर्गुणान्मूल्यक्रेये मयट् ॥ ७ । १ । १५३ ॥

संख्याया इति वर्तते । द्व्यादे सख्याशब्दाद् गुणवृत्तेस्तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति स चेत्सख्याशब्दो मूल्ये क्रेये वा वर्तते । यवानां द्वौ गुणौ मूल्यमस्योदश्वित क्रेयस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । एवं त्रिमयम् । चतुर्मयम् । उदश्वितो द्वौ गुणौ क्रेयावेषां यवानां द्विमया यवा उदश्वितः । एवं त्रिमया । चतुर्मयाः । द्व्यादिपदस्य सापेक्षस्यापि नित्यसापेक्षत्वेन गमकत्वाद्वृत्ति. । द्व्यादेरिति किम् ? यवानामेको गुणो मूल्यमस्योदश्वित उदश्वित एको गुणः क्रेय एषां यवानाम् । गुणादिति किम् ? द्वौ व्रीहियवौ मूल्यमस्योदश्वित । द्वे घृतोदश्विती क्रेये एषां यवानाम् । मूल्यक्रेय इति किम् ? क्षीरस्य द्वौ गुणौ तैलस्य पाक्यस्य ॥ अपरः प्रकारः । मूल्यक्रेय इति प्रत्ययार्थविशेषणम् । द्व्यादे संख्याशब्दादगुणवृत्तेस्तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति स चेत् षष्ठ्यर्थो मूल्यं क्रेय वा भवति । द्वौ गुणावेषा मूल्यभूतानां यवानामुदश्वितः द्विमया यवा उदश्वितो मूल्यम् । त्रिमयाः । चतुर्मयाः । द्वौ गुणावस्योदश्वितः क्रेयभूतस्य द्विमयमुदश्वि-

यवानाम् क्रेयम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । द्व्यादेरिति । किम् ? एकगुणा यवा उदश्वितो मूल्यम् एकगुणमुदश्विद्यवानाम् क्रेयम् । गुणादिति किम् ? उदश्वितस्त्रयाणा भागानां द्वौ भागौ यवानां मूल्यभूतानाम् । यवानां त्रयाणां भागानां द्वौ भागौ उदश्वित क्रेयस्य । द्वौ गुणाविति क्रेयं मूल्यं चैकगुणं कृत्वा तदपेक्षया मूल्यक्रेययोर्द्विस्तावत्तोच्यते । मूल्यक्रेय इति किम् ? द्विगुणं क्षीर तैलस्य पाक्यस्य ॥ १५३ ॥

अधिकं तत्संख्यमस्मिन् शतसहस्रे शतिशद्दशान्ताया डः ॥ ७ । १ । १५४ ॥

संख्याया इति वर्तते तदिति च । तदिति प्रथमान्तात् शतिशद्दशन् इत्येवमन्तात्संख्याशब्दादस्मिन् इति सप्तम्यर्थे शते सहस्रे च डः प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमान्तं तच्चेदधिकं तत्संख्यं च भवति । सा शतसहस्रलक्षणा संख्या यस्य योजनादेस्तत्तत्संख्यं शतं सहस्रमिति च यत्संख्यायते तदेव यद्यधिकमपि भवतीत्यर्थ । योजनाना विंशतिर्योजनानि वा विंशतिरधिकास्मिन्योजनशते शते वा योजनेषु विंशं योजनशतम् विंशं शतं योजनानि । एवं विंशं योजनसहस्रम् विंश सहस्रं योजनानि । विंशं कार्षापणशतम् विंशं शतं कार्षापणानि । विंश कार्षापणसहस्रम् विंशं सहस्रं कार्षापणानि । संख्यासमुदायोऽपि संख्यैव संख्यायतेऽनयेति कृत्वेत्यत्रापि भवति । एकविंशति, एकविंशम् द्वाविंशं शतम् । शत्, त्रिंश शतं त्रिंशं सहस्रम् । एकत्रिंशम् । चत्वारिंशम् । पञ्चाशम् । दशन्, एकादश शतम् । एकादशं सहस्रम् । द्वादशम् त्रयोदशम् शतं सहस्रं वा । योजनादीनामिव शतानामपि सहस्रे भवति । विंशतिः शतान्यधिकान्यस्मिन् शतानां सहस्रे विंशं शतसहस्रम् । त्रिंशम् एकादशम् । एवं सहस्राणामपि शते भवति । विंशतिः सहस्राण्यधिकान्यस्मिन्सहस्राणां शते विंशं शतसहस्रम् । त्रिंशम् । एकादशम् । राजदन्तादिषु पाठाच्छतशब्दस्य पूर्वनिपातः । अधिकमिति किम् ? विंशतिः त्रिंशत् एकादश वा ऊना अस्मिन् शते । तत्संख्यमिति किम् ? विंशतिर्दण्डा अधिका अस्मिन् योजनशते, त्रिंशत्पणा अधिका अस्मिन् कार्षापणसहस्रे, एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते । अस्मिन्निति किम् ? विंशतिरधिकास्माच्छतात् । शतसहस्र इति किम् ? एकादशादिका अस्यां त्रिंशति । शतिशद्दशान्ताया इति किम् ? षडधिका अस्मिन् शते । दशाधिका अस्मिन्सहस्रे । व्यपदेशिवद्भावाद्दशान्तत्वे शन्नित्येव क्रियेत न तु दशन्निति । संख्याया इत्येव । गोविंशतिः अधिका अस्मिन् गोशते । न गोविंशतिशब्द एकविंशत्यादिवत्संख्याशब्दः ॥१५४॥

संख्यापूरणे डट् ॥ ७ । १ । १५५ ॥

संख्या पूर्यते येन तत्संख्यापूरणम् । संख्याया इति वर्तते । संख्याशब्दात्सख्यापूरणेऽभिधेये डट् प्रत्ययो भवति । अत्र सामर्थ्यात् षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययो विज्ञायते । अत एव तदिति निवृत्तम् । एकादशानां पूरणः एकादशः । एकादशसंख्यापूरण इत्यर्थः । एवं द्वादशः । त्रयोदशः । चतुर्दश । एकादशी स्त्री । सख्याग्रहण किम् ? एकादशानामुष्ट्रिकाणां पूरणो घट । एकस्य तु पूरणाभावान्न ग्रहणम् । द्व्यादेरित्यनुवृत्तेर्वा ॥१५५॥

विंशत्यादेर्वा तमट् ॥ ७ । १ । १५६॥

विंशत्येवमादिकायाः सख्याया संख्यापूरणे तमट् प्रत्ययो वा भवति । पक्षे डट् । विंशतेः पूरणः

विंशतितमः । विंशः । विंशतितमी, विंशी स्त्री । एकविंशतितमः । एकविंशः । द्वाविंशतितमः । द्वाविंशः । एकान्नत्रिंशत्तमः । एकान्नत्रिंशः । त्रिंशत्तमः । त्रिंशः । चत्वारिंशत्तमः । चत्वारिंशः । द्वाचत्वारिंशत्तमः । द्वाचत्वारिंशः । पञ्चाशत्तमः । पञ्चाशः । अष्टपञ्चाशत्तमः । अष्टपञ्चाशः ॥१५६॥

शतादिमासार्धमाससंवत्सरात् ॥ ७ । १ । १५७॥

शतादिभ्यः संख्याशब्देभ्यो मास अर्धमास संवत्सर इत्येतेभ्यश्च संख्यापूरणे तमट् प्रत्ययो भवति । शतस्य पूरणः शततमः । शततमी । एकशततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । मासस्य पूरणो मासतमो दिवसः । अर्धमासतमः । संवत्सरतमः । षष्ट्यादेरित्येव सिद्धे शतादिग्रहणं संख्याद्यर्थम् ॥१५७॥

षष्ट्यादेरसंख्यादेः ॥ ७ । १ । १५८ ॥

संख्या आदिरवयवो यस्य स संख्यादिः । ततोऽन्यस्मात् षष्ट्यादेः षष्टिप्रभृतिभ्यः संख्याशब्देभ्यः संख्यापूरणे तमट् प्रत्ययो भवति । विकल्पापवादः । षष्टेः पूरणः षष्टितमः । सप्ततितमः । अशीतितमः । नवतितमः । असंख्यादेरिति किम् ? एकषष्टितमः । एकषष्टः । एकसप्ततितमः । एकसप्ततः । विंशत्यादेरिति विकल्प एव ॥१५८॥

नो मट् ॥ ७ । १ । १५९ ॥

असंख्यादेः संख्याशब्दान्नकारान्तात्संख्यापूरणे मट् प्रत्ययो भवति । डटोऽपवादः । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । पञ्चमी । सप्तमः । अष्टमः । नवमः । दशमः । न इति किम् ? विंशः । असंख्यादेरित्येव । एकादशः । द्वादशः ॥१५९॥

पित्तिथट् बहुगणपूगसंघात् ॥ ७ । १ । १६० ॥

बहुगणपूगसंघ इत्येतेभ्यः संख्यापूरणे तिथट् प्रत्ययो भवति स च पित् । बहूनां पूरणः बहुतिथः । बह्वीनां पूरणी बहुतिथी । गणतिथः । गणतिथी । पूगतिथः । पूगतिथी । संघतिथः । संघतिथी । संख्याविशेषणं संभवापेक्षम् । पित्करणं पुंवद्भावार्थम् । टकारो ङ्यर्थः ॥१६०॥

अतोरिथट् ॥ ७ । १ । १६१ ॥

अत्वन्तात्संख्याशब्दात्संख्यापूरणे इथट् प्रत्ययो भवति स च पित् । डटोऽपवादः । इयतां पूरणः इयतिथः । इयतीनां पूरणी इयतिथी । कियतिथः । कियतिथी । यावतिथः । यावतिथी । तावतिथः । तावतिथी । एतावतिथः । एतावतिथी । ॥१६१॥

षट्कतिकतिपयात्थट् ॥ ७ । १ । १६२ ॥

षट् कति कतिपय इत्येतेभ्यः संख्यापूरणे थट् प्रत्ययो भवति स च पित् । षण्णां पूरणः षष्ठः । षष्ठी । कतीनां पूरणः कतिथः । कतिथी । कतिपयथः । कतिपयानां स्त्रीणां पूरणी कतिपयथी ॥ 'षष्ठी वानादरे' (२–२–१०८) 'चतुर्थी' (२–२–५३) इति च निर्देशात्थटि 'नाम सिदय्व्यञ्जने' (१–१–२१) इति पदत्वं न भवति ॥१६२॥

चतुरः ॥ ७ । १ । १६३ ॥

चतुर इत्येतस्मात्संख्यापूरणे थट् प्रत्ययो भवति । चतुर्णां पूरणः चतुर्थः । चतसृणां पूरणी चतुर्थी । योगविभाग उत्तरार्थः ॥१६३॥

येयौ चलुक् च ॥ ७ । १ । १६४ ॥

चतुर् इत्येतस्मात्संख्यापूरणे य ईय इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः च इत्येतस्य लुक् च भवति । चतुर्णां पूरणः तुर्यः तुरीयः । तुर्या तुरीया । एवं च त्रैरूप्यं भवति ॥१६४॥

द्वेस्तीयः ॥ ७ । १ । १६५॥

द्विशब्दात्संख्यापूरणे तीयः प्रत्ययो भवति ।

द्वयोः पूरणः द्वितीयः द्वितीया ॥१६५॥

त्रेस्तृ च ॥ ७ । १ । १६६ ॥

त्रि इत्येतस्मात्संख्यापूरणे तीयः प्रत्ययो भवति । तत्सनियोगे च त्रेस्तृ इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणां पूरणः तृतीयः । तिसृणां पूरणी तृतीया ॥१६६॥

पूर्वमनेन सादेश्चेन् ॥ ७ । १ । १६७ ॥

पूर्वमिति क्रियाविशेषणान्निर्देशादेव द्वितीयान्तात्केवलात्सादेः सपूर्वाच्चानेनेति तृतीयार्थे कर्तरि इन् प्रत्ययो भवति । केवलात्, पूर्वमनेन पूर्वी । पूर्विणौ । पूर्विणः । अनेनेति कर्तृपदं, कर्ता च क्रियामन्तरेण न भवतीति कृतं भुक्तं पीतं चेति कांचित्क्रियामपेक्षते । विशेषावगमस्तु अर्थात् प्रकरणात् शब्दान्तरसन्निधेर्वा भवति । पूर्वी कटम् । पूर्वी ओदनम् । पूर्वी पयः । सादेः, कृतं पूर्वमनेन कृतपूर्वी कटम् । भुक्त पूर्वमनेन भुक्तपूर्वी ओदनम् । पीत पूर्वमनेन पीतपूर्वी पयः । कृतपूर्वादिसमासात् प्रत्ययः क्तान्तं येनैव समानाधिकरणं तस्यैव कर्मतां वक्ति । न च वृत्तौ क्तान्तं कटादिना समानाधिकरणमिति कटादिगतं कर्मानुक्तमिति अतो द्वितीया ॥ १६७ ॥

इष्टादेः ॥ ७ । १ । १६८ ॥

इष्ट इत्येवमादिभ्यः सामर्थ्यात्प्रथमान्तेभ्योऽनेनेति तृतीयार्थे कर्तरि इन् प्रत्ययो भवति । इष्टमनेन इष्टी यज्ञे । पूर्ती श्राद्धे । 'व्याप्ये क्तेनः' (२—२—९९) इति कर्मणि सप्तमी । इष्ट पूर्त उपपादित उपसादित उपासित निगदित परिगदित निकटित सकलित परिकलित सरक्षित परिरक्षित अर्चित अगणित अवगणित अवकीर्ण अवमुक्त आयुक्त गृहीत अधीत आम्नात श्रुत आसेवित अवधारित अवकल्पित कृत निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगुणित अनुगणित गणित परिगणित अनुपठित निपठित पठित व्याकुलित उद्गृहीत कथित निकथित निषादित । इतीष्टादिः ॥१६८॥

श्राद्धमद्यभुक्तमिकेनौ ॥७ । १ । १६९॥

श्राद्धशब्दात्प्रथमान्तादद्यभुक्तमित्येवमुपाधिकादनेनेति तृतीयार्थे कर्तरि इक इन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधने द्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादयति । श्राद्धमनेनाद्य भुक्तं श्राद्धिकः श्राद्धी । अद्यग्रहणादद्य भुक्ते श्राद्धे श्वः श्राद्धिकः श्राद्धी इति न भवति । भुक्तमिति किम् ? श्राद्धमनेनाद्य कृतम् ॥१६९॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ७ । १ । १७० ॥

अनुपदीति इन्नन्तं निपात्यते अन्वेष्टा चेत्प्रत्ययार्थो भवति । अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी उष्ट्राणाम् । अनुपदी गवाम् ॥ १७० ॥

दाण्डाजिनिकायःशूलिकपार्श्वकम् ॥ ७ । १ । १७१ ॥

दाण्डाजिनिकायःशूलिकशब्दौ इकण्प्रत्ययान्तौ पार्श्वकशब्दश्च कप्रत्ययान्तो निपात्यते अन्वेष्टा चेत्प्रत्ययार्थो भवति । दण्डाजिन दम्भः तेनान्वेष्टा दाण्डाजिनिकः । यो मिथ्याव्रती परप्रसादार्थं दण्डाजिनमुपादायार्थानन्विच्छति स दाम्भिक उच्यते । निपातनं रूढ्यर्थं तेन शैवभागवतादौ न भवति । आय.शूलिक इति, तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलसाम्यादयःशूलम् तेनान्वेष्टा आयःशूलिकः । यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान्तीक्ष्णोपायेनान्विच्छति राभसिकः स एवमुच्यते । केचिद्दण्डाजिनायःशूलाभ्यामिकमेवाहुः तन्मते दण्डाजिनिकः दण्डाजिनिका अयःशूलिकः अयःशूलिका । पार्श्वक इति पार्श्वमनृजुरुपायः लञ्चादिः तेनान्वेष्टा पार्श्वकः । ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाननृजुनोपायेन योऽन्विच्छति स पार्श्वक उच्यते । यस्तु राज्ञः पार्श्वेनार्थानन्विच्छति स राजपुरुषस्तत्र न भवति ॥१७१॥

क्षेत्रेऽन्यस्मिन्नाश्य इयः ॥ ७ । १ । १७२ ॥

क्षेत्रशब्दान्निर्देशादेव सप्तम्यन्तादन्योपाधिकान्नाश्येऽर्थे इय प्रत्ययो भवति । अन्यस्मिन् क्षेत्रे नाश्यः क्षेत्रियो व्याधि । क्षेत्रं शरीरम् । अन्यदिति जन्मान्तरशरीरमुच्यते । तत्र नाश्यो नेहेत्यसाध्यो व्याधिरुच्यते । क्षेत्रियं विषम् । तद्धि स्वशरीरादन्यस्मिन्त्परशरीरे सक्रमय्य किञ्चिन्नान्यं चिकित्स्यं भवति । क्षेत्रियाणि तृणानि । तानि हि सस्यक्षेत्रेऽन्यस्मिन्नुत्पन्नानि नाश्यान्युत्पाद्यानि भवन्ति । क्षेत्रियः पारदारिकः । स हि स्वक्षेत्रादन्यस्मिन् क्षेत्रे परदारेषु प्रवर्तमानस्तत्र नाश्यो निग्राह्यो भवति । दाराः क्षेत्रम् ॥ १७२ ॥

छन्दोऽधीते श्रोत्रश्च वा ॥ ७ । १ । १७३ ॥

छन्दस्शब्दान्निर्देशादेव द्वितीयान्तादधीत इत्यस्मिन्नर्थे इयः प्रत्ययो वा भवति तत्संनियोगे च छन्दस्शब्दस्य श्रोत्रभावः । छन्दोऽधीते श्रोत्रियः । पक्षेऽण् । छान्दसः ॥ १७३ ॥

इन्द्रियम् ॥ ७ । १ । १७४ ॥

इन्द्रियमितीन्द्रशब्दादियप्रत्ययो निपात्यते । निपातनं रूढ्यर्थं, तेन यथायोगमर्थकल्पना । इन्द्र आत्मा इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् चक्षुराद्युच्यते । तेन हि करणेनात्मानुमीयते नाकर्तृकं करणमिति । इन्द्रेण दृष्टमिन्द्रियम् । आत्मा हि चक्षुरादीनि दृष्ट्वा स्वविषये नियुङ्क्ते । इन्द्रेण सृष्टमिन्द्रियम् । आत्मकृतेन हि शुभाशुभेन कर्मणा तथाविधविषयोपभोगायास्य चक्षुरादीनि भवन्ति । इन्द्रेण जुष्टमिन्द्रियम्, तद्द्वारेणास्य विज्ञानोत्पादात् । इन्द्रेण दत्तमिन्द्रियम्, विषयग्रहणाय विषयेभ्यः समर्पणात । इन्द्रस्यावरणक्षयोपशमसाधनमिन्द्रियम् । एवं सति सम्भवेऽन्यापि व्युत्पत्तिः कर्तव्या ॥ १७४ ॥

तेन वित्ते चञ्चुचणौ ॥ ७ । १ । १७५ ॥

तेनेति तृतीयान्ताद्वित्तेऽर्थे चञ्चुचण इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । वित्तो ज्ञातः प्रकाश इत्यर्थः । विद्यया वित्तः विद्याचञ्चुः । विद्याचणः । केशचञ्चुः । केशचणः ॥ १७५ ॥

पूरणाद् ग्रन्थस्य ग्राहके को लुक्चास्य ॥ ७ । १ । १७६ ॥

तेनेति तृतीयान्तात्पूरणप्रत्ययान्तात् ग्रन्थस्य ग्राहकेऽर्थे कः प्रत्ययो भवति तत्सनियोगे च पूरणप्रत्ययस्य लुक् । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थस्य ग्राहकः द्विकः । त्रिकः चतुष्कः पञ्चकः षट्कः वैयाकरणः । ग्रन्थस्येति किम् ? पञ्चमेन दिनेन शत्रूणां ग्राहकः ॥ १७६ ॥

ग्रहणाद्वा ॥ ७ । १ । १७७ ॥

ग्रन्थस्येति वर्तते पूरणादिति च । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं रूपादि । ग्रन्थस्य ग्रहणाद् ग्रहणे वर्तमानात्पूरणप्रत्ययान्तान्नाम्न कः प्रत्ययो भवति स्वार्थे प्रकृत्यर्थ एव अर्थान्तरानिर्देशात् तत्संनियोगे च पूरणप्रत्ययस्य वा लुक् । वेति लुकैव संवध्यते न प्रत्ययेन । पक्षे प्रत्ययानुत्पत्तेर्महाविभाषयैव सिद्धत्वात् । द्वितीयमेव द्विकम् ग्रन्थग्रहणमस्य । द्वितीयकम् ग्रन्थग्रहणमस्य । एव त्रिकं व्याकरणस्य ग्रहणम् । तृतीयकं व्याकरणस्य ग्रहणम् । चतुष्कं चतुर्थकं पञ्चकं पञ्चमकम् । ग्रन्थस्येत्येव । द्वितीयं ग्रहणं धान्यस्य ॥ १७७ ॥

सस्याद्गुणात्परिजायते ॥ ७ । १ । १७८ ॥

सस्यशब्दाद् गुणवाचिनस्तेनेति तृतीयान्तात्परिजातेऽर्थे कः प्रत्ययो भवति । परिः सर्वतोभावे । जनिः सपत्तौ । सस्येन परिजातः सस्यकः शालिः ।

यः सर्वतो गुणैः संपन्नो न यस्य किंचिदपि वैगुण्यमस्ति स एवमुच्यते । एवं सस्यको देशः । सस्यको वत्सः । सस्यकं सीधु । सस्यको मणिः । रूढिशब्दश्चायं मणिविषये । सस्यकः खड्गः सर्वतः सारेण संबद्धः । गुणादिति किम् ? धान्यवचनान्मा भूत् । सस्येन परिजातं क्षेत्रम् ॥ १७८ ॥

धनहिरण्ये कामे ॥ ७ । १ । १७९ ॥

धन हिरण्य इत्येताभ्यां निर्देशादेव सप्तम्यन्ताभ्यां कामेऽभिलाषेऽर्थे कः प्रत्ययो भवति । धने कामः धनकः चैत्रस्य । हिरण्यको मैत्रस्य ॥१७९॥

स्वाङ्गेषु सक्ते ॥ ७ । १ । १८० ॥

स्वाङ्गवाचिभ्यो नामभ्यो निर्देशादेव सप्तम्यन्तेभ्यः सक्ते तत्परेऽर्थे कः प्रत्ययो भवति । केशेषु सक्तः केशकः । नखकः । दन्तकः । केशादिरचनायां प्रसक्त उच्यते । बहुवचनात्स्वाङ्गसमुदायादपि भवति । दन्तौष्ठकः । केशनखकः ॥१८०॥

उदरे त्विकणाद्यूने ॥ ७ । १ । १८१ ॥

उदरशब्दान्निर्देशादेव सप्तम्यन्तात्सक्तेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति सक्तश्चेदाद्यूनो भवति । उदरे सक्तः औदरिकः आद्यूनः अविजिगीषुः यो बुभुक्षयात्यन्तं पीड्यते । औदरिकी । आद्यून इति किम् ? उदरकोऽन्यः । तुशब्दः पूर्वयोगशेषतामस्य कथयति । तेन काधिकारो न बाध्यते ॥१८१॥

अंशं हारिणि ॥ ७ । १ । १८२ ॥

अंशशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयान्ताद्धारिण्यर्थे कः प्रत्ययो भवति । अंशं हारी अंशको दायादः । हारीत्यावश्यके णिन् ॥१८२॥

तन्त्रादचिरोद्धृते ॥ ७ । १ । १८३ ॥

तन्त्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चम्यन्तादचिरोद्धृतेऽचिरादुत्तीर्णेऽर्थे कः प्रत्ययो भवति । तन्त्रात्पटवानोपकरणादचिरोत्तीर्णः तन्त्रकः पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः ॥१८३॥

ब्राह्मणान्नाम्नि ॥ ७ । १ । १८४ ॥

ब्राह्मणशब्दान्निर्देशादेव पञ्चम्यन्तादचिरोद्धृतेऽर्थे नाम्नि सञ्ज्ञायां कः प्रत्ययो भवति । सदाचारब्राह्मणेभ्यस्तदानीमेवोद्धृत्य पृथक्कृतः ब्राह्मणको नाम देशः । यत्रायुधजीविनः काण्डस्पृष्टा नाम ब्राह्मणा भवन्ति । आयुधजीवी ब्राह्मण एव ब्राह्मणक इत्यन्ये ॥१८४॥

उष्णात् ॥ ७ । १ । १८५ ॥

उष्णशब्दात्पञ्चम्यन्तादचिरोद्धृतेऽर्थे कः प्रत्ययो भवति नाम्नि । उष्णादग्नेरचिरोद्धृता उष्णिका यवागूः । अल्पान्ना पेया विलेपिकेति यावत् । उष्णकुण्डान्निसृता नदीति केचित् ॥१८५॥

शीताच्च कारिणि ॥ ७ । १ । १८६ ॥

शीतादुष्णाच्च सामर्थ्यात् द्वितीयान्तात्कारिण्यर्थे कः प्रत्ययो भवति नाम्नि । शीतं मन्दं करोति शीतकः अलसः । उष्णं क्षिप्रं करोति उष्णकः दक्षः । नाम्नीत्यनुवृत्तेः शीतोष्णशब्दाविह मान्द्यशीघ्रवचनौ गृह्येते न स्पर्शवचनौ । क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया । कारीत्यावश्यके णिन् ॥१८६॥

अधेरारूढे ॥ ७ । १ । १८७ ॥

अधिशब्दादारूढेऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति । आरूढशब्दः कर्तरि कर्मणि च क्तप्रत्यये सिद्धः । तत्र यदा कर्तरि तदा अधिको द्रोणः खार्याः अधिको द्रोणः खारीमिति च भवति । यदा तु कर्मणि तदा अधिका खारी द्रोणेनेति भवति ॥१८७॥

अनोः कमितरि ॥ ७ । १ । १८८॥

अनुशब्दात्कः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्कमिता गम्यते । अनुकामयतेऽनुकः ॥१८८॥

अभेरीश्च वा ॥ ७ । १ । १८९ ॥

अभिशब्दात्कः प्रत्ययो भवति ईकारश्चास्य वा भवति समुदायेन चेत्कमिता गम्यते । अभिकामयते अभिकः, अभीकः ॥१८९॥

सोऽस्य मुख्यः ॥ ७ । १ । १९०॥

स इति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे कः प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं स चेन्मुख्यः प्रधानं ग्रामणीर्भवति । देवदत्तो मुख्योऽस्य देवदत्तकः सघः । जिनदत्तकः । देवदत्तो मुख्य एषां देवदत्तकाः । जिनदत्तकाः । मुख्य इति किम् ? देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥ १९० ॥

शृङ्खलकः करभे ॥ ७ । १ । १९१ ॥

शृङ्खलकशब्दः कप्रत्ययान्तो निपात्यते करभे उष्ट्रशिशौ वाच्ये । शृङ्खलं बन्धनमस्य शृङ्खलकः करभ उच्यते । करभाणा काष्ठमयं पादबन्धनं शृङ्खलम् । वयःशब्दश्चायम् । शृङ्खलं बन्धनं भवतु वा माभूत् ॥१९१॥

उदुत्सोरुन्मनसि ॥ ७ । १ । १९२ ॥

उत् उत्सु इत्येताभ्यामस्येत्युन्मनस्यभिधेये कः प्रत्ययो भवति । उद्गतं मनोऽस्य उत्कः । उत्सुगत मनोऽस्य उत्सुकः । उन्मना इत्यर्थः ॥१९२॥

कालहेतुफलाद्रोगे ॥ ७ । १ । १९३ ॥

स इति वर्तते । स इति प्रथमान्तेभ्यः कालविशेषवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यः फलवाचिभ्यश्चास्येति षष्ठ्यर्थे कः प्रत्ययो भवति यत्तदस्येति निर्दिष्टं रोगश्चेत्तद्भवति । द्वितीयो दिवसोऽस्याविर्भावाय । द्वितीयकः । तृतीयकः । चतुर्थको ज्वरः । सततः कालोऽस्य सततको ज्वरः । हेतु, विषपुष्पं हेतुः कारणमस्य विषपुष्पकः । काशपुष्पकः । पर्वतको रोगः । फल, शीतं फलं कार्यमस्य शीतकः । उष्णको ज्वरः । रोग इति किम् ? द्वितीयो दिवसोऽस्य जातस्य बालकस्य ॥१९३॥

प्रायोऽन्नमस्मिन्नाम्नि ॥ ७ । १ । १९४ ॥

स इति वर्तते । स इति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे नाम्नि सञ्ज्ञाया विषये कः प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेदन्न प्रायः प्रायेण भवति । प्रायशब्दोऽत्रान्नसमानाधिकरणो नियतलिङ्गसंख्यः । प्रायः अकृत्स्नबहुत्वम् । गुडापूपाः प्रायेण प्रायो वान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी । तिलापूपिका । कृशरिका । त्रिपुटिका । नाम्नीति किम् ? अपूपाः प्रायेण प्रायो वान्नमवन्तिषु ॥१९४॥

कुल्मासादण् ॥ ७ । १ । १९५ ॥

कुल्मासशब्दात्प्रथमान्तात्प्रायोऽन्नमस्मिन्नित्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति नाम्नि । कुल्मासाः प्रायेण प्रायो वान्नमस्यां पौर्णमास्या कौल्मासी । कुल्माष इति मूर्धन्योपान्त्योप्यस्ति ॥१९५॥

वटकादिन् ॥ ७ । १ । १९६ ॥

वटकशब्दात्प्रथमान्तात्प्रायोऽन्नमस्मिन्नित्यर्थे—इन् प्रत्ययो भवति नाम्नि । वटकानि प्रायेण प्रायो वान्नमस्यां पौर्णमास्या वटकिनी ॥१९६॥

साक्षाद्द्रष्टा ॥ ७ । १ । १९७ ॥

साक्षाच्छब्दाद्द्रष्टेत्यस्मिन्नर्थे इन् प्रत्ययो भवति । साक्षाद्द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षिणः । 'प्रायोऽव्ययस्य' (७–४–६५) इत्यन्त्यस्वरादिलोपः । नाम्नीत्येव । साक्षाद्द्रष्टा ॥१९७॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ७।१ ॥

लब्धलक्षा विपक्षेषु, विलक्षास्त्वयि मार्गणाः । तथापि तव सिद्धेन्द्र !, दातेत्युक्तंधरं यशः ॥१॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुः ॥ ७ । २ । १ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थेऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुः प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तमस्तीति चेत्तद्भवति अस्तिसमानाधिकरणं भवतीत्यर्थः। गावोऽस्य सन्ति गोमान्। यवमान्। वृक्षा अस्मिन् सन्ति वृक्षवान् प्लक्षवान् पर्वतः। अस्ति धनमस्य अस्तिमान्। स्वस्ति आरोग्यमस्यास्ति स्वस्तिमान्। अत्रास्तिस्वस्ती अव्ययौ धनारोग्यवचनौ। अस्तीति च सामान्याभिधायि। विशेषास्तेश्च सामान्यास्तिना सामानाधिकरण्यमुपपद्यत एव। अस्तीति वर्तमानकालोपादानात् वर्तमानसत्तायां प्रत्ययो भवति न भूतभविष्यत्सत्तायाम् गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इति। न तर्हि इदानीमिदं भवति गोमानासीत् गोमान् भवितेति। भवति, न त्वेतस्मिन्वाक्ये भवति। तथा सति हि यथा गोमान् यवमानित्यत्रास्तेः प्रयोगो न भवति एवं गोमानासीत् गोमान् भवितेत्यत्रापि न स्यात्। भवतु वा प्रयोग' तथापि गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इतिवत् गोमानासीदित्यादिष्वपि बहुवचनं श्रूयेत। का तर्हीयं वाचोयुक्ति' गोमानासीत् गोमान् भवितेति। एषैषा वाचोयुक्तिः। नैषा गवांसत्ता कथ्यते। गोमत्सत्तैषा कथ्यते। तर्हि कथं मतु.। अस्त्यत्र वर्तमानकालोक्ति'। कथं तर्हि भूतभविष्यत्कालता गम्यते। 'धातोः सबन्धे प्रत्ययाः' (५–४–४१) इति। अथेह कस्मान्न भवति। चित्रा गावोऽस्य सन्ति स चित्रगुः शवलगुरिति। बहुव्रीहिणैव मत्वर्थस्योक्तत्वात्। एवं पूर्वशालः अपरशालः पञ्चगुः दशगुरित्यत्राप्यस्तीतिपदसापेक्षं तद्धितद्विगुं द्वैमातुर इत्यादौ सावकाशं बाधित्वा अस्तिपदनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गेण बहुव्रीहिणा भवता उक्तार्थत्वान्मतुर्न भवति। अस्तीति किम्? गावोऽस्यानन्तराः, गावोऽस्य समीपा. । अनन्तरादिष्वपि स्यात्। इतिकरणो विवक्षार्थः। तेन

'भूमनिन्दाप्रशंसासु, नित्ययोगेऽतिशायने ॥
ससर्गेऽस्तिविवक्षायां, प्रायो मत्वादयो मताः' ॥१॥

भूम्नि, गोमान् यवमान्। निन्दायाम्, शङ्खोदकी, ककुदावर्ती। प्रशंसायाम्, रूपवती शीलवती कन्या। नित्ययोगे, क्षीरिणो वृक्षा' कण्टकिन'। अतिशायने, उदरिणी कन्या। बलवान् मल्ल'। ससर्गे, दण्डी छत्री। प्रायिकमेतद्भूमादिदर्शनं सत्तामात्रेऽपि प्रत्ययो दृश्यते। व्याघ्रवान् पर्वतः। स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः। रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी। रूपरसस्पर्शवत्य आपः। रूपस्पर्शवत्तेजः। स्पर्शवान् वायुः। यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षन्ति ॥ तथा मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयः सरूपो न भवति। गाव एषां सन्तीति गोमन्तः गोमन्तोऽत्र सन्तीति मतुर्न भवति। दण्ड एषामस्तीति दण्डिकाः दण्डिका अत्र सन्तीति इको न भवति। विरूपस्तु भवत्येव। दण्डिमती शाला। हस्तिमती उपत्यका। विरूपोपि मत्वर्थीयः समानायां वृत्तौ न भवति। दण्ड एषामस्तीति दण्डिकाः दण्डिनः। दण्डिका अस्य सन्ति दण्डिनोऽस्य सन्तीति इन्मतू न भवतः ॥

'शैषिकाच्छैषिको नेष्ट, सरूपः प्रत्यय' क्वचित् ॥
समानवृत्तौ मत्वर्थान्-मत्वर्थीयोऽपि नेष्यते' ॥१॥

क्वचिदिति समानायामसमानायां च वृत्तौ।

शालायां भव शालेयः । 'दोरीयः' (६–३–३१) इतीये सति पुनः शालीये भव. शालीयस्यायं वेतीयो न भवति । विरूपस्तु भवति । अहिच्छत्त्रे भव आहिच्छत्त्र तत्र भव आहिच्छत्त्रीय' ॥ तथा असञ्ज्ञाभूतात् कर्मधारयान्मत्वर्थीयो न भवति । वीरपुरुषा अस्मिन् ग्रामे सन्ति । अत्र बहुव्रीहिरेव भवति । वीरपुरुषको ग्रामः । सञ्ज्ञायास्तु भवत्येव । गौरखरवदरण्यम् । कृष्णसर्पवान् वल्मीकः । लोहितशालिमान् ग्रामः । कथमैकगविक' सर्वधनीति । 'एकादे' कर्मधारयात' (७–२–५८) इत्याद्यारम्भसामर्थ्याद्भविष्यति । तथा गुणे गुणिनि च ये गुणशब्दा वर्तन्ते तेभ्यो मत्वर्थीयो न भवति । शुक्लो वर्णोऽस्यास्तीति तिक्तो रसोऽस्यास्तीति प्रत्ययमन्तरेणाप्येषा तदभिधाने सामर्थ्यात् । ये तु गुणमात्रे तेभ्यो भवत्येव । रूपवान् रसवान् शौक्ल्यवान् कार्ष्ण्यवानिति ॥१॥

आ यात् ॥ ७ । २ । २ ॥

'गुणादिभ्यो य'' (७–२–५३) रूपात्प्रशस्ताहतात् (७–२–५४) इत्या एतस्माद्यप्रत्ययात् या' प्रकृतयो निर्देक्ष्यन्ते ताभ्यो मतुः प्रत्ययो भवति तदस्यास्ति तदस्मिन्नस्तीत्यस्मिन्विषये । कुमारीमान् । व्रीहिमान् । दण्डवान् । अशीर्षवान् । वातवान् । चूडावान् । सिध्मवान् । गोमान् । गुणवान् । आ यादित्यभिविधावाङ् । अपवादैर्बाधा माभूदिति वचनम् । तेन यथाभिधानमुत्तरत्र मतुरपि भवति ॥ २ ॥

नावादेरिकः ॥ ७ । २ । ३ ॥

नौ इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थे इक' प्रत्ययो भवति मतुश्च । नौरस्यास्मिन्वास्तीति नाविक. । नौमान् । कुमारिक' । कुमारीमान् । यवखदिकः । यवखदावान् । नौकुमारीभ्याम् इनं केचिदाहुः नावी । कुमारी । नौ कुमारी यवखदा सभा करण इति नावादिः ॥ ३ ॥

शिखादिभ्य इन् ॥ ७ । २ । ४ ॥

शिखा इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थे इन् प्रत्ययो भवति मतुश्च । शिखी । शिखावान् । माली । मालीवान् । शिखा माला शाला 'मेखला शाखा वीणा सञ्ज्ञा वडवा अष्टका बलाका पताका कर्मन् चर्मन् वर्मन वल उत्साह उद्वास उद्भास उल मुल मूल आयाम व्यायाम प्रयाम आरोह अवरोह परिणाह शृङ्ग वृन्द गदा निचुल मुकुल कूल फल अल मान मनीषा व्रत धन्वन् चूडा केका दंष्ट्रा सूना घृणा करुणा जरा आयास (आयस) स्तवक उपयाम उद्यम । इति शिखादिराकृतिगण' । केचित्तु वडवा अष्टका कर्मन् वर्मन् चर्मन् इत्येतेभ्य इकमपीच्छन्ति ॥ ४ ॥

व्रीह्यादिभ्यस्तौ ॥ ७ । २ । ५ ॥

व्रीह्यादिभ्यो मत्वर्थे तौ इक इन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः मतुश्च । व्रीहयोऽस्यास्मिन्वा सन्ति व्रीहिक' । व्रीहि । व्रीहिमान् । मायिकः । मायी । मायावान् । मायावीति विन् । व्रीह्यादय प्रयोगगम्या' ॥ ५ ॥

अतोऽनेकस्वरात् ॥ ७ । २ । ६ ॥

अकारान्तादनेकस्वरान्मत्वर्थे तौ इक इन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवत' मतुश्च । दण्डिकः । दण्डी । दण्डवान् । छत्त्रिकः । छत्त्री । छत्त्रवान् । अत इति किम् ? खट्वावान् । मालावान् । अनेकस्वरादिति किम् ? खवान् । स्ववान् । अभिधानार्थस्येतिकरणस्यानुवृत्तेः कृदन्तान्न भवत' । राप्यवान् । लाप्यवान् लभ्यवान् हव्यवान् कृत्यवान् भृत्यवान् कारकवान् हारकवान् कुम्भकारवान् धान्यमायवान् हिंस्र-

वान् ईश्वरवान् पाकवान् स्नेहनवान् । क्वचिद्भवतः । कार्यिकः । कार्यी । हार्यिकः । हार्यी । गृहिकः । गृही । दात्रिकः । दात्री । पात्रिकः । पात्री । भोगिकः । भोगी । तरिकः । तरी । विजयिकः । विजयी । संयमिकः । संयमी । स्थानिकः । स्थानी इति । जातिशब्देभ्यो न भवतः । व्याघ्रवान् । सिहवान् वृक्षवान् । प्लक्षवान् । तथा द्रव्यवान् । ऋव्यवान् । सस्यवान् । धान्यवान् । माल्यवान् । पुण्यवान् । सत्यवान् । अपत्यवान् । धनवान् । क्वचिद्भवतः । तण्डुलिकः । तण्डुली । कर्पटिकः । कर्पटी । धनादुत्तमर्णे भवतः । धनिक । धनी । सप्तम्यर्थे च न भवतः । दण्डोऽस्मिन्नस्ति दण्डवद्गृहम् । वीरवान् ग्रामः । क्वचिद्भवतः । खलिनी भूमिः । शाद्वलिनी भूमिः । रसरूपवर्णगन्धस्पर्शशब्दस्नेहेभ्यो गुणवाचिभ्यो न भवतः । क्वचिद्भवतः । रसिको नटः । रसी इक्षुः । रूपिको दारक । रूपिणी कन्या । रूपिण्यवधिः । रूपिसमवायाच्चाक्षुषाणि । स्पर्शिको वायुः । गन्धिकः । गन्धी । तदेवं व्यभिचारे सूत्रणादभिधानमेव श्रेयः ॥ ६ ॥

अशिरसोऽशीर्षश्च ॥ ७ । २ । ७ ॥

अशिरःशब्दान्मत्वर्थे तौ इक इन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः मतुश्च तत्संनियोगे चाशिरःशब्दस्याशीर्ष इत्ययमादेशो भवति । अशीर्षिकः । अशीर्षी अशीर्षवान् । इकेनोः 'शीर्षः स्वरे तद्धिते' (३–२–१०३) इति शीर्षादेशो विधत एव, मतौ त्वशिरसोऽशीर्षभावोऽनेन विधीयते ॥ ७ ॥

अर्थार्थान्ताद्भावात् ॥ ७ । २ । ८ ॥

अर्थशब्दादर्थान्ताच्च भाववाचिनो मत्वर्थे तौ इक इन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । नियमार्थमिदम् । उभयथा चायं नियमो वाक्यभेदेन क्रियते । भाववाचिन एवैतौ प्रत्ययौ भवतः । भाववाचिनश्चैतावेव भवतः । अर्थणि उपयाचने । अर्थनमर्थः । सोऽस्यास्तीत्यर्थिकः । अर्थी । प्रतीपमर्थनं प्रत्यर्थः । सोऽस्यास्तीति प्रत्यर्थिकः । प्रत्यर्थी । इकेनावेवेति नियमादतो मतुर्न भवति । भावादेवेति नियमादतो द्रव्यवाचिन इकेनौ न भवतः । अर्थो हिरण्यादिरस्यास्तीति अर्थवान् इति मतुरेव भवति ॥ ८ ॥

व्रीह्यर्थतुन्दादेरिलश्च ॥ ७ । २ । ९ ॥

व्रीहिवाचिभ्यस्तुन्दादिभ्यश्च मत्वर्थे इलः प्रत्ययो भवति चकारात्तौ चेकेनौ आ यादिति मतुश्च । व्रीह्यर्थ, कलमा अस्यास्मिन्वा सन्ति कलमिलः । कलमिकः । कलमी । कलमवान् । शालिलः । शालिकः । शाली । शालिमान् । व्रीहिशब्दोऽपि व्रीह्यर्थो भवति किंतु तस्य पूर्वत्रोपादानादिलो न भवति । भावे हि तत्रोपादानमनर्थकं स्यात् । भवतीत्येके । व्रीहिलः, । तुन्दादि, तुन्दिलः । तुन्दिकः । तुन्दी । तुन्दवान् । उदरिलः । उदरिकः । उदरी । उदरवान् । तुन्द उदर पिचण्ड यव ग्रह पङ्क गुहा कला काक । इति तुन्दादिः ॥ ९ ॥

स्वाङ्गाद्विवृद्धात्ते ॥ ७ । २ । १० ॥

स्वाङ्गाद्विवृद्धोपाधिकान्मत्वर्थे ते इल इक इन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति मतुश्च । विवृद्धौ महान्तौ कर्णावस्य स्तः कर्णिल कर्णिकः कर्णी कर्णवान् । ओष्ठिलः ओष्ठिकः ओष्ठी ओष्ठवान् । विवृद्धादिति किम् ? अन्यत्रेलो न भवति । 'अतोऽनेकस्वरात्' (७–२–६) इतीकेन्मतव एव भवन्ति ॥ १० ॥

वृन्दादारकः ॥ ७ । २ । ११ ॥

वृन्दशब्दान्मत्वर्थे आरकः प्रत्ययो भवति मतुश्च । वृन्दारकः । वृन्दवान् । शिखादित्वात् वृन्दी ॥११॥

शृङ्गात् ॥ ७ । २ । १२ ॥

शृङ्गान्मत्वर्थे आरकः प्रत्ययो भवति मतुश्च । शृङ्गारकः । शृङ्गवान् । शिखादित्वात् शृङ्गी ॥ १२ ॥

फलबर्हाच्चेनः ॥ ७ । २ । १३ ।

फलबर्ह इत्येताभ्या शृङ्गाच्च मत्वर्थे इनः प्रत्ययो भवति मतुश्च । फलिनः । फलवान् । बर्हिणः । बर्हवान् । शृङ्गिणः । शृङ्गवान् । शिखादित्वात् फली बर्ही ॥१३॥

मलादीमसश्च ॥ ७ । २ । १४ ॥

मलशब्दान्मत्वर्थे ईमस इनश्च प्रत्ययौ भवतः मतुश्च । मलीमस । मलिनः । मलवान् ॥१४॥

मरुत्पर्वणस्तः ॥ ७ । २ । १५ ॥

मरुत्पर्वन् इत्येताभ्यां मत्वर्थे तः प्रत्ययो भवति मतुश्च । मरुत्तः । मरुत्वान् । पर्वतः । पर्ववान् ॥१५॥

वलिवटितुण्डेर्भः ॥ ७ । २ । १६ ॥

वलिवटितुण्डि इत्येतेभ्यो मत्वर्थे भः प्रत्ययो भवति । वलिभ । वलिन इत्यङ्गादित्वान्नः । वटिभ । तुण्डिभ । सिध्मादिपाठाल्ले तुण्डिलः । मतुश्च । वलिवान् । । प्रवृद्धा नाभिस्तुण्डिः ॥ १६ ॥

ऊर्णाहंशुभमो युस् ॥ ७ । २ । १७ ॥

ऊर्णा अहम् शुभम् इत्येतेभ्यो मत्वर्थे युस् प्रत्ययो भवति । ऊर्णायु उरभ्रः । अहंयुः अहंकारी । शुभंयुः कल्याणवृद्धिः ॥ १७ ॥

कंशंभ्यां युस्तियस्तुतवभम् ॥ ७ । २ । १८ ॥

कम् शम् इत्येताभ्यां मत्वर्थे युस् ति यस् तु त व भ इत्येते प्रत्यया भवन्ति । कंयुः । शंयुः । कन्तिः । शंतिः । कंय । शंयः । कंतुः । शन्तुः । कन्तः । शन्त. । कंवः । शंवः । कंभः । शंभः । युस्यसोः सकारो 'नाम सिद्य्व्यञ्जने'–(१—१—२१) इति पदत्वार्थः । तेन 'तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ' (१–३–१४)इत्यनुस्वारानुनासिकौ सिद्धौ । कंयुः । कय्युँः शंयः । शय्यँः ॥ १८ ॥

बलवातदन्तललाटादूलः ॥ ७ । २ । १९ ॥

एभ्यो मत्वर्थे ऊलः प्रत्ययो भवति । बलूलः । वातूलः । दन्तूलः । ललाटूलः । मतुश्च । बलवान् । वातवान् । दन्तवान् । ललाटवान् ॥ १९ ॥

प्राण्यङ्गादातो लः ॥ ७ । २ । २० ॥

प्राण्यङ्गवाचिन आकारान्तान्मत्वर्थे लः प्रत्ययो भवति मतुश्च । चूडालः । जङ्घालः । शिखालः । चूडावान् । जङ्घावान् । शिखावान् । प्राण्यङ्गादिति किम् ? जङ्घावान् प्रासादः । शिखावान् प्रदीपः । अङ्गग्रहणं किम् ? इच्छावान् । वासनावान् । कर्णिकाल इत्यत्र कर्णिकाशब्दः प्राण्यङ्गस्यैव वाचक इत्याहुः । आत इति किम् ? हस्तवान् । पादवान् ॥ २० ॥

सिध्मादिक्षुद्रजन्तुरुग्भ्यः ॥ ७ । २ । २१ ॥

सिध्मादेर्गणात् क्षुद्रजन्तुवाचिभ्यो रुग्वाचिभ्यश्च मत्वर्थे लः प्रत्ययो भवति मतुश्च । सिध्मान्यस्य सन्ति सिध्मलः । सिध्मवान् । वर्ध्मलः । वर्ध्मवान् । अङ्गादित्वान्ने वर्ध्मन. । गडुलः । गडुमान् । पार्ष्णीधमनीशब्दौ दीर्घान्तावेव गणे पठ्येते तेन दीर्घान्ताभ्यामेव लः । पार्ष्णीलः । धमनीलः । ह्रस्वान्ताभ्यां तु मतुरेव । पार्ष्णिमान् । धमनिमान् । क्षुद्रजन्तु, यूकालः । यूका-

वान्। मक्षिकाल। मक्षिकावान्। आ नकुलात् क्षुद्रजन्तुः। रुक्, मूर्च्छालः। मूर्च्छावान्। विचर्चिकालः। विचर्चिकावान्। रुग्भ्य इति बहुवचनं स्वरूपविधिनिषेधार्थम्। सिध्म वर्मन् गडु तुण्डि मणि नाभि बीज निष्पाद् निष्पद् निष्प पांशु हनु पर्शु पार्ष्णी धमनी सक्तु मांस पत्र वात पित्त श्लेष्मन् पार्श्व कर्ण सक्थि स्नेह शीत कृष्ण श्याम पिङ्ग पक्ष्मन् पृथु मृदु मञ्जु—चटु कण्डू। इति सिध्मादिः। कथं वत्सल. स्नेहवान् अंसलो बलवान्। नात्र कश्चिद्वत्सायर्थोऽस्ति इति पेशलकुलादिवदेतौ यथाकथंचिव्द्युत्पादनीयौ सिध्मादिषु वा पठनीयौ॥ २१॥

प्रज्ञापर्णोदकफेनाल्लेलौ॥ ७। २। २२॥

प्रज्ञा पर्ण उदक फेन इत्यतेभ्यो मत्वर्थे ल इल इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः मतुश्च। प्रज्ञाल.। प्रज्ञिलः। प्रज्ञावान्। पर्णल.। पर्णिलः। पर्णवान्। उदकलः। उदकिलः। उदकवान्। फेनल·। फेनिल·। फेनवान्॥ २२॥

कालाजटाघाटात्क्षेपे॥ ७। २। २३॥

कालाजटाघाटा इत्येतेभ्यो ल इल इत्येतौ प्रत्ययौ भवत· क्षेपे प्रत्ययार्थस्य निन्दायां गम्यमानायाम्। कालाल। कालिल·। कालेति डोपान्त्यं केचित्पठन्ति। काडालः। काडिल·। जटालः। जटिल· घाटालः। घाटिलः। मतुना क्षेपो न गम्यते इति क्षेपे मतुर्न भवति। क्षेप इति किम्? कालावान्। जटावान्। घाटावान्॥ २३॥

वाच आलाटौ॥ ७। २। २४॥

वाच् इत्येतस्मान्मत्वर्थे आल आट इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः क्षेपे गम्यमाने। ग्मिनोऽपवाद·। वाचाल.। वाचाटः। यो वहु निःसारं भाषते स एवं क्षिप्यते। मतुना क्षेपो न गम्यते इति क्षेपे मतुर्न भवति। क्षेपे इत्येव। वाग्मी। वाग्वान्।॥२४॥

ग्मिन्॥ ७। २। २५॥

वाचो मत्वर्थे ग्मिन् प्रत्ययो भवति मतुश्च। वाग्मी। वाग्वान्। गकारः 'प्रत्यये च' (१–३–२) इति अनुनासिक निवृत्त्यर्थः। क्षेप इति निवृत्तम्॥ २५॥

मध्वादिभ्यो रः॥ ७। २। २६॥

मध्वादिभ्यो मत्वर्थे रः प्रत्ययो भवति। मधुरो रस·। अत्र मधुशब्दः स्वादुत्वे गुणत्वे गुणसामान्ये वर्तते। मधुरं मधु। मधुरं क्षीरम्। अत्र गुणे। क्षौद्रादिद्रव्यवृत्तेस्तु मतुरेव इतिकरणानुवृत्तेः। मधुमान् घटः। एव खं महत् कण्ठविवरमस्यास्ति खरः गर्दभः। खवानन्यः। मुख सर्वस्मिन् वक्तव्ये यस्यास्तीति मुखर. वाचालः। मुखवानन्यः। कुञ्जावस्य स्त· कुञ्जरो हस्ती। कुञ्जशब्दोऽत्र हनुपर्यायः। कुञ्जवानन्यः। नगरं पुरं, नगवदन्यत्। ऊषरं क्षेत्रम्, ऊषवदन्यत्। सुष्करः पशुः, सुष्कवानन्यः। शुषिर शुषिमत्काष्ठम्। कण्डूर· कण्डूमान्। पाण्डुरः पाण्डुमान्। पांशुरः। पांशुमान्। मध्वादय· प्रयोगगम्याः॥ २६॥

कृष्यादिभ्यो वलच्॥ ७। २। २७॥

कृष्यादिभ्यो मत्वर्थे वलच् प्रत्ययो भवति। कृषीवल· कुटुम्बी। कृषिमत्क्षेत्रम्। आसुतीवलः कल्यपाल·। आसुतिमान्। परिषद्वल·। परिषद्वान्। पर्षद्वलः। पर्षद्वान्। परिषद्वलं तीर्थं पङ्क्तिलमित्यर्थः। परिषद्वत्। रजस्वला स्त्री। रजस्वान् ग्रामः। केचित्तु रजस्वलो देश· रजस्वला भूमिः रजस्वान् रजस्वतीति सर्वत्राविशेषेण वृत्तिमिच्छन्ति। दन्तावलो नाम

राजा हस्ती च । शिखावलं नगरम् । शिखावलो मयूरः । शिखावला स्थूणा । दन्तवान् । शिखावानन्यः । मातृवलः मातृमान् । एवं पितृवलः । भ्रातृवलः । उत्साहवलः । पुत्रवलः । उत्सङ्गवलः । विशेष इतिकरणात्सिद्धः । कृष्यादयः प्रयोगगम्याः ॥ २७ ॥

लोमपिच्छादेः शेलम् ॥ ७ । २ । २८ ॥

लोमादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च मत्वर्थे यथासख्यं श इल इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः मतुश्च । । लोमशः लोमवान् । रोमशः रोमवान् । पिच्छिलः पिच्छवान् । उरसिलः उरस्वान् । लोमन् रोमन् बभ्रु वल्गु हरि कपि मुनि गिरि ऊरु कर्क । इति लोमादिः । पिच्छ उरस् ध्रुवका ध्रुवका पक्ष चूर्ण । इति पिच्छादिः ॥२८॥

नोऽङ्गादेः ॥ ७ । २ । २९ ॥

अङ्ग इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थे नः प्रत्ययो भवति मतुश्च । अङ्गान्यस्याः सन्ति अङ्गना । रूढिशब्दोऽयं, कल्याणाङ्गी स्त्री उच्यते इतिकरणात् अन्यत्राङ्गवती । पामनः पामवान् । वामनः वामवान् । अङ्ग पामन् वामन् हेमन् श्लेष्मन् सामन् वर्ष्मन् (वर्मन्) शाकिन् पलालिन् पलाशिन् ऊष्मन् कद्रु वलि इत्यङ्गादिः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥२९॥

शाकीपलालीदर्द्र्वा ह्रस्वश्च ॥ ७ । २ । ३० ॥

शाकी पलाली दर्द्रू इत्येतेभ्यो मत्वर्थे नः प्रत्ययो भवति मतुश्च नप्रत्ययसंनियोगे चैषां ह्रस्वोऽन्तादेशः । महच्छाकं शाकसमूहो वा शाकी । महत्पलालं पलालक्षोदो वा पलाली । दर्द्रूर्नाम व्याधिः । शाकिनः । शाकीमान् । पलालिनः । पलालीमान् । दर्द्रुण । दर्द्रूमान् । केचित्तु शाकीपलाल्योर्ह्रस्वत्वं नेच्छन्ति । तन्मते शाकीनः । पलालीन ॥ ३० ॥

विष्वचो विषुश्च ॥ ७ । २ । ३१ ॥

विष्वच् इत्येतस्मान्मत्वर्थे नः प्रत्ययो भवति विषु इत्ययं चादेशो भवति । विषु अञ्चतीति विष्वक् । विष्वञ्चो रश्मयो विष्वग्गतानि वा अस्य सन्ति इति विषुणः आदित्यः । विषुणः वायुः । विषुशब्दो निपातो नानात्वे वर्तते । विष्वगिति अखण्डमव्ययं वा । नकारसंनियोगे आदेशस्य विधानात् मतौ विष्वग्वान् । कथं विपुमानहोरात्रप्रविभाग इति । विषुर्नाम मुहूर्तस्तस्माद्भविष्यति ॥ ३१ ॥

लक्ष्म्या अनः ॥ ७ । २ । ३२ ॥

लक्ष्मीशब्दान्मत्वर्थेऽनः प्रत्ययो भवति । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मणः । मतौ लक्ष्मीवान् ॥ ३२ ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तेर्णः ॥ ७ । २ । ३३ ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्ति इत्येतेभ्यो मत्वर्थे णः प्रत्ययो भवति मतुश्च । प्राज्ञः । प्रज्ञावान् । श्राद्धः । श्रद्धावान् । आर्चः । अर्चावान् । वार्त्तः । वृत्तिमान् । स्त्री तु प्राज्ञा श्राद्धा आर्चा वार्ता । प्राज्ञीति स्वार्थिकाणन्तात् ॥ ३३ ॥

ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ॥ ७ । २ । ३४ ॥

ज्योत्स्ना इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । ज्योत्स्ना अस्मिन्नस्ति ज्यौत्स्नः पक्षः । ज्यौत्स्नी रात्रिः । तामिस्रः पक्षः । तामिस्री रात्रिः । तामिस्राणि गुहामुखानि । वैसर्पो व्याधिः । वैपादिकं कुष्ठम् । कौतुपं गृहम् । कौण्डलो युवा । तापसः पाखण्डी । साहस्रो देवदत्तः । मतौ ज्योत्स्नावान् तमिस्रावानित्यादि । तापस इति रूढिशब्दो रूढिविषये च मतुर्न भवति । कुण्डली सहस्री चेति शिखादित्वात् । ज्योत्स्नादयः प्रयोगगम्याः ॥ ३४ ॥

सिकताशर्करात् ॥ ७ । २ । ३५ ॥

सिकताशर्करा इत्येताभ्यां मत्वर्थेऽण् प्रत्ययो

भवति मतुश्च । सैकत' । सिकतावान् देशः । शार्करः शर्करावानोदनः ॥ ३५ ॥

इलश्च देशे ॥ ७ । २ । ३६ ॥

सिकताशर्कराभ्यां देशे मत्वर्थे इलश्चकारादण् च प्रत्ययौ भवतः मतुश्च । सिकतिलः सैकतः सिकतावान् देशः । शर्करिल' शार्करः शर्करावान् देशः । सिकताः देशः शर्कराः देशः इत्यभेदोपचारात्॥३६॥

द्युद्रोर्मः ॥ ७ । २ । ३७ ॥

द्यु इति दिवः कृतोकारस्य निर्देशः द्युशब्द उकारान्तोऽह:पर्यायः प्रकृत्यन्तरं वा । द्युद्रुशब्दाभ्यां मत्वर्थे मः प्रत्ययो भवति । द्यौर्द्युर्वास्यास्मिन्वास्तीति द्युमः । द्रूणि दारूण्यस्यास्मिन्वा सन्तीति द्रुम' । रूढिशब्दाविमौ रूढिविषये च मतुर्न भवति । अन्यत्र तु मतुरेव द्युमान् । द्रुमान् ॥ ३७ ॥

काण्डाण्डभाण्डादीरः ॥ ७ । २ । ३८ ॥

काण्ड आण्ड भाण्ड इत्येतेभ्यो मत्वर्थे ईरः प्रत्ययो भवति मतुश्च । काण्डीरः । काण्डवान् । आण्डीरः आण्डवान् । भाण्डीर. । भाण्डवान् । आण्डौ मुष्कौ ॥ ३८ ॥

कच्छ्वाडुरः ॥ ७ । २ । ३९ ॥

कच्छूशब्दान्मत्वर्थे डुर. प्रत्ययो भवति । कच्छुरः । कच्छूमान् ॥ ३९ ॥

दन्तादुन्नतात् ॥ ७ । २ । ४० ॥

उन्नतत्वोपाधिकाद्दन्तशब्दान्मत्वर्थे डुर' प्रत्ययो भवति । उन्नता दन्ता अस्य सन्ति दन्तुरः । उन्नतादिति किम् ? दन्तवान् ॥ ४० ॥

मेधारथान्नवेरः ॥ ७ । २ । ४१ ॥

मेधारथ इत्येताभ्यां मत्वर्थे इर' प्रत्ययो वा भवति । वावचनाद्यथाप्राप्तमिकेनौ आ यादिति मतुश्च। मेधिरः । मेधावान् । उत्तरसूत्रेण विन्नपि । मेधावी । रथिरः । रथिकः । रथी । रथवान् ॥ ४१ ॥

कृपाहृदयादालुः ॥ ७ । २ । ४२ ॥

कृपाहृदयशब्दाभ्यां मत्वर्थे आलुः प्रत्ययो वा भवति मतुश्च । । कृपालुः । कृपावान् । हृदयालुः । हृदयिकः । हृदयी । हृदयवान् ॥ ४२ ॥

केशाद्वः ॥ ७ । २ । ४३ ॥

केशशब्दान्मत्वर्थे व' प्रत्ययो वा भवति मतुश्च । केशवः । केशिकः । केशी । केशवान् । केशव इति रूढिशब्दोऽपि विष्णुवाची ॥ ४३ ॥

मण्यादिभ्यः ॥ ७ । २ । ४४ ॥

मण्यादिभ्यो मत्वर्थे व' प्रत्ययो वा भवति मतुश्च । योगविभागाद्वेति निवृत्तम् । मणिवः । मणिमान् । सिध्मादिपाठात् मणिलः । हिरण्यवः । हिरण्यवान् । बिम्बावम् । कुररावम् । कुरवावम् । 'घञ्युपसर्गस्य बहुलम्' (३—२—८६) इति बाहुलकाद्दीर्घ' । राजीवम् । इष्टकावम् । गाण्डिवम् । गाण्डीवम् । अजकावम् । बिम्बावम् । इत्यादयो रूढिशब्दाः । रूढिशब्दविषये च मतुर्न भवति । विषयान्तरे तु भवत्येव । बिम्बवानित्यादि । मणि हिरण्य बिम्ब कुरर कुरव राजी इष्टका गाण्डि गाण्डी अजका इति । मण्यादय' प्रयोगगम्या' ॥ ४४ ॥

हीनात्स्वाङ्गादः ॥ ७ । २ । ४५ ॥

हीनोपाधिकात् स्वाङ्गान्मत्वर्थे अ प्रत्ययो भवति । खण्ड' कर्णोऽस्यास्ति कर्ण' । छिन्ना नासिकास्यास्ति नासिक. । हीनादिति किम् ? कर्णवान् नासिकावानित्येव भवति ॥ ४५ ॥

अभ्रादिभ्यः ॥ ७ । २ । ४६ ॥

अभ्र इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थे अ' प्रत्ययो भवति

यथादर्शनं मतुश्च । अभ्राण्यस्मिन् सन्ति अभ्रं नभः । अर्शांस्यस्य सन्ति अर्शसो देवदत्तः । उरसः । उरस्वान् । अभ्र अर्शस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घाटा कर्दम काम बल घटा अम्ल लवण । इत्यभ्रादिराकृतिगणः ॥४६॥

अस्तपोमायामेधास्रजो विन् ॥ ७ । २ । ४७ ॥

असन्तेभ्यस्तपस्मायामेधास्रज् इत्येतेभ्यश्च मत्वर्थे विन् प्रत्ययो भवति मतुश्च । असन्त, यशस्वी । यशस्वान् । सरस्वी सरस्वान् सरस्वती । एव तेजस्वी वर्चस्वी । तपस्वी । तपस्वान् । असन्तत्वेनैव सिद्धे तपसो ग्रहण ज्योत्स्नादिणा बाधो माभूदित्येवमर्थम् । मायावी । मायावान् । मायी मायिक इति व्रीह्यादिपाठात् । मेधावी । मेधावान् । स्रग्वी । स्रग्वान् ॥४७॥

आमयादीर्घश्च ॥ ७ । २ । ४८ ॥

आमयशब्दान्मत्वर्थे विन् प्रत्ययो दीर्घश्चामयशब्दस्य भवति मतुश्च । आमयावी । आमयवान् ॥४८॥

स्वान्मिन्नीशे ॥ ७ । २ । ४९ ॥

स्वशब्दान्मत्वर्थे ईशे वाच्ये मिन् प्रत्ययो भवति दीर्घश्चास्य । स्वमस्यास्तीति स्वामी । ईश इति किम् ? स्ववान् ॥४९॥

गोः ॥ ७ । २ । ५० ॥

गोशब्दान्मत्वर्थे मिन् प्रत्ययो भवति । गावोऽस्य सन्ति गोमी । मतुश्च । गोमान् । पूज्य एव मिनमिच्छन्त्यन्ये ॥५०॥

ऊर्जो विन्वलावश्चान्तः ॥ ७ । २ । ५१ ॥

ऊर्ज्शब्दान्मत्वर्थे विन्वल इत्येतौ प्रत्ययौ भवत तत्सन्नियोगे चास्यास् चान्तो भवति । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । मतुश्च । ऊर्ग्वान् । कथमूर्जस्वान् । ऊर्जयतेः अस्प्रत्ययान्तस्य मतौ ॥५१॥

तमिस्रार्णवज्योत्स्ना ॥ ७ । २ । ५२ ॥

तमिस्रार्णवज्योत्स्ना इत्येते शब्दा निपात्यन्ते तमिस्रेति तमश्शब्दाद्रः उपान्त्यस्य चेत्वम् । तमोऽत्रास्तीति तमिस्रा रात्रिः । तमिस्रं तमःसमूहः । तमिस्राणि गुहामुखानि । मतुश्च । तमस्वान् । अर्णवेति अर्णसो वः प्रत्ययः अन्त्यस्य च लोपः । अर्णवः समुद्रः । ज्योत्स्नेति ज्योतिःशब्दान्नः प्रत्यय उपान्त्यलोपश्च निपात्यते । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । अन्यत्र ज्योतिष्मती रात्रिः निपातनस्येष्टविषयत्वात् ॥५२॥

गुणादिभ्यो यः ॥ ७ । २ । ५३ ॥

गुणादिभ्यो मत्वर्थे यः प्रत्ययो भवति । गुण्यः पुरुषः । हिम्यः पर्वतः । मतुश्च । गुणवान् । हिमवान् । कथं को गुणिनो नार्चयेत् इति इन्, शिखादित्वेन भविष्यति । गुणादयः प्रयोगगम्याः ॥५३॥

रूपात्प्रशस्ताहतात् ॥ ७ । २ । ५४ ॥

प्रशस्तोपाधिकादाहतोपाधिकाच्च रूपान्मत्वर्थे यः प्रत्ययो भवति । प्रशस्त रूपमस्यास्ति रूप्यो गौः । रूप्यः पुरुषः । आहतं रूपमस्यास्ति रूप्यः कार्षापणः । निघातिकाताडनादीनारादिषु यद्रूपमुत्पद्यते तदाहत रूप्यम् । प्रशस्ताहतादिति किम् ? रूपवान् । प्रशंसाया मतुरपि भवति । रूपवती कन्या । आहते न भवति इतिकरणात् । कथं रूपिणी कन्या रूपिको दारक इति ? व्रीह्यादित्वाद्भविष्यति । आ यादित्यस्य पूर्णोऽवधिः अतः परं मतुर्नास्ति ॥५४॥

पूर्णमासोऽण् ॥ ७ । २ । ५५ ॥

पूर्णमास्शब्दान्मत्वर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । पूर्णो

माश्चन्द्रमा अस्यामस्ति पौर्णमासी ॥५५॥

गोपूर्वादत इकण् ॥ ७ । २ । ५६ ॥

गोशब्दपूर्वादकारान्तान्मत्वर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । मत्वादीनामपवादः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः । अत इति किम् ? गोविंशतिमान् । कथं गौशकटिकः । शकटीशब्देन समानार्थं शकटशब्दोऽस्ति । शकटीशब्दात्तु मतुः अनभिधानान्न भवति । केचित्तु गवादेरनकारान्तादपीच्छन्ति । गवां समूहो गोत्रा सा विद्यते यस्य गौत्रिकः । गावो वयांसि चास्य सन्ति गौवयसिकः ॥५६॥

निष्कादेः शतसहस्रात् ॥ ७ । २ । ५७ ॥

निष्को य आदिस्ततः परं यच्छतं सहस्रं च तदन्तान्मत्वर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । निष्कादेरिति किम् ? शती । सहस्री । आदिग्रहणात्सुवर्णनिष्कशतमस्यास्तीत्यत्र न भवति ॥ ॥५७॥

एकादेः कर्मधारयात् ॥ ७ । २ । ५८ ॥

एकादेः कर्मधारयादकारान्तान्मत्वर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । एको गौरेकगवं सोऽस्यास्त्यैकगविकं । ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । कर्मधारयादिति किम् ? एकस्य गौरेकगवं सोऽस्यास्ति इति न भवति । अत इत्येव । एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति । कथमेकद्रव्यवत्त्वादिति । एकेन द्रव्यवत्त्वमिति समासे भविष्यति ॥५८॥

सर्वादेरिन् ॥ ७ । २ । ५९ ॥

सर्वादेरकारान्तात्कर्मधारयान्मत्वर्थे इन् प्रत्ययो भवति । सर्वं धनं सर्वधनम् तदस्यास्तीति सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी नटः ॥५९॥

प्राणिस्थादस्वाङ्गाद्द्वन्द्वरुग्निन्द्यात् ॥ ७ । २ । ६० ।

प्राणिस्थोऽस्वाङ्गवाची अकारान्तो यो द्वन्द्वः समासो यश्च रुग्वाची निन्द्यवाची च शब्दस्तस्मान्मत्वर्थे इन् प्रत्ययो भवति । द्वन्द्व, कटकवलयिनी । शंखनूपुरिणी । रुक्, कुष्ठी । किलासी । निन्द्य, ककुदावर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थादिति किम् ? पुष्पफलवान् वृक्षः । अस्वाङ्गादिति किम् ? स्तनकेशवती । अत इत्येव । चित्रकललाटिकावती । विपादिकावती । काकतालुमती । 'अतोऽनेकस्वरात्' (७—२—६) इत्येव सिद्धे इकादिबाधनार्थं वचनम् ॥६०॥

वातातीसारपिशाचात्कश्चान्तः ॥ ७ । २ । ६१ ॥

वात अतीसार पिशाच इत्येतेभ्यो मत्वर्थे इन् प्रत्ययो भवति ककारश्चान्तः । वातातिसारयो रुक्त्वात् पूर्वेणेन् सिद्धं कार्थमुपादानम् । पिशाचस्य तूभयार्थम् । वातकी । अतीसारकी । पिशाचकी ॥६१

पूरणाद्वयसि ॥ ७ । २ । ६२ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताद्वयसि गम्यमाने मत्वर्थे इन्नेव प्रत्ययो भवति । पञ्चमो मासः संवत्सरो वास्यास्तीति पञ्चमी बालकः । दशमी करभः ॥६२॥

सुखादेः ॥ ७ । २ । ६३ ॥

सुखादिभ्यो मत्वर्थे इन्नेव प्रत्ययो भवति । सुखी । दुःखी । सुख दुःख तृप्र कृच्छ्र अस्र अलीक कृपण सोढ प्रतीप प्रणय हस्त (हल) आस्र कक्ष शील इत्येके । इति सुखादिः ॥६३॥

मालायाः क्षेपे ॥ ७ । २ । ६४ ॥

मालाशब्दात्क्षेपे गम्यमाने मत्वर्थे इन्नेव प्रत्ययो भवति । माली । क्षेप इति किम् ? मालावान् । मालाशब्दः शिखादिः । ततः क्षेपे मतुनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥६४॥

धर्मशीलवर्णान्तात् ॥ ७ । २ । ६५ ॥

धर्मशीलवर्ण इत्येतदन्तान्मत्वर्थे इन्नेव भवति ।

मुनिधर्मी । यतिशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥६५॥

बाह्वर्वादेर्बलात् ॥ ७ । २ । ६६ ॥

बाहु—ऊरुपूर्वाद्बलान्तान्नाम्नो मत्वर्थे इन्नेव भवति । बाहुबली । ऊरुबली ॥६६॥

मन्माब्जादेर्नाम्नि ॥ ७ । २ । ६७ ॥

मन्नन्तेभ्यो मान्तेभ्योऽब्जादिभ्यश्च मत्वर्थे इन्नेव भवति नाम्नि समुदायश्चेत्कस्यचिन्नाम भवति । मन्नन्त, दामिनी । सामिनी । प्रथिमिनी । महिमिनी । धर्मिणी । वर्मिणी । कर्मिणी । मान्त, प्रथमिनी । भामिनी । कामिनी । यामिनी । सोमिनी । अब्जादि । अब्जिनी । कमलिनी । सरोरुहिणी । सरोजिनी । अम्भोजिनी । राजीविनी । अरविन्दिनी । पङ्कजिनी । फुटकिनी । नालीकिनी । मृणालिनी । बिसिनी । तामरसिनी । यवासिनी । नाम्नीति किम् ? सामवान् । सोमवान् । अब्जवान् ॥६७॥

हस्तदन्तकराज्जातौ ॥ ७ । २ । ६८ ॥

हस्त दन्त कर इत्येतेभ्यो मत्वर्थे इन्नेव भवति समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते । हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती । दन्ती । करी । जाताविति किम् ? हस्तवान् । दन्तवान् । करवान् नरः ॥६८॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ ७ । २ । ६९ ॥

वर्णशब्दान्मत्वर्थे इन् भवति ब्रह्मचारी चेदभिधेयो भवति । वर्णशब्दो ब्रह्मचर्यपर्यायः । वर्णो ब्रह्मचर्यमस्यास्ति वर्णी । ब्रह्मचारीत्यर्थः । अन्ये तु वर्णशब्दो ब्राह्मणादिवर्णवचनः । तत्र ब्रह्मचारीत्यनेन शूद्रव्यवच्छेदः क्रियते इति मन्यन्ते तेन त्रैवर्णिको वर्णीत्युच्यते । स हि विद्याग्रहणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति न शूद्र इति । ब्रह्मचारिणीति किम् ? वर्णवान् ॥६९॥

पुष्करादेर्देशे ॥ ७ । २ । ७० ॥

पुष्करादिभ्यो मत्वर्थे इन्नेव भवति देशेऽभिधेये । पुष्करिणी । पद्मिनी । देश इति किम् ? पुष्करवान् हस्ती । पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद कैरव नल कपित्थ बिस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष शिरीष यवास यवाष यव माष हिरण्य तट तरङ्ग कल्लोल इति पुष्करादिः । कथं कुमुद्वती सरसी कुमुद्वान् ह्रदः, नड्वान् नड्वलमिति । 'नडकुमुद'—(६-२-७४) इत्यादिना चातुरर्थिकेन मतुना भविष्यति ॥७०॥

सूक्तसाम्नोरीयः ॥ ७ । २ । ७१ ॥

सूक्ते सामनि चाभिधेये मत्वर्थे ईय प्रत्ययो भवति । मत्वादीनामपवादः । अच्छावाक् शब्दोऽत्र सूक्तेऽस्ति अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् । साम्नि, यज्ञायज्ञीयम् । अशनापिपासीयम् । वारतन्तवीयम् साम । अथास्यवामीयं सूक्तं कयानश्चित्रीयं स मेत्यत्र 'ऐकार्थ्ये'—(३-२-८) इति विभक्तिलोपः कथं न भवति ? उच्यते । अस्यवामादयः सूक्तसामस्थानामनुकार्याणामखण्डा एवानुकरणशब्दा नात्र विभक्तिरिति लुप् न भवति । अत एव प्रथमान्ततापि न विरुध्यते । सूक्तसाम्नी ग्रन्थविशेषौ ॥७१॥

लुब्वाध्यायानुवाके ॥ ७ । २ । ७२ ॥

अध्यायेऽनुवाके चाभिधेये मत्वर्थे य ईयस्तस्य लुब् वा भवति । अत एव लुब्वचनादध्यायानुवाकयोरीयोऽनुमीयते । एतावपि ग्रन्थविशेषौ । गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन्नध्यायेऽनुवाके वास्तीति गर्दभाण्डः गर्दभाण्डीयोऽध्यायोऽनुवाको वा । एवं दीर्घजीविति । दीर्घजीवितीयः । पलितस्तम्भः । पलितस्तम्भीयः । पलितः । पलितीयः । स्तम्भः । स्तम्भीयः । उच्छिष्टः । उच्छिष्टीयः । द्रुमपुष्पः । द्रुमपुष्पीयः ॥७२॥

विमुक्तादेरण् ॥ ७ । २ । ७३ ॥

विमुक्तादिभ्यो मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोरण् प्रत्ययो भवति । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नध्यायेऽनुवाके वास्ति वैमुक्तः । दैवासुरः । विमुक्त देवासुर रक्षोसुर उपसद् उपसद परिसारक वसु मरुत् सत्वत् सत्वन्तु दशार्ह वयस् हविर्धान महित्री सोमापूषन् इडा इला अग्नाविष्णू उर्वशी दशार्ण वसुमन्तु पत्नीवन्तु वर्हवन्तु (सु) वृत्रहन् पतत्रिन् सुपर्ण । इति विमुक्तादिः ॥७३॥

घोषदादेरकः ॥ ७ । २ । ७४ ॥

घोषदित्येवमादिभ्यो मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोरकः प्रत्ययो भवति । घोषच्छब्दोऽस्मिन्नस्ति घोषदकः । गोषदकः । इषेत्वकः । घोषद् गोषद् इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा पत्वा देवीराप कृष्णोस्य खरेष्ठा देविंधीया रक्षोहण अञ्जन प्रतूर्त उशान कृशानु सहस्रशीर्षन् वाचस्पति स्वाहा प्राण । इति घोषदादिः ॥७४॥

प्रकारे जातीयर् ॥ ७ । २ । ७५ ॥

तदस्येति वर्तते । तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे जातीयर् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेत्प्रकारो भवति । सामान्यस्य भिद्यमानस्य यो विशेषो विशेषान्तरानुप्रवृत्त. स प्रकारः । पटुः प्रकारोऽस्य पटुजातीय. । मृदुजातीयः । यज्जातीयः । तज्जातीयः । नानाभूतः प्रकारोऽस्य नानाजातीयः । एवं प्रकारोऽस्य एवंजातीयः । अस्येति षष्ठ्यर्थे विधानात् प्रकारवति जातीयर् विज्ञायते । ततः प्रकारमात्रभाविथाथमन्तादपि जातीयर् प्रत्ययो भवति । यथाजातीय. । तथाजातीयः । कथंजातीयः । इत्थंजातीयः । रित्करणं 'रिति' (३–२–५८) इत्यत्र विशेषणार्थम् ॥७५॥

कोण्वादेः ॥ ७ । २ । ७६ ॥

अणु इत्येवमादिभ्यस्तदस्य प्रकारे इत्यस्मिन् विषये कः प्रत्ययो भवति । जातीयरोऽपवादः । अणुः प्रकारोऽस्य अणुकः पटः । स्थूलकः पटः । अणुका माषाः । स्थूलका माषाः । माषकं हिरण्यम् । इषुका । गोलिका । अणु स्थूल माष इषु इक्षु वाद्य तिल काल तिलकाल पत्र मूल पत्रमूल पर्णमूल कुमारीपुत्र कुमारी श्वशुर मणि बृहत् चञ्चत् चन्द्र एरण्ड पुण्ड्र इत्यण्वादिः ॥७६॥

जीर्णगोमूत्रावदातसुरायवकृष्णाच्छाल्याच्छादनसुराहिव्रीहितिले ॥ ७ । २ । ७७ ॥

जीर्ण गोमूत्र अवदात सुरा यव कृष्ण इत्येतेभ्यो यथासङ्ख्यं शालिआच्छादनसुराऽहिव्रीहितिलेषु वाच्येषु तदस्य प्रकार इत्यस्मिन्विषये कः प्रत्ययो भवति । जीर्णाच्छालिषु, जीर्णः प्रकार एषां जीर्णकाः शालयः । गोमूत्रादाच्छादने, गोमूत्रप्रकारं गोमूत्रकम् गोमूत्रवर्णमाच्छादनम् । अवदातात्सुरायाम्, अवदातप्रकारा अवदातिका सुरा । सुराया अहौ, सुराप्रकारः सुरावर्णः सुरकोऽहिः । यवात् व्रीहिषु, यवप्रकारा यवका व्रीहयः । कृष्णात्तिलेषु, कृष्णप्रकाराः कृष्णकास्तिलाः । शाल्यादिष्विति किम् ? जीर्णजातीयोऽन्य इत्यादि ॥७७॥

भूतपूर्वे प्चरट् ॥ ७ । २ । ७८ ॥

अतः परं प्राय. स्वार्थिका प्रत्ययाः । तत्रोपाधिः प्रकृतेर्विज्ञायते स प्रत्ययस्य द्योत्यो भवति । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । भूतपूर्वेऽर्थे वर्तमानान्नाम्नः प्चरट् प्रत्ययो भवति स्वार्थे । भूतपूर्व आढ्य आढ्यचरः । दर्शनीयचरः । टकारो ङ्यर्थः । पकारः पुवद्भावार्थः । भूतपूर्वा आढ्या आढ्यचरी । दर्शनीयचरी । भूतशब्दो वर्तमानेऽप्यस्ति पूर्वशब्दो दिगादा-

वपीति अतिक्रान्तकालप्रतिपत्त्यर्थमुभयोरुपादानम् । प्रत्यासत्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य भूतपूर्वत्वेऽयं प्रत्यय इतीह न भवति । अर्जुनो माहिष्मत्यां भूतपूर्व इति । ॥७८॥

गोष्ठादीनञ् ॥ ७ । २ । ७९ ॥

गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वत्वे ईनञ् प्रत्ययो भवति । गोष्ठो भूतपूर्वो गौष्ठीनो देश' ॥७९॥

षष्ठ्या रूप्यप्चरट् ॥ ७ । २ । ८० ॥

षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यप्चरट् प्रत्ययौ भवतः। भूतपूर्व इतीह प्रत्ययार्थः । देवदत्तस्य भूतपूर्वो देवदत्तरूप्यो गौः । देवदत्तचरः । प्चरटित्यत्र पकारटकारौ पुंवद्भावङीप्रत्ययार्थौ । देवदत्तचरी ॥८०॥

व्याश्रये तसुः ॥ ७ । २ । ८१ ॥

नानापक्षाश्रयो व्याश्रयः । षष्ठ्यन्ताद्व्याश्रये गम्यमाने तसुः प्रत्ययो भवति । उकारोऽधण्तस्वाद्याशसः (१–१–३२) इत्यत्र विशेषणार्थः । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्यः कर्णतोऽभवत् । अर्जुनकर्णयोर्विवदमानयोरर्जुनस्य पक्षे देवाः कर्णस्य पक्षे आदित्योऽभवदित्यर्थ' । यत्तोऽभवत् यस्य पक्षे इत्यर्थः । तत्तोऽभवत् तस्य पक्षे इत्यर्थ' । एवं त्वत्तोऽभवत् । मत्तोऽभवत् । व्याश्रय इति किम् ? वृक्षस्य शाखा ॥८१॥

रोगात्प्रतीकारे ॥ ७ । २ । ८२ ॥

रोगवाचिन' षष्ठ्यन्तात्प्रतीकारेऽपनयने गम्यमाने तसु' प्रत्ययो भवति । प्रवाहिकातः कुरु । प्रच्छर्दिकात कुरु । अस्य रोगस्य चिकित्सां कुर्वित्यर्थः ॥८२॥

पर्यभेः सर्वोभये ॥ ७ । २ । ८३ ॥

परि अभि इत्येताभ्या यथाक्रमं सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्या तसु प्रत्ययो भवति । परितः सर्वत इत्यर्थ. । अभितः उभयत इत्यर्थः । सर्वोभय इति किम् ? वृक्षं परि । वृक्षमभि ॥८३॥

आद्यादिभ्यः ॥ ७ । २ । ८४ ॥

आद्यादिभ्यः सभवद्विभक्त्यन्तेभ्यस्तसु' प्रत्ययो भवति । आदौ आदेर्वा आदितः । एवं मध्यतः । अन्तत' । अग्रतः । वक्षस्तः । पार्श्वतः । पृष्ठतः । मुखतः । सर्वत. । विश्वतः । उभयतः । अन्यतः । पूर्वतः । एकतः । इतः । प्रमाणेन प्रमाणाद्वा प्रमाणतः । पृष्ठेन पृष्ठतोऽर्कं सेवेत । एवं पार्श्वतः । इतः । दुष्टः शब्द' स्वरतो वर्णतो वा । शब्दतः । अर्थतः । अभिधानतः । येन यस्मिन्वा यतः । ततः । पृषोदरादित्वात् दलोपः । आद्यादयः प्रयोगगम्याः ॥८४॥

क्षेपातिग्रहाव्यथेष्वकर्तुस्तृतीयायाः ॥ ७ । २ । ८५ ॥

तृतीयान्तादकर्तृवाचिन' क्षेपातिग्रहाव्यथाविषये तसु' प्रत्ययो भवति । क्षेपो निन्दा, वृत्तेन क्षिप्तः वृत्ततः क्षिप्त' । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थ । अतिक्रम्य ग्रहणमतिग्रह । वृत्तेनातिगृह्यते वृत्ततोऽतिगृह्यते । साधुवृत्तोऽन्यानतिक्रम्य वृत्तेन गृह्यते । साध्वाचार इति संभाव्यत इत्यर्थः । अतिशयेन वा ग्रहणमतिग्रह' । तत्रातिशयेन गृह्यत इत्यर्थः । अचलनमक्षोभणमव्यथा अभीतिर्वा । वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न चलति न बिभेति चेत्यर्थः । क्षेपातिग्रहाव्यथेष्विति किम् ? वृत्तेन भिन्नः । अकर्तुरिति किम् ? देवदत्तेन क्षिप्त । तृतीयाया इति किम् ? देवदत्तं क्षिपति ॥८५॥

पापहीयमानेन ॥ ७ । २ । ८६ ॥

अकर्तृवाचिनस्तृतीयान्तात्पापहीयमानाभ्यां योगे

तसुः प्रत्ययो भवति । वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः । वृत्तेन हीयते वृत्ततो हीयते । शब्दतो हीनः स्वरतो वर्णतो वा । पापहीयमानेनेति किम्? चारित्रेण शुद्धः । अकर्तुरित्येव । चैत्रेण हीयते । तृतीयाया इत्येव । ग्रामे हीयते । क्षेपस्याविवक्षाया तत्त्वाख्याने यथा स्यादिति वचनम् ॥८६॥

प्रतिना पञ्चम्याः ॥ ७ । २ । ८७ ॥

प्रतिना योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसुः प्रत्ययो भवति वा । अभिमन्युरर्जुनात्प्रति अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । अर्जुनस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः । माषानस्मै तिलेभ्य प्रति यच्छति तिलतः प्रति यच्छति । पञ्चम्या इति किम्? वृक्ष प्रति विद्योतते ॥८७॥

अहीयरुहोऽपादाने ॥ ७ । २ । ८८ ॥

अपादाने या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसुः प्रत्ययो भवति वा तच्चेदपादान हीयरुहोः सबन्धि न भवति । ग्रामादागच्छति ग्रामत आगच्छति चौराद्बिभेति चौरतो बिभेति । अहीयरुह इहि किम्? सार्थात् हीयते सार्थाद्धीनः । पर्वतादवरोहति । सार्थादिति कर्तुरपायेऽवधिविवक्षा । सार्थेन हीयते देवदत्त इत्यर्थ । हीयते इति कर्मकर्तरीत्यन्ये । सार्थात्स्वयमेव हीयते देवदत्त इत्यर्थः । हीयेति क्यान्तस्य जहातेर्निर्देशो जिहीते इत्यस्य व्युदासार्थः । तेन तत्र प्रतिषेधो न भवति । भूमित उज्जिहीते । हागिति निर्देशेनैव हाङो निवृत्तिसिद्धौ हीयेति निर्देशो यत्रैव भावे कर्मणि कर्मकर्तरि च जहातेः प्रयोगस्तत्रैवापायविवक्षा नान्यत्रेत्येवमर्थम् । तेन सार्थाज्जहातीति त भवति । अपादान इति किम्? ऋते धर्मात्कुत सुखम् । आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः ॥८८

किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यवहोः पित्तस् ॥ ७ । २ । ८९ ॥

पञ्चम्या इत्यनुवर्तते । किंशब्दात् द्व्यादिवर्जितेभ्यः सर्वादिभ्योऽवैपुल्यवाचिनो बहुशब्दाच्च पञ्चम्यन्तात्तस् प्रत्ययो भवति स च पित् । किम्, कस्मात् कुतः । सर्वादि, सर्वतः । विश्वतः । यतः । ततः । वहु, वहुभ्यः वहुतः । किमः सर्वादित्वेऽपि द्व्यादिवर्जनान्न प्राप्नोतीति पृथगुपादानम् । द्व्यादिवर्जनं किम्? द्वाभ्याम् । त्वत् । मत् । युष्मत् । अस्मत् । भवतः । कथं द्वितः त्वत्तः मत्तः युष्मत्तः अस्मत्तः इति । 'अहीयरुहोऽपादाने' (७-२-८८) इति भविष्यति । अनेन हि तस्विधाने 'आ द्वेरः' (२-१-४१) इत्यत्व स्यात् । तसावप्यत्वमिच्छन्त्येके । बहोर्वैपुल्यप्रतिषेधः किम्? बहोः सूपात् । किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोरिति किम्? वृक्षाद्विना । किसर्वादिवहोश्च तसुविषयेऽपि परत्वादयमेव तस् । यतः प्रति । ततः प्रति । यत आगच्छति । तत आगच्छति । निरनुबन्धप्रत्ययान्तरकरणमत्वार्थम् । पित्करणं पुवद्भावार्थम् । वह्वीभ्यो वहुतः । पञ्चम्यन्तमात्रादयं विधिः । सर्वतो हीयते । सर्वतो रोहति । सर्वतो हेतोः । सर्वतः पूर्वः ॥८९॥

इतोऽतःकुतः ॥ ७ । २ । ९० ॥

इतस् अतस् कुतस् इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । इत इति इदमस्तसि इः सर्वादेशो निपात्यते । अस्मादितः । इमकस्मादितः । अत इति एतदः अः सर्वादेशः । एतस्मादतः । एतकस्मादतः । कुत इति किमः कुरित्यादेशः । कस्मात्कुतः । इह पञ्चम्या इति नानुवर्तते । लक्षणान्तरेण तसि तसौ वा सिद्धे आदेशमात्रं विधीयते । तेनोत्तरसूत्रेण तसि इतोभवान् अतोभवान् आद्यादितसौ इत आस्यतामिति भवति ॥९०॥

भवत्वायुष्मद्दीर्घायुर्देवानांप्रियैकार्थात् ॥ ७ । २ । ९१ ॥

भवतु आयुष्मत् दीर्घायुस् देवानांप्रिय इत्येतैः समानाधिकरणात् । किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहो सर्व-विभक्त्यन्तात्पित्तस् प्रत्ययो वा भवति । स भवान् ततोभवान् । तौ भवन्तौ ततोभवन्तौ । ते भवन्तः ततोभवन्तः । तं भवन्तं ततोभवन्तम् । तेन भवता ततोभवता । तस्मै भवते ततोभवते । तस्माद्भवतः ततोभवतः । तस्य भवतः ततोभवतः । एवमयं भवान् इतोभवान् को भवान् कुतोभवान् इत्याद्युदाहार्यम् । तथा स आयुष्मान् ततआयुष्मान् । स दीर्घायुः ततो-दीर्घायु. । स देवानांप्रिय ततोदेवानांप्रियः । अयमा-युष्मान् इतआयुष्मान् । क आयुष्मान् कुतआ-युष्मान् । एवं दीर्घायुर्देवानाप्रियाभ्यामपि । भवत्वि-त्युकार. सर्वादिपरिग्रहार्थः । तेन मतुशत्रन्तव्युदास. ॥९१॥

त्रप् च ॥ ७ । २ । ९२ ॥

भवत्वायुष्मद्दीर्घायुर्देवानांप्रियैः समानाधिकरणात् किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहो सर्वविभक्त्यन्तात् त्रप् प्रत्ययो वा भवति । स भवान् तत्रभवान् । तौ भवन्तौ तत्रभवन्तौ । ते भवन्त. तत्रभवन्त । तं भवन्तम् तत्रभवन्तम् । तेन भवता तत्रभवता । तस्मै भवते तत्रभवते । तस्माद्भवतः तत्रभवतः । तस्य भवतः तत्रभवतः । तस्मिन् भवति तत्रभवति । एव-मायुष्मद्दीर्घायुदेवानांप्रियैरप्युदाहार्यम् । योगविभाग-श्चकारेण पुनस्तस्विधानार्थं । तेन सप्तम्यन्तादपि तस् भवति । ततोभवति तत्रभवति । अन्यथा हि ततः 'सप्तम्याः' (७–२–९४) इथि परत्वात्त्रबेव स्यात् । रूढिशब्दाश्चैते ततोभवदादयः समुदायाः पूजावचना यथाकथंचित् व्युत्पाद्यन्ते । अत एव पुनस्त्यदादिरनुप्रयुज्यते । स तत्रभवान् । तं तत्र-भवन्तम् । केचित्तु भवच्छब्दस्यामन्त्रणे सौ भो इत्यादेशं कुर्वन्ति तन्मते ततोभोः तत्रभोः इत्यत्रापि भवति । केचित्तु भवदाद्ययोगेऽपि त्रप्तसाविच्छन्ति । क्व गमिष्यसि कं देशं गमिष्यसीत्यादि ॥९२॥

क्व कुत्रात्रेह ॥ ७ ॥ २ ॥ ९३ ॥

क्व कुत्र अत्र इह इत्येते शब्दास्त्रबन्ता निपा-त्यन्ते । क्वेति किमः क्वादेश त्रपश्चाकारः । कस्मिन् क्व । कुत्रेति किमः कु इत्यादेश. । कस्मिन् कुत्र । अत्रेति एतदोऽकारादेशः । एतस्मिन् अत्र । एकस्मिन् अत्र । इहेति इदम इकारादेशः त्रपश्च हादेशः । अस्मिन् इह । इमकस्मिन्निह । एषु 'सप्तम्याः' (७–२–९४) इति त्रप् । त्रप्मात्रे चैते आदेशा विधीयन्ते तेन भवदादियोगेऽपि भवन्ति । क्वभवान् । कुत्रभवान् । अत्रभवान् । इहभवान् । क्वायुष्मान् । कुत्रायुष्मान् । अत्रायुष्मान् । इहायुष्मान् । क्वदीर्घायुः । कुत्र-दीर्घायुः । अत्रदीर्घायुः । इहदीर्घायु. इत्यादि ॥९३॥

सप्तम्याः ॥ ७ । २ । ९४ ॥

सप्तम्यन्तात् किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोस्त्रप् भवति । कस्मिन्कुत्र । सर्वत्र । तत्र । बहुषु बहुत्र पकारस्य पुवद्भावार्थत्वात् बह्वीषु बहुत्र ॥९४॥

किंयत्तत्सर्वैकान्यात्काले दा ॥ ७ । २ । ९५ ॥

किंयत्तत्सर्व एक अन्य इत्येतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः काले वाच्ये दा प्रत्ययो भवति । कस्मिन् काले कदा । यदा तदा सर्वदा एकदा अन्यदा । काल इति किम् ? क्व देशे ॥९५॥

सदाधुनेदानींतदानीमेतर्हि ॥ ७ । २ । ९६ ॥

सदा अधुना इदानीं तदानीम् एतर्हि इत्येते

शब्दाः काले वाच्ये निपात्यन्ते । सदेति सर्वशब्दाद्दा प्रत्ययः सभावश्चभास्य । सर्वस्मिन् काले सदा । सर्वदेत्यपि पूर्वेण । अधुनेति इदमो धुना प्रत्ययोऽकारादेशश्च । अस्मिन्कालेऽधुना । इदानीमिति इदमो दानीं प्रत्ययः इकारादेशश्च । अस्मिन्काले इदानीम् । तदानीमिति तदो दानीम् प्रत्ययः । तस्मिन्काले तदानीम् । एतर्हीति इदमोर्हिः प्रत्यय' एतादेशश्च । अस्मिन्काले एतर्हि ॥९६॥

सद्योऽद्यपरेद्यव्यह्नि ॥ ७ । २ । ९७ ॥

सद्यस् अद्य परेद्यवि इत्येतेऽह्नि काले निपात्यन्ते । सद्य इति समानशब्दात् सप्तम्यन्तादह्नि काले वर्तमानात् द्यस् प्रत्ययः समानस्य च सभावो निपात्यते । समानेऽह्नि सद्य अद्येति इदम्शब्दात् द्यः प्रत्ययः अकारादेशश्चास्य । अस्मिन्नहनि अद्य । परेद्यवीति परशब्दात् एद्यवि प्रत्ययः । परस्मिन्नहनि परेद्यवि । सद्य इति केचित्कालमात्रे निपातयन्ति ॥९७॥

पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादेद्युस् ॥ ७ । २ । ९८ ॥

पूर्व अपर अधर उत्तर अन्य अन्यतर इतर इत्येतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्योऽह्नि काले वर्तमानेभ्य एद्युस् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्यु' । अपरेद्युः । अधरेद्युः । उत्तरेद्युः । अन्येद्युः । अन्यतरेद्युः । इतरेद्युः ॥९८॥

उभयात् द्युस् च ॥ ७ । २ । ९९ ॥

उभयशब्दादह्नि काले द्युस् चकारादेद्युस् च प्रत्ययो भवति । उभयस्मिन्नहनि उभयद्यु' । उभयेद्यु' ॥ ९९ ॥

ऐषमःपरुत्परारि वर्षे ॥ ७ । २ । १०० ॥

ऐषमस् परुत् परारि इत्येते वर्षे सवत्सरे काले निपात्यन्ते । ऐषमसिति इदम्शब्दात्सप्तम्यन्ताद्वर्षे वर्तमानात् समसिण् प्रत्यय' इदमश्चैकारादेशः । अस्मिन् सवत्सरे ऐषमः इमकस्मिन् संवत्सरे ऐषमः । परुदिति पूर्वशब्दात् परशब्दाद्वा उत् प्रत्ययस्तस्य च पर इत्यादेशः । पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा सवत्सरे परुत् । परारीति पूर्वतरशब्दात्परतरशब्दाद्वा आरिप्रत्ययः तस्य च परादेश' । पूर्वतरे परतरे वा सवत्सरे परारि ॥ १०० ॥

अनद्यतने र्हिः ॥ ७ । २ । १०१ ॥

सप्तम्यन्तादनद्यतने काले वर्तमानात् यथासभवं किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः र्हि' प्रत्ययो भवति । कस्मिन्ननद्यतने काले कर्हि । यर्हि । तर्हि । अन्यर्हि । एतस्मिन् काले एतर्हि । एतदः साको नेष्यते । अमुष्मिन् काले अमुर्हि । इदमस्तु अनेन नेष्यते । बहुषु कालेषु बहुर्हि । कियत्तदेतदन्येभ्य एवेच्छन्त्यन्ये । काल इत्येव । यस्मिन्ननद्यतने भोजने यत्र । अनद्यतन इति किम् ? यस्मिन् काले यदा । अनद्यतनेऽपि काले कालमात्रविवक्षायाम् दादिः प्रत्ययो भवति । कदा यदा तदा तदानीम् अन्यदा । सप्तम्यर्थमात्राविवक्षायां त्रबपि भवति । अमुत्र काले ॥ १०१ ॥

प्रकारे था ॥ ७ । २ । १०२ ॥

सप्तम्या इति निवृत्तम् । यथासभवं विभक्तिः । सामान्यस्य भिद्यमानस्य भेदान्तरानुप्रवृत्तो भेदः प्रकार' तस्मिन्वर्तमानात् किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः था प्रत्ययो भवति । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । यथा । तथा । उभयथा । अन्यथा । अपरथा । इतरथा । बहोस्तु परत्वाद्धा भवति ॥ १०२ ॥

कथमित्थम् ॥ ७ । २ । १०३

कथमित्थमिति प्रकारे निपात्यते । कथमिति

क्रिमस्थापवादस्थम् निपात्यते। केन प्रकारेण कथम्। इत्थमिति इदम एतदो वा थम् प्रत्यय इदादेशश्च। अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् ॥ १०३ ॥

संख्याया धा ॥ ७ । २ । १०४ ॥

सख्यावाचिनो नाम्नः प्रकारे वर्तमानाद्धा प्रत्ययो भवति। एकेन प्रकारेण एकधा। द्विधा। त्रिधा। चतुर्धा। पञ्चधा। शतधा। वहुधा। गणधा। कतिधा। तावद्धा ॥ १०४ ॥

विचाले च ॥ ७ । २ । १०५ ॥

विचलन विचाल। द्रव्यस्य पूर्वसंख्यायाः प्रच्युति सख्यान्तरापत्तिः एकस्यानेकीभाव अनेकस्य चैकीभावः। तस्मिन् गम्यमाने संख्यावाचिनो नाम्नो धाप्रत्ययो वा भवति। एको राशिर्द्वौ क्रियते द्विधा क्रियते। त्रिधा क्रियते। एको राशिर्द्वौ भवति द्विधा भवति। त्रिधा भवति। एक राशिं द्वौ करोति द्विधा करोति। त्रिधा करोति। शतेन शतधा।

'यदि मे यतमानाया, वचनं न करिष्यसि।
उन्मत्त! शतधा मूर्धा, तवैषोऽद्य फलिष्यति' ॥१॥

अनेक एकः क्रियते एकधा क्रियते। अनेक एको भवति एकधा भवति। अनेकमेकं करोति एकधा करोति। पञ्च राशयस्त्रयो द्वौ एको वा क्रियन्ते त्रिधा द्विधा एकधा वा क्रियन्ते। एवं त्रिधा द्विधा एकधा वा भवन्ति। त्रिधा द्विधा एकधा वा करोति। एवं वहुधा। गणधा। कतिधा। तावद्धा। चकार उत्तरत्र प्रकारे विचाले चेत्युभयो समुच्चयार्थ. ॥ १०५ ॥

वैकाद् ध्यमञ् ॥ ७ । २ । १०६ ॥

एक इत्येतस्मात् सख्यावाचिन प्रकारे वर्तमानाद्विचाले च गम्यमाने ध्यमञ् प्रत्ययो भवति वा। एकेन प्रकारेण ऐकध्यम् एकधा भुङ्क्ते। अनेकमेकं करोति ऐकध्यं करोति। एकधा करोति वाग्रहणं धार्थम् ॥ १०६ ॥

द्वित्रेर्धमञेधौ वा ॥ ७ । २ । १०७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यां संख्यावचिभ्यां प्रकारे वर्तमानाभ्यां विचाले च गम्यमाने धमञ् एधा इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवत। वचनभेदाद्यथासंख्यं नास्ति। द्वाभ्यां प्रकाराभ्या द्वैधम्, त्रैधम्, द्वेधा, त्रेधा, भुङ्क्ते। वावचनात् द्विधा, त्रिधा। एकं राशि द्वौ करोति द्वैधम् त्रैधम् द्वेधा त्रेधा द्विधा त्रिधा करोति ॥१०७॥

तद्वति धण् ॥ ७ । २ । १०८ ॥

द्वित्रिभ्यां संख्यावाचिभ्या तद्वति प्रकारवति विचालवति चाभिधेये धण् प्रत्ययो भवति। द्वौ प्रकारौ विभागौ वा एषां द्वैधानि। त्रैधानि। राजद्वैधानि। राजत्रैधानि। द्वैधीभाव। त्रैधीभावः ॥ १०८ ॥

वारे कृत्वस् ॥ ७ । २ । १०९ ॥

सख्याया इति वर्तते। वारो धात्वर्थस्यायौगपद्येन वृत्ति., तत्कालो वा। तस्मिन्वर्तमानात्संख्याशब्दात् तद्वति वारवति धात्वर्थे क्रियायामर्थे कृत्वस् प्रत्ययो भवति। पञ्च वारा अस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते। षट्कृत्व। शतकृत्व सहस्रकृत्वोऽधीते। वहुकृत्वः। गणकृत्व। कतिकृत्व। तावत्कृत्व। भुज्यर्थो वारवानिति भुज्यर्थस्य इदं विशेषणम्। तद्वतीत्येव। भोजनस्य पञ्च वाराः। सख्याया इत्येव। भूरयो वारा अस्य भोजनस्य ॥ १०९ ॥

द्वित्रिचतुरः सुच् ॥ ७ । २ । ११० ॥

द्वित्रिचतुर् इत्येतेभ्यः सख्याशब्देभ्यो वारे वर्तमानेभ्यस्तद्वति सुच् प्रत्ययो भवति। कृत्वसोऽपवाद। द्वौ वारावस्य द्विर्भुङ्क्ते। त्रिर्भुङ्क्ते। चतुर्भुङ्क्ते। इह तु द्विस्तावान् प्रासाद द्विर्दशेति गम्यमानेऽपि वारे भवति। चकार. 'सुचो वा'–(२–३–१०) इत्यत्र

विशेषणार्थः ॥ ११० ॥

एकात्सकृच्चास्य ॥ ७ । २ । १११ ॥

एकशब्दाद्वारे वर्तमानात्तद्वत्यभिधेये सुच्प्रत्ययः सकृदिति चास्यादेशो भवति । कृत्वसोऽपवादः । एकवारं भुङ्क्ते सकृद्भुङ्क्ते ॥ १११ ॥

बहोर्धासन्ने ॥ ७ । २ । ११२ ॥

बहुशब्दात्सख्यावाचिन आसन्ने अविदूरेऽविप्रकृष्टकाले वारे क्रियाप्रवृत्तौ तत्काले वाविप्रकृष्टे वर्तमानात्तद्वति धा प्रत्ययो भवति । बहव आसन्ना वारा अस्य बहुधा भुङ्क्ते । बहुधा पिबति । आसन्न इति किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते । आसन्नवारेऽपि वारमात्रे द्योत्ये कृत्वस् प्रत्ययो भवत्येव । बहुकृत्वोऽह्नो भुङ्क्ते आसन्नता तु प्रकरणादिना गम्यते । एके तु गणधा भुङ्क्ते तावद्धा भुङ्क्ते इत्यत्रापीच्छन्ति ॥११२॥

दिक्शब्दाद्दिग्देशकालेषु प्रथमापञ्चमीसप्तम्याः ॥ ७ । २ । ११३ ॥

दिक्शब्दाद्दिशि प्रसिद्धाच्छब्दाद् दिशि देशे काले च वर्तमानात् प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तात् स्वार्थे धा प्रत्ययो भवति । प्राची दिग् रमणीया प्राग्रमणीयम् । प्राङ् देशो रमणीयः प्राग्रमणीयम् । प्राङ् कालो रमणीयः प्राग्रमणीयम् । प्राच्या दिश आगतः प्रागागतः । प्राचो देशादागतः प्रागागत । प्राचः कालादागतः प्रागागतः । प्राच्यां दिशि वसति प्राग्वसति । प्राचि देशे वसति प्राग्वसति । प्राचि काले वसति प्राग्वसति । 'लुबञ्चे'–(७–२–१२३) इति धाप्रत्ययस्य लुप् । लुपि 'ङ्यादे' –(२–४–९४) इत्यादिना ङीलुक् । दिक्शब्दादिति किम् ? ऐन्द्री दिक् । दिग्देशकालेष्विति किम् ? प्राङ् वृक्षः । प्रथमापञ्चमीसप्तम्या इति किम् ? प्राचीं दिशं पश्यति । प्राच्या दिशा प्रज्वलितम् । प्राच्यै दिशे देहि । प्राच्या दिशः स्वम् । दिग्देशकालेष्विति बहुवचनं प्रथमादिभिर्यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ११३ ॥

ऊर्ध्वाद्रिरिष्टातावुपश्चास्य ॥ ७ । २ । ११४ ॥

ऊर्ध्वशब्दाद्दिग्देशकालेषु वर्तमानात् प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तात् रि रिष्टात् इत्येतौ प्रत्ययौ धापवादौ भवतः अस्य चोर्ध्वशब्दस्योपादेशो भवति । ऊर्ध्वा दिग्देशः कालो वा रमणीयः उपरि रमणीयम् उपरिष्टात् रमणीयम् । एवम् उपर्यागतः । उपरिष्टादागतः । उपरि वसति उपरिष्टाद्वसति ॥ ११४ ॥

पूर्वावराधरेभ्योऽसस्तातौ पुरवधश्चैषाम् ॥ ७ । २ । ११५ ॥

पूर्व अवर अधर इत्येतेभ्यः प्रत्येकं दिग्देशकालवृत्तिभ्यः प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तेभ्योऽस् अस्तात् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः एषां च पूर्वावराधरशब्दानां यथासङ्ख्यं पुर् अव् अध् इत्येते आदेशा भवन्ति । पूर्वा दिग्देशः कालो वा रमणीयः पुरो रमणीयम् पुरस्ताद्रमणीयम् । पुर आगतः पुरस्तादागतः । पुरो वसति पुरस्ताद्वसति । अवरा दिग्देश' कालो वा रमणीयः अवो रमणीयम् अवस्ताद्रमणीयम् । अव आगतः अवस्तादागतः । अवो वसति अवस्ताद्वसति । अधरा दिग्देशः कालो वा रमणीयः अधो रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । अध आगतः । अधस्तादागतः । अधो वसति । अधस्ताद्वसति ॥ ११५ ॥

परावरात्स्तात् ॥ ७ । २ । ११६ ॥

पर अवर इत्येताभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यां प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्ताभ्यां स्वार्थे स्तात्प्रत्ययो भवति । परा दिग्देश' कालो वा रमणीय. परस्ताद्रमणीयम् । परस्तादागतः । परस्तात् वसति । एवमवरस्ताद्रमणी-

यम् । अवरस्तादागतः । अवरस्ताद्वसति ॥११६॥

दक्षिणोत्तराच्चातस् ॥ ७ । २ । ११७ ॥

दक्षिण उत्तर इत्येताभ्यां चकारात्परावराभ्यां च दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्याम् प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्ताभ्या स्वार्थेऽतस् प्रत्ययो भवति । दक्षिणशब्दः काले न सभवतीति दिग्देशवृत्तिर्गृह्यते । दक्षिणा दिग्देशो वा रमणीयः दक्षिणतो रमणीयम् । दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो वसति । उत्तरा दिग्देशः कालो वा रमणीयः उत्तरतो रमणीयम् । उत्तरत आगतः । उत्तरतो वसति । परतो रमणीयम् । परत आगतः । परतो वसति । अवरतो रमणीयम् । अवरत आगत' । अवरतो वसति । एवं चावरशब्दस्य चातूरूप्य भवति । अकारस्तसोऽस्य भेदार्थः तेनात. 'क्वेहामात्रतसस्त्यच्' —(६–३–१६) इति त्यच् न भवति परतो भवं पारतमित्यणेव ॥ ११७ ॥

अधरापराच्चात् ॥ ७ । २ । ११८ ॥

अधर अपर इत्येताभ्यां दिग्देशकालवृत्तिभ्यां प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्ताभ्यामात्प्रत्ययो भवति चकाराद्दक्षिणोत्तराभ्यां च । अधरा दिग्देशः कालो वा रमणीयः अधराद्रमणीयम् । अधारादागत' । अधराद्वसति । एवं चाधरशब्दस्य त्रैरूप्यम् । अपरा दिग्देश कालो वा रमणीय पश्चाद्रमणीयम् । पश्चादागत । पश्चाद्वसति । दक्षिणपश्चाद्रमणीयम् । दक्षिणपश्चादागतः । दक्षिणपश्चाद्वसति । 'पश्चोऽपरस्य'—(७–२ –१२४) इत्यादिना पश्चादेश' । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणादागत' । दक्षिणाद्वसति । उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरादागतः । उत्तराद्वसति ॥ ११८ ॥

वा दक्षिणात्प्रथमासप्तम्या आः ॥ ७ । २ । ११९ ॥

दक्षिणशब्दाद्दिग्देशवृत्तेः प्रथमान्तात्सप्तम्यन्ताच्च आः प्रत्ययो भवति वा । दक्षिणा रमणीयम् । दक्षिणा वसति । पक्षे अतसातौ । दक्षिणतो रमणीयम् । दक्षिणतो वसति । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणाद्वसति । पञ्चम्या सावकाशावतसातावाकारो बाधेतेति वाग्रहणम् । प्रथमासप्तम्या इति किम् ? दक्षिणत आगत. । दक्षिणादागत' ॥ ११९ ॥

आही दूरे ॥ ७ । २ । १२० ॥

दिक्शब्दा अवध्यपेक्षा । तत्रावधेर्दूरे दिशि देशे वा वर्तमानात् प्रथमासप्तम्यन्तात् दक्षिणशब्दादा आहि इत्येतौ प्रत्ययौ भवत । ग्रामाद् दूरा दक्षिणा दिग्देशो वा रमणीय' ग्रामाद्दक्षिणा रमणीयम् । दक्षिणाहि रमणीयम् । दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि वसति । दूर इति किम् ? दक्षिणत' दक्षिणात् दक्षिणा रमणीयम् । आहिर्न भवति । आकारस्तु पूर्वेण सामान्येन विधानाद्भवत्येव । यद्येवमिहाकारग्रहणं किमर्थम् ? विशेपविहितेनाहिना बाधो मा भूदित्येवमर्थम् उत्तरार्थं च । प्रथमासप्तम्या इत्येव । दक्षिणत आगत' ॥ १२० ॥

वोत्तरात् ॥ ७ । २ । १२१ ॥

उत्तरशब्दात्प्रथमासप्तम्यन्तात् आ आहि इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । योगाविभागाद् दूर इति नानुवर्तते । उत्तरा रमणीयम् । उत्तरा वसति । उत्तराहि रमणीयम् । उत्तराहि वसति । पक्षे अतसातौ । उत्तरत' । उत्तरात् । प्रथमासप्तम्या इत्येव । उत्तरतः । उत्तरादागतः ॥ १२१ ॥

अदूरे एनः ॥ ७ । २ । १२२ ॥

वोत्तरादिति नानुवर्तते । दिक्शब्दाद्दिग्देशकालवृत्तेः प्रथमासप्तम्यन्तादवधेरदूरे वर्तमानादेनः प्रत्ययो

भवति । अस्मात् पूर्वा या अदूरा दिक् रमणीया कालो वा पूर्वेणास्य रमणीयम् । पूर्वेणास्य वसति । अपरेणास्य रमणीयम् । अपरेणास्य वसति । एवं दक्षिणेन उत्तरेण अधरेण । अदूर इति किम् ? पुरो रमणीयम् । पुरो वसति । प्रथमासप्तम्या इत्येव । पुर आगतः । दिग्देशकालमात्रे द्योत्ये ये सामान्यप्रत्यया उक्ता अदूरे अपि सामान्यविवक्षायां ते भवन्त्येव प्रकरणादेश्चादूरता गम्यत इति नार्थो वाग्रहणेन । अन्ये तु दक्षिणोत्तराधरशब्देभ्य एव एनप्रत्ययमिच्छन्ति ॥ १२२ ॥

लुबञ्चेः ॥ ७ । २ । १२३ ॥

अञ्चत्यन्ताद्दिक्शब्दाद्दिग्देशकालेषु वर्तमानात्प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्ताद्यः प्रत्ययो विहितो धा एनो वा तस्य लुप् भवति । प्राची दिक् दूरादूरा वा रमणीया देशः कालो वा प्राग्रमणीयम् । प्रागागतः । प्राग्वसति । एवं प्रत्यक् अवाक् उदक् । लुपि च सत्यां स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुप् भवति ॥ १२३ ॥

पश्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाति ॥ ७ । २ । १२४ ॥

अपरशब्दस्य केवलस्य दिक्पूर्वपदस्य च आति प्रत्यये परे पश्चादेशो भवति । अपरा दिग्देशः कालो वा रमणीयः पश्चाद्रमणीयम् । पश्चादागतः । पश्चाद्वसति । दिक्पूर्वात्, दक्षिणा च सा अपरा च दक्षिणापरा दिग्देशो वा रमणीयः दक्षिणपश्चाद्रमणीयम् । दक्षिणपश्चादागतः । दक्षिणपश्चाद्वसति । उत्तरपश्चाद्रमणीयम् । उत्तरपश्चादागत । उत्तरपश्चाद्वसति ॥ १२४ ॥

वोत्तरपदेऽर्धे ॥ ७ । २ । १२५ ॥

अपरशब्दस्य केवलस्य दिक्पूर्वपदस्य च अर्धशब्दे उत्तरपदे पश्चादेशो वा भवति । अपरमर्धं पश्चार्धम् अपरार्धम् । दक्षिणापरस्या अर्धः दक्षिणापश्चार्धः दक्षिणापरार्धः । उत्तरपश्चार्धः । उत्तरापरार्धः । उत्तरपदे इति किम् ? अपरा अर्धे शोभते । असमासोऽयम् । पूर्वपदमुत्तरपदमिति हि समासे भवति ॥ १२५ ॥

कृभ्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे च्विः ॥ ७ । २ । १२६ ॥

भूश्च अस्तिश्च भ्वस्ति का च भ्वस्ति च कृभ्वस्तिनी ताभ्यां कृभ्वस्तिभ्याम् । द्विवचन कर्मकर्तृभ्यामिति यथासंख्यार्थम् । करोतिकर्मणो भ्वस्तिकर्तुश्च प्राक् पूर्वमतस्य तत्त्वेऽभूततद्भावे गम्यमाने कृभ्वस्तिभ्यां च योगे च्विः प्रत्ययो भवति । द्रव्यस्य गुणक्रियाद्रव्यसंबन्धसमूहविकारयोगे प्रागतत्तत्त्वमुदाहार्यम् । शुक्लीकरोति पटम् । प्रागशुक्लं शुक्लं करोतीत्यर्थः । शुक्लीक्रियते पटः । प्रागशुक्लः शुक्लः क्रियत इत्यर्थः । शुक्लीकरणम् । शुक्लीभवति पटः । प्रागशुक्लः पट इदानीं शुक्लो भवतीत्यर्थः । शुक्लीभवनम् । शुक्लीस्यात्पटः । प्रागशुक्लः पट इदानीं शुक्लः स्यादित्यर्थः । एवं कारकीकरोति चैत्रम् । कारकीभवति कारकीस्याच्चैत्रः । दण्डीकरोति चैत्रम् । दण्डीभवति दण्डीस्यात् चैत्रः । राजपुरुषीकरोति चैत्रम् । राजपुरुषीभवति राजपुरुषीस्याच्चैत्रः । संघीकरोति गा. । संघीभवन्ति सघीस्युर्गावः । घटीकरोति मृदम् । घटीभवति घटी स्यान्मृत् । पटीकरोति तन्तून् । पटीभवन्ति पटीस्युस्तन्तवः । भस्मीकरोति काष्ठम् । भस्मीभवति काष्ठम् । भस्मीस्यात् काष्ठम् । कृभ्वस्तिभ्यामिति किम् ? अशुक्लं शुक्लं सपादयति । अशुक्लः शुक्ल. सपद्यते । कर्मकर्तृभ्यामिति किम् ?

प्रागदेवकुले इदानीं देवकुले करोति । प्रागदेवकुले इदानीं देवकुले भवति । कथं समीपीभवति दूरीभवति अभ्यासीभवति । अत्रापि उपचारात्तत्स्थे द्रव्ये वर्तमानानां समीपादीनां कर्तृत्वम् । प्रागतत्तत्त्व इति किम् ? शुक्लं करोति । शुक्लो भवति । शुक्लः स्यात् । प्राग्ग्रहण किम् ? अशुक्लं शुक्लं करोति । एककालमतत्तत्त्वे न भवति । भवति हि एको भावः कश्चिदेककालं शुक्लोऽशुक्लश्च देशभेदेन चित्रापटीवत् । अभद्रं भद्रं करोति भद्राकरोति गिरः, अनिष्कुलं निष्कुलं करोति निष्कुलाकरोति दाडिममित्यत्र परत्वात् डाजेव ॥१२६॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लुक् च्वौ ॥ ७ । २ । १२७ ॥

अरुस् मनस् चक्षुस् चेतस् रहस् रजस् इत्येतेषां च्वौ परेऽन्तस्य लुग्भवति । अनरुः अरुः करोति अरूकरोति । अरूभवति । अरूस्यात् । महारूकरोति । महारुभवति । महारूस्यात् । मनीकरोति । मनीभवति । मनीस्यात् । उन्मनीकरोति । उन्मनीभवति । उन्मनीस्यात् । चक्षूकरोति । चक्षूभवति । चक्षूस्यात् । उच्चक्षूकरोति । उच्चक्षूभवति उच्चक्षूस्यात् । चेतीकरोति । चेतीभवति । चेतीस्यात् । विचेतीकरोति । विचेतीभवति । विचेतीस्यात् । रहीकरोति । रहीभवति । रहीस्यात् । विरहीकरोति । विरहीभवति । विरहीस्यात् । रजीकरोति । रजीभवति । रजीस्यात् । विरजीकरोति । विरजीभवति । विरजीस्यात् । च्वाविति किम् ? अरुः करोति । बहुवचनं तदन्तानामपि परिग्रहार्थम् । अन्यथा ग्रहणवता न तदन्तविधिरित्युपतिष्ठेत ॥ १२७ ॥

इसुसोर्बहुलम् ॥ ७ । २ । १२८ ॥

इस् उस् इत्येवमन्तस्य च्वौ परे बहुलमन्तस्य लुक् भवति । असर्पिः सर्पिः करोति सर्पीकरोति नवनीतम् । धनूभवति वंशः । न च भवति सर्पिर्भवति धनुर्भवति । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥१२८॥

व्यञ्जनस्यान्तस्य ईः ॥ ७ । २ । १२९ ॥

व्यञ्जनान्तस्य च्वौ परे बहुलमीकारोऽन्तो भवति । दृषदीभवति शिला । समिधीभवति काष्ठम् । न च भवति दृषद्भवति समिद्भवति ॥ १२९ ॥

व्याप्तौ स्सात् ॥ ७ । २ । १३० ॥

कृभ्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रगतत्त्वे इति वर्तते । एतस्मिन्विषये सकारादिः सात् प्रत्ययो भवति व्याप्तौ प्रगतत्त्वस्य चेद्व्याप्तिः सर्वात्मना द्रव्येणाभिसंबन्धो गम्यते । द्विसकारपाठः षत्वनिषेधार्थः । सर्वं काष्ठं प्रागनग्निमग्निं करोति अग्निसात्करोति काष्ठम् । अग्निसाद्भवति । अग्निसात् स्यात् । उदकसात्करोति लवणम् । उदकसाद्भवति । उदकसात् स्यात् । व्याप्ताविति किम् ? अग्नीकरोति काष्ठम् । अग्नीभवति अग्नीस्याकाष्ठम् । सत्यामपि वस्तुनि व्याप्तौ प्रागतत्तत्त्वमात्रे च्विर्भवत्येवेति नार्थो वावचनेन । अग्नीकरोति अग्नीभवति अग्नीस्यात्काष्ठम् । उदकीकरोति उदकीभवति उदकीस्याल्लवणम् । व्याप्तिस्तु प्रकरणादेर्गम्यते ॥ १३० ॥

जातेः संपदा च ॥ ७ ॥ २ । १३१ ॥

कृभ्वस्तिभि सपदा च योगे करोतिकर्मणो भ्वस्तिकर्तुः संपदिकर्तुश्च प्रागतत्तत्त्वेन जाते. सामान्यस्य व्याप्तौ स्सात्प्रत्ययो भवति । अस्यां सेनायां सर्वं शस्त्रमग्निसात्करोति दैवम् । अस्यां सेनायां सर्वं शस्त्रमग्निसाद्भवति अग्निसात् स्यात् । अस्यां सेनाया सर्वं शस्त्रमग्निसात्सपद्यते । वर्षासु सर्वं लवणमुदकसात्करोति मेघः । उदकसाद्भवति । उदकसात् स्यात् । उदकसात्सपद्यते । यथैव ह्येकस्य

द्रव्यस्य सर्वावयवाभिसबन्धे प्रागतत्तत्त्वेन व्याप्तिर्भवति तथा जाते' सामान्यस्य सर्वव्यक्तिसबन्धे भवति । एवं च व्याप्ताविति सामान्योपादानात् कृभ्वस्तियोगे पूर्वेणैव स्सात्सिद्धः सपद्यर्थं तु वचनम् । चकार उत्तरत्रोभयो' समुच्चयार्थः ॥ १३१ ॥

तत्राधीने ॥ ७ । २ । १३२ ॥

कृभ्वस्तिभ्यां संपदा चेत्यनुवर्तते । कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे इति च निवृत्तम् । तत्रेति सप्तम्यन्तादधीने आयत्तेऽर्थे कृभ्वस्तिसपद्भिर्योगे स्सात्प्रत्ययो भवति । राजन्यधीनं करोति राजसात्करोति राजस्वामिकं करोतीत्यर्थः । राजसाद्भवति राजसात्स्यात् । राजसात्संपद्यते । आचार्यसात्करोति । आचार्यसाद्भवति । आचार्यसात् स्यात् । आचार्यसात्सपद्यते ॥ १३२ ॥

देये त्रा च ॥ ७ । २ । १३३ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्ताद्देयोपाधिकेऽधीनेऽर्थे कृभ्वस्तिसंपद्भिर्योगे त्राप्रत्ययो भवति । चकारो न स्सातोऽनुकर्षणार्थः तस्याधीनतामात्रविवक्षायां पूर्वेणैव सिद्धत्वात् । किंतु कृभ्वस्तिभ्या सपदा चेत्यस्यानुकर्षणार्थ' । तेनोत्तरत्र नानुवर्तते । देवेऽधीन देयं करोति देवत्रा करोति द्रव्यम् । देवाय दातव्यमिति यत् स्थापितं तदिदानीं देवाय ददातीत्यर्थ' । देवेऽधीनं देय भवति देवत्रा भवति । देवत्रा स्यात् । देवत्रा संपद्यते । गुरुत्रा करोति । गुरुत्रा भवति । गुरुत्रा स्यात् । गुरुत्रा सपद्यते । देय इति किम् ? राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥ १३४ ॥

सप्तमीद्वितीयाद्देवादिभ्यः ॥ ७ । २ । १३४ ॥

सप्तम्यन्तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्च देवादिभ्यस्त्रा प्रत्ययो वा भवति स्वार्थे । देवेषु वसति देवत्रा वसति । देवेषु भवति देवत्रा भवति । देवेषु स्याद्देवत्रा स्यात् । देवान् करोति देवत्रा करोति । देवान् गच्छति देवत्रा गच्छति । एवं मनुष्यत्रा वसति । मनुष्यत्रा गच्छति । मर्त्यत्रा वसति मर्त्यत्रा गच्छति । पुरुषत्रा वसति । पुरुषत्रा गच्छति । पुरुत्रा वसति पुरुत्रा गच्छति । बहुत्रा वसति । बहुत्रा गच्छति । देवादयः शिष्टप्रयोगगम्याः ॥१३४॥

तीयशम्बबीजात् कृगा कृषौ डाच् ॥७।२।१३५॥

तीयप्रत्ययान्तात् शम्बबीज इत्येताभ्यां च करोतिना योगे कृषिविषये डाच् प्रत्ययो भवति । द्वितीयं वारं करोति क्षेत्रं द्वितीयाकरोति क्षेत्रम् द्वितीयं वारं कृषतीत्यर्थ' । तृतीयाकरोति क्षेत्रम् । तृतीयं वारं कृषतीत्यर्थः । शम्बाकरोति क्षेत्रम् । अनुलोमकृष्ट पुनस्तिर्यक् कृषतीत्यर्थ' । अन्ये त्वाहुः शम्बसाधनः कृषिरिति शम्बेन कृषतीत्यर्थ' । एके तु शम्बाकरोति कुलिवमित्युदाहरन्ति । लोहकं वा वध्रकुण्डलिका वा शंबम् तत् कुलिवस्य करोतीत्यर्थ । बीजाकरोति क्षेत्रम् । उप्ते पश्चाद्बीजैः सह कृषतीत्यर्थः । यदाप्येव विग्रह' क्षेत्रस्य द्वितीयां कृषिं कर्षं कर्षणं करोति शम्बं करोति क्षेत्रस्य कुलिवस्य वा बीजं करोति क्षेत्रस्येति तदापि द्वितीयाकरोति क्षेत्रमित्यादौ क्षेत्रात् द्वितीया भवति । द्वितीयाकरोतीत्यादयो हि मुण्डयतीत्यादिवत् क्रियाशब्दास्तेषां च क्षेत्रादि कर्म भवति । कृगेति किम् ? द्वितीयं वारं कृषति । कृषाविति किम् ? द्वितीयं पट करोति । चकारो 'डाच्यादौ' —(७—२—१४९) इत्यत्र विशेषणार्थः ॥१३५॥

संख्यादेर्गुणात् ॥ ७ । २ । १३६ ॥

सख्याया आद्यवयवात्परो यो गुणशब्दस्तदन्तात् कृगा योगे कृषिविषये डाच् प्रत्ययो भवति ।

द्विगुणं कर्षणं करोति क्षेत्रस्य द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । त्रिगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रस्य द्विगुणं त्रिगुणं च विलेखन करोतीत्यर्थः । कृषावित्येव । द्विगुणा रज्जुं करोति ॥ १३६ ॥

समयाद्यापनायाम् ॥ ७ । २ । १३७ ॥

समयशब्दाद्यापनायां कालहरणे गम्यमाने कृगा योगे डाच् प्रत्ययो भवति । समयाकरोति तन्तुवायः । अद्य श्वस्ते पटं दास्यमीति कालक्षेपं करोति इत्यर्थः । यापनायामिति किम् ? समय करोति ॥ १३७ ॥

सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने ॥ ७ । २ । १३८ ॥

सपत्त्रनिष्पत्त्र इत्येताभ्यां कृगा योगेऽतिव्यथनेऽतिपोडने गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति । सपत्त्राकरोति मृगम् । पत्त्रं शर. सह पत्त्रमनेनेति सपत्त्रः तं करोति शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्त्राकरोति । निर्गतं पत्त्रमस्मादिति निष्पत्त्रः त करोति शरमस्यापरपार्श्वेन निष्क्रमयतीत्यर्थः । सपत्त्राकरोति वृक्ष वायु । निष्पत्त्राकरोति वृक्षं वायुः । अत्र पत्त्रशातनमेवातिव्यथनम् । सपत्त्राकरोतीत्यपि मङ्गलाभिप्रायेण वृक्षस्य निष्पत्त्राकरणमेवोच्यते । यथा दीपो नन्दतीति विध्वस । अतिव्यथन इति किम् ? सपत्त्र करोति वृक्षं जलसेकः । निष्पत्त्रं करोति वृक्षतलं भूमिशोधकः ॥ १३८ ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ७ । २ । १३९ ॥

निष्कुलशब्दात्कृगा योगे निष्कोषणेऽर्थे डाच् प्रत्ययो भवति । निष्क्रष्टं कुलमवयवसधातोऽस्मादिति निष्कुलम् । अन्तरवयवाना वहिर्निष्कासनं निष्कोषणम् । निष्कुलं करोति निष्कुलाकरोति दाडिमम् निष्कुष्णातीत्यर्थः । एव निष्कुलाकरोति पशुं चण्डालः । निष्कोषण इति किम् ? निष्कुल करोति शत्त्रुम् ॥ १३९ ॥

प्रियसुखादानुकूल्ये ॥ ७ । २ । १४० ॥

प्रियसुख इत्येताभ्या कृगा योगे आनुकूल्ये गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति । प्रियाकरोति गुरुम् । सुखाकरोति गुरुम् । गुरोरानुकूल्यं करोति तमाराधयतीत्यर्थ । आनुकूल्य इति किम् ? प्रियं करोति सामवचनम् । सुखं करोत्यौषधपानम् ॥ १४० ॥

दुःखात् प्रातिकूल्ये ॥ ७ । २ । १४१ ॥

दुःखशब्दात् प्रातिकूल्ये गम्यमाने कृगा योगे डाच् प्रत्ययो भवति । दुःखाकरोति शत्त्रुम् । शत्रो प्रातिकूल्यं करोति । प्रतिकूलमाचरति । अनभिमतानुष्ठानेन तं पीडयतीत्यर्थ । प्रातिकूल्य इति किम् ? दुःखं करोति रोग ॥ १४१ ॥

शूलात्पाके ॥ ७ । २ । १४२ ॥

शूलशब्दात्पाके गम्यमाने कृगा योगे डाच् प्रत्ययो भवति । शूलाकरोति मांसम् । शूले पचतीत्यर्थः । पाक इति किम् ? शूलं करोति कदन्नम् ॥ १४२ ॥

सत्यादशपथे ॥ ७ । २ । १४३ ॥

सत्यशब्दाच्छपथादन्यत्र वर्तमानात् कृगा योगे डाच् प्रत्ययो भवति । सत्याकरोति वणिग् भाण्डम् । कार्षापणादिदानेन मयावश्यमेवैतत्क्रेतव्यमिति विक्रेतार प्रत्याययति । अशपथ इति किम् ? सत्यं करोति । यदीदमेवं न स्यात् इदं मे इष्टं माभूत् अनिष्ट वा भवत्विति शपथं करोतीत्यर्थः ॥ १४३ ॥

मद्रभद्राद्वपने ॥ ७ । २ । १४४ ॥

मद्रभद्रशब्दाभ्या वपने मुण्डने गम्यमाने कृगा योगे डाच् प्रत्ययो भवति । मद्रं वपनं करोति मद्राकरोति, भद्राकरोति नापितः । शिशोर्मङ्गल्यं केशच्छेदन करोतीत्यर्थः । मद्रभद्रशब्दौ मङ्गल्यवचनौ । वपन इति किम् ? मद्रं करोति । भद्रं करोति साधुः ॥ १४४ ॥

अव्यक्तानुकरणादनेकस्वरात् कृभ्वस्तिनानितौ द्विश्च ॥ ७ । २ । १४५ ॥

यस्मिन् ध्वनावकारादयो वर्णा विशेषरूपेण नाभिव्यज्यन्ते सोऽव्यक्त' तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम्। तस्मादनेकस्वरादनितिपरात् कृभूअस्ति इत्येतैर्धातुभिर्योगे डाच् प्रत्ययो वा भवति द्विश्चास्य प्रकृतिरुच्यते । प्रत्ययस्य द्विर्वचनानर्थक्यात् । पटत् करोति पटपटा करोति । पटपटा भवति । पटपटा स्यात् । दमत् करोति । दमदमाकरोति । दमदमा भवति । दमदमास्यात् । एवं मसत् करोति मसमसा करोति । खरटत् करोति खरटखरटा करोति । अव्यक्तवर्णस्यापि कथंचिद् ध्वनिमात्रसादृश्यात् व्यक्तवर्णमनुकरणं भवति । अव्यक्तानुकरणादिति किम् ? दृषत्करोति । अत्र व्यक्तवर्णमनुकार्यम् । अनेकस्वरादिति किम् ? श्रत्करोति । खाट् करोति । कृभ्वस्तिनेति किम् ? पटज्जायते । अनिताविति किम् ? पटिति करोति ॥ १४५ ॥

इतावतो लुक् ॥ ७ । २ । १४६ ॥

अव्यक्तानुकरणस्यानेकस्वरस्य योऽत् इत्यय शब्दस्तस्य इतिशब्दे परे लुग् भवति । पटत् इति पटिति । झटत् इति झटिति । एवं छमत् छमिति । घटत् घटिति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति लुकि सति तृतीयत्वं न भवति । अव्यक्तानुकरणस्येत्येव । जगदिति । अनेकस्वरस्येत्येव । छत् इति छदिति । स्रत् इति स्रदिति । अत इति किम् ? मरुत् इति मरुदिति । शरद् इति शरदिति । इताविति किम् ? पटदत्र । कथं घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदित, चकदिति तडितापि कृतम् इति । दकारान्तावेतौ द्रष्टव्यौ ॥ १४६ ॥

न द्वित्वे ॥ ७ । २ । १४७ ॥

अव्यक्तानुकरणस्यानेकस्वरस्य द्वित्वे द्विर्वचने कृते इतिशब्दे परे योऽत् शब्दस्तस्य लुग् न भवति । पटत्पटदिति । घटत्घटदिति । झटत्झटदिति । वीप्सायां द्विर्वचनम् । द्वित्वे इति किम् ? पटिति । कथं चटच्चटिति । धगद्धगिति । पटत्पटिति । नात्र द्वित्वमपि तु समुदायानुकरणमिति भवति ॥१४७॥

तो वा ॥ ७ । २ । १४८ ॥

द्वित्वे सति अव्यक्तानुकरणस्यानेकस्वरस्य योऽच्छब्दस्तस्य सबन्धिनस्तकारस्येतौ परे वा लुग् भवति । पटत्पटेति करोति । पटत्पटदिति करोति । घटद्घटेति करोति । घटत्घटदिति करोति ॥ १४८ ॥

डाच्यादौ ॥ ७ । २ । १४९ ॥

अव्यक्तानुकरणस्यानेकस्वरस्याच्छब्दान्तस्य द्वित्वे सति आदौ पूर्वपदे योऽतस्तकारस्तस्य डाचि परे लुग्भवति । पटपटा करोति । दमदमा करोति । आदाविति किम् ? पतपता करोति । डाच्यन्त्यस्वरादिलोपे मूलप्रकृतेस्तकारस्य लुग् न भवति ॥ १४९ ॥

बह्वल्पार्थात्कारकादिष्टानिष्टे प्शस् ॥ ७ । २ । १५० ॥

बह्वर्थादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनो नाम्नःप्शस् प्रत्ययो वा भवति यथासंख्यमिष्टेऽनिष्टे च विषये । इष्टं प्राशित्रादि । अनिष्टं श्राद्धादि । ग्रामे बह्वो ददति बहुशो ददति । बहु धनं ददाति बहुशो धनं ददाति । विवाहे बहून् कार्षापणान् ददाति बहुशः कार्षापणान् ददाति । विवाहे बहुभिर्भुक्तमतिथिभि' बहुशो भुक्तमतिथिभिः । बहुभ्योऽतिथिभ्यो ददाति बहुशोऽतिथिभ्यो ददाति । बहुभ्यो ग्रामेभ्य आगच्छति बहुशो ग्रामेभ्य आगच्छति । बहुषु ग्रामेषु वसति बहुशो ग्रामेषु वसति । एवं भूरिशः । प्रभूतश' । गणश' । अल्पार्थे, अल्प आगच्छति अल्पश आग-

च्छति । अल्पं धनं ददाति अल्पशो धनं ददाति । श्राद्धे अल्पैर्भुक्तम् अल्पशो भुक्तम् । अल्पेभ्यो ददाति अल्पशो ददाति । अल्पेभ्य आगतम् अल्पश आगतम् । अल्पेषु वसति अल्पशो वसति । एवं स्तोकश. । कतिपयशः । बह्वल्पार्थादिति किम् ? गां ददाति । अश्वं ददाति । कारकादिति किम् ? बहूनां स्वामी । इष्टानिष्ट इति किम् ? बहु ददाति श्राद्धे । अल्पं ददाति प्राशित्रादौ । पकारः पित्कार्यार्थ. ॥ १५० ॥

संख्यैकार्थाद्वीप्सायां शस् ॥ ७ । २ । १५१ ॥

सख्यावाचिन एकत्वविशिष्टार्थवाचिनश्च कारकाभिधायिनो नाम्नो वीप्सायां द्योत्यायां शस् प्रत्ययो भवति । वीप्सायां द्विर्वचनस्य प्राप्तौ तदपवादोऽयम् । वाधिकारात्पक्षे द्विर्वचनमपि भवति । एकैकं ददाति एकशो ददाति । द्वौद्वौ द्विश' । एवं त्रिश. । तावच्छ' । कतिश' । गणश' । एकैकेन दीयते एकशो दीयते । । द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्विश' । त्रिशः । तावच्छ. । एवं कतिश' । गणश' । एकार्थ, माषं माषं देहि माषशो देहि । कार्षापणश' । पणश' । पादश. । पलश' । प्रस्थश' । अर्धश' । पर्वश' । तिलश. । सवश' । पूगश' । वृन्दश' । पङ्क्तिश' । वनश प्रविशति । कूपीशः खनति । कुम्भीशः कलशीशो ददाति । क्रमश इति क्रमवता भेदात् क्रमेणक्रमेणेति वीप्सा भवति । सख्यैकार्थादिति किम ? माषौ माषौ ददाति । वीप्सायामिति किम् ? द्वौ ददाति । माष ददाति । तानेकैकश. पृच्छेत् एकैकशोऽपि निघ्नन्ति एकैकशो ददातीति वीप्सायां द्विरुक्तात्पूर्वेणाल्पार्थादिति पूशस् । वीप्सितवीप्साया वानेनैव शस् । एकैकम् एकैकं पृच्छेदित्यर्थ. । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयो. स्वामी । माषस्य माषस्येष्टे ॥ १५१ ॥

संख्यादेः पादादिभ्यो दानदण्डे चाकल् लुक् च ॥ ७ । २ । १५२ ॥

सख्याया' प्रकृत्याद्यवयवत्वात्परे ये पादादयस्तदन्तान्नाम्नो दानदण्डे चकाराद्वीप्सायां च विषयेऽकल् प्रत्ययो भवति तत्सनियोगे च प्रकृतेरन्तस्य लुग्भवति । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति, त्रिपदिकां ददाति । द्वे शते व्यवसृजति द्विशतिकां व्यवसृजति । द्विमोदकिकाम् त्रिमोदकिकाम् त्यजति । दण्डे, द्वौ पादौ दण्डित' द्विपदिका दण्डित' । एवं त्रिपदिकाम् द्विशतिकाम् त्रिशतिकाम् । द्विमोदकिकाम् । त्रिमोदकिकाम् । वीप्सायां, द्वौ द्वौ पादौ भुङ्क्ते द्विपदिका भुङ्क्ते । त्रिपदिकाम् । द्विशतिकाम् । त्रिशतिकाम् । द्विमोदकिकाम् । त्रिमोदकिकाम् । सख्यादेरिति किम् ? पादं ददाति । पादं दण्डित' । पादं पाद भुङ्क्ते । पादादिभ्य इति किम् ? द्वौ द्वौ माषौ ददाति । दानदण्डे चेति किम् ? द्वौ पादौ भुङ्क्ते । चकारो वीप्साया अनुकर्षणार्थ' । लकार' स्त्रीत्वार्थ । लुग्वचनम् अनिमित्तलुगर्थम् । तेन पाद' पद्भावो भवति । परनिमित्तायां तु लुकि स्थानिवद्भावो न स्यात् । पादादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्या' ॥ १५२ ॥

तीयाट्टीकण् न विद्या चेत् ॥ ७ । २ । १५३ ॥

तीयप्रत्ययान्तात्स्वार्थे टीकण् प्रत्ययो वा भवति न चेत्तीयान्तस्य विद्या विषयो भवति । द्वितीयम् द्वैतीयीकम् । तृतीयं तार्तीयीकम् । टकारो ङ्यर्थ' । द्वैतीयीकी तार्तीयीकी शाटी । न विद्या चेदिति किम् ? द्वितीया विद्या । तृतीया विद्या । मुखतीय पार्श्वतीय इति तीयस्यानर्थकत्वान्न भवति ॥ १५३ ॥

निष्फले तिलात् पिञ्जपेजौ ॥ ७ । २ । १५४ ॥

तिलशब्दान्निष्फलेऽर्थे वर्तमानात् पिञ्जपेज

इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । निष्फलस्तिलः तिलपिञ्जः । तिलपेजः ॥ १५४ ॥

प्रायोऽतोर्द्वयसट्मात्रट् ॥ ७ । २ । १५५ ॥

अतुप्रत्ययान्तात् स्वार्थे द्वयसट् मात्रट् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः प्रायः । यावदेव यावद्द्वयसम् । यावन्मात्रम् । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । एतावदेव एतावद्द्वयसम् । एतावन्मात्रम् । कियद्द्वयसम् । कियन्मात्रम् । प्रायोग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥ १५५ ॥

वर्णाव्ययात्स्वरूपे कारः ॥ ७ । २ । १५६ ॥

वर्णेभ्योऽव्ययेभ्यश्च स्वरूपार्थवृत्तिभ्यः स्वार्थे कार प्रत्ययो भवति । अकारः । इकारः । ककारः । खकारः । ककारादिष्वकार उच्चारणार्थः । अव्यय, ओकारः । स्वाहाकारः । स्वधाकारः । वषट्कारः । हन्तकारः । नमस्कारः । चकारः । इतिकारः । एवकारः । हुंकारः । पूत्कारः । सित्कारः । सूत्कारः । ननु यथा हुंकृतिः पूत्कृति सूत्कृतम् सीत्कृतमिति भवन्ति तथा कारशब्देन घञन्तेन समासे ओकारादयो भविष्यन्ति ? सत्यम् । किंतु ओकारमुच्चारयति वषट्कारमभिधत्ते हुकारं करोतीत्यादि न सिध्यति । स्वरूप इति किम् ? अः विष्णुः इः कामः कः ब्रह्मा खम् आकाशम् ओ ब्रह्म वषडिन्द्राय स्वाहाग्नये स्वधा पितृभ्य इत्यर्थपरतायां न भवति । प्रायोऽनुवृत्तेरन्यत्रापि भवति । मन एव मनस्कारः । अहमेवाहंकारः ॥ १५६ ॥

रादेफः ॥ ७ । २ । १५७ ॥

रशब्दादेफः प्रत्ययो वा भवति । रेफः । प्रायोवचनाद्रकार इत्यपि ॥१५७॥

नामरूपभागाद्धेयः ॥ ७ । २ । १५८ ॥

नामन् रूप भाग इत्येतेभ्यः स्वार्थे धेयः प्रत्ययो वा भवति । नामैव नामधेयम् । रूपमेव रूपधेयम् । भाग एव भागधेयम् ॥१५८॥

मर्तादिभ्यो यः ॥ ७ । २ । १५९ ॥

मर्त इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे यः प्रत्ययो वा भवति । मर्त एव मर्त्यः । सूर एव सूर्यः । एवं क्षेम्यः । यविष्यः । भाग्यम् । अपराध्यम् । रव्यम् । लव्यम् । मर्तादयः प्रयोगगम्याः ॥१५९॥

नवादीनतनत्नं च नू चास्य ॥ ७ । २ । १६० ॥

नवशब्दात्स्वार्थे ईन तन त्न चकाराद्यश्च प्रत्यया वा भवन्ति तत्सन्नियोगे च नवशब्दस्य नू इत्ययमादेशो भवति । नवमेव नवीनम् । नूतनम् नूत्नम् । नव्यम् ॥१६०॥

प्रात्पुराणे नश्च ॥ ७ । २ । १६१ ॥

प्रशब्दात्पुराणेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे नः प्रत्ययो भवति चकारादीनतनत्नाश्च । प्रगतं कालेनेति प्रशब्देन पुराणमुच्यते । प्रणं प्रीण प्रतनम् प्रत्नम् ॥१६१॥

देवात्तल् ॥ ७ । २ । १६२ ॥

देवशब्दात् स्वार्थे तल् प्रत्ययो वा भवति । देव एव देवता । लित्करणं स्त्र्यर्थम् ॥१६२॥

होत्राया ईय ॥ ७ । २ । १६३ ॥

होत्राशब्दात्स्वार्थे ईयः प्रत्ययो वा भवति । होत्रैव होत्रीयम् ॥१६३॥

भेषजादिभ्यष्टयण् ॥ ७ । २ । १६४ ॥

भेषज इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे ट्यण् प्रत्ययो भवति वा । भेषजमेव भैषज्यम् । अनन्त एव आनन्त्यम् । अवसथ एव आवसथ्यम् । इतिह इत्येव ऐतिह्यम् । इतिहेति निपातसमुदाय उपदेशपारंपर्ये

वर्तते । चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । चत्वारो देवाश्चतस्रो विद्या वा चातुर्वैद्यम् । एवं त्रैवैद्यम् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । त्रैलोक्यम् । ऐकभाव्यम् । द्वैभाव्यम् । त्रैभाव्यम् । आन्यभाव्यम् । सार्ववैद्यम् । सार्वलौक्यम् । षाड्गुण्यम् । शीलमेव शैलीयम् आचार्यस्य । भैषज्यानन्त्यावसथ्यैतिह्यशब्दा यदि स्त्रिया स्युस्तदा अजादिषु द्रष्टव्याः ॥ भेषजादय. शिष्टप्रयोगगम्याः ॥१६४॥

प्रज्ञादिभ्योऽण् ॥ ७ । २ । १६५ ॥

प्रज्ञ इत्येवमादिभ्य· स्वार्थेऽण् प्रत्ययो वा भवति । प्रजानातीति प्रज्ञः प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी कन्या । प्रज्ञास्या अस्तीति णे प्राज्ञा कन्या । वणिगेव वाणिजः । प्रज्ञ वणिज् उशिज् प्रत्यक्ष विद्वस् विदत् विदन्त द्विदत् षोडत् विद्या मनस् जुह्वत् चिकीर्षत् चिकीर्षति वसु मरुत् (वसुमत्) सत्वस् सन्वतु सर्व दशार्ह क्रुञ्च वयस् रक्षस् असुर शत्रु चोर योध चक्षुस् पिशाच अशनि कर्षापण देवता बन्धु अनुजा वर अनुषुक् चतुष्प्रास्य रक्षोघ्न वियात विकृत विकृति व्याकृत वरिवस्कृत अग्रायण अग्रहायण सतपन मधुप द्विधा (ता) चण्डाल गायत्री उष्णिह अनुष्टुभ् बृहती पङ्क्ति त्रिष्टुभ् जगती इति । प्रज्ञादिराकृतिगणः ॥ तेन आग्नीध्री आग्नीध्रा वा शाला साधारणी साधारणा वा भूमिरित्यादि सिद्धम् ॥१६५॥

श्रोत्रौषधिकृष्णाच्छरीरभेषजमृगे ॥ ७ । २ । १६६ ॥

श्रोत्र ओषधि कृष्ण इत्येतेभ्यो यथासख्यं शरीरे भेषजे मृगे च वर्तमानेभ्यः स्वार्थेऽण् प्रत्ययो वा भवति । श्रोत्राच्छरीर । श्रोत्रमेव श्रौत्रं शरीरम् । श्रोत्रमेवान्यत् । ओषधेर्भेषजे ओषधिरेवौषधम् भेषजम् । ओषधिरेवान्यत् । कृष्णान्मृगे । कृष्ण एव कार्ष्णो मृगः । कृष्ण एवान्य· ॥१६६॥

कर्मणः संदिष्टे ॥ ७ । २ । १६७ ॥

सदिष्टेऽर्थे वर्तमानात्कर्मण. स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । अन्येनान्योऽन्यस्मै यदाह त्वयेदं कर्तव्यमिति तत्सदिष्टं कर्म । कर्मैव कार्मणं करोति । सदिष्टं कर्म करोतीत्यर्थ· । वशीकरणमपि वृद्धपरंपरोपदेशात् क्रियते इति कार्मणमुच्यते । सदिष्ट इति किम् ? कर्म करोति । सत्यपि महावाधिकारे विशिष्टोऽर्थः प्रत्ययमन्तरेण न प्रतीयते इत्यस्मिन् विषये नित्य एव प्रत्यय· ॥१६७॥

वाच इकण् ॥ ७ । २ । १६८ ॥

सदिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्वाच्शब्दात्स्वार्थे इकण् प्रत्ययो भवति । अन्येनान्योऽन्यस्मै यामाह सा सदिष्टा वाक् । वागेव वाचिक कथयति । सदिष्टां वाच कथयतीत्यर्थ । सदिष्ट इत्येव । चित्रा वाक् चैत्रस्य । अत्रापि पूर्ववन्नित्यो विधि· ॥१६८॥

विनयादिभ्यः ॥ ७ । २ । १६९ ॥

विनय इत्येवमादिभ्य. स्वार्थे इकण् प्रत्ययो वा भवति । विनय एव वैनयिकम् । समय एव सामयिकम् । विनय समय समाय कथचित् अकस्मात् उपचार व्यवहार समाचार सप्रदाय समुत्कर्ष सगति संग्राम समूह विशेष अव्यय अत्यय अनुगादिन् इति । विनयादिराकृतिगणः ॥ १६९ ॥

उपायाद्ध्रस्वश्च ॥ ७ । २ । १७० ॥

उपायशब्दात्स्वार्थे इकण् प्रत्ययो वा भवति । तत्सनियोगे च ह्रस्व· । उपाय एव औपयिकम् ॥ १७० ॥

मृदस्तिकः ॥ ७ । २ । १७१ ॥

मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकः प्रत्ययो वा भवति । मृदेव मृत्तिका ॥१७१॥

सस्नौ प्रशस्ते ॥ ७ । २ । १७२ ॥

मृद इत्येतस्मात् प्रशस्तेऽर्थे वर्तमानात् स स्न इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । रूपप्रत्ययापवादः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा मृत्स्ना ॥ केचित्तु रूपमपीच्छन्ति प्रशस्ता मृत् मृद्रूपा ॥१७२॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥७।२।१७२।

उत्साहसाहसवता भवता नरेन्द्र !, धाराव्रतं किमपि तद्विषमं सिषेवे ॥
यस्मात्फलं न खलु मालवमात्रमेव, श्रीपर्वतोऽपि तव कन्दुककेलिपात्रम् ॥१॥

॥ तृतीयः पादः ॥

प्रकृते मयट् ॥ ७ । ३ । १ ॥

प्राचुर्येण प्राधान्येन वा कृतं प्रकृतम् । प्रकृतेऽर्थे वर्तमानान्नाम्नः स्वार्थे मयट् प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतम् अन्नमयम् । घृतमयम् । दधिमयम् । टकारो ङ्यर्थः । यवागूमयी । अतिवर्तन्तेऽपि स्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गवचनानीति यवागूः प्रकृता यवागूमयम् । एवमुत्तरत्रापि । अपूपाः प्रकृताः आपूपिकम् अपूपमयम् । शष्कुल्यः प्रकृताः शाष्कुलिकम् शष्कुलीमयम् । प्रकृत इति किम् ? अन्नम् वृतम् ॥ १ ॥

अस्मिन् ॥ ७ । ३ । २ ॥

प्रकृतेऽर्थे वर्तमानान्नाम्नोऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयं भोजनम् । अपूपमयं पर्व । वटकमयी यात्रा । यवागूमयी इष्टिः ॥ २ ॥

तयोः समूहवच्च बहुषु ॥ ७ । ३ । ३ ॥

तयोः 'प्रकृते' 'अस्मिन्' इत्येतयोर्विषययोर्बहुषु वर्तमानान्नाम्नः समूहवत्प्रत्ययो भवति चकारान्मयट् च । अपूपाः प्रकृताः आपूपिकम् । अपूपमयम् । मौदकिकम् । मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् । शष्कुलीमयम् । 'कवचिहस्त्यचित्ताच्चेकण्' । धैनुकम् धेनुमयम् । 'धेनोरनञः' । अपूपाः प्रकृता अस्मिन् आपूपिकम् अपूपमयं पर्व । मौदकिकी मोदकमयी पूजा । गणिकाः प्रकृता यस्यां यात्रायां गणिक्या गणिकामयी यात्रा । 'गणिकाया ण्यः' । अश्वीया अश्वमयी यात्रा । 'वाश्वादीयः' ॥ ३ ॥

निन्द्ये पाशप् ॥ ७ । ३ । ४ ॥

निन्द्येऽर्थे वर्तमानान्नाम्नः स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति । निन्द्यो वैयाकरणः वैयाकरणपाशः । छान्दसपाशः । निन्द्य इति किम् ? साधुर्वैयाकरणः । प्रत्यासत्तेः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयमिष्यते । तेनेह न भवति । वैयाकरणश्चौरः । नह्यत्र चौर्येण वैयाकरणत्वं कुत्स्यते किं तर्हि शीलमिति । पकारः पुंवद्भावार्थः । कुत्सिता कुमारी कुमारपाशा । किशोरपाशा । अथेह वयोवचनत्वात्पुनर्ङीः कस्मान्न भवति । कुमारादयो वयोवचना न कुमारपाशादयः । निन्दावचना हि ते इति न भवति ॥ ४ ॥

प्रकृष्टे तमप् ॥ ७ । ३ । ५ ॥

प्रकृष्टे प्रकर्षवत्यर्थे वर्तमानान्नाम्नस्तमप् प्रत्ययो भवति । प्रकर्षोऽतिशयः । स च गुणक्रिययोरेव न जातिद्रव्ययोः । सर्वे इमे शुक्लाः अयमेषां प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतमः । शुक्लतमौ । शुक्लतमाः । एवमाढ्यतमः । सुकुमारतमः । कारकतमः । साधकतमः । प्रकृष्टतमः । जातिद्रव्यवचनेभ्योऽपि गुणक्रियाप्रकर्षविवक्षायां भवति । गौरयं यः सुसहननः शकटं वहति । गोतमोऽयं यः सुलक्षणः शकटं सीरं च वहति । गोतमेयं या समासमां विजायते स्त्रीवत्सा च । द्रव्यान्तरसमवायिना च प्रकृष्टेन गुणेन कृत्वा प्रकृष्टे द्रव्ये तद्वतः प्रत्ययो भवति । अतिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्य सूक्ष्मवस्त्रतमः । प्रकर्षप्रत्ययान्ताच्च प्रकर्षस्यापि प्रकर्षविवक्षायां प्रत्ययो भवति । यथा युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणाम् । तरवन्तात्तु तरप् न भवति । अनभिधानात् । तथा यथा पूर्वपदातिशये पूर्वपदाद्बहुव्रीहेर्वा आतिशायिकः प्रत्ययो भवति सूक्ष्मतमवस्त्रः सूक्ष्मवस्त्रतमो वा न तथोत्तरपदातिशये बहुव्रीहेः बह्वाढ्यकतम इति किंतूत्तरपदादेव । बहव आढ्यतमा यत्र बह्वाढ्यतमकः । केचित्तु पूर्वपदातिशये बहुव्रीहेरेवातिशायिकमिच्छन्ति । द्वयोः प्रकर्षे तरपो विधानात् बहूनां प्रकर्षेऽयं विधिः । कथं तर्हि प्रधानमयं ग्रामे प्रधानतमोऽयं ग्रामे, आढ्य नगरम् आढ्यतमोऽयं नगरे । एकस्मिन्नपि निर्दिष्टे समुदाये तदन्तर्गतावयवान्तरापेक्षया प्रकर्षे भविष्यति । प्रकृष्ट इति किम् ? महत्सर्षपं महान् हिमवानिति । शुक्लापेक्षया च कृष्णे माभूत् । अदूरविप्रकर्षे समानगुणक्रिययोश्च स्पर्धा भवति । नहि निष्कधनः शतनिष्कधनेन स्पर्धते । आढ्याभिरूपौ वा गन्तृपाचकौ वा । तथा च तन्निमित्तः प्रकर्षोऽपि नास्ति । कथं तर्हि शुक्लकृष्णयोः कृष्णो भास्वरतर इति । भास्वरत्वमेकजातीयम् तदपेक्षो भविष्यति । कथमन्धानां काणतम अन्धशब्दस्य काणपर्यायत्वात्काणशब्दस्य चान्धपर्यायत्वाददोषः । कथमहिंसकः श्रेयान् पापीयान् प्राणिनां हन्तेत्यत्र तरवर्थे ईयस् । नैतयोः परस्परं स्पर्धा किं तर्हि अन्यापेक्षा । पकारः पुंवद्भावार्थः । शुक्लतमा शाटी ॥ ५ ॥

द्वयोर्विभज्ये च तरप् ॥ ७ । ३ । ६ ॥

द्वयोस्तद्गुणयोरर्थयोर्मध्ये यः प्रकृष्टस्तस्मिन् विभज्ये च विभक्तव्ये च प्रकृष्टेऽर्थे वर्तमानान्नाम्नस्तरप् प्रत्ययो भवति । तमपोऽपवादः । द्वाविमौ पटू अयमनयोः प्रकृष्टः पटुः पटुतरः । एवं सुकुमारतरः । पाचकतरः । गोतरो यः शकटं वहति सीरं च । गोतरा या समांसमां विजायते स्त्रीवत्सा च । दन्ताश्च ओष्ठौ च दन्तौष्ठम् । दन्तौष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः । पाणी च पादौ च पाणिपादम् । पाणिपादस्य पाणी सुकुमारतरौ । अत्र यद्यपि विग्रहे बहुत्वसंख्या प्रतीयते तथापि समाहारेऽवयवौ स्वार्थमात्रं दन्तत्वादिलक्षणम् अभेदैकत्वसंख्यायोग्युपाददाते न संख्याभेदमिति द्वयोरेव प्रकर्षः । यदा पुनरितरेतरयोगस्तदा बह्वर्थप्रकर्ष इति तमबेव भवति । अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतरः । अत्रास्माकमित्येकस्यैव 'अविशेषणे द्वौ चास्मदः' (२–२–१२२) इति बहुमद्भावः । परुद्भवान्पटुरासीत् पटुतर ऐषमः । अत्रैकस्यापि पर्यायार्थार्पणया द्वित्वमिति द्वयोरेव प्रकर्षः । विभज्ये, साकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका आढ्यतराः अभिरूपतराः । सुकुमारतराः । साकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकेभ्यश्च माथुरा आढ्यतरा अभिरूपतराः सुकु-

मारतराः । सांकाश्यकादिषु पाटलिपुत्रकादीनामप्रवेशात् विभागः । विभज्यस्य च विशेषणमप्याढ्याद्यर्थः प्रकृष्टं विभज्यं भवति ततः प्रत्ययः । द्वयोर्विभज्ये चेति किम्? गवा कृष्णा सपन्नक्षीरतमा । सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका इत्यत्र राश्यपेक्षया द्वित्वेऽपि शब्देन बहुत्वोपादानात्तरप् न भवति । विभज्यग्रहणमद्वित्वार्थम् । प्रकृष्टे इत्येव । अयमनयोः पटुः । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रिका आढ्याः । पकारः पुंवद्भावार्थः । शुक्लतरा शाटी ॥ ६ ॥

क्वचित् स्वार्थे ॥ ७ । ३ । ७ ॥

क्वचित् स्वार्थेऽपि तरप् प्रत्ययो भवति । प्रकृष्टे सिद्ध एव । अभिन्नमेवाभिन्नतरकम् । उपपन्नमेवोपपन्नतरकम् । उच्चैरेवोच्चैस्तराम् । क्वचिद्ग्रहण शिष्टप्रयोगानुसरणार्थम् ॥ ७ ॥

किंत्याद्येऽव्ययादसत्त्वे तयोरन्तस्याम् ॥७।३।८॥

किंशब्दात् त्याद्यन्तात् एकारान्तादव्ययेभ्यश्च परयोस्तमप्तरपोरन्तस्यामित्ययमादेशो भवति असत्त्वे न चेतौ सत्वे द्रव्ये इदतदितिपरामर्शयोग्ये प्रकृष्टे वर्तेते । इदमनयोरतिशयेन किं पचति किंतरां पचति । इदमेषामतिशयेन किं पचति किंतमां पचति । त्यादि, द्वाविमौ पचतः अयमनयोरतिशयेन पचति पचतितराम् । सर्वे इमे पचन्ति । अयमेषां प्रकृष्टं पचति पचतितमाम् । अस्मादेव वचनात् त्याद्यन्तादपि द्व्यर्थप्रकर्षे तरप् बह्वर्थप्रकर्षे तमप् भवति । पूर्वाह्णेतरां भुङ्क्ते । पूर्वाह्णेतमाम् भुङ्क्ते । अपराह्णेतराम् । अपराह्णेतमाम् । प्राह्णेतराम् । प्राह्णेतमाम् प्रगेतराम् । प्रगेतमाम् । अग्रेतराम् । अग्रेतमाम् । एग्रहणसामर्थ्यात् काले सत्त्वेऽप्याम् भवति नान्यस्मिन्नेदन्ताभावात् । अग्रेशब्दोऽपि कालवाची । अथवा विभक्त्यर्थो न द्रव्यम् । तत्प्रकर्षेऽत्र तरतमपौ । शोभनो हेशब्दो यस्य स सुहेतर इत्यत्रानभिधानान्न भवति । क्रियाशब्देभ्यश्च, जयतीति विचि जेः जेतर इत्यादि । अव्यय, नितराम् । सुतराम् । अतितराम् । अतितमाम् । अतीवतराम् । नतराम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् । किंत्याद्येऽव्ययादिति किम्? शीघ्रतरं गच्छति । असत्व इति किम्? किंतरं दारु । उच्चैस्तरः उच्चैस्तमो वृक्षः । उत्तरः । उत्तमः ॥ ८ ॥

गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू ॥ ७ । ३ । ९ ॥

तयोरिति सप्तम्या विपरिणम्यते । गुणोऽङ्गं प्रवृत्तिनिमित्तं यस्य स गुणाङ्गः । यः शब्दो गुणमभिधाय द्रव्ये वर्तते । तस्मात्तयोस्तमप्तरपोर्विषये यथासङ्ख्यमिष्ठ ईयसु इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । पक्षे यथाप्राप्तं तमप्तरपौ च । तमबर्थे इष्ठः । अयमेषामतिशयेन पटुः पटिष्ठः । पटुतमः । पटिष्ठौ पटुतमौ । पटिष्ठाः । पटुतमाः । एवं लघिष्ठः । लघुतमः । गरिष्ठः गुरुतमः । म्रदिष्ठः । मृदुतमः । तरबर्थे ईयसुः । अयमनयोरतिशयेन पटुः पटीयान् पटुतरः । गरीयान् । गुरुतरः । लघीयान् । लघुतरः । म्रदीयान् । मृदुतरः । परुद्भवान् पटुरासीत् पटीयानैषमः । पटुतरः । माथुरेभ्यः पाटलिपुत्रकाः पटीयांसः । पटुतराः । गुणग्रहणं किम्? गोतमः । गोतरः । पाचकतमः । पाचकतरः । दन्तौष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः । परुद्भवान् विद्वानासीत् ऐषमो विद्वानासीत् ऐषमो विद्वत्तर इति । अत्र जाति-क्रियाङ्गत्वान्न भवति । अङ्गग्रहणं किम्? शुक्लतमम् । शुक्लतरं रूपम् । अत्र हि गुण एव वृत्तिर्न तदुपसर्जने द्रव्य इति न भवति । ईयसोरुकार उदित्कार्यार्थः । पटीयसी ॥ ९ ॥

त्यादेश्च प्रशस्ते रूपप् ॥ ७ । ३ । १० ॥

त्याद्यन्तान्नाम्नश्च प्रशस्तेऽर्थे वर्तमानाद्रूपप् प्रत्ययो भवति । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् । पचतो-

रूपम् । पचन्तिरूपम् । त्याद्यन्तानां क्रियाप्रधानत्वात्तस्याश्च साध्यत्वेन लिङ्गसंख्याभ्यामयोगात् रूपबन्तस्यौत्सर्गिकमेकवचनं नपुंसकलिङ्ग च भवति । प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः । पण्डितरूप । प्रकृते प्रवृत्तिनिमित्तस्य वैस्पष्ट्यम् परिपूर्णता प्रशस्तत्वम् । तेनात्रापि भवति । वृषलरूपोऽयमपि पलाण्डुना सुरां पिबेत् । दस्युरूपोऽयमप्यक्ष्णोरञ्जन हरेत् । पटुतमरूप' । पटुतररूप' । पकारः पुंवद्भावार्थः शोभनरूपा । दर्शनीयरूपा ॥१०॥

अतमबादेरीषदसमाप्ते कल्पप् देश्यप् देशीयर् ॥ ७ । ३ । ११ ॥

इत्यादेश्चेति वर्तते । सपूर्णता पदार्थानां समाप्तिः । सा किंचिदूना ईषदसमाप्ति' । तद्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्त्याद्यन्तान्नाम्नश्च तमबाद्यन्तवर्जितात् कल्पप् देश्यप् देशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्त पचति पचतिकल्पम् । पचतिदेश्यम् । पचतिदेशीयम् । पचतःकल्पम् । पचतोदेश्यम् । पचतोदेशीयम् । पचन्तिकल्पम् । पचन्तिदेश्यम् । पचन्तिदेशीयम् । पक्ष्यतिकल्पम् । अपाक्षीत्कल्पमित्यादि । पूर्ववन्नपुंसकत्वमेकवचनं च । इदमेव त्यादिग्रहण ज्ञापकम् शेषस्तद्धितो नाम्न एव भवति । ईषदसमाप्त' पटुः पटुकल्पः पटुदेश्य' पटुदेशीयः । कारककल्प कारकदेश्यः कारकदेशीय' । कृतकल्पं भुक्तदेश्यम् पीतदेशीयम् । ईषदसमाप्तौ गुडो गुडकल्पा द्राक्षा । गुडदेश्या । गुडदेशीया । पयस्कल्पा यवागू । चन्द्रकल्प मुखम् । तैलकल्पा प्रसन्ना । गुडादिधर्माणा माधुर्यादीना द्राक्षादिष्वीषदसमाप्तत्वात् गुडादित्वेनेषदसमाप्ता द्राक्षादय एवमुच्यन्ते । कल्पबाद्यन्तमुपमेये वर्तमानमुपमेयलिङ्गसंख्यम् । बहुप्रत्ययपूर्वं तु प्रकृतिलिङ्गसख्यम् । स्वभावाच्छब्दशक्तिरेषा यदुत स्वार्थिकाः केचित् प्रकृतिलिङ्गान्यतिवर्तन्ते यथा कुटीर' शुण्डारः शमीरुः शमीर. दैवतम् औपयिकम् औषधम् वाचिकमिति । केचित्तु नातिवर्तन्ते यावकः मणिकः बृहतिका मृत्तिका कासूतरी गोणीतरी व्यावक्रोशी व्यावहासीति । अतमबादेरिति किम् ? यदा प्रकर्षादिविशिष्टस्येषदसमाप्तिविवक्षा भवति तदा तमबादिभ्यः कल्पबादय. प्राप्नुवन्त्यतस्ते मा भूवन् । यदा त्वीषदसमाप्तस्य प्रकर्षादयो विवक्ष्यन्ते तदा कल्पबाद्यन्तेभ्यस्तमबादयो भवन्त्येव । पटुकल्पतमः । ॰पटुकल्पतर' । पटुदेश्यतम' । पटुदेश्यतरः । पटुकल्परूपः । पटुदेश्यरूप । पकारौ पुंवद्भावार्थौ । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेश्या । केचिद् देश्य पितं नेच्छन्ति तन्मते दर्शनीयादेश्येत्येव भवति । देशीयरिति रेफो 'रिति' (३—२—५८) इत्यत्र विशेषणार्थ' । स्रौघ्नदेशीया । पञ्चमदेशीया ॥११॥

नाम्नः प्राग्बहुर्वा ॥ ७ ॥ ३ । १२ ॥

ईषदसमाप्तेऽर्थे वर्तमानान्नाम्नो बहुप्रत्ययो वा भवति स च प्राक् पुरस्तादेव न परस्तात् । ईषदसमाप्त' पटु' बहुपटु. । बहुमृदु. । बहुभुक्तम् बहुपीतम् । बहुगुडो द्राक्षा । बहुतैलं प्रसन्ना । बहुपयो यवागू' । बहुचन्द्रो मुखम् । नामग्रहणं त्याद्यन्तनिवृत्त्यर्थम् । त्याद्यन्येषु सावकाशाः कल्पबादयो बहुना बाधिषतेतिवावचनम् । तेन पक्षे तेऽपि भवन्ति ॥ १२ ॥

न तमबादिः कपोऽच्छिन्नादिभ्यः ॥ ७ । ३ । १३ ॥

छिन्नादीन् वर्जयित्वान्यस्माय. कप् प्रत्ययस्तदन्तात्तमबादिः प्रत्ययो न भवति । अयमेषा प्रकृष्टः

पटुकः । अयमनयोः प्रकृष्टः पटुकः । प्रकर्षादिमत' कुत्सितत्वादिविवक्षायां तमवाद्यन्तेभ्यः कप् भवत्येव । अयमेषामतिशयेन पटुः कुत्सित' पटुतमक । अयमनयोः पटुतरकः । पटुरूपक' । पटुकल्पकः । पटुदेश्यकः । पटुदेशीयकः । कप इति किम् ? कुटीरतमः। पकारः किम् ? लोहितकतमो मणि' । लोहितकतममक्षि कोपेन । अच्छिन्नादिभ्य इति किम् ? कुत्सितोऽल्पोऽज्ञातो वा छिन्न, छिन्नकः । अयमेषामतिशयेन छिन्नकः छिन्नकतम । छिन्नकतरः छिन्नकरूप । छिन्नककल्पः । छिन्नादय प्रयोगगम्याः ॥ १३ ॥

अनत्यन्ते ॥ ७ । ३ । १४ ॥

अनत्यन्तेऽर्थे य' कप् तदन्तात्तमबादिर्न भवति । छिन्नाद्यर्थं वचनम् । अनत्यन्त छिन्नं छिन्नकम् । अनत्यन्तं भिन्नं भिन्नकम् । इदमेषा प्रकृष्टं छिन्नकम् प्रकृष्ट भिन्नकम् । इदमनयोः प्रकृष्टं छिन्नकम् भिन्नकम् । यदा तु प्रकर्षवतोऽनत्यन्तविशिष्टविवक्षा तदा तमबाद्यन्तात् 'क्तात्तमबादेश्चानत्यन्ते' (७–३–५६) इति कब् भवत्येव । छिन्नतमकम् । छिन्नतरकम् । भिन्नतमकम् भिन्नतरकम् ॥१४॥

यावादिभ्यः कः ॥ ७ । ३ । १५ ॥

याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति । याव एव यावक' । मणिरेव मणिकः । अविरेव अविकः । याव मणि अवि अस्थि लात्र पात्र पीत स्तब्ध ज्ञात अज्ञात पुण्य नित्य सत्वत् दशार्ह वयस् चन्द्र जानु भूत भिक्षु इति । यावादिराकृतिगणः । तेनाभिन्नतरकम् बहुतरकमित्यादि सिद्धम् ॥१५॥

कुमारीक्रीडनेयसोः ॥ ७ । ३ । १६ ॥

कुमारीणा यानि क्रीडनानि तद्वाचिभ्य ईयसुप्रत्ययान्तेभ्यश्च स्वार्थे क' प्रत्ययो भवति । कन्दुरेव कन्दुकः । उत्कण्टकः । गिरिक' । समुद्गक' । दोलिका । भ्रमरकः । शृङ्गकम् । ईयसु, श्रेयानेव श्रेयस्कः । ज्यायस्कः । भूयस्कः ॥१६॥

लोहितान्मणौ ॥ ७ । ३ । १७ ॥

लोहितशब्दान्मणौ वर्तमानात् स्वार्थे कः प्रत्ययो वा भवति । लोहित एव लोहितको मणिः । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाल्लोहिन्येव लोहिनिका मणिः । लोहितैव लोहितिका मणिः । मणेर्विशेषणमेतदित्येके । नामधेयमित्यन्ये । वाधिकारान्न भवत्यपि । लोहितो मणिः । मणाविति किम् ? लोहिता गौः ॥१७॥

रक्तानित्यवर्णयोः ॥ ७ । ३ । १८ ॥

रक्ते द्रव्यान्तरेण लाक्षादीना वर्णान्तरमापादितेऽनित्ये च वर्णे वर्तमानाल्लोहितशब्दात्क' प्रत्ययो वा भवति । रक्ते, लोहित एव लोहितक. पटः । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् लोहिनिका शाटी । लोहितिका पटी । अनित्यवर्णे, लोहितकमक्ष्णो रूपं कोपेन । लोहितकमक्षि कोपेन । लोहिनिका लोहितिका कन्या कोपेन । वाधिकारान्न भवत्यपि । लोहिता लोहिनी वा कोपेन । नित्योऽपि रक्तो वर्णोऽस्ति यथा कृमिरागादिरक्ते पट इति रक्तग्रहणम् । अनित्यग्रहणं किम् ? लोहित इन्द्रगोपकः । सत्येवाश्रयद्रव्येऽपयन्निहानित्य उच्यते । अन्यथा रक्तग्रहणस्यानर्थक्यात् । वर्णग्रहणं द्रव्यनिवृत्त्यर्थम् । असति वर्णग्रहणे स्त्रीणामार्तवे द्रव्ये स्यात् । तद्धि सत्येवाश्रये स्त्रिया कदाचिन्न भवति लोहितशब्दवाच्यं च ॥१८॥

कालात् ॥ ७ । ३ । १९ ॥

कालशब्दात्कज्जलादिना रक्ते अनित्यवर्णे चार्थे वर्तमानात्क' प्रत्ययो वा भवति । रक्ते, काल एव कालकः पट । अनित्यवर्णे, कालकं मुखं वैलक्ष्येण । वाधिकारान्न भवत्यपि । कालः पटः । कालं मुखम् ॥ १९ ॥

शीतोष्णादृतौ ॥ ७ । ३ । २० ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यामृतौ वर्तमानाभ्यां कः प्रत्ययो वा भवति । शीत एव शीतक ऋतुः । उष्णक ऋतुः । ऋताविति किम् ? शीतो वायुः । उष्णः स्पर्शः ॥२०॥

लूनवियातात्पशौ ॥ ७ । ३ । २१ ॥

लूनवियातशब्दाभ्यां पशौ वर्तमानाभ्यां स्वार्थे कः प्रत्ययो वा भवति । लून एव लूनकः । वियातकः पशुः । पशाविति किम् ? लूनो यवः । वियातो बटुः । विहानशब्दादपीच्छन्त्येके । विहानकः पशुः । विहान एवान्यत्र ॥२१॥

स्नाताद्वेदसमाप्तौ ॥ ७ । ३ । २२ ॥

स्नातशब्दाद्वेदसमाप्तौ गम्यमानायां कः प्रत्ययो भवति । वेदं समाप्य स्नातः स्नातकः । वेदसमाप्ताविति किम् ? तीर्थे स्नातः ॥२२॥

तनुपुत्राणुबृहतीशून्यात् सूत्रकृत्रिमनिपुणाच्छादनरिक्ते ॥ ७ । ३ । २३ ॥

तनुपुत्राणुबृहतीशून्य इत्येतेभ्यो यथासंख्यं सूत्रकृत्रिमनिपुणाच्छादनरिक्त इत्येतेष्वर्थेषु वर्तमानेभ्यः स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति । तनोः सूत्रे, तनु सूत्रं तनुकम् अर्ह्वादिमयं कल्पादि च । सूत्र इति किम् ? तनुर्वंशः । पुत्रात् कृत्रिमे, कृत्रिमस्तक्षादिव्यापारनिष्पादितः । कृत्रिमः पुत्रः पुत्रकः । कृत्रिम इति किम् ? औरसः पुत्रः । अणोर्निपुणे, निपुणो निष्णातोऽणुः अणुकः । निपुण इति किम् ? अणुर्व्रीहिः । बृहत्या आच्छादने, बृहतिका आच्छादनविशेषः । प्रत्ययमन्तरेणार्थानवगमात् नित्य एवायं विधिः । आच्छादन इति किम् ? बृहती छन्दः । बृहती ओषधिः । शून्याद्रिक्ते, रिक्तो धनप्रज्ञादिना, शून्य एव शून्यकः रिक्तश्चेत् । रिक्त इति किम् ? शुने हितं शून्यम् । अन्ये तु सूत्रादयोऽर्थाः प्रत्ययमन्तरेण न प्रतीयन्ते इति तद्विषये तन्वादिभ्यो नित्य एव प्रत्ययविधिरिति मन्यन्ते । एवं पूर्वसूत्रेऽपि ॥२३॥

भागेऽष्टमाञ्ञः ॥ ७ । ३ । २४ ॥

अष्टमशब्दाद्भागेऽंशे वर्तमानात्स्वार्थे ञः प्रत्ययो वा भवति । अष्टम एवाष्टमो भागः । भाग इति किम् ? अष्टमो जिनः चन्द्रप्रभः ॥२४॥

षष्ठात् ॥ ७ । ३ । २५ ॥

षष्ठशब्दाद्भागे वर्तमानात्स्वार्थे ञः प्रत्ययो वा भवति । षष्ठ एव षाष्ठो भागः । भाग इति किम् ? षष्ठो जिनः पद्मप्रभः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥२५॥

माने कश्च ॥ ७ । ३ । २६ ॥

मीयते येन तन्मानम् । तस्मिन् माने भागे वर्तमानात् षष्ठशब्दात्कश्चकाराञ्ञश्च प्रत्ययौ वा भवतः । षष्ठ एव षष्ठकः षाष्ठो भागः मानं चेत् । मान इति किम् ? षष्ठ एव षाष्ठो भागोऽन्यः ॥२६॥

एकादाकिन् चासहाये ॥ ७ । ३ । २७ ॥

एकशब्दादसहायार्थवाचिन आकिन् प्रत्ययो भवति चकारात्कश्च । एक एव एकाकी एककः । असहाय इति किम् ? एके आचार्याः । एको द्वौ बहवः ॥२७॥

प्राग् नित्यात्कप् ॥ ७ । ३ । २८ ॥

नित्यशब्दसंकीर्तनात् प्राग्येऽर्थास्तेषु द्योत्येषु कप् प्रत्ययोऽधिकृतो वेदितव्यः । कुत्सितोऽल्पोऽज्ञातो वा अश्वः अश्वकः । गर्दभकः । पकारः पुंवद्भावार्थः । कुत्सिता दरद् दारदिका । प्राग्नित्यादित्यवध्यर्थम् । अन्यथापवादबाधितो नोत्तरत्रानुवर्तेत । परतोऽपि चानुवर्तते ॥२८॥

त्यादिसर्वादेः स्वरेष्वन्त्यात्पूर्वोऽक् ॥ ७ । ३ । २९ ॥

त्याद्यन्तस्य सर्वादीना च स्वरेषु स्वराणां मध्ये योऽन्त्यस्वरस्तस्मात् पूर्वोऽक् प्रत्ययो भवति । प्राग्-नित्यात् कपोऽपवाद' । कुत्सितमल्पमज्ञातं वा पचति पचतकि । पचतकः । पचन्तकि । सर्वादि, सर्वके । विश्वके । सर्वकस्मै । विश्वकस्मै । यकत्-पिता । तकत्पिता । त्वकत्पिता । मकत्पिता । पर-मसर्वके । परमविश्वके । तदन्तस्यापि सर्वादित्वम-स्तीत्यत्राप्यक् । स्वरेष्वन्त्यादिति किम् ? त्याद्यन्ता-त्सर्वादेश्च पूर्वं माभूत् । पूर्व इति किम् ? परो माभूत् ॥२९॥

युष्मदस्मदोऽसोभादिस्यादेः ॥ ७ । ३ । ३० ॥

युष्मदस्मदित्येतयोः सकाराद्योकारादिभकारा-दिवर्जितस्याद्यन्तयो' स्वरेष्वन्त्यात्पूर्वोऽक् प्रत्ययो भवति । युष्मदस्मदोः स्वरेष्वन्त्यात्पूर्वस्यापवादः । त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकि । युष्माक-कम् । अस्माककम् । परमत्वयका । परममयका । युष्मदस्मद इति किम् ? तकया । यकया । सर्व-केण । विश्वकेन । इमकेन । अमुकेन । इमकैः । अमुकैः । भवकन्तौ । भवकन्तः । केचिद्भवच्छब्द-स्यापि स्याद्यन्तस्यान्त्यस्वरात्पूर्वमकमिच्छन्ति । तन्मते, भवतका भवतके भवतक. भवतकीत्यपि भवति । असोभादिस्यादेरिति किम् ? युष्मकासु । अस्मकासु । युवकयो' । आवकयो. । युवकाभ्याम् । आवका-भ्याम् । युष्मकामि अस्मकाभिः ॥३०॥

अव्ययस्य को द् च ॥ ७ । ३ । ३१ ॥

प्राङ्नित्याद्येऽर्थास्तेषु द्योत्येषु अव्ययस्य स्वरे-ष्वन्त्यात्स्वरात्पूर्वमक्प्रत्ययो भवति तत्संनियोगे यत्ककारान्तमव्ययं तस्य दकारोऽन्तादेशो भवति । कपोऽपवादः । कुत्सितमल्पमज्ञातं वा उच्चै उच्चकैः । नीचैस् नीचकैः । धिक् धकित् । हिरुक् हिरकुद् । पृथक् पृथकद् । चकारोऽन्वाचये तेन सर्वस्याव्ययस्याक् भवति । ककारान्तस्य त्वक् दान्तादेशश्च । योगविभागस्त्यादेर्दादेशाभावार्थः । शक्लृंट् शक्तौ । यङ्लुप् दिव् । अशाशक् । अकि, अशाशकक् ॥३१॥

तूष्णीकाम् ॥ ७ । ३ । ३२ ॥

तूष्णीकामिति तूष्णीमो मकारात्पूर्वं का इत्या-गमो निपात्यते प्राङ्नित्यात् । अकोऽपवादः । कुत्सितमल्पमज्ञातं वा तूष्णीं तूष्णीकाम् आस्ते । तूष्णीकां तिष्ठति ॥३२॥

कुत्सिताल्पाज्ञाते ॥ ७ । ३ । ३३ ॥

कुत्सितं निन्दितम् । अल्पं महत्प्रतियोगि । अज्ञातं प्रकृत्युपात्तधर्मव्यतिरेकेण केनचित् स्वत्वादिना धर्मेणानिश्चितम् । सर्वथा त्वज्ञाते प्रयोगायोगात् । कुत्सिताल्पाज्ञातोपाधिकेऽर्थे वर्तमानाद्यथायोगं कबा-दयः प्रत्यया भवन्ति । कुत्सितोऽल्पोऽज्ञातो वाश्व' अश्वकः । गर्दभक' । घृतकम् । तैलकम् । पच-तकि । भिन्धकि । सर्वके । विश्वके । उच्चकैः । नीचकैः । तूष्णीकाम् । कथ कुत्सितकः । अल्पकः । अज्ञातक । कुत्सादीना भेदोपपत्तेः कुत्सितादि-भ्योऽपि कुत्सितादौ प्रत्ययो भवति प्रकृष्टतर इत्यादौ प्रकर्षभेदे तरवादिवत् । राधक' पूर्णकः शूद्रक इत्यादौ सत्यामपि सञ्ज्ञायां कुत्सायोगात् कुत्सित इत्येव कप् । व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वित' याज्ञि-क्यकेन नाम त्व विकत्थसे इत्यादौ अवक्षेपणमपि कुत्सितमेव । नह्यकुत्सितेनावक्षिप्यते ॥३३॥

अनुकम्पातद्युक्तनीत्योः ॥ ७ । ३ । ३४ ॥

अनुकम्पा कारुण्येन परस्यानुग्रह । तया अनुकम्पया युक्ता नीतिस्तद्युक्तनीतिः । नीति. सामादिप्रयोगः । तत्रानुकम्पायां सामोपप्रदाने एव न भेददण्डौ तयो· अनुकम्पाया अयोगात् । अनुकम्पायां तद्युक्तायां नीतौ च गम्यमानायां यथायोग कबादय. प्रत्यया भवन्ति । अनुकम्पा तन्नीतिश्च प्रयोक्तृधर्मौ वेदितव्यौ । पुत्रकः । वत्सकः । बालकः । बुभुक्षितकः । ज्वरितकः । शनकैः । तूष्णीकाम् । स्वपितकिः । स्वपिषकि । जल्पतकि । एहकि । अनुकम्पमान एवं प्रयुङ्क्ते पुत्रक एहकि उत्सङ्गके उपविश कर्दमकेनासि दिग्धकः कण्टकस्ते लग्नकः । वत्सक तूष्णीकां तिष्ठ ओदनं भोक्ष्यसे हन्त ते गुडका हन्त ते धानका अद्धकि । अत्रोपविश असि तिष्ठ ओदनं भोक्ष्यसे हन्त ते इत्येतेष्वनभिधानान्न भवति । यत्र त्वभिधानं तत्र भवति । नक त्वक पुत्रक पश्यसकि । असकौ काकको वृक्षके उच्चकैः प्रणिलीयते । अनुकम्पाया प्रत्यासत्तेरनुकम्प्यमानादेव स्यात् नान्यस्मात् उत्सङ्गादेस्ततोऽपि यथा स्यादिति तद्युक्तनीतिग्रहणम् ॥३४॥

अजातेर्नृनाम्नो बहुस्वरादियेकेलं वा ॥ ७ । ३ । ३५ ॥

तद्युक्तनीताविति न वर्तते अनुकम्प्यादेव प्रत्ययविधानात् । नृनाम्नो मनुष्यनामधेयाद्बहुस्वरादनुककम्पायां गम्यमानाया इय इक इल इत्येते प्रत्यया भवन्ति वा अजाते· न चेन्मनुष्यनाम जातिशब्दो भवति । अनुकम्पितो देवदत्त· देविय । देविक । देविलः । वावचनात्कबपि । देवदत्तक. । जिनियः । जिनिकः । जिनिलः । जिनदत्तकः । अजातेरिति किम् ? महिषकः । वराहकः । शरभकः । सूकरकः । गर्दभकः । एते जातिशब्दा मनुष्यनामानि च । अजातेरिति प्रायिको निषेध इत्यन्ये । व्याघ्रिल· सिंहिल इति हि दृश्यते । तन्मते बहुस्वरादित्यपि प्रायिकम । नृनाम्न इति किम् ? सुसीमक । सीमा स्फटा । नृग्रहणं किम् ? अनुकम्पितो देवदत्तो हस्ती देवदत्तकः । नामग्रहणं किम् ? मद्रबाहक· । विशेषणमेतन्न नाम । बहुस्वरादिति किम् ? रामकः । गुप्तकः ॥३५॥

वोपादेरडाकौ च ॥ ७ । ३ । ३६ ॥

उपपूर्वादजातिरूपान्मनुष्यनामधेयाद्बहुस्वरादनुकम्पायां गम्यमानाया अड अक चकारात् इय इक इल इत्येते प्रत्यया वा भवन्ति । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः उपडः । उपकः । उपियः । उपिकः । उपिल· । वावचनात्पक्षे कबपि । उपेन्द्रदत्तक· ॥३६॥

ऋवर्णोवर्णात्स्वरादेरादेर्लुक् प्रकृत्या च ॥ ७ । ३ । ३७ ॥

ऋवर्णान्तादुवर्णान्ताच्च परस्यानुकम्पायां विहितस्य स्वरादे प्रत्ययस्यादेर्लुग् भवति तच्च ऋवर्णोवर्णान्तं लुकि सति प्रकृत्या तिष्ठति । न विकारमापद्यत इत्यर्थः । अनुकम्पितो मातृदत्तः मातृय· । मातृक. । मातृल. । अनुकम्पित पितृदत्तः पितृयः । पितृकः । पितृलः । अनुकम्पितो वायुदत्त· वायुयः । वायुक. । वायुल । अनुकम्पितो भानुदत्त· भानुयः भानुकः भानुल । प्रकृतिवद्भावात् रेफावादेशौ न भवत· । ऋवर्णोवर्णादिति किम् ? अनुकम्पितो देवदत्तो देविय· । देविकः । देविलः । अनुकम्पितो वागाशीः वाचियः वाचिकः वाचिलः । स्वरादेरिति किम् ? मद्रबाहुकः । आदेरिति किम् ? सर्वस्य माभूत् ॥३७॥

लुक्युत्तरपदस्य कप्न् ॥ ७ । ३ । ३८ ॥

नृनाम्नो यदुत्तरपदं तस्य लुग्वेति लुकि सति ततः कप्न् प्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायाम् । कवादीनामपवादः । देवदत्तो देवः, अत्र 'ते लुग्वा' (३–२–१०८) इत्युत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो देवः देवकः । एवमनुकम्पितो यज्ञः यज्ञकः पकारः पुंवद्भावार्थः । नकारः 'इच्चापुंसोऽनित्क्याप्परे' (२–४–१०६) इत्यत्र पर्युदासार्थः । अनुकम्पिता देवी देवका । अत्र कप्नि सति पित्त्वात्पुंवद्भावे नित्त्वादाप्परेऽपि ककार इत्वं न भवति । उत्तरपदस्येति किम् ? देवदत्ता दत्ता । अत्र 'ते लुग्वा' (३–२–१०८) इति पूर्वपदस्य लुक् । अनुकम्पिता दत्ता दत्तिका । पूर्वेण कप् ॥३८॥

लुक् चाजिनान्तात् ॥ ७ । ३ । ३९ ॥

अजिनशब्दान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां गम्यमानायां कप्न् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगे लुक् चोत्तरपदस्य । व्याघ्राजिनो व्याघ्रमहाजिनो वा नाम मनुष्यः सोऽनुकम्पितो व्याघ्रक । एवं सिंहकः । शरभकः । वृककः । कृष्णक । उलकः । अनुकम्पिता व्याघ्राजिना व्याघ्रमहाजिना वा व्याघ्रका । सिंहका । 'आतो नेन्द्रवरुणस्य' (७–४–२९) इत्यत्र ज्ञापनादकृतसंधेरेवोत्तरपदस्य लुक् ॥३९॥

षड्वर्जैकस्वरपूर्वपदस्य स्वरे ॥ ७ । ३ । ४० ॥

षट्छब्दवर्जितमेकस्वरं पूर्वपदं यस्य तत्सबन्धिन उत्तरपदस्यानुकम्पायां विहिते स्वरादौ प्रत्यये लुग् भवति । उत्तरसूत्रस्यापवाद । अनुकम्पितो वागाशीः वाग्दत्त वागाशीर्दत्तो वा वाचियः । वाचिक । वाचिल । एवं त्वचियः । त्वचिकः । त्वचिलः । स्रुचियः । स्रुचिकः । स्रुचिलः । षड्वर्जैकस्वरपूर्वपदस्येति किम् ? उपेन्द्रेण दत्तः उपेन्द्रदत्तः । सोऽनुकम्पितः उपडः उपकः उपियः उपिकः उपिलः । उत्तरेण लुक् । षड्वर्जेति किम् ? अनुकम्पितः षडङ्गुलिः षडियः । षडिकः । षडिलः । अत्रोत्तरेण द्वितीयस्वरादूर्ध्वं लोपः । तथा चावर्णोवर्णस्येत्यल्लुकः स्थानिवद्भावात्पदत्वस्यानिवृत्तेस्तृतीयत्वं न निवर्तते । षड्वर्जनादेव च पदत्वे सधिविधावपि अल्लुकः स्थानित्वनिषेधो न भवति । स्वर इति किम् ? वागाशीकः वागाशीर्दत्तकः ॥४०॥

द्वितीयात्स्वरादूर्ध्वम् ॥ ७ । ३ । ४१ ॥

अनुकम्पायां विहिते स्वरादौ प्रत्यये परतः प्रकृतेर्द्वितीयात्स्वरादूर्ध्वं शब्दस्वरूपस्य लुग् भवति । अनुकम्पितो देवदत्तो देवियः । देविकः । देविलः अनुकम्पित उपेन्द्रदत्त उपडः उपकः उपियः उपिकः उपिलः । अनुकम्पितः पितृदत्तः पितृयः । पितृकः । पितृलः । एवं वायुयः । वायुकः । वायुलः । ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थम् ॥४१॥

संध्यक्षरात्तेन ॥ ७ । ३ । ४२ ॥

अनुकम्पायां विहिते स्वरादौ प्रत्यये परतः प्रकृतेर्द्वितीयात्सध्यक्षररूपात्स्वरादूर्ध्वं शब्दरूपस्य तेन द्वितीयेन सध्यक्षरेण सह लुग् भवति । अनुकम्पितः कुबेरदत्तः कुबियः । कुबिकः । कुबिलः अनुकम्पितः कहोडः कहियः कहिकः कहिलः । अनुकम्पितो लहोडः लहियः लहिकः लहिलः । अनुकम्पितः कपोतरोमा कपियः कपिकः कपिलः । अनुकम्पितोऽमोघः अमोघदत्तः अमोघजिह्वो वा अमियः । अमिकः । अमिलः । सन्ध्यक्षरादिति किम् ? अनुकम्पितो गुरुदत्तः गुरुयः गुरुकः गुरुलः ॥४२॥

शेवलाद्यादेस्तृतीयात् ॥ ७ । ३ । ४३ ॥

शेवलादिपूर्वपदस्य मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां विहिते स्वरादौ प्रत्यये परे तृतीयात्स्वरादूर्ध्वं लुग्भवति । द्वितीयात्स्वरादूर्ध्वमित्यस्यापवाद । अनुकम्पित शेवलदत्त शेवलिय' शेवलिक' शेवलिलः । एवं सुपरिदत्त' सुपरियः सुपरिक' सुपरिल' । विशालदत्त विशालिय' विशालक' विशालिलः । वरुणदत्त वरुणिय' वरुणिक' वरुणिल' । अर्यमदत्तः अर्यमिय अर्यमिक अर्यमिल' । अत्राप्यकृतसधेरेव लोप' शेवलेन्द्रदत्तोऽनुकम्पित' शेवलिक इति यथा स्यात् शेवलयिक इति माभूत्, सुपर्याशीर्दत्तोऽनुकम्पित सुपरिक इति यथा स्यात् सुपर्यिक इति मा भूत् । शेवल सुपरि विलाश वरुण अर्यमत् । इति शेवलादि । केचित्तु विशाखिल' कुमारिल इत्यत्रापीच्छन्ति ॥४३॥

क्वचित्तुर्यात् ॥ ७ । ३ । ४४ ॥

अनुकम्पाया विहिते स्वरादौ प्रत्यये परे क्वचिल्लक्ष्यानुसारेण तुर्याच्चतुर्थात्स्वरादूर्ध्वं लुग्भवति । अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिशर्मा वा बृहस्पति. बृहस्पतियः बृहस्पतिक. बृहस्पतिल' । एवं प्रजापतिय. । प्रजापतिक' । प्रजापतिल' । अकृतसन्धेरित्येव पूर्ववत् प्रजापत्याशीर्दत्तोऽनुकम्पितः प्रजापतिक इति यथा स्यात् प्रजापत्यिक इति मा भूत् । क्वचिद्ग्रहणादिह न भवति । अनुकम्पितः उपेन्द्रदत्त उपड. उपकः उपिय' उपिलः ॥४४॥

पूर्वपदस्य वा ॥ ७ । ३ । ४५ ॥

अनुकम्पाया विहिते स्वरादौ प्रत्यये परे पूर्वपदस्य लुग् वा भवति । अनुकम्पितो देवदत्त' दत्तिय दत्तिक दत्तिल. । वावचनाद्यथाप्राप्तम् । देविय । देविक । देविलः 'द्वितीयात्स्वरादूर्ध्वम्' (७-२-४१) इति लुक् ॥४५॥

ह्रस्वे ॥ ७ । ३ । ४६ ॥

दीर्घप्रतियोगि ह्रस्वम् । ह्रस्वेऽर्थे वर्तमानाच्छब्दरूपाद्यथायोगं कबादय प्रत्यया भवन्ति । ह्रस्वः पटः पटक' । शाटक' । ह्रस्वं पचति पचतकि । ह्रस्वकालयोगात्क्रिया ह्रस्वेत्युच्यते । ह्रस्वाः सर्वे सर्वके । विश्वके । उच्चकै । नीचकै' । तूष्णीकाम् । सज्ञायामपि ह्रस्वत्वयोगात्कप् स ह्रस्व इत्येव सिद्धः । वशक । वेणुक । नडक (नरकः) ललक' । वरक' ॥४६॥

कुटीशुण्डाद्राः ॥ ७ । ३ । ४७ ॥

कुटीशुण्डा इत्येताभ्या ह्रस्वेऽर्थे वर्तमानाभ्यां रः प्रत्ययो भवति । कपोऽपवादः । ह्रस्वा कुटी कुटीर' शुण्डार । केचित्तु कुटीस्थाने कुर्दी पठन्ति । कुदीरः ॥४७॥

शम्या रुरौ ॥ ७ । ३ । ४८ ॥

शमीशब्दात् ह्रस्वऽर्थे वर्तमानात् रुर इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ह्रस्वा शमी शमीरु शमीर ॥४८॥

कुत्वा डुपः ॥ ७ । ३ । ४९ ॥

कुतूशब्दाद्ध्रस्वेऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे डुपः प्रत्ययो भवति । ह्रस्वा कुतू कुतुप । कुतूरिति चर्ममयं तैलाद्यावपनमुच्यते ॥ ४९ ॥

कासूगोणीभ्यां तरट् ॥ ७ । ३ । ५० ॥

कासूगोणी इत्येताभ्या ह्रस्वेऽर्थे वर्तमानाभ्यां तरट् भवति । ह्रस्वा कासू कासूतरी । गोणीतरी । पुलिङ्गमपि दृश्यत इत्येके । कासूतर' । गोणीतर' । कासू शक्तिर्नामायुधम् । गोणी धान्यावपनम् । टकारो ङ्यर्थ ॥ ५० ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभाद्ध्रासे पित् ॥ ७ । ३ । ५१ ॥

वत्स उक्षन् अश्व ऋषभ इत्येतेभ्य॰ शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य स्वार्थस्य ह्रासे गम्यमाने तरट् प्रत्ययो भवति स च पित् । ह्रसितो वत्सः वत्सतरः । वत्सः प्रथमवयस्को गौ. तस्य ह्रासो द्वितीयवयःप्राप्ति. । ह्रसित उक्षा उक्षतर॰ । उक्षा द्वितीयवयास्तरुणस्तस्य ह्रासस्तृतीयवय॰प्राप्तिः । ह्रसितोऽश्वोऽश्वतर॰। अश्वेनाश्वायां जातोऽश्वस्तस्य ह्रासो गर्दभपितृकता । आशुगमनाद्वाश्वस्तस्य ह्रासो गमने मन्दता । सर्वथाश्वतरशब्दो जातिशब्द । ह्रसित ऋषभ ऋषभतर. । ऋषभोऽनड्वान् बलीयान् तस्य ह्रासो भारवहन मन्द शक्तिता । प्रत्यासत्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य ह्रासे भवति । इह माभूत् कृशो वत्सो वत्सतर इति । पित्करणं पुवद्भावार्थम् । ह्रसिता वत्सा वत्सतरी । ह्रसिताश्वा अश्वतरी ॥ ५१ ॥

वैकाद् द्वयोर्निर्धार्ये डतरः ॥७ । ३ । ५२ ॥

समुदायादेकदेशो जातिगुणक्रियासञ्ज्ञाद्रव्यैर्निष्कृष्य बुद्ध्या पृथक्क्रियमाणो निर्धार्य । एकशब्दात् द्वयोर्मध्ये निर्धार्येऽर्थे वर्तमानात् डतर प्रत्ययो वा भवति । एकतरो भवतो॰ कठ॰ पटुर्गन्ता देवदत्तो दण्डी वा । वावचनम् अगर्थम् । एकको भवतो कठः पटुर्वा । महावाधिकारान्न भवत्यपि । एको भवतो॰ पटु॰ । द्वयोरिति किम् ? एकोऽस्मिन् ग्रामे प्रधानम् । निर्धार्य इति किम् ? एकोऽनयोर्ग्रामयो॰ स्वामी ॥५२॥

यत्तत्किमन्यात् ॥ ७ । ३ । ५३ ॥

यद् तद् किम् अन्य इत्येतेभ्यो द्वयोरेकस्मिन् निर्धार्येऽर्थे वर्तमानेभ्यो डतर॰ प्रत्ययो भवति । यतरो भवतो कठ॰ पटुर्गन्ता देवदत्तो दण्डी वा ततर आगच्छतु । कतरो भवतो कठ पटुर्गन्ता देवदत्तो दण्डी वा । अन्यतरो भवतो॰ कठः पटुर्गन्ता देवदत्तो दण्डी वा । महावाधिकारात्प्रत्ययो न भवत्यपि । यो भवतोः पटुः स आगच्छतु । को भवतोः पटु. । अन्यो भवतो॰ पटु॰ । द्वयोरित्येव । योऽस्मिन् ग्रामे प्रधान स आगच्छतु । निर्धार्ये इत्येव । योऽनयोर्ग्रामयोः स्वामी स आगच्छतु ॥ ५३ ॥

बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा ॥ ७ । ३ । ५४ ॥

यद् तद् किम् अन्य इत्येतेभ्यो बहूनां मध्ये निर्धार्येऽर्थे वर्तमानेभ्य॰ प्रश्नविषये डतम॰ प्रत्ययो वा भवति चकाराड्डतरश्च । यतमो यतरो वा भवतां कठस्ततमस्ततरो वा आगच्छतु । कतमः कतरो वा भवतां कठः। प्रमाणान्तरात् प्रतिपत्तौ बहूनामप्रयोगेऽपि भवति । यथा बहुष्वासीनेषु कश्चित्कंचित्पृच्छति । कतमो देवदत्त॰ कतरो देवदत्तः । अन्यतमोऽन्यतरो वा भवतां कठः । शुचिवल्कवीतवपुरन्यतमस्तिमिरच्छिदामिव गिरौ भवत॰ । वृद्धस्तु व्याधितो राजा मातृबन्धकुल्यगुणवत्सामन्तानामन्यतमेन क्षेत्रे बीजमुत्पादयेत् । वावचनमगर्थम् । यको भवतां कठः सक आगच्छतु। अन्यक एषां कालापः। किमस्तु साक॰ कादेश उक्तः। महावाधिकारात् प्रत्ययो न भवत्यपि। यो भवता कठः स आगच्छतु । बहूनामिति किम् ? योऽस्मिन् ग्रामे कठ॰ स आगच्छतु । प्रश्न इति किम् ? क्षेपे मामूत्। को भवता कठः कुत्सित इत्यर्थ॰ । प्रश्नग्रहणं किमो विशेषण नान्यस्यासभवात् । अन्ये त्वाहु यत्तत्किंभ्यो जातावेव डतमः, डतरस्तु बहूनां निर्धार्ये किम एव न यत्तद्भ्याम्, सच जातावेव, अन्यशब्दादपि बहुविषये एव डतम न तु डतरः, डतरडतमौ च निर्धार्ये अन्यशब्दान्नित्यावेव नाक्, नापि केवलस्य प्रयोगः, एके त्वविशेषेणेत्यत्राभिधानमनुसर्तव्यम् ॥ ५४ ॥

वैकात् ॥ ७ । ३ । ५५ ॥

एकशब्दात् बहूनामेकस्मिन् निधार्येऽर्थे वर्तमानात् डतमः प्रत्ययो वा भवति । एकतमो भवतां कठः पटुर्गन्ता देवदत्तो दण्डी वा । वावचनादक् । एककः । महावाधिकारान्न भवत्यपि । एको भवतां कठः । पृथग्योगो डतरनिवृत्त्यर्थः ॥ ५५ ॥

क्तात्तमबादेश्चानत्यन्ते ॥ ७ । ३ । ५६ ॥

क्तान्तात्केवलात्तमबाद्यन्ताच्चानत्यन्तेऽर्थे वर्तमानात् कप् प्रत्ययो भवति । क्रियायाः स्वेनाश्रयेण साकल्येनानभिसबन्धोऽनत्यन्तता । अनत्यन्तता भिन्नं भिन्नकम् । अनत्यन्तं छिन्नं छिन्नकम् । अनत्यन्त भिन्ना भिन्निका घटी । छिन्निका रज्जुः । तमवाद्यन्तात् क्तात्, अनत्यन्तं भिन्नतमं भिन्नतमकम् । एवं भिन्नतरकम् । भिन्नकल्पकम् । छिन्नतमकम् । छिन्नतरकम् छिन्नकल्पकम् । तमवाद्यन्तेषु क्तान्तता नास्तीति तमबादिग्रहणम् । असमासस्तमबादेरित्यत्रापि क्तादित्यस्य सबन्धार्थः । तेनेह न भवति । अनत्यन्त शुक्लतमम् ॥ ५६ ॥

न सामिवचने ॥ ७ । ३ । ५७ ॥

सामि अर्धः । सामिवचने उपपदे अनत्यन्तेऽर्थे वर्तमानात् क्तान्तात्केवलात्तमवाद्यन्ताच्च कप् प्रत्ययो न भवति । सामि अनत्यन्तं भिन्नम् । एव कृतं भुक्त पीतम् । भिन्नतमम् । भिन्नतरम् । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । अर्धमनत्यन्त भिन्नम् । नेममनत्यन्तं भिन्नम् । एवं शकलं खण्डमित्यादि । अन्ये तु समास एवोदाहरन्ति । सामिकृतम् अर्धकृतमिति । ननु साम्यादिभिरेवानत्यन्तताया अभिहितत्वादुक्तार्थत्वेन कप् न प्राप्नोतीति व्यर्थः प्रतिषेध । उच्यते । साम्यादिभिः समुदायविषयक्रियाया एवानत्यन्तता प्रतीयते न स्वविषये । तत्रानत्यन्तविवक्षायां कप् प्राप्नोतीति प्रतिषेधवचनम् ॥ ५७ ॥

नित्यं ञ्ञिनोऽण् ॥ ७ । ३ । ५८ ॥

ञ्ञिन् इत्येतत्प्रत्ययान्तात्स्वार्थे नित्यमण् प्रत्ययो भवति । नित्यग्रहणान्महाविभाषा निवृत्ता । व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावहासी वर्तते । ञिन्, सांकोटिनम् । साराविणम् । सामार्जिनम् ॥ ५८ ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ ७ । ३ । ५९ ॥

विसारिन् शब्दान्मत्स्ये वर्तमानात्स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । विसरतीति विसारी । ग्रहादित्वाण्णिन् । मत्स्यश्चेत् वैसारिण । मत्स्य इति किम् ? विसारी देवदत्त ॥ ५९ ॥

पूगादमुख्यकाञ्ञ्यो द्रिः ॥ ७ । ३ । ६० ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सघाः पूगाः । पूगवाचिनो नाम्नः स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति स च द्रिसज्ञ न चेत्पूगवाचि नाम 'सोऽस्य मुख्यः' (७–१–१९०) इति विहितकप्प्रत्ययान्तं भवति । लोहध्वजाः पूगाः । लौहध्वज्यौ । लोहध्वजा । शैब्यः । शैब्यौ । शिबयः । वातक्यः । वातक्यौ । वातका । द्रित्वात् बहुष्वस्त्रियां लुप् । अमुख्यकादिति किम् ? देवदत्तो मुख्योऽस्य देवदत्तकः, इन्द्राग्निलुप्तकः पूगः ॥ ६० ॥

व्रातादस्त्रियाम् ॥ ७ । ३ । ६१ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तयः शरीरायासजीविनः सघा व्राताः । व्रातवाचिनोऽस्त्रियां वर्तमानात् स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति स च द्रिसज्ञः । कापोतपाक्यः । कापोतपाक्यौ । कपोतपाकाः । व्रैहिमत्यः । व्रैहिमत्यौ । व्रीहिमताः । अस्त्रियामिति किम् ? कपोतपाका । व्रीहिमता स्त्री ॥ ६१ ॥

शस्त्रजीविसंघाञ्ञ्यड् वा ॥ ७ । ३ । ६२ ॥

शस्त्रजीविणां यः सघस्तद्वाचिन स्वार्थे ञ्यट् प्रत्ययो वा भवति स च द्रिसज्ञः । शवराः ये शस्त्रजीविसघः । शावर्य्य शावर्यौ । शबराः । पौलिन्द्यः पौलिन्द्यौ । पुलिन्दा । कुन्तेरपत्य बहवो माणवकाः कुन्तयः । ते शस्त्रजीविसंघः कौन्त्यः । कौन्त्यौ । कुन्तय. । पक्षे शवरः । पुलिन्दः । शस्त्रजीविग्रहणं किम् ? मल्लः सघ । मल्लः । मल्लौ । मल्ला । 'शयण्डः । शयण्डौ । शयण्डा । संघादिति किम् ? सम्राट् । वागुर. । वागुरौ । वागुरा । नैते श्रेणिवद्धा इति न संघः । टकारो ङ्यर्थः । शावरी । पौलिन्द्री । कौन्ती ॥६२॥

वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः ॥ ७ । ३ । ६३॥

वाहीकेषु य शस्त्रजीवविसघो ब्राह्मणराजन्यवर्जितस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट् प्रत्ययो नित्य भवति स च द्रिसज्ञः । कुण्डीविशा शस्त्रजीविसघ । कौण्डीविश्यः । कौण्डीविश्यौ । कुण्डीविशा । क्षौद्रक्यः । क्षौद्रक्यौ । क्षुद्रका । माल्व्य । माल्व्यौ । मालवा । वाहीकेष्विति किम् ? शवराः शस्त्रजीविसघः । शबर । शवरौ । पुलिन्दौ । अब्राह्मणराजन्येभ्य इति किम् ? गौपालि । गौपाली । शालङ्कायनः । शालङ्कायनौ । राजन्यः । राजन्यौ । काम्बव्यः । काम्बव्यौ । स्त्रियां राजन्या काम्बव्या । ञ्यटि तु ङी स्यात् । ब्राह्मणप्रतिषेधे ब्राह्मणविशेषप्रतिषेधे । न हि ब्राह्मणशब्दवाच्यो वाहीकेषु शस्त्रजीविसघोऽस्ति । राजन्ये तु स्वरूपस्य विशेषस्य च प्रतिषेधः । तदर्थमेव बहुवचनम् । शस्त्रजीविसघादित्येव । मल्ल । शयण्डः । सम्राट् । वागुर. ॥६३॥

वृकाट्टेण्यण् ॥ ७ । ३ । ६४ ॥

वृकशब्दाच्छस्त्रजीविसघवाचिन स्वार्थे टेण्यण् प्रत्ययो भवति स च द्रिः । वार्केण्यः । वार्केण्यौ । वृकाः । टकारो ङ्यर्थः । वार्केणी स्त्री । शस्त्रजीविसघादित्येव । कामक्रोधौ मनुष्याणा खादितारौ वृकाविव । वाहीकत्वे नित्यमवाहीकत्वे तु विकल्पेन ञ्यटि प्राप्ते वचनम् । एवमुत्तरसूत्रत्रयमपि ॥६४॥

यौधेयादेरञ् ॥ ७ । ३ । ६५ ॥

यौधेयादिभ्य. शस्त्रजीविसघवाचिभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति स च द्रि. । युधाया अपत्य बहव. कुमारास्ते शस्त्रजीविसघः यौधेय । यौधेयौ । यौधेयाः । एव शौभ्रेय । शौभ्रेय घार्त्तेय । धार्त्तेय । ज्यावनेय । अञ्वचनं 'सघघोषाङ्कलक्षणेञ्यञिञः' (६–३–१७१) इत्यणर्थम् । तेन यौधेयस्य सधादियौधेय इति भवति । ननु यौधेयादयः सघवचनाः कथ गोत्रं भवन्ति । उच्यते । भर्गाद्यन्तर्गणो यौधेयादिस्तत्र येऽपत्यप्रत्ययान्तास्ते गोत्रं भवन्ति औपगवादिवत् । अपत्यं हि गोत्रम् । अपत्यप्रत्ययान्ताच्च स्वार्थिकोऽप्यपत्यग्रहणेन गृह्यते । अत्र चेदमेव अञ्वचनं लिङ्गम् ॥६५॥

पर्श्वादेरण् ॥ ७ । ३ । ६६ ॥

पर्शु इत्येवमादिभ्यः शस्त्रजीविसघवाचिभ्यः स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति स च द्रिः । पर्शोरपत्यं बहवो माणवकाः पर्शव । द्विस्वरत्वादण् लुप् । ते शस्त्रजीविसघः । पार्शव । पार्शवौ । पर्शव । राक्षसः । राक्षसौ । रक्षांसि । स्त्रियां तु 'द्रेरञणोऽप्राच्यभर्गादेः' (६--१--१२३) इति लुप् । पर्शूः । अणो लुपि 'उतोऽप्राणिनश्च--' (२--४--७३) इत्यादिनोङ् । पर्शु रक्षस् असुर वह्लिल वयस् (वचस्) वसु मरुत् सत्वन् सत्वन्तु दशार्ह पिशाच अशनि कार्षापण । इति पर्श्वादि ॥६६॥

दामन्यादेरीयः ॥ ७ । ३ । ६७ ॥

दामन्यादिभ्य. शस्त्रजीविसघेभ्य: स्वार्थे ईय. प्रत्ययो भवति स च द्रि' । दमनस्यापत्यं बहव. कुमारास्ते शस्त्रजीविसघः दामनीय । दामनीयौ । दामनयः । औलपीय. । औलपीयौ । औलपय. । दामनि औलपि औपलि वैजवापि औदकि आच्युतन्ति काकन्दि काकन्दिकि ककुन्दि ककुन्दकि शाक्रन्तपि (शत्रुन्तपि) सार्वसेनि बिन्दु तुलभा मौञ्जायन औदमेघि औपबिन्दि सावित्रीपुत्र कौण्ठोपरथ कौण्डोपरथ कौण्ठारथ दाण्डकि क्रौष्टकि जालमानि जारमाणि ब्रह्मगुप्त ब्राह्मगुप्त जानकि । इति दामन्यादिः ॥६७॥

श्रुमच्छमीवच्छिखावच्छालावदूर्णावद्विदभृदभिजितो गोत्रेऽणो यञ् ॥ ७ । ३ । ६८ ॥

शस्त्रजीविसघादिति निवृत्तम् । श्रुमच्छमीवच्छिखावच्छालावदूर्णावद्विदभृदभिजिदित्येतेभ्यो गोत्रे योऽण् तदन्तेभ्य' स्वार्थे यञ् प्रत्ययो भवति स च द्रिः । श्रुमतोऽपत्यमण् तदन्ताद्यञ् । श्रौमत्य' । श्रौमत्यौ । श्रौमताः । श्रीमच्छब्दादपि केचिदिच्छन्ति । श्रैमत्यः । श्रैमत्यौ । श्रैमता' । शामीवत्यः । शामीवत्यौ । शामीवता । शैखावत्यः । शैखावत्यौ । शैखावता' । शालावत्य । शालावत्यौ । शालावता । और्णावत्य'। और्णावत्यौ और्णावताः । वैदभृत्य' । वैदभृत्यौ । वैदभृता' । आभिजित्य । आभिजित्यौ । आभिजिताः । गोत्रग्रहण किम् ? श्रुमत इदं श्रौमतम् । आभिजितो मुहूर्त' । आभिजितः स्थालीपाक । अपत्यप्रत्ययान्तात्स्वार्थिकोऽपत्य एव वर्तते इति तदाश्रय. प्रत्ययो भवति । श्रौमत्यस्यापत्य युवा श्रौमत्यायन । आभिजित्यायन । अत्र 'यञिञ' (६–१–६४) इत्यायनण् । श्रौमत्यस्याय श्रौमतक' । आभिजितक. । अत्र 'गोत्राददण्ड' (६–३–१६८) इत्यादिनाऽकञ् । श्रौमतानां समूह' श्रौमतकम् । आभिजितकम् । अत्र 'गोत्रोक्ष' (३–२–१२) इत्यादिनाऽकञ् । श्रौमत्यस्य सघादि श्रौमतम् । आभिजितम् । अत्र 'सघघोषाङ्कलक्षणेऽञ्यञिञः (६––३–१७१) इत्यण् ॥६८॥

समासान्तः ॥ ७ । ३ । ६९ ॥

अधिकारोऽयमापादपरिसमाप्तेः । अतः परं ये प्रत्ययास्ते समासस्यान्ता अवयवा भवन्ति तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते । प्रयोजनं बहुव्रीह्यव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वसज्ञा' । सुजम्भे सुजम्भानौ स्त्रियौ । अत्रानो बहुव्रीहिग्रहणेन ग्रहणात् डाप्ङीविकल्प' सिद्ध. । उपधुरम् उपशरभम् । अत्रातोऽव्ययीभावग्रहणेन ग्रहणाद्विभक्तीनामम्भावः । द्विधुरी । त्रिधुरी । अत्र द्विगुग्रहणेन ग्रहणान्डीः । वाग्दृषदिनी स्रक्त्वचिनी । अत्र द्वन्द्वग्रहणेन ग्रहणादिन् ॥६९॥

न किमः क्षेपे ॥ ७ । ३ । ७० ॥

निन्दायां य. किंशब्दस्तस्मात् परे ये ऋगादयो यानुपादाय समासान्तो विधास्यते तदन्ताद्वक्ष्यमाणः समासान्तो न भवति । किधूर्या न तथा गुर्वी । किराजा यो न रक्षति । स किसखा योऽभिद्रुह्यति । किगौर्यो न वहति । का कुत्सिता धूरस्य किधू' शकटम् । के कुत्सिते अक्षिणी अस्य किमक्षिर्ब्राह्मणः । किम इति किम् ? कुराज' । दु'सख. । क्षेपे इति किम् ? केषां राजा किराज' । किसखः । किगव. ॥७०॥

नञ्तत्पुरुषात् ॥ ७ । ३ । ७१ ॥

नञ्तत्पुरुषाद्वक्ष्यमाण समासान्तो न भवति । न ऋक् अनृक् । अराजा । असखा । अपन्थाः । अपथमिति पथशब्दस्य यथा कुपथम् । तत्पुरुषादिति किम् ? न विद्यते धूरस्य अधुर शकटम् । अपथोऽयमुदेशः । राज्ञामभावोऽराज वर्तते ॥७१॥

पूजास्वतेः प्राक् टात् ॥ ७ । ३ । ७२ ॥

पूजाया यौ स्वती ताभ्या परे य ऋगादय-स्तदन्तात्समासात् 'बहुव्रीहेः काष्ठे टः' (७–३–१२५) इति टप्रत्ययात्प्राक् य सामासान्तो वक्ष्यते स न भवति । शोभना धू सुधूः । अतिधू । सुराजा । अतिराजा । सुधू शकटम् । अतिधू शकटम् । सुसखा । अतिसखा । सुगौः । अतिगौः पूजाग्रहणं किम् ? अतिक्रान्तो राजानमतिराज. । अतिसख. । अतिगवः । स्वतेरिति किम् ? परमधुरा । परमराज । परमसख । परमगव । प्राक्टादिति किम् ? स्वङ्गुलं काष्ठम् । अत्यङ्गुलं काष्ठम् । सुसक्थः । अतिसक्थ । स्वक्षः । अत्यक्ष ॥७२॥

बहोर्डे ॥ ७ । ३ । ७३ ॥

डे डविषये डप्रसङ्गो यत्र ततो बह्वन्तात्समासान्तो ड. कच् च न भवति । आसन्ना बहवो येषां ते आसन्नबहव. । उपबहव । बहोरिति किम् ? द्वित्राः । उपदशाः । ड इति किम् ? प्रिया बहवोऽस्य प्रियबहुक ॥ ७३ ॥

इच् युद्धे ॥ ७ । ३ । ७४ ॥

युद्धे यः समासो विहितस्तस्मादिच् समासान्तो भवति । केशाकेशि । दण्डादण्डि । मुसलामुसलि । मुष्टामुष्टि । अस्यसि । चकारः 'इच्यस्वरे दीर्घ आच्च' (३–२–७२) इत्यत्र विशेषणार्थ ॥७४॥

द्विदण्ड्यादिः ॥ ७ । ३ । ७५ ॥

द्विदण्डि इत्येवमादय समासा इजन्ता साधवो भवन्ति । द्वौ दण्डावस्मिन् प्रहरणे द्विदण्डि प्रहरति । एवं द्विमुसलि । उभादन्ति उभयादन्ति । उभाबाहु । उभयाबाहु । उभौ हस्तावस्मिन्पाने उभाहस्ति पिबति । एवमुभयाहस्ति । उभापाणि उभयापाणि । उभाञ्जलि । उभयाञ्जलि । उभौ कर्णावस्मिन् श्रवणे उभाकर्णि शृणोति । एवमुभयाकर्णि । अन्ते वासोऽस्मिन्स्थानेऽन्तेवासि तिष्ठति । अन्तेवासी गुरोरिति ताच्छीलिकान्तोऽन्य एव शब्दः । सहितानि पुच्छान्यस्मिन् सरणे सहितपुच्छि धावन्ति । एकः पादोऽस्मिन् गमने एकपदि गच्छति । समानौ पादावस्मिन्सपदि गच्छति । आच्यपादौ आच्यपदि शेते । एवं प्रोह्यपदि हस्तिनं वाहयति । निकुच्य कर्णौ निकुच्यकर्णि धावति । तिष्ठद्गवादित्वादव्ययीभावः । उभाबाहु उभयाबाह्वित्यत्र निपातनादिज्लुपि स्थानिवद्भावादिजन्तत्वेनाव्ययीभावसज्ञा । विभक्त्यलुक् पादस्य पद्भावः समानस्य सभावश्चेत्यादि सर्वं निपातनात् सिद्धम् । क्रियाविशेषणाच्चान्यत्र न भवति । द्वौ दण्डावस्या शालायां । द्विदण्डा । द्विमुसला ॥७५॥

ऋक्पूःपथ्यपोऽत् ॥ ७ । ३ । ७६ ॥

ऋच् पुर् पथिन् अप् इत्येतदन्तात्समासादत् अकारः समासान्तो भवति । ऋचोऽर्धम् अर्धर्चः । ऋचः समीपमुपर्चम् । सप्तर्च सूक्तम् । उच्चारितर्चः । पुर्, श्रिया पू श्रीश्चासौ पूश्चेति वा श्रीपुरम् । पिष्टपुरम् । त्रिपुरम् । स्फीतपुरो देश । पथिन्, जलपथः । स्थलपथ । उपपथम् । प्रतिपथम् । विशालपथं नगरम् । अप्, द्विर्गता आपोऽस्मिन् द्वीपम् । समीपम् । प्रतीपम् । बह्वपं तडागम् । पुरपथशब्दाभ्यां सिद्धे पुर् पथिन् इत्येतयोरुपादनमेतद्विषये प्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । ॥७६॥

धुरोऽनक्षस्य ॥ ७ । ३ । ७७ ॥

धुरन्तात्समासादत समासान्तो भवति सा-चेद्धू. अक्षसबन्धिनी न भवति । राज्यधुरा । रणधुरा ।

द्विधुरी त्रिधुरी । उपधुरम् । महाधुरं शकटम् । अनक्षस्येति किम् ? अक्षधूः दृढधूरक्षः ॥७७॥

संख्यापाण्डूदक्कृष्णाद्भूमेः ॥ ७ । ३ । ७८ ॥

संख्यावाचिभ्यः पाण्डु उदच् कृष्ण इत्येतेभ्यश्च नामभ्यः परो यो भूमिशब्दस्तदन्तादत्समासान्तो भवति । द्वयोर्भूम्योः समाहारो द्विभूमम् । त्रिभूमम् । द्वे भूमी अस्य द्विभूमः त्रिभूमः प्रासादः । पाण्डुर्भूमिः पाण्डुभूमम् । पाण्डुभूमो देशः । उदीची भूमिः उदग्भूमम् उदग्भूमो देशः । कृष्णा भूमिः कृष्णभूमम् । कृष्णभूमो देशः । भूमोऽसंख्यात एकार्थे इति पाण्डुभूमादेर्नपुंसकत्वम् । संख्यादिभ्य इति किम् ? सर्वभूमिः ॥७८॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ७ । ३ । ७९ ॥

उपसर्गात् धातुयोगे यः प्रादिरुपसर्गसंज्ञां लभते तस्मात्परादध्वनोऽत् समासान्तो भवति । प्रगतमध्वानं प्राध्वं शकटम् । प्राध्वो रथः । उपक्रान्तमध्वानमुपाध्वम् । निरध्वम् । अत्यध्वम् ॥७९॥

समवान्धात्तमसः ॥ ७ । ३ । ८० ॥

सम् अव अन्ध इत्येतेभ्यः परो यस्तमस्शब्दस्तदन्तात्समासादत् समासान्तो भवति । सततं तमः सततं तमसा सततं तमोऽस्मिन्निति वा सतमसम् । अवहीनं तमोऽवहीनं तमसा अवहीनं तमोऽस्मिन्निति वा अवतमसम् । अन्धं करोतीत्यन्धम् । अन्धं च तत्तमश्च अन्धं तमोऽस्मिन्निति वा अन्धतमसम् । अन्धश्च तमश्चेति अन्धतमसम् अन्धतमसे वा ॥८०॥

तप्तान्ववाद्रहसः ॥ ७ । ३ । ८१ ॥

रह इति अप्रकाश्यं विजनं वा । तप्त अनु अव इत्येतत्पूर्वो यो रहस् शब्दस्तदन्तात्समासादत्समासान्तो भवति । तप्तं तप्ताय इवानधिगम्यं रहः तप्तरहसम् । तप्तं रहोऽस्येति तप्तरहसः । अनुगतं रहोऽनुगतं रहसा वा अनुरहसम् । अनुगतं रहोऽस्येति अनुरहसः । अवहीनं रहोऽवहीनं रहसा वा अवरहसम् । अवहीनं रहोऽस्येत्यवरहसः ॥८१॥

प्रत्यन्ववात्सामलोम्नः ॥ ७ । ३ । ८२ ॥

प्रति अनु अव इत्येतेभ्यः परौ यौ सामन्लोमन्शब्दौ तदन्तात्समासादत्समासान्तो भवति । प्रतिगतं साम प्रतिसामम् । प्रतिगतं सामास्य प्रतिसामः । एवमनुसामम् अनुसामः । अवसामम् अवसामः । प्रतिलोमम् प्रतिलोमः । अनुलोमम् अनुलोमः । अवलोमम् अवलोमः । अव्ययीभावे तु परत्वाद्विकल्पः । साम साम प्रति साम्नोऽभिमुखं वा प्रतिसाम प्रतिसामम् । साम सामानु साम्नः समीपं साम्ना तुल्यायामं वा अनुसाम अनुसामम् । एवं प्रतिलोम प्रतिलोमम् । अनुलोम अनुलोमम् । प्रत्यन्ववादिति किम् ? निःषाम वचनम् । निर्लोमा पुरुषः । सामलोम्न इति किम् ? प्रतिकर्म ॥८२॥

ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चसः ॥ ७ । ३ । ८३ ॥

ब्रह्मन् हस्तिन् राजन् पल्य इत्येतेभ्यः परो यो वर्चस्शब्दस्तदन्तात्समासादत्समासान्तो भवति । वर्चस्तेजो बलं वा । ब्रह्मणो वर्चः ब्रह्मवर्चसम् । एवं हस्तिवर्चसम् । राजवर्चसम् । पल्यवर्चसम् । पल्यं कटकृतं पलालवर्तिकृतं वा धान्यभाजनम् । हस्तिविधा वा । ब्रह्मादिभ्य इति किम् ? नृपाः सोमार्कवर्चसः । कथं त्विषिमान् राजवर्चस्वीति । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । एतच्च 'ऋक्पूःपथ्यपोऽत्'—(७–३–७६) इति निर्देशात्सिद्धम् ॥ ८३ ॥

प्रतेरुरसः सप्तम्याः ॥ ७ । ३ । ८४ ॥

प्रतिशब्दात्परो य उरस्शब्दः सप्तम्यन्तस्तदन्तात्समासादत्समासान्तो भवति । उरसि वर्तते प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । उरसि प्रतिष्ठितं प्रत्युरसम् । 'प्रात्यव'—(३–१–४७) इत्यादिना तत्पुरुष । सप्तम्या इति किम् ? प्रतिगतमुरः उरः प्रति वा प्रत्युरः ॥ ८४ ॥

अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे ॥ ७ । ३ । ८५ ॥

अक्षिशब्दान्तात्समासादत्समासान्तो भवति अप्राण्यङ्गे—न चेत् सोऽक्षिशब्दः प्राण्यङ्गे वर्तते । लवणस्याक्षि लवणमक्षीवेति वा लवणाक्षम् । पुष्कराक्षम् । गवाक्षः । रुद्राक्षम् । महिषाक्षो गुग्गुल । कचराक्षमश्वानां मुखप्रच्छादनं वहुच्छिद्रकम् । अप्राण्यङ्ग इति किम् ? अजाक्षि । उपाक्षि । वामाक्षि ॥ ८५ ॥

संकटाभ्याम् ॥ ७ । ३ । ८६ ॥

स कट इत्येतत्पूर्वादक्षिशब्दादत्समासान्तो भवति । संगतमक्ष्णा समीपमक्ष्णो वा समक्षम् । कटस्याक्षि कटाक्षः । प्राण्यङ्गार्थं वचनम् ॥ ८६ ॥

प्रतिपरोऽनोरव्ययीभावात् ॥ ७ । ३ । ८७ ॥

प्रति परस् अनु इत्येतत्पूर्वो योऽक्षिशब्दस्तदन्तादव्ययीभावसमासादत्समासान्तो भवति । अक्षिणी प्रति प्रत्यक्षम् । परसमानार्थः परस्शब्दोऽव्ययम् । अक्ष्णोः परं परोक्षम् । अत्ययेऽव्ययीभावः । अक्ष्णः समीपमन्वक्षम् । कथं प्रत्यक्षोऽर्थः परोक्षः काल इत्यादेरव्ययीभावस्य सत्त्ववचनता । अभ्रादेराकृतिगणत्वादप्रत्ययेन भविष्यति ॥ अक्षशब्देनेन्द्रियपर्यायेण सिद्धे प्रत्यादिभ्यः परस्याक्षिशब्दस्याव्ययीभावे प्रयोगो मा भूदिति वचनम् ॥ ८७ ॥

अनः ॥ ७ । ३ । ८८ ॥

अन्नन्तादव्ययीभावादत्समासान्तो भवति । उपराजम् । उपतक्षम् । अध्यात्मम् । प्रत्यात्मम् ॥८८॥

नपुंसकाद्वा ॥ ७ । ३ । ८९ ॥

अन्नन्तं यन्नपुंसकं तदन्तादव्ययीभावादत्समासान्तो वा भवति । उपचर्मम् । उपचर्म । प्रतिकर्मम् प्रतिकर्म । प्रतिसाम । प्रतिसामम् । अनुलोम । अनुलोमम् । प्रतिलोम । प्रतिलोमम् । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥ ८९ ॥

गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायण्यपञ्चमवर्ग्याद्वा ॥ ७ । ३ । ९० ॥

गिरि नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येतच्छब्दान्तात्पञ्चमरहिता ये वर्ग्यास्तदन्ताच्चाव्ययीभावात्समासादत्समासान्तो भवति वा । गिरेरन्तः अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि । गिरेः समीपमुपगिरम् । उपगिरि । एवमुपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि । अपञ्चमवर्ग्य, उपस्रुचम् उपस्रुक् । अधिस्रजम् । अधिस्रक् । उपैडविडम् । उपैडविड् । प्रतिमरुतम् । प्रतिमरुत् । उपदृषदम् । उपदृषद् । उपसमिधम् । उपसमित् । उपककुभम् । उपककुब् ॥ ९० ॥

संख्याया नदीगोदावरीभ्याम् ॥७ । ३ । ९१॥

संख्यावाचिनः परौ यौ नदीगोदावरीशब्दौ तदन्तादव्ययीभावसमासादत्समासान्तो भवति । पञ्च नद्यः पञ्चनदम् । सप्तनदम् । द्विगोदावरम् । त्रिगोदावरम् । संख्याया इति किम् ? उपनदि । अव्ययीभावादित्येव । एकनदी । इह नदीग्रहणं नित्यार्थम् ॥ ९१ ॥

शरदादेः ॥ ७ । ३ । ९२ ॥

शरदाद्यन्तादव्ययीभावसमासादत्समासान्तो

भवति । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपत्यदम् । प्रतित्यदम् । शरद् त्यद् तद् यद् कियत् हिरुक् हिमवत् उपसद् सदस् अदस् अनस् मनस् विपाश् दिश् दृश् विश् उपानह् अनडुह् चतुर् दिव् । अत्रापञ्चमवर्ग्यान्तपाठो नित्यार्थ । अव्ययीभावादित्येव । परशरद् ॥९२

जराया जरस् च ॥ ७ । ३ । ९३ ॥

जराशब्दान्तादव्ययीभावसमासादत्समासान्तो भवति तत्सनियोगे च जराशब्दस्य जरसादेशः ॥ उपजरसम् । प्रतिजरसम् ॥ ९३ ॥

सरजसोपशुनानुगवम् ॥ ७ । ३ । ९४ ॥

सरजस उपशुन अनुगव इत्येतेऽव्ययीभावा अदन्ता निपात्यन्ते । सह रजसा सरजसमभ्यवहरति । साकल्येऽव्ययीभावः । शुनः समीपे उपशुनं तिष्ठति । अत्र निपातनाद्ध्रस्योत्वम् । गामन्वायतमनुगवम् । 'दैर्घ्येऽनु' (३–१–३४) इत्यव्ययीभावः । दैर्घ्यादन्यत्र न भवति । गवा पश्चादनुगु यानम् ॥ ९४ ॥

जातमहद्वृद्धादुक्ष्णः कर्मधारयात् ॥७ । ३ । ९५॥

जातमहद्वृद्ध इत्येतेभ्यः परो य उक्षन्शब्दस्तदन्तात्कर्मधारयादत्समासान्तो भवति । जातश्चासावुक्षा च जातोक्ष । महोक्ष । वृद्धोक्षः । जातादिभ्य इति किम् ? परमोक्षा । उत्तमोक्षा । उक्ष्ण इति किम् ? महाश्वः । कर्मधारयादिति किम् ? जातस्योक्षा जातोक्षा । महदुक्षा । वृद्धोक्षा ॥ ९५ ॥

स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च ॥ ७ । ३ । ९६ ॥

स्त्रीशब्दात्परो यः पुम्स्शब्दस्तदन्ताद् द्वन्द्वात्कर्मधारयाच्चात् समासान्तो भवति । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंस स्त्रीपुंसौ स्त्रीपुंसाः । कर्मधारयात् स्त्री चासौ पुमांश्च स्त्रीपुंसः शिखण्डी । स्त्रीपुंस विद्धि राक्षसम् । द्वन्द्वाच्चेति किम् ? स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमान् ॥९६॥

ऋक्सामर्ग्यजुषधेन्वनडुहवाङ्मनसाहोरात्ररात्रिंदिवनक्तंदिवाहर्दिवोर्वष्ठीवपदष्ठीवाक्षिभ्रुवदारगवम् ॥ ७ । ३ । ९७ ॥

ऋक्सामादयो द्वन्द्वा अत्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । ऋक् च साम च ऋक्सामे । ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषमधीयानान् । धेनुश्च अनड्वांश्च धेन्वनडुहौ । धेन्वनडुहाः । असमाहारार्थं धेन्वनडुहग्रहणम् । समाहारे तूत्तरेणैव सिद्धम् । वाक् च मनश्च वाङ्मनसे । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः । पुण्याविमावहोरात्रौ । रात्रिश्च दिवा च रात्रिंदिवम् । रात्रिंदिवानि पश्यति । निपातनात्पूर्वपदस्य मोऽन्तः । नक्तं च दिवा च नक्तंदिवम् । अत्रापि मोऽन्तः । अहश्च दिवा च अहर्दिवम् । पर्याययोरपि वीप्सायां द्वन्द्वो निपातनात् । अहरहरित्यर्थः । रात्रिपर्यायोऽत्रान्यतर इत्येके । अहर्निशमित्यर्थः । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् । निपातनादन्त्यस्वरादिलोपः । पादौ चाष्ठीवन्तौ च पदष्ठीवम् । अत्र पद्भावश्च । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । अत्र भ्रूशब्दस्य निपातनादुवादेशोऽक्षिदारशब्दयोश्च पूर्वनिपातः । द्वन्द्वादित्येव । ऋक् साम यस्य ऋक्सामा मुग्धः । ऋग्यजुर्यस्य स ऋग्यजुः । धेनोरनड्वान् धेन्वनड्वान् ॥ ९७ ॥

चवर्गदषहः समाहारे ॥ ७ । ३ । ९८ ॥

चवर्गदकारषकारहकारान्ताद् द्वन्द्वात्समाहारेऽर्थे वर्तमानादत्समासान्तो भवति । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । वाक् च समुच्च वाक्समुच्छम् । श्रीस्रजम् । द, समिद्दृषदम् । सपद्विपदम् । ष, वाक्त्विषम् । वागुविप्रुषम् । ह, छत्रोपानहम् । गो-

गोदुहम् । समासान्तत्वेन प्रत्ययस्य द्वन्द्वावयवत्वात् छत्रोपानहिनीति द्वन्द्वलक्षणो मत्वर्थीय इन् भवति । चवर्गदषह इति किम्? दृषत्समित् । यकृन्मेदः । समाहारे इति किम्? प्रावृट्शरद्भ्याम् । अश्वानडुद्भ्याम् । द्वन्द्वादित्येव । पञ्च वाचः समाहृताः पञ्चवाक् ॥९८॥

द्विगोरन्नह्नोऽट् ॥ ७ । ३ । ९९ ॥

अन्नन्तादहन्शब्दान्ताच्च द्विगोः समाहारे वर्तमानादट् समासान्तो भवति । पञ्च तक्षाणः समाहृताः पञ्चतक्षी । पञ्चतक्षम् । दशोक्षी । दशोक्षम् । शतराजी । शतराजम् । द्व्यहः । त्र्यहः । द्विगोरिति किम्? समाहृतास्तक्षाणः सतक्षाणः । समाहृतान्यहानि समह्नाः । 'सर्वांशसंख्याव्ययात्' (७–३–११८) इत्यट् । समाहार इत्येव । द्वाभ्यामुक्षभ्यां क्रीतः द्व्युक्षा । त्र्युक्षा । द्वयोरह्नोर्भवः द्व्यह्नः । त्र्यह्नः । अन्नन्तत्वेनैव सिद्धेऽह्न इदमह्विधानं समाहारे 'सर्वांशसंख्याव्ययात्' (७–३–११८) इति परस्याप्यटो बाधनार्थम् । तस्मिन् हि सत्यह्नादेशः स्यात् ॥९९॥

द्वित्रेरायुषः ॥ ७ । ३ । १०० ॥

द्वित्रि इत्येताभ्यां परो य आयुष्शब्दस्तदन्तात् द्विगोः समाहारे वर्तमानादट् समासान्तो भवति । द्वयोरायुषोः समाहारो द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । द्वित्रेरिति किम्? चतुरायुः । समाहारे इत्येव । द्व्यायुःप्रियः त्र्यायुःप्रियः ॥१००॥

वाञ्जलेरलुकः ॥ ७ । ३ । १०१ ॥

द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात् द्विगोरट् समासान्तो वा भवति न चेत्स द्विगुस्तद्धितलुगन्तो भवति । द्वयोरञ्जल्योः समाहारः द्व्यञ्जलम् । द्व्यञ्जलि । त्र्यञ्जलम् । त्र्यञ्जलि । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यामागतं द्व्यञ्जलमयम् । द्व्यञ्जलिमयम् । द्व्यञ्जलरूप्यम् । द्व्यञ्जलिरूप्यम् । त्र्यञ्जलमयम् । त्र्यञ्जलिमयम् । त्र्यञ्जलरूप्यम् । त्र्यञ्जलिरूप्यम् । द्वावञ्जली प्रियौ यस्य द्व्यञ्जलप्रियः द्व्यञ्जलिप्रियः । त्र्यञ्जलप्रियः त्र्यञ्जलिप्रियः । अलुक इति किम्? द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः द्व्यञ्जलिर्घटः । त्र्यञ्जलिर्घटः । द्विगोरित्येव । द्वयोरञ्जलिः द्व्यञ्जलिः । त्र्यञ्जलिः । द्वावञ्जली अस्य द्व्यञ्जलिकः । त्र्यञ्जलिकः । नित्योऽयं विधिरित्येके ॥१०१॥

खार्या वा ॥ ७ । ३ । १०२ ॥

पृथग्योगाद् द्वित्रेरिति निवृत्तम् । खारीशब्दान्तात् द्विगोरलुकोऽट् समासान्तो वा भवति । द्विखारम् । पक्षे 'क्लीबे' (२–४–९७) इति ह्रस्वत्वे द्विखारि । केचिदत्र पुंस्त्वमपीच्छन्ति । तन्मते 'गोश्चान्ते' — (२–४–९५) इत्यादिना ह्रस्वत्वे द्विखारिः । स्त्रीत्वमप्यन्ये । तन्मते पूर्ववद्ध्रस्वत्वे 'इतोऽक्त्यर्थात्' (२–४–३२) इति ङ्या च द्विखारी । एवं पञ्चखारम् पञ्चखारी । द्विखारमयम् । द्विखारीमयम् । पञ्चखाररूप्यम् । पञ्चखारीरूप्यम् । द्विखारप्रियः । द्विखारीप्रियः । पञ्चखारधनः । पञ्चखारीधनः । द्विगोरित्येव । उपखारि । अधिखारि । अलुक इत्यस्य प्रत्युदाहरणं नास्ति विशेषाभावात् । यतस्तद्धितलुक्यडभावेऽपि 'ङ्यादेः'–(२–४–९४) इत्यादिना ङीलुकि पुन्नपुंसकयोः द्विखारः द्विखारम्, स्त्रियां तु 'परिमाणात्तद्धितलुकि'—(२–३–२३) इत्यादिना ङीप्रत्यये द्विखारीति भवति । एतच्च त्रैरूप्यमट्यपि भवति । इदन्तात् ङ्या खारीत्येके । तदा तु अस्त्येव विशेषः ॥१०२॥

वार्धाच्च ॥ ७ । ३ । १०३ ॥

अर्धशब्दात्परो यः खारीशब्दस्तदन्ताच्च समासादलुकोऽट् समासान्तो वा भवति। 'समेंऽशेऽर्धे नवा' (३--१--५४) इत्यर्धशब्दे यः प्रतिपदं समास उक्तस्तत्रायं विधिः। अर्धं खार्याः अर्धखारम् अर्धखारी। विधानसामर्थ्यादडन्तस्य न स्त्रियां वृत्तिः। चकारो द्विगोरनुकर्षणार्थः। तेनोत्तरत्र द्वयमप्यनुवर्तते ॥१०३॥

नावः ॥ ७ । ३ । १०४ ॥

अर्धशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्तात्समासात् द्विगोश्च नौशब्दान्तादलुकोऽट् सामासान्तो भवति। अर्धं नावः अर्धनावम् अर्धनावी। द्विगोः, द्विनावम्। पञ्चनावम्। द्विनावमयम्। पञ्चनावमयम्। द्विनावरूप्यम्। पञ्चनावरूप्यम्। द्विनावप्रियः। द्विनावधन.। अलुक इत्येव। द्वाभ्यां नौभ्यां क्रीतः द्विनौ। पञ्चनौः। द्विगोरित्येव। द्वयोर्नौः द्विनौः। अर्धादित्येव। राजनौः। परमनौः। टकारो ड्यर्थः। अर्धनावम् अर्धनावीति हि स्त्रीनपुंसकयोर्दृश्यते ॥१०४॥

गोस्तत्पुरुषात् ॥ ७ । ३ । १०५॥

गोशब्दान्तात्तत्पुरुषादलुकोऽट् सामासान्तो भवति। राज्ञो गौ राजगवः। राजगवी। पुंगवः। स्त्रीगवी। अतिगवः। अतिगवी। पञ्चगवम्। दशगवम्। पञ्चगवमयम्। पञ्चगवरूप्यम्। पञ्चगवधन। दशगवधनः। दशगवप्रियः। तत्पुरुषादिति किम्? चित्रगुः। अलुक इत्येव। पञ्चभिर्गोभि क्रीत. पञ्चगु. ॥१०५॥

राजन्सखेः ॥ ७ । ३ । १०६ ॥

अलुक इति निवृत्तम् पृथग्योगात्। राजन् सखि इत्येतदन्तात्तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति। देवानां राजा देवराजः। महांश्चासौ राजा च महाराजः। अतिक्रान्तो राजानमतिराजः। अतिराजी। पञ्चानां राज्ञां समाहारः पञ्चराजी। दशराजी। पञ्चभी राजभिः क्रीतः पञ्चराजः। पञ्चराजी। पञ्चराजप्रियः। सखि, राजसखः। महासखः। अतिसखः। अतिसखी। पञ्चसखम्। दशसखम्। पञ्चसखः। पञ्चसखी। पञ्चसखप्रियः। राजन्निति नान्तनिर्देशादनकारान्तान्न भवति। मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी। विद्याराज्ञी। महाराज्ञी। सखीशब्दात्वटि सत्यसति वा न रूपभेदः ॥१०६॥

राष्ट्राख्याद्ब्रह्मणः ॥ ७ । ३ । १०७ ॥

राष्ट्रवाचिनः परो यो ब्रह्मन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति। सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः। यः सुराष्ट्रे वसति स सौराष्ट्रिको ब्राह्मण इत्यर्थः। एवमवन्तिब्रह्मः। काशिब्रह्मः। राष्ट्राख्यादिति किम्? देवब्रह्मा नारदः। आख्याग्रहणं राष्ट्रवाच्यर्थम् ॥१०७॥

कुमहद्भ्यां वा ॥ ७ । ३ । १०८ ॥

कु महदित्येताभ्यां परो यो ब्रह्मन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाद्वाट् समासान्तो भवति। पापो ब्रह्मा कुब्रह्मा कुब्रह्मः। महान् ब्रह्मा महाब्रह्मः महाब्रह्मा। पापो महांश्च ब्राह्मण एवमुच्यते ॥१०८॥

ग्रामकौटात्तक्ष्णः ॥ ७ । ३ । १०९ ॥

ग्राम कौट इत्येताभ्यां परो यस्तक्षन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति। ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः। ग्रामसाधारण इत्यर्थः। कुटी शाला तस्यां भवः कौटः कौटस्तक्षा कौटतक्षः। स्वापणशालाया यः कर्म करोति स्वतन्त्रो न कस्यचित्प्रतिबद्ध इत्यर्थः। ग्रामकौटादिति किम्? राजतक्षा। तत्पुरु-

षादित्येव । ग्रामश्च तक्षा च ग्रामतक्षाणौ । कौटस्तक्षास्य कौटतक्षा ॥१०९॥

गोष्ठातेः शुनः ॥ ७ । ३ । ११० ॥

गोष्ठ अति इत्येताभ्यां परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्व । अतिक्रान्तः श्वानम् अतिश्वो वराहः अतिजवन इत्यर्थ । अतिश्वः सेवकः । सुष्ठु स्वामिभक्त इत्यर्थ । अतिश्वी सेवा ।अतिनीचेत्यर्थः ॥११०॥

प्राणिन उपमानात् ॥ ७ । ३ । १११ ॥

प्राणिवाचिन उपमानात्परो य श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । व्याघ्र इव व्याघ्रः स चासौ श्वा च व्याघ्रश्व । 'उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ' (३—१—१०२) इति समासः । अत एव वचनात् श्वन्शब्दस्य परनिपातः । मयूरव्यंसकादित्वाद्वा समास. । एवं सिहश्वः । वृकश्वः । प्राणिन उपमानादिति पूर्वपदविज्ञानादिह न भवति । वानरः श्वेव वानरश्वा । प्राणिन इति किम् ? फलकमिव श्वा फलकश्वा । उपमानग्रहणं किम् ? देवदत्तश्वा । प्राणी उपमानभूतो यः श्वा शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषादिच्छन्त्येके । व्याघ्रः श्वेव व्याघ्रश्वः । एवं सिहश्व । वृकश्वः । पुरुषश्वः । तन्मते वानरश्वेत्यत्र समासान्तविधेरनित्यत्वान्न भवति ॥१११॥

अप्राणिनि ॥ ७ । ३ । ११२ ॥

पूर्वसूत्रे उपमानादिति पूर्वपदस्य विशेषणम् इह तु शुनः । अप्राणिनि वर्तते य उपमानवाची श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । श्वेव श्वा आकर्षश्चासौ श्वा च आकर्षश्वः । एव फलकश्व । शकटश्व. । अप्राणिनीति किम् ? वानर श्वेव वानरश्वा । उपमानादित्येव आकर्षे श्वा आकर्षश्वा । कुक्कुरवच्छारेऽपि श्वन्शब्दो रूढो नोपमानम् । तत्राप्युपमानादेव वर्तत इत्येके । तन्मते आकर्षश्व इत्येव भवति । केचित्तूपमानादिति नापेक्षन्ते तन्मते आकर्षे श्वा आकर्षश्वः शकटश्व इत्येव भवति । अन्ये तूपमानादप्राणिनीति एकमेव योगमारभन्ते । तन्मते व्याघ्रश्व इत्यादि न भवति ॥११२॥

पूर्वोत्तरमृगाच्च सक्थ्नः ॥ ७ । ३ । ११३ ॥

पूर्वोत्तरमृग इत्येतेभ्य उपमानवाचिनश्च शब्दात्परो यः सक्थिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । पूर्वं सक्थि सक्थ्नः पूर्वं वा पूर्वसक्थम् । एवमुत्तरसक्थम् । मृगस्य सक्थि मृगसक्थम् । उपमानात्, फलकमिव फलकम् फलकं च तत् सक्थि च फलकसक्थम् । व्याघ्रश्वादिवत्समासः पूर्वशब्दान्नेच्छन्त्येके । कुक्कुटादपीच्छन्त्यन्ये । कुक्कुटसक्थम् ॥११४॥

उरसोऽग्रे ॥ ७ । ३ । ११४ ॥

अग्रं मुखं प्रधानं वा तत्र वर्तमानो य उरस्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । अश्वाश्च ते उरश्च अश्वोरसं दृश्यते । सेनाया अश्वा मुखमित्यर्थ. । अश्वानामुरः अश्वोरसं वर्जयेत् । अश्वानां मुखमग्रदेशमित्यर्थः ॥ आश्वानामुर अश्वोरसम् । अश्वानां प्रधानमित्यर्थः । एवं हस्त्युरसम् । रथोरसम् । अग्र इति किम् ? अश्वोरस्यावर्तः ॥ ११४ ॥

सरोऽनोऽश्मायसो जातिनाम्नोः ॥ ७ । ३ । ११५ ॥

सरस् अनस् अश्मन् अयस् इत्येतदन्तात्तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति जातावभिधेयायां नाम्नि च च विषये । इद च यथासभवं विशेषणम् । जातसर-

सम् । मण्डूकसरसम् । एवंनाम्नी सरसी । मण्डूकसरसमिति जातिरित्येके । उपानसमिति अन्नविशेषस्य सञ्ज्ञा जातिर्वा । महानसं पाकस्थानस्य संज्ञा । राज्ञ उपस्थितमित्येके । गोनसं जातिः । स्थूलाश्म अमृताश्म' कनकाश्मा । अश्मजातिविशेषा एते । पिण्डाश्म' सञ्ज्ञा जातिर्वा । कालायसम् लोहितायसम् तीक्ष्णायसम् । अयोजातिविशेषा एते । लोहितायसमिति नामेत्येके । जातिनाम्नोरिति किम् ? परमसर । सदन' । सदश्मा । कथं बिन्दुसर' बकसर इति । नैषा संज्ञा । । रूढ्या ह्यत्र संज्ञाविज्ञानं शूर्पनखीवत् ॥ ११५ ॥

अह्नः ॥ ७ । ३ । ११६ ॥

अहन्शब्दान्तात्तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । परमाह. । उत्तमाहः एकाहम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥ ११६ ॥

संख्यातादह्नश्च वा ॥ ७ । ३ । ११७ ॥

संख्यातशब्दात्परो योऽहन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति तस्य चाहन्शब्दस्याह्नादेशो वा भवति । संख्यातमह. संख्यताह्न सख्याताह' । अह्नादेशार्थं वचनम् । अट् तु पूर्वेणैव सिद्ध' । चकार उत्तरत्राह्नादेशस्याट्संनियोगशिष्टत्वार्थं । अन्यथा ह्यटोऽपवादोऽह्नादेशो विज्ञायेत । तथा च स्त्रिया डीर्न स्यात् ॥ ११७ ॥

सर्वांसंशख्याव्ययात् ॥ ७ । ३ । ११८ ॥

सर्वशब्दादंश एकदेशस्तद्वाचिभ्य संख्यावाचिभ्योऽव्ययेभ्यश्च परो योऽहन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति तस्य चाहन्शब्दस्य नित्यमह्नादेशो भवति । सर्वमह' सर्वाह्न. । अंश, पूर्वाह्न' । अपराह्न । मध्याह्न । सायाह्न । सख्या, द्वयोरह्नोर्भव द्व्यह्न पट । षर्द्वी अष्टका । एवं त्र्यह्न. । त्र्यही । द्वे अहनी प्रिये यस्य स द्व्यह्नप्रिय । त्र्यह्नप्रियः । द्वे अहनी जातस्य द्व्यह्नजात. । त्र्यह्नजात । अव्यय, अत्यह्नः । अत्यह्नी कथा । निरह्न । निरह्नी वेला । व्यह्न. । व्यह्नी ॥ ११८ ॥

संख्यातैकपुण्यवर्षादीर्घाच्च रात्रेरत्
॥ ७ । ३ । ११९ ॥

संख्यात एक पुण्य वर्षा दीर्घ इत्येतेभ्यश्चकारात्सर्वांशादिभ्यश्च परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादत् समासान्तो भवति । सख्याता रात्रि' संख्यातरात्रः । एकरात्रः । पुण्यरात्रः । वर्षाणा रात्रि वर्षारात्रः दीर्घरात्र' । सर्वरात्र' । अंश, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । अर्धरात्र' । द्वितीयरात्र । संख्या, द्वयो रात्र्योः समाहार' द्विरात्रः । त्रिरात्रः । द्वयो रात्र्योर्भवः द्विरात्र' । द्विरात्रा । त्रिरात्र. । त्रिरात्रा । द्विरात्रप्रिय' । त्रिरात्रप्रिय' । द्विरात्रजात. । त्रिरात्रजात. । अव्यय, अतिरात्रः । अतिरात्रा । नीरात्र । नीरात्रा । एकग्रहणं सख्याग्रहणेनानेनैकस्याग्रहणार्थम् । तेन पूर्वसूत्रे सख्याशब्देनैकस्याग्रहणम् । एकमह' एकाहम् । अटि प्रकृतेऽत्विधान स्त्रिया ङ्यभावार्थम् ॥ ११९ ॥

पुरुषायुषद्विस्तावत्रिस्तावम् ॥ ७ । ३ । १२० ॥

एतेऽत्प्रत्ययान्तास्तत्पुरुषा निपात्यन्ते । पुरुष स्यायु. पुरुषायुषम । द्विस्तावती द्विस्तावा । त्रिस्तावा वेदि' । वेद्यामनयो प्रयोग । अतीशब्दलोपो निपातनात् । प्रकृतौ यावती वेदिस्तावती द्विगुणा त्रिगुणा वा कस्यांचिद्विकृतौ भवति । प्रकृतिविकृती यागविशेषौ । अन्यत्रापि दृश्यते । द्विस्तावोऽग्नि' । त्रिस्तावोऽग्नि ॥ १२० ॥

श्वसो वसीयसः ॥ ७ । ३ । १२१ ॥

श्वस परो यो वसीयस्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषा-

दत्समासान्तो भवति । वसुमच्छब्दादीयसौ मतोरन्त्यस्वरादेश्च लोपे वसीय । शोभनं वसीय' श्वोवसोयस कल्याणम् ॥ १२१ ॥

निसश्च श्रेयसः ॥ ७ । ३ १२२ ॥

निस्शब्दात् श्वस्शब्दाच्च परो यः श्रेयस्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादत् समासान्तो भवति । निश्चित श्रेयः नि'श्रेयस निर्वाणम् । शोभनं श्रेयः श्व'श्रेयसम् ॥ १२२ ॥

नञव्ययात्संख्याया डः ॥ ७ । ३ । १२३

नञोऽव्ययाच्च परो य' सख्याशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषात् ड. समासान्तो भवति । न दश अदशाः । अनवाः । न्यूना दश न्यूना नव इत्यर्थ' । नञ्पूर्वोऽय वैकल्ये दृश्यते । अव्यय, निर्गतस्त्रिशतोऽङ्गुलिभ्य' निस्त्रिशः खड्गः । निस्त्रिश इव क्रूरकर्मा निस्त्रिशः खलः । त्रिशतो निर्गतानि निस्त्रिशानि वर्षाणि । निस्त्रिशान्यहानि । निश्चत्वारिशानि । निष्पञ्चाशानि । नञव्ययादिति किम् ? गोत्रिशत् । नञ्ग्रहणं'नञ्तत्पुरुषात्' (७–३–७१) इति प्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवार्थम् । सख्याया इति किम् ? नि'शक्रत् । तत्पुरुषादित्येव । न विद्यन्ते त्रयो यस्य सोऽत्रिः । शोभनास्त्रयो यस्य सुत्रिः । निर्गतास्त्रिशदस्य निस्त्रिशत् । डित्वमन्त्यस्वरादिलोपार्थम् ॥ १२३ ॥

संख्याव्ययादङ्गुलेः ॥ ७ । ३ । १२४ ॥

सख्याया अव्ययाच्च परो योऽङ्गुलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषात् ड. समासान्तो भवति । द्वयोरङ्गुल्यो' समाहारः व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य मात्रट् तस्य लुप् । ततः समासान्तः । व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । व्यङ्गुलप्रिय । त्र्यङ्गुलप्रियः । अव्यय, निरङ्गुलम् । अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषादित्येव । उपाङ्गुलि । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । अनङ्गुलि' पुरुषः । कथमात्माङ्गुलं प्रमाणाङ्गुलम् उत्सेधाङ्गुलमिति ? अङ्गुलशब्दः प्रमाणवाची प्रकृत्यन्तरम् । यथा 'स्वेनाङ्गुलप्रमाणेनाङ्गुलानां शतं पुमान्' । हस्तोऽङ्गुलविंशत्येति ॥ १२४ ॥

बहुव्रीहेः काष्ठे टः ॥ ७ । ३ । १२५ ॥

अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः काष्ठे वर्तमानात् टः समासान्तो भवति । द्वे अङ्गुली यस्य व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलम् पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यकण्टकादीनां विक्षेपणकाष्ठमेवमुच्यते । बहुव्रीहेरिति किम् ? उपाङ्गुलि । अत्यङ्गुला यष्टिः । काष्ठ इति किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । अङ्गुलेरिति निर्देशादङ्गुलीशब्दान्तान्न भवति । द्वावङ्गुलीसदृशावयवौ यस्य तत् व्यङ्गुलीकम् दारु । 'न कचि' (२–४–१०४) इति ह्रस्वाभावः । टकारो ङ्यर्थः । दीर्घाङ्गुली । तीक्ष्णाङ्गुली यष्टिः ॥ १२५ ॥

सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे ॥ ७ । ३ । १२६ ॥

स्वाङ्गवाची य' सक्थिशब्दोऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद् बहुव्रीहेष्ट' समासान्तो भवति । दीर्घे सक्थि यस्य दीर्घसक्थः । दीर्घसक्थी । गौरसक्थः । गौरसक्थी । विशालाक्षः । विशालाक्षी । कमलाक्ष' । कमलाक्षी । स्वक्षः । स्वक्षी । सक्थ्यक्ष्ण इति किम् ? सुबाहुः । दीर्घजानुः । स्वाङ्ग इति किम् ? दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलास्थिरिक्षु' । बहुव्रीहेरित्येव । परमसक्थि । सदक्षि ॥ १२६ ॥

द्वित्रेर्मूर्ध्नो वा ॥ ७ । ३ । १२७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यां परो यो मूर्धन्शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेष्ट' समासान्तो वा भवति । द्विमूर्धः । द्विमूर्धा । त्रिमूर्ध' । द्विमूर्धी स्त्री । बहुव्रीहेरित्येव । द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा ॥ १२७ ॥

प्रमाणीसंख्याड्डः ॥ ७ । ३ । १२८ ॥

प्रमाणीशब्दान्तात्सख्यावाचिशब्दान्ताच्च वहुव्रीहेर्ड समसान्तो भवति । स्त्री प्रमाणी येषा ते स्त्रीप्रमाणा' कुटम्बिनः । भार्याप्रमाणा' श्रेणयः । कल्याणी प्रमाण्यस्य कल्याणप्रमाण । सख्या, द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा' । पञ्चषाः । द्विदशाः त्रिदशाः । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । उपदशा' । उपगणा. । प्रमाणशव्देन सिद्धे प्रमणीशब्दान्तात्कजभावार्थं वचनम् । सख्यान्तरय प्रतिपदोक्तस्य वहुव्रीहेर्ग्रहणादिह न भवति । अत्रिः । सुत्रिः । प्रियपञ्चान' । प्रियषष' । बहुव्रीहेरित्येव । द्वादश त्रयोदश ॥ १२८ ॥

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदभद्रपदम् ॥ ७ । ३ । १२९ ॥

सुप्रातादयो वहुव्रीहयो डप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं कर्म प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं कर्म श्वोऽस्य सुश्व' । शोभनं कर्म दिवास्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्ष' । चतस्रोऽश्रयो यस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपद' । एवमजपदः । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपद' । भद्रौ पादावस्य भद्रपद. । निपातनात्पद्भावो विषयव्यवस्था च भवति ॥ १२९ ॥

पूरणीभ्यस्तत्प्राधान्येऽप् ॥ ७ । ३ । १३० ॥

पूरणप्रत्ययान्त' स्त्रीलिङ्गशब्द पूरणी तदन्ताद् वहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति तत्प्राधान्ये तस्या' पूरण्याः प्राधान्ये । समासेनाभिधीयमानो ह्यर्थ प्रधानं भवति । कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यासां रात्रीणां ता. कल्याणीपञ्चमा रात्रय । अत्र रात्रय' सामासार्थ । तासु पञ्चम्यपि रात्रित्वेनानुप्रविष्टेति प्रधानम् । एवं कल्याणीदशमाः । कल्याणीतुर्या' । कल्याणीतुरीयाः । कल्याणीद्वितीयाः । कल्याणीतृतीयाः । पूरणीभ्य इति किम् ? द्वितीया भार्या कल्याणी यासां भार्याणा ता द्वितीयाकल्याणीकाः । स्त्रीत्वनिर्देश' किम् ? कल्याणपञ्चमका दिवसा' । कल्याणद्वितीयकान्यहानि । बहुवचनं व्याप्त्यर्थम् । तेन कल्याणीपञ्चमा रात्रय इत्यत्र 'ऋन्नित्यदित'' (७-३-१७१) इति परोऽपि कच् न भवति । तत्प्राधान्य इति किम् ? कल्याणपमीक पक्षः । पकारो 'नाप्प्रियादौ' (३-२-५३) इति पर्युदासार्थ. ॥१३०॥

नञ्सुव्युपत्रेश्चतुरः ॥ ७ । ३ । १३१ ॥

नञ् सु वि उप त्रि इत्येतेभ्य. परो यश्चतु.शव्दस्तदन्तात् वहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति । अविद्यमानानि अदृश्यानि वा चत्वारि यस्य सोऽचतुर. । सुदृश्यानि शोभनानि वा चत्वारि यस्य सुचतुर । विसदृशानि विगतानि वा चत्वारि यस्य विचतुरः । चत्वारः समीपे येषां सख्येयानां ते उपचतुराः । त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुरा । समासान्तविधेरनित्यत्वादिह न भवति । त्रयश्चत्वारो यस्य स त्रिचत्वा उन्मुग्ध. । उपगताश्चत्वारो येन स उपचत्वा ॥

अन्तर्वहिर्भ्यां लोम्नः ॥ ७ । ३ । १३२ ॥

अन्तर् वहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शव्दस्तदन्ताद्वहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति । अन्तर्लोमान्यस्य अन्तर्लोम । बहिर्लोम प्रावारः ॥१३२॥

भान्नेतुः ॥ ७ । ३ । १३३ ॥

भान्नक्षत्रवाचिनः परो यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति । मृगो नेता आसां मृगनेत्रा रात्रय' । पुष्यनेत्रा' । भादिति किम् ? देवदत्तनेतृक. । नेत्रशब्देनैव सिद्धे नेतृशब्दात्कच् मा भूदिति वचनम् ॥ १३३ ॥

नाभेर्नाम्नि ॥ ७ । ३ । १३४ ॥

नाभ्यन्ताद्बहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति नाम्नि अवन्तेन चेत् सज्ञा गम्यते । पद्मनाभः । ऊर्णनाभः । हेमनाभः । वज्रनाभः । हिरण्यनाभः । नाम्नीति किम्? विकसितवारिजनाभिः । अधोनाभं प्रहतवानिति अव्ययीभावेऽपि तिष्ठद्गवादिपु तथापाठात् सिद्धम् ॥ १३४ ॥

नञ्बहोर्ऋचो माणवचरणे ॥ ७ । ३ । १३५ ॥

नञ् बहु इत्येताभ्या परो य ऋच्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति यथासख्यं माणवे चरणे च वाच्ये । न विद्यन्ते ऋचोऽस्य अनृचो माणवः । बह्वृचश्चरणः । माणवचरण इति किम्? अनृक्क साम । बह्वृक्कं सूक्तम् । 'ऋक्पू:पथ्यपोऽत्' (७–३–७६) इत्येव सिद्धे नियमार्थं वचनम् ॥ १३५ ॥

नञ्सुदुर्भ्यः सक्तिसक्थिहलेर्वा ॥ ७ । ३ । १३६ ॥

नञ् सु दुर् इत्येतेभ्य. परे ये सक्तिसक्थिहलिशब्दास्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति वा। सञ्जनं सक्तिः । अविद्यमाना सक्तिरस्य असक्तः । असक्तिः । सुसक्तः । सुसक्तिः । दुःसक्तः । दुःसक्तिः । असक्थः । असक्थि । सुसक्थः । सुसक्थिः । दुःसक्थः । दुःसक्थिः । अहलः । अहलिः । सुहलः । सुहलिः । दुर्हलः । दुर्हलिः । नञ्सुदुर्भ्य इति किम्? गौरसक्थी स्त्री । दीर्घसक्थि शकटम् । बहुहलिः पुरुषः । हलसक्तशब्दाभ्यां सिद्धे कजभावार्थं वचनम् । तेन न विद्यते हलमस्य अहलक इत्यादि न भवति । सक्तिशब्दान्नेच्छन्त्यन्ये । वचनभेदो यथासख्यनिवृत्त्यर्थः ॥ १३६ ॥

प्रजाया अस् ॥ ७ । ३ । १३७ ॥

नञादिभ्यः परो यः प्रजाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरस् समासान्तो भवति । अविद्यमानाः प्रजा अस्य अप्रजाः । अप्रजसौ । अप्रजसः । एवं सुप्रजसौ । दुष्प्रजसौ ॥ १३७ ॥

मन्दाल्पाच्च मेधायाः ॥ ७ । ३ । १३८ ॥

मन्द अल्प इत्येताभ्यां नञादिभ्यश्च परो यो मेधाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरस् समासान्तो भवति । मन्दा मेधास्य मन्दमेधाः । मन्दमेधसौ । मन्दमेधसः । एवमल्पमेधाः अमेधाः सुमेधाः दुर्मेधाः ॥ १३८ ॥

जातेरीयः सामान्यवति ॥ ७ । ३ । १३९ ॥

जातिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरीयः समासान्तो भवति सामान्यवति सामान्याश्रयेऽन्यपदार्थे वाच्ये । ब्राह्मणो जातिरस्य ब्राह्मणजातीयः । अत्र ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणस्था जातिरुच्यते । एवं क्षत्रियजातीयः । सुजातीय । दुर्जातीयः । नानाजातीयः । किंजातीयः । सामान्यवतीति किम्? बहुजातिर्ग्रामः । अत्र ग्रामो न सामान्यवान् किन्तु तत्स्थाः पुरुषाः । अजातीय इत्यत्र तु सामान्यवानेवान्यपदार्थः । प्रतिषेधस्तु नञर्थः । सामान्यग्रहण किम्? दुर्जातिः सूतपुत्रस्य । अत्र जातिशब्दो जन्मपर्याय इति न सामान्यवानन्यपदार्थः । कथ पितृस्थानीयः । गुरुस्थानीयः । स्थानीयं दुर्गमितिवत् स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थानीय इत्यधिकरणप्रधानेन स्थानीयशब्देन भविष्यति । पितेव स्थानीयः पितृस्थानीयः ॥ १३९ ॥

भृतिप्रत्ययान्मासादिकः ॥ ७ । ३ । १४० ॥

भृतौ वर्तमानाद्यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्परो यो मासशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरिकः समासान्तो भवति । पञ्च भृतिरस्य पञ्चकः । पञ्चको मासोऽस्य

पञ्चकमासिक' । सप्तकमासिकः । विंशकमासिकः । त्रिशकमासिकः । शत्यमासिकः । शतिकमासिकः कर्मकरः । भृतिप्रत्ययादिति किम् ? सुमासः । भृतिग्रहणं किम् ? वर्षासु भवो वार्षिकः वार्षिको मासोऽस्य वार्षिकमासकः । प्रत्ययग्रहण किम् ? भृतिर्मासोऽस्य भृतिमासकः । मासादिति किम् ? पञ्चको दिवसोऽस्य पञ्चकदिवसक' ॥ १४० ॥

द्विपदाद्धर्मादन् ॥ ७ । ३ । १४१ ॥

धर्मशब्दान्ताद् द्विपदाद्बहुव्रीहेरन् समासान्तो भवति । साधूनामिव धर्मोऽस्य साधुधर्मा । क्षत्रियधर्मा । अनन्तधर्मा । विनाशधर्मा । साक्षात्कृतो धर्मो येषां ते (एतैः) साक्षात्कृतधर्माणः । विकल्पमिच्छन्त्येके कल्याणधर्मा । कल्याणधर्मकः । तद्धर्मा । तद्धर्मकः । विपरीतधर्मा । विपरीतधर्मकः । द्विपदादिति किम् ? परमः स्वो धर्मोऽस्य परमस्वधर्मः । इह कस्मान्न भवति परमः स्वधर्मोऽस्य परमस्वधर्मः । प्रत्यासत्तेर्द्विपदस्य बहुव्रीहेर्यदि धर्म एवोत्तरपदं भवति तदा स्यादितीह न भवति ॥ १४१ ॥

सुहरिततृणसोमाज्जम्भात् ॥ ७ । ३ । १४२॥

सु हरित तृण सोम इत्येतेभ्य' परो यो जम्भशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरन् समासान्तो भवति । जम्भशब्दोऽभ्यवहार्यवचनो दंष्ट्रावचनो वा । शोभनो जम्भो जम्भा वा अस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणजम्भा । सोमजम्भा । दंष्ट्रापक्षे तृणमिव जम्भोऽस्य तृणजम्भा । एव सोमजम्भा । स्वादिभ्य इति किम् ? चारुजम्भ. । पतितजम्भ' ॥ १४२ ॥

दक्षिणेर्मा व्याधयोगे ॥ ७ । ३ । १४३ ॥

दक्षिणेर्मेति बहुव्रीहिरन्नन्तो निपात्यते व्याधेन योगे सति । ईर्म बहु व्रणं वा । दक्षिणमङ्गमोर्ममस्य दक्षिणेऽङ्गे ईर्ममस्येति वा दक्षिणेर्मा मृगः व्यब्धुकामस्य व्याधस्य दक्षिणं भाग वहूकृत्य व्यधनानुकूले स्थितो व्याधेन वा दक्षिणभागे कृतव्रण एवमुच्यते । व्याधयोग इति किम् ? दक्षिणेर्मं शकटम् । दक्षिणेर्मः पशुः ॥ १४३ ॥

सुपूत्युत्सुरभेर्गन्धादिद्गुणे ॥ ७ । ३ । १४४ ॥

सु पूति उत् सुरभि इत्येतेभ्यः परो यो गन्धशब्दो गुणे वर्तते तदन्ताद्बहुव्रीहेरित् समासान्तो भवति । शोभनो गन्धो गुणोऽस्य सुगन्धि चन्दनम् । पूतिगन्धि करञ्जम् । उद्गन्धि कमलम् । सुरभिगन्धि केसरम् । उतरत्रागन्तोर्वावचनादिह स्वाभाविकाद्भवति । स्वादिभ्य इति किम् ? तीव्रगन्धं हिङ्गु । उग्रगन्धा वचा । गन्धादिति किम् ? सुरसः । गुण इति किम् ? शोभना गन्धाः कुष्ठादयोऽस्य सुगन्ध आपणिकः । इदिति तकार उच्चारणार्थः ॥ १४४ ॥

वागन्तौ ॥ ७ । ३ । १४५ ॥

स्वादिभ्य' पर आगन्तौ आहार्ये गुणे वर्तते यो गन्धशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित् समासान्तो वा भवति । सुगन्धि वा सुगन्धं शरीरम् । पूतिगन्धि पूतिगन्धं वा जलम् । उद्गन्धि' उद्गन्धो वा आपणः । सुरभिगन्धिः सुरभिगन्धो वा पवन. ॥ १४५ ॥

वाल्पे ॥ ७ । ३ । १४६ ॥

अल्पेऽर्थे यो गन्धशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्समासान्तो वा भवति । सूपस्य गन्धो मात्रास्मिन् सूपगन्धि सूपगन्धं भोजनम् । अल्पसूपमित्यर्थ' । माल्यगन्धिः माल्यगन्धः उत्सवः । एवं दधिगन्धि दधिगन्धं भोजनम् । असामानाधिकरण्येऽपि उष्ट्रमुखादित्वाद्बहुव्रीहिः ॥ १४६ ॥

वोपमानात् ॥ ७ । ३ । १४७ ॥

उपमानात्परो यो गन्धशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्समासान्तो वा भवति । उत्पलस्येव गन्धोऽस्य उत्पलगन्धि उत्पलगन्धं वा मुखम् । करीषगन्धि करीषगन्धं वा शरीरम् ॥ १४७ ॥

पात्पादस्याहस्त्यादेः ॥ ७ । ३ । १४८ ॥

हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य बहुव्रीहौ पादित्ययमादेशः समासान्तो भवति । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । सिंहपाद् । ऋक्षपाद् । अहस्त्यादेरिति किम् ? हस्तिन इव पादावस्य हस्तिपादः । अश्वपादः । हस्तिन् अश्व कटोल कटोलक कण्डोल कण्डोलक गण्डोल गण्डोलक गडोल गडोलक गण्ड महेला दासी गणिका कुसूल कपोत जाल अज । इति हस्त्यादिः ॥ १४८ ॥

कुम्भपद्यादिः ॥ ७ । ३ । १४९ ॥

कुम्भपद्यादयः शब्दाः कृतपात्समासान्ता ङ्यन्ता एव बहुव्रीहयो निपात्यन्ते । कुम्भाविव पादावस्याः कुम्भपदी । जालपदी । एकपदी । शतपदी । स्थूणापदी । सूत्रपदी । मुनिपदी । शितिपदी । आर्द्रपदी । गोधापदी । कलशीपदी । दासीपदी । विष्णुपदी । कृष्णपदी । कुणिपदी । गुणपदी । द्रोण (णी) पदी । सकृत्पदी । सूकरपदी । शुचिपदी । सूचीपदी । विपदी । अपदी । निष्पदी । अष्टापदी । अशीतिपदी । इति कुम्भपद्यादिः । येऽत्रोपमानपूर्वास्तेषां पूर्वेण सङ्ख्यादीनां चोत्तरेण सिद्धे यदिह वचनं तेन 'वा पादः' (२-४-६) इति ङीविकल्पो न भवति । कथमेकपादिति ? केचिदिहैकपदीशब्दं न पठन्ति ॥ १४९ ॥

सुसंख्यात् ॥ ७ । ३ । १५० ॥

सुपूर्वस्य सङ्ख्यापूर्वस्य च पादशब्दस्य बहुव्रीहौ पादित्ययमादेशः समासान्तो भवति । शोभनौ पादावस्य सुपाद् । द्विपात् । त्रिपात् । चतुष्पात् । स्त्रियां तु 'वा पादः'-(२-४-६) इति पक्षे ङीः । सुपदी सुपात् । द्विपदी द्विपात् । ॥ १५० ॥

वयसि दन्तस्य दतृ ॥ ७ । ३ । १५१ ॥

सुपूर्वस्य संख्यापूर्वस्य च दन्तशब्दस्य बहुव्रीहौ वयसि गम्यमाने दतृ इत्ययमादेशः समासान्तो भवति । शोभनाः सुजाताः समस्ता वा दन्ता अस्य सुदन् कुमारः । सुदती कुमारी । द्वौ दन्तावस्य द्विदन् बालः । त्रिदन् । चतुर्दन् । षड् दन्ता अस्य षोडन् 'एकादशषोडशषोडत्' -(३-२-९१) इत्यादिना षष उत्वं दस्य च डः । वयसीति किम् ? सुदन्तो दाक्षिणात्यः । द्विदन्तः कुञ्जरः । ऋकारो ङ्याद्यर्थः ॥ १५१ ॥

स्त्रियां नाम्नि ॥ ७ । ३ । १५२ ॥

बहुव्रीहौ स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे नाम्नि विषये दन्तशब्दस्य दत्रादेशः समासान्तो भवति । अय इव दन्ता अस्या अयोदती । फालदती । परशुदती । एवंनामा काचित् । स्त्रियामिति किम् ? वज्रदन्तः । नागदन्तः । नाम्नीति किम् ? समदन्ती । स्निग्धदन्ती । असमास उत्तरत्र नाम्नीत्येतावतोऽनुवृत्त्यर्थः ॥ १५२ ॥

श्यावारोकाद्वा ॥ ७ । ३ । १५३ ॥

श्याव अरोक इत्येताभ्यां परो यो दन्तशब्दस्तस्य बहुव्रीहौ दत्रादेशः समासान्तो वा भवति नाम्नि सञ्ज्ञायां विषये । श्यावाः कपिशा दन्ता अस्य श्यावदन् । श्यावदन्त । अरोका निर्दीप्तयो निश्छिद्रा वा दन्ता अस्य अरोकदन् । अरोकदन्तः । नाम्नीत्येव । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥ १५३ ॥

वाग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहाहिमूषिकशिखरात् ॥ ७ । ३ । १५४ ॥

अग्रान्तेभ्य· शुद्ध शुभ्र वृष वराह अहि मूषिक शिखर इत्येतेभ्यश्च परो यो दन्तशब्दस्तस्य बहुव्रीहौ दत्रादेश· समासान्तो वा भवति। कुड्मलाग्रमिव दन्ता अस्य कुड्मलाग्रदन्। कुड्मलाग्रदन्तः। शिखराग्रा दन्ता अस्य शिखराग्रदन्। शिखराग्रदन्त·। शुद्धा दन्ता अस्य शुद्धदन्। शुद्धदन्तः। शुभ्रदन्। शुभ्रदन्त·। वृषस्येव दन्ता अस्य वृषदन्। वृषदन्त· एवं वराहदन्। वराहदन्तः। अहिदन्। अहिदन्त·। मूषिकदन्। मूषिकदन्तः। शिखरदन्। शिखरदन्तः योगविभागान्नाम्नीति निवृत्तम्॥ १५४॥

संप्राज्जानोर्ज्ञुज्ञौ॥ ७। ३। १५५॥

सप्र इत्येताभ्या परस्य जानुशब्दस्य बहुव्रीहौ ज्ञु ज्ञ इत्येतावादेशौ समासान्तौ भवतः। संगते जानुनी अस्य सज्ञुः। सज्ञ·। प्रगते प्रवृद्धे प्रणते प्रकृष्टे वा जानुनी अस्य प्रज्ञु·। प्रज्ञ·। सप्रादिति किम्? विजानु·। वचनभेदाद्यथासख्याभाव· ॥ १५५॥

वोर्ध्वात्॥ ७। ३। १५६॥

ऊर्ध्वशब्दात्परो यो जानुशब्दस्तस्य बहुव्रीहौ ज्ञु ज्ञ इत्येतावादेशौ समासान्तौ वा भवत·। ऊर्ध्वे जानुनी अस्य ऊर्ध्वज्ञुः। ऊर्ध्वज्ञ·। ऊर्ध्वजानु· ॥ १५६॥

सुहृद्दुर्हृन्मित्रामित्रे॥ ७। ३। १५७॥

सुहृत् दुर्हृदिति सुपूर्वस्य दुष्पूर्वस्य च हृदयशब्दस्य बहुव्रीहौ यथासंख्य मित्रे सख्यौ अमित्रे शत्रौ चाभिधेये हृदित्ययमादेश· समासान्तो निपात्यते। शोभन हृदयं यस्य सुहृन्मित्रम्। दुर्हृदमित्र·। मित्रामित्र इति किम्? सुहृदयो मुनि। दुर्हृदयो व्याध. ॥ १५७॥

धनुषो धन्वन्॥ ७। ३। १५८॥

धनु शब्दस्य बहुव्रीहौ धन्वन् इत्ययमादेशः समासान्तो वा भवति। शार्ङ्गं धनुरस्य शार्ङ्गधन्वा। पिनाकधन्वा। अजकावधन्वा। गाण्डीवधन्वा। कथं गाण्डीवधनुषः खेभ्यो, निश्चचार हुताशनः इति? सञ्ज्ञात्वविवक्षायामुत्तरेण विकल्पो भविष्यति॥ १५८॥

वा नाम्नि॥ ७। ३। १५९॥

धनुस्शब्दस्य बहुव्रीहौ धन्वन्नित्ययमादेशः समासान्तो वा भवति नाम्नि सञ्ज्ञायां विषये। शतधन्वा। शतधनुः। पुष्पधन्वा। पुष्पधनुः॥ १५९॥

खरखुरान्नासिकाया नस्॥ ७। ३। १६०॥

खर खुर इत्येताभ्या परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहौ नस् इत्ययमादेशः समासान्तो भवति नाम्नि। खरा खरस्येव वा नासिका अस्य खरणाः। खरणसौ। खुर इव नासिकास्य खुरणाः। खुरणसौ। 'पूर्वपदस्थान्नाम्न्यग·' (२-३-६५) इति णत्वम्। नाम्नीत्येव। खरनासिकः। खुरनासिक·॥ १६०॥

अस्थूलाच्च नसः॥ ७। ३। १६१॥

स्थूलशब्दवर्जितात्पूर्वपदात्खरखुरशब्दाभ्यां च परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहौ नस इत्ययमादेश· समासान्तो भवति नाम्नि। द्रुरिव नासिकास्य द्रुणसः। वार्ध्रीव नासिकास्य वार्ध्रीणसः। 'तद्धित स्वर'-(३-२-५५) इत्यादिना पुंवद्भावाभावः। गोरिव नासिकास्य गोनस·। कुम्भीनस·। खरणसः। खुरणस। अस्थूलादिति किम्? स्थूलनासिक·। नाम्नीत्येव। तुङ्गा नासिकास्य तुङ्गनासिक·। कथं गोनासः? यद्यस्ति नासाशब्देन भविष्यति। चकार· पूर्वेणास्य बाधानिवृत्त्यर्थ.॥ १६१॥

उपसर्गात्॥ ७। ३। १६२॥

धातुयोगे य· प्रादिरुपसर्गसंज्ञो भवति तस्मात्परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहौ नस इत्ययमादेशः समासान्तो भवति। प्रगता प्रवृद्धा वा नासिका

अस्य प्रणसं मुखम् । 'नसस्य' (२-३-६६) इति णः । उन्नता उद्गता वा नासिकास्य उन्नसं मुखम् । असंज्ञार्थं वचनम् ॥ १६२ ॥

वेः खुखग्रम् ॥ ७ । ३ । १६३ ॥

विशब्दादुपसर्गात्परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहौ खुखग्र इत्येते आदेशाः समासान्ता भवन्ति । विगता नासिकास्य विखुः विखः । विग्रः । उपसर्गादित्येव । वेः पक्षिण इव नासिकास्य विनासिकः ॥१६३॥

जायाया जानिः ॥ ७ । ३ । १६४ ॥

जायाशब्दस्य बहुव्रीहौ जानिरित्ययमादेशः समासान्तो भवति । युवतिर्जाया अस्य युवजानिः । प्रियजानिः । शोभनजानिः । वधूजानिः । अनन्यजानिः ॥ १६४ ॥

व्युदः काकुदस्य लुक् ॥ ७ । ३ । १६५॥

वि उद् इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य बहुव्रीहौ लुक् समासान्तो भवति । विगतं काकुदं ताल्वस्य विकाकुत् । उत्काकुत् ॥ १६५ ॥

पूर्णाद्वा ॥ ७ । ३ । १६६ ॥

पूर्णशब्दात्परस्य काकुदशब्दस्य बहुव्रीहौ लुक् समासान्तो वा भवति । पूर्णं काकुदमस्य पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः । पूर्णादिति किम् ? रक्तकाकुदः ॥१६६॥

ककुदस्यावस्थायाम् ॥ ७ । ३ । १६७ ॥

अवस्था वयः । ककुदशब्दस्य बहुव्रीहाववस्थाया गम्यमानायां लुक् समासान्तो भवति । न संजातं ककुदमस्य असंजातककुद् बालः । पूर्णककुद् युवा । स्थूलककुद् वलवान् । यष्टिककुद् । नातिस्थूलो नातिकृशः । सन्नककुद् कृशः । पन्नककुद् वृद्धः । अवस्थायामिति किम् ? श्वेतककुदः । ककुच्छब्देनैव सिद्धे काकुदशब्दस्यास्मिन्विषये प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ १६७ ॥

त्रिककुद्गिरौ ॥ ७ । ३ । १६८ ॥

गिरौ पर्वतेऽभिधेये ककुदशब्दस्य त्रिशब्दात्परस्य बहुव्रीहौ ककुदादेशः समासान्तो निपात्यते । त्रीणि ककुदानि ककुदाकाराणि शिखराण्यस्य त्रिककुत्पर्वतः । त्रेर्गिराविति सिद्धे निपातनं गिरिविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनान्यस्मिन् त्रिककुद इत्येव भवति ॥ १६८ ॥

स्त्रियामूधसो न् ॥ ७ । ३ । १६९ ॥

स्त्रियां वर्तमानस्य ऊधस्शब्दस्य बहुव्रीहौ नकारादेशः समासान्तो भवति । कुण्डमिवोधोऽस्याः कुण्डोध्नी । घटोध्नी । पीवरमूधोऽस्याः पीवरोध्नी । महोध्नी गौः । स्त्रियामिति किम् ? महोधाः पर्जन्यः । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधः प्राप्ता प्राप्तोधा गौः ॥१६९॥

इनः कच् ॥ ७ । ३ । १७० ॥

इन्नन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां वर्तमानात्कच् प्रत्ययः समासान्तो भवति । बहवो दण्डिनोऽस्या बहुदण्डिका । बहुच्छत्रिका सेना । बहुरासभराविका शाला । 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवतानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । बहुस्वामिका बहुवाग्मिका पुरी । स्त्रियामित्येव । बहुदण्डी बहुदण्डिको राजा । चकारो 'न कचि' (२-४-१०४) इति विशेषणार्थः ॥१७०॥

ऋन्नित्यदितः ॥ ७ । ३ । १७१ ॥

ऋकारान्तान्नित्यं दिदादेशो यस्मात्तदन्ताच्च बहुव्रीहेः कच् समासान्तो भवति । ऋत् बहुकर्तृकः । बहुहर्तृकः । नित्यदित् बहुकुमारीकः । बहुब्रह्मबन्धूको ग्रामः । नित्यग्रहणं किम् ? पृथुश्रीः पृथुश्रीकः । लम्बभ्रूः लम्बभ्रूकः । पूर्वत्र स्त्रियां विधिरिति योगविभागः । केचिन्नित्यदिता ङ्यूङन्तानामेव कचमिच्छन्ति । तन्मते बहुतन्त्रीः बहुतन्त्रीक इति 'शेषाद्वा' (७-३-१७५) इति विकल्पः ॥ १७१ ॥

दध्युरःसर्पिर्मधूपानच्छालेः ॥ ७ । ३ । १७२ ॥

दधि उरस् सर्पिस् मधु उपानह् शालि इत्येतदन्ताद् बहुव्रीहेः कच् समासान्तो भवति । प्रियदधिकः । प्रियोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । प्रियमधुकः । प्रियोपानत्कः । प्रियशालिकः ॥ १७२ ॥

पुमनडुन्नौपयोलक्ष्म्या एकत्वे ॥ ७ । ३ । १७३ ॥

एकत्वविषये पुम्स् अनडुह् नौ पयस् लक्ष्मी शब्दास्तदन्ताद् बहुव्रीहेः कच् समासान्तो भवति । प्रिय पुमानस्य प्रियपुंस्कः । प्रियानडुत्कः । प्रियनौकः । प्रियपयस्कः । प्रियलक्ष्मीकः । एकत्व इति किम् ? द्विपुमान् द्विपुंस्कः । बह्वनड्वान् । बह्वनडुत्कः । बहुनौ बहुनौकः । बहुपया । बहुपयस्क । बहुलक्ष्मीः । बहुलक्ष्मीकः । 'शेषाद्वा' (७–३–१७५) इति विकल्पः । केचिल्लक्ष्मीशब्दात् द्वित्वबहुत्वयोरपि नित्यं कचमिच्छन्ति । अपरे तुल्ययोगेऽपि । सलक्ष्मीको विनाशितः ॥१७३॥

नञोऽर्थात् ॥ ७ । ३ । १७४ ॥

नञ परो योऽर्थशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः कच् समासान्तो भवति । न विद्यतेऽर्थो यस्यानर्थकं वचः । नञ इति किम् ? अपार्थम् । अपार्थकम् ॥१७४॥

शेषाद्वा ॥ ७ । ३ । १७५ ॥

यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तः प्रत्यय आदेशो वा न विहितस्तस्माच्छेषात् कच् प्रत्ययः समासान्तो वा भवति । बह्व्यः खट्वा अस्मिन् बहुखट्वकः । बहुखट्वः । बहुमालकः । बहुमालः । बहुवीणकः बहुवीणः । शेषादिति किम् ? प्रियपथः । प्रियधुरः । व्याघ्रपात् । सिंहपात् । असति शेषग्रहणे पक्षे परत्वात् कच् स्यात् ॥ १७५ ॥

न नाम्नि ॥ ७ । ३ । १७६ ॥

नाम्नि संज्ञायां विषये कच् समासान्तो न भवति । बहुदेवदत्तः । विश्वदेवदत्तः । बहुविष्णुमित्रः । विश्वविष्णुमित्रः । एवंनामानो ग्रामाः ॥ विश्वदेवः । विश्वयशाः । एवंनामानौ पुरुषौ । पद्मश्रीः । एवंनामा स्त्री । श्वेताश्वतरिः स्त्री पुरुषो वा ॥१७६॥

ईयसोः ॥ ७ । ३ । १७७ ॥

ईयस्वन्तात्समासात्कच् समासान्तो न भवति । बहुश्रेयान् । बहुप्रेयान् । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् बहुश्रेयसी । बहुप्रेयसी ॥ १७७ ॥

सहात्तुल्ययोगे ॥ ७ । ३ । १७८ ॥

तुल्ययोगे यः सहशब्दः सामर्थ्यात्तदादेर्बहुव्रीहेः कच् समासान्तो न भवति । तुल्ययोगो वर्तिपदार्थस्य पुत्रादेर्वृत्त्यर्थेन पित्रादिना सह क्रियागुणजातिद्रव्यैः साधारणः सबन्धः । सपुत्र आगतः सपुत्रः स्थूलः । सपुत्रो ब्राह्मणः । सपुत्रो गोमान् सहादिति किम् ? श्वेताश्वको देवदत्त आगतः । तुल्ययोग इति किम् ? सह विद्यमानानि लोमान्यस्य सलोमकः सपक्षकः । सकर्मकः ॥ १७८ ॥

भ्रातुः स्तुतौ ॥ ७ । ३ । १७९ ॥

भ्रात्रन्तात्समासात्कच् समासान्तो न भवति स्तुतौ भ्रातुः समासार्थस्य वा प्रशंसायां गम्यमानायाम् । शोभनो भ्रातास्य सुभ्राता । कल्याणभ्राता । प्रियभ्राता । बहुभ्राता । भ्रातुरिति किम् ? सुमातृकः । स्तुताविति किम् ? मूर्खभ्रातृकः ॥१७९॥

नाडीतन्त्रीभ्यां स्वाङ्गे ॥ ७ । ३ । १८० ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्समासान्तो न भवति । बह्व्यो नाड्यो यस्मिन् बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । तन्त्रीर्धमनिः ङ्याद्यन्ताभावाद्ध्रस्वो

न भवति। स्वाङ्ग इति किम्? बहुनाडीकः स्तम्बः। बहुतन्त्रीका वीणा। अन्ये त्वाहुर्न पारिभाषिकं स्वाङ्गमिह गृह्यते किंतु स्वमात्मीयमङ्गं स्वाङ्गम्। आत्मा चेह अन्यपदार्थः तस्याङ्गमवयवस्तस्मिन्निति। तेषां बहुनाडिः स्तम्ब. बहुतन्त्रीर्वीणा। प्रत्युदाहरणं तु बहुनाडीकः कुविन्द. बहुतन्त्रीको नटः ॥१८०॥

निष्प्रवाणिः ॥७।३।१८१॥

निष्प्रवाणिरिति कजभावो निपात्यते। प्रोयतेऽस्यामिति प्रवाणि तन्तुवायशलाका सा निर्गतास्मादिति निष्प्रवाणिः कम्बलः। निष्प्रवाणिः पटः। तत्रादचिरोद्धृत इत्यर्थः। 'गोश्चान्ते ह्रस्वः'—(२—४—९५) इत्यादिना ह्रस्वः। ऊयते अस्यामिति वानिः। प्रसृता वानिः प्रवाणिः। सा निर्गता तन्तुभ्योऽस्येति निष्प्रवाणिः सदश इत्येके। निर्गतः प्रवाण्या निष्प्रवाणिरिति तत्पुरुषेण सिद्धे बहुव्रीहौ कच् मा भूदिति वचनम्॥ १८१॥

सुभ्र्वादिभ्यः ॥ ७।३।१८२॥

सुभ्रू इत्येवमादिभ्यः कच् समासान्तो न भवति। सुभ्रूः। लेखाभ्रूः शलाकाभ्रूः। कोमलोरूः। संहितोरूः। वरोरूः। पीवरोरूः। जातिवचनत्वादूङन्ता एते। एवं हि आमन्त्र्ये सौ ह्रस्वो भवति। हे सुभ्रु। हे वरोरु। बहुवचनमाकृतिगणार्थम्। तेन करभोरूः सहितोरूः इत्यादयोऽपि भवन्ति॥ १८२॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ७।३॥

अयमवनिपतीन्दो? मालवेन्द्रावरोध—स्तनकलशपवित्रां पत्रवल्लीं लुनातु॥
कथमखिलमहीभृन्मौलिमाणिक्यभेदे, घटयति पटिमानं भग्नधारस्तवासिः॥ १॥

॥ चतुर्थ पादः॥

वृद्धिः स्वरेष्वादेर्ञ्णिति तद्धिते ॥७।४।१॥

ञिति णिति च तद्धिते प्रत्यये परे पूर्वो यः प्रकृतिभागस्तस्य स्वरेषु स्वराणां मध्ये य आदिः स्वरस्तस्य वृद्धिरादेशो भवति। ञिति, दाक्षि॰। प्लाक्षिः कार्ष्णिः। नैचाकवि॰। चौलि॰। णिति, कापटवः। भार्गवः। शैवः। औपगवः। श्रीर्देवता अस्य श्रायः स्थालीपाकः। एवं ह्रायः। स्वरेष्विति व्यञ्जनापेक्षाव्युदासार्थम्। तेन व्यञ्जनादेरपि भवति। ञ्णितीति किम्? शङ्कव्यं दारु। तद्धित इति किम्? चिकीर्षकः॥ १॥

केकयामित्रयुप्रलयस्य यादेरियूच ॥७।४।२॥

केकय मित्रयु प्रलय इत्येतेषां ञ्णिति तद्धिते परे स्वरेष्वादे॰ स्वरस्य वृद्धिर्यादेश्च शब्दरूपस्य इयादेशो भवति। केकयस्यापत्यं कैकेयः। 'राष्ट्रक्षत्रियात्'—(६—१—११४) इत्यादिनाञ्। मित्रयोर्भावः मैत्रेयिकया श्लाघते। 'गोत्रचरण'—(७—१—७५) इत्यादिनाकञ्। प्रलयादागतं प्रालेयं हिमम् 'तत आगते' (६—३—१४८) इत्यण्। ञ्णितीत्येव। केकयत्वम्॥ २॥

देविकाशिंशपादीर्घसत्रश्रेयसस्तत्प्राप्तावाः ॥७।४।३॥

देविकाशिंशपादीर्घसत्त्रश्रेयस् इत्येतेषां स्वरेष्वादे

स्वरस्य ञ्णिति तद्धिते निमित्ते तत्प्राप्तौ वृद्धिप्रसङ्गे आकार आदेशो भवति। देविकायां भवं दाविकमुदकम्। देविकाकूले भवा दाविककूला' शालय.। पूर्वदेविका नाम प्राच्यग्रामस्तत्र भव' पूर्वदाविकः। अत्र 'प्राग्ग्रामाणाम्' (७-४-१७) इत्युत्तरपदवृत्तिप्राप्ति.। शिशपाया विकार. शाशप' स्तम्भः। शिशपास्थले भवा' शांशपास्थलाः शालयः। पूर्वशिशपा नाम प्राच्यग्रामस्तत्र भव' पूर्वशांशपः। दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्त्रम्। श्रेयोऽधिकृत्य कृतं श्रायस द्वादशाङ्गम्। तत्प्राप्ताविति किमर्थम्? सुदेविकायां भवः सौदेविक इत्यत्र निषेधार्थम् पूर्वोत्तरपदानामपि यथा स्यादित्येवमर्थं च। अन्यथा हि केवलानामेव स्यात्॥ ३।

वहीनरस्यैत्॥ ७।४।४॥

वहीनरशब्दस्य ञ्णिति तद्धिते परे स्वरेष्वादे' स्वरस्य ऐकार आदेशो भवति। वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः। वहीनरस्येदं वैहीनरम्। विहीनरस्य वृद्ध्या सिध्यति, वहीनरस्य वाहीनरिर्माभूदिति वचनम्॥ ४॥

य्वः पदान्तात्प्रागैदौत्॥ ७।४।५॥

ञ्णिति तद्धिते इवर्णोवर्णयोस्तत्प्राप्तौ वृद्धिप्रसगे तयोरेव स्थाने यौ यकारवकारौ पदान्तौ ताभ्यां प्राक् यथासख्यम् ऐत् औत् इत्येतावागमौ भवतः। यकारात्प्रागैकार' वकारात्प्रागौकार इत्यर्थः। व्याकरण वेत्त्यधीते वा वैयाकरण'। नैयायिक'। नैयासिक.। व्यसने भवं वैयसनम्। स्वागम वेत्त्यधीते वा सौवागमिक'। स्वश्वस्यापत्य सौवश्वि'। स्वश्वस्याय सौवश्व'। पूर्वत्र्यलिन्दो नाम प्राग्ग्राम तत्र भव' पूर्वत्रैयलिन्द'। परत्वान्नित्यत्वाच्च वृद्धे. प्रागेव सर्वत्र अनेनैदौतौ। य्व इति किम्? सौपर्णेयः। पदान्तादिति किम्? यत इमे याताश्छात्राः। यत इतीणः शत्रन्तस्य रूपम् तत्प्राप्तावित्येस्। दाध्यश्वि' माध्वश्विः। अत्रेदुतोरनादित्वाद वृद्धिप्राप्तिर्नास्ति। द्वाभ्यामशीतिभ्यां निर्वृत्तो द्वाभ्यामशीतिभ्यामधीष्टो भृतो वा द्वे अशीती भृतो भावी वा द्व्याशीतिकः त्र्याशीतिक'। अत्रापि 'मानसवत्सरस्याशाणकुलिजस्यानाम्नि' (७-४-१९) इत्युत्तरपदवृद्धौ यकारस्थानिन इकारस्य वृद्धिप्रसङ्गो नास्तीति। प्राप्तिश्चाकृते यत्ववत्वे इति वेदितव्यम्। कृते हीवर्णोवर्णयोरभावान्नास्ति प्राप्तिः वृद्ध्यपवादश्चैदौदागमः। तेन तद्धितस्य स्वरवृद्धिहेतुत्वाभावात् पुंवद्भावप्रतिषेधो न भवति। वैयाकरणभार्यः। सौवश्वभार्य'॥ ५॥

द्वारादेः॥ ७।४।६॥

द्वार इत्येवमादीना यौ यकारवकारौ तयो' समीपस्य स्वरेष्वादे. स्वरस्य तत्प्राप्तौ वृद्धिप्रसङ्गे ताभ्यामेव प्राक् ऐत् औत् इत्येतावागमौ भवतः ञ्णिति तद्धिते परे। द्वारे नियुक्त' दौवारिक'। स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौवर.। स्वर्भव सौव'। 'प्रायोऽव्ययस्य'-(७-४-६५) इत्यन्त्यस्वरादिलोप'। स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः। अव्युत्पन्नोऽयम्। सुपूर्वस्य तु पूर्वेणैव सिद्धम्। स्वादुमृदोऽपत्य सौवादुमृद'। व्यल्कसे भवो वैयल्कसः। विपूर्वस्य तु पूर्वेणैव सिद्धम्। श्वो भव शौवस्तिक.। 'श्वसस्तादि' (६-३-८३) इति तिकण्। शुन इद शौवन मांसम्। स्फ्यकृतस्यापत्य स्फैयकृत'। ऋष्यण्। स्वस्येद सौवम्। स्वाध्यायेन जयति सौवाध्यायिक'। 'तेन जित'-(६-४-२) इत्यादिनेकण्। स्वग्रामे भव' सौवग्रामिकः अध्यात्मादित्वादिकण्। 'श्वादेरिति' (७-४-१०) इति प्रतिषेधात् द्वारारिपूर्वाणामपि भवति। द्वारपालस्यापत्यं दौवारपालिः। 'अत इञ्'-(६-१-३१) द्वारपाल्या अपत्यं दौवारपालिक.। रेवत्यादित्वादिकण्। स्वराध्याये भवः

सौवराध्यायः । स्वर्गमनमाह सौवर्गमनिकः । प्रभूतादित्वादिकण् । श्वदंष्ट्रायां भवः शौवादंष्ट्रो मणिः । शौवभस्त्रः । य्वोः समीपस्य वृद्धिप्राप्ताविति विज्ञानात् वैयल्कस इत्यत्र वकारात्प्रागौकारो न भवति । स्वपाठेनैव सिद्धे स्वाध्यायस्वग्रामपाठात् स्वापतेयं स्वाजन्यमित्यादौ न भवति । द्वार स्वर स्वर् स्वस्ति स्वादुमृद् व्यल्कस श्वस् श्वन् स्फ्यकृत स्व स्वाध्याय स्वग्राम । इति द्वारादिः ॥ ६ ॥

न्यग्रोधस्य केवलस्य ॥ ७ । ४ । ७ ॥

न्यग्रोधशब्दस्य केवलस्य यो यकारस्तस्य स्थानी अव्युत्पत्तिपक्षे तु समीपो यः स्वरेष्वादिः स्वरस्तस्य तत्प्राप्तौ वृद्धिप्राप्तौ तस्मादेव यकारात् प्राक् ऐकार आगमो भवति ञ्णिति तद्धिते परे । न्यग्रोधस्य विकारो नैयग्रोधो' दण्डः । नैयग्रोध' कषाय' । केवलस्येति किम् ? न्यग्रोधमूले भवा न्याग्रोधमूलाः शालयः । न्यग्रोधाः सन्त्यस्मिन् ऋश्यादित्वाच्चातुरर्थिकः कः । न्यग्रोधकम् । तत्र भवो न्याग्रोधकः । इदमपि द्वारादीनां तदादिविधेर्ज्ञापकम् । न्यग्रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । केवलस्यैवेति । अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थं वचनम् ॥ ७ ॥

न्यङ्कोर्वा ॥ ७ । ४ । ८ ॥

न्यङ्कुशब्दस्य तद्धिते ञ्णिति परे यकारात्प्रागैकारो वा भवति । न्यङ्कोरिदं नैयङ्कवम् । न्याङ्कवम् ॥ ८ ॥

न अस्वङ्गादेः ॥ ७ । ४ । ९ ॥

अप्रत्ययान्तस्य स्वङ्गादेश्च ञ्णिति तद्धिते परे य्वः प्रागैकारौकारौ न भवतः । अ, व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावचर्ची । व्यावहासी । व्यात्युक्षी । '-यतिहारेऽनीहादिभ्यो ञः'–(५–३–११६) इति ञः । ततो 'नित्यं ञञिनोऽण्' –(७–३–५८) इत्यण् । स्वङ्गादि, स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गि' । व्याङ्गिः । व्याडिः । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वध्वरेण चरति स्वाध्वरिक' । व्यवहारेण चरित व्यावहारिकः । व्यायामः प्रयोजनमस्याः व्यायामिकी विद्या । स्वङ्ग व्यड्ग व्यड स्वागत स्वध्वर व्यवहार व्यायाम । इति स्वड्गादिः ।

श्वादेरिति ॥७ । ४ । १० ॥

श्वन्शब्द आदिरवयवो यस्य तस्य श्वादेर्नाम्नि इति इकारादौ ञ्णिति तद्धिते प्रत्यये परे वः प्रागौकारो न भवति । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वाशीर्षिः । श्वादष्ट्रिः । श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वायूथिकः । आदिग्रहणं किम् ? श्वभिश्चरति शौविकः । इतीति किम् ? श्वहानस्येदं शौवहानम् । शौवभस्त्रम् । श्वादंष्ट्रायाः विकार' शौवादंष्ट्रो मणिः ॥ १० ॥

इञः ॥ ७ । ४ । ११ ॥

श्वादेरिञ्प्रत्ययान्तस्य ञ्णिति तद्धिते परे वकारात्प्रागौकारो न भवति । श्वाभस्त्रेरिदं श्वाभस्त्रम् । श्वाकर्णेः श्वाकर्णम् । इकारादौ निमित्त उच्यमान' पूर्वेण प्रतिषेध इञन्तस्य प्रत्ययान्तरे न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ ११ ॥

पदस्यानिति वा ॥ ७ । ४ । १२ ॥

पदशब्दान्तस्य श्वादे. शब्दस्य इकारादिवर्जिते ञ्णिति तद्धित्ते परे वकारात्प्रागौकारो वा भवति । शुन इव पदमस्य श्वापदम् । तस्य विकारः श्वापदं, शौवापदम् । अनितीति किम् ? श्वापदेन चरति श्वापदिक । श्वन्शब्दस्य द्वारादिषु पाठात् तत्र तदादिविधेर्ज्ञापितत्वान्नित्यमौकारागमे प्राप्ते विकल्प ॥ १२ ॥

प्रोष्ठभद्राज्जाते ॥ ७ । ४ । १३ ॥

वृद्धिरित्यनुवर्तते । प्रोष्ठशब्दाद् भद्रशब्दाच्च परस्य पदशब्दस्योत्तरपदस्य स्वरेष्वादेः स्वरस्य स्थाने जातेऽर्थे विहिते ञ्णिति तद्धिते परे वृद्धिर्भवति । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादः भद्रपादो माणवकः । जात इति किम्? प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदो मेघः । ऊर्ध्वमौहूर्तिक इति 'सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्तिके' (५–४–३०) इति निपातनात्, गुरुलाघवमिति गुरोर्लाघवं गुरुश्च गुरुत्वं लाघवं चेति वा, सहतपारार्थ्यमिति सहते पारार्थ्यमिति सिद्धमतो नार्थ उत्तरपदवृद्धिविधानेन ॥ १३ ॥

अंशादृतोः ॥ ७ । ४ । १४ ॥

अंशवाचिनः शब्दात्परस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्य स्वरेष्वादेः स्वरस्य स्थाने ञ्णिति तद्धिते परे वृद्धिर्भवति । पूर्वासु वर्षासु भवः पूर्ववार्षिकः अपरवार्षिकः । 'वर्षाकालेभ्यः' (६–३–७९) इतीकण् । पूर्वशारदः । अपरशारदः पूर्वनैदाघः । अपरनैदाघः । पूर्वहैमनः । अपरहैमनः । ऋत्वण् । अशादिति किम्? पूर्वासु ऋत्वन्तरैर्व्यवहितासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः । सुवर्षासु भवः सौवर्षिकः । ऋतोरिति किम्? पूर्वपिप्पल्या इदं पौर्वपिप्पलम् । आर्धपिप्पलम् ॥१४॥

सुसर्वार्धाद्राष्ट्रस्य ॥ ७ । ४ । १५ ॥

सु सर्व अर्ध इत्येतेभ्यः परस्य राष्ट्रवाचिन उत्तरपदस्य ञ्णिति तद्धिते परे स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिर्भवति । सुपञ्चालेषु भवः सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । सुमागधकः । सर्वमागधकः । अर्धमागधकः । 'बहुविषयेभ्यः' (६–३–४४) इत्यकञ् । राष्ट्रस्येति किम्? सुगन्धाः पण्यमस्य सौगन्धिकः । अर्धपिप्पल्या भवः आर्धपिप्पलः ॥१५॥

अमद्रस्य दिशः ॥ ७ । ४ । १६ ॥

दिग्वाचिनः परस्य राष्ट्रवाचिनो मद्रशब्दवर्जितस्य ञ्णिति तद्धिते परे स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिर्भवति । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः दक्षिणपाञ्चालकः । उत्तरपाञ्चालकः । अमद्रस्येति किम्? पौर्वमद्रः । दिश इति किम्? पूर्वं पञ्चालानां पूर्वपञ्चालाः । अंशिसमासः । तेषु भवः पौर्वपञ्चालकः । अवयववृत्तेरपि पूर्वशब्दस्य दिशि दृष्टत्वेन दिक्शब्दत्वात्तदन्तविधौ सति 'बहुविषयेभ्यः' (६–३–४४) इत्यकञ् । एके त्वस्य दिक्शब्दत्वं नेच्छन्ति । तन्मते तदन्तविध्यभावेऽणेव । पौर्वपञ्चालः ॥ १६ ॥

प्राग्ग्रामाणाम् ॥ ७ । ४ । १७ ॥

प्राग्देशग्रामवाचिनां योऽवयवो दिग्वाची ततः परस्यावयवस्य दिशः परेषां च प्राग्ग्रामवाचिनां ञ्णिति तद्धिते परे स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृत्तिर्भवति । पूर्वकृष्णमृत्तिका नाम प्राक्षु ग्रामः तत्र भवः पूर्वकार्ष्णमृत्तिकः । एवमपरकार्ष्णमृत्तिकः । पूर्वेषुकामशमी नाम प्राग्ग्रामस्तत्र भवः पूर्वैषुकामशमः । एवमपरैषुकामशमः । बहुवचनाद् ग्रामग्रहणेन नगरमपि गृह्यते । पूर्वस्मिन्कन्यकुब्जे भवः पूर्वकान्यकुब्जः । अपरकान्यकुब्जः । एवं पूर्वपाटलिपुत्रकः । अपरपाटलिपुत्रकः । प्राग्ग्रहणं किम्? देवदत्तं नाम वाहीकग्रामः पूर्वस्मिन्देवदत्ते भवः पौर्वदेवदत्तः । आपरदेवदत्तः ॥१७॥

संख्याधिकाभ्यां वर्षस्याभाविनि ॥ ७ । ४ । १८ ॥

सङ्ख्यावाचिनोऽधिकशब्दाच्च परस्य वर्षशब्दस्य ञ्णिति तद्धिते परे स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिर्भवति अभाविनि—न चेत्स तद्धितो भावीत्यस्मिन्नर्थे विहितो भवति । द्वाभ्यां वर्षाभ्यां निर्वृत्तः द्वाभ्यां वर्षाभ्यां भृतोऽधीष्टो वा द्वे वर्षे भूतो वा द्विवार्षिकः । त्रिवा-

णिकः । आधिकवार्षिकः । अभविष्यतीति किम्? द्वे वर्षे भावि द्वैवार्षिकं धान्यम् । द्वाभ्यां वर्षाभ्यां भूतोऽधीष्टो वा कर्म करिष्यति द्विवार्षिको मनुष्य इति । अधीष्टभूतयोः भविष्यत्ता न भवतीति प्रतिषेधो न भवति । गम्यते तत्र भविष्यत्ता न तु प्रत्ययार्थः ॥ १८ ॥

मानसंवत्सरस्याशाणकुलिजस्यानाम्नि ॥ ७ । ४ । १९ ॥

मानमिति परिच्छेदकं तेन संख्यापि परिमाणादि । मानार्थस्य अधिकपूर्वपदस्य संख्यापूर्वपदस्य शाणकुलिजवर्जितस्य संवत्सरस्य च संख्यावाचिनः परस्य ञ्णिति तद्धिते परे स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिर्भवति अनाम्नि असंज्ञायां विषये । संख्याधिकाभ्यां मानसंवत्सरस्य वचनभेदान्न यथासंख्यम् । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । त्रिकौडविकः । आधिककौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् त्रिसौवर्णिकम् । आधिकसौवर्णिकम् । द्वाभ्यां षष्टिभ्यां निर्वृत्तो द्वाभ्यां षष्टिभ्यां भृतोऽधीष्टो वा द्वे षष्टी भूतो भावी वा द्विषाष्टिकः । त्रिषाष्टिकः । आधिकषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । आधिकसाप्ततिकः । द्विषष्ट्यादिशब्दा [illegible] काले वर्तन्त इति कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयन्ति । द्वाभ्यां नवतिभ्यां क्रीतमिति 'मूल्यैः क्रीते' (६–४–१५०) इतीकण् । तस्य 'अनाम्न्यद्विः प्लुप्' (६–४–१४१) इति लुपि निवर्तते द्व्यम् तेन द्वौ च नवतिश्च द्विनवतिस्तया वा क्रीतं द्विनावतिकम् । एवं त्रिनावतिकम् । संवत्सर, द्वाभ्यां संवत्सराभ्यां निर्वृत्तो द्वाभ्यां संवत्सराभ्यां भृतोऽधीष्टो वा द्वौ संवत्सरौ भूतो भावी वा द्विसांवत्सरिकः । त्रिसांवत्सरिकः । संवत्सरग्रहणात् कालो मानग्रहणेन न गृह्यते तेन द्वैसमिकः त्रैसमिकः द्वैरात्रिकः त्रैरात्रिकः । अशाणकुलिजस्येति किम्? द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीतं द्वैशाणं त्रैशाणम् । द्वे कुलिजे पचति संभवत्यवहरति च द्वैकुलिजिकः त्रैकुलिजिकः । अनाम्नीति किम्? पञ्च लोहिन्यः परिमाणमस्य पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकलायिकम् । तद्धितान्तमिदं परिमाणविशेषस्य नाम ॥ १९ ॥

अर्धात्परिमाणस्यानतो वा त्वादेः ॥ ७ । ४ । २० ॥

अर्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिन कुडवादेः शब्दरूपस्य ञ्णिति तद्धिते परे स्वरेष्वादेः स्वरस्यानतोऽकारवर्जितस्य वृद्धिर्भवति वा त्वादेः परिमाणात्पूर्वस्य त्वर्धशब्दस्य वा भवति । अर्धकुडवेन क्रीतम् अर्धकौडविकम् । आर्धकौडविकम् । अर्धमौष्टिकम् । आर्धमौष्टिकम् । अर्धद्रौणिकम् । आर्धद्रौणिकम् । परिमाणस्येति किम्? अर्धकोशः प्रयोजनमस्य आर्धको[शि]शिकम् । अनत इति किम्? अर्धप्रस्थिकम् । आर्धप्रस्थिकम् । अर्धकंसिकम् । आर्धकंसिकम् । अर्धचर्मसिकम् । आर्धचर्मसिकम् । आदिविकल्प उत्तरपदत्यनपेक्ष इति भवत्येव । अतः प्रतिषेधादकारस्य वृद्धिर्भवत्येव । अर्धखार्यां भवः अर्धखारीकः । पुनरत्र विशेषः सत्यामसत्यां वा वृद्धौ उच्यते । अर्धखारी भार्यास्य अर्धखारीभार्य इति । यदत्र वृद्धिप्रतिषेधः स्यात् अयं तद्धितो न वृद्धिहेतुरिति पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात् । यथार्धप्रस्थे भवार्धप्रस्थी सा भार्यास्य अर्धप्रस्थभार्य इति ॥ २० ॥

प्राद्वाहणस्यैये ॥ ७ । ४ । २१ ॥

वा त्वादेरिति वर्तते । प्रशब्दात्परस्य वाहणशब्दस्य एये ञ्णिति तद्धिते परे स्वरेष्वादेः स्वरस्य

वृद्धिर्भवति आदेः पूर्वस्य तु प्रशब्दस्य वा भवति । प्रवाहयतीति प्रवाहणः प्रवाहणस्यापत्यं प्रवाहणेयः । प्रावाहणेयः । शुभ्रादित्वादेयण् । अत्राप्युत्तरपदवृद्धेः पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम् । तेन प्रवाहणेयी भार्या यस्य प्रवाहणेयीभार्य इति पुंवद्भावप्रतिषेधो भवति ॥ २१ ॥

एयस्य ॥ ७ । ४ । २२ ॥

एयप्रत्ययान्तावयवात्प्रशब्दात्परस्य वाहणशब्दस्य ञ्णिति तद्धिते परे स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिर्भवति आदेस्तु प्रशब्दस्य वा भवति। प्रवाहणेयस्यापत्यं युवा प्रवाहणेयिः । प्रावाहणेयिः । प्रवाहणेयस्येदं सधादि तस्य भावो वा प्रवाहणेयकम् । प्रावहणेयकम् । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिरेयाश्रयेण विकल्पेनाशक्या बाधितुमिति सूत्रारम्भः ॥ २२ ॥

नञः क्षेत्रज्ञेश्वरकुशलचपलनिपुणशुचेः ॥ ७ । ४ । २३ ॥

नञः परेषां क्षेत्रज्ञ ईश्वर कुशल चपल निपुण शुचि इत्येतेषां प्रकृत्यवयवानां ञ्णिति तद्धिते परे स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिर्भवति आदेस्तु नञो वा । अक्षेत्रज्ञस्येदं अक्षैत्रज्ञम् । आक्षैत्रज्ञम् ।अक्षेत्रज्ञस्य भावः कर्म वा अक्षैत्रज्ञ्यम् आक्षैत्रज्ञ्यम् । राजादित्वात् ट्यण् । एवमनैश्वरम् । आनैश्वरम् । अनैश्वर्यम् । आनैश्वर्यम् अकुशलस्येदम् अकौशलम् । आकौशलम् । एवमचापलम् आचापलम् । अनैपुणम् । आनैपुणम् । न शुचिरशुचिस्तस्येदम् अशौचम आशौचम् । न विद्यते शुचिरस्येति वा अशुचिस्तस्य भाव कर्म वा अशौचम् । आशौचम् । क्षेत्रज्ञकुशलचपलनिपुणाना नञ्पूर्वाणामपि युवादिपाठादणमिच्छन्त्येके । आयथा-नथ्यमिति समासात्प्रत्यय । अयाथातथ्यमिति प्रत्ययान्तेन समास. । एवम् आयथापुर्यम् अयाथापुर्यम् यथा आनतुर्यम् अचातुर्यम् इति । यथातथा यथा-पुरा इत्यखण्डमव्ययं वा 'नाम नाम्ना'-(३-१-१८) इति वा समासो 'यथाऽथा' (३-१-४१) इति अव्ययीभावो वा अकारान्तः ॥ २३ ॥

जङ्गलधेनुवलजस्योत्तरपदस्य तु वा ॥ ७ । ४ । २४ ॥

आदेरित्यनुवर्तते । वेति तु निवृत्तम् । उत्तरपदस्य चेत्यकरणात् । जङ्गल धेनु वलज इत्येतदुत्तरपदानां शब्दानामादेः पूर्वपदस्य ञ्णिति तद्धिते परे स्वरेष्वादेः स्वरस्य नित्यं वृद्धिर्भवति उत्तरपदस्य पुनर्वा भवति । कुरुजङ्गलेषु भवः कौरुजङ्गलः। कौरुजाङ्गलः। वैश्वधेनवः । वैश्वधैनवः । सौवर्णवलजः । सौवर्णवालजः ॥ २४ ॥

हृद्भगसिन्धोः ॥ ७ । ४ । २५ ॥

आदेरुत्तरपदस्येति च द्वयमनुवर्तते। हृद्भगसिन्धु इत्येवमन्तानां ञ्णिति तद्धिते परे आदेः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिर्भवति । सुहृदः सुहृदयस्य वा इदं भावः कर्म वा 'तस्येदम्' (६-३-१५९) इत्यणि युवाद्यणि वा सौहार्दम् । एव दौहार्दम् । सुहृदो भावः कर्म वा राजादित्वात् ट्यणि सौहार्द्यम् दौहार्द्यम् । बहुलाधिकारात् मित्रामित्रार्थयोः सुहृद्दुर्हृच्छब्दयोः सौहृदम् । दौर्हृदमित्यपि भवति। सुभगस्यभावः सौभाग्यम् दौर्भाग्यम् । सुभगाया अपत्य सौभागिनेयः । दौर्भागिणेयः । एकपदत्वाण्णत्वम् । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः तेषु भव. साक्तुसैन्धवः । पानसैन्धवः । लावणसैन्धवः । माहासैन्धवः । सौरसैन्धवः । कच्छादित्वादण् । तत्र तदन्तविधेरपीष्टत्वात् ॥ २५ ॥

प्राचां नगरस्य ॥ ७ । ४ । २६ ॥

प्राचां देशे वर्तमानस्य नगरान्तस्य शब्दस्य ञ्णिति तद्धिते परे आदेः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च

स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिर्भवति । सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः । पौण्ड्रनागरः । वाजु (ब्रांज) नागरः । वैराटनागरः । गैरिनागरः । प्राचामिति किम् ? उदीचा माडनागरः ॥२६॥

अनुशतिकादीनाम् ॥ ७ । ४ । २७ ॥

अनुशतिक इत्येवमादीना शब्दानां ञ्णिति तद्धिते परे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिर्भवति । अनुशतिकस्येदमानुशातिकम् । अनुशतिकस्यापत्यमानुशातिकि । अनुहोडेन चरति आनुहौडिक. । अनुशतिक अनुहोड अनुसंवत्सर अनुसंवरण अनुरहत् अगारवेणु असिहत्या अश्वि-(स्य) हत्य अस्यहेति अस्यहेतु अनिपाद अधेनु कुरुकत कुरुपञ्चाल अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि वध्योग प्रयोग अभिगम परस्त्री पुष्करसद् उदकशुद्ध सूत्रनड चतुर्विद्या शातकुम्भ सुखशयन । इत्यनुशतिकादि । आकृतिगणोऽयम् । तेन राजपौरुष्यादयष्ट्यणन्ता अत्रैव पठ्यन्ते । राजपौरुष्यम् । पारिमाण्डल्यम् । प्रातिभाव्यम् । सार्ववैद्यम् । प्रत्ययान्तरे त्वादेरेव वृद्धि । राजपुरुषस्यापत्य राजपुरुषायणिः ॥२७॥

देवतानामात्वादौ ॥ ७ । ४ । २८॥

देवतार्थानां शब्दानामात्वादौ विषये ञ्णिति तद्धिते परे आदे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिर्भवति । अग्निश्च विष्णुश्च देवता अस्य आग्नावैष्णवं सूक्तम् । ऐन्द्रापौष्णं हविः । आग्निमारुतं कर्म । आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत । आत्वादाविति किम् ? स्कन्दविशाखयोरिद स्कान्दविशाखम् । ब्राह्मप्रजापत्यम् । 'वेदसहश्रुतावायुदेवतानाम्' ३–२–४१) इत्यत आरभ्य 'उपासोपसः' (३–२–४६) इति यावदात्वादयः ॥२८॥

आतो नेन्द्रवरुणस्य ॥ ७ । ४ । २९ ॥

आकारान्तात्पूर्वपदात्परस्य इन्द्रशब्दस्य वरुणशब्दस्य चोत्तरपदस्य स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति । अग्निश्च इन्द्रश्च अग्नेन्द्रौ । तौ देवता अस्य आग्नेन्द्रम् सूक्तम् । सौमेन्द्रं हविः । ऐन्द्रावरुणम् । मैत्रावरुणम् । आत इति किम् ? आग्निवारुणम् । उत्तर पदस्येत्येव । ऐन्द्राग्नम् एकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । ननु चेन्द्रशब्दस्तस्य द्वौ स्वरौ तत्राद्यः संधिकार्येण ह्रियतेऽपरो 'ऽवर्णेवर्णस्य' (७–४–६८) इत्यतोऽस्वर एवेन्द्रशब्दस्तस्य किं वृद्धिप्रतिषेधेन ? सत्यम् । किन्त्वनेनैतज्ज्ञाप्यते । बहिरङ्गमपि पूर्वं पूर्वोत्तरपदयोः कार्यं भवति पश्चात्सन्धिकार्यम् । तेन पूर्वैषुकामशम इत्यादि सिद्ध भवति ॥२९॥

सारवैक्ष्वाकमैत्रेयभ्रौणहत्यधैवत्यहिरण्मयम् ॥ ७ । ४ । ३० ॥

सारवादयः शब्दा अणादिप्रत्ययान्ताः कृताय्लोपादयो निपात्यन्ते । सरय्वां भवं सारवमुदकम् । सरयूशब्दस्याणि प्रत्ययेऽयित्यस्य लोपः । इक्ष्वाकोरपत्यमैक्ष्वाक । 'राष्ट्रक्षत्रियात्'– (६–१–११४) इत्यादिनाञ् । इक्ष्वाकोरिदमैक्ष्वाकम् । इक्ष्वाकुशब्दस्य अञि अणि चोकारलोपः । मित्त्रयोरपत्य मैत्रेयः । मित्त्रयुशब्दस्य गृष्ट्यादित्वादेयञि युलोपः । अथ मित्त्रयुशब्दो विदादिषु किं न पठ्यते । तथा च 'केकयमित्त्रयुप्रलय'–(७–४–२) इत्यादिनेयादेशेनैव सिध्यतीति नेदं निपातनमारब्धव्य भवति । यस्कादिषु च मित्रयुशब्दो बहुषु लुबर्थं न पठितव्यो भवति 'यञञः' (६–१–१२६) इत्यादिनैव सिद्धत्वात् ? उच्यते । अञि सति मित्रयुणां सघो मैत्रेयकमित्यत्राकञं बाधित्वाण् स्यादिति विदादिषु न पठ्यते । भ्रूणघ्नो भावः कर्म वा भ्रौणहत्यम् ।

धीम्नो भावः कर्म वा धैवत्यम् । अत्र ट्यणि नकारस्य तकारः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम् । अत्र मयटि यशब्दलोप ॥३०॥

वान्तमान्तितमान्तितोऽन्तियान्तिषद् ॥ ७ । ४ । ३१ ॥

अन्तमादयः शब्दास्तमवादिप्रत्ययान्ताः कृततिकादिलोपादयो वा निपात्यन्ते । अयमेषामतिशयेनान्तिकः अन्तम. पक्षे अन्तिकतम । अत्रान्तिकशब्दस्य तमप्प्रत्यये तिकशब्दलोपो 'नोऽप्रशानोऽनुस्वरानुनासिकौ च पूर्वस्याधुट्परे' इति सकाराभावश्च निपात्यते । अयमेषामतिशयेनान्तिकः अन्तितम । अत्र कशब्दस्य लोपः । पक्षे अन्तिकतमः । अन्तिकादागच्छति अन्तित आगच्छति । अत्रापादानलक्षणे तसौ कशब्दस्य लोपः । पक्षेऽन्तिकत आगच्छति । अन्तिके साधुः अन्तियः । अत्र यप्रत्यये कशब्दस्य लोप इकारस्य च लोपाभावः । पक्षे अन्तिक्यः । अन्तिके सीदति अन्तिषद् । अत्र सदिति क्विवन्ते कलोप. सस्य षत्वं च । पक्षे अन्तिकसत् ॥३१॥

विन्मतोर्णीष्ठेयसौ लुप् ॥ ७ । ४ । ३२ ॥

विन्मतु इत्येतयोः प्रत्यययोर्णि इष्ठ इयसु इत्येतेषु प्रत्ययेषु परेषु लुप् भवति । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । अयमेषां स्रग्विणामतिशयेन स्रजिष्ठ । अयमनयोः स्रग्विणोरतिशयेन स्रग्वी स्रजीयान् । त्वग्वन्तमाचष्टे त्वचयति । अयमेषामतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठ । अयमनयोरतिशयेन त्वग्वान् त्वचीयान् । कुमुद्वन्तमाचष्टे कुमुदयति । कुमुदिष्ठ । कुमुदीयान् । अत एव वचनादगुणाङ्गादपीष्ठेयम् । निर्दिश्यमानत्वात् प्रत्ययमात्रस्य लुप् ॥३२॥

अल्पयूनोः कन्वा ॥ ७ । ४ । ३३ ॥

अल्प युवन् इत्येतयोर्णि इष्ठ ईयसु इत्येतेषु परेषु कन् इत्ययमादेशो वा भवति । कनयति । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे, अल्पयति । अल्पिष्ठः । अल्पीयान् । यवयति । यविष्ठः । यवीयान् ॥३३॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ७ । ४ । ३४ ॥

प्रशस्यशब्दस्य णीष्ठेयसुषु परत श्र इत्ययमादेशो भवति । श्रयति । श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥३४॥

वृद्धस्य च ज्यः ॥ ७ । ४ । ३५ ॥

वृद्धशब्दस्य प्रशस्यशब्दस्य च णीष्ठेयसुषु परतो ज्य इत्यादेशो भवति । ज्ययति । ज्येष्ठः ॥३५॥

ज्यायान् ॥ ७ । ४ । ३६ ॥

ज्यायानिति पूर्वसूत्रेण विहिताज्ज्यादेशात्परस्येयसोरीकारस्य आकारादेशो निपात्यते । अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यो वृद्धो वा ज्यायान् । ज्यायसी ॥३६॥

बाढान्तिकयोः साधनेदौ ॥ ७ । ४ । ३७ ॥

बाढ अन्तिक इत्येतयोर्णीष्ठेयसुषु परतो यथासख्य साध नेद इत्येतावादेशौ भवत । साधयति । साधिष्ठः । साधीयान् । नेदयति । नेदिष्ठः । नेदीयान् ॥३७॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृप्रदीर्घवृद्धवृन्दारकस्येमनि च प्रास्थास्फावरगरबंहत्रपद्राघवर्षवृन्दम् ॥ ७ । ४ । ३८ ॥

प्रियादीना यथासभवमिमनि णीष्ठेयसुषु च यथासख्यं प्रा इत्यादय आदेशा भवन्ति । प्रियस्य प्रा, प्रेमा । प्रापयति । प्रेष्ठः । प्रेयान् । स्थिरस्य स्था, स्थेमा । स्थापयति । स्थेष्ठ । स्थेयान् । स्फिरस्य स्फा, स्फापयति । स्फेष्ठः । स्फेयान् ।

उरोर्वर्, वरिमा । वरयति । वरिष्ठः । वरीयान् । गुरोर्गर्, गरिमा । गरयति । गरिष्ठः । गरीयान् । बहुलस्य बंह, बंहिमा । बंहयति । बंहिष्ठः । बंहीयान् । तृप्रस्य त्रप्, त्रपिमा । त्रपयति । त्रपिष्ठः । त्रपीयान् । दीर्घस्य द्राघ् । द्राघिमा । द्राघयति । द्राघिष्ठः । द्राघीयान् । वृद्धस्य वर्ष् । वर्षिमा । वर्षयति । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् । वृन्दारकस्य वृन्द् । वृन्दिमा । वृन्दयति । वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान् । स्फिरशब्दस्यावर्णत्वादपृथ्वादित्वाद्दृढादित्वाच्च नेमन् प्रत्ययः । वरादीनामकार उच्चारणार्थः । कश्चित्तु करोत्यर्थे णौ प्राद्यादेशं नेच्छति । तन्मते प्रिययति, स्थिरयतीत्यादि ॥३८॥

पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढस्य ऋतो रः ॥ ७ । ४ । ३९ ॥

पृथ्वादीनामृकारस्येमनि णीष्ठेयसुषु च परेषु रशब्द आदेशो भवति । प्रथिमा । प्रथयति । प्रथिष्ठः । प्रथीयान् । म्रदिमा । म्रदयति । म्रदिष्ठः । म्रदीयान् । भ्रशिमा । भ्रशयति । भ्रशिष्ठः । भ्रशीयान् । क्रशिमा । क्रशयति । क्रशिष्ठः । क्रशीयान् । द्रढिमा । द्रढयति । द्रढिष्ठः । द्रढीयान् । परिव्रढिमा । परिव्रढयति । परिव्रढिष्ठः । परिव्रढीयान् । केचित्तु वृढशब्दस्यापीच्छन्ति । व्रढिमा । व्रढयति । व्रढिष्ठः । व्रढीयान् । पृथ्वादीनामिति किम् ? ऋजिमा । ऋजयति । ऋजिष्ठः । ऋजीयान् । कृष्णिमा । कृष्णयति । कृष्णिष्ठः । कृष्णीयान् । अनृचीयान् । स्वृचीयान् । ऋत इति किम् ? सर्वस्य मा भूत् ॥३९॥

बहोर्णीष्ठे भूय् ॥ ७ । ४ । ४० ॥

बहुशब्दस्य णीष्ठयोः परयोर्भूय् इत्ययमादेशो भवति । भूभावापवादः । भूययति । भूयिष्ठः । बहोराख्यानं भूयनम् । णौ केचिद्विकल्पमाहुः । भूययति । भूयनम् । पक्षे बहयति । बहनम् । बहोर्णौ भावितिकश्चित् । भावयति ॥४०॥

भूर्लुक् चेवर्णस्य ॥ ७ । ४ । ४१ ॥

बहुशब्दस्य ईयसाविमनि च परे भू इत्ययमादेशो भवति अनयोश्चेवर्णस्य लुग्भवति । भूयान् । भूयांसौ । भूयांसः । भूमा । भू ऊ इति ऊकारप्रश्लेषादवादेशो न भवति । इवर्णस्येति किम् ? सर्वस्य माभूत् ॥४१॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रस्यान्तस्थादेर्गुणश्च नामिनः ॥ ७ । ४ । ४२ ॥

स्थूलादीनां यथासंभवमिमनि णीष्ठेयसुषु च परेष्वन्तस्थादेरवयवस्य लुग् नामिनश्च गुणो भवति । स्थूल, स्थवयति । स्थविष्ठः । स्थवीयान् । दूर, दवयति । दविष्ठः । दवीयान् । युवन्, यवयति । यविष्ठः । यवीयान् । ह्रस्व, ह्रसिमा । ह्रसयति । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् । क्षिप्र, क्षेपिमा । क्षेपयति । क्षेपिष्ठः । क्षेपीयान् । क्षुद्र, क्षोदिमा । क्षोदयति । क्षोदिष्ठः । क्षोदीयान् । ह्रस्वादिभ्यः पृथ्वादित्वादिमन् । उत्तरेणान्त्यस्वरस्यानेनार्थादन्तस्थाया लोपे सिद्धे अन्तस्थादेरिति किमर्थम् ? येन नाप्राप्तिन्यायेनान्त्यस्वरादिलोपं बाधित्वानेनान्तस्थाया एव लोपो मा भूदित्येवमर्थम् । नामिन इति किम् ? ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां सकारपकार दकाराणां माभूत् । केचित्तु स्थूलदूरयूनां करोत्यर्थे णौ नेच्छन्ति । स्थूलं करोति स्थूलयति । दूरयति । युवयति ॥४२॥

त्र्यन्त्यस्वरादेः ॥ ७ । ४ । ४३ ॥

तृप्रत्ययस्यान्त्यस्वरादेश्चावयवस्येमनि णीष्ठेय-

सुषु च परेषु लुग्भवति । कर्तृमन्तमाचष्टे करयति । करिष्ठः । करीयान् । कर्तारमाचष्टे करयति । मातयति भ्रातयतीत्यत्र अनर्थकत्वात् तृशब्दस्य न भवति । पटिमा । पटयति । पटिष्ठः । पटीयान् । लघिमा । लघयति । लघिष्ठः । लघीयान् । विमनसो भावो विमनिमा । सन्मनसो भावः सन्मनिमा । दृढादित्वादिमन् । विन्मतोर्लुपि अनेकस्वरस्यान्त्यस्वरादेर्लुचं च विकल्पेनेच्छन्त्येके, लुगभावपक्षे णौ गुणं चेच्छन्ति ॥ पयस्विनमाचष्टे पययति । पयसयति । पयिष्ठः । पयसिष्ठः । पयीयान् । पयसीयान् । वसुमन्तमाचष्टे वसयति । वसवयति । वसिष्ठः । वसविष्ठः । वसीयान् । वसवीयान् ॥४३॥

नैकस्वरस्य ॥ ७ । ४ । ४४ ॥

एकस्वरस्य शब्दरूपस्य योऽन्त्यस्वरादिरवयवस्तस्येमनि णीष्ठेयस्सुषु च परेषु लुग्न भवति । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । स्रुग्वन्तमाचष्टे स्रुचयति । स्रुचिष्ठः । स्रुचीयान् । एकस्वरस्येति किम् ? वसुमन्तमाचष्टे वसयति । वसिष्ठः । वसीयान् । इमनि चेत्येव । अस्यापत्यम् इः । ज्ञो देवतास्य ज्ञः । श्रिये हितः श्रीयः । योगविभागात् 'अवर्णेवर्णस्य' (७-४-६८) इति लोपस्यापि प्रतिषेधः । श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥४४॥

दण्डिहस्तिनोरायने ॥ ७ । ४ । ४५ ॥

दण्डिन् हस्तिन् इत्येतयोरायने प्रत्ययेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् न भवति । 'नोपदस्य–' (७-४-६१) इति प्राप्तौ प्रतिषेधः । दण्डिनोऽपत्यं दाण्डिनायनः । हास्तिनायनः । नडादित्वादायनण् । आयन इति किम् ? दण्डिनां समूहो दाण्डम् । हास्तिकम् ॥४५॥

वाशिन आयनौ ॥ ७ । ४ । ४६ ॥

वाशिन्शब्दस्यायनि प्रत्यये परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् न भवति । वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । 'अवृद्धाद्दोर्नवा' (६-१-११०) इत्यायनिञ् ॥४६॥

एये जिह्माशिनः ॥ ७ । ४ । ४७ ॥

जिह्माशिन्शब्दस्य एये प्रत्यये परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् न भवति । जिह्माशिनोऽपत्यं जैह्माशिनेयः । शुभ्रादित्वादेयण् ॥४७॥

ईनेऽध्वात्मनोः ॥ ७ । ४ । ४८ ॥

अध्वन् आत्मन् इत्येतयोरीने प्रत्यये परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् न भवति । अध्वानमलंगामी अध्वनीनः । 'अध्वानं येनौ' (७-१-१०३) इतीनः । आत्मने हित आत्मनीनः । 'भोगोत्तरपदात्मभ्यामीनः' (७-१-४०) इतीनः । ईन इति किम् ? प्राध्वम् । अध्यात्मम् ॥४८॥

इकण्यथर्वणः ॥ ७ । ४ । ४९ ॥

अथर्वन् शब्दस्येकणि प्रत्यये परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् न भवति । अथर्वाणं वेत्त्यधीते वा आथर्वणिकः । न्यायादित्वादिकण् ॥४९॥

यूनोऽके ॥ ७ । ४ । ५० ॥

युवन्शब्दस्याके प्रत्यये परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् न भवति । यूनो भावः यौवनिका । चौरादित्वादकञ् । अक इति किम् ? युवा प्रयोजनमस्य यौविकम् ॥५०॥

अनोऽटये ये ॥ ७ । ४ । ५१ ॥

अन् इत्येतदन्तस्य टयवर्जिते ये प्रत्यये परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग्न भवति । सामनि साधुः सामन्यः । एवं वेमन्यः । मूर्धनि भवः मूर्धन्यः । तक्ष्णोऽपत्यं ताक्षण्यः । कुर्वादित्वात् ञ्यः । अटय इति वचनात् सानुबन्धेऽपि प्रतिषेधः । अन इति किम् ? छत्रिषु

साधुः छत्त्रय । अटच इति किम् ? राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । दौरात्म्यम् । य इति किम् ? परमराज. । द्विमूर्ध ॥५१॥

अणि ॥ ७ । ४ । ५२ ॥

अन् इत्येतदन्तस्याणि तद्धिते परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग्न भवति । सुत्वनोऽपत्यं सौत्वन. । याज्वनः । साम देवतास्य सामन । वैमन । सदिष्टं कर्म कार्मणम् । पर्वणि भवः पार्वणः । अणीति किम् ? कर्म शीलमस्य कार्मः । छत्त्रादित्वादञ् । कर्मणे शक्तं कार्मुकम् । 'योगकर्मभ्यां योकञौ' (६–४–९५) इत्युकञ् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥५२॥

संयोगादिनः ॥ ७ । ४ । ५३ ॥

सयोगात्परो य इन् तदन्तस्याणि परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् न भवति । शङ्खिनोऽपत्यं शाङ्खिनः । चाक्रिणः । वाज्रिणः । स्राग्विण । माद्रिणः । भाद्रिणः । संयोगादिति किम् ? मेधाविनोऽपत्यं मैधावः । मायाव । अणीत्येव । प्राकारमर्दिनोऽपत्यं प्राकारमर्दिः । बाह्वादित्वादिञ् । अनपत्ये उत्तरेण सिद्धत्वादपत्यार्थोऽयमारम्भः ॥५३॥

गाथिविदथिकेशिपणिगणिनः ॥ ७ । ४ । ५४ ॥

गाथिन् विदथिन् केशिन् पणिन गणिन् इत्येतेषामिन्नन्तानामणि परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग्न भवति । गाथिनोऽपत्यं गाथिनः । वैदथिन । कैशिन । पाणिनः । गाणिनः ॥५४॥

अनपत्ये ॥ ७ । ४ । ५५ ॥

इन्नन्तस्यापत्यादन्यत्रार्थे योऽण् तस्मिन् परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् न भवति । सांकूटिन वर्तते । सांकोटिनम् । सांराविणम् । सांमार्जिनम् । गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् । भिक्षादित्वादण् । गुणिन इदं गौणिनम् । स्रग्विण इदं स्राग्विणम् । अनपत्ये इति किम् ? मेधाविनोऽपत्यं मैधावः । अणीत्येव । गर्भिणां समूहो गार्भम् । दण्डिनां दाण्डम् । चक्रिणा चाक्रम् । 'श्वादिभ्योऽञ्' (६–२–२६) इत्यञ् ॥५५॥

उक्ष्णो लुक् ॥ ७ । ४ । ५६ ॥

उक्षन्शब्दस्यानपत्येऽणि परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् भवति । उक्ष्ण इदमौक्षं पदम् । अनपत्य इत्येव । उक्ष्णोऽपत्यमौक्ष्ण ॥५६॥

ब्रह्मणः ॥ ७ । ४ । ५७ ॥

ब्रह्मन्शब्दस्यानपत्येऽणि परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् भवति । ब्रह्मण इदं ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मो मन्त्रः । योगविभाग उत्तरार्थ ॥५७॥

जातौ ॥ ७ । ४ । ५८ ॥

ब्रह्मन्शब्दस्य जातावभिधेयायामनपत्ये एवाणि परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् भवति । ब्रह्मण इयं ब्राह्मी ओषधिः । पूर्वेण सिद्धे जातावनपत्ये एवेति नियमार्थं वचनम् । तेनोत्तरसूत्रेणापत्ये लुग् न भवति । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । जाताविति किम् ? ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मो नारद. ॥५८॥

अवर्मणो मनोऽपत्ये ॥ ७ । ४ । ५९ ॥

वर्मन्शब्दवर्जितस्य मन्नन्तस्यापत्यार्थविहितेऽणि परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् भवति । सुषाम्नोऽपत्यं सौषामः । माद्रसामः । भाद्रसामः । अवर्मण इति किम् ? चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः । मन इति किम् ? सुत्वनोऽपत्य सौत्वनः । याज्वनः । अपत्य इति किम् ? चर्मणा छन्नश्चार्मणो रथः ॥५९॥

हितनाम्नो वा ॥ ७ । ४ । ६० ॥

हितनामन्शब्दस्यापत्येऽणि परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग्

भवति वा । हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामनः । हैतनाम । अपत्य इति किम् ? हैतनामनः ॥६०॥

नोऽपदस्य तद्धिते ॥ ७ । ४ । ६१॥

नकारान्तानामपदसञ्ज्ञकानां तद्धिते परेऽन्त्य-स्वरादेर्लुग् भवति । मेधाविनोऽपत्यं मैधावः । मायावः । औडुलोमिः । शारलोमिः आग्निशर्मिः । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः । त्र्यहः । हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । न इति किम् ? वैद्युतं तेजः । अपद-स्येति किम् ? मेधाविरूप्यम् मेधाविमयम् । तद्धित इति किम् ? हस्तिना । हस्तिने ॥६१॥

कलापिकुथुमितैतलिजाजलिलाङ्गलिशिखण्डिशि-लालिसब्रह्मचारिपीठसर्पिसूकरसद्मसुपर्वणः ॥ ७ । ४ । ६२ ॥

कलाप्यादीनां नकारान्तानामपदसञ्ज्ञकानां तद्धिते परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् भवति । अत्र ये इन्नन्तास्तेषाम-नपत्य इति शिखण्डिपीठसर्पिणोरपत्येऽपि 'सयोगा-दिन' (७–४–५३) इति सूकरसद्मसुपर्वणोस्त्वणि (७–४–५२) इति निषेधे प्राप्ते लुग्वचनम् । कलापिना प्रोक्तं वेदमधीयते कालापाः । कौथुमाः । तैतली जाजली लाङ्गली चाचार्या । तत्कृतो ग्रन्थो-ऽप्युपचारात् तच्छब्देनोच्यते । तमधीयते तैतलाः । जाजलाः । लाङ्गलाः । शिखण्डिन इमेऽपत्यानि वा शैखण्डाः । शिलालिन शैलालाः । सब्रह्मचारिणः साब्रह्मचाराः । पीठसर्पिण पैठसर्पाः । सूकरसद्मन सौकरसद्माः । सुपर्वण सौपर्वाः ॥६२॥

वाश्मनो विकारे ॥ ७ । ४ । ६३ ॥

अश्मनशब्दस्यापदस्य विकारे विहिते तद्धिते परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग्वा भवति । अश्मनो विकार आश्मः । आश्मनो वा । विकार इति किम् ? आश्मनो मन्त्रः । नित्यमिच्छन्त्येके ॥६३॥

चर्मशुनः कोशसंकोचे ॥ ७ । ४ । ६४ ॥

चर्मन् श्वन् इत्येतयोरपदभूतयोर्यथासङ्ख्यं कोशे सङ्कोचे चार्थे तद्धिते परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् भवति । चर्मणो विकारः कोशश्चार्मः । कोशादन्यत्र चार्मणः । शुनोऽयं शौवः सङ्कोचः । सङ्कोचादन्यत्र शौवनः । कथं शुनो विकारोऽवयवो वा शौवं मासम् शौवं पुच्छमिति । हेमादित्वादञि 'नोऽपदस्य' (७–४–६१) इत्येव भविष्यति ॥६४॥

प्रायोऽव्ययस्य ॥ ७ । ४ । ६५ ॥

अव्ययस्यापदसञ्ज्ञकस्य तद्धिते परेऽन्त्यस्वरादेः प्रायो लुग् भवति । स्वर्भवः सौवः । बहिर्जातो बाह्यः । बाहीकः । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । 'वर्षाकालेभ्यः' (६–३–७९) इतीकण् । अनभि-धानादव्ययलक्षणस्तनट् न भवति । पौनःपुन्यम् । उपरिष्टादागतः औपरिष्टः । परत आगतः पारतः । ऐकैकश्यम् । प्रायोग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् । तेनेह न भवति । आरातीयः । शाश्वतिकः । शाश्वतः । पार्थक्यम् । अपदस्येत्येव । कंयुः । शंयुः । अहयुः ॥६५॥

अनीनादट्यह्नोऽतः ॥ ७ । ४ । ६६ ॥

ईन्-अत्-अट्-वर्जिते तद्धिते परेऽपदस्याह्नो योऽ-कारस्तस्य लुग् भवति । अह्नां समूहः आह्नम् । अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् । अनीनादटीति किम् ? द्वाभ्यामहोभ्यां निर्वृत्तः द्वाभ्यामहोभ्या भृतोऽधीष्टो द्वे अहनी भूतो भावी वा द्व्यहीनः । त्र्यहीणः । 'रात्र्यह'—(६—४—११०) इत्यादिनेनः । अति, अन्वहम् । प्रत्यहम् । अटि, द्वयोरह्नोः समा-हारः द्व्यहः । त्र्यहः । उत्तमाहः । परमाहः । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥६६॥

विंशतेस्तेर्डिति ॥ ७ । ४ । ६७ ॥

विंशतिशब्दस्यापदसंज्ञकस्य यस्तिशब्दस्तस्य डिति तद्धिते परे लुग् भवति । विंशत्या क्रीतं विंशकः । विंशतिरधिकास्मिन् शते विंशं शतम् । एकविंशम् । विंशतेः पूरणः विंशः । एकविंशः । आसन्ना विंशतिरेषामासन्नविंशाः । विंशतेरिति किम् ? एकसप्ततेः पूरणः एकसप्ततः । एकाशीतः । तद्धित इत्येव । विंशतौ ॥६७॥

अवर्णेवर्णस्य ॥ ७ । ४ । ६८ ॥

अवर्णान्तस्येवर्णान्तस्य चापदस्य तद्धिते परे लुग्भवति । निर्दिश्यमानत्वादवर्णेवर्णयोरेव । दक्ष, दाक्षिः । प्लक्ष, प्लाक्षिः, । चूडा, चौडिः । बलाका, बालाकिः । इवर्ण, नाभि, नाभेयः । सक्रति, सांक्रत्यः । दुली, दौलेयः । रोहिणी, रौहिणेयः । वत्स प्रीणातीति वत्सप्रीः तस्या अपत्य वात्सप्रेयः । अत्र 'चतुष्पाद्भ्य एयञ्' (६-१-८३) । परत्वाच्चेयादेशो बाध्यते । श्रायं हविरित्यादिषु तु विशेषविहितत्वात् 'वृद्धिः स्वरे' (७-४-१) इत्यादिना वृद्धिरेव । अपदस्येत्येव । शुक्लतमः । ऊर्णायुः । शुचितरः । तद्धित इत्येव । वृक्षे । अग्न्य ॥६८॥

अकद्रूपाण्ड्वोरुवर्णस्यैये ॥ ७ । ४ । ६९ ॥

कद्रूपाण्डुशब्दवर्जितस्य उवर्णान्तस्य एये तद्धिते परे लुग् भवति । कमण्डल्वा अपत्य कामण्डलेयः । मद्रबाह्वा माद्रबाहेयः । शितिबाह्वा शैतिबाहेयः । जम्ब्वा जाम्बेयः । लेखाभ्रुवः लैखाभ्रेयः । अत्र परत्वादुवादेशो बाध्यते । अकद्रूपाण्ड्वोरिति किम् ? काद्रवेय । पाण्डवेय । उवर्णस्येति किम् ? वैमात्रेयः । एय इति किम् ? माण्डव्य. ॥६९॥

अस्वयंभुवोऽव् ॥ ७ । ४ । ७० ॥

स्वयंभूशब्दवर्जितस्यापदसंज्ञकस्योवर्णान्तस्य तद्धिते परे अव् इत्ययमादेशो भवति । उपगोरपत्यमौपगवः । कापटवः । बाभ्रव्यः । माण्डव्यः । शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कर्पासः । बाहविः । औपबिन्दविः (औपबाहविः) । अस्वयंभुव इति किम् ? स्वायंभुवः ॥७०॥

ऋवर्णोवर्णदोसिसुसशश्वदकस्मात्त इकस्येतो लुक् ॥ ७ । ४ । ७१ ॥

ऋवर्णान्तादुवर्णान्ताद्दोस्शब्दादिसन्ताच्छश्वदकस्माद्विवर्जितात्तकारान्ताच्च परस्येकप्रत्ययस्य सबन्धिन इत इकारस्य लुग्भवति । मातुरागतं मातृकम् । पैतृकम् । 'ऋत इकण्' (६-३-१५१) उवर्ण, निषादकर्ष्वां भवः नैषादकर्षुकः । शाबरजम्बुकः 'उवर्णादिकण्' (६ — ३ — ३८) दोस्, दोर्भ्यां तरति दौष्कः । इस् , सर्पिः पण्यमस्य सार्पिष्कः । बार्हिष्कः । उस् , धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः । याजुष्कः । उदश्विता सस्कृत ओदन औदश्वित्कः । शकृता ससृष्टः शाकृत्कः । याकृत्कः । शश्वदकस्मात्प्रतिषेधः किम् ? शश्वद्भवं शाश्वतिकम् । 'वर्षाकालेभ्यः' (६ — ३ ७९) इतीकण् । आकस्मिकम् । अध्यात्मादित्वादिकण् । प्रत्यययोरिसुसोर्ग्रहणादिह न भवति । आशिषा चरित आशिषिकः । वसेः क्विप् उस् , उषा चरित औषिकः । मथितं पण्यमस्य माथतिक इत्यत्रापि तान्तत्वस्य लाक्षणिकत्वात् न भवति ॥७१॥

असकृत्संभ्रमे ॥ ७ । ४ । ७२ ॥

भयादिभिश्चित्तव्याक्षेपात् प्रयोक्तुस्त्वरण सम्भ्रम । तस्मिन्द्योत्ये यत् प्रवर्तते पद वाक्यं वा तदसकृदनेकवारं प्रयुज्यते । अहिरहिः बुध्यस्वबुध्यस्व । अहिरहिरहिः । बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व । हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति । लघु पलायध्वम् लघु पलायध्वम् । संभ्रमादौ

पदं वाक्यं वा वर्तते न पदावयव इति नासौ असकृद् द्विर्वा भवति तच्च पदं वाक्यं वा परिनिष्पन्न सत्तत्र वर्तते नापरिनिष्पन्नमिति कृतेषु यत्वादिकार्येषु तदसकृद्द्विर्वा भवति नाकृतेषु । तेन द्रोग्धा द्रोग्धा, द्रोढा द्रोढेत्येव भवति । न तु द्रोग्धा द्रोढा द्रोढा द्रोग्धा । एवं माषवापाणि माषवापाणि । मातुःष्वसा मातुःष्वसा । हृीणो हृीणः । कृतद्विर्वचनानामपि रूपार्थयोरभेदेन स्थानिवद्भावेन चैकपदत्वात् कौतस्कुतः पौनः पुन्यम् पौन पुनिकः । इत्यादिषु तद्धितः सिद्धो भवति ॥७२॥

भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे द्विः प्राक्तमवादेः ॥ ७ । ४ । ७३ ॥

क्रियायाः साकल्यमवयवक्रियाणां कार्त्स्न्यं भृशार्थः । पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यम् । सातत्य क्रियान्तरैरव्यवधानमविच्छेदः । एतेषु द्योत्येषु यत्पदं वाक्यं वा वर्तते तत्तमवादिप्रत्ययेभ्यः प्रागेव द्विरुच्यते । भृशे, लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । आभीक्ष्ण्ये, भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । अविच्छेदे, पचति पचति । अधीते अधीते । ब्रह्मचर्यं चरति चरति । प्रपचति प्रपचति । सत्करोति सत्करोति । अलंकरोति अलंकरोति । भृशादयश्च क्रियाधर्मा इति क्रियापदमेवात्र सवच्यते । क्रियाविशेषणस्यापि क्रियात्वेनाध्यवसायात् भृशादियोगे द्विर्वचनं भवति । यथा पुनः पुनः पचति । भूयो भूयः पठति । वारंवारं भुङ्क्ते । मुहुर्मुहुः पिबति । शनैः शनैर्गच्छति । मन्दं मन्दं तुदति । पृथक्पृथगभिधत्ते । यदा तु क्रियाल्पता न विवक्ष्यते तदा न वा गुणः सदृशे रित् (७–४–८६) इति सादृश्ये द्विर्वचनं भवति । मन्दं मन्दं तुदति । स्तोकं स्तोकम् अस्तमयति इति । एतेष्विति किम् ? लुनीहि, भुक्त्वा व्रजति । पचति । भृशाभीक्ष्ययोर्यङिति यङन्तमुक्तार्थत्वान्न द्विरुच्यते । यदा तु भृशार्थे यङ् तदाभीक्ष्ण्यार्थाभिव्यक्तये द्विर्वचनम् पापच्यते पापच्यत इति । यदा तु तत्प्रतिपादनाय पञ्चमी विधीयते तदा तस्या द्विर्वचनसहायाया एवाभीक्ष्ण्यप्रतिपादने सामर्थ्यं क्त्वाणमोरिवेति द्विर्वचनमपि भवति पापच्यस्व पापच्यस्वेति । प्राक्तमवादेरिति किम् ? पचतिपचतितमाम् । पचतिपचतितराम् । अत्र तमबादेरातिशायिकात्पूर्वमेव द्विर्वचनम् पश्चात्तमवादिः । अन्यथा ह्यनियमः स्यात् ॥ ७३ ॥

नानावधारणे ॥ ७ । ४ । ७४ ॥

नानाभूतानां भेदेनेयत्तापरिच्छेदो नानावधारणम् । तस्मिन्यच्छब्दरूपं वर्तते तद्द्विरुच्यते । योगविभागात्प्राक्तमवादेरिति नानुवर्तते । अस्मात्कार्षापणादिहभवद्भ्यां माषं माषं देहि । प्रत्येकं माषमात्रं देहि नाधिकमित्यर्थः । द्वौ द्वौ देहि । त्रीन् त्रीन् देहि । एषु कार्षापणसंबन्धिनो माषा न साकल्येन दित्सिताः किं तर्हि प्रत्येकं माषमात्रमेव द्वावेव त्रय एव वेति न वीप्सास्ति । नानाग्रहणं किम् ? अस्मात्कार्षापणादिहभवद्भ्यां माषं देहि । एकमेवेत्यर्थः। अवधारण इति किम् ? अस्मात्कार्षापणादिहभवद्भ्यां माषं द्वौ त्रीन्वा देहि॥७४॥

आधिक्यानुपूर्व्ये ॥ ७ । ४ । ७५ ॥

आधिक्यं प्रकर्षः। आनुपूर्व्यं क्रमानुल्लङ्घनम् । एतयोर्यच्छब्दरूपं वर्तते तद्द्विरुच्यते । आधिक्ये, नमो नमः । अधिकं नम इत्यर्थः । कन्या दर्शनीया कन्या दर्शनीया । अहो दर्शनीया अहोदर्शनीया । मह्यं रोचते मह्यं रोचते । एष तवाञ्जलिरेष तवाञ्जलिः । मह्यं रोचतेतराम् मह्यं रोचतेतराम् । अत्र प्रागातिशायिकः पश्चाद्द्वित्वम् । आनुपूर्व्ये, मूले

मूले स्थूलाः अग्रे अग्रे सूक्ष्माः । ज्येष्ठं ज्येष्ठमनुप्रवेशय । कनिष्ठं कनिष्ठमासय । मूलाद्यानुपूर्व्येणैषां स्थौल्यादय इत्यर्थः । अग्रमूलमध्यानि त्रयो भागाः तत्रैकमेव मुख्यमग्र मूलं च । अन्येषां तु भागानामपेक्षाकृतोऽग्रमूलव्यपदेशः । अधःसन्निविष्टमपेक्ष्याग्रव्यपदेशः । उपरिसनिविष्टमपेक्ष्य मूलव्यपदेशः । न चैकरूपं भागानां स्थौल्यं सौक्ष्म्यं वा किं तर्हि यथामूलमुपचीयते स्थौल्यम् यथाग्रं च सौक्ष्म्योपचय इति वीप्सा नास्ति । एवं ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वयोरपि आपेक्षिकत्वाद्वीप्सा नास्तीति वचनम् ॥७५॥

डतरडतमौ समानां स्त्रीभावप्रश्ने ॥ ७ । ४।७६ ॥

समाना केनचिद् गुणेन तुल्यतया सप्रधारिताना स्त्रीलिङ्गस्य भावस्य प्रश्ने यद्वर्तते डतरान्तं च शब्दरूप तद्द्विरुच्यते । उभाविमावाढ्यौ कतरा कतरा अनयोराढ्यता किं दैवकृता उत पौरुषकृतेत्यर्थः। कतमा कतमा अनयोराढ्यता किं साधनसबन्धकृता उतान्यसंबन्धकृता आहोस्विदुभयसवन्धकृतेत्यर्थः । एवं सर्व इमे आढ्याः कतरा कतरा एषामाढ्यता । कतमा कतमा एषामाढ्यता । सर्वे इमे आढ्याः यतरा यतरा एषां विभूतिः ततरा ततरा कथ्यताम् । यतमा यतमा एषां सपत् ततमा ततमा कथ्यताम्। डतरडतमाविति किम् ? उभाविमावाढ्यौ कानयोराढ्यता । समानामिति किम् ? आढ्योऽयं कतरास्याढ्यता । कतमास्याढ्यता । स्त्रीग्रहण किम् ? उभाविमावाढ्यौ कतरदनयोराढ्यत्वम् । कतमोऽनयोर्विभव । भावग्रहण किम् ? उभाविमौ लक्ष्मीवन्तौ कतरानयोर्लक्ष्मीः। कतमानयोर्लक्ष्मीः । लक्ष्यतेऽनया पुण्यकर्मेति लक्ष्मी। इय स्त्री भवति । न भाव इति । प्रश्न इति किम् । उभाविमावाढ्यौ यतरानयोराढ्यता ततरा श्रूयताम् । केचिड्डतरडतमाभ्यां स्त्रीलिङ्गाच्चान्येत्रापीच्छन्ति । उभाविमावाढ्यौ कीदृशी कीदृशी अनयोराढ्यता । कतरत्कतरदनयोराढ्यत्वम् । कतम कतमोऽनयोर्विभवः । कतरानयोराढ्यतेत्यादौ प्राप्ते स्वार्थिकं द्विर्वचनम् ॥ ७६ ॥

पूर्वप्रथमावन्यतोऽतिशये॥ ७ । ४ । ७७॥

पूर्वशब्द प्रथम शब्दश्चान्यतोऽतिशये तदर्थस्य प्रकर्षे द्योत्ये द्विरुच्यते । आतिशायिकापवादः । पूर्वं पूर्वं पुष्यन्ति । प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते । अन्येभ्य पूर्वतरं पुष्यन्ति, प्रथमतरं पच्यन्त इत्यर्थः। अन्यत इति किम् ? पूर्वतर पुष्यन्ति । प्रथमतरं पच्यन्ते । अत्र स्वव्यापारापेक्षातिशयो गम्यते न तावदिमे किशलयिता यावत्पुष्पिताः, न तावदिमे पुष्पिता यावत्पक्वा इति । अतिशय इति किम् ? पूर्वं, प्रथमम् । अन्येऽतिशयमात्रेऽपि द्विर्वचनमिच्छन्ति तमप्तरबर्थे च विकल्पम्॥७७॥

प्रोपोत्सं पादपूरणे ॥ ७ । ४ । ७८ ॥

प्र उप उत् सम् इत्येतान्युपसर्गरूपाणि द्विरुच्यन्ते तेन चेत् पादः पूर्यते । प्रशान्तकषायाग्ने-रुपोपप्लववर्जितम् ॥उदुज्ज्वल तपो यस्य, ससश्रयत तं जिनम् ॥१॥ पादपूरण इति किम् ? प्रणम्य सच्छासनवर्धमानम् । इदं छन्दसीति कश्चित् ॥७८॥

सामीप्येऽधोऽध्युपरि ॥ ७।४।७९ ॥

अधस् अधि उपरि इत्येतानि शब्दरूपाणि द्विरुच्यन्ते सामीप्ये विवक्षिते । सामीप्य देशकृता कालकृता वा प्रत्यासत्तिः । अधोऽधो ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । उपर्युपरि ग्रामम् उपर्युपरि दुःखानि । सामीप्य इति किम् ? अधः पन्नगाः । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः। उपरि चन्द्रमाः। कथमुपरि शिरसो घट इति ।अत्रौत्तराधर्यमात्रं विवक्षितम् न सदपि सामीप्यमिति न भवति । यथायथमिति मकारान्तमव्ययं यथास्वमित्यर्थे

आश्रीयते इति यथास्वे यथायथमिति नारभ्यते॥७९॥

वीप्सायाम् ॥ ७ । ४ । ८० ॥

पृथक्सख्यायुक्तानां बहूना सजातीयानामर्थाना साकल्येन प्रत्येक क्रियया गुणेन द्रव्येण जात्या वा युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । तस्या यद्वर्तने शब्दरूप तद्द्विरुच्यते । वीप्सा च स्याद्यन्तष्वेव भवतीति तेषामेव द्विर्वचनम् । वृक्ष वृक्ष सिञ्चति । ग्रामो ग्रामो रमणीय । गृहे गृहे अश्वाः । योद्धा योद्धा क्षत्त्रियः । तथा रूप रूप पश्यति । शुक्लं शुक्लमानयति । क्रिया क्रियामारभते । उपचरितभेदस्यापि भवति । खिन्न खिन्नो विश्राम्यति । क्षीणः क्षीण पयः पिबति । व्यापकधर्मस्यापि व्याप्येनाभेदोपचाराद्भेदे सति व्यापकान्तरापेक्षाया वीप्सा भवति । स एवान्योऽन्यः सपद्यते । नवो नवो भवति जायमान इति । आढ्यतरमाढ्यतरमानय । अत्र द्विर्वचनात्प्रागातिशायिक । वीप्सायामिति किम् ? वृक्ष सिञ्चति । जात्येकशेषैकयोगक्रमाभिधानेषु सत्यामपि व्याप्तौ यथोक्तलक्षणवीप्साया अभावान्न भवति । तथाहि—सपन्नो यव सपन्ना यवा इति जातेरेकत्वात् बहर्थाभिधानं नास्ति । अस्मिन्वने वृक्षा शोभना इति एकशेषे साकल्येन व्याप्तिर्नास्ति । तथाहि—कतिपयेष्वपि वृक्षेषु शोभनेष्वयं प्रयोगो भवति । एवमितरेतरयोगेऽपि । अस्मिन्वने धवखदिरपलाशा शोभना इति न वीप्सा । तथास्मिन्वनेऽयं वृक्ष शोभनोऽयं वृक्ष शोभन इति क्रमाभिधाने साकल्येनापि व्याप्तौ यौगपद्याभावान्न भवति । अस्मिन्वने सर्वे वृक्षा शोभना इत्यत्र तु सर्वशब्देन वीप्सार्थाभिधानान्न भवति । यथा तद्धितसमासाभ्याम् । तद्धितेन तावत्, द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति । एकैकं ददाति एकशो ददाति । एकैकशो ददातीत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचने कृते 'बह्वल्पार्थात्'–(७–२–१५०) इति कारके शस् भविष्यति । समासेनापि, अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । गेहगेहमनुप्रवेशमास्ते गेहानुप्रवेशमास्ते । क्वचित्तु वीप्स्यमानमपि समासेनाभिधीयते । पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य सप्तपर्णः । पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदान्यस्य अष्टापदः । ननु च वृक्षं वृक्षं सिञ्चतीत्यादौ वीप्सायां बहवोऽर्थाः प्रतीयन्ते तत्र बहुषु बहुवचनं प्राप्नोति । उच्यते । पृथक्संख्यायुक्तानामिति वचनात् परिगृहीतैकत्वादिसख्यानां पदार्थानां वीप्सया योग इति पुनः समुदायाद्बहुवचन न भवति ॥ ८० ॥

प्लुप् चादावेकस्य स्यादेः ॥ ७ । ४ । ८१ ॥

एकशब्दस्य वीप्सायां द्विरुक्तस्यादौ वर्तते य एकशब्दस्तत्संबन्धिन स्यादे प्लुप् भवति । पित्करणं पुंवद्भावार्थम् । अत एवातद्धितेऽपि लुपि पुंवद्भावः । एकैकः । एकैका । एकैकस्या । एकएका । एकएकस्याः । अत्र विरामस्य विवक्षितत्वात्पुंवद्भावे सति सधिकार्यं न भवति । यथा अग्रे अग्रे सूक्ष्मा । यथा वा, ऋक् ऋगिति । आदिपदस्य स्यादेः प्लुप्युत्तरेणाभेदाश्रयणे स्याद्यन्तत्वात् 'सर्वादयोऽस्यादौ' (३—२—६१) इति पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति लुपः पित्त्वं विधीयते । चकार उत्तरत्र प्लुप्द्विर्वचनयोः समुच्चयार्थ । इह तु द्विर्वचनं पूर्वेणैव सिद्धम् । प्लुप्मात्र विधीयते । आदाविति किम् ? उत्तरोक्तौ मा भूत् ॥ ८१ ॥

द्वन्द्वं वा ॥ ७ । ४ । ८२ ॥

द्वन्द्वमिति वीप्साया द्विरुक्तस्य द्विशब्दस्यादौ स्यादे. प्लुप् इकारस्याम्भाव उत्तरत्रेकारस्यात्वं स्यादेश्चाम्भावो वा निपात्यते । द्वन्द्व तिष्ठत. । द्वौ द्वौ तिष्ठत । नरकपटलान्यधोऽधोद्वन्द्वं हीनानि । द्वाभ्यां

द्वाभ्यां हीनानि । द्वन्द्वं युद्ध वर्तते । द्वयोर्द्वयोर्युद्धं वर्तते । द्वन्द्वं कृत द्वाभ्यां द्वाभ्यां कृतम् । द्वन्द्वं स्थितं द्वयोर्द्वयोः स्थितम् ॥ ८२ ॥

रहस्यमर्यादोक्तिव्युत्क्रान्तियज्ञपात्रप्रयोगे ॥ ७ । ४ । ८३ ॥

वीप्सायामिति निवृत्तम् । द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं शेषं पूर्ववत् रहस्यादिषु गम्यमानेषु निपात्यते। रहस्ये, द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते । रहस्यं मन्त्रयन्त इत्यर्थः। मर्यादोक्तौ, आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण पौत्रेण प्रपौत्रेण तत्पुत्रेण च मैथुनं यातीत्यर्थः । व्युत्क्रान्तौ, द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः द्वैराश्येन भिन्ना इत्यर्थः । व्युत्क्रान्तिर्भेदः । यज्ञपात्रप्रयोगे, द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वे द्वे प्रयुनक्तीत्यर्थः । रहस्यादिष्विति किम् ? द्वौ तिष्ठतः । उक्तिग्रहणं शब्दोपात्तायां मर्यादायां यथा स्यात् प्रकरणादिगम्यायां मा भूदित्येवमर्थम् । द्वन्द्वः समासः । द्वन्द्वः कलहः । द्वन्द्व युद्धं, द्वन्द्व युग्मम् । द्वन्द्वानि सहते । दुःखानीत्यर्थः । अत्र द्वन्द्व इति शब्दान्तरम् ॥ ८३ ॥

लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये ॥ ७ । ४ । ८४ ॥

लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये द्योत्ये द्विशब्दस्य पूर्ववत् द्वन्द्वमिति निपात्यते । द्वन्द्वं नारदपर्वतौ । द्वन्द्वं रामलक्ष्मणौ । द्वन्द्व वलदेववासुदेवौ । द्वन्द्वं स्कन्दविशाखौ । द्वन्द्वं शिववैश्रवणौ । लोकज्ञात इति किम् ? द्वौ चैत्रमैत्रौ । अत्यन्तसाहचर्य इति किम् ? द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ । द्वन्द्वमिति च सूत्रत्रयेऽपि नपुंसकम् वेदितव्यमनुप्रयोगस्य नपुसकत्वार्थम् ॥८४॥

आबाधे ॥ ७ । ४ । ८५ ॥

आबाधो मनः—पीडा प्रयोक्तृधर्मः । तस्मिन् विषये वर्तमानं शब्दरूप द्विरुच्यते तत्र चादौ पूर्वपदे स्यादेः प्लुप् भवति । ऋक् ऋक् । पूः पूः । गतगतः। नष्टनष्टः । गतगता । नष्टनष्टा । नन करोमि । ऋगादेर्दुरुच्चारणादिना पीड्यमानः प्रयोक्ता एवं प्रयुङ्क्ते । अष्टमी अष्टमी कालिका कालिका इत्यत्र तु पूरणप्रत्ययान्तत्वात् कोपान्त्यत्वाच्च पुंवद्भावो न भवति ॥ ८५ ॥

नवा गुणः सदृशे रित् ॥ ७ । ४ । ८६ ॥

गुणशब्दो मुख्यसदृशे गुणे गुणिनि वा वर्तमानो वा द्विरुच्यते तत्र चादौ वर्तमानस्य स्यादेः प्लुप् भवति सा च रित् । रित्करणं प्रतिषिद्धस्यापि पुंवद्भावस्य 'रिति' (३—२—५८) इति विधानार्थम्। शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः । कालककालिका । शुक्लादिसदृशमपरिपूर्णगुणमेवमुच्यते । वाग्रहणात्पक्षे जातीयरपि भवति । शुक्लजातीयः । गुण इति किम् ? अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीकः । सदा गुणवाची यः स इह गुणशब्दो गृह्यते । अयं तूपमानात्प्राग्द्रव्यवाची पश्चात्तु तैक्ष्ण्यजाड्यादिगुणवाचीति न भवति । सदृश इति किम् ? शुक्लः पटः । पटुश्चैत्रः ॥ ८६ ॥

प्रियसुखं चाकृच्छ्रे ॥ ७ । ४ । ८७ ॥

प्रियसुखशब्दौ अकृच्छ्रे क्लेशाभावे वा द्विरुच्येते तत्र चादौ शब्दरूपस्य स्यादेः प्लुप् भवति । प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण ददाति । सुखसुखेनाधीते ।सुखेनाधीते अक्लेशेनाधीते इत्यर्थः । अकृच्छ्र इति किम् ? प्रियः पुत्रः। सुखो रथः । चकारः प्लुप् चादौ स्यादेः इत्यस्यानुकर्षणार्थः ॥ ८७ ॥

वाक्यस्य परिर्वर्जने ॥ ७ । ४ । ८८ ॥

वाक्यस्यावयवो यः परिशब्दो न पदस्य स वर्जने वर्तमानो वा द्विरुच्यते। परिपरि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो मेघः । परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो मेघ । परिपरि सौवीरेभ्यः । परि सौवीरेभ्य । वाक्यस्येति किम्? परित्रिगर्तं वृष्टोमेघः ।

वाक्यस्यैवेत्यवधारणविज्ञानात्पदावयवे न भवति। परिरिति किम्? अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो मेघः। वर्जन इति किम्? साधुर्देवदत्तो मातरं परि परि॥८८॥

संमत्यसूयाकोपकुत्सनेष्वाद्या मन्त्र्यमादौ स्वरेष्वन्त्यश्च प्लुतः ॥ ७। ४। ८९ ॥

कार्येष्वाभिमत्य सम्मतिः पूजनं वा। परगुणासहनमसूया। कोपः क्रोधः। निन्दा कुत्सनम्। एते प्रयोक्तृधर्मानाभिधेयधर्माः। एतेष्वर्थेषु वर्तमानस्य वाक्यस्यादिभूतमामन्त्र्यमामन्त्रणीयार्थं पदं द्विरुच्यते। तत्र द्विर्वचने आदौ पूर्वोक्तौ स्वरेषु स्वराणां मध्ये योऽन्त्यस्वरः स प्लुतो वा भवति। समत्यसूयाकोपकुत्सनेष्विति बहुवचनात् द्विर्वचने विकल्पो न सबध्यते। समतौ, माणवक ३ माणवक माणवक माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक अभिरूपक अभिरूपक शोभनः खल्वसि। असूयायाम्, माणवक ३ माणवक माणवक माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक अभिरूपक अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम्। कोपे, माणवक ३ माणवक माणवक माणवक अविनीतक ३ अविनीतक अविनीतक अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। कुत्सने, शक्तिके ३ शक्तिके शक्तिके शक्तिके यष्टिके ३ यष्टिके यष्टिके यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः। समयसूयाकोपकुत्सनेष्विति किम्? देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन। आदाविति किम्? शोभनः खल्वसि माणवक। आमन्त्र्यमिति किम्? उदारो देवदत्तः। आदाविति किम्? उत्तरोक्तौ मा भूत्। स्वरेष्विति किम्? व्यञ्जनान्तस्यापि यथा स्यात्। अन्त्य इति किम्? आदिर्मध्यो वा मा भूत्। चकारो द्विर्वचनानुकर्षणार्थः। तथा च चानुकृष्टत्वादुत्तरत्र नानुवर्तते॥८९॥

भर्त्सने पर्यायेण ॥ ७। ४। ९० ॥

भर्त्सनं कोपेन दण्डाविष्करणम्। तत्र द्विर्वचनं सिद्धमेव प्लुतार्थ आरम्भः। भर्त्सने वर्तमानस्य वाक्यस्य यदामन्त्र्यं पदं तद्द्विरुच्यते। तत्र पर्यायेण पूर्वस्यामुत्तरस्यां वोक्तौ स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा भवति। चौर ३ चौर, चौर चौर ३ चौर चौर दस्यो ३ दस्यो दस्यो दस्यो ३, दस्यो दस्यो घातयिष्यामि त्वां, बन्धयिष्यामि त्वाम्॥ ९०॥

त्यादेः साकाङ्क्षस्याङ्गेन ॥ ७। ४। ९१ ॥

वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः प्लुतो वेत्यनुवर्तते भर्त्सने इति च। भर्त्सने वर्तमानस्य वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरस्त्याद्यन्तस्य पदस्य वाक्यान्तराकाङ्क्षस्य अङ्ग इत्यनेन निपातेन युक्तस्य सबन्धी प्लुतो वा भवति। अङ्ग कूज इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म अङ्ग व्याहर ३ अङ्ग व्याहर इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। त्यादेरिति किम्? अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि। साकाङ्क्षस्येति किम्? अङ्ग पच, नैतदपरकाङ्क्षति। अङ्गेनेति किम्? देवदत्त कूजेदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। भर्त्सन इत्येव। अङ्गाधीष्व मोदकं ते दास्यामि॥ ९१॥

क्षियाशीःप्रैषे ॥ ७। ४। ९२ ॥

क्षिया आचारभ्रेषः। आशीः प्रार्थनाविशेषः। प्रैषोऽसत्कारपूर्विका व्यापारणा। एतेषु वर्तमानस्य वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरस्त्याद्यन्तस्य पदस्य वाक्यान्तराकाङ्क्षस्य सबन्धी प्लुतो वा भवति। क्षियायाम्, स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्याय पदातिं गमयति। स्वयं ह रथेन याति उपाध्याय पदातिं गमयति। स्वयं ह ह ओदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तून् पाययति। स्वयं ह ओदनं भुङ्क्ते उपाध्यायं सक्तून् पाययति। आशिषि, सिद्धान्तमध्येषीष्ठा ३ व्याकरणं च तात। सिद्धान्तमध्येषीष्ठा व्याकरणं च तात। पुत्रांश्च लप्सीष्ठाः ३ धनं च तात। पुत्रांश्च लप्सीष्ठाः धनं च तात। प्रैषे, त्वं ह पूर्वं ग्रामं गच्छ ३ चैत्रो दक्षिणम्।

त्वं ह पूर्वं ग्रामं गच्छ चैत्रो दक्षिणम् । कटं च कुरु ३ ग्रामं च गच्छ ३ । कटं च कुरु ग्रामं च गच्छ । त्यादेरित्येव । भवता खलु कटः कर्तव्य. ग्रामश्च गन्तव्यः । साकाङ्क्षस्येत्येव । दीर्घं ते आयुरस्तु ॥ ९२ ॥

चितीवार्थे ॥ ७ । ४ । ९३ ॥

इवार्थे उपमायां वर्तमाने चित् इत्यस्मिन्निपाते प्रयुज्यमाने वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा भवति । अग्निश्चिद्भाया३त् अग्निश्चिद्भायात् । राजा चिद्भूया३त्। राजा चिद्भूयात् । अग्निरिव राजेवेत्यर्थः । चितीति किम् ? अग्निरिव भायात् । चितीति रूपसत्ताश्रयणादप्रयोगे न भवति । अग्निर्माणवको भायात् । इवार्थ इति किम् ? कर्णवेष्टकांश्चित्कारय । कर्णवेष्टकानेवेत्यर्थ. । कथंचिदाहुः कृच्छ्रेणाहुरित्यर्थ' ॥९३॥

प्रतिश्रवणनिगृह्यानुयोगे ॥ ७ । ४ । ९४ ॥

प्रतिश्रवणं परोक्तस्याभ्युपगमः स्वयं प्रतिज्ञान श्रवणाभिमुख्यं च । निगृह्य स्वमतात्प्रच्याव्यानुयोगो निग्रहपदस्याविष्करणं निगृह्यानुयोगः । उपालम्भ इति यावत् । एतयोर्वर्तमानस्य वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यस्वरः प्लुतो वा भवति । अभ्युपगमे, गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामि ३। हन्त ते ददामि । स्वय प्रतिज्ञाने, नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३। नित्य' शब्दो भवितुमर्हति । श्रवणाभिमुख्ये, भो देवदत्त कि मार्ष ३ । कि मार्ष । मार्षेति श्रवणाभिमुख्यद्योतको निपातः । निगृह्यानुयोगे, अद्य श्राद्धमित्यात्थ ३ । अद्य श्राद्धमित्यात्थ । अद्य श्राद्धेति वादी युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्यैवमुपालभ्यते ॥९४॥

विचारे पूर्वस्य ॥ ७ । ४ । ९५ ॥

किमिद स्यात् किमिदमिति निरूपणं विचारः सशय इति यावत् । तस्मिन् विषये सशय्यमानस्य यत्पूर्वं तस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा भवति । अहिर्नु३रज्जुर्नु । अहिर्नु रज्जुर्नु । स्थाणुर्नु३पुरुषो नु । स्थाणुर्नु पुरुषोनु ॥९५॥

ओमःप्रारम्भे ॥ ७ । ४ । ९६ ॥

प्रारम्भे प्रणामादेरभ्यादाने वर्तमानस्य ओम्-शब्दस्य स्वरेष्वन्त्य स्वरः प्लुतो वा भवति । ओ३म् ऋषभं पवित्रम् । ओमृषभं पवित्रम् । एवम् ओ ३ म् ऋषभमृषभगामिनं प्रणमत २ । ओ ३ म् अग्निमीळे पुरोहितम् । प्रारम्भ इति किम् ? ओ ददामि । ओमत्राभ्युपगमे ॥९६॥

हेः प्रश्नाख्याने ॥ ७ । ४ । ९७ ॥

प्रश्नस्याख्याने पृष्टप्रतिवचने वर्तमानस्य वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरो हिशब्दसबन्धी प्लुतो वा भवति । अकार्षीः कटं देवदत्त । अकार्षं हि ३ । अकार्षं हि । अलावीः केदारं देवदत्त । अलाविषं हि ३ । अलाविषं हि । हेरिति किम् ? अकार्षीः कटं देवदत्त, करोमि ननु । प्रश्नग्रहणं किम् ? कटं देवदत्ताकर्षं हि । अप्रश्नपूर्वक आख्याने न भवति । आख्यानग्रहणं किम् ? देवदत्त कटमकार्षीर्हि । उत्तरेण सिद्धे नियमार्थं वचनम् । हे प्रश्नाख्यान एव हे. प्रश्नाख्याने वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्य एव प्लुत इति च ॥९७॥

प्रश्ने च प्रतिपदम् ॥ ७ । ४ । ९८ ॥

प्रश्ने प्रश्नाख्याने च वर्तमानस्य वाक्यस्य सबन्धिनः पदस्य स्वरेष्वन्त्य' स्वरः प्लुतो वा भवति । प्रश्ने, अगम' ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् देवदत्त ३ । अगम' पूर्वान् ग्रामान् देवदत्त । प्रश्नाख्याने,

अगम ३ म् पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् जिनदत्त ३ । अगमम्पूर्वान् ग्रामान् जिनदत्त । प्रश्ने चेति किम् ? देवदत्त ग्राम गच्छ । प्रतिपदमिति किम् ? वाक्यस्यैवान्त्यः स्वरः प्लुतो मा भूत् ॥९८॥

दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वैकोऽनन्त्योऽपि लनृत् ॥ ७ । ४ । ९९ ॥

यत्र प्राकृतात्प्रयत्नात्प्रयत्नविशेषे आश्रीयमाणे संदेहो भवति किमयं श्रोष्यति नवेति तद्दूरम् । वाक्यस्य यः स्वरेष्वन्त्यः दूरादामन्त्र्यस्य पदस्य सबन्धी गुरुर्वानन्त्योऽपि ऋकारवर्जित. स्वर लृकारश्चैको दूरादामन्त्र्यस्यैव सबन्धी स प्लुतो वा भवति । आगच्छ भो माणव कपिलक ३ । आगच्छ भो देवदत्त ३ । आगच्छ भो देवदत्त । आगच्छ भो इन्द्रभूते ३ । आगच्छ भो इन्द्रभूते । आगच्छ भोः कॢप्तशिख ३ । आगच्छ भो' कॢप्तशिख । गुरुर्वैकोऽनन्त्योऽपि लनृत्, सक्तून् पिब दे ३ वदत्त । सक्तून् पिब देवदत्त । आगच्छ भो इ३ न्द्रभूते, आगच्छ भो इन्द्रभू ३ ते । आगच्छ भो नृ ३षभ । आगच्छ भो नृषभ । आगच्छ भो क्लृ३प्तशिख । आगच्छ भो क्लृप्तशिख । महाविभाषयैव प्लुतविकल्पे सिद्धे वाग्रहणं न विकल्पार्थं किन्त्वन्त्यप्लुतेन सह गुरोः असमावेशार्थम् । तेन क्लृ३प्तशिख ३ इति न भवति । दूरादिति किम् ? शृणु देवदत्त । आमन्त्र्यस्येति किम् ? आगच्छतु देवदत । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादिह न भवति । आगच्छ भो कपिलक माणव । अत्र माणवेन कपिलक इत्यस्य विशेषणमित्यप्रधानता । गुरुरिति किम् ? अनन्त्यस्य लघोर्मा भूत् । एक इति किम् ? अनेकस्य गुरोर्यौगपद्येन मा भूत् । अनन्त्योऽपीति किम् ? अन्त्यस्यैव मा भूत् । लृकारग्रहणमनृदिति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । अथ ऋत' प्रतिषेधे लृकारस्य क' प्रसङ्ग' । उच्यते । इदमेव ज्ञापकमृवर्णग्रहणे लृवर्णस्यापि ग्रहण भवतीति । तेनाचीकॢपदित्यादौ ऋवर्णकार्यम् लृवर्णस्यापि सिद्धं भवति । अनृदिति किम् ? कृष्णमि ३ त्र । कृष्णमित्र ३ । अनृदिति गुरुर्विशिष्यते न स्वरेष्वन्त्यस्तेनेहापि भवति । आगच्छ भोः कर्तृ ३ । आगच्छ भोः कर्तृ । वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः प्लुत इत्यनुवृत्तेरिह न भवति । देवदत्त अहो आगच्छ । अभिपूजितेऽपि दूरादामन्त्र्यस्यैव प्लुत इष्यते इति अभिपूजिते चेति नारम्भणीयम् । शोभन खल्वसि माणवक ३ । शोभन. खल्वसि माणवक ॥९९॥

हेहैष्वेषामेव ॥ ७ । ४ । १०० ॥

दूरादामन्त्र्यस्य सबन्धिनौ यौ हेहैशब्दौ कौ च तौ यौ तदामन्त्रणे वर्तेते तयोः प्रयुज्यमानयोस्तयोरेव वाक्ये यत्रतत्रस्थयोरन्त्यः स्वरः प्लुतो वा भवति । हे ३ देवदत्त आगच्छ । आगच्छ हे ३ देवदत्त । आगच्छ देवदत्त हे ३ । है ३ देवदत्त आगच्छ । आगच्छ है ३ देवदत्त । आगच्छ देवदत्त है ३ । हेहैष्वित्यवधारणस्य विषयार्थम् । एषामिति स्थानिनिर्देशार्थम् । बहुवचन ह इ हे ह ए है इति लाक्षणिकयोरपि परिग्रहार्थम् । एवकारोऽन्यस्य प्लुतस्य व्युदासार्थं । अत एव चैवकारात् यत्रतत्रस्थयोः प्लुतो विज्ञायते ॥१००॥

अस्त्रीशूद्रे प्रत्यभिवादे भोगोत्रनाम्नो वा ॥ ७ । ४ । १०१ ॥

यदभिवाद्यमानो गुरु. कुशलानुयोगेनाशिषा वा युक्त वाक्य प्रयुङ्क्ते स प्रत्यभिवाद । तस्मिन्नस्त्रीशूद्रविषये वर्तमानस्य वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्य. स्वरो भो शब्दस्य गोत्रस्य नाम्नो वामन्त्र्यस्य संबन्धी प्लुतो वा भवति । अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः ३ । अभि-

वादये देवदत्तोऽहं भोः । आयुष्मानेधि भोः ३ । आमुष्मानेधि भोः । आयुष्मानेधि देवदत्त भो ३ । आयुष्मानेधि देवदत्त भो. । गोत्रे, अभिवादये गार्ग्यो-ऽहं भोः. कुशल्यसि गार्ग्य ३ । कुशल्यसि गार्ग्य । आयुष्मानेधि गार्ग्य ३ । आयुष्मानेधि गार्ग्य । राज-न्यविशोरपि गोत्रत्वमेव । अभिवादयेऽहमिन्द्रवर्मा भो । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म ३ न् । इन्द्रवर्मन् । अभि-वादये इन्द्रपालितोहं भोः, आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । इन्द्रपालित । नाम, अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः, आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । देवदत्त । स्त्रीशू-द्रवर्जन किम् ? अभिवादये गार्ग्यहं भोः, आयु-ष्मती भव गार्गि । अभिवादये तुषजकोऽहं भो', आयु-ष्मानेधि कुशल्यसि तुपजक । प्रत्यभिवादे इति किम् ? अभिवादये स्थाल्यहं भोः । आयुष्मानेधि स्थालि ३ । अभिवादयिताह खरकुटीवन्न ममेकारान्ता सज्ञा का तर्हि दण्डिवन्नकारान्ता । पुनर्गुरुराह आयुष्मानेधि स्थालि ३ न्, स पुनराह ईकारान्तैव मम सज्ञा, स प्रत्युच्यते, असूयकस्त्वमसि जाल्म । न त्वं प्रत्यभि-वादमर्हसि । भिद्यस्व वृषल स्थालि । भोगोत्रनाम्न इति किम् ? देवदत्त कुशल्यसि । देवदत्तायुष्मानेधि । पुनर्वाग्रहणमुत्तरवाधिकारनिवृत्त्यर्थम्॥१०१॥

प्रश्नार्चाविचारे च संधेयसंध्यक्षरस्यादिदु-त्परः ॥ ७ । ४ । १०२ ॥

सधेयः सधियोग्यः य' क्वचित्स्वरे परे विकार-मापद्यते । प्रश्नेऽर्चायां विचारे प्रत्यभिवादे च वर्तमा-नस्य वाक्यस्य सबन्धिन स्वरेष्वन्त्यस्वरस्य सधेय-सध्यक्षरस्य प्लुतो भवन् आकार इदुत्पर' प्लुतो भवति । स च प्रत्यासत्त्या एकारैकारयोरिकारपर ओकारौकारयोरुकारपरो भवति । प्रश्ने, अगमः ३ पूर्वान् ३ ग्रामा ३ नग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । अदा ३ रतस्मा ३ इ । अपचा ३ इ । पटा ३ उ । अहौषी ३ रग्ना ३ उ । 'प्रश्ने च प्रतिपदम्' (७–४–९८) इति प्लुत' । अर्चा पूजा तस्यां 'दूरा-दामन्त्र्यस्य' (७–४–९९) इति प्लुतः । शोभनः खल्वसि अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । विचारे, वस्तव्यं कि निर्ग्रन्थस्य सागारिका ३ इ उतानागा-रिके । प्रत्यभिवादे, आयुष्मानेधि अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । आयुष्मन्तौ भूयास्तां देवदत्तजिनदत्ता ३ उ । प्रश्नार्चाविचारे चेति किम् ? आगच्छ भो अग्निभूते ३ । सधेयग्रहणं किम् ? कच्चि ३ त् कुशल ३ म् भवत्योः ३ कन्ये ३ । अगमः ३ पूर्वा-३ न् ग्रामा ३ नहो ३ भद्रकाऽसि गौ' ३ । आयु-ष्मानेधि भो ३ । संध्यक्षरस्येति किम् ? भद्रिकासि कुमारि ३ । वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यस्वर इति विज्ञाना-दिह न भवति । अगमः ३ पूर्वौ ३ ग्रामौ ३ देव-दत्त ३ ॥१०२॥

तयोर्य्वौ स्वरे संहितायाम् ॥ ७ । ४ । १०३ ॥

तयोः प्लुताकारात्परयोरिदुतो स्थाने स्वरे परे सहितायां विषये यथासख्यं यकारवकारावादेशौ भवतः । अविरामः सहिता । अगम ३ अग्निभूता ३ यत्रागच्छ । अगम ३ अग्निभूता ३ यिहागच्छ । अगमः ३ पटा ३ वत्रागच्छ । अगम. ३ पटा ३ वुदकमानय । स्वे ग्दीर्घत्वस्यास्वे स्वरे ह्रस्वत्वस्य बाध-नार्थं वचनम् । स्वर इति किम् ? अग्ना ३ इ । पटा ३ उ । संहितायामिति किम् ? अग्ना ३ इ इन्द्रम् । पटा ३ उ उदकम् । अग्ना ३ इ अत्र । पटा उ अत्र । केचिदैदौतोश्चतुर्मात्र प्लुतमिच्छन्ति । ऐ ४ तिकायन । औ ४ पगव ॥१०३॥

पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य ॥ ७ । ४ । १०४॥

पञ्चम्या निर्दिष्टे यत्कार्यमुच्यते तत्परस्य स्थाने

भवति । अतो 'भिस ऐस्' (१-४-२) वृक्षैः । प्लक्षैः । इह न भवति । मालाभिरत्र । निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादिह न भवति । दृषद्भिः । व्यवहितेऽपि हि परशब्दो दृश्यते । यथा महोदयात्पर साकेतमिति । अत इत्यादौ दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तत्र पूर्वस्य च परस्य च कार्यं स्यादिति नियमार्थ वचनम् ॥१०४॥

सप्तम्या पूर्वस्य ॥ ७ । ४ । १०५ ॥

सप्तम्या निर्दिष्टे यत्कार्यमुच्यते तत्पूर्वस्यानन्तरस्य स्थाने भवति । 'इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम्' (१-२-२१) । दध्यत्र । मध्वत्र । निर्दिष्टाधिकारादिह न भवति । समिदत्र । त्रिष्टुबत्र । व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो दृश्यते । मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति । स्वर इत्यादौ औपश्लेषिकमधिकरणं पूर्वं परं च सभवति तत्र परमेव ग्राह्यमिति नियमार्थं वचनम् ॥१०५।

षष्ठ्यान्त्यस्य ॥ ७ । ४ । १०६ ॥

षष्ठ्या निर्दिष्टे यत्कार्यमुच्यते तदन्त्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्यैव योऽन्त्यो वर्णस्तस्य स्थाने भवति न तु समस्तस्य । 'वाष्टन आ. स्यादौ' (१-४-५२) अष्टाभि. । अष्टासु ॥१०६॥

अनेकवर्णः सर्वस्यः ॥ ७ । ४ । १०७ ॥

अनेकवर्ण आदेशः षष्ठ्या निर्दिष्टस्य सर्वस्यैव स्थाने भवति । 'त्रिचतुरस्तिसृचतसृ स्यादौ' (२-१-१) तिसृभिः । चतसृभि. । सर्वस्येति निर्दिश्यमानापेक्षम् । तेन व्याघ्रपादित्यत्र 'पात्पादस्याहस्त्यादे·' (७-३-१४८) इति निर्दिष्टस्य पादशब्दस्य भवति न तु समुदायस्य । 'ऋतां क्ङितीर्' (४-४-११७) किरति । पूर्वस्यापवादोऽयम् । एवमुत्तरोऽपि ॥१०७॥

प्रत्ययस्य ॥ ७ । ४ । १०८ ॥

प्रत्ययस्थाने विधीयमान आदेश सर्वस्य भवति । सर्वे । अष्टौ । कति ॥१०८॥

स्थानीवावर्णविधौ ॥ ७ । ४ । १०९ ॥

स्थानं प्रसङ्गः । सोऽस्यातीति स्थानी आदेशी । आदेशस्थानिनोः पृथक्त्वात्स्थानिकार्यमादेशो न प्राप्नोतीत्यतिदिश्यते । आदेशः स्थानिवद्भवति स्थान्याश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यते 'अवर्णविधौ' न चेत्तानि स्थानिवर्णाश्रयाणि भवन्ति । तत्र धातुप्रकृतिविभक्तिकृदव्ययपदादेशा उदाहरणम् । धात्वादेशो धातुवद्भवति । 'अस्तिब्रुवोर्भूवचावशिति' (४-४-१) भूवचोस्तृजादयो भवन्ति । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । प्रकृत्यादेशः प्रकृतिवत् । कस्मै । के । केषाम् । किमः कादेशे कृते सर्वादित्वात्स्मायादयो भवन्ति । विभक्त्यादेशो विभक्तिवत् । वृक्षाय । प्लक्षाय । राजा । अत्र स्यादित्वाद्दीर्घत्वं पदत्वं च भवति । पचेयम् । पचेयुः । अत्र त्याद्यन्तत्वात्पदत्वम् । कृदादेश· कृद्वत् । प्रकृत्य । प्रहृत्य । अत्र क्त्वो यबादेशे 'ह्रस्वस्य तः पित्कृति' (४-४-११४) इति तोऽन्तो भवति । अव्ययादेशोऽव्ययवत् । प्रस्तुत्य । उपस्तुत्य । अत्र 'अव्ययस्य' (३-२-७) इति सेर्लुप् भवति । पदादेशः पदवत् । धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । पदत्वात्सो रुत्वम् । इवग्रहणं स्वाश्रयार्थम् । अन्यथा स्थानीत्यादेशस्य संज्ञा विज्ञायेत । तेन आहत आवधिष्टेत्यादौ 'आङो यमहन स्वेऽङ्गे च' (३-३-८६) इत्यनेनोभयत्राप्यात्मनेपदं भवति । अन्यथा वधेरेव स्यात् । अवर्णविधाविति किम् ? वर्णाश्रयो विधिर्वर्णविधिरिति समासस्याश्रयणाद्वर्णात्परस्य विधिर्वर्णे परतो विधिर्वर्णस्य स्थाने विधिर्वर्णेन विधिरप्रधानवर्णाश्रयो वा विधिर्वर्णविधिरिति सर्वत्रावर्णविधाविति प्रतिषेधो भवति । तत्र वर्णात्परस्य विधिः । द्यौ· ।

पन्थाः । स॰ । अत्र औत्वात्वत्यदाद्यत्वेषु कृतेषु स्थानिवद्भावाद्व्यञ्जनात्परस्य सेर्लोपः प्राप्नोति स न भवतीति । वर्णे परतो विधिः । क इष्टः । स उप्तः । अत्र य्वृति कृते 'घोषवति' (१–३–२१) इति रोरुत्वम् 'एतदश्च—'(१–३–४६) इत्यादिना सेर्लोपश्च न भवति । वर्णस्य स्थाने विधि॰ । श्रीर्देवतास्य श्रायं हविः । अत्रेकारस्य वृद्धौ कृताया स्थानिवद्भावादवर्णेवर्णस्य(७–४–६८)इति लोप प्राप्तो न भवति । वर्णेन विधि । उर. केण । उर॰ पेण । उरु)(केण । उर ⌣ पेण । अत्र सकारादेशाना विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां स्थानिवद्भावप्रतिषेधादलचटतवर्गशसान्तरे इति णत्वप्रतिषेधो न भवति । व्यूढोरस्केन महोरस्केनेत्यत्र तु सकारे कृते स्वाश्रयः प्रतिषेध. प्रवर्तते । अप्रधानवर्णाश्रयो विधिः । प्रदीव्य । प्रसीव्य । अत्र स्तादीत्यन्यपदार्थस्याशितः प्राधान्यात् स्तोरप्रधान्यमिति स्थानिवद्भावप्रतिषेधो भवति । स्थानिवर्णाश्रयकार्यप्रतिषेधाच्चादेशवर्णाश्रयाणि स्थान्यनुबन्धाश्रयाणि च कार्याणि भवन्त्येव । आदेशवर्णाश्रयाणि । सर्वेषाम् । अत्र सामादेशे कृते सकाराश्रयमेत्वं भवति । स्थान्यनुबन्धाश्रयाणि । प्रभिद्य । निरुध्य । प्रणीय । प्रलूय । अत्र क्त्वो यबादेशे कृते स्थानिवद्भावेन क्ङितीति गुणप्रतिषेधो भवति । अनुबन्धा ह्यसन्त एव गुणाभावादिकं कार्यं कुर्वन्ति । अथ कथमग्रहीदित्यत्रेटो दीर्घत्वे स्थानिवद्भावादिट ईतीति सिचो लोपो भवति, वर्णविधिर्ह्येष. । उच्यते । नायं वर्णविधिः । विशिष्टं ह्येष समुदायमवर्णमाश्रयते इटं नाम । अथ शोभना दृषदोऽस्य सुदृषदित्यत्र जस्लुपः स्थानिवद्भावेनासन्तत्वात् 'अभ्वादेरत्वस. सौ' (१–४–९०) इति दीर्घ॰ कस्मान्न भवति । 'लुप्यय्वृल्लेनत्' (७–४–११२) इति प्रतिषेधात् । भ्वादिप्रतिषेधेन श्रूयमाणासन्तपरिग्रहाच्च न भवति । सुदृषद्वानित्यत्र तु इतिकरणसामर्थ्यादसन्तलक्षणो विन्न भवति ॥१०९॥

स्वरस्य परे प्राग्विधौ ॥ ७ । ४ । ११० ॥

स्वरस्यादेश॰ परे परनिमित्तको व्यवहितेऽव्यवहिते वा पूर्वस्य विधौ कर्तव्ये स्थानीव भवति । कथयति । अवधीत् । अत्राल्लुक॰ स्थानिवद्भावादुपान्त्यलक्षणा वृद्धिर्न भवति । स्पृहयति । मृगयते । अत्र लघूपान्त्यलक्षणो गुणो न भवति । पादाभ्यां तरति पादिक॰ । अत्र पद्भावो न भवति । शातनी । पातनी । अत्रानोऽस्य लुग् न भवति । धरणस्यापत्य धारणिः । रवणस्यापत्यं रावणि॰ । अत्र 'नोऽपदस्य'–(७–४–६१) इत्यन्त्यस्वरादिलोपो न भवति । स्रंस्यते । ध्वंस्यते । अत्र णिलुकः स्थानिवद्भावादुपान्त्यनकारलोपो न भवति । याज्यते । वाप्यते । अत्र य्वृन्न भवति । निरादनं पूर्वं निराद्य । समाद्य । अत्र जग्धादेशो न भवति । धात्यात् । अत्र वधादेशो न भवति । निगार्यते । निगाल्यते । अत्र 'नवा स्वरे' (२–३–१०३) इति पक्षे लत्वम् । चातुरौ । आनडुहौ । अत्र औत्वादेशस्य स्थानिवद्भावात् 'वाः शषे' (१–४–८२) इति वा न भवति । पादे । अत्र एत्वादेशस्य स्थानिवद्भावात्पद्भावो न भवति । उभयजन्यत्वेऽपि अन्यतरव्यपदेशात् ओत्वैत्वयो परनिमित्तत्वम् । अवीवदद्वीणा परिवादकेनेत्यत्र तु णिजात्याश्रयणादुपान्त्यस्य ह्रस्वो भवति । द्वाभ्यामित्यत्र तु निमित्तापेपेक्षया प्राग्विधावात्वेऽत्वस्य न स्थानित्वम् । 'वैकत्र द्वयो.' (२–२–८५) इति निर्देशात् । स्वरस्येति किम् ? अकाष्टाम् । अद्राष्टाम् । अत्र सिज्लोपो न स्वरादेश इति 'षढो. कः सि' (२–१–६२) इति कत्वे स्थानी न भवति । आगत्य । अभिमत्य । अत्र

पञ्चमलोपो ह्रस्वलक्षणे तकारे स्थानी न भवति। 'पर इति किम्? द्वौ पादौ ददाति द्विपदिका ददाति। अत्राल्लुचः परनिमित्तत्वाभावात् स्थानित्वाभावे पदादेशो भवति। प्राग्विधाविति किम्? बाभ्रव्यस्य छात्रा. बाभ्रवीयाः। अत्र 'तद्धितयस्वरेऽनाति' (२–४–९१) इति यलोपे परविधौ कर्तव्येऽवादेशः स्थानी न भवति। निधान निधि। तस्यापत्य नैधेयः। निधिक.। अत्र 'इडेत्पुसि चातो लुक्' (९–३–९४) इत्याकारलोपो द्विस्वरलक्षण एयणिकप्रत्ययविधौ परस्मिन् स्थानी न भवति। अन्यथा त्रिस्वरत्वात्प्रत्ययो न स्यात्। इलुकाया अदूरभवं नगरमैलुकम्। परिखाया पारिखम्। तत्र भव ऐलुकीयः पारिखीयः। अत्राण्याकारलोपः परविधौ कखोपान्त्यलक्षणे ईये स्थानी न भवति। पूर्वस्माद्विधिः प्राग्विधिरित्यप्याश्रीयते। तेन अधुक्षन्तेति 'स्वरेऽत' (४–३–७५) इति सकोऽकारलोपस्य परमप्यदादेशं प्रति स्थानिवद्भाव इति स न भवति। पूर्वत्रावर्णविधाविति प्रतिषेधाद्वर्णविध्यर्थ वचनम् ॥११०॥

न संधिङीयक्विद्विदीर्घासद्विधावस्क्लुकि ॥७।४।१११॥

पूर्वेणातिप्रसक्त स्थानिवद्भाव प्रतिषिध्यते। सधिविधौ ङीविधौ यविधौ क्विविधौ द्वयोर्द्वित्वस्य विधौ दीर्घविधौ 'सयोगस्यादौ स्कोर्लुक्' (२–१–८८) इति स्क्लुक्वर्जितेऽसद्विधौ च स्वरस्यादेशः स्थानीव न भवति। 'लि लौ' (१–३–६५) इति यावत्सधिविधि। तत्र वियन्ति। अपयन्ति। अत्रेणो यत्व स्वरादेश परनिमित्तकः पूर्वविधौ दीर्घत्वे एत्वे च कर्तव्ये स्थानीव न भवति। तानि सन्ति, तौ स्तः। अत्रास्तेरल्लोपो यत्वे आवादेशे च कर्तव्ये स्थानी न भवति। वैयाकरण, सौवश्व। अत्र यत्ववत्वयो. स्थानिवद्भावाभावादैदौतोरायावादेशौ न भवतः। शिण्ढि, पिण्ढि। अत्र श्नस्याकारलोपो 'म्नां धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते' (१–३–३९) इति वर्गान्ते कर्तव्ये स्थानी न भवति। शिषन्ति पिषन्ति इत्यत्र त्वनुस्वारे। जक्षतुः, जक्षुः। अत्र प्रथमत्वे घसेरुपान्त्यलोपः। निमित्तापेक्षयापि प्राग्विधिरिष्यते। तेन नयन लवनमित्यत्र गुणस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधादयवादेशौ सिद्धौ। स्थानिवद्भावे त्वियुवादेशौ स्याताम्। ङीविधौ, बिम्ब्याः फलं बिम्बम्। हेमादित्वादञ्। 'फले' (६–२ ५८) इति लुप्। ङ्यादेरित्यादिना ङीलुप्। तस्य परनिमित्तत्वेऽपि स्थानिवद्भावनिषेधात् 'अस्य ङ्यां लुक्' (२–४–८५) इत्यकारस्य लुग् न भवति। एवमामलक्याः फलमामलकम्। 'दोरप्राणिन' (६–२–४९) इति मयट्। पञ्चभिः खारीभिः क्रतः पञ्चखारः। 'क्रते' (६–३–१९०) इत्यण्। 'द्विगोः'– (६–१–२४) इत्यादिना लुप्। पञ्चेन्द्राण्योऽग्नाय्यो वा देवतास्य पञ्चेन्द्र। पञ्चाग्निः। अत्र 'देवता' (६–२–१०१) इत्यण्। तस्य लुपि ङीप्रत्ययस्यापि लुक्। तस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् तत्सनियुक्त आनागम ऐकारादेशश्च न भवति। यविधौ, कण्डूतिः। कण्डूयतेः क्तावतो लोप परनिमित्तको 'य्वोः प्वय्व्यञ्जने लुक्' (४–४–१२२) इति लोपे कर्तव्ये न स्थानिवद्भवति। सूर्येणैकदिक सौरी बलाका। अत्रैकोऽण्यकारलोपो द्वितीयो ङ्या तयोः स्थानिवत्त्वाद्यकारस्यानन्तरो ङीर्न भवतीति यलोपो न स्यात् स्थानिवद्भावनिषेधाच्च भवति। क्विविधौ, देवयतेः क्विप्, दयूः। लवमाचष्टे लवयते क्विप् लौः। अत्र णिलुगल्लुचौ क्विव्विधावूटि कर्तव्ये न स्थानिवद्भवतः। द्वित्वविधौ, दद्ध्यत्र। मद्ध्वत्र। अत्र यत्ववत्वयोः स्थानिवद्भावाभावादेकव्यञ्जनलक्षणं धकारस्य द्वित्वं

भवति। द्वित्वस्य संधिकार्यत्वेनैव स्थानिवद्भावप्रतिषेधे सिद्धे द्विग्रहणमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायबाधनार्थम्। तेनान्तरङ्गे द्वित्वे क्रियमाणे यकारवकारौ परपदाश्रितत्वेन बहिरङ्गावपि नासिद्धौ भवत । दीर्घविधौ, शामंशामम् । अशामि । शंशामंशंशामम् । अशंशामि । अत्र णिगन्ताघङन्ताच्च णिगि णम्ञिचो. परयोर्णिग्लुग्यङो लुक् च स्थानिवन्न भवति । असदधिकारे विहितो विधिरसद्विधि तत्र, यायज्यतेर्यायष्टिः । नाम्नि तिक् । पापच्यते. पापक्ति. । याजयतेर्याष्टिः । पाचयतेः पाक्ति । अत्राल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् षत्वकत्वे भवत । देहयतेर्देग्धिः । लेहयतेर्लेढि । अत्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् धुड्निमित्ते घत्वढत्वे भवतः । प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने । अत्र 'अनोऽस्य' (२–१–१०७) इति अलोपो'भ्वादेर्नामिनः'–(२–१–६३) इत्यादिना दीर्घत्वे स्थानी न भवति । स्क्लुक्विधेः प्रतिषेधः किम् ? सुकुस्मयते. क्विप् । सुकूः । काष्ठं तक्षयति क्विप् काष्ठतक् । अत्र सयोगाद्यो स्कोर्लुकि णिलुकः स्थानिवद्भावप्रतिषेधाभावात् स्कोर्लुग्न भवति । सयोगान्तलोपस्त्वसद्विधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् भवत्येव । काष्ठतडिति अण्यन्तस्य । प्रायिकोऽयं निषेधः । तेन मधुश्चयतीति क्विप् । मधुक् । अत्र शलोपः सिद्धः । वेतस्वानित्यल्लुकः स्थानिवद्भावाभावेऽपि 'न स्तं मत्वर्थे' (१–१–२३) इति पदत्वाभावात्सो रुर्न भवति । ब्रह्मबन्ध्वौ ब्रह्मबन्ध्व इति ऊडादेशस्य वकारस्य स्थानिद्भावाभावेऽप्यन्तरङ्गे धस्य तृतीयत्वे लुकि च बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वम् । एवं कियौ गियौरिति नामिनो दीर्वत्वे । काक्यर्थ वास्यर्थमित्यत्र तु पदस्येति यलोपे यत्वस्यासिद्धत्वम् । अथ सखीयतीति क्विपि अल्लुको यविधौ स्थानिवत्त्वाभावाद्यलुकि ङसि 'योऽनेकस्वरस्य' (२–१–५६ इति यस्य 'य्वोः' (४–४–११२) इत्यादिना क्विबाश्रयो लुक् कथन्न भवति । बहिःप्रत्ययाश्रयत्वेन बहिरङ्गस्य यस्य अन्तःक्विबाश्रये लुक्यसिद्धत्वात् ॥१११॥

लुप्यय्वृल्लेनत् ॥ ७ । ४ । ११२ ॥

परस्य प्रत्ययस्य लुपि सत्यां लुब्भूतपरनिमित्तकं पूर्वकार्यं न भवति 'अय्वृल्लेनत्' य्वृल्लत्वमेनच्च वर्जयित्वा । तद् । अत्र स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् त्यदाद्यत्वसत्वे न भवतः । गर्गस्यापत्यानि गर्गा. । गर्गादित्वाद्यञ् । 'यञञोऽश्यापर्णान्तगोपवनादेः' (६—१–१२६) इति लुप् । कुवल्या विकार फलं कुवलम् । हेमादित्वादञ् । 'फले' (६–२–५८) इति तस्य लुप् । अत्र वृद्धिर्न भवति । प्लुप्यपि लुब्रूपतास्त्येव । तेन पञ्चगोणिरित्यत्रेकणः प्लुपि वृद्धिर्न भवति । लुपीति वचनाल्लुकि भवत्येव । गोमान् । यवमान् । अत्र सिलुकि तन्निमित्तं दीर्घत्वं भवति । लुपीति सप्तमीनिर्देशात् पूर्वस्य यत्कार्यं प्राप्तं तन्निषिध्यते । समुदायस्य तु भवत्येव । पयः । साम । पञ्च । सप्त । अत्र पदसञ्ज्ञा तथा च तन्निबन्धनानि रुत्वनलोपादीनि भवन्ति । कथं पापक्ति पापचीतित्यत्र द्वित्वम् । नेदं यङि निमित्ते किंतु यङन्तस्य । अय्वृल्लेनदिति किम् ? य्वृत्, व्यध्, वेविद्धि । श्वि, शोशवीति । ग्रह, जरीगृहीति । ॡ. गॄ, निजागलीति । एनत्, एनतपश्य । एनच्छ्रितकः । स्थानीवावर्णविधाविति लुपः स्थानिवद्भावेन प्राप्तानां पूर्वेषां कार्याणां प्रतिषेधार्थं वचनम् ॥११२॥

विशेषणमन्तः ॥ ७ । ४ । ११३ ॥

विशिष्यतेऽनेनेति विशेषणम् । विशेषणं विशेष्यस्य समुदायस्यान्तोऽवयवो भवति । इह शास्त्रे धात्वादिः समुदायोऽभेदेनावयवविशेषणक उपादीयते । तत्र

सोऽवयवस्तत्समुदायस्यान्तत्वेन नियम्यते । अतः स्यमोऽम् । कुण्डं तिष्ठति । कुण्ड पश्य । इह न भवति । तद् । 'युवर्णवृद्दवशरणगमृद्ग्रहः' । जयः । स्तवः । इह न भवति । सेक. । योगः । इणोऽलि अय इत्यादौ व्यवदेशिवद्भावाद्भवति ॥११३॥

सप्तम्या आदिः ॥ ७ । ४ । ११४ ॥

सप्तम्यन्तस्य विशेष्यस्य यद्विशेषण तत्तस्यादिरवयवो भवतीति वेदितव्यम् । इन् ङीस्वरे लुक् । पथः । पथाम् । इह न भवति । पथिषु । ब्युक्तोपान्त्यस्य शिति स्वरे' (४ ३–१४) नेनिजानि । अनेनिजम् । इह न भवति । नेनेक्ति । 'उत और्विति व्यञ्जनेऽद्वे' (४–३–५९) यौति । रौति । इह न भवति अस्तवीत् । पथा, अयौदित्यादौ व्यपदेशिवद्भावाद्भवति । अन्तत्वापवादो योग' ॥११४॥

प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ॥ ७ । ४ । ११५ ॥

यस्माद्यः प्रत्ययो विधीयते सा तस्य प्रकृति । प्रत्ययः प्रकृत्यादेः समुदायस्य विशेषणं वेदितव्यम् नोनाधिकस्य । मातुर्भोगो मातृभोगस्तस्मै हितो मातृभोगीण । 'भोगोत्तरपदात्मभ्यामीन' (७–१–४०. । खरपस्यापत्य खारपायणः । नडादित्वादायनण् । अत्र 'तदन्तं पदम्' (१–१–२०) इति पदसञ्ज्ञा समुदायस्य भवति न तूनस्य भोगीण इत्यादिरूपस्य तेनैकपदत्वात् णत्वं सिद्धम् । राज्ञ' पुरुष' राजपुरुष' । 'षष्ठ्ययत्नाच्छेषे' (३–१–७६) इति समास । अधिकस्य न भवति । ऋद्धस्य राज्ञ पुरुषः । गार्ग्यस्यापत्य गार्ग्यायणः । 'यञिञ' (६–१–५५) इत्यायनण् । अधिकात्समुदायान्न भवति । परमगार्ग्यस्यापत्यम् । पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति । अधिकान्न भवति । महान्त पुत्रमिच्छति । न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थं वचनम् । तदन्तत्वं च 'विशेषणमन्त. (७–४–११३) इत्येव सिद्धम् ॥११५॥

गौणो ङ्यादिः ॥ ७ । ४ । ११६ ॥

ङीमारभ्य ष्यं यावत् ङ्यादि' प्रत्ययः स गौण उपसर्जन सन् प्रकृत्यादिः समुदायस्य विशेषणं भवति नोनाधिकस्य । कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तः स बन्धुरस्य अतिकारीषगन्ध्यबन्धुः । अतिकौमुदगन्ध्यबन्धुः । अत्र ष्येणाधिकस्याग्रहणात् 'बन्धौ बहुव्रीहौ' (२–४–८३) इति ईच् न भवति । गौण इति किम् ? अगौणोऽधिकस्यापि समुदायस्य विशेषणं भवति । परमकारीषगन्धीबन्धुः परमकौमुदगन्धीबन्धु. । पूर्वेणैव सिद्धेऽगौणस्याधिकपरिग्रहार्थं वचनम् ॥११६॥

कृत्सगतिकारकस्यापि ॥ ७ । ४ । ११७ ॥

कृत्प्रत्ययः प्रकृत्यादे' समुदायस्य गतिकारकपूर्वस्य अपिशब्दात्केवलस्यापि विशेषणं भवति । यथेह समासो भवति भस्मनिहुतम् प्रवाहे मूत्रितम् तथा उदकेविशीर्णम् अवतप्तेनकुलस्थितमिति सगतिकेन सकारकेण च क्तान्तेन 'क्तेन' (३–१–९२) इति समासः सिद्धो भवति । तथा व्यावक्रोशी व्यावहासी साकीटिनं सारंविणमिति 'नित्यं ञिनोऽण्' (७–३–५८) इति अण् सिद्ध । 'प्रत्यय प्रकृत्यादे' (७–४–११५) इत्यतोऽप्राप्ते वचनम ॥११७॥

परः ॥ ७ । ४ । ११८ ॥

य' प्रत्यय स प्रकृते पर एव भवति । अजा । खट्वा । वृक्ष. । वृक्षौ । वृक्षा. । जुगुप्सते । मीमांसते । कार्यम् । गम्यम् । औपगव. ॥११८॥

स्पर्धे ॥ ७ । ४ । ११९ ॥

द्वयोर्विध्योरन्यत्र सावकाशयोस्तुल्यबलयो' एकत्र अनेकत्र च उपनिपात' स्पर्धः तत्र यः सूत्रपाठे पर' स विधिर्भवति । 'शसोऽता सश्च न. पुंसि' (१—४–४९) इत्यस्यावकाशो वृक्षान् मुनीन् । 'नपुंस-

कस्य शिः' (१-४-५५) इत्यस्य तु महान्ति यशांसि । इहोभय प्राप्नोति वनानि मधूनि । तत्र परत्वाच्छिरेव भवति । अयं तावदेकस्य द्विकार्ययोगे स्पर्ध उक्त । अनेकस्याप्यसभवे सति भवति । 'ईः षोमवरुणेऽग्ने' [३-२-४२] इत्यस्यावकाशोऽग्नीवरुणौ । 'देवतानामात्वादौ' (७-४-२८) इति वृद्धेरवकाश आग्नावैष्णवं हविः । इहोभयं प्राप्नोति । आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत । परत्वात्तु वृद्धिर्भवति । अत्र ह्यग्नेरीत्व वरुणशब्दस्य च वृद्धिरिति नैकौ द्विकार्ययुक्त. । असंभवस्त्वस्ति वृद्धौ सत्याम् 'इर्वृद्धिमत्यविष्णौ' [३-२-४३] इति अग्नेरीत्वापवाद इर्भवति । परस्परप्रतिबन्धेनाप्रवृत्तौ पर्याये वा प्राप्ते वचनम् ॥११९॥

आसन्नः ॥ ७ । ४ । १२० ॥

इह आसन्नानासन्नप्रसङ्गे यथास्व स्थानार्थप्रमाणादिभिरासन्न एव विधिर्भवति । तत्र स्थानेन, दण्डाग्रम् । क्षुपाग्रम् । कण्ठ्ययोरकारयोः कण्ठ्य एवाकारो दीर्घो भवति । अर्थेन, वातण्ड्ययुवतिः । दारदवृन्दारिका । अत्र वतण्डीशब्दस्य दरच्छब्दस्य च 'पुंवत्कर्मधारये' [३-२-५७] इति पुंवद्भावे कर्तव्ये अर्थत आसन्नो वातण्डचभावो दारदभावश्च भवति । प्रमाणेन, अमुष्मै । अमूभ्याम् 'आदुवर्णोऽनु' (२-१-४७) इति मात्रिकस्य मात्रिको द्विमात्रस्य च द्विमात्र. ॥१२०॥

संबन्धिनां संबन्धे ॥ ७ । ४ । १२१॥

संबन्धिशब्दानां यत्कार्यमुक्त तत्सबन्ध एव सति भवति नान्यथा । 'श्वशुराद्य' । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्य । सञ्ज्ञाशब्दात्तु इञेव । श्वाशुरि । 'मातृपितृस्वसुः' (२-३-१८) मातृष्वसा । धान्यमातुः स्वसुस्तु न भवति । मातृस्वसा ॥१२१॥

समर्थः पदविधिः ॥ ७ । ४ । १२२ ॥

समर्थपदाश्रितत्वात्समर्थः । पदसम्बन्धी विधिः पदविधिः । तेन यः पदाद्विधिः यश्च पदे यश्च पदस्य पदयोः पदानां वा स सर्वः पदविधिरेव । सर्वः पदविधिः समर्थो वेदितव्यः । समर्थानां पदानां विधिर्वेदितव्य इत्यर्थः । तच्च सामर्थ्यं व्यपेक्षा एकार्थीभावश्च । अत्र व्यपेक्षायां सबद्धार्थ सप्रेक्षितार्थो वा पदविधिः साधुर्भवति । एकार्थीभावे तु विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः सगतार्थः संसृष्टार्थो वा पदविधिः स साधुर्भवति । अत्र च पदानि उपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा प्रधानार्थोपादानात् द्व्यर्थानि अर्थान्तराभिधायीनि वा भवन्ति । पदविधिश्च समासनामधातुकृत्तद्धितोपपदविभक्तियुष्मदस्मदादेशप्लुतरूपो भवति । तत्र समासः द्वितीया 'श्रितादिभिः' । धर्मं श्रित धर्मश्रितः । 'तृतीया तत्कृतैः' । शङ्कुलया कृतः खण्ड शङ्कुलाखण्डः । 'चतुर्थी प्रकृत्या' यूपाय दारु यूपदारु । 'पञ्चमी भयाद्यैः' वृकाद्भयं वृकभयम् । 'षष्ठ्ययत्नाच्छेषे' । राज्ञ पुरुषः राजपुरुषः 'सप्तमी शौण्डाद्यैः' । अक्षेषु शौण्ड अक्षशौण्डः । 'विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च' । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । एषु पूर्वोत्तरपदयोर्वाक्यावस्थायां परस्पराकाङ्क्षालक्षणा व्यपेक्षा । वृत्त्यवस्थाया तु पृथगर्थानां सतामेकार्थीभाव इति । तथा हि—धर्ममित्येतत्साधनत्वात्साध्यभूतां क्रियामपेक्षते । श्रित इत्येतदपि श्रयणक्रियोपसर्जनकर्तृवाचि स्वक्रियाविषयं साधनमपेक्षते । तयोश्च परस्परससर्गात् मूर्छितावयव इव

वृत्तावेकार्थीभावो भवति। धर्मं श्रितो धर्मश्रितश्चैत्र इति। एव शंकुलया कृतः खण्ड' शङ्कुलाखण्ड इति। कर्तृकर्मणोर्गम्यमानकरोतिक्रियाकृता वाक्ये व्यपेक्षा। वृत्तावेकार्थीभावः। एवं चतुर्थीसमासादावपि यूपायेत्यादि सामान्यमवच्छेदाय भेदानाकाङ्क्षति कि यूपाय गच्छत्यागच्छति पुष्पं दारु वेति। दार्वपि यूपाय गृहाय दाहाय वेति भेदानाकाङ्क्षति। एव सर्वत्र उपसर्जनानां प्रधानानां च परस्परमाकाङ्क्षावतां क्वचित्प्रकृतिविकारभावलक्षणः क्वचिदवध्यवधिमद्भावात्मकः क्वचित्स्वस्वामिभाव' क्वचिद्विषयविषयिभावरूपः सबन्धो वाक्ये व्यपेक्षा। वृत्तौ त्वेकार्थीभावः। एवं नीलमित्येतद्विशेषण गुणत्वात् द्रव्यमाकाङ्क्षति। उत्पलमित्येतदपि सर्वोत्पलावग्रहरूपेण प्रवृत्त सद्विशेष्यत्वाद्विशेषणं गुणमाकाङ्क्षति। वृत्तौ पुनरेकार्थीभावेन पांसूदकवदविभागापन्नौ तावुभावप्यर्थावेकस्मिन्नधिकरणे मूर्छिताविव भवतः। नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलमिति। तदेतत्सामर्थ्यमविशेषोक्तमपि लोकव्यपेक्षया वृत्त्यवृत्त्योः स्वभावेन विभक्तमवतिष्ठते। यत्र त्वसामर्थ्यं तत्र समासो न भवति। पश्य धर्मम् श्रितो मैत्रो गुरुकुलम्। किं ते शङ्कुलया खण्डो मैत्र उपलेन। गच्छ यूपाय दारु शोभन शैले। निवर्तस्व व्याघ्रात् भयं चैत्रस्य मैत्रात्। भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य। सक्तस्त्वमक्षेषु शौण्ड' पिवति पानागारे इति। नामधातु', पुत्रमिच्छति पुत्रीयति। श्येन इवाचरित श्येनायते। समर्थ इति किम्? पश्यति पुत्रमिच्छति सुखम्। कृत्, कुम्भ करोति कुम्भकार। समर्थ इति किम्? पश्य कुम्भ करोति कटम्। तद्धित., उपगोरपत्यमौपगवः। समर्थ इति किम्? गृहमुपगोरपत्य तव। उपपदविभक्ति। नमो देवेभ्य। अभिजानासि देवदत्त काश्मीरेषु वत्स्यामः। उपाध्यायश्चेदागच्छेदाशंसे युक्तेऽधीयीय। समर्थ इति किम्? इदं नमो देवाः शृणुत। देवदत्त मातर स्मरसि अवसाम दीर्घं मगधेषु। युष्मदस्मदादेश', धर्मस्ते स्वं धर्मो मे स्वम्। धर्मो वः स्वं धर्मो नः स्वम्। समर्थ इति किम्? ओदनं पच तव भविष्यति। मम भविष्यति। प्लुत, अङ्ग कूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। समर्थ इति किम्? अङ्ग कूजत्ययमिदानीं ज्ञास्यति जाल्मः। पदग्रहणाद्वर्णविधिरसामर्थ्येऽपि भवति। तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन। तिष्ठतु कुमारीच्छत्त्रं हर देवदत्तेति। यत्वं द्वित्वं च भवति। एवं समासनामधातुकृत्तद्धितेषु वाक्ये व्यपेक्षा वृत्तावेकार्थीभावः। शेषेषु पुनर्व्यपेक्षैव सामर्थ्य भवति। ननु च राज्ञः पुरुषमानयेत्युक्ते योऽर्थ आनीयते राजपुरुषमानयेत्यप्युक्ते स एव तत्कोऽत्र व्यपेक्षैकार्थीभावयोर्विशेषः। उच्यते। सख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चयोगश्चेति। तत्र राज्ञ' पुरुष राज्ञोः पुरुष' राज्ञां पुरुष. इति वाक्ये संख्याविशेषो भवति। समासे न भवति। राजपुरुष। वाक्ये ह्युपसर्जनानि विभक्तार्थाभिधायित्वात्सख्याविशेषयुक्त स्वार्थं प्रतिपादयन्ति। समासेऽन्तर्भूतस्वार्थं प्रधानार्थमभिदधतीत्यभेदैकत्वसख्यां गमयन्ति। सख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानमभेदैकत्वसंख्या॥ 'यथौषधरसा सर्वे, मधुन्याहितशक्तयः। अविभागेन वर्तन्ते, ता सख्यां तादृशीं विदु' ॥ १॥ विभक्तिवाच्यैव तु सख्या वृत्तौ निवर्तते नामादिगम्या तु न निवर्तते। यथा द्विपुत्र पञ्चपुत्र इत्यादौ नामार्थ एव सख्याविशेष'। तावकीनो मामकीन इत्यादेशाभिव्यङ्ग्यमेकत्वम्। शौर्पिक. मासजात इति परिमाणस्वाभाव्यादेकत्वसख्यावगम.। कारकमध्यं व्यञ्जनमध्यमित्यादौ मध्या-

न्यथानुपपत्त्या द्वित्वावगमः। यत्रापि वृत्तौ विभक्तेर्लुब् नास्ति दास्याः पुत्र देवानांप्रियः आमुष्यायण अप्सव्यः गोषुचरः वर्षासुज इति तत्रापि संख्याविशेषो नास्ति सामान्येन विशेषणमात्रप्रतीतेः। अतएव वृत्तौ संख्याभेदाभावात्स्वभावतो निवृत्ता विभक्तिर्लुपा अन्वाख्यायते। अलुप्समासे तु शब्दान्तरं विभक्त्यन्तप्रतिरूपावयवमनेनोपायेन प्रतिपाद्यते। तथा वाक्ये व्यक्ताभिधानं भवति ब्राह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठति। समासे पुनरव्यक्तं ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठतीति। सदिह्यतेऽत्र षष्ठीसमासो वा सबोधनं वेति। किंचित्पुनरव्यक्तं वाक्ये। यथार्धं पशोर्देवदत्तस्येति। पशुगुणस्य वा देवदत्तस्य यदर्धं यो वा सज्ञीभूतो पशुस्तस्य यदर्धमिति। तच्च सामसे व्यक्तम् अर्धपशु देवदत्तस्येति। तथा वाक्ये उपसर्जनविशेषणं भवति। ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः। समासे न भवति। राजपुरुषः। यथाहुः—'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति'। विशेषणयोगे हि सापेक्षत्वेनागमकत्वात्सामर्थ्यं न भवति। यत्र च क्वचिद्विशेषणयोगेऽपि गमकत्वं तत्र भवत्येव समासः यथा देवदत्तस्य गुरुकुलम्, यज्ञदत्तस्य दासभार्या। यदाह—'संबन्धिशब्दः सापेक्षो, नित्यं सर्वः प्रवर्तते। स्वार्थवत्सा व्यपेक्षास्य, वृत्तावपि न हीयते ॥ १ ॥ तथा वाक्ये चयोगो भवति स्वचयोगः स्वामिचयोगश्च। राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्च। चैत्रस्य मैत्रस्य मित्त्रस्य च गौः। समासे न भवति। राज्ञो गोश्वपुरुषाः। चैत्रमैत्रमित्त्राणां गौरिति। यदि समर्थः पदविधिः कथमसामर्थ्ये सूर्यमपि न पश्यन्त्यसूर्यंपश्या राजदाराः. पुनर्न गीयन्तेऽपुनर्गेयाः श्लोकाः, श्राद्धं न भुङ्क्तेऽश्राद्धभोजी, अलवणभोजी, सर्वश्चर्मणा कृतः सार्वचर्मीणो रथः, कृतः पूर्वं कटोऽनेनेति कृतपूर्वी कटम् इत्याद्या वृत्तयो भवन्ति। किं हि वचनान्न भवति ॥ १२२ ॥ ये तु शास्त्रे सूचिता लोकसिद्धाश्च न्याया न तदर्थं यत्नः क्रियते ॥ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसज्ञा ॥ १ ॥ सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य ॥ २ ॥ ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवेभ्यः ॥ ३ ॥ स्वरस्य ह्रस्वदीर्घप्लुताः ॥ ४ ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥५॥ प्रकृतिवदनुकरणम् ॥६॥ एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥७॥ भूतपूर्वकस्तद्वदुपचारः ॥८॥ भाविनि भूतवदुपचारः ॥९॥ यथासख्यमनुदेशः समानानाम् ॥१०॥ विवक्षातः कारकाणि ॥११॥ अपेक्षातोऽधिकारः ॥१२॥ अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः ॥१३॥ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य (ग्रहणम्) ॥१४॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव (ग्रहणम् ॥१५॥ नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ॥१६॥ प्रकृतिग्रहणे यङ्लुबन्तस्यापि ॥१७॥ श्तिवा शवाऽनुबन्धेन, निर्दिष्टं यद्गणेन च ॥ एकस्वरनिमित्तं च, पञ्चैतानि न यङ्लुपि ॥१८॥ सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥१९॥ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥२०॥ न स्वरानन्तर्ये ॥२१॥ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसप्रत्ययः ॥२२॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे ॥२३॥ क्वचिदुभयगतिः ॥२४॥ सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ॥२५॥ धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् ॥२६॥ नञ्युक्तं तत्सदृशे ॥२७॥ उक्तार्थानामप्रयोगः ॥२८॥ निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः ॥२९॥ सनियोगशिष्टानामेकापायेऽन्यतरस्याप्यपाय ॥३०॥ नान्वाचीयमाननिवृत्तौ प्रधानस्य ॥३१॥ निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धकस्य ॥३२॥ एकानुबन्धग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य ॥३३॥ नानुबन्धकृतान्यसारूप्यानेकस्वरत्वानेकवर्णत्वानि ॥ ३४॥ समासान्तागमसंज्ञाज्ञापकगणनञ्निर्दिष्टान्य-

नित्यानि ॥३५॥ पूर्वेऽपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥३६॥ मध्येऽपवादाः पूर्वान् ॥३७॥ यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते ॥३८॥ यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते ॥३९॥ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधकः ॥४०॥ बलवन्नित्यमनित्यात् ॥४१॥ अन्तरङ्गं बहिरङ्गात् ॥४२॥ निरवकाशं सावकाशात् ॥४३॥ वार्णात् प्राकृतम् ॥४४॥ य्वृत् य्वृदाश्रयं च ॥४५॥ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिः ॥४६॥ लुबन्तरङ्गेभ्यः ॥४७॥ सर्वेभ्यो लोपः ॥४८॥ लोपात्स्वरादेशः ॥४९॥ आदेशादागमः ॥५०॥ आगमात्सर्वादेशः ॥५१॥ परान्नित्यम् ॥५२॥ नित्यादन्तरङ्गम् ॥५३॥ अन्तरङ्गाच्चानवकाशम् ॥५४॥ उत्सर्गादपवादः ॥५५॥ अपवादात् क्वचिदुत्सर्गोऽपि ॥५६॥ नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिरिति ॥५७॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥७।४॥

क्षितिधव ! भवदीयैः क्षीरधारावलक्षै–
रिपुविजययशोभिः श्वेत एवासिदण्डः ॥
किमुत कवलितैस्तैः कज्जलैर्मौलवीनां
परिणतमहिमानं कालिमानं तनोति ॥१॥

समाप्तः सप्तमोऽध्यायः

निस्सीमप्रतिभैकजीवितधरौ निःशेषभूमिस्पृशां
पुण्यौघेन सरस्वतीसुरगुरू स्वाङ्गैकरूपौ दधत् ।
यः स्याद्वादमसाधयन् निजवपुर्दृष्टान्ततः सोऽस्तु मे,
सद्बुध्यम्बुनिधिप्रबोधविधये श्रीहेमचन्द्रः प्रभुः ॥
श्रीमल्लिषेणसूरिः ॥

॥ ॐ ह्रीँ अर्हँ नमः ॥

कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचन्द्राचार्यविरचितं

प्राकृत व्याकरणम्

(अष्टमोऽध्यायः)

अथ प्राकृतम् ॥ ८ । १ । १ ॥

अथशब्द आनन्तर्यार्थोऽधिकारार्थश्च । प्रकृतिः संस्कृतम् । तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम् । सस्कृतानन्तरं प्राकृतमधिक्रियते । सस्कृतानन्तरं च प्राकृतस्यानुशासनं सिद्धसाध्यमानभेदसस्कृत योनेरेव तस्य लक्षणं न देश्यस्य इति ज्ञापनार्थम् । संस्कृतसमं तु सस्कृतलक्षणेनैव गतार्थम् । प्राकृते च प्रकृति–प्रत्यय लिङ्ग-कारक-समास-सञ्ज्ञादय संस्कृत-वद् वेदितव्याः । लोकाद् इति च वर्तते । तेन ऋ-ॠ ऌ–ॡ–ऐ–औ–ङ–ञ–श–ष विसर्जनीय–प्लुत-वर्जो वर्णसमाम्नायो लोकादवगन्तव्यः । ङञौ स्ववर्ग्यसंयुक्तौ भवत एव । ऐदौतौ च केषाचित् । कैतवम्–कैअवं । सौन्दर्यम्–सौअरिअं । कौरवा–कौरवा । तथा अस्वरं व्यञ्जनं द्विवचनं चतुर्थीबहु-वचनं च न भवति ॥१॥

वहुलम् ॥ ८ । १ । २ ॥

बहुलम् इत्यधिकृतं वेदितव्यम् आ शास्त्रपरि-समाप्तेः । ततश्च । क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिद् अन्यदेव भवति । तच्च यथा-स्थानं दर्शयिष्यामः ॥२॥

आर्षम् ॥ ८ । १ । ३ ॥

ऋषीणाम् इदम् आर्षम् । आर्षं प्राकृतं बहुलं भवति । तदपि यथास्थानं दर्शयिष्यामः । आर्षे हि सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते ॥३॥

दीर्घह्रस्वौ मिथो वृत्तौ ॥ ८ । १ । ४ ॥

वृत्तौ समासे स्वराणां दीर्घह्रस्वौ बहुलं भवतः । मिथः परस्परम् ॥ तत्र ह्रस्वस्य दीर्घः । अन्तर्वेदि । अन्ता–वेई । सप्तविंशतिः । सत्तावीसा । क्वचिन्न भवति । जुवइ–अणो । क्वचिद् विकल्पः । वारी–मई । वारि–मई ॥ भुजयन्त्रम् । भुआ–यन्तं । भुअ–यन्त ॥ पतिगृहम् पई–हर पइ–हरं ॥ वेळु-वणं वेलु-वणं ॥ दीर्घस्य ह्रस्वः । निअम्ब–सिल–खलिअ-वीइ-मालस्स ॥ क्वचिद् विकल्पः । जँउण–यडं जॅउणा–यडं । नइ-सोत्तं-नई–सोत्त । गोरि–हरं गोरी हरं । वहु–मुहं वहू–मुहं ॥४॥

पदयोः सन्धिर्वा ॥ ८ । १ । ५ ॥

संस्कृतोक्तः सधिः सर्वः प्राकृते पदयोर्व्यवस्थित-विभाषया भवति ॥ वासेसी वास इसी । विसमायवो विसम–आयवो । दहि ईसरो दहीसरो । साऊअय साउ–उअयं ॥ पदयोरिति किम् ? पाओ । पई । वत्थाओ । मुद्धाइ । मुद्धाए । महइ । महए ॥ बहुलाधिकारात् क्वचिद् एकपदेऽपि । काहिइ काही । बिइओ बीओ ॥५॥

न युवर्णस्यास्वे ॥ ८ । १ । ६ ॥

इवर्णस्य उवर्णस्य च अस्वे वर्णे परे संधिर्न भवति । न वेरिवग्गे वि अवयासो । वन्दामि अज्ज– वइर ।

दणुइन्द-रुहिर-लित्तो, सहइ उइन्दो नहप्पहावलि-अरुणो।
सझा-वहु अवऊढो, णववारिहरोव्व विज्जुलापडि भिन्नो॥

युवर्णस्येति किम् ?

गूढोअर–तामरसाणुसारिणी भमर–पन्तिव्व ।

अस्व इति किम् ? पुहवीसो ॥६॥

एदोतोः स्वरे ॥ ८ । १ । ७ ॥

एकार ओकारयोः स्वरे परे सधिर्न भवति ।

वहुआइ नहुल्लिहणे, आवन्धन्तीएँ कञ्चुअं अगे ।
मयरद्धयसरधोरणि–धारा छेअ व्व दीसन्ति ॥१॥
उवमासु अपज्जत्तेभ-कलभ दन्तावहासमूरुजुअ ।
तं चेव मलिअ-बिस-दण्ड-विरसमालक्खिमो एण्हिं ॥२।

अहो अच्छरिअं ॥ एदोतोरिति किम् ?

अत्थालोअण–तरला, इअर-कईण भमन्ति बुद्धीओ ।
अत्थ च्चेअ निरारम्भमेन्ति हिअयं कइन्दाणं ॥३॥

स्वरस्योद्वृत्ते ॥ ८ ।१।८॥

व्यञ्जनसपृक्तः स्वरो व्यञ्जने लुप्ते योऽव- शिष्यते स उद्वृत्त इहोच्यते ।

स्वरस्य उद्वृत्ते स्वरे परे सधिर्न भवति ॥

विससिज्जन्त-महा-पसु-दसण-सभम-परोप्परारूढा ।
गयणे च्चिअ गन्ध-उडिं कुणन्ति तुह कउल-णारीओ ॥१॥

निसा-अरो । निसि-अरो । रयणी-अरो । मणु- अत्तं ॥ वहुलाधिकारात् क्वचिद् विकल्पः । कुम्भ- आरो कुम्भारो । सु-उरिसो सूरिसो ॥ क्वचित् संधि- रेव सालाहणो । चक्काओ ॥ अत एव प्रतिषेधात् समासे ऽपि स्वरस्य सधौ भिन्नपदत्वम् ॥

त्यादेः ॥८।१।९ ॥

तिबादीनां स्वरस्य स्वरे परे संधिर्न भवति ॥ भवति इह । होइ इह ॥९॥

लुक् ॥ ८।१ ।१० ॥

स्वरस्य स्वरे परे वहुलं लुग् भवति ॥ त्रिद- शेशः । तिअसीसो । निःश्वासोच्छ्वासौ । नीसासू- सासा ॥१०॥

अन्त्यव्यञ्जनस्य ॥ ८। १। ११ ॥

शब्दानां यद् अन्त्यव्यञ्जनं तस्य लुग् भवति ॥ जाव । ताव । जसो । तमो । जम्मो ॥ समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षायाम् अन्त्यत्वम् अनन्त्यत्वं च । तेनोभयमपि भवति । सद्भिक्षु । सभिक्खू । सज्जनः । सज्जणो । एतद्गुणाः । एअ-गुणा ॥ तद्गुणाः । तग्गुणा ॥११॥

न श्रदुदोः ॥ ८।१। १२ ॥

श्रद् उद् इत्येतयोरन्त्यव्यञ्जनस्य लुग् न भवति । सद्दहिअं । सद्धा । उग्गयं । उन्नयं ॥१२॥

निर्दुरोर्वा ॥ ८। १ । १३ ॥

निर् दुर् इत्येतयोरन्त्यव्यञ्जनस्य वा लुग् भवति ॥ निस्सह नीसह । दुस्सहो दूसहो । दुक्खिओ दुहिओ ॥१३॥

स्वरेन्तरश्च ॥ ८ । १ । १४ ॥

अन्तरो निंदुरोश्चान्त्यव्यञ्जनस्य स्वरे परे लुग् न भवति ॥ अन्तरप्पा ॥ निरन्तर । निरवसेसं ॥ दुरुत्तरं दुरवगाह ॥ क्वचिद् भवत्यपि । अन्तोवरि ॥१४॥

स्त्रियामादविद्युतः ॥ ८।१ । १५ ॥

स्त्रियां वर्तमानस्य शब्दस्यान्त्यव्यञ्जनस्य आत्व भवति विद्युच्छब्दं वर्जयित्या । लुगपवादः ॥ सरित् । सरिआ । प्रतिपद् । पाडिवआ ॥ सपद् । सपआ ॥ बहुलाधिकारात् ईषत्स्पृष्टतरयश्रुतिरपि । सरिया । पाडिवया । संपया ॥ अविद्युत इति किम् ? विज्जू ॥१५॥

रो रा ॥ ८। १ । १६ ॥

स्त्रीयां वर्तमानस्यान्त्यस्य रेफस्य रा इत्यादेशो भवति । आत्त्वापवादः ॥ गिरा । धुरा । पुरा ॥१६॥

क्षुधो हा ॥ ८। १ । १७ ॥

क्षुधशब्दस्यान्त्यव्यञ्जनस्य हादेशो भवति ॥ छुहा ॥१७॥

शरदादेरत् ॥ ८। १ । १८ ॥

शरदादेरन्त्यव्यञ्जनस्य अत् भवति ॥ शरद् । सरओ ॥ भिषक् । भिसओ ॥१८॥

दिक्-प्रावृषोः सः ॥ ८। १। १९ ॥

एतयोरन्त्यव्यञ्जनस्य सो भवति ॥ दिसा । पाउसो ॥१९॥

आयुरप्सरसोर्वा ॥ ८ । १ । २० ॥

एतयोरन्त्यव्यञ्जनस्य सो वा भवति ॥ दीहाउसो दीहाऊ । अच्छरसा अच्छरा ॥२०॥

ककुभो हः ॥ ८।१। २१ ॥

ककुभ्शब्दस्यान्त्यव्यञ्जनस्य हो भवति ॥ कउहा ॥२१॥

धनुषो वा ॥ ८ ।१। २२ ॥

धनुःशब्दस्यान्त्यव्यञ्जनस्य हो वा भवति ॥ धणुहं धणू ॥२२॥

मोनुस्वारः ॥ ८ ।१। २३ ॥

अन्त्यमकारस्यानुस्वारो भवति ॥ जलं फलं वच्छं गिरिं पेच्छ ॥ क्वचिद् अनन्त्यस्यापि । वणम्मि । वणंमि ॥२३॥

वा स्वरे मश्च ॥ ८ । १ । २४ ॥

अन्त्यमकारस्य स्वरे परेऽनुस्वारो वा भवति । पक्षे लुगपवादो मस्य मकारश्च भवति ॥ वन्दे उसभं अजिअं । उसभमजिअं च वन्दे ॥ बहुलाधिकाराद् अन्यस्यापि व्यञ्जनस्य मकारः ॥ साक्षात् । सक्खं ॥ यत् । जं ॥ तत् । तं ॥ विष्वक् । वीसुं । पृथक् । पिहं ॥ सम्यक् । सम्मं ॥ इहं । इहयं । आलेट्ठुअं इत्यादि ॥२४॥

ङ-ञ-ण-नो व्यञ्जने ॥ ८ ।१।२५॥

ङ ञ ण न इत्येतेषां स्थाने व्यञ्जने परे अनुस्वारो भवति ॥ ङ । पङ्क्तिः । पंती ॥ पराङ्मुखः । परंमुहो ॥ ञ । कञ्चुकः । कंचुओ ॥ लाञ्छनम् । लंछणं ॥ ण । षण्मुखः । छंमुहो ॥ उत्कण्ठा । उक्कंठा ॥ न । सन्ध्या । संझा । विन्ध्यः । विंझो ॥२५॥

वक्रादावन्तः ॥ ८ । १ । २६ ॥

वक्रादिषु यथादर्शनं प्रथमादेः स्वरस्य अन्त आगमरूपोऽनुस्वरो भवति ॥ वंकं । तंसं । अंसुं । मंसू । पुंछं । गुंछं । मुंढा । पंसू । बुंधं । कंकोडो । कुंपलं । दंसणं । विंछिओ । गिंठी । मंजारो । एष्वाद्यस्य । वयंसो । मणंसिणी । मणंसिला । पडंसुआ । एषु । द्वितीयस्य ॥ अवरिं । अणिउंतयं । अइमुंतयं । अनयोस्तृतीयस्य ॥ वक्र । त्र्यस्र । अश्रु । श्मश्रु । पुच्छ । गुच्छ । मूर्द्धन् । पर्शु । बुध्न । कर्कोट । कुड्मल । दर्शन । वृश्चिक । गृष्टि । मार्जार । वयस्य । मनस्विन् । मनस्विनी । मनःशिला । प्रतिश्रुत् । उपरि ।

अतिमुक्तक । इत्यादि ॥ क्वचिच्छन्दःपूरणेऽपि । देवं-नाग-सुवण्ण ॥ क्वचिन्न भवति । गिट्ठी । मज्जारो । मणसिला । मणासिला ॥ आर्षे ॥ मणोसिला । अइमुत्तयं ॥

क्त्वा-स्यादेर्ण-स्वोर्वा ॥ ८ । १ । २७ ॥

क्त्वायाः स्यादीनां च यौ णसू तयोरनुस्वारोन्तो वा भवति ॥ क्त्वा । काऊणं काऊण । काउआणं काउआण ॥ स्यादि । वच्छेणं वच्छेण । वच्छेसुं वच्छेसु ॥ णस्वोरिति किम् ? करिअ । अग्गिणो ॥२७॥

विंशत्यादेर्लुक् ॥ ८ । १ । २८ ॥

विंशत्यादीनाम् अनुस्वारस्य लुग् भवति । विंशतिः । वीसा ॥ त्रिंशत् । तीसा ॥ संस्कृतम् । सक्कयं ॥ संस्कारः । सक्कारो इत्यादि ॥ २८ ॥

मांसादेर्वा ॥ ८ । १ । २९ ॥

मांसादीनामनुस्वारस्य लुग् वा भवति । मासं मंसं । मासलं मंसलं । कासं कंसं । पासू पंसू । कह कहं । एव एवं । नूण नूणं । इआणि इआणिं । दाणि दाणिं । किं करेमि किं करेमि । समुहं समुहं । केसुअं किंसुअं । सीहो सिंघो ॥ मांस । मांसल । कांस्य । पांसु । कथम् । एवम् । नूनम् । इदानीम् । किम् । संमुख । किंशुक । सिंह । इत्यादि ॥ २९ ॥

वर्गेऽन्त्यो वा ॥ ८ । १ । ३० ॥

अनुस्वारस्य वर्गे परे प्रत्यासत्तेस्तस्यैव वर्गस्यान्त्यो वा भवति ॥ पङ्को पंको । सङ्खो संखो । अङ्गणं अंगणं । लङ्घणं लंघणं । कञ्चुओ कंचुओ । लञ्छणं लंछणं । अञ्जिअं अंजिअं । सञ्झा संझा । कण्टओ कंटओ । उक्कण्ठा । उक्कंठा । कण्डं कंडं । सण्ढो संढो । अन्तरं अंतरं । पन्थो पंथो । चन्दो चंदो । बन्धवो बंधवो । कम्पइ कंपइ । वम्फइ वंफइ । कलम्बो कलंबो । आरम्भो आरंभो ॥ वर्ग इति किम् ? संसओ । संहरइ ॥ नित्यमिच्छन्त्यन्ये ॥ ३० ॥

प्रावृट्-शरत्तरणयः पुंसि ॥ ८ । १ । ३१ ॥

प्रावृष् शरद् तरणि इत्येते शब्दाः पुंसि पुल्लिङ्गे प्रयोक्तव्याः ॥ पाउसो । सरओ । एस तरणी ॥ तरणिशब्दस्य पुंस्त्रीलिङ्गत्वेन नियमार्थमुपादानम् ॥३१॥

स्नमदाम-शिरो-नभः ॥ ८ । १ । ३२ ॥

दामन्शिरस्नभस्वर्जितं सकारान्तं नकारान्तं च शब्दरूपं पुंसि प्रयोक्तव्यम् ॥ सान्तम् । जसो । पओ । तमो । तेओ । उरो ॥ नान्तम् । जम्मो । नम्मो । मम्मो ॥ अदामशिरोनभ इति किम् ? दामं । सिरं । नहं ॥ यच्च सेयं वयं सुमणं सम्मं चम्ममिति दृश्यते तद् बहुलाधिकारात् ॥ ३२ ॥

वाक्ष्यर्थ-वचनाद्याः ॥ ८ । १ । ३३ ॥

अक्षिपर्याया वचनादयश्च शब्दाः पुंसि वा प्रयोक्तव्याः ॥ अक्ष्यर्थाः । अज्जवि सा सवइ ते अच्छी । नच्चावियाइँ तेणम्ह अच्छीइं ॥ अञ्जल्यादिपाठादक्षिशब्दः स्त्रीलिङ्गेऽपि । एसा अच्छी । चक्खू चक्खूइं । नयणा नयणाइं । लोअणा लोअणाइं ॥ वचनादि । वयणा वयणाइं । विज्जुणा विज्जूए । कुलो कुलं । छन्दो छन्दं । माहप्पो माहप्पं । दुक्खा दुक्खाइं ॥ भायणा भायणाइं । इत्यादि । इति वचनादयः ॥ नेत्ता नेत्ताइं । कमला कमलाइं इत्यादि तु संस्कृतवदेव सिद्धम् ॥ ३३ ॥

गुणाद्याः क्लीबे वा ॥ ८ । १ । ३४ ॥

गुणादयः क्लीबे वा प्रयोक्तव्याः ॥ गुणाइं गुणा । विहवेहि गुणाइँ मग्गन्ति । देवाणि देवा । बिन्दूइं बिन्दुणो । खग्गं खग्गो । मण्डलग्गं मण्डलग्गो । कररुहं कररुहो । रुक्खाइं रुक्खा । इत्यादि । इति गुणादयः ॥ ३४ ॥

वेमाञ्जल्याद्याः स्त्रियाम् ॥ ८ । १ । ३५ ॥

इमान्ता अञ्जल्यादयश्च शब्दाः स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः ॥ एसा गरिमा एस गरिमा । एसा महिमा एस महिमा । एसा निल्लज्जिमा एस निल्लज्जिमा । एसा धुत्तिमा एस धुत्तिमा ॥ अञ्जल्यादि । एसा अञ्जली एस अञ्जली । पिट्ठी पिट्ठं । पृष्ठमित्वे कृते स्त्रियामेवेत्यन्ये अच्छी अच्छि । पण्हा पण्हो । चोरिआ चोरिअं । एवं कुच्छी । बली । निही । विही रस्सी । गण्ठी । इत्यञ्जल्यादयः ॥ गड्डा गड्डो इति तु संस्कृतवदेव सिद्धम् ॥ इमेति तन्त्रेण त्वादेशस्य डिमा इत्यस्य पृथ्वादीम्नश्च संग्रहः । त्वादेशस्य स्त्रीत्वमेवेच्छन्त्येके ॥३५॥

बाहोरात् ॥ ८ । १ । ३६ ॥

बाहुशब्दस्य स्त्रियामाकारोन्तादेशो भवति ॥ बाहाए जेण धरिओ एक्काए ॥ स्त्रियामित्येव । वामेअरो बाहू ॥३६॥

अतो डो विसर्गस्य ॥ ८ । १ । ३७ ॥

संस्कृतलक्षणोत्पन्नस्यात परस्य विसर्गस्य स्थाने डो इत्यादेशो भवति ॥ सर्वतः । सव्वओ ॥ पुरतः । पुरओ ॥ अग्रतः । अग्गओ ॥ मार्गतः । मग्गओ एवं सिद्धावस्थापेक्षया । भवतः । भवओ ॥ भवन्तः । भवन्तो ॥ सन्तः । सन्तो ॥ कुतः । कुदो ॥३७॥

निष्प्रती ओत्परी माल्य-स्थोर्वा ॥ ८ । १ । ३८ ॥

निर् प्रति इत्येतौ माल्यशब्दे स्थाधातौ च परे यथासङ्ख्यम् ओत् परि इत्येवंरूपौ वा भवतः । अभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः ॥ ओमाल । निम्मल्लं । ओमालयं वहइ । परिट्ठा पइट्ठा । परिट्ठिअं पइट्ठिअं ॥३८॥

आदेः ॥ ८ । १ । ३९ ॥

आदेरित्यधिकारः कगचज [१. १७७] इत्यादिसूत्रात् प्रागविशेषे वेदितव्यः ॥३९॥

त्यदाद्यव्ययात् तत्स्वरस्य लुक् ॥ ८ । १ । ४० ॥

त्यदादेरव्ययाच्च परस्य तयोरेव त्यदाद्यव्यययोरादेः स्वरस्य बहुलं लुग् भवति ॥ अम्हेत्थ अम्हे एत्थ । जइमा जइ इमा । जइहं जइ अहं ॥४०॥

पदादपेर्वा ॥ ८ । १ । ४१ ॥

पदात् परस्य अपेरव्ययस्यादेर्लुग् वा भवति ॥ त पि तमवि । किं पि किमवि । केण वि । केणावि । कहं पि कहमवि ॥४१॥

इतेः स्वरात् तश्च द्विः ॥ ८ । १ । ४२ ॥

पदात् परस्य इतेरादेर्लुग् भवति स्वरात् परश्च तकारो द्विर्भवति ॥ किं ति । जं ति । दिट्ठं ति । न जुत्त ति ॥ स्वरात् । तह त्ति । झ त्ति । पिओत्ति । पुरिसो त्ति ॥ पदादित्येव । इअ विञ्झ-गुहा-निलयाए ॥४२॥

लुप्त-य-र-व-श-ष-सां श-ष-सां दीर्घः ॥ ८ । १ । ४३ ॥

प्राकृतलक्षणवशाल्लुप्ता याद्या उपरि अधो वा येषां शकारषकारसकाराणा तेषामादेः स्वरस्य दीर्घो भवति ॥ शस्य यलोपे । पश्यति । पासइ ॥ कश्यप । कासवो ॥ आवश्यक । आवासय ॥ रलोपे । विश्राम्यति वीसमइ ॥ विश्राम । वीसामो ॥ मिश्रम् । मीस ॥ संस्पर्शः । संफासो ॥ वलोपे । अश्व ।

आसो ॥ विश्वसिति । वीससइ ॥ विश्वास । वीसासो । शलोपे । दुश्शासनः । दूसासणो ॥ मनःशिला । मणासिला ॥ षस्य यलोपे । शिष्यः सीसो । पुष्य । पूसो । मनुष्य मणूसो ॥ रलोपे । कर्षकः । कासओ । वर्षा । वासा ॥ वर्ष । वासो ॥ वलोपे । विष्वाण । वीसाणो ॥ विष्वक् । वीसु ॥ षलोपे । निष्षिक्त । नीसित्तो ॥ सस्य यलोपे । सस्यम् । सास ॥ कस्यचित । कासइ ॥ रलोपे । उस्र । ऊसो ॥ विस्रम्भ । वीसम्भो ॥ । वलोपे । विकस्वर । विकासरो ॥ नि स्व । नीसो ॥ सलोपे । निस्सह । नीसहो ॥ न दीर्घानुस्वारात् [२. ९२] इति प्रतिषेधात् सर्वत्र अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वम् [२ ८९] इति द्वित्वाभावः ॥४३॥

अतः समृद्ध्यादौ वा ॥ ८ । १ । ४४ ॥

समृद्धि इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरकारस्य दीर्घो वा भवति । सामिद्धी समिद्धी । पासिद्धी पसिद्धी । पायड । पयट । पाडिवआ पडिवआ । पासुत्तो । पसुत्तो । पाडसिद्धी पडिसिद्धी । सारिच्छो सरिच्छो । माणंसी मणंसी । माणंसिणी मणंसिणी । आहिआई अहिआई । पारोहो परोहो । पावासू पवासू । पाडिप्फद्धी पडिप्फद्धी ॥ समृद्धि । प्रसिद्धि । प्रकट । प्रतिपत । प्रसुप्त । प्रतिसिद्धि । सदृक्ष । मनस्विन् । मनस्विनी । अभियाति । प्ररोह । प्रवासिन् । प्रतिस्पर्धिन् । आकृतिगणोऽयम् । तेन । अस्पर्श । आफंसो । परकीयम् । पारकेरं । पारक्कं ॥ प्रवचनम । पावयण । चतुरन्तम् । चाउरन्त इत्याद्यपि भवति ॥४४॥

दक्षिणे हे ॥ ८ । १ । ४५ ॥

दक्षिणशब्दे आदेरतो हे परे दीर्घो भवति ॥ दाहिणो ॥ ह इति किम् ? दक्खिणो ॥४५॥

इः स्वप्नादौ ॥ ८ । १ । ४६ ॥

स्वप्न इत्येवमादिषु आदेरस्य इत्व भवति ॥ सिविणो । सिमिणो ॥ आर्षे उकारोपि । सुमिणो । ईसि । वेडिसो । विलिअं । विअणं । मुइङ्गो । किविणो । उत्तिमो । मिरिअं । दिण्णं ॥ बहुलाधिकारण्णत्वाभावे न भवति । दत्तं । देवदत्तो ॥ स्वप्न । ईषत् । वेतस । व्यलीक । व्यंजन । मृदङ्ग । कृपण । उत्तम । मरिच । दत्त । इत्यादि ॥४६॥

पक्वाङ्गार-ललाटे वा ॥ ८ । १ । ४७ ॥

एष्वादेरत इत्वं वा भवति ॥ पिक्कं पक्कं । इङ्गालो अङ्गारो । णिडालं णडालं ॥४७॥

मध्यम-कतमे द्वितीयस्य ॥ ८ । १ । ४८ ॥

मध्यमशब्दे कतमशब्दे च द्वितीयस्यात इत्वं भवति ॥ मज्झिमो । कइमो ॥४८॥

सप्तपर्णे वा ॥ ८ । १ । ४९ ॥

सप्तपर्णे द्वितीयस्यात इत्वं वा भवति ॥ छत्तिवण्णो । छत्तवण्णो ॥४९॥

मयट्यइर्वा ॥ ८ । १ । ५० ॥

मयट्प्रत्यये आदेरतः स्थाने अइ इत्यादेशो भवति वा ॥ विषमय. । विसमइओ विसमओ ॥५०॥

ईर्हरे वा ॥ ८ । १ । ५१ ॥

हरशब्दे आदेरत ईर्वा भवति ॥ हीरो हरो ॥५१॥

ध्वनि-विष्वचोरुः ॥ ८ । १ । ५२ ॥

अनयोरादेरस्य उत्वं भवति ॥ झुणी । वीसुं ॥ कथं सुणओ । शुनक इति प्रकृत्यन्तरस्य ॥ श्वन्शब्दस्य तु सा सणो इति प्रयोगौ भवतः ॥५२॥

वन्द्र-खण्डिते णा वा ॥ ८ । १ । ५३ ॥

अनयोरादेरस्य णकारेण सहितस्य उत्वं वा भवति ॥ वुन्द्रं वन्द्रं । खुडिओ खण्डिओ ॥५३॥

गवये वः ॥ ८ । १ । ५४ ॥

गवयशब्दे वकाराकारस्य उत्वं भवति ॥ गउओ । गउआ ॥५४॥

प्रथमे प–थोर्वा ॥ ८ । १ । ५५ ॥

प्रथमशब्दे पकारथकारयोरकारस्य युगपत् क्रमेण च उकारो वा भवति ॥ पुढुमं पुढमं पढुमं पढम ॥५५॥

ज्ञो णत्वे ऽभिज्ञादौ ॥ ८ । १ । ५६ ॥

अभिज्ञ एवंप्रकारेषु ज्ञस्य णत्वे कृते ज्ञस्यैव अत उत्वं भवति ॥ अहिण्णू । सव्वण्णू । कयण्णू । आगमण्णू ॥ णत्व इति किम् ? अहिज्जो । सव्वज्जो ॥ अभिज्ञादाविति किम् ? प्राज्ञः । पण्णो ॥ येषां ज्ञस्य णत्वे उत्वं दृश्यते ते अभिज्ञादयः ॥५६॥

एच्छय्यादौ ॥ ८ । १ । ५७ ॥

शय्यादिषु आदेरस्य एत्वं भवति ॥ सेज्जा । सुन्देरं । गेन्दुअं । एत्थ ॥ शय्या । सौन्दर्य । कन्दुक । अत्र ॥ आर्षे पुरेकम्मं ॥५७॥

वल्ल्युत्कर–पर्यन्ताश्चर्ये वा ॥ ८ । १ । ५८ ॥

एषु आदेरस्य एत्वं वा भवति ॥ वेल्ली वल्ली । उक्केरो उक्करो । पेरन्तो पज्जन्तो । अच्छेरं अच्छरिअं अच्छअरं अच्छरिज्जं अच्छरीअं ॥५८॥

ब्रह्मचर्ये चः ॥ ८ । १ । ५९ ॥

ब्रह्मचर्यशब्दे चस्य अत एत्वं भवति ॥ बम्हचेरं ॥५९॥

तोन्तरि ॥ ८ । १ ॥ ६० ॥

अन्तरशब्दे तस्य अत एत्वं भवति ॥ अन्तः–पुरम् । अन्तेउरं ॥ अन्तश्चारी । अन्तेआरी । क्वचिन्न भवति । अन्तग्गयं । अन्तोवीसम्भ-निवेसिआणं ॥६०॥

ओत्पद्मे ॥ ८ । १ । ६१ ॥

पद्मशब्दे आदेरत ओत्वं भवति । पोम्मं ॥ पद्म-छद्म० [२. ११२] इति विश्लेषे न भवति । पउमं ॥६१॥

नमस्कार-परस्परे द्वितीयस्य ॥८।१।६२॥

अनयोर्द्वितीयस्य अत ओत्वं भवति ॥ नमोक्कारो । परोप्परं ॥६२॥

वार्पौ ॥८।१।६३॥

अर्पयतौ धातौ आदेरस्य ओत्वं वा भवति ॥ ओप्पेइ अप्पेइ । ओप्पिअं अप्पिअं ॥६३॥

स्वपावुच्च ॥८।१।६४॥

स्वपितौ धातौ आदेरस्य ओत् उत् च भवति ॥ सोवइ । सुवइ ॥६४॥

नात्पुनर्यादाई वा ॥८।१।६५॥

नञः परे पुनःशब्दे आदेरस्य आ आइ इत्यादेशौ वा भवतः ॥ न उणा । न उणाइ । पक्षे । न उण । न उणो ॥ केवलस्यापि दृश्यते । पुणाइ ॥६५॥

वालाब्वरण्ये लुक् ॥८।१।६६॥

अलाब्वरण्यशब्दयोरादेरस्य लुग् वा भवति ॥ लाउं अलाउं । लाऊ अलाऊ । रण्णं अरण्णं ॥ अत इत्येव । आरण्ण-कुञ्जरो व्व वेल्लन्तो ॥६६॥

वाव्ययोत्खातादावदातः ॥८।१।६७॥

अव्ययेषु उत्खातादिषु च शब्देषु आदेराकारस्य अद् वा भवति ॥ अव्ययम् । जह जहा । तह तहा । अहव अहवा । व वा । ह हा । इत्यादि ॥ उत्खातादि । उक्खयं उक्खायं । चमरो चामरो । कलओ कालओ । ठविओ ठाविओ । परिट्ठविओ । परिट्ठाविओ । संठविओ संठाविओ । पयय पाययं ।

तलवेण्टं तालवेण्ट । तलवोण्ट तालवोण्टं । हलिओ हालिओ । नराओ नाराओ । बलया बलाया । कुमरो कुमारो । खइरं खाइर ॥ उत्खात । चामर । कालक । स्थापित । प्राकृत । तालवृन्त । हालिक । नाराच । बलाका । कुमार । खादिर । इत्यादि ॥ केचिद् ब्राह्मणपूर्वाह्णयोरपीच्छन्ति । बम्हणो बाम्हणो । पुव्वण्हो पुव्वाण्हो ॥ दवग्गी । दावग्गी । चडू । चाडू । इति शब्दभेदात् सिद्धम् ॥६७॥

घञ्वृद्धेर्वा ॥८।१।६८॥

घञ्निमित्तो यो वृद्धिरूप आकारस्तस्यादिभूतस्य अद् वा भवति ॥ पवहो पवाहो । पहरो पहारो । पयरो पयारो । प्रकारः प्रचारो वा । पत्थवो पत्थावो॥ क्वचिन्न भवति । राग. राओ॥६८॥

महाराष्ट्रे ॥ ८ । १ । ६९ ॥

महाराष्ट्रशब्दे आदेराकारस्य अद् भवति ॥ मरहट्ठ । मरहट्ठो ॥६९॥

मांसादिष्वनुस्वारे ॥८।१।७०॥

मासप्रकारेपु अनुस्वारे सति आदेरात अद् भवति ॥ मंस । पसू । पंसणो । कंस । कंसिओ । वंसिओ । पंडवो । ससिद्धिओ । सजत्तिओ ॥ अनुस्वार इति किम् ? मास । पासू ॥ मास । पासु । पांसन । कास्य । कांसिक । वांशिक । पाण्डव । सासिद्धिक । सांयात्रिक । इत्यादि ॥७०॥

श्यामाके मः ॥ ८ ।१ । ७१ ॥

श्यामाके मस्य आत. अद् भवति ॥ सामओ ॥ ॥७१॥

इः सदादौ वा ॥८।१।७२॥

सदादिपु शब्देपु आत इत्व वा भवति ॥ सइ सया । निसि-अरो निसा-अरो । कुप्पिसो कुप्पासो ॥७२॥

आचार्ये चोच्च ॥८।१।७३॥

आचार्यशब्दे चस्य आत इत्वम् अत्वं च भवति ॥ आइरिओ । आयरिओ ॥७३॥

ईः स्त्यान-खल्वाटे ॥८।१।७४॥

स्त्यानखल्वाटयोरादेरात ईर्भवति ॥ ठीणं । थीण । थिण्ण । खल्लीडो ॥ सखायं इति तु समः स्त्यः खा [४.१५] इति खादेशे सिद्धम् ॥७४॥

उः सास्ना-स्तावके ॥८।१।७५॥

अनयोरादेरात उत्वं भवति ॥ सुण्हा । थुवओ ॥७५॥

ऊद्वासारे ॥८।१।७६॥

आसारशब्दे आदेरात ऊद् वा भवति ॥ ऊसारो । आसारो ॥७६॥

आर्यायां र्यः श्वश्र्वाम् ॥७७॥

आर्याशब्दे श्वश्रूवाच्यायां र्यस्यात ऊर्भवति ॥ अज्जू ॥ श्वश्र्वामिति किम् ? अज्जा ॥७७॥

एद् ग्राह्ये ॥८।१।७८॥

ग्राह्यशब्दे आदेरात एद् भवति ॥ गेज्झं ॥७८॥

द्वारे वा ॥८।१।७९॥

द्वारशब्दे आत एद् वा भवति ॥ देर । पक्षे । दुआरं दारं बारं ॥ कथं नेरइओ नारइओ । नैरयिकनारकिकशब्दयोर्भविष्यति ॥ आर्षे अन्यत्रापि । पच्छेकम्म । असहेज्ज देवासुरी ॥७९॥

पारापते रो वा ॥८।१।८०॥

पारापतशब्दे रस्थस्यात एद् वा भवति ॥ पारेवओ पारावओ ॥८०॥

मात्रटि वा ॥८।१।८१॥

मात्रट्प्रत्यये आत एद् वा भवति ॥ एत्तिअमेत्तं । एत्तिअमत्त ॥ बहुलाधिकारात् क्वचिन्मात्रशब्दे ऽपि । भोअण-मेत्तं ॥८१॥

उदोद्वार्द्रे ॥८।१।८२॥

आर्द्रशब्दे आदेरात उत् ओच्च वा भवतः ॥ उल्लं । ओल्लं । पक्षे । अल्लं । अद्दं । बाह-सलिल-पवहेण उल्लेइ ॥८२॥

ओदाल्यां पंक्तौ ॥८।१।८३॥

आलीशब्दे पङ्क्तिवाचिनि आत ओत्वं भवति॥ ओली ॥ पंक्ताविति किम् ? आली सखी ॥८३॥

ह्रस्वः संयोगे ॥८।१।८४॥

दीर्घस्य यथादर्शनं संयोगे परे ह्रस्वो भवति ॥ आत् । आम्रम् । अम्बं ॥ ताम्रम् । तम्बं ॥ विरहाग्निः । विरहग्गी ॥ आस्यम् । अस्सं ॥ ईत् । मुनीन्द्रः । मुणिन्दो ॥ तीर्थम् । तित्थं ॥ ऊत् । गुरूल्लापाः । गुरुल्लावा ॥ चूर्णः । चुण्णो ॥ एत् । नरेन्द्रः । नरिन्दो ॥ म्लेच्छः । मिलिच्छो ॥ दिट्ठिक्क-थण-वट्टं ॥ ओत् । अधरोष्ठः । अहरुट्ठं ॥ नीलोत्पलम् । नीलुप्पलं ॥ संयोग इति किम् ? आयासं । ईसरो । ऊसवो ॥८४॥

इत एद्वा ॥८।१।८५॥

सयोग इति वर्तते । आदेरिकारस्य संयोगे परे एकारो वा भवति ॥ पेण्डं पिण्डं । धम्मेल्ल धम्मिल्ल । सेन्दूरं सिन्दूरं । वेण्हू विण्हू । पेट्ठं पिट्ठं । बेलं बिलं ॥ क्वचिन्न भवति । चिन्ता ॥८५॥

किंशुके वा ॥८।१।८६॥

किशुकशब्दे आदेरित एकारो वा भवति ॥ केसुअं किसुअं ॥८६॥

मिरायाम् ॥८।१।८७॥

मिराशब्दे इत एकारो भवति ॥ मेरा ॥८७॥

पथि-पृथिवी-प्रतिश्रुन्मूषिक-हरिद्रा-बिभीतकेष्वत् ॥८।१।८८॥

एषु आदेरितोकारो भवति ॥ पहो । पुहई । पुढवी । पडंसुआ । मूसओ । हलद्दी । हलद्दा । बहेडओ ॥ पन्थं किर देसित्तेति तु पथिशब्दसमानार्थस्य पन्थशब्दस्य भविष्यति ॥ हरिद्रायां विकल्प इत्यन्ये । हलिद्दी हलिद्दा ॥८८॥

शिथिलेऽङ्गुदे वा ॥८।१।८९॥

अनयोरादेरितोद् वा भवति ॥ सढिल । पसढिलं । सिढिलं । पसिढिलं । अंगुअं ॥ इङ्गुअं निर्मितशब्दे तु वा आत्वं न विधेयम् । निर्मातनिर्मिशब्दाभ्यामेव सिद्धे. ॥८९॥

तित्तिरौ रः ॥८।१।९०॥

तित्तिरिशब्दे रस्येतोद् भवति ॥ तित्तिरो ॥९०॥

इतौ तो वाक्यादौ ॥८।१।९१॥

वाक्यादिभूते इतिशब्दे यस्तस्तत्सबन्धिन इकारस्य अकारो भवति ॥ इअ जम्पिआवसाणे । इअ विअसिअ-कुसुम-सरो ॥ वाक्यादाविति किम् ? पिओ त्ति । पुरिसो त्ति ॥९१॥

ईर्जिह्वा-सिंह-त्रिंशद्विंशतौ त्या ॥८।१।९२॥

जिह्वादिषु इकारस्य तिशब्देन सह ईर्भवति ॥ जीहा । सीहो । तीसा । वीसा ॥ बहुलाधिकारात क्वचिन्न भवति । सिंह-दत्तो । सिंह-राओ ॥९२॥

लुकि निरः ॥८।१।९३॥

निर् उपसर्गस्य रेफलोपे सति इत ईकारो भवति ॥ नीसरइ । नीसासो ॥ लुकीति किम् ? निण्णओ । निस्सहाइँ अङ्गाइं ॥९३॥

द्विन्योरुत् ॥८।१।९४॥

द्विशब्दे नावुपसर्गे च इत उद् भवति । द्वि । दु-मत्तो । दु-आई । दु-विहो । दु-रेहो । दु-वयणं ॥ बहुलाधिकारात् क्वचिद् विकल्प. । दु-उणो बि-उणो। दुइओ । बिइओ ॥ कचिन्न भवति । द्विज ।

दिओ ॥ द्विरदः । दिरओ ॥ क्वचिद् ओत्वमपि । दो-वयणं ॥ नि । णुमज्जइ । णुमन्नो ॥ क्वचिन्न भवति । निवडइ ॥९४॥

प्रवासीक्षौ ॥८।१।९५॥

अनयोरादेरित उत्वं भवति ॥ पावासुओ । उच्छू ॥९५॥

युधिष्ठिरे वा ॥८।१।९६॥

युधिष्ठिरशब्दे आदेरित उत्वं वा भवति ॥ जहुट्ठिलो । जहिट्ठिलो ॥९६॥

ओच्च द्विधाकृगः ॥८।१।९७॥

द्विधाशब्दे कृग्धातोः प्रयोगे इत ओत्वं चकारादुत्वं च भवति । दोहा-किज्जइ । दुहा-किज्जइ ॥ दोहा-इअ ॥ दुहा-इअं ॥ कृग इति किम् ? दिहा-गय ॥ क्वचित् केवलस्यापि ॥ दुहा वि सो सुर-वहू-सत्थो ॥९७॥

वा निर्झरे ना ॥८।१।९८॥

निर्झरशब्दे नकारेण सह इत ओकारो वा भवति ॥ ओज्झरो निज्झरो ॥९८॥

हरीतक्यामीतोत् ॥८।१।९९॥

हरीतकीशब्दे आदेरीकारस्य अद् भवति ॥ हरडई ॥९९॥

आत्कश्मीरे ॥८।१।१००॥

कश्मीरशब्दे ईत आद् भवति ॥ कम्हारा ॥१००॥

पानीयादिष्वित् ॥८।१।१०१॥

पानीयादिषु शब्देषु ईत इद् भवति ॥ पाणिअं । अलिअं । जिअइ । जिअउ । विलिअं । करिसो । सिरिसो । दुइअं । तइअं । गहिरं । उवणिअं । आणिअं । पलिविअं । ओसिअन्त । पसिअ । गहिअं । वम्मिओ । तयाणिं ॥ पानीय । अलीक । जीवति । जीवतु । व्रीडित । करीष । शिरीष । द्वितीय । तृतीय । गभीर । उपनीत । आनीत । प्रदीपित । अवसीदत् । प्रसीद । गृहीत । वल्मीक । तदानीम् । इति पानीयादयः ॥ बहुलाधिकारादेषु क्वचिन्नित्यं क्वचिद् विकल्पः । तेन । पाणीअं । अलीअं । जीअइ । करीसो । उवणीओ । इत्यादि सिद्धम् ॥१०१॥

उज्जीर्णे ॥८।१।१०२॥

जीर्णशब्दे ईत उद् भवति ॥ जुण्ण-सुरा ॥ क्वचिन्न भवति । जिण्णे भोअणमत्ते ॥१०२॥

ऊर्हीन-विहीने वा ।८।१।१०३॥

अनयोरीत ऊत्वं वा भवति ॥ हूणो हीणो । विहूणो विहीणो ॥ विहीन इति किम् ? पहीण-जर-मरणा ॥१०३॥

तीर्थे हे ॥८।१।१०४॥

तीर्थशब्दे हे सति ईत उत्वं भवति ॥ तूहं ॥ ह इति किम् ? तित्थं ॥१०४॥

एत्पीयूषापीड-बिभीतक-कीदृशेदृशे ॥८।१।१०५॥

एषु ईत एत्वं भवति ॥ पेऊसं । आमेलो । बहेडओ । केरिसो । एरिसो ॥१०५॥

नीड-पीठे वा ॥८।१।१०६॥

अनयोरीत एत्वं वा भवति ॥ नेडं नीडं । पेढं पीढं ॥१०६॥

उतो मुकुलादिष्वत् ॥८।१।१०७॥

मुकुल इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरुतोऽत्वं भवति ॥ मउलं । मउलो । मउरं । मउडं । अगरुं । गरुई । जहुट्ठिलो । जहिट्ठिलो । सोअमल्लं । गलोई ॥ मुकुल । मुकुर । मुकुट । अगुरु । गुर्वी ।

युधिष्ठिर । सौकुमार्य । गुडूची । इति मुकुलादय ॥ क्वचिदाकारो ऽपि । विद्रुत. । विद्दाओ ॥१०७॥

वोपरौ ॥८।१।१०८॥

उपरावुतो ऽद् वा भवति ॥ अवरि । उवरिं ॥१०८॥

गुरौ के वा ॥८।१।१०९॥

गुरौ स्वार्थे के सति आदेरुतो ऽद् वा भवति ॥ गरुओ गुरुओ ॥ क इति किम् ? गुरु ॥१०९॥

इर्भ्रुकुटौ ॥८।१।११०॥

भ्रुकुटावादेरुत इर्भवति ॥ भिउडी ॥११०॥

पुरुषे रोः ॥८।१।१११॥

पुरुषशब्दे रोरुत इर्भवति ॥ पुरिसो । पउरिस ॥१११॥

ईः क्षुते ॥८।१।११२॥

क्षुतशब्दे आदेरुत ईत्वं भवति ॥ छीअं ॥११२॥

ऊत्सुभग-मुसले वा ॥८।१।११३॥

अनयोरादेरुत ऊद् वा भवति ॥ सूहवो सुहओ । मूसलं मुसलं ॥११३॥

अनुत्साहोत्सन्ने त्सच्छे ॥८।१।११४॥

उत्साहोत्सन्नवर्जिते शब्दे यौ त्सच्छौ तयोः परयोरादेरुत उद् भवति ॥ त्स । ऊसुओ । ऊसवो । ऊसित्तो । ऊसरइ ॥ छ । उद्गताः शुका यस्मात् सः ऊसुओ । ऊससइ ॥ अनुत्साहोत्सन्न इति किम् ? उच्छाहो । उच्छन्नो ॥११४॥

लुकि दुरो वा ॥८।१।११५॥

दुरुपसर्गस्य रेफस्य लोपे सति उत ऊत्वं वा भवति ॥ दूसहो दुसहो । दूहवो दुहवो ॥ लुकीति किम् ? दुस्सहो विरहो ॥११५॥

ओत्संयोगे ॥८।१।११६॥

संयोगे परे आदेरुत ओत्वं भवति ॥ तोण्ड । मोण्डं । पोक्खरं । कोट्टिमं । पोत्थओ । लोद्धओ । मोत्था । मोग्गरो । पोग्गलं । कोण्ढो । कोन्तो । वोक्कन्तं ॥११६॥

कुतूहले वा ह्रस्वश्च ॥८।१।११७॥

कुतूहलशब्दे उत ओद् वा भवति तत्संनियोगे ह्रस्वश्च वा ॥ कोऊहलं कुऊहलं कोउहल्लं ॥ ११७॥

अदूतः सूक्ष्मे वा ॥८।१।११८॥

सूक्ष्मशब्दे उतो ऽद् वा भवति ॥ सण्हं सुण्हं ॥ आर्षे । सुहुमं ॥११८॥

दुकूले वा लश्च द्विः ॥८।१।११९॥

दुकूलशब्दे ऊकारस्य अत्वं वा भवति तत्संनियोगे च लकारो द्विर्भवति ॥ दुअल्लं दुऊलं ॥ आर्षे दुगुल्लं ॥११९॥

ईर्वोद्व्यूढे ॥८।१।१२०॥

उद्व्यूढशब्दे ऊत ईत्वं वा भवति ॥ उव्वीढं । उव्वूढं ॥१२०॥

उर्भ्रू-हनूमत्कण्डूय-वातूले ॥८।१।१२१॥

एषु ऊत उत्वं भवति ॥ भुमया । हणुमन्तो । कण्डुअइ । वाउलो ॥१२१॥

मधूके वा ॥८।१।१२२॥

मधूकशब्दे ऊत उद् वा भवति ॥ महुअं महूअं ॥१२२॥

इदेतौ नूपुरे वा ॥८।१।१२३॥

नूपुरशब्दे ऊत इत् एत् इत्येतौ वा भवतः ॥ निउरं नेउरं । पक्षे नूउरं ॥१२३॥

ओत्कूष्माण्डी-तूणीर-कूर्पर-स्थूल-ताम्बूल-गुडूची-मूल्ये ॥८।१।१२४॥

एषु ऊत ओद् भवति ॥ कोहण्डी कोहली । तोणीरं । कोप्परं । थोरं । तम्बोलं । गलोई । मोल्लं ॥१२४॥

स्थूणा-तूणे वा ॥८।१।१२५॥

अनयोरूत ओत्वं वा भवति ॥ थोणा थूणा । तोणं तूणं ॥१२५॥

ऋतो ऽत् ॥८।१।१२६॥

आदेरृकारस्य अत्वं भवति ॥ घृतम् । घयं ॥ तृणम् । तण ॥ कृतम् । कयं ॥ वृषभः । वसहो ॥ मृग. । मओ ॥ घृष्ट. । घट्ठो ॥ दुहाइअमिति कृपादिपाठात् ॥१२६॥

आत्कृशा-मृदुक-मृदुत्वे वा ॥८।१।१२७॥

एषु आदेरृत आद् वा भवति ॥ कासा किसा । माउक्कं मउअं । माउक्कं मउत्तणं ॥१२७॥

इत्कृपादौ ॥८।१।१२८॥

कृपा इत्यादिषु शब्देषु आदेरृत इत्वं भवति ॥ किंवा । हिययं । मिट्ठं रसे एव । अन्यत्र मट्ठं । दिट्ठ । दिट्ठी । सिट्ठं । सिट्ठी । गिण्ठी । पिच्छी । भिऊ । भिङ्गो । भिङ्गारो । सिङ्गारो । सिआलो । घिणा । घुसिणं । विद्ध-कई । समिद्धी । इद्धी । गिद्धी । किसो । किसाणू । किसरा । किच्छ । तिप्पं । क्रिसिओ । निवो । किच्चा । किई । धिई । किवो । किविणो । किवाणं । विञ्चुओ । वित्तं । वित्ती । हिअं । वाहित्तं । विहिओ । विसी । इसी । विइण्हो । छिहा । सइ । उक्किट्ठं । निससो ॥ क्वचिन्न भवति । रिद्धी ॥ कृपा । हृदय । मृष्ट । दृष्ट । दृष्टि । सृष्ट । सृष्टि । गृष्टि । पृथ्वी । भृगु । भृङ्ग । भृङ्गार । शृङ्गार । शृगाल । घृणा । घुसृण । वृद्धकवि । समृद्धि । ऋद्धि । गृद्धि । कृश । कृशानु । कृसरा । कृच्छ्र । तृप्त । कृषित । नृप । कृत्या । कृति । धृति । कृप । कृपण । कृपाण । वृश्चिक । वृत्त । वृत्ति । हृत । व्याहृत । बृंहित । वृसी । ऋषि । वितृष्ण । स्पृहा । सकृत् । उत्कृष्ट । नृशंश ॥१२८॥

पृष्ठे वानुत्तरपदे ॥८।१।१२९॥

पृष्ठशब्दे ऽनुत्तरपदे ऋत इद् भवति वा ॥ पिट्ठी पट्ठी । पिट्ठिपरिट्ठविअं । अनुत्तरपद इति किम् ? महि-वट्ठं ॥१२९॥

मसृण-मृगाङ्क-मृत्यु-शृङ्ग-धृष्टे वा ॥८।१।१३०॥

एषु ऋत इद् वा भवति ॥ मसिणं मसणं । मिअङ्को । मयङ्को । मिच्चु मच्चु । सिङ्ग । सङ्गं । धिट्ठो धट्ठो ॥१३०॥

उदृत्वादौ ॥८।१।१३१॥

ऋतु इत्यादिषु शब्देषु आदेरृत उद् भवति ॥ उऊ । परामुट्ठो । पुट्ठो । पउट्ठो । पुहई । पउत्ती । पाउसो । पाउओ । भुई । पहुडि । पाहुडं । परहुओ । निहुअं निउअं । सवुअं । वुत्तन्तो । निव्वुअं । निव्वुई । वुन्दं । वुन्दावणो । वुड्ढो । उसहो । मुणालं । उज्जू । जामाउओ । माउओ । माउआ । भाउओ । पिउओ पुहुवी ॥ ऋतु । परामृष्ट । स्पृष्ट । प्रवृष्ट । पृथिवी । प्रवृत्ति । प्रावृष् । प्रावृत । भृति । प्रभृति । प्राभृत । परभृत । निभृत । निवृत । विवृत । सवृत । वृत्तान्त निर्वृत । निर्वृति । वृन्द । वृन्दावन । वृद्ध । वृद्धि । ऋषभ । मृणाल । ऋजु । जामातृक । मातृक । मातृका भ्रातृक । पितृक । पृथ्वी । इत्यादि ॥१३१॥

निवृत्त-वृन्दारके वा ॥८।१।१३२॥

अनयोरृत उद् वा भवति ॥ निवुत्त निअत्त । वुन्दारया वन्दारया ॥१३२॥

वृषभे वा वा ॥८।१।१३३॥

वृषभे ऋतो वेन सह उद् भवति ॥ उसहो वसहो ॥१३३॥

गौणान्त्यस्य ॥८।१।१३४॥

गौणशब्दस्य यो ऽन्त्य ऋत् तस्य उद् भवति । माउ-मण्डलं । माउहरं । पिउ-हरं । माउ-सिआ । पिउ-सिआ । पिउवण । पिउ वई ॥१३४॥

मातुरिद्वा ॥८।१।१३५॥

मातृशब्दस्य गौणस्य ऋत इद् भवति ॥ माइ हरं ॥ क्वचिदगौणस्यापि । माईण ॥१३५॥

उदूदोन्मृषि ॥८।१।१३६॥

मृषाशब्दे ऋत उत् ऊत् ओच्च भवन्ति ॥ मुसा मूसा । मोसा । मुसा-वाओ । मूसा वाओ मोसा-वाओ ॥१३६॥

इदुतौ वृष्ट-वृष्टि-पृथङ् मृदङ्ग-नप्तृके ॥८।१।१३७॥

एषु ऋत इकारोकारौ भवत ॥ विट्ठो वुट्ठो । विट्ठी वुट्ठी । पिहं पुह । मिइङ्गो मुइङ्गो । नात्तिओ नात्तुओ ॥१३७॥

वा बृहस्पतौ ॥८।१।१३८॥

बृहस्पतिशब्दे ऋत इदुतौ वा भवत ॥ बिहप्फई बुहप्फई । पक्षे । बहप्फई ॥१३८॥

इदेदोद्वृन्ते ॥८।१।१३९॥

वृन्तशब्दे ऋत इत् एत् ओच्च भवन्ति ॥ विण्ट वेण्टं वोण्ट ॥१३९॥

रिः केवलस्य ॥८।१।१४०॥

केवलस्य व्यञ्जनेनासपृक्तस्य ऋतो रिरादेशो भवति ॥ रिद्धी । रिच्छो ॥१४०॥

ऋणर्ज्वृषभत्वृषौ वा ॥८।१।१४१॥

ऋणऋजुऋषभऋतुऋषिषु ऋतो रिर्वा भवति ॥ रिण अणं । रिज्जू उज्जु । रिसहो उसहो । रिऊ उऊ । रिसी इसी ॥

दृशः क्विप् टक्सकः ॥८।१।१४२॥

क्विप् टक् सक् इत्येतदन्तस्य दृशेर्धातोर्ऋतो रिरादेशो भवति ॥ सदृक् । सरि-वण्णो । सरि-रुवो सरि-बन्दीणं ॥ सदृशः । सरिसो ॥ सदृक्षः । सरि-च्छो ॥ एवम् एआरिसो । भवारिसो । जारिसो । तारिसो । केरिसो । एरिसो । अन्नारिसो । अम्हारिसो तुम्हारिसो ॥ टक्सक्साहचर्यात् **त्यदाद्यन्या**दिति [हे० ५. १. १५०) सूत्रविहितः क्विबिह गृह्यते ॥१४२॥

आदृते ढिः ॥८।१।१४३॥

आदृतशब्दे ऋतो ढिरादेशो भवति ॥ आढिओ ॥१४३॥

अरिर्दृप्ते ॥८।१।१४४॥

दृप्तशब्दे ऋतो रिरादेशो भवति ॥ दरिओ । दरिअ-सीहेण ॥१४४॥

लृत इलिः क्लृप्त-क्लृन्ने ॥८।१।१४५॥

अनयोर्लृत इलिरादेशो भवति ॥ किलित्त–कुसुमोवयारेसु ॥ धाराकिलिन्न-वत्तं ॥१४५॥

एत इद्वा वेदना-चपेटा-देवर-केसरे ॥८।१।१४६॥

वेदनादिषु एत इत्वं वा भवति ॥ विअणा वेअणा । चविडा । विअडचवेडा-विणोआ । दिअरो देवरो ॥ महमहिअ-दसण-किसरं । केसरं ॥ महिला महेला इति तु महिलामहेलाभ्यां शब्दाभ्यां सिद्धम् ॥१४६॥

ऊः स्तेने वा ॥८।१।१४७॥

स्तेने एत ऊद् वा भवति ॥ थूणो थेणो ॥१४७॥

ऐत एत् ॥८।१।१४८॥

ऐकारस्यादौ वर्तमानस्य एत्वं भवति ॥ सेला ।

तेलोक्कं । एरावणो । केलासो । वेज्जो । केढवो । वेहव्वं ॥१४८॥

इत्सैन्धव-शनैश्चरे ॥८।१।१४९॥

एतयोरैत इत्वं भवति ॥ सिन्धवं । सणिच्छरो ॥१४९॥

सैन्ये वा ॥८।१।१५०॥

सैन्यशब्दे ऐत इद् वा भवति ॥ सिन्नं सेन्नं ॥१५०॥

अइदैत्यादौ च ॥८।१।१५१॥

सैन्यशब्दे दैत्य इत्येवमादिषु च ऐतो अइ इत्यादेशो भवति । एत्वापवादः ॥ सइन्नं । दइच्चो । दइन्नं । अइसरिअ । भइरवो । वइजवणो । दइवअं । वइआलीअ । वइएसो । वइएहो । वइदब्भो । वइस्साणरो । कइअव । वइसाहो । वइसालो । सइरं चइत्त ॥ दैत्य । दैन्य । ऐश्वर्य । भैरव । वैजवन । दैवत । वैतालीय । वैदेश । वैदेह । वैदर्भ । वैश्वानर । कैतव । वैशाख । स्वैर । चैत्य । इत्यादि ॥ विश्लेषे न भवति । चैत्यम् । चैइअं ॥ आर्षे । चैत्यवन्दनम् । ची-वन्दणं ॥

वैरादौ वा ॥८।१।१५२॥

वैरादिषु ऐत अइरादेशो वा भवति ॥ वइरं वेरं । कइलासो केलासो । कइरव केरवं । वइसवणो वेसवणो । वइसम्पायणो वेसम्पायणो । वइआलिओ वेआलिओ । वइसिअ वेसिअं । चइत्तो चेत्तो ॥ वैर । कैलास । करव । वैश्रवण । वैशम्पायन । वैतालिक । वैशिक । चैत्र । इत्यादि ॥१५२॥

एच्च दैवे ॥८।१।१५३॥

दैवशब्दे ऐत एत् अइश्चादेशो भवति ॥ देव्वं दइव्व दइव ॥१५३॥

उच्चैर्नीचस्यैअः ॥८।१।१५४॥

अनयोरैतः अअ इत्यादेशो भवति ॥ उच्चअं । नीचअं । उच्चनीचाभ्यां के सिद्धम् । उच्चैर्नीचैसोस्तु रूपान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥१५४॥

ईद्धैर्ये ॥८।१।१५५॥

धैर्यशब्दे ऐत ईद् भवति ॥ धीरं हरइ विसाओ ॥१५५॥

ओतोद्वान्योन्य-प्रकोष्ठातोद्य-शिरोवेदना-मनोहर-सरोरुहे क्तोश्च वः ॥८।१।१५६॥

एषु ओतोत्त्वं वा भवति तत्सनियोगे च यथासभवं ककारतकारयोर्वादेशः ॥ अन्नन्नं अन्नुन्नं । पवट्ठो पउट्ठो । आवज्जं आउज्जं । सिरविअणा सिरो-विअणा । मणहरं मणोहरं । सररुह सरोरुहं ॥१५६॥

ऊत्सोच्छ्वासे ॥८।१।१५७॥

सोच्छ्वासशब्दे ओत ऊद् भवति ॥ सोच्छ्वासः । सूसासो ॥१५७॥

गव्यउ-आअ ॥८।१।१५८॥

गोशब्दे ओतः अउ आअ इत्यादेशौ भवत. ॥ गउओ । गउआ । गाओ ॥ हरस्स एसा गाई ॥१५८॥

औत ओत् ॥८।१।१५९॥

औकारस्यादेरोद् भवति ॥ कौमुदी कोमुई ॥ यौवनम् । जोव्वणं ॥ कौस्तुभ । कोत्थुहो । कौशाम्बी॥ कोसम्बी । क्रौञ्चः कोञ्चो ॥ कौशिक । कोसिओ ॥१५९॥

उत्सौन्दर्यादौ ॥८।१।१६०॥

सौन्दर्यादिषु शब्देषु औत उद् भवति ॥ सुन्देरं सुन्दरिअं । मुञ्जायणो । सुण्डो । सुद्धोअणी । दुवारिओ । सुगन्धत्तणं । पुलोमी । सुवण्णिओ ॥

सौन्दर्य । मौञ्जायन । शौण्ड । शौद्धोदनि । दौवारिक । सौगन्ध्य । पौलोमी । सौवर्णिकः ॥१६०॥

कौक्षेयके वा ॥८।१।१६१॥

कौक्षेयकशब्दे औत उद् वा भवति ॥ कुच्छेअयं । कोच्छेअय ॥१६१॥

अउः पौरादौ च ॥८।१।१६२॥

कौक्षेयके पौरादिषु च औत अउरादेशो भवति ॥ कउच्छेअयं । पौरः । पउरो । पउर-जणो ॥ कौरवः । कउरवो ॥ कौशलम् कउसल ॥ पौरुषम् । पउरिसं ॥ सौधम् । सउहं ॥ गौडः । गउडो ॥ मौलिः । मउली ॥ मौनम् । मउण ॥ सौराः । सउरा ॥ कौलाः ॥ कउला ॥१६२॥

आच्च गौरवे ॥८।१।१६३॥

गौरवशब्दे औत आत्वम् अउश्च भवति ॥ गारवं गउरवं ॥१६३॥

नाव्यावः ॥८।१।१६४॥

नौशब्दे औत आवादेशो भवति ॥ नावा ॥ ॥१६४॥

एत्त्रयोदशादौ स्वरस्य सस्वरव्यञ्जनेन ॥८।१।१६५॥

त्रयोदश इत्येवंप्रकारेषु संख्याशब्देषु आदेः स्वरस्य परेण सस्वरेण व्यञ्जनेन सह एद् भवति ॥ तेरह । तेवीसा । तेतीसा ॥१६५॥

स्थविर-विचकिलायस्कारे ॥८।१।१६६॥

एषु आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह एद् भवति ॥ थेरो । वेइल्लं । मुद्ध-विअइल्ल-पसूण-पुञ्जा इत्यपि दृश्यते । एक्कारो ॥१६६॥

वा कदले ॥८।१।१६७॥

कदलशब्दे आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह एद् वा भवति ॥ केलं कयलं । केली कयली ॥१६७॥

वेतः कर्णिकारे ॥८।१।१६८॥

कर्णिकारे इतः सस्वरव्यञ्जनेन सह एद् वा भवति ॥ कण्णेरो कण्णिआरो ॥१६८॥

अयौ वैत् ॥८।१।१६९॥

अयिशब्दे आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ऐद् वा भवति ॥ ऐ बीहेमि । अइ उम्मत्तिए । वचनादैकारस्यापि प्राकृते प्रयोगः ॥१६९॥

ओत्पूतर-बदर-नवमालिका-नवफलिका पूगफले ॥८।१।१७०॥

पूतरादिषु आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ओद् भवति ॥ पोरो । बोर । बोरी । नोमालिआ । नोहलिआ पोप्फलं । पोप्फली ॥

न वा मयूख-लवण-चतुर्गुण-चतुर्थ चतुर्दशचतुर्वार सुकुमार-कुतूहलोदूखलोलूखले ।८।१।१७१

मयूखादिषु आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ओद् वा भवति ॥ मोहो मऊहो । लोणं । इअ लवणुग्गमा । चोग्गुणो । चउग्गुणो । चोत्थो चउत्थो । चोत्थी चउत्थी । चोद्दह । चउद्दह । चोद्दसी चउद्दसी । चोव्वारो चउव्वारो । सोमालो सुकुमालो । कोहलं कोउहल्लं । तह मन्ने कोहलिए । ओहलो । उऊहलो । ओक्खलं । उलूहलं ॥ मोरो मऊरो इति तु मोरमयूरशब्दाभ्या सिद्धम् ॥१७१॥

अवापोते ॥८।१॥१७२॥

अवापयोरुपसर्गयोरुत इति विकल्पार्थनिपाते च आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ओद् वा भवति ॥ अव । ओअरइ । अवयरइ । ओआसो अवयासो ॥ अप । ओसरइ अवसरइ । ओसारिअं अवसारिअं ॥ उत । ओ वणं । ओ घणो । उअ वणं । उअ घणो ॥ क्वचिन्न भवति । अवगयं अवसद्दो । उअ रवी ॥१७२॥

ऊच्चोपे ॥८।१।१७३॥

उपशब्दे आदे. स्वस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ऊत् ओच्चादेशौ वा भवत ॥ ऊहसिअं ओहसिअं उवहसिअं ऊज्झाओ ओज्झाओ उवज्झाओ । ऊआसो ओआसो उववासो ॥१७३॥

उमो निषण्णे ॥८।१।१७४॥

निषण्णशब्दे आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह उम आदेशो वा भवति ॥ णुमण्णो । णिसण्णो ॥१७४॥

प्रावरणे अङ्ग्वाऊ ॥८।१।१७५॥

प्रावरणशब्दे आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह अंगु आउ इत्येतावादेशौ वा भवतः ॥ पंगुरणं पाउरणं पावरणं ॥१७५॥

स्वरादसंयुक्तस्यानादेः ॥८।१।१७६॥

अधिकारो ऽ यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम-स्तत्स्वरात्परस्यासयुक्तस्यानादेर्भवतीति वेदितव्यम् ॥१७६॥

क-ग-च-ज त-द-प-य-वां प्रायो लुक् ॥८।१।१७७॥

स्वरात्परेषामनादिभूतानामसयुक्तानां कगचजतदपयवाना प्रायो लुग् भवति ॥ क । तित्थयरो । लोओ । सयढं ॥ ग । नओ । नयरं । मयङ्को ॥ च । सई । कय-ग्गहो ॥ ज । रययं । पयावई । गओ ॥ त । विआण । रसा-यल । जई ॥ द । गया । मयणो ॥ प । रिऊ सुउरिसो ॥ य । दयालू । नयणं । विओओ ॥ व । लायण्णं । विउहो । वलयाणलो ॥ प्रायोग्रहणात्कचिन्न भवति । सुकुसुम । पयागजलं । सुगओ । अगरू । सचावं । विजणं । सुतार । विदुरो । सपाव । समवाओ । देवो । दाणवो ॥ स्वरादित्येव । सकरो । सगमो । नक्कचरो । धणंजओ । विसतवो । पुरंदरो । सवुडो । सवरो ॥ असयुक्तस्येत्येव । अक्को । वग्गो । अच्चो । वज्ज । धुत्तो । उद्दामो । विप्पो । कज्जं । सव्वं ॥ क्वचित्संयुक्तस्यापि । नक्तंचरः । नक्कंचरो ॥ अनादेरित्येव । कालो । गन्धो । चोरो । जारो । तरू । दवो । पावं । वण्णो ॥ यकारस्य तु जत्वम आदौ वक्ष्यते । समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षया भिन्नपदत्वमपि विवक्ष्यते । तेन तत्र यथादर्शनमुभयमपि भवति । सुहकरो सुहयरो । आगमिओ आयमिओ । जलचरो जलयरो । बहुतरो बहुअरो । सुहदो । सुहओ । इत्यादि ॥ क्वचिदादेरपि । स पुन. । स उण ॥ स च । सो अ ॥ चिह्नं । इन्ध ॥ क्वचिच्चस्य ज । पिशाची । पिसाजी ॥ एकत्वम् । एगत्तं ॥ एक । एगो ॥ अमुक । अमुगो ॥ असुकः । असुगो ॥ श्रावक । सावगो ॥ आकारः । आगारो ॥ तीर्थकरः । तित्थगरो ॥ आकर्ष. । आगरिसो ॥ लोगस्सुज्जोअगरा इत्यादिषु तु व्यत्ययश्च [४ ४४७] इत्येव कस्य गत्वम् ॥ आर्षे अन्यदपि दृश्यते । आकुञ्चन आउण्टण । अत्र चस्य टत्वम् ॥१७७॥

यमुना-चामुण्डा-कामुकातिमुक्तके मो ऽ नुनासिकश्च ॥८।१।१७८॥

एषु मस्य लुग् भवति लुकि च सति मस्य स्थाने अनुनासिको भवति ॥ जउँणा । चाउँण्डा । काउँओ । अणिउँतयं ॥ क्वचिन्न भवति । अइमुंतयं । अइमुत्तय ॥१७८॥

नावर्णात्पः ॥८।१।१७९॥

अवर्णात्परस्यानादेः पस्य लुग् न भवति ॥ सवहो । सावो ॥ अनादेरित्येव । परउट्ठो ॥१७९॥

अवर्णो यश्रुतिः ॥८।१।१८०॥

कगचजेत्यादिना लुकि सति शेषः अवर्णः अवर्णात्परो लघुप्रयत्नतरयकारश्रुतिर्भवति ॥ तित्थयरो । सयढ । नयरं । मयङ्को । कयग्गहो । काय-

मणी । रययं । पयावई । रसायलं । पायाल । मयणो । गया । नयणं । दयालू । लायण्णं । अवर्ण इति किम् ? सउणो । पउणो । पउरं । राईव । निहओ । निनओ । वाऊ । कई । अवर्णादित्येव । लोअस्स । देअरो ॥ क्वचिद् भवति । पियइ ॥१८०॥

कुब्ज कर्पर-कीले कः खो ऽ पुष्पे ॥८।१।१८१॥

एषु कस्य खो भवति पुष्पं चेत् कुब्जाभिधेयं न भवति ॥ खुज्जो । खप्परं । खीलओ ॥ अपुष्प इति किम् ? बंधेउं कुज्जय-पसूणं । आर्षे ऽन्यत्रापि । कासितं । खासिअ । कसित । खसिअं ॥१८१॥

मरकत-मदकले गः कन्दुके त्वादेः ॥८।१।१८२॥

अनयोः कस्य गो भवति कन्दुके त्वाद्यस्य कस्य ॥ मरगयं । मयगलो । गेन्दुअं ॥१८२॥

किराते चः ॥८।१।१८३॥

किराते कस्य चो भवति ॥ चिलाओ ॥ पुलिन्द एवायं विधिः । कामरूपिणि तु नेष्यते । नमिमो हर-किरायं ॥१८३॥

शीकरे भ-हौ वा ॥८।१।१८४॥

शीकरे कस्य भहौ वा भवतः ॥ सीभरो सीहरो । पक्षे । सीअरो ॥१८४॥

चन्द्रिकायां मः ॥८।१।१८५॥

चन्द्रिकाशब्दे कस्य मो भवति ॥ चन्दिमा ॥१८५॥

निकष-स्फटिक-चिकुरे हः ॥८।१।१८६॥

एषु कस्य हो भवति ॥ निहसो । फलिहो । चिहुरो । चिहुरशब्दः संस्कृते ऽपि इति दुर्गः ॥१८६॥

ख-घ-थ ध-भाम् ॥८।१।१८७॥

स्वरात्परेषामसंयुक्तानामनादिभूतानां ख घ थ ध भ इत्येतेषां वर्णानां प्रायो हो भवति ॥ ख । साहा । मुहं । मेहला । लिहइ ॥ घ । मेहो । जहणं । माहो । लाहइ ॥ थ । नाहो । आवसहो । मिहुणं । कहइ ॥ ध । साहू । वाहो । बहिरो । वाहइ । इन्द-हणू ॥ भ । सहा । सहावो । नहं । थणहरो । सोहइ ॥ स्वरादित्येव । सखो । सघो । कंथा । बंधो । खंभो ॥ असंयुक्तस्येत्येव । अक्खइ । अग्घइ । कत्थइ । सिद्धओ । बन्धइ । लब्भइ ॥ अनादेरित्येव । गज्जन्ते खे मेहा । गच्छइ घणो ॥ प्राय इत्येव । सरिसव-खलो । पलय-घणो । अथिरो । जिण-धम्मो । पणट्ठ-भओ । नभ ॥१८७॥

पृथकि धो वा ॥८।१।१८८॥

पृथक्शब्दे थस्य धो वा भवति ॥ पिध पुध । पिह पुहं ॥१८८॥

शृङ्खले खः कः ॥८।१।१८९॥

शृङ्खले खस्य को भवति ॥ सङ्कलं ॥१८९॥

पुन्नाग-भागिन्योर्गो मः ॥८।१।१९०॥

अनयोर्गस्य मो भवति ॥ पुन्नामाइँ वसन्ते । भामिणी ॥१९०॥

छागे लः ॥८।१९१

छागे गस्य लो भवति ॥ छालो । छाली ॥१९१॥

ऊत्वे दुर्भग-सुभगे वः ॥८।१।१९२॥

अनयोरूत्वे गस्य वो भवति ॥ दूहवो । सूहवो ॥ ऊत्व इति किम् ? दुहओ । सुहओ ॥१९२॥

खचित-पिशाचयोश्चः स-ल्लौ वा ॥८।१।१९३॥

अनयोश्चस्य यथासंख्य स ल्ल इत्यादेशौ वा भवतः ॥ खसिओ खइओ । पिसल्लो पिसाओ ॥ ॥१९३॥

जटिले जो झो वा ॥८।१।१९४॥

जटिले जस्य झो वा भवति ॥ झडिलो जडिलो ॥१९४॥

टो डः ॥८।१।१९५॥

स्वरात्परस्यासयुक्तस्यानादेष्टस्य डो भवति ॥ नडो । भडो । घडो । घडइ ॥ स्वरादित्येव । घटा असयुक्तस्येत्येव । खट्टा ॥ अनादेरित्येव । टक्को ॥ क्वचिन्न भवति । अटति । अटइ ॥१९५॥

सटा-शकट कैटभे ढः ॥८।१।१९६॥

एषु टस्य ढो भवति ॥ सढा । सयढो । केढवो ॥१९६॥

स्फटिके लः ॥८।१।१९७॥

स्फटिके टस्य लो भवति ॥ फलिहो ॥१९७॥

चपेटा पाटौ वा ॥८।१।१९८॥

चपेटाशब्दे ण्यन्ते च पटिधातौ टस्य लो वा भवति ॥ चविला चविडा । फालेइ फाडेइ ॥१९८॥

ठो ढः ॥८।१।१९९॥

स्वरात्परस्यासयुक्तस्यानादेष्टस्य ढो भवति ॥ मढो । सढो । कमढो । कुढारो । पढइ । स्वरादित्येव । वेकुंठो ॥ असयुक्तस्येत्येव । चिट्ठइ ॥ अनादेरित्येव । हिअए ठाइ ॥१९९॥

अङ्कोठे ल्लः ॥८।१।२००॥

अङ्कोठे ठस्य द्विरुक्तो लो भवति ॥ अङ्कोल्ल-तेल्ल-तुप ॥२००॥

पिठरे हो वा रश्च डः ॥८।१।२०१॥

पिठरे ठस्य हो वा भवति तत्सनियोगे च रस्य डो भवति ॥ पिहडो पिढरो ॥२०१॥

डो लः ॥८।१।२०२॥

स्वरात्परस्यासयुक्तस्यानादेर्डस्य प्रायो लो भवति ॥ वडवामुखम् । वलया–मुह ॥ गरुलो । तलाय । कीलइ ॥ स्वरादित्येव । मोंडं । कोड ॥ असंयुक्तस्येत्येव । खग्गो ॥ अनादेरित्येव । रमइ डिम्भो ॥ प्रायोग्रहणात् क्वचिद् विकल्प । वलिसं वडिसं । दालिमं दाडिमं । गुलो गुडो । णाली णाडी णलं णडं । आमेलो आवेडो ॥ क्वचिन्न भवत्येव । निविडं । गउडो । पीडिअं । नीडं । उडू । तडी ॥ ॥२०२॥

वेणौ णो वा ॥८।१।२०३॥

वेणौ णस्य लो वा भवति ॥ वेळू । वेणू ॥ ॥२०३॥

तुच्छे तश्च छौ वा ॥८।१।२०४

तुच्छशब्दे तस्य च छ इत्यादेशौ वा भवत ॥ चुच्छं । छुच्छं । तुच्छ ॥२०४॥

तगर त्रसर तूवरे ८ । १ । २०५ ॥

एषु तस्य टो भवति ॥ टगरो । टसरो टूवरो ॥ ॥२०५॥

प्रत्यादौ डः ॥८।१।२०६॥

प्रत्यादिषु तस्य डो भवति ॥ पडिवन्न । पडिहासो । पडिहारो । पाडिप्फद्धी । पडिसारो । पडिनिअत्त । पडिमा । पडिवया । पडसुआ । पडिकरइ । पहुडि । पाहुडं । वावडो । पडाया । बहेडओ । हरडई । मडयं ॥ आर्षे । दुष्कृतम् । दुक्कड । सुकृतम् । सुकड ॥ आहृतम् । आहड । अवहृत । अवहडं । इत्यादि ॥ प्राय इत्येव । प्रतिसमयम् । पइसमयं । प्रतीपम् । पईव ॥ सम्प्रति । सपइ ॥ प्रतिष्ठानम् । पइट्ठाण । प्रतिष्ठा । पइट्ठा । प्रतिज्ञा । पइण्णा ॥ प्रति । प्रभृति । प्राभृत । व्यापृत । पताका । बिभीतक । हरीतकी । मृतक । इत्यादि ॥२०६॥

इत्वे वेतसे ॥८।१।२०७॥

वेतसे तस्य डो भवति इत्वे सति ॥ वेडिसो ॥ इत्व इति किम् ? वेअसो ॥ इ स्वप्नादौ (१ ४६) इति इकारो न भवति इत्व इति व्यावृत्तिबलात् ॥ ॥२०७॥

गर्भितातिमुक्तके णः ॥८।१।२०८॥

अनयोस्तस्य णो भवति ॥ गब्भिणो । अणिउँतयं ॥ क्वचिन्न भवत्यपि । अइमुत्तयं ॥ कथम् एरावणो । ऐरावणशब्दस्य । एरावओ इति तु ऐरावतस्य ॥२०८॥

रुदिते दिना ण्णः ॥८।१।२०९॥

रुदिते दिना सह तस्य द्विरुक्तो णो भवति ॥ रुण्ण ॥ अत्र केचिद ऋत्वादिषु द इत्यारब्धवन्तः स तु शौरसेनीमागधीविषय एव दृश्यते इति नोच्यते । प्राकृते हि । ऋतु । रिऊ । उऊ ॥ रजतम् । रयय । एतद् । एअं ॥ गतः । गओ ॥ आगत । आगओ ॥ साम्प्रतम् सपयं ॥ यत । जओ ॥ तत । तओ ॥ कृतम् । कयं ॥ हतम् । हय ॥ हताश । हयासो ॥ श्रुतः । सुओ ॥ आकृतिः । आकिई ॥ निर्वृतः । निव्वुओ ॥ तातः । ताओ ॥ कतरः कयरो ॥ द्वितीय दुइओ इत्यादयः प्रयोगा भवन्ति । न पुन उदू रयदं इत्यादि ॥ क्वचित् भावे ऽपि व्यत्ययश्च (४.४४७) इत्येव सिद्धम् ॥ दिही इत्येतदर्थं तु धृतेर्दिहिः (२-१३१) इति वक्ष्यामः ॥२०९॥

सप्ततौ रः ॥८।१।२१०॥

सप्ततौ तस्य रो भवति ॥ सत्तरी ॥२१०॥

अतसी सातवाहने लः ॥८।१।२११॥

अनयोस्तस्य लो भवति ॥ अलसी । सालाहणो । सालवाहणो । सालाहणी भासा ॥२११॥

पलिते वा ॥८।१।२१२॥

पलिते तस्य लो वा भवति ॥ पलिलं । पलिअं ॥ ॥२१२॥

पीते वो ले वा ॥८।१।२१३॥

पीते तस्य वो वा भवति स्वार्थलकारे परे ॥ पीवलं । पीअलं ॥ ल इति किम् ? पीअं ॥२१३॥

वितस्ति वसति-भरत-कातर-मातुलिङ्गे हः ॥८।१।२१४॥

एषु तस्य हो भवति ॥ विहत्थी । वसही ॥ बहुलाधिकारात् क्वचिन्न भवति । वसई । भरहो । काहलो । माहुलिङ्गं । मातुलुङ्गशब्दस्य तु माउलुङ्गं ॥२१४॥

मेथि-शिथिर-प्रथमे थस्य ढः ॥८।१।२१५॥

एषु थस्य ढो भवति । हापवादः ॥ मेढी । सिढिलो । सिढिलो पढमो ॥२१५॥

निशीथ-पृथिव्योर्वा ॥८।१।२१६॥

अनयोस्थस्य ढो वा भवति ॥ निसीढो । निसीहो । पुढवी ॥ पुहवी ॥२१६॥

दशन-दष्ट-दग्ध-दोला-दण्ड-दर-दाह-दम्भ-दर्भ-कदन-दोहदे दो वा डः ॥८।१।२१७॥

एषु दस्य डो वा भवति ॥ डसण दसणं । डट्ठो दट्ठो । डड्ढो दड्ढो । डोला दोला । डण्डो दण्डो । डरो दरो । डाहो दाहो । डम्भो दम्भो । डब्भो दब्भो । कडणं कयणं । डोहलो दोहलो ॥ दरशब्दस्य च भयार्थवृत्तेरेव भवति । अन्यत्र दर-दलिअं ॥२१७॥

दंश-दहोः ॥८।१।२१८॥

अनयोर्धात्वोर्दस्य डो भवति ॥ डसइ । डहइ ॥२१८॥

संख्या-गद्गदे रः ॥८।१।२१९॥

सख्यावाचिनि गद्गदशब्दे च दस्य रो भवति ॥ एआरह । बारह ॥ तेरह । गग्गरं ॥ अनादेरित्येव । ते दस ॥ असयुक्तस्येत्येव ॥ चउद्दह ॥२१९॥

कदल्यामद्रुमे ॥८।१।२२०॥

कदलीशब्दे अद्रुमवाचिनि दस्य रो भवति ॥ करली ॥ अद्रुम इति किम् ? कयली । केली ॥२२०॥

प्रदीपि-दोहदे लः ॥८।१।२२१॥

प्रपूर्वे दीप्यतौ धातौ दोहदशब्दे च दस्य लो भवति ॥ पलीवेइ पलित्त । दोहलो ॥२२१॥

कदम्बे वा ॥८।१।२२२॥

कदम्बशब्दे दस्य लो वा भवति ॥ कलम्बो । कयम्बो ॥२२२॥

दीपौ धो वा ॥८।१।२२३॥

दीप्यतौ दस्य धो वा भवति ॥ धिप्पइ । दिप्पइ ॥२२३॥

कदर्थिते वः ॥८।१।२२४॥

कदर्थिते दस्य वो भवति ॥ कवट्टिओ ॥२२४॥

ककुदे हः ॥८।१।२२५

ककुदे दस्य हो भवति ॥ कउहं ॥२२५॥

निषधे धो ढः ॥८।१।२२६॥

निषधे धस्य ढो भवति ॥ निसढो ॥ २२६॥

वौषधे ॥८।१।२२७॥

ओषधे धस्य ढो वा भवति ॥ ओसढं । ओसहं ॥२२७॥

नो णः ॥८।१।२२८॥

स्वरात्परस्यासंयुक्तस्यानादेर्नस्य णो भवति ॥ कणयं । मयणो । वयण । नयणं । माणइ ॥ आर्षे । आरनालं । अनिलो । अनलो । इत्याद्यपि ॥२२८॥

वादौ ॥८।१।२२९॥

असयुक्तस्यादौ वर्तमानस्य नस्य णो वा भवति ॥ णरो नरो । णई नई । णेइ नेइ ॥ असंयुक्तस्येत्येव । न्याय. । नाओ ॥२२९॥

निम्ब-नापिते ल-ण्हं वा ॥८।१।२३०॥

अनयोर्नस्य ल ण्ह इत्येतौ वा भवत ॥ लिम्बो निम्बो । ण्हाविओ नाविओ ॥२३०॥

पो वः ॥८।१।२३१॥

स्वरात्परस्यासंयुक्तस्यानादे: पस्य प्रायो वो भवति ॥ सवहो । सावो । उवसग्गो । पइवो । कासवो । पावं । उवमा । कविल । कुणवं । कलावो । कवालं । महि-वालो । गो-वइ । तवइ ॥ स्वरादित्येव । कम्पइ ॥ असयुक्तस्येत्येव । अप्पमत्तो ॥ अनादेरित्येव । सुहेण पढइ ॥ प्राय इत्येव । कई । रिऊ ॥ एतेन पकारस्य प्राप्तयोर्लोपवकारयोर्यस्मिन् कृते श्रुतिसुखमुत्पद्यते स तत्र कार्यः ॥२३१॥

पाटि-परुष परिघ-परिखा-पनस-पारिभद्रे फः ॥८।१।२३२॥

ण्यन्ते पटिधातौ परुषादिषु च पस्य फो भवति ॥ फालेइ फाडेइ । फरुसो । फलिहो । फलिहा । फणसो । फालिहद्दो ॥२३२॥

प्रभूते वः ॥८।१।२३३॥

प्रभूते पस्य वो भवति ॥ वहुत्त ॥२३३॥

नीपापीडे मो वा ॥८।१।२३४॥

अनयोः पस्य मो वा भवति ॥ नीमो नीवो । आमेलो आमेडो ॥२३४॥

पापर्द्धौ रः ॥८।१।२३५॥

पापर्द्धावपदादौ पकारस्य रो भवति ॥ पारद्धी ॥२३५॥

फो भ-हौ ॥८।१।२३६॥

स्वरात्परस्यासयुक्तस्यानादेः फस्य भहौ भवत ॥ क्वचिद् भ । रेफ । रेभो ॥ शिफा । सिभा ॥ क्वचित्तु ह. । मुत्ताहलं ॥ क्वचिदुभावपि । सभलं सहलं । सेभालिआ सेहालिआ । सभरी सहरी । गुभइ गुहइ ॥ स्वरादित्येव । गुंफइ । असंयुक्तस्येत्येव । पुप्फ ॥ अनादेरित्येव । चिट्ठइ फणी ॥ प्राय इत्येव । कसण-फणी ॥२३६॥

बो वः ॥ ८ । १ । २३७ ॥

स्वरात्परस्यासयुक्तस्यानादेर्बस्य वो भवति ॥ अलाबू । अलावू । अलाऊ ॥ शबलः । सवलो ॥२३७॥

विसिन्यां भः ॥ ८ । १ । २३८ ॥

बिसिन्यां बस्य भो भवति ॥ भिसिणी ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशादि न भवति । बिस-तन्तु पेलवाणं ॥२३८॥

कवन्धे म-यौ ॥ ८ । १ । २३९ ॥

कबन्धे बस्य मयौ भवतः ॥ कमन्धो । कयन्धो । ॥२३९॥

कैटभे भो वः ॥ ८ । १ । २४० ॥

कैटभे भस्य वो भवति ॥ केढवो ॥२४०॥

विषमे मो ढो वा ॥ ८ । १ । २४१ ॥

विषमे मस्य ढो वा भवति ॥ विसढो । विसमो ॥२४१॥

मन्मथे वः ॥ ८ । १ । २४२ ॥

मन्मथे मस्य वो भवति ॥ वम्महो ॥२४२॥

वाभिमन्यौ ॥ ८ । १ । २४३ ॥

अभिमन्युशब्दे मो वो वा भवति ॥ अहिवन्नू अहिमन्नू ॥२४३॥

भ्रमरे सो वा ॥ ८ । १ । २४४ ॥

भ्रमरे मस्य सो वा भवति ॥ भसलो भमरो ॥२४४॥

आदेर्यो जः ॥ ८ । १ । २४५ ॥

पदादेर्यस्य जो भवति ॥ जसो । जमो । जाइ ॥ आदेरिति किम् ? अवयवो । विणवो ॥ बहुलाधिकारात् सोपसर्गस्यानादेरपि । संजमो । संजोगो । अवजसो ॥ क्वचिन्न भवति । पओओ ॥ आर्षे लोपो ऽपि । यथाख्यातम् । अहक्खायं । यथाजातं । अहाजायं ॥२४५॥

युष्मदर्थपरे तः ॥ ८ । १ २४६ ॥

युष्मच्छब्देर्थपरे यस्य तो भवति ॥ तुम्हारिसो । तुम्हकेरो ॥ अर्थपर इति किम् ? जुम्हदम्ह-पयरणं ॥२४६॥

यष्ट्यां लः ॥ ८ । १ । २४७ ॥

यष्ट्यां यस्य लो भवति ॥ लट्ठी । वेणु-लट्ठी । उच्छु-लट्ठी । महु-लट्ठी ॥२४७॥

वोत्तरीयानीय-तीय-कृद्ये ज्जः ॥ ८ । १ । २४८ ॥

उत्तरीयशब्दे अनीयतीयकृद्यप्रत्ययेषु च यस्य द्विरुक्तो जो वा भवति ॥ उत्तरिज्जं उत्तरीअं ॥ अनीय । करणिज्जं करणीअं । विम्हयणिज्जं विम्हयणीअं । जवणिज्ज जवणीअ ॥ तीय । बिइज्जो बीओ ॥ कृद्य । पेज्जा पेआ ॥२४८॥

छायायां होकान्तौ वा ॥ ८ । १ । २४९ ॥

अकान्तौ वर्तमाने छायाशब्दे यस्य हो वा भवति ॥ वच्छस्स च्छाही वच्छस्स च्छाया । आतपाभावः । सच्छाहं सच्छायं ॥ अकान्ताविति किम् ? मुह-च्छाया । कान्तिरित्यर्थ. ॥२४९॥

डाह-वौ कतिपये ॥ ८ । १ । २५० ॥

कतिपये यस्य डाह व इत्येतौ पर्यायेण भवतः॥ कइवाह । कइअव ॥२५०॥

किरि-भेरे रो डः ॥ ८ । १ । २५१ ॥

अनयो रस्य डो भवति ॥ किडी । भेडो ॥ ॥२५१॥

पर्याणे डा वा ॥ ८ । १ । २५२ ॥

पर्याणे रस्य डा इत्यादेशो वा भवति ॥ पडायाणं पल्लाणं ॥२५२॥

करवीरे णः ॥ ८ । १ । २५३ ॥

करवीरे प्रथमस्य रस्य णो भवति ॥ कणवीरो ॥२५३॥

हरिद्रादौ लः ॥८ । १ । २५४ ॥

हरिद्रादिषु शब्देषु असंयुक्तस्य लो भवति ॥ हलिद्दी । दलिद्दाइ । दलिद्दो । दालिद्दं । हलिद्दो । जहुट्ठिलो । सिढिलो । मुहलो । चलणो । वलुणो । कलुणो । इङ्गालो । सक्कालो । सोमालो । चिलाओ । फलिहा । फलिही । फालिहद्दो । काहलो लुक्को । अवद्दालं । भसलो । जढलं । बढलो । निट्ठुलो ॥ बहुलाधिकाराच्चरणशब्दस्य पादार्थवृत्तेरेव । अन्यत्र चरण-करणं ॥ भ्रमरे ससंनियोगे एव । अन्यत्र भमरो ॥ तथा । जढर । बढरो । निट्ठुरो इत्यादयपि ॥ हरिद्रा । दरिद्राति । दरिद्र ॥ दारिद्र्य । हरिद्र । युधिष्ठिर । शिथिर । मुखर । चरण । वरुण । करुण । अङ्गार । सत्कार । सुकुमार । किरात । परिखा । परिघ । पारिभद्र । कातर । रुग्ण । अपद्वार । भ्रमर । जरठ । वठर । निष्ठुर इत्यादि ॥ आर्षे दुवालसङ्गे इत्याद्यपि ॥२५४॥

स्थूले लो रः ॥८ ।१ । २५५ ॥

स्थूले लस्य रो भवति ॥ थोरं ॥ कथं । थूल-भद्दो । स्थूरस्य हरिद्रादिलत्वे भविष्यति ॥२५५॥

लाहल-लाङ्गल-लाङ्गूले वादेर्णः ॥८।१।२५६॥

एषु आदेर्लस्य णो वा भवति ॥ णाहलो लाहलो ॥ णङ्गलं । लङ्गलं । णङ्गूलं । लङ्गूलं ॥२५६॥

ललाटे च ॥८।१।२५७॥

ललाटे च आदेर्लस्य णो भवति ॥ चकार आदेरनुवृत्त्यर्थः ॥ णिडालं णडालं ॥२५७॥

शबरे वो मः ।८।१।२५८॥

शबरे बस्य मो भवति ॥ समरो ॥२५८॥

स्वप्न-नीव्योर्वा ॥८।१।२५९॥

अनयोर्वस्य मो वा भवति ॥ सिमिणो सिविणो । नीमी नीवी ॥२५९॥

श-षोः सः ॥८।१।२६०॥

शकारषकारयोः सो भवति ॥ श । सद्दो । कुसो । निससो । वंसो । सामा । सुद्धं । दस । सोहइ । विसइ ॥ ष । सण्ढो निहसो । कसाओ । घोसइ । उभयोरपि । सेसो । विसेसो ॥२६०॥

स्नुषायां ण्हो न वा ॥८।१।२६१॥

स्नुषाशब्दे षस्य ण्हः णकाराक्रान्तो हो वा भवति ॥ सुण्हा सुसा ॥२६१॥

दश-पाषाणे हः ॥८।१। २६२॥

दशन्शब्दे पाषाणशब्दे च शषोर्यथादर्शनं हो वा भवति ॥ दह-मुहो दस-मुहो । दह-बलो दस-बलो । दह-रहो दस-रहो । दह दस । एआरह । बारह तेरह । पाहाणो पासाणो ॥२६२॥

दिवसे सः ॥८।१।२६३॥

दिवसे सस्य हो वा भवति ॥ दिवहो । दिवसो ॥२६३॥

हो घोऽनुस्वारात् ॥८।१।२६४॥

अनुस्वारात्परस्य हस्य घो वा भवति । सिंघो । सीहो ॥ संघारो संहारो । क्वचिदननुस्वारादपि । दाहः । दाघो ॥२६४॥

षट्-शमी-शाव-सुधा-सप्तपर्णेष्वादेश्छः ॥८।१।२६५॥

एषु आदेर्वर्णस्य छो भवति ॥ छट्ठो । छट्ठी । छप्पओ । छम्मुहो । छमी । छावो । छुहा । छत्तिवण्णो ॥२६५॥

शिरायां वा ॥८।१।२६६॥

शिराशब्दे आदेश्छो वा भवति ॥ छिरा सिरा ॥२६६॥

लुग् भाजन-दनुज-राजकुले जः सस्वरस्य न वा ॥८।१।२६७॥

एषु सस्वरजकारस्य लुग् वा भवति ॥ भाणं भायणं । द्णु-वहो । दणुअ-वहो । रा-उलं राय-उलं ॥२६७॥

व्याकरण–प्राकारागते कगोः ॥८।१।२६८॥

एषु को गश्च सस्वरस्य लुग् वा भवति ॥ वारणं वायरणं । पारो पायारो ॥ आओ आगओ ॥ ॥२६८॥

किसलय-कालायस-हृदये यः ॥८।१।२६९॥

एषु सस्वरयकारस्य लुग् वा भवति ॥ किसलं किसलयं । कालास कालायसं । महण्णव-समा सहिआ । जाला ते सहिअएहिं घेप्पन्ति । निसमणुप्पिअ-हिअस्स हिअयं ॥२६९॥

दुर्गादेव्युदुम्बर-पादपतन-पाद-पीठेन्तर्दः ॥८।१।२७०॥

एषु सस्वरस्य दकारस्य अन्तर्मध्ये वर्तमानस्य लुग् वा भवति ॥ दुग्गा-वी । दुग्गा-एवी । उम्बरो उउम्बरो । पा-वडणं पाय-वडणं । पा–वीढं पाय-वीढं ॥ अन्तरिति किम् ? दुर्गादेव्यामादौ मा भूत् ॥२७०॥

यावत्तावज्जीवितावर्तमानावट-प्रावारक-देवकुलै-वमेवे वः ॥८ । १ । २७१॥

यावदादिषु सस्वरवकारस्यान्तर्वर्तमानस्य लुग् वा भवति । जा जाव । ता ताव । जीअं जीविअं । अत्तमाणो आवत्तमाणो । अडो अवडो । पारओ पावारओ । दे-उलं देव-उलं । एमेव एवमेव ॥ अन्तरित्येव । एवमेवेन्त्यस्य न भवति ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

यद् दोर्मण्डलकुण्डलीकृतधनुर्दण्डेन सिद्धाधिप ? क्रीतं, वैरिकुलात् त्वया किल दलत्कुन्दावदातं यशः ।
भ्रान्त्वा त्रीणि जगन्ति खेदविवश तन्मालवीनां व्यधा–दापाण्डौ स्तनमण्डले च धवले गण्डस्थले च स्थितिम् ॥१॥

॥अर्हं॥

संयुक्तस्य ॥८।२।१॥

अधिकारो ऽयं ज्यायामीत् [२. ११५] इति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्सयुक्तस्येति वेदितव्यम् ॥१॥

शक्त-मुक्त-दष्ट-रुग्ण-मृदुत्वे को वा ॥८।२।२॥

एषु संयुक्तस्य को वा भवति ॥ सक्को सत्तो । मुक्को मुत्तो । डक्को दट्ठो । लुक्को लुग्गो । माउक्कं माउत्तण ॥२॥

क्षः खः क्वचित्तु छ-झौ ॥८ । २ । ३॥

क्षस्य खो भवति । खओ । लक्खणं ॥ क्वचित्तु छझावपि । खीणं । छीणं । झीणं । झिज्जइ ॥३॥

ष्क-स्कयोर्नाम्नि ॥८ । २ । ४॥

अनयोर्नाम्नि संज्ञायां खो भवति ॥ ष्क ।

पोक्खरं । पोक्खरिणी । निक्खं ॥ स्क । खन्धो । खन्धावारो । अवक्खन्दो ॥ नाम्नीति किम् ? दुक्करं । निक्कम्पं । निक्कओ । नमोक्कारो । सक्कयं । सक्कारो । तक्करो ॥४॥

शुष्क-स्कन्दे वा ॥८ । २ । ५॥

अनयोः ष्कस्कयोः खो वा भवति ॥ सुक्खं सुक्कं । खन्दो कन्दो ॥५॥

क्ष्वेटकादौ ॥८ । २ । ६॥

क्ष्वेटकादिषु सयुक्तस्य खो भवति ॥ खेडओ । क्ष्वेटकशब्दो विषपर्यायः । क्ष्वोटकः । खोडओ ॥ स्फोटकः । खोडओ । स्फेटकः । खेडओ । स्फेटिकः । खेडिओ ॥६॥

स्थाणावहरे ॥८ । २ । ७॥

स्थाणौ सयुक्तस्य खो भवति हरश्चेद् वाच्यो न भवति ॥ खाणू ॥ अहर इति किम् ? थाणुणो रेहा ॥७॥

स्तम्भे स्तो वा ॥८ । २ । ८॥

स्तम्भशब्दे स्तस्य खो वा भवति ॥ खम्भो । थम्भो । काष्ठादिमयाः ॥८॥

थ-ठावस्पन्दे ॥८ । २ । ९॥

स्पन्दाभाववृत्तौ स्तम्भे स्तस्य थठौ भवतः ॥ थम्भो ठम्भो ॥ स्तम्भ्यते । थम्भिज्जइ ठम्भिज्जइ ॥९॥

रक्ते गो वा ॥८ । २ । १०॥

रक्तशब्दे सयुक्तस्य गो वा भवति ॥ रग्गो रत्तो ॥१०॥

शुक्ले ङ्गो वा ॥८ । २ । ११॥

शुल्कशब्दे सयुक्तस्य ङ्गो वा भवति ॥ सुङ्गं सुक्क ॥११॥

कृत्ति-चत्वरे चः ॥८ । २ । १२॥

अनयोः सयुक्तस्य चो भवति । किच्ची । चच्चरं ॥१२॥

त्योऽचैत्ये ॥८ । २ । १३॥

चैत्यवर्जिते त्यस्य चो भवति ॥ सच्चं । पच्चओ ॥ अचैत्य इति किम् ? चइत्त ॥१३॥

प्रत्यूषे षश्च हो वा ॥८ । २ ।१४॥

प्रत्यूषे त्यस्य चो भवति तत्संनियोगे च षस्य हो वा भवति ॥ पच्चूहो । पच्चूसो ॥१४॥

त्व-थ्व-द्व-ध्वां च-छ-ज-झाः क्वचित् ॥८ । २ । १५॥

एषा यथासंख्यमेते क्वचिद् भवन्ति ॥ भुक्त्वा । भोच्चा ॥ ज्ञात्वा । णच्चा ॥ श्रुत्वा । सोच्चा । पृथ्वी । पिच्छी ॥ विद्वान् । विज्जं ॥ बुद्ध्वा बुज्झा ॥१५॥

भोच्चा सयलं पिच्छिं, विज्ज बुज्झा अणण्णय-ग्गामि ।
चइऊण तव काउं, सन्ती पत्तो सिव परमं ॥

वृश्चिके श्चेर्ञ्चुर्वा ॥८।२।१६॥

वृश्चिके श्चेः सस्वरस्य स्थाने ञ्चुरादेशो वा भवति । छापवादः ॥ विञ्चुओ विंचुओ । पक्षे । विञ्छिओ ॥१६॥

छो ऽक्ष्यादौ ॥८।२।१७॥

अक्ष्यादिषु सयुक्तस्य छो भवति । खस्यापवादः ॥ अच्छि । उच्छू । लच्छी । कच्छो । छीअं । छीरं । सरिच्छो । वच्छो । मच्छिआ । छेत्तं । छुहा । दच्छो । कुच्छी । वच्छं । छुण्णो । कच्छा । छारो । कुच्छेअयं । छुरो । उच्छा । छयं । सारिच्छं ॥ अक्षि । इक्षु । लक्ष्मी । कक्ष । क्षुत । क्षीर । सदृक्ष । वृक्ष । मक्षिका । क्षेत्र । क्षुध् । दक्ष । कुक्षि । वक्षस् । क्षुण्ण । कक्षा । क्षार । कौक्षेयक । क्षुर । उक्षन् । क्षत । सादृश्य ॥ क्वचित् स्थगितशब्दे ऽपि । छइअं ॥ आर्षे । इक्खू । खीरं । सारिक्खमित्याद्यपि दृश्यते ॥१७॥

क्ष्मायां कौ ॥ ८ । २ । १८ ॥

कौ पृथिव्यां वर्तमाने क्ष्माशब्दे सयुक्तस्य छो भवति ॥ छमा पृथिवी ॥ लाक्षणिकस्यापि क्ष्मादेशस्य भवति। क्ष्मा । छमा ॥ काविति किम् ? खमा क्षान्तिः ॥१८॥

ऋक्षे वा ॥ ८ । २ । १९ ॥

ऋक्षशब्दे संयुक्तस्य छो वा भवति ॥ रिच्छं। रिक्खं। रिच्छो । रिक्खो ॥ कथं छूढं क्षिप्तं। वृक्ष-क्षिप्तयो रुक्ख-छूढौ [२. १२७] इति भविष्यति ॥१९॥

क्षण उत्सवे ॥ ८ । २ । २० ॥

क्षणशब्दे उत्सवाभिधायिनि संयुक्तस्य छो भवति ॥ छणो ॥ उत्सव इति किम् ? खणो ॥२०॥

ह्रस्वात् थ्य-श्च-त्स-प्सामनिश्चले ॥८।२।२१॥

ह्रस्वात्परेषां थ्यश्चत्सप्सां छो भवति निश्चले तु न भवति ॥ थ्य । पच्छं। पच्छा। मिच्छा ॥ श्च । पच्छिमं । अच्छेरं । पच्छा ॥ त्स । उच्छाहो । मच्छलो। मच्छरो। सवच्छलो। सवच्छरो। चिइच्छइ ॥ प्स । लिच्छइ । जुगुच्छइ । अच्छरा ॥ ह्रस्वादिति किम् ? ऊसारिओ। अनिश्चल इति किम् ? निच्चलो ॥ आर्षे तथ्ये चो ऽपि। तच्चं ॥२१॥

सामर्थ्योत्सुकोत्सवे वा ॥८।२।२२॥

एषु संयुक्तस्य छो वा भवति ॥ सामच्छं सामत्थं। उच्छुओ ऊसुओ। उच्छवो ऊसवो ॥२२॥

स्पृहायाम् ॥८।२।२३॥

स्पृहाशब्दे संयुक्तस्य छो भवति। फस्यापवादः ॥ छिहा ॥ बहूलाधिकारात्क्वचिदन्यदपि। निप्पिहो ॥२३॥

द्य-य्य-र्यां जः ॥८।२।२४॥

एषां संयुक्तानां जो भवति॥ द्य । मज्जं । अवज्जं। वेज्जो। जुई। जोजो ॥ य्य । जज्जो । सेज्जा ॥ र्य । भज्जा । चौर्यसमत्वात् भारिआ । कज्जं। वज्जं । पज्जाओ । पज्जत्तं। मज्जाया ॥२४॥

अभिमन्यौ ज-ञ्जौ वा ॥८।२।२५॥

अभिमन्यौ संयुक्तस्य जो ञ्जश्च वा भवति ॥ अहिमज्जू। अहिमञ्जू। पक्षे। अहिमन्नू ॥ अभिग्रहणादिह न भवति। मन्नू॥

साध्वस-ध्य-ह्यां झः ॥८।२।२६॥

साध्वसे संयुक्तस्य ध्यह्ययोश्च झो भवति ॥ सज्झसं ॥ ध्य। वज्झए। झाणं। उवज्झाओ। सज्झं। विज्झो ॥ ह्य। सज्झो । मज्झं ॥ गुज्झं । णज्झइ ॥२६॥

ध्वजे वा ॥८।२।२७॥

ध्वजशब्दे संयुक्तस्य झो वा भवति ॥ झओ धओ ॥२७॥

इन्धौ झा ॥८।२।२८॥

इन्धौ धातौ सयुक्तस्य झा इत्यादेशो भवति ॥ समिज्झाइ विज्झाइ ॥२८॥

वृत्त-प्रवृत्त-मृत्तिका-पत्तन कदर्थिते टः ॥८।२।२९॥

एषु संयुक्तस्य टो भवति ॥ वट्टो। पयट्टो मट्टिआ। पट्टणं। कवट्टिओ ॥२९॥

र्तस्याधूर्तादौ ॥८।२।३०॥

र्तस्य टो भवति धूर्तादीन् वर्जयित्वा ॥ केवट्टो। वट्टी। जट्टो । पयट्टइ ॥ वट्टुलं । रायवट्टयं। नट्टई। संवट्टिअं ॥ अधूर्तादाविति किम् ? धुत्तो। कित्ती। वत्ता। आवत्तणं। निवत्तणं। पवत्तणं। संवत्तणं । आवत्तओ । निवत्तओ। निव्वत्तओ। पवत्तओ। संवत्तओ। वत्तिआ। वत्तिओ।

कत्तिओ । उक्कत्तिओ । कत्तरी । मुत्ती । मुत्तो । मुहुत्तो ॥ बहुलाधिकाराद् वट्टा ॥ धूर्त । कीर्ति । वार्ता । । आवर्तन । निवर्तन । प्रवर्तन । संवर्तन । आवर्तक । निवर्तक । निर्वर्तक । प्रवर्तक । सवर्तक वर्तिका । वार्तिक । कातिक । उत्कर्तित । कर्तरी । मूर्ति । मूर्त । मुहूर्त । इत्यादि ॥३०॥

वृन्ते ण्टः ॥८।२।३१॥

वृन्ते संयुक्तस्यय ण्टो भवति ॥ वेण्टं । तालवेण्ट ॥३१॥

ठोऽस्थि-विसंस्थुले ॥८।२।३२॥

अनयोः संयुक्तस्य ठो भवति ॥ अट्ठी । विसंट्ठुल ॥३२॥

स्त्यान-चतुर्थार्थे वा ॥८।२।३३॥

एषु संयुक्तस्य ठो वा भवति ॥ ठीण थीणं। चउट्ठो । अट्ठो प्रयोजनम् । अत्थो धनम् ॥

ष्टस्यानुष्ट्रेष्टासंदष्टे ॥८।२।३४॥

उष्ट्रादिवर्जिते ष्टस्य ठो भवति ॥ लट्ठी । मुट्ठी दिट्ठी । सिट्ठी । पुट्ठो । कट्ठं । सुरट्ठा । इट्ठो । अणिट्ठं । अनुष्ट्रेष्टासंदष्ट इति किम् ? उट्टो इट्टा-चुण्ण व्व । सदट्टो ॥३४॥

गर्ते डः ॥८।२।३५॥

गर्तशब्दे सयुक्तस्य डो भवति । टापवाद' गड्डो । गड्डा ॥३५॥

संमर्द-वितर्दि-विच्छर्द-च्छर्दि-कपर्द-मर्दिते र्दस्य ॥८।२।३६॥

एषु र्दस्य डत्वं भवति ॥ समड्डो । विअ-ड्डी । विच्छड्डो । छड्डइ । छड्डी । कवड्डो । मड्डिओ । समड्डिओ ॥३६॥

गर्दभे वा ॥८।२।३७॥

गर्दभे र्दस्य डो वा भवति ॥ गड्डहो गद्दहो । ॥३७॥

कन्दरका-भिदिपाले ण्डः ॥८।२।३८॥

अनयोः संयुक्तस्य ण्डो भवति ॥ कण्डलिआ । भिण्डिवालो ॥३८॥

स्तब्धे ठ-ढौ ॥८।२।३९॥

स्तब्धे संयुक्तयोर्यथाक्रमं ठढौ भवतः ॥ ठड्ढो ॥३९॥

दग्ध-विदग्ध-वृद्धि-वृद्धे ढः ॥८।२।४०॥

एषु सयुक्तस्य ढो भवति ॥ दड्ढो । विअ-ड्ढो । वुड्ढी । वुड्ढो ॥ क्वचिन्न भवति । विद्ध-कइ-निरूविअं ॥४०॥

श्रद्धर्द्धि-मूर्धार्धेन्ते वा ॥८।२।४१॥

एषु अन्ने वर्तमानस्य सयुक्तस्य ढो वा भवति ॥ सड्ढा सद्धा । इड्ढी रिद्धी । मुण्ढा मुद्धा । अड्ढं अद्धं ॥४१॥

म्नज्ञोर्णः ॥८।२।४२॥

अनयोर्णो भवति ॥ म्न । निण्णं । पज्जुण्णो ॥ ज्ञ । णाणं । सण्णा । पण्णा । विण्णाणं ॥४२॥

पञ्चाशत्पञ्चदश-दत्ते ॥८।२।४३॥

एषु सयुक्तस्य णो भवति ॥ पण्णासा । पण्ण-रह । दिण्णं ॥४३॥

मन्यौ न्तो वा ॥८।२।४४॥

मन्युशब्दे सयुक्तस्य न्तो वा भवति ॥ मन्तू मन्नू ॥४४॥

स्तस्य थोऽसमस्त-स्तम्बे ॥८।२।४५॥

समस्तस्तम्बवर्जिते स्तस्य थो भवति ॥ हत्थो । थुई । थोत्तं । थोअं । पत्थरो । पसत्थो । अत्थि ।

सत्थि॥ असमस्तस्तम्ब इति किम्? समत्तो। तम्बो॥४५॥

स्तवे वा॥८।२।४६॥

स्तवशब्दे स्तस्य थो वा भवति॥ थवो तवो॥४६॥

पर्यस्ते थ-टौ॥८।२।४७॥

पर्यस्ते स्तस्य पर्यायेण थटौ भवतः॥ पल्लत्थो पल्लट्टो॥४७॥

वोत्साहे थो हश्च रः॥८।२।४८॥

उत्साहशब्दे संयुक्तस्य थो वा भवति तत्संनियोगे च हस्य रः॥ उत्थारो उच्छाहो॥४८॥

आश्लिष्टे ल-धौ॥८।२।४९॥

आश्लिष्टे संयुक्तयोर्यथासंख्यं ल ध इत्येतौ भवतः॥ आलिद्धो॥४९॥

चिह्ने न्धो वा॥८।२।५०॥

चिह्ने संयुक्तस्य न्धो वा भवति। ण्हापवादः॥ पक्षे सोपि॥ चिन्धं इन्धं चिण्हं॥५०॥

भस्मात्मनोः पो वा॥८।२।५१॥

अनयोः संयुक्तस्य पो वा भवति॥ भप्पो भस्मो। अप्पा अप्पाणो। पक्षे। अत्ता॥५१॥

ड्म-क्मोः॥८।२।५२॥

ड्मक्मोः पो भवति॥ कुड्मलम्। कुम्पलं। रुक्मिणी। रुप्पिणी॥ क्वचित् च्मोपि। रुच्मी रुप्पी॥५२॥

ष्प-स्पयोः फः॥८।२।५३॥

ष्पस्पयोः फो भवति॥ पुष्पम्। पुप्फं॥ शष्पम्। सप्फं॥ निष्पेषः॥ निप्फेसो॥ निष्पावः। निप्फावो॥ स्पन्दनम्। फन्दणं॥ प्रतिस्पर्धिन्। पाडिप्फद्धी॥ बहुलाधिकारात् क्वचिद् विकल्पः। बुहप्फई बुहप्पई॥ क्वचिन्न भवति। निप्पहो। णिप्पुंसणं। परोप्परम्॥५३॥

भीष्मे ष्मः॥८।२।५४॥

भीष्मे ष्मस्य फो भो भवति॥ भिप्फो॥५४॥

श्लेष्मणि वा॥८।२।५५॥

श्लेष्मशब्दे ष्मस्य फो वा भवति॥ सेफो सिलिम्हो॥५५॥

ताम्राम्रे म्बः॥८।२।५६॥

अनयोः संयुक्तस्य मयुक्तो बो भवति॥ तम्बं। अम्बं॥ अम्बिर तम्बिर इति देश्यौ॥५६॥

ह्वो भो वा॥८।२।५७॥

ह्वस्य भो वा भवति॥ जिब्भा जीहा॥५७॥

वा विह्वले वौ वश्च॥८।२।५८॥

विह्वले ह्वस्य भो वा भवति तत्संनियोगे च विशब्दे वस्य वा भो भवति॥ भिब्भलो विब्भलो विहलो॥५८॥

वोर्ध्वे॥८।२।५९॥

ऊर्ध्वशब्दे संयुक्तस्य भो वा भवति॥ उब्भं उद्धं॥५९॥

कश्मीरे म्भो वा॥८।२।६०॥

कश्मीरशब्दे संयुक्तस्य म्भो वा भवति॥ कम्भारा कम्हारा॥६०॥

न्मो मः॥८।२।६१॥

न्मस्य मो भवति। अधोलोपापवादः॥ जम्मो। वम्महो। मम्मणं॥६१॥

ग्मो वा॥८।२।६२॥

ग्मस्य मो वा भवति॥ युग्मम्। जुम्मं जुग्गं॥ तिग्मम्। तिम्मं तिग्गं॥६२॥

ब्रह्मचर्य तूर्य-सौन्दर्य-शौण्डीर्ये र्यो रः ॥८।२।६३॥

एषु र्यस्य रो भवति । जापवादः ॥ वम्हचेरं । चौर्यसमत्वाद् वम्हचरिअं । तूरं । सुन्देरं । सोण्डीरं ॥६३॥

धैर्ये वा ॥८।२।६४॥

धैर्ये र्यस्य रो वा भवति ॥ धीरं धिज्जं । सूरो सुज्जो इति तु सूरसूर्यप्रकृतिभेदात् ॥६४॥

एतः पर्यन्ते ॥८।२।६५॥

पर्यन्ते एकारात्परस्य र्यस्य रो भवति ॥ पेरन्तो ॥ एत इति किम् ? पज्जन्तो ॥६५॥

आश्चर्ये ॥८।२।६६॥

आश्चर्ये एतः परस्य र्यस्य रो भवति ॥ अच्छेरं ॥ एत इत्येव । अच्छरिअं ॥६६॥

अतो रिआर-रिज्ज-रीअं ॥८।२।६७॥

आश्चर्ये अकारात्परस्य र्यस्य रिअ अर रिज्ज रीअ इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ अच्छरिअं अच्छअरं अच्छरिज्ज अच्छरीअ॥ अत इति किम् ? अच्छेर ॥६७॥

पर्यस्त-पर्याण-सौकुमार्ये ल्लः ॥८।२।६८॥

एषु र्यस्य ल्लो भवति ॥ पर्यस्तं पल्लट्टं पल्लत्थं । पल्लाण सोअमल्लं ॥ पल्लङ्को इति च पल्यङ्कशब्दस्य यलोपे द्वित्वे च ॥ पलिअङ्को इत्यपि चौर्यसमत्वात् ॥६८॥

बृहस्पति-वनस्पत्योः सो वा ॥८।२।६९॥

अनयो. सयुक्तस्य सो वा भवति ॥ बहस्सई बहप्फई । भयस्सई भयप्फई । वणस्सई वणप्फई ॥६९॥

वाष्पे हो ऽश्रुणि ॥८।२।७०॥

वाष्पशब्दे संयुक्तस्य हो भवति अश्रुण्यभिधेये ॥ वाहो नेत्रजलम् ॥ अश्रुणीति किम् ? बप्फो ऊष्मा ॥७०॥

कार्षापणे ॥८।२।७१॥

कार्षापणे सयुक्तस्य हो भवति ॥ काहावणो ॥ कथं कहावणो । ह्रस्वः संयोगे [१.८४] इति पूर्वमेव ह्रस्वत्वे पश्चादादेशे । कर्षापणशब्दस्य वा भविष्यति ॥७१॥

दुःख-दक्षिण-तीर्थे वा ॥८।२।७२॥

एषु सयुक्तस्य हो वा भवति ॥ दुहं दुक्खं । पर-दुक्खे दुक्खिआ विरला । दाहिणो दक्खिणो । तूहं तित्थं ॥७२॥

कूष्माण्ड्यां ष्मो लस्तु ण्डो वा ॥८।२।७३॥

कूष्माण्ड्या ष्मा इत्येतस्य हो भवति ण्ड इत्यस्य तु वा लो भवति ॥ कोहली कोहण्डी ॥७३॥

पक्ष्म-श्म-ष्म-स्म-ह्मां म्हः ॥८।२।७४॥

पक्ष्मशब्दसवन्धिनः सयुक्तस्य श्मष्मस्मह्मा च मकराक्रान्तो हकार आदेशो भवति ॥ पक्ष्मन् । पम्हाइं । पम्हल-लोअणा । श्म । कुश्मानः । कुम्हाणो । कश्मीराः । कम्हारा । ष्म । ग्रीष्मः । गिम्हो । ऊष्मा । उम्हा । स्म । अस्मादृशः । अम्हारिसो । विस्मयः । विम्हओ ॥ ह्म । ब्रह्मा वम्हा ॥ सुह्माः सुम्हा । वम्हणो वह्मचेरं ॥ क्वचित् म्भोपि दृश्यते । वम्भचेरं । सिम्भो । क्वचिन्न भवति । रश्मिः । रस्सी । स्मरः । सरो ॥७४॥

सूक्ष्म-श्न-ष्ण-स्न-ह्न-ह्ण-क्ष्णां ण्हः ॥८।२।७५॥

सूक्ष्मशब्दसवन्धिनः सयुक्तस्य श्नष्णस्नह्नह्णक्ष्णां च णकाराक्रान्तो हकार आदेशो भवति ॥

सूक्ष्मं। सण्हं ॥ श्न। पण्हो। सिण्हो ॥ ष्ण। विण्हू। कण्हो। उण्हसं ॥ स्न। जोण्हा। ण्हाओ पण्हुओ ॥ ह्न। वण्ही। जण्हू ॥ ह्ण। पुव्वण्हो। अवरण्हो ॥ क्ष्ण। सण्हं। तिण्हं ॥ विप्रकर्षे तु कृष्णकृत्स्नशब्दयोः कसणो। कसिणो ॥७५॥

ह्लो ल्हः ॥८।२।७६॥

ह्लः स्थाने लकाराक्रान्तो हकारो भवति ॥ कल्हारं। पल्हाओ ॥७६॥

क-ग-ट-ड-त-द-प-श-ष-स-ᳵक-ᳵपामूर्ध्वं लुक् ॥८।२।७७॥

एषां सयुक्तवर्णसबन्धिनामूर्ध्वं स्थितानां लुग् भवति ॥ क। भुत्तं। सित्थं ॥ ग। दुद्धं। मुद्धं ॥ ट। षट्पदः। छप्पओ ॥ कट्फलम्। कप्फलं ॥ ड। खड्गः। खग्गो ॥ षड्ज। सज्जो ॥ त उप्पलं। उप्पाओ ॥ द। मद्गु। मग्गू। मोग्गरो ॥ प। सुत्तो। गुत्तो ॥ श। लण्ह। णिच्चलो। चुअइ ॥ ष। गोट्ठी। छट्ठो। निट्ठुरो ॥ स। खलिओ। नेहो ॥ ᳵक। दुᳵखम् ॥ दुक्खं ॥ ᳵप। अंतᳵपातः। अंतप्पाओ ॥७७॥

अधो म-न-नाम् ॥८।२।७८॥

मनया सयुक्तस्याधो वर्तमानानां लुग् भवति ॥ म। जुग्गं। रस्सी। सरो। सेरं ॥ न। नग्गो। लग्गो ॥ य। समा। कुड्ड। वाहो ॥७८॥

सर्वत्र ल-व-रामवन्द्रे ॥८।२।७९॥

वन्द्रशब्दादन्यत्र लवरां सर्वत्र सयुक्तस्योर्ध्वमधश्च स्थितानां लुग् भवति ॥ उर्ध्वं ॥ ल। उल्का। उक्का। वल्कलम्। वक्कल ॥ व। शब्दः। सद्दो ॥ अब्दः। अद्दो ॥ लुब्धक लोद्धओ ॥ र। अर्क। अक्को ॥ वर्गः। वग्गो ॥ अध.। श्लक्ष्णम्। सण्हं ॥ विक्लवः। विक्कवो ॥ पक्कम्। पक्कं पिक्कं ॥ ध्वस्तः। धत्थो ॥ चक्रम्। चक्कं। ग्रहः। गहो ॥ रात्रिः। रत्ती ॥ अत्र द्व इत्यादिसंयुक्तानामुभयप्राप्तौ यथादर्शनं लोपः ॥ क्वचिदूर्ध्वम्। उद्विग्नः। उव्विग्गो ॥ द्विगुणः। बि-उणो ॥ द्वितीयः। बीओ। कल्मषम्। कम्मसं ॥ सर्वम्। सव्वं ॥ शुल्बम्। सुव्वं ॥ क्वचित्त्वधः। काव्यम्। कव्वं ॥ कुल्या। कुल्ला ॥ माल्यम्। मल्लं। द्विपः दिओ ॥ द्विजातिः। दुआई ॥ क्वचित्पर्यायेण। द्वारम्। बार। दारं ॥ उद्विग्नः। उव्वग्गो। उव्विण्णो। अवन्द्र इति किम् ? वन्द्रं सस्कृतसमो ऽयं प्राकृतशब्दः। अत्रोत्तरेण विकल्पो ऽपि न भवति निषेधसामर्थ्यात् ॥७९॥

द्रे रो न वा ॥८।२।८०॥

द्रशब्दे रेफस्य वा लुग् भवति ॥ चन्दो चन्द्रो। रुद्दो रुद्रो। भद्दं भद्रं। समुद्दो समुद्रो। ह्रदशब्दस्य स्थितिपरिवृत्तौ द्रह इति रूपम्। तत्र द्रहो दहो। केचिद् रलोपं नेच्छन्ति। द्रहशब्दमपि कश्चित् सस्कृतः मन्यते ॥ वोद्रहादयस्तु तरुणपुरुषादिवाचका नित्यं रेफसयुक्ता देश्या एव। सिक्खन्तु वोद्रहीओ। वोद्रह-द्रहम्मि पडिआ ॥८०॥

धात्र्याम् ॥८।२।८१॥

धात्रीशब्दे रस्य लुग् वा भवति ॥ धत्ती। ह्रस्वात् प्रागेव रलोपे धाई। पक्षे। धारी ॥८१॥

तीक्ष्णे णः ॥८।२।८२॥

तीक्ष्णशब्दे णस्य लुग् वा भवति ॥ तिक्खं। तिण्हं ॥८२॥

ज्ञो ञः ॥८।२।८३॥

ज्ञ सवन्धिनो ञस्य लुग् वा भवति ॥ जाणं णाणं। सव्वज्जो सव्वण्णू। अप्पज्जो अप्पण्णू।

दइवज्जो दइवण्णू । इङ्गिअज्जो इङ्गिअण्णू । मणोज्जं । मणोण्णं, अहिज्जो अहिण्णू ।पज्जा पण्णा । अज्जा अाणा । सज्ञा सण्णा ॥ क्वचिन्न भवति । विण्णाणं ॥८३॥

मध्याह्ने हः ॥८।२।८४॥

मध्याह्ने हस्य लुग् वा भवति ॥ मज्झन्नो मज्झण्हो ॥८४॥

दशार्हे ॥८।२।८५॥

पृथग्योगाद्वेति निवृत्तम् । दशार्हे हस्य लुग् भवति ॥ दसारो ॥८५॥

आदेः श्मश्रु-श्मशाने ॥८।२।८६॥

अनयोरादेर्लुग् भवति ॥ मासू मसू मस्सू । मसाणं । आर्षे श्मशानशब्दस्य सीआणं सुसाण-मित्यपि भवति ॥८६॥

श्रो हरिश्चन्द्रे ॥८।२।८७॥

हरिश्चन्द्रशब्दे श्च इत्यस्य लुग् भवति ॥ हरिअन्दो ॥८७॥

रात्रौ वा ॥८।२।८८॥

रात्रिशब्दे सयुक्तस्य लुग् वा भवति ॥ राई रत्ती ॥८८॥

अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वम् ॥८।२।८९॥

पदस्यानादौ वर्तमानस्य शेषस्यादेशस्य च द्वित्वं भवति ॥ शेष । कप्पतरू । भुत्तं । दुद्धं । नग्गो । उक्का । अक्को । मुक्खो ॥ आदेश । डक्को । जक्खो । रग्गो । किच्ची । रुप्पी ॥ क्वचिन्न भवति । कसिणो । अनादाविति किम् ? खलिअं । थेरो । खम्भो । द्वयोस्तु द्वित्वमस्त्येवेति न भवति । विञ्चुओ । भिण्डिवालो ॥८९॥

द्वितीय-तुर्ययोरुपरि पूर्वः ॥८।२।९०॥

द्वितीयतुर्ययोर्द्वित्वप्रसङ्गे उपरि पूर्वौ भवतः ॥ द्वितीयरयोपरि प्रथमश्चतुर्थरयोपरि तृतीय इत्यर्थः ॥ शेष । वक्खाणं । वग्घो । मुच्छा । निज्झरो । कट्ठं । तित्थं । निद्धणो । गुप्फं । निब्भरो ॥ आदेश । जक्खो ॥ घस्य नास्ति ॥ अच्छी । मज्झं । पट्ठी । वुड्ढो । हत्थो । आलिद्धो । पुप्फं । भिब्भलो ॥ तैलादौ [२.९८] द्वित्वे ओक्खलं ॥ सेवादौ [२ ९९] नक्खा । नहा ॥ समासे । कइ-द्धओ कइ-धओ ॥ द्वित्व इत्येव । खाओ ॥९०॥

दीर्घे वा ॥८।२।९१॥

दीर्घशब्दे शेषस्य घस्य उपरि पूर्वो वा भवति ॥ दिग्घो दीहो ॥९१॥

न दीर्घानुस्वारात् ॥८।२।९२॥

दीर्घानुस्वाराभ्यां लाक्षणिकाभ्यामलाक्षणिकाभ्यां च परयोः शेषादेशयोर्द्वित्वं न भवति ॥ छूढो । नीसासो । फासो ॥ अलाक्षणिक । पार्श्वम् । पास । शीर्षम् । सीस ॥ ईश्वरः । ईसरो ॥ द्वेष्यः । वेसो ॥ लास्यम् । लास ॥ आस्यम् । आस ॥ प्रेष्यः । पेसो ॥ अवमाल्यम् । ओमालं ॥ आज्ञा । आणा । आज्ञप्तिः । आणत्ती ॥ आज्ञपनं । आणवणं ॥ अनु-स्वारात् । त्र्यस्रम् । तंस ॥ अलाक्षणिक । सञ्झा । विञ्झो । कसालो ॥९२॥

र-होः ॥८।२।९३॥

रेफहकारयोर्द्वित्वं न भवति ॥ रेफः शेषो नास्ति ॥ आदेश । सुन्देरं । बम्हचेर । पेरन्तं ॥ शेषस्य हस्य । विहलो ॥ आदेशस्य । कहा-वणो ॥९३॥

धृष्टद्युम्ने णः ॥८।२।९४॥

धृष्टद्युम्नशब्दे आदेशस्य णस्य द्वित्वं न भवति ॥ धट्ठज्जुणो ॥९४॥

कर्णिकारे वा ॥८।२।९५॥

कर्णिकारशब्दे शेषस्य णस्य द्वित्वं वा न भवति ॥ कणिआरो कण्णिआरो ॥९५॥

दृप्ते ॥८।२।९६॥

दृप्तशब्दे शेषस्य द्वित्वं न भवति ॥ दरिअ-सीहेण ॥९६॥

समासे वा ॥८।२।९७॥

शेषादेशयोः समासे द्वित्वं वा भवति ॥ नइ-ग्गामो नइ-गामो । कुसुमप्पयरो कुसुम-पयरो । देव-त्थुई देव-थुई । हर-क्खन्दा हर-खन्दा । आणाल-क्खम्भो आणाल-खम्भो ॥ बहुलाधिकारादशेषादेशयोरपि । स-प्पिवासो स-पिवासो । बद्ध-प्फलो बद्ध-फलो । मलय-सिहर-क्खण्डं मलय-सिहर-खण्डं । पम्मुक्कं पमुक्कं । अद्दंसणं अदंसणं । पडिक्कूलं पडिकूलं । तेल्लोकं । तेलोक्कं इत्यादि ॥९७॥

तैलादौ ॥८।२।९८॥

तैलादिषु अनादौ यथादर्शनमन्त्यस्यानन्त्यस्य च व्यञ्जनस्य द्वित्वं भवति ॥ तेल्लं । मण्डुक्को । वेइल्ल । उज्जू । विड्डा । वहुत्तं ॥ अनत्यस्य । सोत्तं । पेम्मं । जुव्वणं ॥ आर्षे । पडिसोओ । विस्सोअसिआ ॥ तैल । मण्डूक । विचकिल । ऋजु । व्रीडा । प्रभूत । स्रोतस् । प्रेमन् । यौवन इत्यादि ॥९८॥

सेवादौ वा ॥८।२।९९॥

सेवादिषु अनादौ यथादर्शनमन्त्यस्यानन्त्यस्य च द्वित्व वा भवति ॥ सेव्वा सेवा ॥ नेड्ड नीड । नक्खा नहा । निहित्तो निहिओ । वाहित्तो वाहिओ । माउक्कं माउअं । एक्को एओ । कोउहल्ल कोउहलं । वाउल्लो वाउलो । थुल्लो थोरो । हुत्तं हूअं । दइव्वं दइवं । तुण्हिक्को तुण्हिओ । मुक्को मूओ । खण्णू खाणू । थिण्णं थीणं ॥ अनन्त्यस्य । अम्हक्केरं अम्हकेरं । तं च्चेअ तं चेअ । सो च्चिअ सो चिअ ॥ सेवा । नीड । नख । निहित । व्याहृत । मृदुक । एक । कुतूहल । व्याकुल । स्थूल । हूत । दैव । तूष्णीक । मूक । स्थाणु । स्त्यान । अस्मदीय । चेअ । च्चिअ । इत्यादि ॥९९॥

शार्ङ्गे ङात्पूर्वो ऽत् ॥८।२।१००॥

शार्ङ्गे ङात्पूर्वो ऽकारो भवति ॥ सारङ्गं ॥१००॥

क्ष्मा-श्लाघा-रत्ने ऽन्त्यव्यञ्जनात् ॥८।२।१०१॥

एषु सयुक्तस्य यदन्त्यव्यञ्जनं तस्मात्पूर्वो ऽद् भवति ॥ छमा । सलाहा । रयणं ॥ आर्षे सूक्ष्मे ऽपि ॥ सुहमं ॥१०१॥

स्नेहाग्न्योर्वा ॥८।२।१०२॥

अनयोः संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्वोकारो वा भवति ॥ सणेहो नेहो । अगणी अग्गी ॥१०२॥

प्लक्षे लात् ॥८।२।१०३॥

प्लक्षशब्दे सयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनाल्लात्पूर्वोद् भवति ॥ पलक्खो ॥१०३॥

र्ह-श्री-ह्री-कृत्स्न-क्रिया-दिष्टयास्वित् ॥८।२।१०४॥

एषु सयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्व इकारो भवति ॥ र्ह । अरिहइ । अरिहा । गरिहा । बरिहो ॥ श्री । सिरी ॥ ह्री । हिरी ॥ ह्रीतः । हिरीओ ॥ अह्रीकः । अहिरीओ ॥ कृत्स्नः । कसिणो ॥ क्रिया । किरिआ ॥ आर्षे तु । हय नाणं किया-हीण ॥ दिष्टया । दिट्ठिआ ॥१०४॥

र्श-र्ष-तप्त-वज्रे वा ॥८।२।१०५॥

र्शर्षयोस्तप्तवज्रयोश्च सयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्व इकारो वा भवति ॥ र्श । आयरिसो आयंसो । सुद-

रिसणो सुदंसणो । दरिसणं । दंसणं ॥ र्ष । वरिसं वासं । वरिसा वासा । वरिस-सयं वास-सयं ॥ व्यवस्थितविभाषया क्वचिन्नित्यम् । परामरिसो । हरिसो अमरिसो ॥ तप्त । तविओ तत्तो ॥ वज्र । वइरं वज्जं ॥१०५॥

लात् ॥८।२।१०६॥

संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनाल्लात्पूर्व इद् भवति ॥ किलिन्नं । किलिट्ठं । सिलिट्ठं । पिलुट्ठं । पिलोसो । सिलिम्हो । सिलेसो । सुक्किलं सुइलं । सिलोओ । किलेसो । अम्बिलं । गिलाइ । गिलाणं मिलाइ । मिलाइ । मिलाणं किलम्मइ । किलन्त ॥ क्वचिन्न भवति । कमो । पवो । विप्पवो । सुक्क-पक्खो ॥ उत्प्लावयति । उप्पावेइ ॥१०७॥

स्याद्-भव्य-चैत्य-चौर्यसमेषु यात् ॥८।२।१०७॥

स्यादादिषु चौर्यशब्देन समेषु च संयुक्तस्य यात्पूर्व इद् भवति ॥ सिआ । सिआ-वाओ । भविओ । चेइअं ॥ चौर्यसम । चोरिअं । थेरिअं । भारिआ । गम्भीरिअं । गहीरिअं । आयरिओ । सुन्दरिअं । सोरिअं । वीरिअं । वरिअं । सूरिओ । धीरिअं । बम्हचरिअं ॥१०७॥

स्वप्ने नात् ॥८।२।१०८॥

स्वप्नशब्दे नकारात्पूर्व इद् भवति ॥ सिविणो ॥१०८॥

स्निग्धे वादितौ ॥८।२।१०९॥

स्निग्धे संयुक्तस्य नात्पूर्वौ अदितौ वा भवतः ॥ सणिद्धं सिणिद्धं । पक्षे निद्धं ॥१०९॥

कृष्णे वर्णे वा ॥८।२।११०॥

कृष्णे वर्णवाचिनि संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्वौ अदितौ वा भवतः ॥ कसणो कसिणो कण्हो ॥ वर्ण इति किम् ? विष्णौ कण्हो ॥११०॥

उच्चार्हति ॥८।२।१११॥

अर्हत् शब्दे संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्व उत् अदितौ च भवतः ॥ अरुहो अरहो अरिहो । अरुहन्तो अरहन्तो अरिहन्तो ॥१११॥

पद्म-छद्म-मूर्ख-द्वारे वा ॥८।२।११२॥

एषु संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्व उद् वा भवति । पउमं पोम्मं । छउम छम्मं । मुरुक्खो । मुक्खो । दुवारं । पक्षे । वारं । देरं । दारं ॥११२॥

तन्वीतुल्येषु ॥८।२।११३॥

उकारान्ता ङीप्रत्ययान्तास्तन्वीतुल्याः । तेषु संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्व उकारो भवति ॥ तणुवी । लहुवी । गरुवी । बहुवी । पुहुवी । मउवी । क्वचिदन्यत्रापि । स्रुघ्नम् । सुरुग्घ ॥ आर्षे । सूक्ष्मम् । सुहुमं ॥११३॥

एकस्वरे श्वः-स्वे ॥८।२।११४॥

एकस्वरे पदे यौ श्वस् स्व इत्येतौ तयोरन्त्यव्यञ्जनात्पूर्व उद् भवति ॥ श्वः कृतम् । सुवे कयं ॥ स्वे जनाः ॥ सुवे जणा ॥ एकस्वर इति किम् ? स्व-जन । स-यणो ॥११४॥

ज्यायामीत् ॥८।२।११५॥

ज्याशब्दे अन्त्यव्यञ्जनात्पूर्व ईद् भवति ॥ जीआ ॥११५॥

करेणू-वाराणस्यो र-णोर्व्यत्ययः ॥८।२।११६॥

अनयो रेफणकारयोर्व्यत्ययः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति ॥ कणेरू । वाणारसी ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसि भवति । एसो करेणू ॥११६॥

आलाने लनोः ॥८।२।११७॥

आलानशब्दे लनोर्व्यत्ययो भवति ॥ आणालो । आणाल-क्खम्भो ॥११७॥

अचलपुरे च-लोः ॥८।२।११८॥

अचलपुरशब्दे चकारलकारयोर्व्यत्ययो भवति। अलचपुरं ॥११८॥

महाराष्ट्रे ह-रोः ॥८।२।११९॥

महाराष्ट्रशब्दे हरोर्व्यत्ययो भवति॥ मरहट्ठं ॥११९॥

ह्रदे ह-दोः ॥८।२।१२०॥

ह्रदशब्दे हकारदकारयोर्व्यत्ययो भवति॥ द्रहो॥ आर्षे। हरए महपुण्डरिए ॥१२०॥

हरिताले र-लोर्न वा ॥८।२।१२१॥

हरितालशब्दे रकारलकारयोर्व्यत्ययो वा भवति॥ हलिआरो हरिआलो ॥१२१॥

लघुके ल-होः ॥८।२।१२२॥

लघुकशब्दे घस्य हत्वे कृते लहोर्व्यत्ययो वा भवति॥ हलुअं। लहुअं॥ घस्य व्यत्यये कृते पदादित्वात् हो न प्राप्नोतीति हकरणम् ॥१२२॥

ललाटे ल-डोः ॥८।२।१२३॥

ललाटशब्दे लकारडकारयोर्व्यत्ययो भवति वा॥ णडालं। णलाड। ललाटे च [१.२५७] इति आदेर्लस्य णविधानादिह द्वितीयो लः स्थानी ॥१२३॥

ह्ये ह्योः ॥८।२।१२४॥

ह्यशब्दे हकारयकारयोर्व्यत्ययो वा भवति॥ गुह्यम्। गुय्हं गुज्झं॥ सह्यः। सय्हो सज्झो ॥१२४॥

स्तोकस्य थोक्क-थोव-थेवाः ॥८।२।१२५॥

स्तोकशब्दस्य एते त्रय आदेशा भवन्ति वा॥ थोक्कं थोवं थेवं। पक्षे। थोअ ॥१२५॥

दुहितृ-भगिन्योर्धूआ-वहिण्यौ ॥८।२।१२६॥

अनयोरेतावादेशौ वा भवतः॥ धूआ दुहिआ। वहिणी भइणी ॥१२६॥

वृक्ष-क्षिप्तयो रुक्ख-छूढौ ॥८।२।१२७॥

वृक्षक्षिप्तयोर्यथासंख्यं रुक्ख छूढ इत्यादेशौ वा भवतः। रुक्खो वच्छो। छूढं खित्त। उच्छूढं। उक्खित्तं ॥१२७॥

वनिताया विलया ॥८।२।१२८॥

वनिताशब्दस्य विलया इत्यादेशो वा भवति॥ विलया वणिआ॥ विलयेति संस्कृते ऽपीति केचित ॥१२८॥

गौणस्येषत कूरः ॥८।२।१२९॥

ईषच्छब्दस्य गौणस्य कूर इत्यादेशो वा भवति॥ चिच व्व कूर-पिक्का। पक्षे। ईसि ॥१२९॥

स्त्रिया इत्थी ॥८।२।१३०॥

स्त्रीशब्दस्य इत्थी इत्यादेशो वा भवति॥ इत्थी थी ॥१३०॥

धृतेर्दिहिः ॥८।२।१३१॥

धृतिशब्दस्य दिहिरित्यादेशो वा भवति॥ दिही धिई ॥१३१॥

मार्जारस्य मञ्जर-वञ्जरौ ॥८।२।१३२॥

मार्जारशब्दस्य मञ्जर वञ्जर इत्यादेशौ वा भवतः॥ मञ्जरो वञ्जरो। पक्षे। मज्जारो ॥१३२॥

वैडूर्यस्य वेरुलिअं ॥८।२।१३३॥

वैडूर्यशब्दस्य वेरुलिअ इत्यादेशो वा भवति॥ वेरुलिअं। वेडुज्ज ॥१३३॥

एण्हिं एत्ताहे इदानीमः ॥८।२।१३४॥

अस्य एतावादेशौ वा भवतः॥ एण्हि। एत्ताहे। इआणि ॥१३४॥

पूर्वस्य पुरिमः ॥८।२।१३५॥

पूर्वस्य स्थाने पुरिम इत्यादेशो वा भवति॥ पुरिमं पुव्वं ॥१३५॥

त्रस्तस्य हित्थ-तट्ठौ ॥८।२।१३६॥

त्रस्तशब्दस्य हित्थ तट्ठ इत्यादेशौ वा भवतः ॥ हित्थं तट्ठं तत्थ ॥१३६॥

बृहस्पतौ बहो भयः ॥८।२।१३७॥

बृहस्पतिशब्दे बह इत्यस्यावयवस्य भय इत्यादेशो वा भवति ॥ भयस्सई भयप्फई भयप्पई ॥ पक्षे। बहस्सई । बहप्फई । बहप्पई ॥ वा बृहस्पतौ [१.१३८] इति इकारे उकारे च बिहस्सई । बिहप्फई । बिहप्पई । बुहस्सई । बुहप्फई । बुहप्पई ॥१३७॥

मलिनोभय-शुक्ति-छुप्तारब्ध-पदातेर्मइलावह-सिप्पि-छिक्का-ढत्त-पाइक्कं ॥८।२।१३८॥

मलिनादीनां यथासख्यं मइलादय आदेशा वा भवन्ति ॥ मलिन । मइलं मलिण ॥ उभय । अवह । उवहमित्यपि केचित् । अवहोआस । उभयबल ॥ आर्षे । उभयोकाल ॥ शुक्ति । सिप्पी सुत्ती ॥ छुप्त । छिक्को छुत्तो ॥ आरब्ध । आढत्तो आरद्धो ॥ पदाति । पाइक्को पयाई ॥१३८॥

दंष्ट्राया दाढा ॥८।२।१३९॥

पृथग्योगाद्वेति निवृत्तम् । दष्ट्राशब्दस्य दाढा इत्ययादेशो भवति ॥दाढा । अयं सस्कृते ऽपि ॥१३९॥

बहिसो बाहिं-बाहिरौ ॥८।२।१४०॥

बहिःशब्दस्य बाहि बाहिर इत्यादेशौ भवतः ॥ बाहिं बाहिरं ॥१४१॥

अधसो हेट्ठं ॥८।२।१४१॥

अधस्शब्दस्य हेट्ठ इत्ययमादेशो भवति ॥ हेट्ठं ॥१४१॥

मातृ-पितुः स्वसुः सिआ-छौ ॥८।२।१४२॥

मातृपितृभ्या परस्य स्वसृशब्दस्य सिआ छा इत्यादेशौ भवत ॥ माउसिआ । माउ-च्छा । पिउ-सिआ । पिउ-च्छा ॥१४२॥

तिर्यचस्तिरिच्छिः ॥८।२।१४३॥

तिर्यच्शब्दस्य तिरिच्छिरित्यादेशो भवति ॥ तिरिच्छि पेच्छइ ॥ आर्षे तिरिआ इत्यादेशो ऽपि । तिरिआ ॥१४३॥

गृहस्य घरोऽपतौ ॥८।२।१४४॥

गृहशब्दस्य घर इत्यादेशो भवति पतिशब्दश्चेत् परो न भवति ॥ घरो । घर-सामी । राय-हरं ॥ अपताविति किम् ? गह-वई ॥१४४॥

शीलाद्यर्थस्येरः ॥८।२।१४५॥

शीलधर्मसाध्वर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य इर इत्यादेशो भवति ॥ हसनशील हसिरो । रोविरो । लज्जिरो । जम्पिरो । वेविरो । भमिरो । ऊससिरो ॥ केचित् तृन एव इरमाहुस्तेषां नमिरगमिरादयो न सिध्यन्ति । तृनो ऽत्र रादिना बाधित्वात् ॥१४५॥

क्त्वस्तुमत्तूण-तुआणाः ॥८।२।१४६॥

क्त्वाप्रत्ययस्य तुम् अत् तूण तुआण इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ तुम् । दट्ठु । मोत्तुं ॥ अत् । भमिअ । रमिअ ॥ तूण । घेत्तूण । काऊण ॥ तुआण । भेत्तुआण । सोउआण ॥ वन्दित्तु इत्यनुस्वारलोपात् ॥ वन्दित्ता इति सिद्धसंस्कृतस्यैव वलोपेन ॥ कट्टु इति तु आर्षे ॥१४६॥

इदमर्थस्य केरः ॥८।२।१४७॥

इदमर्थस्य प्रत्ययस्य केर इत्यादेशो भवति ॥ युष्मदीयः । तुम्हकेरो ॥ अस्मदीयः । अम्हकेरो ॥ न च भवति । मईअ-पक्खे । पाणिणीआ ॥ १४७॥

पर-राजभ्यां क्क-डिक्कौ च ॥८।२।१४८॥

पर राजन् इत्येताभ्यां परस्येदमर्थस्य प्रत्ययस्य यथासख्य सयुक्तो क्को डित् इक्कश्चादेशौ भवत । चकारात्केरश्च ॥ परकीयम् । पारक्क । परक्क पार-केरं ॥ राइक्क । रायकेरं ॥१४८॥

युष्मदस्मदोञ एच्चयः ॥८।२।१४९॥

आभ्या परस्येदमर्थस्याञ एच्चय इत्यादेशो भवति ॥ युष्माकमिदं यौष्माकम् ॥ तुम्हेच्चयं । एवम् अम्हेच्चयं ॥१४९॥

वतेर्व्वः ॥८।२॥१५०॥

वतेः प्रत्ययस्य द्विरुक्तो वो भवति ॥ महुरव्व पाडलिउत्ते पासाया ॥१५०॥

सर्वाङ्गादीनस्येकः ॥८।२।१५१॥

सर्वाङ्गात् सर्वादेः पथ्यङ्ग [हे. ७. १] इत्यादिना विहितस्येनस्य स्थाने इक इत्यादेशो भवति ॥ सर्वाङ्गीणः । सव्वङ्गिओ ॥१५१॥

पथो णस्येकट् ॥८।२।१५२॥

नित्यं णः पन्थश्च (हे० ६. ४) इति यः पथो णो विहितस्तस्य इकट् भवति ॥ पान्थः । पहिओ ॥१५२॥

ईयस्यात्मनो णयः ॥८।२।१५३॥

आत्मनः परस्य ईयस्य णय इत्यादेशो भवति ॥ आत्मीयम् । अप्पणयं ॥ १५३॥

त्वस्य डिमा-त्तणौ वा ॥८।२।१५४॥

त्वप्रत्ययस्य डिमा त्तण इत्यादेशौ वा भवतः ॥ पीणिमा । पुप्फिमा । पीणत्तणं । पुप्फत्तणं । पक्षे । पीणत्तं । पुप्फत्तं ॥ इम्नः पृथ्वादिषु नियतत्वात् तदन्यप्रत्ययान्तेषु अस्य विधिः ॥ पीनता इत्यस्य प्राकृते पीणया इति भवति । पीणदा इति तु भाषान्तरे । तेनेह तलो दा न क्रियते ॥ १५४॥

अनङ्कोठात्तैलस्य डेल्लः ।८।२।१५५॥

अङ्कोठवर्जिताच्छब्दात्परस्य तैलप्रत्ययस्य डेल्ल इत्यादेशो भवति ॥ सुरहि-जलेण कडुएल्लं ॥ अनङ्कोठादिति किम् ? अङ्कोल्लतेल्लं ॥ १५५॥

यत्तदेतदोतोरित्तिअ एतल्लुक् च ॥८।२।१५६॥

एभ्य. परस्य डावादेरतोः परिमाणार्थस्य इत्तिअ इत्यादेशो भवति एतदो लुक् च ॥ यावत् । जित्तिअं ॥ तावत् । तित्तिअं ॥ एतावत् । इत्तिअं ॥ १५६॥

इदंकिमश्च डेत्तिअ-डेत्तिल-डेद्दहाः॥८।२।१५७॥

इदंकिम्भ्यां यत्तदेतद्भ्यश्च परस्यातोर्डावतोर्वा डित एत्तिअ एत्तिल एद्दह इत्यादेशा भवन्ति एतल्लुक् च ॥ इयत् । एत्तिअं । एत्तिलं । एद्दहं ॥ कियत् । केत्तिअं । केत्तिलं । केद्दहं ॥ यावत् । जेत्तिअं । जेत्तिल । जेद्दहं ॥ तावत् । तेत्तिअं । तेत्तिलं । तेद्दहं ॥ एतावत् । एत्तिअं । एत्तिलं एद्दहं ॥१५७॥

कृत्वसो हुत्तं ॥८।२।१५८॥

वारे कृत्वस् [हे० ७.२] इति यः कृत्वस् विहितस्तस्य हुत्तमित्यादेशो भवति ॥ सयहुत्तं । सहस्सहुत्तं ॥ कथं प्रियाभिमुखं पियहुत्तं । अभिमुखार्थेन हुत्तशब्देन भविष्यति ॥१५८॥

आल्विल्लोल्लाल-वन्त-मन्तेत्तेर-मणा मतोः ॥८।२।१५९॥

आलु इत्यादयो नव आदेशा मतोः स्थाने यथाप्रयोगं भवन्ति ॥ आलु । नेहालू । दयालू । ईसालू । लज्जालुआ ॥ इल्ल । सोहिल्लो । छाइल्लो । जामइल्लो ॥ उल्ल । विआरुल्लो । मसुल्लो । दप्पुल्लो ॥ आल । सद्दालो । जडालो । फडालो । रसालो । जोण्हालो ॥ वन्त ॥ धणवन्तो । भत्तिवन्तो ॥ मन्त । हणुमन्तो । सिरिमन्तो । पुण्णमन्तो ॥ इत्त । कव्वइत्तो । माणइत्तो ॥ इर ॥ गव्विरो । रेहिरो । मण । धणमणो ॥ केचिन्मादेशमपीच्छन्ति । हणुमा ॥ मतोरिति किम् ? धणी । अत्थिओ ॥१५९॥

त्तो दो तसो वा ॥८।२।१६०॥

तसः प्रत्ययस्य स्थाने त्तो दो इत्यादेशौ वा भवतः ॥ सव्वत्तो सव्वदो । एकत्तो एकदो । अन्नत्तो अन्नदो । कत्तो कदो । जत्तो जदो । तत्तो तदो । इत्तो इदो । पक्षे । सव्वओ । इत्यादि ॥१६०॥

त्रपो हि-ह-त्थाः ॥८।२।१६१॥

त्रप्प्रत्ययस्य एते भवन्ति ॥ यत्र । जहि । जह । जत्थ ॥ तत्र । तहि । तह । तत्थ ॥ कुत्र । कहि । कह । कत्थ ॥ अन्यत्र । अन्नहि । अन्नह । अन्नत्थ ॥१६१॥

वैकाद्दः सि सिअं इआ ॥८।२।१६२॥

एकशब्दात्परस्य दाप्रत्ययस्य सि सिअं इआ इत्यादेशा वा भवन्ति ॥ एकदा । एक्कसि । एक्कसिअं । एक्कइआ । पक्षे । एगया ॥१६२॥

डिल्ल-डुल्लौ भवे ॥८।२।१६३॥

भवे ऽ र्थे नाम्नः परौ इल्ल उल्ल इत्येतौ डितौ प्रत्ययौ भवतः ॥ गामिल्लिआ । पुरिल्ल । हेट्ठिल्लं । उवरिल्लं । अप्पुल्लं ॥ आल्वालावपीच्छन्त्यन्ये ॥१६३॥

स्वार्थे कश्च वा ॥८।२।१६४॥

स्वार्थे कश्चकारादिल्लोल्लौ डितौ प्रत्ययौ वा भवतः ॥ क । कुङ्कुमपिञ्जरयं । चन्दओ । गयणयम्मि । धरणीहर-पक्खुब्भन्तयं । दुहिअए राम-हिअयए । इहयं । आलेट्ठुअं । आश्लेष्टुमित्यर्थः द्विरपि भवति । बहुअयं ॥ ककारोच्चारण पैशाचिकभाषार्थम् । यथा । वतनके वतनकं समप्पेत्तून ॥ इल्ल । निज्जिआसोअ-पल्लविल्लेण । पुरिल्लो । पुरा पुरो वा ॥ उल्ल । मह पिउल्लओ । मुहुल्लं । हत्थुल्ला । पक्षे । चन्दो । गयण । इह । आलेट्ठुं । बहु । बहुअं । मुहं । हत्था ॥ कुत्सादिविशिष्टे तु संस्कृतवदेव कप् सिद्ध. ॥ यावादिलक्षणः कः प्रतिनियतविषय एवेति वचनम् ।१६४॥

ल्लो नवैकाद्वा ॥८।२।१६५॥

आभ्यां स्वार्थे सयुक्तो लो वा भवति ॥ नवल्लो । एकल्लो ॥ सेवादित्वात् कस्य द्वित्वे एक्कल्लो । पक्षे । नवो । एक्को । एओ ॥१६५॥

उपरेः संव्याने ॥८।२।१६६॥

संव्याने ऽ र्थे वर्तमानादुपरिशब्दात् स्वार्थे ल्लो भवति ॥ अवरिल्लो ॥ सव्यान इति किम् ? अवरि ॥१६६॥

भ्रुवो मया डमया ॥८।२।१६७॥

भ्रूशब्दात्स्वार्थे मया डमया इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ भुमया । भमया ॥१६७॥

शनैसो डिअम् ॥८।२।१६८॥

शनैस्शब्दात्स्वार्थे डिअम् भवति ॥ सणिअमवगूढो ॥१६८॥

मनाको न वा डयं च ॥८।२।१६९॥

मनाक्शब्दात्स्वार्थे डयम् डिअम् च प्रत्ययो वा भवति ॥ मणयं । मणियं । पक्षे । मणा ॥१६९॥

मिश्राड्डालिअः ॥८।२।१७०॥

मिश्रशब्दात्स्वार्थे डालिअः प्रत्ययो वा भवति॥ मीसालिअं । पक्षे । मीसं ॥१७०॥

रो दीर्घात् ॥८।२।१७१॥

दीर्घशब्दात्परः स्वार्थे रो वा भवति ॥ दीहरं । दीह ॥१७१॥

त्वादेः सः ॥८।२।१७२॥

भावे त्व तल् [हे० ७. १] इत्यादिना विहितात्त्वादेः परः स्वार्थे स एव त्वादिर्वा भवति ॥ मृदुकत्वेन । मउअत्तयाइ ॥ आतिशायिकात्त्वातिशा-

यिकः संस्कृतवदेव सिद्ध । जिट्ठयरो । कणिट्ठयरो ॥१७२॥

विद्युत्पत्र-पीतान्धाल्लः ॥८।२।१७३॥

एभ्य. स्वार्थे लो वा भवति । विज्जुला । पत्तल । पीवल । पीअलं । अन्धलो । पक्षे । विज्जू । पत्तं । पीअं । अन्धो ॥ कथं जमलं । यमलमिति संस्कृतशब्दाद् भविष्यति ॥१७३॥

गोणादयः ॥८।२।१७४॥

गोणादयः शब्दा अनुक्तप्रकृतिप्रत्ययलोपागमवर्णविकारा बहुलं निपात्यन्ते ॥ गौः । गोणो । गावी ॥ गाव' । गांवीओ ॥ बलीवर्द' । बइल्लो ॥ आपः । आऊ ॥ पञ्चपञ्चाशत् । पञ्चावण्णा । पणपन्ना ॥ त्रिपञ्चाशत् । तेवण्णा । त्रिचत्वारिंशत् । तेआलीसा ॥ व्युत्सर्ग' । विउसग्गो ॥ व्युत्सर्जनम् । वोसिरणं ॥ बहिर्मैथुनं वा । बहिद्धा ॥ कार्यम् । णामुक्कसिअं ॥ क्वचित् । कत्थइ ॥ उद्वहति । मुव्वहइ ॥ अपस्मारः । वम्हलो ॥ उत्पलम् । कन्दुट्टं ॥ धिक्धिक् । छिछि । द्धिद्धि ॥ धिगस्तु । धिरत्थु ॥ ॥ प्रतिस्पर्धा । पडिसिद्धी । पाडिसिद्धी ॥ स्थासकः । चच्चिक्कं ॥ निलयः । निहेलणं ॥ मघवान् । मघोणो ॥ साक्षी । सक्खिणो ॥ जन्म । जम्मणं ॥ महान् । महन्तो ॥ भवान् । भवन्तो ॥ आशीः । आसीसा ॥ क्वचित् । हस्य ड्डभौ ॥ बृहत्तरम् । वड्डयरं ॥ हिमोरः । भिमोरो ॥ ल्लस्य ड्ड । क्षुल्लकः । खुड्डओ ॥ घोषणामग्रेतनो गायन. । घायणो ॥ वड । वढो ॥ ककुदम् । ककुध ॥ अकाण्डम् । अत्थक्कं ॥ लज्जावती । लज्जालुइणी ॥ कुतूहलम् । कुड्डं ॥ चूत' । मायन्दो । माकन्दशब्द' सस्कृतेपीत्यन्ये ॥ विष्णु' । भट्टिओ ॥ श्मशानम् । करसी ॥ असुराः । अगया ॥ खेलम् । खेड्डं ॥ पौष्पं रजः । तिङ्गिच्छि । दिनम् । अल्लं ॥ समर्थः । पक्कलो ॥ पण्डकः । णेलच्छो ॥ कर्पासः । पलही ॥ बली । उज्जलो ॥ ताम्बूलम् । झसुरं ॥ पुंश्चली । छिछई ॥ शाखा । साहुली इत्यादि ॥ वाधिकारात्पक्षे यथादर्शनं गउओ इत्याद्यपि भवति ॥ गोलागोआवरी इति तु गोलागोदावरीभ्यां सिद्धम् ॥ भाषाशब्दाश्च । आहित्थ । लल्लक्क । विड्डिर । पच्चड्डिअ । उप्पेहड । मडप्फर । पडिच्छिर । अट्टमट्ट । विहडप्फड । उज्जल्ल । हल्लप्फल इत्यादयो महाराष्ट्रविदर्भादिदेशप्रसिद्धा लोकतोऽवगन्तव्याः ॥ क्रियाशब्दाश्च । अवयासइ । फुम्फुल्लइ । उप्फालेइ । इत्यादयः । अतएव च कृष्ट-घृष्ट वाक्य-विद्वस्-वाचस्पति—विष्टरश्रवस—प्रचेतस्-प्रोक्तप्रोतादीनां क्विबादिप्रत्ययान्ताना च अग्निचित्सोमसुत्सुग्लसुम्लेत्यादीनां पूर्वै' कविभिरप्रयुक्तानां प्रतीतिवैषम्यपर' प्रयोगो न कर्तव्यः शब्दान्तरैरेव तु तदर्थोऽभिधेयः । यथा कृष्टः कुशलः । वाचस्पतिर्गुरुः । विष्टरश्रवा हरिरित्यादि ॥ घृष्टशब्दस्य तु सोपसर्गस्य प्रयोग इष्यत एव । मन्दर-यड-परिघट्टं । तद्दिअस-निहट्ठाणङ्ग इत्यादि ॥ आर्षे तु यथादर्शनं सर्वमविरुद्धम् । यथा । घट्ठा । मट्ठा । विउसा । सुअ-लक्खणाणुसारेण । वक्कन्तरेसु अ पुणो इत्यादि ॥१७४॥

अव्ययम् ॥८।२।१७५॥

अधिकारो ऽ यम् । इत' पर ये वक्ष्यन्ते आपादसमाप्तेस्ते ऽ व्ययसज्ञा ज्ञातव्या' ॥१७५॥

तं वाक्योपन्यासे ॥८।२।१७६॥

तमिति वाक्योपन्यासे प्रयोक्तव्यम् ॥ त

तिअस-वन्दि-मोक्खं ॥१७६॥

आम अभ्युपगमे ॥८।२।१७७॥

आमेत्यभ्युपगमे प्रयोक्तव्यम् ॥ आम बहला वणोली ॥१७७॥

णवि वैपरीत्ये ॥८।२।१७८॥

णवीति वैपरीत्ये प्रयोक्तव्यम् ॥ णवि हा वणे ॥१७८॥

पुणरुत्तं कृतकरणे ॥८।२।१७९॥

पुणरुत्तमिति कृतकरणे प्रयोक्तव्यम् ॥

अइ सुप्पइ पसुलि ॥ णीसहेहि अङ्गेहि पुणरुत्तं ॥१७९॥

हन्दि विपाद-विकल्प-पश्चात्ताप-निश्चय सत्ये ॥८।२।१८०॥

हन्दि इति विषादादिषु प्रयोक्तव्यम् ॥

हन्दि चलणे णओ सो, ण माणिओ हन्दि हुज्ज एत्ताहे।
हन्दि न होही भणिरी, सा सिज्जइ हन्दि तुह कज्जे॥

हन्दि । सत्यमित्यर्थः ॥१८०॥

हन्द च गृहाणार्थे ।८।२।१८१॥

हन्द हन्दि च गृहाणार्थे प्रयोक्तव्यम् ॥ हन्द पलोएसु इमं । हन्दि । गृहाणेत्यर्थः ॥१८१॥

मिव पिव विव व्व व विअ इवार्थे वा ।८।२।१८२॥

एते इवार्थे अव्ययसञ्ज्ञकाः प्राकृते वा प्रयुज्यन्ते ॥ कुमुअं मिव । चन्दण पिव । हंसो विव । साअरो व्व खीरोओ । सेसस्स व निम्मोओ । कमल विअ । पक्षे । नीलुप्पल-माला इव ॥ १८२॥

जेण तेण लक्षणे ॥८।२।१८३॥

जेण तेण इत्येतौ लक्षणे प्रयोक्तव्यं ॥ भमर-रुअं जेण कमल-वणं । भमर-रुअं तेण कमल-वण ॥१८३॥

णइ चेअ चिअ च्च अवधारणे ।८।१।१८४॥

एते ऽवधारणे प्रयोक्तव्याः ॥ गईए णइ । ज चेअ मउलणं लोअणाणं । अणुबद्धं तं चिअ कामिणीणं ॥ सेवादित्वाद् द्वित्वमपि । ते च्चिअ धन्ना । ते च्चेअ सुपुरिसा ॥ च्च । स च्च य रूवेण । स च्च सीलेण ॥ १८४॥

वले निर्धारण-निश्चययोः ॥८।२।१८५॥

वले इति निर्धारणे निश्चये च प्रयोक्तव्यम् ॥ निर्धारणे । वले पुरिसो धणंजओ खत्तिआणं ॥ निश्चये । वले सीहो । सिह एवायम् ॥१८५॥

किरेर हिर किलार्थे वा ॥८।२॥१८६॥

किर इर हिर इत्येते किलार्थे वा प्रयोक्तव्याः ॥ कल्लं किर खरहिअओ । तस्स इर । पिअ-वयंसो हिर ॥ एवं किल तेण सिविणए भणिआ ॥१८६॥

णवर केवले ॥८।२।१८७॥

केवलार्थे णवर इति प्रयोक्तव्यम् ॥ णवर पिआइं चिअ णिव्वडन्ति ॥१८७॥

आनन्तर्ये णवरि ॥८।२।१८८॥

आनन्तर्ये णवरीति प्रयोक्तव्यम् ॥ णवरि अ से रहु-वइणा ॥ केचित्तु केवलानन्तर्यार्थयोर्णवरणवरि इत्ये-कमेव सूत्रं कुर्वते तन्मते उभावप्युभयार्थौ ॥१८८॥

अलाहि निवारणे ॥८।२।१८९॥

अलाहीति निवारणे प्रयोक्तव्यम् ॥ अलाहि कि वाइएण लेहेण ॥१८९॥

अण णाइं नञर्थे ॥८।२।१९०॥

अण णाइ इत्येतौ नञो ऽर्थे प्रयोक्तव्यौ ॥ अणचिन्तिअममुणन्ती । णाइं करेमि रोस ॥१९०॥

माइं मार्थे ॥८।२।१९१॥

माइं इति मार्थे प्रयोक्तव्यम् ॥ माइ काहीअ रोस । मा कार्षीद् रोषम् ॥१९१॥

हद्धी निर्वेदे॥८।२।१९२॥

हद्धी इत्यव्ययमत एव निर्देशात् हाधिक्शब्दादेशो

वा निर्वेदे प्रयोक्तव्यम् ॥ हद्धी-हद्धी । हा धाह धाह ॥१९२॥

वेव्वे भय-वारण-विषादे ॥८।२।१९३॥

भयवारणविषादेषु वेव्वे इति प्रयोक्तव्यम् ॥
वेव्वेत्ति भये वेव्वेत्ति वारणे जूरणे अ वेव्वेत्ति ।
उल्लाविरीइ वि तुहं, वेव्वेत्ति मयच्छि किं णेअं ॥
कि उल्लावेन्तीए उअ जूरन्तीएँ कि तु भीआए ।
उव्वाडिरीएँ वेव्वेत्ति तीएँ भणिअं न विम्हरिमो ॥१९३॥

वेव्व च आमन्त्रणे ॥८।२।१९४॥

वेव्व वेव्वे च आमन्त्रणे प्रयोक्तव्ये ॥ वेव्वे गोले । वेव्वे मुरन्दले बहसि पाणिअं ॥१९४॥

मामि हला हले सख्या वा ॥८।२।१९५॥

एते सख्या आमन्त्रणे वा प्रयोक्तव्याः ॥ मामि सरिसक्खराण वि ॥ पणवह माणस्स हला । हले हयासस्स । पक्षे । सहि एरिसि च्चिअ गई ॥१९५॥

दे संमुखीकरणे च ॥८।२।१९६॥

समुखीकरणे सख्या आमन्त्रणे च दे इति प्रयोक्तव्यम् ॥ दे पसिअ ताव सुन्दरि ॥ दे आ पसिअ निअत्तसु ॥१९६॥

हुं दान पृच्छा निवारणे ॥८।२।१९७॥

हुं इति दानादिषु प्रयुज्यते ॥ दाने । हुं गेण्ह अप्पणो च्चिअ ॥ पृच्छायाम् । हुं साहसु सब्भावं ॥ निवारणे । हुं निल्लज्ज समोसर ॥१९७॥

हु खु निश्चय–वितर्क–संभावन विस्मये ॥८।२।१९८।

हु खु इत्येतौ निश्चयादिषु प्रयोक्तव्यौ ॥ निश्चये । तंपि हु अछिन्निसरी । तं खु सिरीए रहस्स ॥ वितर्कः ऊहः संशयो वा । ऊहे । न हु णवरं संगहिआ । एअं खु हसइ ॥ संशये । जलहरो खु धूमवडलो खु ॥ संभावने । तरीउं ण हु णवर इमं । एअं खु हसइ ॥ विस्मये । को खु एसो सहस्स सिरो । बहुलाधिकारादनुस्वारात्परो हुर्न प्रयोक्तव्यः ॥१९८॥

ऊ गर्हाक्षेप–विस्मय सूचने ॥८।२।१९९॥

ऊ इति गर्हादिषु प्रयोक्तव्यम् ॥ गर्हा । ऊ णिल्लज ॥ प्रक्रान्तस्य वाक्यस्य विपर्यासाशङ्काया विनिवर्तनलक्षण आक्षेपः ॥ ऊ किं मए भणिअं ॥ विस्मये । ऊ कह मुणिआ अहयं ॥ सूचने । ऊ केण न विण्णायं ॥१९९॥

थू कुत्सायाम् ॥८।२।२००॥

थू इति कुत्सायां प्रयोक्तव्यम् ॥ थू निल्लज्जो लोओ ॥२००॥

रे अरे संभाषण-रतिकलहे ॥८।२।२०१॥

अनयोरर्थयोर्यथासङ्ख्यमेतौ प्रयोक्तव्यौ ॥ रे संभाषणे । रे हिअय मडह-सरिआ ॥ अरे रतिकलहे । अरे मए समं मा करेसु उवहासं ॥२०१॥

हरे क्षेपे च ।८।२।२०२॥

क्षेपे संभाषणरतिकलहयोश्च हरे इति प्रयोक्तव्यम् ॥ क्षेपे । हरे णिल्लज्ज ॥ संभाषणे । हरे पुरिसा ॥ रतिकलहे । हरे बहु-वल्लह ॥२०२॥

ओ सूचना–पश्चात्तापे ॥८।२।२०३॥

ओ इति सूचनापश्चात्तापयो प्रयोक्तव्यम् ॥ सूचनायाम् । ओ अविणय-तत्तिल्ले ॥ पश्चात्तापे । ओ न मए छाय इत्तिआए ॥ विकल्पे तु उतादेशेनैवौकारेण सिद्धम् ॥ ओ विरएमि नहयले ॥२०३॥

अव्वो सूचना दुःख–संभाषणापराध–विस्मयानन्दादर–भय–खेद–विषाद–पश्चात्तापे ॥८।२।२०४॥

अव्वो इति सूचनादिषु प्रयोक्तव्यम् ॥ सूचना-

याम् । अव्वो दुक्करयारय ॥ दुःखे । अव्वो दलन्ति हिययं ॥ सभाषणे । अव्वो किमिणं किमिणं ॥ अपराधविस्मययोः ।

अव्वो हरन्ति हिअयं, तहवि न वेसा हवन्ति जुवईण ।
अव्वो किं पि रहस्सं, मुणन्ति धुत्ता जणब्भहिआ ॥१॥

आनन्दादरभयेषु ।

अव्वो सुपहायमिणं, अव्वो अज्जम्ह सप्फलं जीअं ।
अव्वो अइअम्मि तुमे, नवरं जइ सा न जूरिहिइ ॥२॥

खेदे । अव्वो न जामि छेत्तं ॥

विषादे ।

अव्वो नासेन्ति दिहिं, पुलयं वड्ढेन्ति देन्ति रणरणयं ।
एण्हि तस्सेअ गुणा, ते च्चिअ अव्वो कह णु एअं ॥

पश्चात्तापे ।

अव्वो तह तेण कया, अहयं जह कस्स साहेमि ॥२०४॥

अइ संभावने ॥८।२।२०५॥

सभावने अइ इति प्रयोक्तव्यम् ॥ अइ दिअर किं न पेच्छसि ॥२०५॥

वणे निश्चय-विकल्पानुकम्प्ये च ॥८।२।२०६॥

वणे इति निश्चयादौ संभावने च प्रयोक्तव्यम् ॥ वणे देमि । निश्चयं ददामि ॥ विकल्पे । होई वणे न होइ । भवति वा न भवति ॥ अनुकम्प्ये । दासो वणे न मुच्चइ । दासोऽनुकम्प्यो न त्यज्यते ॥ सभावने । नत्थि वणे जं न देइ विहि-परिणामो । सभाव्यते एतदित्यर्थः ॥२०६॥

मणे विमर्शे ॥८।२।२०७॥

मणे इति विमर्शे प्रयोक्तव्यम् ॥ मणे सूरो । किं स्वित्सूर्यः ॥ अन्ये मन्ये इत्यर्थमपीच्छन्ति ॥२०७॥

अम्मो आश्चर्ये ॥८।२।२०८॥

अम्मो इत्याश्चर्ये प्रयोक्तव्यम् ॥ अम्मो कह पारिज्जइ ॥२०८॥

स्वयमोर्थे अप्पणो न वा ॥८।२।२०९॥

स्वयमित्यस्यार्थे अप्पणो वा प्रयोक्तव्यम् ॥ विसयं विसअन्ति अप्पणो कमल-सरा । पक्षे । सयं चेअ मुणसि करणिज्जं ॥२०९॥

प्रत्येकमः पाडिक्कं पाडिएक्कं ॥८।२।२१०॥

प्रत्येकमित्यस्यार्थे पाडिक्क इति च प्रयोक्तव्यं । पाडिक्कं पाडिएक्कं । पक्षे । पत्तेअं ॥२१०॥

उअ पश्य ॥८।२।२११॥

उअ इति पश्येत्यस्यार्थे प्रयोक्तव्यं वा ॥

उअ निच्चल--निप्फंदा, भिसिणी--पत्तंमि रेहइ बलाआ ।
निम्मल--मरगय--भायण--परिट्ठिआ सङ्ख--सुत्ति व्व ॥

पक्षे पुलआदयः ॥२११॥

इहरा इतरथा ॥८।२।२१२॥

इहरा इति इतरथार्थे प्रयोक्तव्य वा ॥ इहरा नीसामन्नेहि । पक्षे । इअरहा ॥ २१२ ॥

एक्कसरिअं झगिति संप्रति ॥८।२।२१३॥

एक्कसरिअं झगित्यर्थे संप्रत्यर्थे च प्रयोक्तव्यम् ॥ एक्कसरिअं । झगिति सांप्रतं वा ॥२१३॥

मोरउल्ला मुधा ॥८।२।२१४॥

मोरउल्ला इति मुधार्थे प्रयोक्तव्यम् ॥ मोरउल्ला । मुधेत्यर्थः ॥२१४॥

दराधाल्पे ॥८।२।२१५॥

दर इत्यव्ययमर्धार्थे ईषदर्थे च प्रयोक्तव्यम् ॥ दर-विअसिअं । अर्धेनेषद्वा विकसितमित्यर्थः ॥२१५॥

किणो प्रश्ने ॥८।२।२१६॥

किणो इति प्रश्ने प्रयोक्तव्यम् ॥ किणो धुवसि ॥२१६॥

इ-जे-राः पादपूरणे ॥८।२।२१७॥

इ जे र इत्येते पादपूरणे प्रयोक्तव्याः ॥ न उणा इ अच्छीइ । अणुकूलं वोत्तुं जे । गेण्हइ र कलम-

गोवी ॥ अहो । हंहो । हेहो । हा । नाम । अहह । हीसि । अपि अहाह । अरिरिहो इत्यादयस्तु संस्कृतसमत्वेन सिद्धाः ॥२१७॥

प्यादयः ॥८।२।२१८॥

प्यादयो नियतार्थवृत्तयः प्राकृते प्रयोक्तव्या. ॥ पि वि अप्यर्थे ॥२१८॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

द्विषत्पुरक्षोदविनोदहेतो-र्भवादवामस्य भवद्भुजस्य । अयं विशेषो भुवनैकवीर ? परं न यत्काममपाकरोति ॥१॥

॥अर्हं॥

वीप्स्यात्स्यादेर्वीप्स्ये स्वरे मो वा ॥८।३।१॥

वीप्सार्थात्पदात्परस्य स्यादेः स्थाने स्वरादौ वीप्सार्थे पदे परे मो वा भवति । एकैकम् । एक्कमेक्कं । एक्कमेक्केण । अङ्गे अङ्गे । अङ्गमङ्गम्मि । पक्षे । एक्केक्कमित्यादि ॥१॥

अतः सेर्डोः ॥८।३।२॥

अकारान्तान्नाम्नः परस्य स्यादेः सेः स्थाने डो भवति ॥ वच्छो ॥२॥

वैतत्तदः ॥८।३।३॥

एतत्तदोकारात्परस्य स्यादेः सेर्डो वा भवति ॥ एसो एस । सो णरो । स णरो ॥३॥

जस्-शसोर्लुक् ॥८।३।४॥

अकारान्तान्नाम्नः परयोः स्यादिसवन्धिनोर्जस्-शसोर्लुग् भवति ॥ वच्छा एए । वच्छे पेच्छ ॥४॥

अमोस्य ८।३।५।

अतः परस्यामोकारस्य लुग् भवति ॥ वच्छं पेच्छ ॥५॥

टा-आमोर्णः ॥८।३।६॥

अतः परस्य टा इत्येतस्य षष्ठीबहुवचनस्य च आमो णो भवति ॥ वच्छेण । वच्छाण ॥६॥

भिसो हि हिँ हिं ॥८।३।७॥

अतः परस्य भिसः स्थाने केवलः सानुनासिकः सानुस्वारश्च हिर्भवति ॥ वच्छेहि । वच्छेहिँ । वच्छेहिं कया छाही ॥७॥

ङसेस् त्तो-दो-दु-हि-हिन्तो-लुकः ॥८।३।८॥

अतः परस्य ङसेः त्तो दो दु हि हिन्तो लुक् इत्येते षडादेशा भवन्ति ॥ वच्छत्तो । वच्छाओ । वच्छाउ । वच्छाहि । वच्छाहिन्तो । वच्छा ॥ दकारकरणं भाषान्तरार्थम् ॥८॥

भ्यसस् त्तो दो दु हि हिन्तो सुन्तो ॥८।३।९॥

अतः परस्य भ्यसः स्थाने त्तो दो दु हि हिन्तो सुन्तो इत्यादेशा भवन्ति ॥ वृक्षेभ्यः । वच्छत्तो । वच्छाओ । वच्छाउ । वच्छाहि । वच्छेहि । वच्छाहिन्तो । वच्छेहिन्तो । वच्छासुन्तो । वच्छेसुन्तो ॥९॥

ङसः स्सः ॥८।३।१०॥

अतः परस्य ङस' सयुक्त. सो भवति ॥ पियस्स । पेम्मस्स । उपकुम्भ शैत्यम् । उपकुम्भस्स सीअलत्तण ॥१०॥

डे म्मि ङेः ॥८।३।११॥

अतः परस्य डेर्डित् एकारः संयुक्तो मिश्च भवति ॥ वच्छे । वच्छम्मि ॥ देवम् । देवम्मि । तम् । तम्मि । अत्र द्वितीयातृतीययो सप्तमी [३.१३५] इत्यमो डि. ॥११॥

जस्-शस्-ङसि-त्तो-दो-द्वामि दीर्घः ॥८।३।१२॥

एषु अतो दीर्घो भवति ॥ जसि शसि च । वच्छा ॥ ङसि । वच्छाओ । वच्छाउ । वच्छाहि । वच्छाहिन्तो । वच्छा ॥ त्तोद्दोदुषु । वृक्षेभ्यः । वच्छत्तो । ह्रस्वः संयोगे [१.४] इति ह्रस्वः ॥ वच्छाओ । वच्छाउ ॥ आमि । वच्छाण ॥ ङसि-नैव सिद्धे त्तोदोदुग्रहणं भ्यसि एत्वबाधनार्थम् ॥१२॥

भ्यसि वा ॥८।३।१३॥

भ्यसादेशे परे अतो दीर्घो वा भवति ॥ वच्छाहिन्तो वच्छेहिन्तो । वच्छासुन्तो वच्छेसुन्तो । वच्छाहि वच्छेहि ॥१३॥

टाण-शस्येत् ॥८।३।१४॥

टादेशे णे शसि च परे अस्य एकारो भवति ॥ टाण । वच्छेण ॥ णेति किम् ? अप्पणा । अप्प-णिआ । अप्पणइआ । शस् । वच्छे पेच्छ ॥१४॥

भिस्भ्यस्सुपि ॥८।३।१५॥

एषु अत एर्भवति ॥ भिस् । वच्छेहि । वच्छेहिँ । वच्छेहिं ॥ भ्यस् । वच्छेहि । वच्छेहिन्तो । वच्छे-सुन्तो ॥ सुप् । वच्छेसु ॥१५॥

इदुतो दीर्घः ॥८।३।१६॥

इकारस्य उकारस्य च भिस्भ्यस्सुप्सु परेषु दीर्घो भवति ॥ भिस् । गिरीहि । बुद्धीहि । दहीहि । तरूहि । धेणूहि । महूहि कयं ॥ भ्यस् । गिरीओ । बुद्धीओ । दहीओ । तरूओ । धेणूओ । महूओ आगओ ॥ एवं गिरीहिन्तो । गिरीसुन्तो आगओ इत्याद्यपि ॥ सुप् । गिरीसु । बुद्धीसु । दहीसु । तरूसु । धेणूसु । महूसु ठिअं ॥ क्वचिन्न भवति । दिअ-भूमिसु दाण-जलोल्लिआइं ॥ इदुत इति किम् ? वच्छेहिं । वच्छेसुन्तो । वच्छेसु ॥ भिस्भ्यस्सुपीत्येव । गिरिं तरुं पेच्छ ॥१६॥

चतुरो वा ॥८।३।१७॥

चतुर उदन्तस्य भिस्भ्यस्सुप्सु परेषु दीर्घो वा भवति ॥ चऊहि चउहि । चऊओ चउओ । चऊसु चउसु ॥१७॥

लुप्ते शसि ॥८।३।१८॥

इदुतोः शसि लुप्ते दीर्घो भवति ॥ गिरी । बुद्धी । तरू । धेणू पेच्छ ॥ लुप्त इति किम् ? गिरिणो । तरुणो पेच्छ ॥ इदुत इत्येव । वच्छे पेच्छ ॥ जस्-शस् [३.१२] इत्यादिना शसि दीर्घस्य लक्ष्यानुरो-धार्थो योगः । लुप्त इति तु णवि प्रतिप्रसवार्थशङ्का-निवृत्त्यर्थम् ॥१८॥

अक्लीवे सौ ॥८।३।१९॥

इदुतोऽक्लीवे नपुंसकादन्यत्र सौ दीर्घो भवति ॥ गिरी । बुद्धी । तरू । धेणू ॥ अक्लीब इति किम् ? दहिं । महुं ॥ साविति किम् ? गिरिं । बुद्धिं । तरुं । धेणुं ॥ केचित्तु दीर्घत्वं विकल्प्य तदभावपक्षे सेर्मा-देशमपीच्छन्ति । अग्गिं । निहिं । वाउं । विहुं ॥१९॥

पुंसि जसो डउ डओ वा ॥८।३।२०॥

इदुत इतीह पञ्चम्यन्तं सबध्यते । इदुतः परस्य जसः पुंसि अउ अओ इत्यादेशौ डितौ वा भवतः ॥ अग्गउ अग्गओ । वायउ वायओ चिट्ठन्ति । पक्षे । अग्गिणो । वाउणो ॥ शेषे अदन्तवद्भावाद् अग्गी । वाऊ ॥ पुंसीति किम् ? बुद्धीओ । धेणूओ । दहीइं । महूइं ॥ जस इति किम् ? अग्गी । अग्गिणो । वाऊ । वाउणो पेच्छइ ॥ इदुत इत्येव । वच्छा ॥२०॥

वोतो डवो ॥८।३।२१॥

उदन्तात्परस्य जसः पुंसि डित् अवो इत्यादेशो वा भवति ॥ साहवो । पक्षे । साहओ । साहउ । साहू । साहुणो ॥ उत इति किम् ? वच्छा ॥ पुंसी-

त्येव। धेणू। महूइं। जस इत्येव। साहू। साहुणो पेच्छ ॥२१॥

जस्-शसोर्णो वा ॥८।३।२२॥

इदुतः परयोर्ज -शसोः पुंसि णो इत्यादेशो वा भवति। गिरिणो। तरुणो रेहन्ति पेच्छ वा। पक्षे। गिरी। तरू॥ पुंसीत्येव। दहीइं। महूइं। ज$_{स्}$-शसोरिति किम्? गिरि। त ॥ इदुत इत्येव। वच्छा। वच्छे॥ जस्-शसोरिति द्वित्वमिदुत इत्यनेन यथासख्याभावार्थम्। एवमुत्तरसूत्रे ऽपि ॥२२॥

ङसि-ङसोः पुं-क्लीबे वा ॥८।३।२३॥

पुंसि क्लीबे च वर्तमानादिदुतः परयोर्ङसिङसोर्णो वा भवति॥ गिरिणो। तरुणो। दहिणो। महुणो आगओ विआरो वा। पक्षे। ङसेः। गिरीओ। गिरीउ। गिरीहिन्तो। तरूओ। तरूउ। तरूहिन्तो॥ हिलुकौ निषेत्स्येते॥ ङसः। गिरिस्स। तरुस्स॥ ङसिङसोरिति किम्? गिरिणा। तरुणा कयं॥ पुंक्लीब इति किम्? बुद्धीअ। धेणूअ लद्धं समिद्धी वा॥ इदुत इत्येव। कमलाओ। कमलस्स ॥२३॥

टो णा ॥८।३।२४॥

पुंक्लीबे वर्तमानादिदुतः परस्य टा इत्यस्य णा भवति॥ गिरिणा। गामणिणा। खलपुणा। तरुणा। दहिणा। महुणा॥ ट इति किम्? गिरी। तरू। दहि। महुं॥ -पुंक्लीब इत्येव। बुद्धीअ। धेणूअ कयं॥ इदुत इत्येव। कमलेण ॥२४॥

क्लीबे स्वरान्म् सेः ॥८।३।२५॥

क्लीबे वर्तमानात्स्वरान्तान्नाम्नः सेः स्थाने म् भवति॥ वणं। पेम्मं। दहिं। महुं॥ दहि महु इति तु सिद्धापेक्षया॥ केचिदनुनासिकमपीच्छन्ति। दहिँ महुँ॥ क्लीब इति किम्? बालो। बाला। स्वरादिति इदुतो निवृत्त्यर्थम् ॥२५॥

जस्-शस इँ-इं-णयः सप्राग्दीर्घाः ॥८।३।२६॥

क्लीबे वर्तमानान्नाम्नः परयोर्ज$_{स्}$-शसोः स्थाने सानुनासिकसानुस्वाराविकारौ णिश्चादेशा भवन्ति सप्राग्दीर्घाः। एषु सत्सु पूर्वस्वरस्य दीर्घत्वं विधीयते इत्यर्थः॥ इँ। जाइँ वयणाइँ अम्हे॥ इं। उम्मीलन्ति पङ्कयाइं पेच्छ वा चिट्ठन्ति। दहीइं जेम वा हुन्ति महूइं मुञ्च वा॥ णि। फुल्लन्ति पङ्कयाणि गेण्ह वा। हुन्ति दहीणि जेम वा। एवं महूणि॥ क्लीब इत्येव। वच्छा वच्छे॥ जस्-शस इति किम्? सुहं ॥२६॥

स्त्रियामुदोतौ वा ॥८।३।२७॥

स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परयोर्जस्-शसोः स्थाने प्रत्येकम् उत् ओत् इत्येतौ सप्राग्दीर्घौ वा भवतः॥ वचनभेदो यथासख्यनिवृत्त्यर्थः॥ मालाउ मालाओ। बुद्धीउ बुद्धीओ। सहीउ सहीओ। धेणूउ धेणूओ। वहूउ वहूओ। पक्षे। माला। बुद्धी। सही। धेणू। वहू॥ स्त्रियामिति किम्? वच्छा। ज -शस इत्येव। मालाए कयं ॥२७॥

ईतः सेश्चा वा ॥८।३।२८॥

स्त्रियां वर्तमानादीकारान्तात् सेर्जस-शसोश्च स्थाने आकारो वा भवति॥ एसा हसन्तीआ। गोरीआ चिट्ठन्ति पेच्छ वा। पक्षे। हसन्ती। गोरीओ ॥२८॥

टा-ङस्-ङेरदादिदेद्वा तु ङसेः ॥३।८।२९॥

स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परेषां टाङस्ङीनां स्थाने प्रत्येकम् अत् आत् इत् एत् इत्येते चत्वार आदेशाः सप्राग्दीर्घा भवन्ति। ङसेः पुनरेते सप्राग्दीर्घा वा भवन्ति॥ मुद्धाअ। मुद्धाइ। मुद्धाए

कय मुहं ठिअं वा ॥ कप्रत्यये तु मुद्धिआअ। मुद्धिआइ। मुद्धिआए॥ कमलिआअ। कमलिआइ। कमलिआए॥ बुद्धीअ। बुद्धीआ। बुद्धीइ। बुद्धीए कय विहओ ठिअं वा ॥ सहीअ। सहीआ। सहीइ। सहीए कय वयण ठिअं वा ॥ धेणूअ। धेणूआ। धेणूइ। धेणूए कय दुद्ध ठिअं वा ॥ वहूअ। वहूआ। वहूइ। वहूए कयं भवणं ठिअं वा ॥ ङसे-स्तु वा। मुद्धाअ। मुद्धाइ। मुद्धाए। बुद्धीअ। बुद्धीआ। बुद्धीइ। बुद्धीए ॥ सहीअ। सहीआ। सहीइ। सहीए ॥ धेणूअ। धेणूआ। धेणूइ। धेणूए॥ वहूअ। वहूआ। वहूइ। वहूए आगओ। पक्षे॥ मुद्धाओ। मुद्धाउ। मुद्धाहिन्तो॥ रईओ। रईउ। रईहिन्तो॥ धेणूओ। धेणूउ। धेणूहिन्तो। इत्यादि ॥ शेषेदन्तवत् [३.१२४] अतिदेशात् जस् शस्-ङसित्तो-दो-द्वामि दीर्घः [३ १२] इति दीर्घत्वं पक्षे ऽपि भवति ॥ स्त्रियामित्येव। वच्छेण। वच्छस्स। वच्छम्मि। वच्छाओ ॥ टादीनामिति किम् ? मुद्धा। बुद्धी। सही। धेणू। वहू ॥२९॥

नात आत् ॥८।३।३०॥

स्त्रियां वर्तमानादादन्तान्नाम्नः परेषां टाङस्-ङिङसीनामादादेशो न भवति ॥ मालाअ। मालाइ। मालाए कयं सुहं ठिअं आगओ वा ॥३०॥

प्रत्यये ङीर्न वा ॥८।३।३१॥

अणादिसूत्रेण [हे० २.४.२०] प्रत्ययनिमित्तो यो ङीरुक्तः स स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नो वा भवति ॥ साहणी। कुरुचरी। पक्षे। आत् [हे० २.४.१८] इत्याप्। साहणा। कुरुचरा ॥३१॥

अजातेः पुंसः ॥८।३।३२॥

अजातिवाचिनः पुल्लिङ्गाद् स्त्रियां वर्तमानात् ङीर्वा भवति ॥ नीली नीला। काली काला। हसमाणी हसमाणा। सुप्पणही सुप्पणहा। इमीए इमाए। इमीणं इमाणं। एईए एआए। एईणं एआणं ॥ अजातेरिति किम् ? करिणी। अया। एलया अप्राप्ते विभाषेयम्। तेन गोरी कुमारी इत्यादौ संस्कृतवन्नित्यमेव ङीः ॥३२॥

किं-यत्तदो ऽस्यमामि ॥८।३।३३॥

सिअम्आम्वर्जिते स्यादौ परे एभ्यः स्त्रियां ङीर्वा भवति ॥ कीओ। काओ। कीए। काए। कीसु। कासु। एवं। जीओ। जाओ। तीओ। ताओ। इत्यादि ॥ अस्यमामीति किम् ? का। जा। सा। कं। जं। तं। काण। जाण। ताण ॥३३॥

छाया-हरिद्रयोः ॥८।३।३४॥

अनयोराप्प्रसङ्गे नाम्नः स्त्रियां ङीर्वा भवति ॥ छाही छाया। हलद्दी हलद्दा ॥३४॥

स्वस्रादेर्डा ॥८।३।३५॥

स्वस्रादेः स्त्रियां वर्तमानात् डा प्रत्ययो भवति ॥ ससा। नणन्दा। दुहिआ। दुहिआहिं। दुहि-आसु। दुहिआ-सुओ। गउआ ॥३५॥

ह्रस्वो ऽमि ॥८।३।३६॥

स्त्रीलिङ्गस्य नाम्नो ऽमि परे ह्रस्वो भवति ॥ मालं। नइं। वहुं। हसमाणि। हसमाणं पेच्छ ॥ अमीति किम् ? माला। सही। वहू ॥३६॥

नामन्त्र्यात्सौ मः ॥८।३।३७॥

आमन्त्र्यार्थात्परे सौ सति क्लीबे स्वरान्म् सेः [३.२५]इति यो म् उक्तः स न भवति ॥ हे तण। हे दहि। हे महु ॥३७॥

डो दीर्घो वा ॥८।३।३८॥

आमन्त्र्यार्थात्परे सौ सति अतः सेर्डोः [३.२] इति यो नित्यं डो. प्राप्तो यश्च अक्लीबे सौ [३.१९] इति इदुतोरकारान्तस्य च प्राप्तो दीर्घः स वा

भवति ॥ हे देव हे देवो ॥ हे खमा समण हे खमा-समणो । हे अज्ज हे अज्जो ॥ दीर्घः । हे हरी हे हरि । हे गुरू हे गुरु । जाइ-विसुद्धेण पहू । हे प्रभो इत्यर्थः । एवं दोण्णि पहू जिअ-लोए । पक्षे । हे पहु । एषु प्राप्ते विकल्पः ॥ इह त्वप्राप्ते हे गोअमा हे गोअम । हे कासवा हे कासव । रे रे चप्फलया । रे रे निग्घिणया ॥३८॥

ऋतोद्वा ॥८।३।३९॥

ऋकारान्तस्यामन्त्रणे सौ परे अकारो ऽन्तादेशो वा भवति ॥ हे पितः । हे पिअ ॥ हे दातः । हे दाय । पक्षे । हे पिअरं । हे दायार ॥३९॥

नाम्न्यरं वा ८।३।४०॥

ऋदन्तस्यामन्त्रणे सौ परे नाम्नि सञ्ज्ञायां विषये अरं इति अन्तादेशो वा भवति ॥ हे पितः । हे पिअरं । पक्षे । हे पिअ ॥ नाम्नीति किम् ? हे कर्तः । हे कत्तार ॥ ४० ॥

वाप ए ॥८।३।४१॥

आमन्त्रणे सौ परे आप एत्वं वा भवति ॥ हे माले । हे महिले । अज्जिए । पज्जिए । पक्षे । हे माला । इत्यादि ॥ आप इति किम् ? हे पिउच्छा । हे माउच्छा ॥ बहुलाधिकारात् क्वचिदोत्वमपि । अम्मो भणामि भणिए ॥४१॥

ईदूतोर्ह्रस्वः ॥८।३।४२॥

आमन्त्रणे सौ परे ईदूदन्तयोर्ह्रस्वो भवति ॥ हे नइ । हे गामणि । हे समणि । हे वहु । हे खलपु ॥४२॥

क्विपः ॥८।३।४३॥

क्विबन्तस्येदूदन्तस्य ह्रस्वो भवति ॥ गामणिणा । खलपुणा । गामणिणो । खलपुणो ॥४३॥

ऋतामुदस्यमौसु वा ॥८।३।४४॥

सिअम्औवर्जिते अर्थात् स्यादौ परे ऋदन्तानामुदन्तादेशो वा भवति ॥ जस् । भत्तू । भत्तुणो । भत्तउ । भत्तओ । पक्षे । भत्तारा ॥ शस । भत्तू । भत्तुणो । पक्षे भत्तारे ॥ टा । भत्तुणा । पक्षे । भत्तारेण ॥ भिस् । भत्तूहिं । पक्षे । भत्तारेहिं॥ ङसि । भत्तुणो । भत्तूओ । भत्तूउ । भत्तूहि । भत्तूहिन्तो । पक्षे । भत्ताराओ । भत्ताराउ । भत्ताराहि । भत्ताराहिन्तो। भत्तारा । ङस् । भत्तूणो । भत्तुस्स । पक्षे । भत्तारस्स । सुप् । भत्तुसु । पक्षे भत्तारेसु ॥ बहुवचनस्य व्याप्त्यर्थत्वात् यथादर्शनं नाम्न्यपि उद् वा भवति जस्शस्ङसिङस्सु । पिउणो । जामाउणो । भाउणो ॥ टायाम् । पिउणा ॥ भिसि । पिऊहि ॥ सुपि । पिऊसु । पक्षे । पिअरा । इत्यादि ॥ अस्यमौस्विति किम् ? सि । पिआ ॥ अम् । पिअरं ॥ औ । पिअरा ॥ ४४ ॥

आरः स्यादौ ।८।३।४५।

स्यादौ परे ऋत आर इत्यादेशो भवति ॥ भत्तारो । भत्तारा । भत्तारं । भत्तारे । भत्तारेण । भत्तारेहि ॥ एवं ङस्यादिषूदाहार्यम् ॥ लुप्तस्याद्यपेक्षया । भत्तार-विहिअं ॥ ४५ ॥

आ अरा मातुः ॥८ ३।४६॥

मातृसम्बन्धिन ऋतः स्यादौ परे आर इत्यादेशो भवतः ॥ माआ । माअरा । माआउ । माआओ । माअराउ । माअराओ । माअं । माअरं । इत्यादि । बाहुलकाज्जनन्यर्थस्य आ देवतार्थस्य तु अरा इत्यादेशः। माआए । कुच्छीए । नमो माअराण ॥ मातुरिद् वा [८.१.१३५] इतीत्त्वे माईण इति भवति ॥ ऋतामुद [३.४४]इत्यादिना उत्त्वे तु माऊए समन्निअं

वन्दे इति ॥ स्यादावित्येव । माइदेवो । माइ-गणो ॥४६॥

नाम्न्यरः ।।८।३।४७॥

ऋदन्तस्य नाम्नि सञ्ज्ञायां स्यादौ परे अर इत्यन्तादेशो भवति ॥ पिअरा । पिअरं । पिअरे। पिअरेण । पिअरेहि । जामायरा । जामायरं । जामायरे । जामायरेण । जामायरेहि । भायरा । भायरं । भायरे । भायरेण । भायरेहि ॥४७॥

आ सौ न वा । ८ । ३ । ४८ ॥

ऋदन्तस्य सौ परे आकारो वा भवति ॥ पिआ । जामाया । भाया । कत्ता । पक्षे । पिअरो । जामायरो । भायरो । कत्तारो ॥४८॥

राज्ञः । ८ । ३ । ४९ ॥

राज्ञो नलोपे ऽन्त्यस्य आत्वं वा भवति सौ परे ॥ राया । हे राया । पक्षे । आणादेशे । रायाणो । हे राया । हे रायं इति तु शौरसेन्याम् । एवं हे अप्प । हे अप्प ॥४९॥

जस्-शस्-ङसि-ङसां णो । ८ । ३ । ५० ॥

राजन्शब्दात्परेषामेषां णो इत्यादेशो वा भवति ॥ जस् । रायाणो चिट्ठन्ति। पक्षे । राया। शस् । रायाणो पेच्छ । पक्षे राया । राए॥ ङसि । राइणो रण्णो आगओ । पक्षे । रायाओ । रायाउ । रायाहि । रायाहिन्तो । राया ॥ ङस् । राइणो रण्णो धण । पक्षे । रायस्स ॥५०॥

टो णा । ८ । ३ । ५१ ॥

राजन्शब्दात्परस्य टा इत्यस्य णा इत्यादेशो वा भवति ॥ राइणा । रण्णा । पक्षे । रायेण कय ॥५१॥

इर्जस्य णो-णा-ङौ । ८ । ३ । ५२ ॥

राजन्शब्दसम्बन्धिनो जकारस्य स्थाने णोणा-ङिषु परेषु इकारो वा भवति ॥ राइणो चिट्ठन्ति पेच्छ आगओ धणं वा ॥ राइणा कयं । राइम्मि । पक्षे । रायाणो । रण्णो । रायणा । राएण । रायम्मि ॥

इणममामा । ८ । ३ ॥ ५३ ॥

राजन्शब्दसम्बन्धिनो जकारस्य अमाम्भ्या सहितस्य स्थाने इणम् इत्यादेशो वा भवति ॥ राइणं पेच्छ । राइणं धणं। पक्षे । रायं । राईणं ॥५३॥

ईद्भिस्भ्यसाम्सुपि । ८ । ३ । ५४ ॥

राजन्शब्दसम्बन्धिनो जकारस्य भिसादिषु परतो वा ईकारो भवति ॥ भिस् । राईहि ॥ भ्यस । राईहि । राईहिन्तो । राईसुन्तो ॥ आम् । राईणं ॥ सुप् । राईसु । पक्षे । रायाणेहि । इत्यादि ॥५४॥

आजस्य टा-ङसि-ङस्सु सणाणोष्वण् ।८।३।५५॥

राजन्शब्दसबन्धिन आज इत्यवयवस्य टाङसिङस्सु णा णो इत्यादेशापन्नेषु परेषु अण् वा भवति ॥ रण्णा राइणा कयं । रण्णो राइणो आगओ धण वा ॥ टाङसिङस्स्विति किम् ? रायाणो चिट्ठन्ति पेच्छ वा ॥ सणाणोष्विति किम् ? राएण । रायाओ । रायस्स ॥५५॥

पुंस्यन आणो राजवच्च । ८ । ३ । ५६ ॥

पुल्लिङ्गे वर्तमानस्यान्नन्तस्य स्थाने आण इत्यादेशो वा भवति । पक्षे । यथादर्शनं राजवत् कार्यं भवति ॥ आणादेशे च अतः सेर्डोः [३·२] इत्यादयः प्रवर्तन्ते । पक्षे तु राज्ञः जस्-शस्-ङसि-ङसां णो [३·५०] टो णा [३·२४] इणममामा [३·५३] इति प्रवर्तन्ते ॥ अप्पाणो । अप्पाणा अप्पाण । अप्पाणे । अप्पाणेण । अप्पाणेहि । अप्पाणाओ । अप्पाणासुन्तो । अप्पाणस्स ।

अप्पाणाण । अप्पाणम्मि । अप्पाणेसु । अप्पाणकयं । पक्षे । राजवत् । अप्पा । अप्पो । हे अप्पा । हे अप्प । अप्पाणो चिट्ठन्ति । अप्पाणो पेच्छ ॥ अप्पणा । अप्पेहि । अप्पाणो । अप्पाओ । अप्पाउ । अप्पाहि । अप्पाहिन्तो । अप्पा । अप्पासुन्तो ॥ अप्पणो धणं । अप्पाणं । अप्पे । अप्पेसु ॥ रायाणो । रायाणा । रायाणं । रायाणे । रायाणेण । रायाणेहिं । रायाणाहिन्तो । रायाणस्स । रायाणाणं । रायाणम्मि । रायाणेसु । पक्षे । राया । इत्यादि । एवं जुवाणो । जुवाण-जुणो । जुआ ॥ बम्हाणो । बम्हा ॥ अद्धाणो । अद्धा ॥ उक्षन् । उच्छाणो । उच्छा ॥ गावाणो । गावा ॥ पूसाणो । पूसा ॥ तक्खाणो । तक्खा ॥ मुद्धाणो । मुद्धा ॥ श्वन् । साणो । सा ॥ सुकर्मण पश्य । सुकम्माणे पेच्छ । निएइ कह सो सुकम्माणे । पश्यति कथं स सुकर्मण इत्यर्थः ॥ पुंसीति किम् ? शर्म । सम्मं ॥५६॥

आत्मनष्टो णिआ णइआ । ८ । ३ । ५७ ॥

आत्मनः परस्याष्टायाः स्थाने णिआ णइआ इत्यादेशौ वा भवतः । अप्पणिआ पाउसे उवगयम्मि । अप्पणिआ य विअड्डि खाणिआ । अप्पणइआ । पक्षे । अप्पाणेण ॥५७॥

अतः सर्वादेर्डेर्जसः । ८ । ३ । ५८ ॥

सर्वादेरदन्तात्परस्य जसः डित् ए इत्यादेशो भवति ॥ सव्वे । अन्ने । जे । ते । के । एक्के । कयरे । इयरे । एए॥ अत इति किम् ? सव्वाओ रिद्धीओ ॥ जस इति किम् ? सव्वस्स ॥५८॥

ङेः स्सि-म्मि-त्थाः । ८ । ३ । ५९ ॥

सर्वादेरकारात्परस्य ङेः स्थाने स्सि म्मि त्थ एते आदेशा भवन्ति ॥ सव्वस्सि । सव्वम्मि । सव्वत्थ ॥ अन्नस्सिं । अन्नम्मि । अन्नत्थ ॥ एवं सर्वत्र ॥ अत इत्येव । अमुम्मि ॥५९॥

न वानिदमेतदो हिं । ८ । ३ । ६० ॥

इदम्एतद्वर्जितात्सर्वादेरदन्तात्परस्य ङेर्हिमादेशो वा भवति ॥ सव्वहिं । अन्नहिं । कहिं । जहिं । तहिं ॥ बहुलाधिकारात् कियत्तद्भ्यः स्त्रियामपि । काहि । जाहि ताहि ॥ बाहुलकादेव कियत्तदोस्यमामि [३. ३३] इति ङीर्नास्ति ॥ पक्षे । सव्वस्सि सव्वम्मि । सव्वत्थ । इत्यादि ॥ स्त्रियां तु पक्षे । काए । कीए । जाए । जीए । ताए । तीए ॥ इदमेतद्वर्जनं किम् ? इमस्सिं । एअस्सि ॥६०॥

आमो डेसिं । ८ । ३ । ६१ ॥

सर्वादेरकारान्तात्परस्यामो डेसिमित्यादेशो वा भवति ॥ सव्वेसिं । अन्नेसि । अवरेसि । इमेसिं । एएसि । जेसि । तेसि । केसि । पक्षे । सव्वाण । अन्नाण । अवराण । इमाण । एआण । जाण । ताण । काण ॥ बाहुलकात् स्त्रियामपि । सर्वासाम् । सव्वेसि ॥ एवम् अन्नेसि । तेसि ॥६१॥

किंतद्भ्यां डासः । ८ । ३ । ६२ ॥

किंतद्भ्यां परस्यामः स्थाने डास इत्यादेशो वा भवति ॥ कास । तास । पक्षे । केसि । तेसि ॥६२॥

किंयत्तद्भ्यो ङसः । ८ । ३ । ६३ ॥

एभ्यः परस्य ङसः स्थाने डास इत्यादेशो वा भवति । ङसः स्सः [३. १०] इत्यस्यापवादः । पक्षे सोऽपि भवति ॥ कास । कस्स । जास । जस्स । तास । तस्स ॥ बहुलाधिकारात् किंतद्भ्यामाकारान्ताभ्यामपि डासादेशो वा । कस्या धनम् । कास धणं ॥ तस्या धनम् । तास धण । पक्षे । काए । ताए ॥६३॥

ईद्भ्यः स्सा से । ८ । ३ । ६४ ॥

किमादिभ्य ईदन्तेभ्यः परस्य ङसः स्थाने स्सा से इत्यादेशौ वा भवतः । टा-ङस्-ङेरदादिदेद्वा तु ङसेः [३.२९] इत्यस्यापवादः । पक्षे अदादयो ऽपि ॥ किस्सा । कीसे । कीअ । कीआ । कीइ । कीए ॥ जिस्सा । जीसे । जीअ । जीआ । जीइ । जीए ॥ तिस्सा । तीसे । तीअ । तीआ । तीइ । तीए ॥६४॥

ङेर्डाहे डाला इआ काले ॥८।३।६५॥

कियत्तद्भ्यः काले ऽभिधेये ङेः स्थाने आहे आला इति डितौ इआ इति च आदेशा वा भवन्ति । हिंस्सिम्मित्थानामपवादः । पक्षे ते ऽपि भवन्ति ॥ काहे । काला । कइआ ॥ जाहे । जाला । जइआ । ताहे । ताला । तइआ ॥६५॥

ताला जाअन्ति गुणा जाला ते सहिअएहिं घेप्पन्ति ॥

पक्षे । कहिं । कस्सि । कम्मि । कत्थ ॥६५॥

ङसेर्म्हा ।८।३।६६॥

कियत्तद्भ्यः परस्य ङसेः स्थाने म्हा इत्यादेशो वा भवति ॥ कम्हा । जम्हा । तम्हा । पक्षे । काओ । जाओ । ताओ ॥६६॥

तदो डोः ।८।३।६७॥

तदः परस्य ङसेर्डो इत्यादेशो वा भवति ॥ तो । तम्हा ॥६७॥

किमो डिणो-डीसौ ।८।३।६८॥

किमः परस्य ङसेर्डिणो डीस इत्यादेशौ वा भवतः ॥ किणो । कीस । कम्हा ॥६८॥

इदमेतत्कि-यत्तद्भ्यष्टो डिणा ।८।३।६९॥

एभ्य सर्वादिभ्यो ऽकारान्तेभ्य. परस्याष्टायाः स्थाने डित् इणा इत्यादेशो वा भवति ॥ इमिणा । इमेण ॥ एदिणा । एदेण ॥ किणा । केण ॥ जिणा । जेण ॥ तिणा तेण ॥६९॥

तदो णः स्यादौ क्वचित् ।८।३।७०॥

तदः स्थाने स्यादौ परे ण आदेशो भवति क्वचित् लक्ष्यानुसारेण ॥ णं पेच्छ । तं पश्येत्यर्थः ॥ सोअइ अ णं रहुवई । तमित्यर्थः ॥ स्त्रियामपि । हत्थुन्नामिअ-मुही णं तिअडा । तां त्रिजटेत्यर्थः ॥ णेण भणिअं । तेन भणितमित्यर्थः ॥ तो णेण कर-यल-ट्ठिआ । तेनेत्यर्थः ॥ भणिअं च णाए । तये-त्यर्थः ॥ णेहि कयं । तैः कृतमित्यर्थः ॥ णाहिं कयं । ताभिः कृतमित्यर्थः ॥७०॥

किमः कस्त्र-तसोश्च ।८।३।७१॥

किमः को भवति स्यादौ त्रतसोश्च परयोः ॥ को । के । कं । के । केण ॥ त्र । कत्थ ॥ तस् । कओ । कत्तो । कदो ॥७१॥

इदम इमः ।८।३।७२॥

इदमः स्यादौ परे इम आदेशो भवति ॥ इमो । इमे । इमं । इमे । इमेण ॥ स्त्रियामपि । इमा ॥७२॥

पुं-स्त्रियोर्न वायमिमिआ सौ ।८।३।७३॥

इदम्शब्दस्य सौ परे अयमिति पुल्लिङ्गे इमिआ इति स्त्रीलिङ्गे आदेशौ वा भवतः ॥ अहवायं कय-कज्जो । इमिआ वाणिअ-धूआ । पक्षे । इमो इमा ॥७३॥

स्सि-स्सयोरत् ।८।३।७४॥

इदमः स्सि स्स इत्येतयोः परयोरद् भवति वा ॥ अस्सि । अस्स । पक्षे इमादेशोपि । इमस्सि । इमस्स ॥ बहुलादिकारादन्यत्रापि भवति । एहि । एसु । आहि । एभिः एषु आभिरित्यर्थः ॥७४॥

ङेर्मेन हः ।८।३।७५॥

इदमः कृतेमादेशात् परस्य ङेः स्थाने मेन सह ह आदेशो वा भवति ॥ इह । पक्षे । इमस्सिं । इमम्मि ॥७५॥

न त्थः ।८।३।७६॥

इदमः परस्य ङेः स्सि-म्मि-त्थाः [३.५९.] इति प्राप्तः त्थो न भवति ॥ इह । इमस्सि । इमम्मि ॥७६॥

णोऽम्-शस्टा-भिसि ।८।३।७७॥

इदमः स्थाने अम्शस्टाभिस्सु परेषु ण आदेशो वा भवति ॥ णं पेच्छ । णे पेच्छ । णेण । णेहि कयं । पक्षे । इमं । इमे । इमेण । इमेहि ॥७७॥

अमेणम् ।८।३।७८॥

इदमोमा सहितस्य स्थाने इणम् इत्यादेशो वा भवति ॥ इणं पेच्छ । पक्षे । इमं ॥७८॥

क्लीबे स्यमेदमिणमो च ।८।३।७९॥

नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्येदमः स्यम्भ्यां सहितस्य इदम् इणमो इणम् च नित्यमादेशा भवन्ति ॥ इदं इणमो इणं धणं चिट्ठइ पेच्छ वा ॥७९॥

किमः किं ।८।३।८०॥

किमः क्लीबे वर्तमानस्य स्यम्भ्यां सह किं भवति ॥ किं कुलं तुह । कि कि ते पडिहाइ ॥८०॥

वेदं-तदेतदो ङसाम्भ्यां से-सिमौ ।८।३।८१॥

इदम् तद् एतद् इत्येतेषां स्थाने ङस् आम् इत्येताभ्यां सह यथासंख्यं से, सिम् इत्यादेशौ वा भवतः ॥ इदम् । से सीलम् । से गुणा । अस्य शीलं गुणा वेत्यर्थः ॥ सिं उच्छाहो । एषाम् उत्साह इत्यर्थः ॥ तद् । से सीलं । तस्य तस्या वेत्यर्थः ॥ सिं गुणा । तेषां तासां वेत्यर्थः ॥ एतत् । से अहिअं । एतस्याहितमित्यर्थः ॥ सिं गुणा । सि सीलं । एतेषां गुणाः शीलं वेत्यर्थः । पक्षे । इमस्स । इमेसि । इमाण ॥ तस्स । तेसि । ताण ॥ एअस्स । एएसि । एआण । इदंतदोरामापि सेआदेशं कश्चिदिच्छति ॥८१॥

वैतदो ङसेस्त्तो त्ताहे ।८।३।८२॥

एतदः परस्य ङसेः स्थाने त्तो त्ताहे इत्येतावादेशौ वा भवतः ॥ एत्तो । एत्ताहे । पक्षे । एआओ । एआउ । एआहि । एआहिन्तो । एआ ॥८२॥

त्थे च तस्य लुक् ।८।३।८३॥

एतदस्त्थे परे चकारात् त्तो त्ताहे इत्येतयोश्च परयोस्तस्य लुग् भवति ॥ एत्थ । एत्तो । एत्ताहे ॥८३॥

एरदीतौ म्मौ वा ।८।३।८४॥

एतद एकारस्य ङ्यादेशे म्मौ परे अदीतौ वा भवतः ॥ अयम्मि । ईयम्मि । पक्षे । एअम्मि ॥८४॥

वैसेणमिणमो सिना ।८।३।८५॥

एतदः सिना सह एस इणम् इणमो इत्यादेशा वा भवन्ति ॥ सव्वस्स वि एस गई ॥ सव्वाण वि पत्थिवाण एस मही ॥ एस सहाओ च्चिअ ससहरस्स ॥ एस सिरं । इणं । इणमो । पक्षे । एअं । एसा । एसो ॥८५॥

तदश्च तः सोऽक्लीबे ।८।३।८६॥

तद एतदश्च तकारस्य सौ परे अक्लीबे सो भवति ॥ सो पुरिसो । सा महिला । एसो पिओ । एसा मुद्धा ॥ सावित्येव । ते एए धन्ना । ताओ एआओ महिलाओ ॥ अक्लीब इति किम् ? तं एअं वणं ॥८६॥

वादसो दस्य होनोदाम् ।८।३।८७॥

अदसो दकारस्य सौ परे ह आदेशो वा भवति तस्मिश्च कृते 'अत' सेर्डोः' [३.२] इत्योत्वं शेषं सस्कृतवत् [४-४४८] इत्यतिदेशाद् 'आत्' [हे० २ ४.१८] इत्याप् 'क्लीवे स्वरान्म् से' [३.२५] इति मश्च न भवति ॥ अह पुरिसो । अह महिला । अह वण । अह मोहो पर-गुण-लहुअयाइ । अह णे हिअएण हसइ मारुय-तणओ । असावस्मान् हसतीत्यर्थ. । अह कमल-मुही । पक्षे । उत्तरेण मुरादेश' । अमू पुरिसो । अमू महिला । अमुं वणं ॥८७॥

मुः स्यादौ ।८।३।८८॥

अदसो दस्य स्यादौ परे मुरादेशो भवति ॥ अमू पुरिसो । अमुणो पुरिसा । अमुं वणं । अमूइ वणाइ । अमूणि वणाणि । अमू माला । अमूउ अमूओ मालाओ । अमुणा । अमूहि ॥ ङसि । अमूओ । अमूउ । अमूहिन्तो ॥ भ्यस् । अमूहिन्तो । अमूसुन्तो ॥ ङस् । अमुणो । अमुस्स । आम् । अमूण ॥ ङि । अमुम्मि ॥ सुप् । अमूसु ॥८८॥

म्मावयेओ वा ।८।३।८९॥

अदसोऽन्त्यव्यञ्जनलुकि दकारान्तस्य स्थाने ङ्यादेशे म्मौ परतः अय इअ इत्यादेशौ वा भवतः॥ अयम्मि । इअम्मि । पक्षे । अमुम्मि ॥८९॥

युष्मदस्त तुं तुवं तुह तुमं सिना ।८।३।९०॥

युष्मद' सिना सह तं तु तुव तुह तुम इत्येते पञ्चादेशा भवन्ति॥ त तु तुवं तुह तुमं दिट्ठो ॥९०॥

भे तुब्भे तुज्झ तुम्ह तुय्हे उय्हे जसा ।८।३।९१॥

युष्मदो जसा सह भे तुब्भे तुज्झ तुम्ह तुय्हे उय्हे इत्येते षडादेशा भवन्ति ॥ भे तुब्भे तुज्झ तुम्ह तुय्हे उय्हे चिट्ठह । 'ब्भो म्हज्झौ वा' [३.१०४] इति वचनात् तुम्हे । तुज्झे । एवं चाष्टरूप्यम् ॥९१॥

तं तुं तुमं तुव तुह तुमे तुए अमा ।८।३।९२॥

युष्मदोऽमा सह एते सप्तादेशा भवन्ति ॥ त तु तुमं तुवं तुह तुमे तुए वन्दामि ॥९२॥

वो तुज्झ तुब्भे तुय्हे उय्हे भे शसा ।८।३।९३॥

युष्मद' शसा सह एते षडादेशा भवन्ति ॥ वो तुज्झ तुब्भे ।'ब्भो म्हज्झौ वा' इति वचनात् तुम्हे तुज्झे तुय्हे उय्हे भे पेच्छामि ॥९३॥

भे दि दे ते तइ तए तुमं तुमइ तुमए तुमे तुमाइ टा ।८।३।९४॥

युष्मदष्टा इत्यनेन सह एते एकादशादेशा भवन्ति ॥ भे दि दे ते तइ तए तुम तुमइ तुमए तुमे तुमाइ जम्पिअ ॥९४॥

भे तुब्भेहिं उज्झेहिं उम्हेहि तुय्हेहि उय्हेहिं भिसा ।८।३।९५॥

युष्मदो भिसा सह एते षडादेशा भवन्ति ॥ भे । तुब्भेहिं । 'ब्भो म्ह-ज्झौ वा' इति वचनात् तुम्हेहि तुज्झेहि उज्झेहिं उम्हेहि तुय्हेहि उय्हेहि भुत्त । एवं चाष्टरूप्यम् ॥९५॥

तइ-तुव-तुम-तुह-तुब्भा ङसौ ।८।३।९६॥

युष्मदो ङसौ पञ्चम्येकवचने परत एते पञ्चादेशा भवन्ति। ङसेस्तु त्तोदोदुहिहिन्तोलुको यथाप्राप्तमेव ॥तइत्तो। तुवत्तो । तुमत्तो॥ तुहत्तो। तुब्भत्तो। 'ब्भो म्ह-ज्झौ वा' इति वचनात् तुम्हत्तो । तुज्झत्तो ॥ एवं दोदुहिहिन्तोलुक्ष्वप्युदाहार्यम् ॥ तत्तो इति तु त्वत्त इत्यस्य वलोपे सति ॥९६॥

तुय्ह तुब्भ तहिन्तो ङसिना ।८।३।९७॥

युष्मदो ङसिना सहितस्य एते त्रय आदेशा भवन्ति ॥ तुय्ह तुब्भ तहिन्तो आगओ । ब्भो म्ह-ज्झौ वेति वचनात् तुम्ह । तुज्झ । एवं च पञ्च रूपाणि ॥९७॥

तुब्भ-तुय्होय्होम्हा भ्यसि ।८।३।९८॥

युष्मदो भ्यसि परत एते चत्वार आदेशा भवन्ति ॥ भ्यसस्तु यथाप्राप्तमेव ॥ तुब्भत्तो । तुय्हत्तो । उय्हत्तो ब्भो म्ह-ज्झौ वेति वचनात् तुम्हत्तो । तुज्झत्तो ॥ एवं दोदुहिहिन्तोप्वप्युदाहार्यम् ॥९८॥

तइ-तु-ते-तुम्हं-तुह-तुहं-तुव-तुम-तुमे-तुमो-तुमाइ-दि-दे-इ-ए-तुब्भोब्भोय्हा ङसा ।८।३।९९॥

युष्मदो ङसा षष्ठ्येकवचनेन सहितस्य एते अष्टादशादेशा भवन्ति ॥ तइ । तु । ते । तुम्हं । तुह । तुहं । तुव । तुम । तुमे । तुमो । तुमाइ । दि । दे । इ । ए । तुब्भ । उब्भ । उय्ह धणं । 'ब्भो म्ह-ज्झौ वेति वचनात् तुम्ह । तुज्झ । उम्ह । उज्झ । एवं च द्वाविंशती रूपाणि ॥९९॥

तु वो भे तुब्भ तुब्भं तुब्भाण तुवाण तुमाण तुहाण उम्हाण आमा ।८।३।१००॥

युष्मद आमा सहितस्य एते दशादेशा भवन्ति । तु । वो । भे । तुब्भ । तुब्भं । तुब्भाण । तुवाण । तुमाण । तुहाण । उम्हाण । 'क्त्वा स्यादेर्णस्वोर्वा' । [१.२७] इत्यनुस्वारे तुब्भाणं । तुवाणं । तुमाणं । तुहाणं । उम्हाणं ॥ ब्भो म्ह ज्झौ वेति वचनात् तुम्ह । तुज्झ तुम्हं । तुज्झं । तुम्हाण । तुम्हाणं । तुज्झाण । तुज्झाणं । धणं । एवं च त्रयोविंशती रूपाणि ॥१००॥

तुमे तुमए तुमाइ तइ तए ङिना ।८।३।१०१।

युष्मदो ङिना सप्तम्येकवचनेन सहितस्य एते पञ्चादेशा भवन्ति ॥ तुमे तुमए तुमाइ तइ तए ठिअं ॥१०१॥

तु-तुव-तुम-तुह-तुब्भा ङौ ।८।३।१०२॥

युष्मदो ङौ परत एते पञ्चादेशा भवन्ति । ङेस्तु यथाप्राप्तमेव ॥ तुम्मि । तुवम्मि । तुमम्मि । तुहम्मि । तुब्भमि । 'ब्भो म्ह-ज्झौ वेति वचनात् तुम्हम्मि ।' तुज्झम्मि । इत्यादि ॥१०२॥

सुपि ।८।३।१०३॥

युष्मदः सुपि परतः तु-तुव-तुम-तुह-तुब्भा भवन्ति ॥ तुसु । तुवेसु । तुमेसु । तुहेसु । तुब्भेसु ॥ 'ब्भो म्ह-ज्झौ वा' इति वचनात् तुम्हेसु । तुज्झेसु ॥ केचित्तु सुप्येत्वविकल्पमिच्छन्ति । तन्मते तुवसु । तुमसु । तुहसु । तुब्भसु । तुम्हसु । तुज्झसु ॥ तुब्भस्यात्वमपीच्छत्यन्यः । तुब्भासु । तुम्हासु । तुज्झासु ॥१०३॥

ब्भो म्ह-ज्झौ वा ।८।३।१०४॥

युष्मदादेशेषु यो द्विरुक्तो भस्तस्य म्ह ज्झ इत्येतावादेशौ वा भवतः ॥ पक्षे स एवास्ते । तथैव चोदाहृतम् ॥१०४॥

अस्मदो म्मि अम्मि अम्हि हं अहं अहयं सिना ।८।३।१०५॥

अस्मदः सिना सह एते षडादेशा भवन्ति ॥ अज्ज म्मि हासिआ मामि तेण ॥ उन्नम न अम्मि कुविआ । अम्हि करेमि । जेण हं विद्धा । कि पम्हुट्ठम्मि अह । अहयं कय-प्पणामो ॥१०५॥

अम्ह अम्हे अम्हो मो वयं भे जसा ।८।३।१०६॥

अस्मदो जसा सह एते षडादेशा भवन्ति ॥ अम्ह अम्हे अम्हो मो वयं भे भणामो ॥१०६॥

णे णं मि अम्मि अम्ह मम्ह मं ममं मिमं अहं अमा ।८।३।१०७॥

अस्मदो ऽमा सह एते दशादेशा भवन्ति ॥ णे ण मि अम्मि अम्ह मम्ह मं ममं मिमं अहं पेच्छ ॥१०७॥

अम्हे अम्हो अम्ह णे शसा ।८।३।१०८॥

अस्मदः शसा सह एते चत्वार आदेशा भवन्ति ॥ अम्हे अम्हो अम्ह णे पेच्छ ॥१०८॥

मि मे ममं ममए ममाइ मइ मए मयाइ णे टा ।८।३।१०९॥

अस्मदष्टा सह एते नवादेशा भवन्ति ॥ मि मे ममं ममए ममाइ मइ मए मयाइ णे कय ॥ १०९ ॥

अम्हेहि अम्हाहि अम्ह अम्हे णे भिसा ।८।३।११०॥

अस्मदो भिसा सह एते पञ्चादेशा भवन्ति ॥ अम्हेहि अम्हाहि अम्ह अम्हे णे कयं ॥११०॥

मइ-मम-मह-मज्झा ङसौ ।८।३।१११॥

अस्मदो ङसौ पञ्चम्येकवचने परत एते चत्वार आदेशा भवन्ति । ङसेस्तु यथाप्राप्तमेव ॥ मइत्तो ममत्तो महत्तो मज्झत्तो आगओ ॥ मत्तो इति तु मत्त इत्यस्य ॥ एवं दो-दु-हि-हिन्तो-लुक्ष्वप्युदाहार्यम् ॥१११॥

ममाम्हौ भ्यसि ।८।३।११२॥

अस्मदो भ्यसि परतो मम अम्ह इत्यादेशौ भवत । भ्यसस्तु यथाप्राप्तम् ॥ ममत्तो । अम्हत्तो । ममाहिन्तो । अम्हाहिन्तो । ममासुन्तो । अम्हासुन्तो । ममेसुन्तो । अम्हेसुन्तो ॥११२॥

मे मइ मम मह महं मज्झ मज्झं अम्ह अम्हं ङसा ।८।३।११३॥

अस्मदो ङसा षष्ठ्येकवचनेन सहितस्य एते नवादेशा भवन्ति ॥ मे मइ मम मह महं मज्झ मज्झं अम्ह अम्हं धणं ॥११३॥

णे णो मज्झ अम्ह अम्हं अम्हे अम्हो अम्हाण ममाण महाण मज्झाण आमा ।८।३।११४॥

अस्मद आमा सहितस्य एते एकादशादेशा भवन्ति ॥ णे णो मज्झ अम्ह अम्हं अम्हे अम्हो अम्हाण ममाण महाण मज्झाण धणं ॥ क्त्वा स्यादेर्ण-स्वोर्वा [१.२७] इत्यनुस्वारे । अम्हाणं । ममाण । महाणं। मज्झाणं एवं च पञ्चदश रुपाणि ॥११४॥

मि मइ ममाइ मए मे ङिना ।८।३।११५॥

अस्मदो ङिना सहितस्य एते पञ्चादेशा भवन्ति ॥ मि मइ ममाइ मए मे ठिअं ॥११५॥

अम्ह-मम-मह-मज्झा ङौ ।८।३।११६॥

अस्मदो ङौ परत एते चत्वार आदेशा भवन्ति। ङेस्तु यथाप्राप्तम्॥ अम्हम्मि ममम्मि महम्मि मज्झम्मि ठिअं ॥११६॥

सुपि ।८।३।११७॥

अस्मदः सुपि परे अम्हादयश्चत्वार आदेशा भवन्ति ॥ अम्हेसु । ममेसु । महेसु । मज्झेसु। एत्वविकल्पमते तु । अम्हसु । ममसु । महसु । मज्झसु ॥ अम्हस्यात्वमपीच्छत्यन्यः अम्हासु ॥११७॥

त्रेस्ती तृतीयादौ ।८।३।११८॥

त्रेः स्थाने ती इत्यादेशो भवति तृतीयादौ ॥ तीहिं कयं। तीहिन्तो आगओ। तिण्ह धणं । तीसु ठिअं ॥११८॥

द्वेर्दो वे ।८।३।११९॥

द्विशब्दस्य तृतीयादौ दो वे इत्यादेशौ भवतः॥ दोहि वेहि कयं । दोहिन्तो वेहिन्तो आगओ।

दोण्हं वेण्हं धणं । दोसु वेसु ठिअं ॥११९॥

दुवे दोण्णि वेण्णि च जस्-शसा ।८।३।१२०॥

जस्-शस्भ्यां सहितस्य द्वेः स्थाने दुवे दोण्णि वेण्णि इत्येते दो वे इत्येतौ च आदेशा भवन्ति ॥ दुवे दोण्णि वेण्णि दो वे ठिआ पेच्छ वा । ह्रस्वः सयोगे [१.८४] इति ह्रस्वत्वे दुण्णि विण्णि ॥१२०॥

त्रेस्तिण्णिः ॥८।३।१२१॥

जस्-शस्भ्यां सहितस्य त्रेः स्थाने तिण्णि इत्यादेशो भवति ॥ तिण्णि ठिआ पेच्छ वा ॥१२१॥

चतुरश्चत्तारो चउरो चत्तारि ॥८।३।१२२॥

चतुर्शब्दस्य जस्-शस्भ्यां सह चत्तारो चउरो चत्तारि इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ चत्तारो । चउरो । चत्तारि चिट्ठन्ति पेच्छ वा ॥१२२॥

संख्याया आमो ण्ह ण्हं ॥८।३।१२३॥

सख्याशब्दात्परस्यामो ण्ह ण्हं इत्यादेशौ भवत ॥ दोण्ह । तिण्ह । चउण्ह । पञ्चण्ह । छण्ह । सत्तण्ह । अट्ठण्ह ॥ एव दोण्हं । तिण्हं । चउण्ह । पञ्चण्हं । छण्हं । सत्तण्हं । अट्ठण्हं । नवण्हं । दसण्ह । पण्णरसण्हं दिवसाणं । अट्ठारसण्ह समण-साहस्सीणं ॥ कतीनाम् । कइण्हं ॥ वहुलाधिकाराद् विंशत्यादेर्न भवति ॥१२३॥

शेषेऽदन्तवत् ॥८।३।१२४॥

उपयुक्तादन्य शेषस्तत्र स्यादिविधिरदन्तवदतिदिश्यते । येष्वाकाराद्यन्तेषु पूर्वं कार्याणि नोक्तानि तेषु जस्-शसोर्लुक् [३.४] इत्यादीनि अदन्ताधिकारविहितानि कार्याणि भवन्तीत्यर्थः ॥ तत्र जस्-शसोर्लुक् इत्येतत्कार्यातिदेश । माला गिरी गुरू सही वहू रेहन्ति पेच्छ वा ॥ अमोस्य [३.५] इत्येतत्कार्यातिदेश. । गिरिं गुरुं सहिं वहुं गामणिं खलपुं पेच्छ ॥ टा-आमोर्णः [३.६] इत्येतत्कार्यातिदेशः । हाहाण कयं । मालाण गिरीण गुरूण सहीण वहूण धणं । टायास्तु । टो णा [३.२४] । टा-ङस्-ङेरदादिदेद्वा तु ङसेः [३.२९] इति विधिरुक्तः ॥ भिसो हि हिँ हिं [३.७] इत्येतत्कार्यातिदेशः । मालाहि गिरीहि गुरूहि सहीहि वहूहि कयं । एवं सानुनासिकानुस्वारयोरपि ॥ ङसेस् त्तो-दो-दु-हि-हिन्तो लुकः [३.८] इत्येतत्कार्यातिदेशः । मालाओ । मालाउ । मालाहिन्तो ॥ बुद्धीओ । बुद्धीउ । बुद्धीहिन्तो ॥ धेणूओ । धेणूउ । धेणूहिन्तो आगओ । हिलुकौ तु प्रतिषेत्स्येते [३.१२७.१२६] । भ्यसस् त्तो दो दु हि हिन्तो सुन्तो [३.९] इत्येतत्कार्यातिदेशः । मालाहिन्तो । मालासुन्तो । हिस्तु निषेत्स्यते [३.१२७] । एवं गिरीहिन्तो इत्यादि ॥ ङसः स्सः [३.१०] इत्येतत्कार्यातिदेशः । गिरिस्स । गुरुस्स । दहिस्स । महुस्स ॥ स्त्रियां तु टा-ङस्-ङेः [३.२९] इत्याद्युक्तम् ॥ ङे म्मि ङेः [३.११] इत्येतत्कार्यातिदेशः । गिरिम्मि । गुरुम्मि । दहिम्मि । महुम्मि । ङेस्तु निपेत्स्यते [३.१२८] । स्त्रियां तु टा ङस्-ङेः [३.२९] इत्याद्युक्तम् ॥ जस-शस्-ङसि-त्तो-दो-द्वामि-दीर्घ. [३.१२.] इत्येतत्कार्यातिदेशः । गिरी गुरू चिट्ठन्ति । गिरीओ गुरूओ आगओ । गिरीण गुरूण धण ॥ भ्यसि वा [३.१३] इत्येतत्कार्यातिदेशो न प्रवर्तते । इदुतो दीर्घः [३.१६] इति नित्यं विधानात् ॥ टाण-शस्येत् [३.१४] भिस्भ्यस्सुपि [३.१५] इत्येतत्कार्यातिदेशस्तु निषेत्स्यते [३.१२९] ॥१२४॥

न दीर्घो णो ॥८।३।१२५॥

इदुदन्तयोरर्थाज्जस्-शस्ङस्यादेशे णो इत्यस्मिन्

परतो दीर्घो न भवति ॥ अग्गिणो । वाउणो ॥ णो इति किम् ? अग्गी । अग्गीओ ॥१२५॥

ङसेर्लुक् ॥८।३।१२६॥

आकारान्तादिभ्यो ऽदन्तवत्प्राप्तो ङसेर्लुग् न भवति ॥ मालत्तो । मालाओ । मालाउ । मालाहिन्तो आगओ ॥ एव अग्गीओ । वाऊओ । इत्यादि ॥ ॥१२६॥

भ्यसश्च हिः ॥८।३।१२७॥

आकारान्तादिभ्यो ऽदन्तवत्प्राप्तो भ्यसो ङसेश्च हिर्न भवति ॥ मालाहिन्तो । मालासुन्तो । एवं अग्गीहिन्तो । इत्यादि ॥ मालाओ । मालाउ । माला-हिन्तो ॥ एवम् अग्गीओ । इत्यादि ॥१२७॥

ङेर्डेः ॥८।३।१२८॥

आकारान्तादिभ्यो ऽदन्तवत्प्राप्तो ङेर्डे न भवति । अग्गिम्मि । वाउम्मि । दहिम्मि । महुम्मि ॥१२८॥

एत् ॥८।३।१२९॥

आकारान्तादीनामर्थात् टाशस्भिस्भ्यस्सुप्सु परतो ऽदन्तवद् एत्व न भवति ॥ हाहाण कयं ॥ मालाओ पेच्छ ॥ मालाहि कयं ॥ मालाहिन्तो । मालासुन्तो आगओ ॥ मालासु ठिअं ॥ एवं अग्गिणो । वाउणो । इत्यादि ॥१२९॥

द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥८।३।१३०॥

सर्वासां विभक्तीनां स्यादीनां त्यादीनां च द्विव-चनस्य स्थाने बहुवचन भवति ॥ दोण्णि कुणन्ति । दुवे कुणन्ति । दोहि । दोहिन्तो । दोसुन्तो । दोसु । हत्था । पाया । थणया । नयणा ॥१३०॥

चतुर्थ्याः षष्ठी ॥८।३।१३१॥

चतुर्थ्या स्थाने षष्ठी भवति ॥ मुणिस्स । मुणीण देइ ॥ नमो देवस्स । देवाण ॥१३१॥

तादर्थ्यङेर्वा ॥८।३।१३२॥

तादर्थ्यविहितस्य ङेश्चतुर्थ्येकवचनस्य स्थाने षष्ठी वा भवति ॥ देवस्स देवाय । देवार्थमित्यर्थः ॥ ङेरिति किम् ? देवाण ॥१३२॥

वधाड्डाइश्च वा ॥८।३।१३३॥

वधशब्दात्परस्य तादर्थ्यङेर्डिद् आइः षष्ठी च वा भवति ॥ वहाइ वहस्स वहाय । वधार्थमित्यर्थः ॥१३३॥

क्वचिद् द्वितीयादेः ॥८।३।१३४॥

द्वितीयादीनां विभक्तीनां स्थाने षष्ठी भवति क्वचित् ॥ सीमाधरस्स वन्दे । तिस्सा मुहस्स भरिमो । अत्र द्वितीयायाः षष्ठी ॥ धणस्स लद्धो । धनेन लब्ध इत्यर्थः । चिरस्स मुक्का । चिरेण मुक्ते-त्यर्थः । तेसिमेअमणाइण्ण । तैरेतदनाचरितम् । अत्र तृतीयायाः ॥ चोरस्स बीहइ । चोराद्बिभेती-त्यर्थः । इअराइ जाण लहुअक्खराइं पायन्तिमिल्ल-सहिआण । पादान्तेन सहितेभ्य इतराणीति । अत्र पञ्चम्याः ॥ पिट्ठीएँ केस-भारो । अत्र सप्तम्याः ॥१३४॥

द्वितीया-तृतीययोः सप्तमी ॥८।३।१३५॥

द्वितीयातृतीययोः स्थाने क्वचित् सप्तमी भवति ॥ गामे वसामि । नयरे न जामि । अत्र द्वितीयायाः ॥ मइ वेविरीए मलिआइं ॥ तिसु तेसु अलंकिआ पुहवी । अत्र तृतीयायाः ॥१३५॥

पञ्चम्यास्तृतीया च ॥८।३।१३६॥

पञ्चम्या स्थाने क्वचित् तृतीयासप्तम्यौ भवतः ॥ चोरेण बीहइ । चोराद्बिभेतीत्यर्थः ॥ अन्तेउरे रमिउमागओ राया । अन्तःपुराद् रन्त्वागत इत्यर्थः ॥१३६॥

सप्तम्या द्वितीया ॥८।३।१३७॥

सप्तम्याः स्थाने क्वचिद् द्वितीया भवति ॥ विज्जुज्जोयं भरइ रत्ति ॥ आर्षे तृतीयापि दृश्यते । तेणं कालेणं । तेणं समएणं । तस्मिन् काले तस्मिन् समये इत्यर्थः ॥ प्रथमाया अपि द्वितीया दृश्यते। चउवीसं पि जिणवरा । चतुर्विंशतिरपि जिनवरा इत्यर्थः ॥१३७॥

क्यङोर्यलुक् ॥८।३।१३८॥

क्यङन्तस्य क्यषन्तस्य वा सवन्धिनो यस्य लुग् भवति ॥ गरुआइ । गरुआअइ। अगुरुर्गुरुर्भवति गुरुरिवाचरति वेत्यर्थः । क्यङ्ष् । दमदमाइ । दमदमाअइ ॥ लोहिआइ । लोहिआअइ ॥१३८॥

त्यादीनामाद्यत्रयस्याद्यस्येचेचौ ॥८।३।१३९॥

त्यादीनां विभक्तीनां परस्मैपदानामात्मनेपदानां च संवन्धिनः प्रथमत्रयस्य यदाद्यं वचनं तस्य स्थाने इच् एच् इत्येतावादेशौ भवतः ॥ हसइ । हसए। वेवइ । वेवए । चकारौ इचेच. (४. ३१८) इत्यत्र विशेषणार्थौ ॥१३९॥

द्वितीयस्य सि से ॥८।३।१४०॥

त्यादीनां परस्मैपदानामात्मनेपदानां च द्वितीयस्य त्रयस्य सवन्धिन आद्यवचनस्य स्थाने सि से इत्येतावादेशौ भवतः ॥ हससि । हससे । वेवसि । वेवसे ॥१४०॥

तृतीयस्य मिः ॥८।३।१४१॥

त्यादीना परस्मैपदानामात्मनेपदाना च तृतीयस्य त्रयस्याद्यस्य वचनस्य स्थाने मिरादेशो भवति ॥ हसामि । वेवामि ॥ बहुलाधिकाराद् मिवे स्थानीयस्य मेरिकारलोपश्च ॥ वहु-जाणय रूसिउ सक्क । शक्नोमीत्यर्थः ॥ न मरं । न म्रिये इत्यर्थः ॥१४१॥

वहुष्वाद्यस्य न्ति न्ते इरे ॥८।३।१४२॥

त्यादीनां परस्मैपदात्मनेपदानामाद्यत्रयसबन्धिनो वहुषु वर्तमानस्य वचनस्य स्थाने न्ति न्ते इरे इत्यादेशा भवन्ति ॥ हसन्ति । वेवन्ति । हसिज्जन्ति । रमिज्जन्ति गज्जन्ते खे मेहा ॥ बीहन्ते रक्खसाणं च ॥ उप्पज्जन्ते कइ हिअय-सायरे कव्व-रयणाइं ॥ दोण्णि वि न पहुप्पिरे बाहु । न प्रभवत इत्यर्थः ॥ विच्छुहिरे । विक्षुभ्यन्तीत्यर्थः ॥ क्वचिद् इरे एकत्वे ऽपि । सूसइरे गाम-चिक्खल्लो । शुष्यतीत्यर्थः ॥१४२॥

मध्यमस्येत्था-हचौ ॥८।३।१४३॥

त्यादीनां परस्मैपदात्मनेपदानां मध्यमस्य त्रयस्य बहुषु वर्तमानस्य स्थाने इत्था हच् इत्येतावादेशौ भवतः ॥ हसित्था । हसह । वेवित्था । वेवह । बाहुलकादित्थान्यत्रापि । यद्यत्ते रोचते । जंजंते । रोइत्था । हच् इति चकारः इह हचोर्हस्य (४. २६८) इत्यत्र विशेषणार्थः ॥१४३॥

तृतीयस्य मो-मु-मा ॥८।३।१४४॥

त्यादीनां परस्मैपदात्मनेपदानां तृतीयस्य त्रयस्य सबन्धिनो बहुषु वर्तमानस्य वचनस्य स्थाने मो मु म इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ हसामो । हसामु । हसाम । तुवरामो । तुवरामु । तुवराम ॥१४४॥

अत एवैच् से ॥८।३।१४५॥

त्यादेः स्थाने यौ एच् से इत्येतावादेशावुक्तौ तावकारान्तादेव भवतो नान्यस्मात् ॥ हसए । हससे ॥ तुवरए । तुवरसे ॥ करए । करसे ॥ अत इति किम् ? ठाइ । ठासि ॥ वसुआइ । वसुआसि । होइ । होसि ॥ एवकारोकारान्ताद् एच् से एव भवत इति विपरीतावधारणनिषेधार्थः । तेनाकारान्ताद् इच् सि इत्येतावपि सिद्धौ ॥ हसइ । हससि ॥ वेवइ । वेवसि ॥१४५॥

सिनास्तेः सिः ॥८।३।१४६॥

सिना द्वितीयत्रिकादेशेन सह अस्तेः सिरादेशो भवति ॥ निट्ठुरो ज सि ॥ सिनेति किम् ? से आदेशे सति अत्थि तुमं ॥१४६॥

मि-मो-मैर्म्हि-म्हो म्हा वा ॥८।३।१४७॥

अस्तेर्धातोः स्थाने मि मो म इत्यादेशैः सह यथासङ्ख्यं म्हि म्हो म्ह इत्यादेशा वा भवन्ति ॥ एस म्हि । एषोस्मीत्यर्थः॥ गय म्हो । गय म्ह । मुकारस्याग्रहणादप्रयोग एव तस्येत्यवसीयते । पक्षे अत्थि अहं । अत्थि अम्हे । अत्थि अम्हो ॥ ननु च सिद्धावस्थायां पक्ष्म-श्म-ष्म-स्म ह्मां म्हः (२. ७४) इत्यनेन म्हादेशे म्हो इति सिध्यति । सत्यम् । किं तु विभक्तिविधौ प्रायः साध्यमानावस्थाङ्गीक्रियते अन्यथा वच्छेण । वच्छेसु । सव्वे । जे । ते । के इत्याद्यर्थं सूत्राण्यनारम्भणीयानि स्युः ॥१४७॥

अत्थिस्त्यादिना ॥८।३।१४८॥

अस्तेः स्थाने त्यादिभिः सह अत्थि इत्यादेशो भवति ॥ अत्थि सो । अत्थि ते । अत्थि तुमं अत्थि तुम्हे अत्थि अहं । अत्थि अम्हे ॥१४८॥

णेरदेदावावे ॥८।३।१४९॥

णेः स्थाने अत् एत् आव आवे एते चत्वार आदेशा भवन्ति ॥ दरिसइ । कारेइ । करावइ । करावेइ । हासेइ । हसावइ । हसावेइ ॥ उवसामेइ । उवसमावइ । उवसमावेइ । बहुलाधिकारात् क्वचिदेन्नास्ति । जाणावेइ ॥ क्वचिद् आवे नास्ति । पाएइ । भावेइ ॥१४९॥

गुर्वादेरविर्वा ॥८।३।१५०॥

गुर्वादेर्णेः स्थाने अवि इत्यादेशो वा भवति ॥ शोषितम् । सोसविअं । सोसिअं ॥ तोषितम् । तोसविअं । तोसिअं ॥१५०॥

भ्रमेराडो वा ॥८।३।१५१॥

भ्रमेः परस्य णेराड आदेशो वा भवति । भमाडइ । भमाडेइ । पक्षे । भामेइ । भमावइ । भमावेइ ॥१५१॥

लुगावी क्त-भाव-कर्मसु ॥८।३।१५२॥

णेः स्थाने लुक् आवि इत्यादेशौ भवतः क्ते भावकर्मविहिते च प्रत्यये परतः ॥ कारिअं । कराविअं ॥ हासिअं । हसाविअं ॥ खामिअं । खमाविअं । भावकर्मणोः । कारीअइ । करावीअइ । कारिज्जइ । कराविज्जइ । हासीअइ । हसावीअइ । हासिज्जइ । हसाविज्जइ ॥१५२॥

अदेल्लुक्यादेरत आः ॥८।३।१५३॥

णेरदेल्लोपेषु कृतेषु आदेरकारस्य आ भवति ॥ अति । पाडइ । मारइ ॥ एति । कारेइ । खामेइ ॥ लुकि । कारिअं । खामिअं । कारीअइ । खामीअइ । कारिज्जइ । खामिज्जइ । अदेल्लुकीति किम् ? कराविअं । करावीअइ । कराविज्जइ ॥ आदेरिति किम् ? संगामेइ । इह व्यवहितस्य मा भूत् ॥ करिअ । इहान्त्यस्य मा भूत् ॥ अत इति किम् ? दूसेइ ॥ केचित्तु आवेआव्यादेशयोरप्यादेरत आत्वमिच्छन्ति । कारावेइ । हासाविओ जणो सामलीए ॥१५३॥

मौ वा ॥८।३।१५४॥

अत आ इति वर्तते । आदन्ताद्धातोर्मौ परे अत आत्वं वा भवति ॥ हसामि हसमि । जाणामि जाणमि लिहामि लिहमि ॥ अत इत्येव । होमि ॥१५४॥

इच्च मो-मु-मे वा ॥८।३।१५५॥

अकारान्ताद्धातोः परेषु मोमुमेषु अत इत्वं चकाराद् आत्वं च वा भवतः ॥ भणिमो भणामो । भणिमु भणामु । भणिम भणाम । पक्षे । भणमो ।

भणमु । भणम ॥ वर्तमाना—पञ्चमी—शतृषु वा [३ १५८] इत्येत्वे तु भणेमो । भणेमु । भणेम ॥ अत इत्येव । ठामो । होमो ॥१५५॥

क्ते ॥८।३।१५६॥

क्ते परतोऽत इत्वं भवति ॥ हसिअं । पढिअं । नविअं । हासिअ । पाढिअ ॥ गय नयमित्यादि तु सिद्धावस्थापेक्षणात् ॥ अत इत्येव । झायं । लुअ । हूअं ॥१५६॥

एच्च क्त्वा-तुम्-तव्य-भविष्यत्सु ॥८।३।१५७॥

क्त्वातुम्तव्येषु भविष्यत्कालविहिते च प्रत्यये परतो ऽत एकारश्चकारादिकारश्च भवति ॥ क्त्वा । हसेऊण । हसिऊण ॥ तुम् । हसेउं । हसिउं ॥ तव्य । हसेअव्व । हसिअव्वं ॥ भविष्यत् । हसेहिइ । हसिहिइ ॥ अत इत्येव । काऊण ॥१५७॥

वर्तमाना-पञ्चमी-शतृषु वा ॥८।३।१५८॥

वर्तमानापञ्चमीशतृषु परत अकारस्य स्थाने एकारो वा भवति ॥ वर्तमाना । हसेइ हसइ । हसेम हसिम । हसेमु हसिमु ॥ पञ्चमी । हसेउ हसउ । सुणेउ सुणउ ॥ शतृ । हसेन्तो हसन्तो ॥ कचिन्न भवति । जयइ ॥ क्वचिदात्वमपि । सुणाउ ॥१५८॥

ज्जा-ज्जे ॥८।३।१५९॥

ज्जा ज्ज इत्यादेशयोः परयोरकारस्य एकारो भवति ॥ हसेज्जा । हसेज्ज ॥ अत इत्येव । होज्जा । होज्ज ॥१५९॥

ईअ-इज्जौ क्यस्य ॥८।३।१६०॥

चिजिप्रभृतीनां भावकर्मविधि वक्ष्याम' । येषा तु न वक्ष्यते तेषां संस्कृतातिदेशात्प्राप्तस्य क्यस्य स्थाने ईअ इज्ज इत्येतावादेशौ भवत' ॥ हसीअइ । हसिज्जइ । हसीअन्तो । हसिज्जन्तो । हसीअमाणो। हसिज्जमाणो । पढीअइ । पढिज्जइ । होईअइ । होइज्जइ ॥ बहुलाधिकारात् कचित् क्योपि विकल्पेन भवति । मए नवेज्ज । मए नविज्जेज्ज । तेण लहेज्ज । तेण लहिज्जेज्ज । तेण अच्छेज्ज । तेण अच्छिज्जेज्ज । तेण अच्छीअइ ॥१६०॥

दृशि-वचेर्डीस-डुच्चं ॥८।३।१६१॥

दृशेर्वचेश्च परस्य क्यस्य स्थाने यथासख्य डीस डुच्च इत्यादेशौ भवतः ॥ ईअइज्जापवादः ॥ दीसइ । वुच्चइ ॥१६१॥

सी ही हीअ भूतार्थस्य ॥८।३।१६२॥

भूतेर्थे विहितोद्यतन्यादि प्रत्ययो भूतार्थ तस्य स्थाने सी ही हीअ इत्यादेशा भवन्ति ॥ उत्तरत्र व्यञ्जनादीअविधानात् स्वरान्तादेवाय विधिः ॥ कासी। काही । काहीअ । अकार्षीत् । अकरोत् । चकार वेत्यर्थ' । एवं ठासी ठाही । ठाहीअ ॥ आर्षे । देविन्दो इणमब्बवी इत्यादौ सिद्धावस्थाश्रयणात् ह्यस्तन्या. प्रयोगः॥१६२॥

व्यञ्जनादीअः ॥८।३।१६३॥

व्यञ्जनान्ताद्धातोः परस्य भूतार्थस्याद्यतन्यादिप्रत्ययस्य ईअ इत्यादेशो भवति ॥ हुवीअ । अभूत् । अभवत् । बभूवेत्यर्थ' ॥ एवं अच्छीअ । आसिष्ट। आस्त । आसांचक्रे वा ॥ गेण्हीअ । अग्रहीत् । अगृह्णात् । जग्राह वा ॥१६३॥

तेनास्तेरास्यहेसी ॥८।३।१६४॥

अस्तेर्धातोस्तेन भूतार्थेन प्रत्ययेन सह आसि अहेसि इत्यादेशौ भवतः ॥ आसि सो तुम अह वा । जे आसि । ये आसन्नित्यर्थ' । एव अहेसि ॥१६४॥

ज्जात्सप्तम्या इर्वा ॥८।३।१६५॥

सप्तम्यादेशात् ज्जात्पर इर्वा प्रयोक्तव्य' ॥ भवेत् । होज्जइ होज्ज ॥ १६५॥

भविष्यति हिरादिः ॥८।३।१६६॥

भविष्यदर्थे विहिते प्रत्यये परे तस्यैवादिर्हिः प्रयोक्तव्यः॥ होहिइ भविष्यति भविता वेत्यर्थः ॥ एवं होहिन्ति । होहिसि । होहित्था । हसिहिइ । काहिइ ॥१६६॥

मि-मो-मु-मे-स्सा-हा न वा ॥८।३।१६७॥

भविष्यत्यर्थे मिमोमुमेषु तृतीयत्रिकादेशेषु परेषु तेषामेवादी स्सा हा इत्येतौ वा प्रयोक्तव्यौ । हेरपवादौ ॥ पक्षे हिरपि ॥ होस्सामि होहामि । होस्सामो होहामो । होस्सामु होहामु । होस्साम होहाम ॥ पक्षे ।। होहिमि । होहिमु । होहिम ॥ क्वचित्तु हा न भवति । हसिस्सामो । हसिहिमो ॥ १६७॥

मो-मु-मनां हिस्सा हित्था ॥८।३।१६८॥

धातो' परौ भविष्यति काले मोमुमानां स्थाने हिस्सा हित्था इत्येतौ वा प्रयोक्तव्यौ ॥ होहिस्सा । होहित्था । हसिहिस्सा । हसिहित्था । पक्षे । होहिमो । होस्सामो । होहामो । इत्यादि ॥१६८॥

मेः स्सं ॥८।३।१६९॥

धातो' परो भविष्यति काले म्यादेशस्य स्थाने स्सं वा प्रयोक्तव्य ॥ होस्सं । हसिस्सं । कित्तइस्सं । पक्षे । होहिमि । होस्सामि । होहामि । कित्तइहिमि ॥१६९॥

कृ-दो हं ॥८।३।१७०॥

करोतेर्ददातेश्च परो भविष्यति विहितस्य म्यादेशस्य स्थाने हं वा प्रयोक्तव्य ॥ काहं । दाहं । करिष्यामि दास्यामीत्यर्थ ॥ पक्षे । काहिमि । दाहिमि । इत्यादि ॥१७०॥

श्रु-गमि-रुदि-विदि-दृशि-मुचि-वचि-छिदि-भिदि-भुजां सोच्छं गच्छं रोच्छं वेच्छं दच्छं मोच्छं वोच्छं छेच्छं भेच्छं भोच्छं ॥८।३।१७१॥

श्वादीनां धातूना भविष्यद्विहितम्यन्तानां स्थाने सोच्छमित्यादयो निपात्यन्ते ॥ सोच्छं । श्रोष्यामि ॥ गच्छं । गमिष्यामि ॥ संगच्छं । संगंस्ये ॥ रोच्छं । रोदिष्यामि ॥ विद ज्ञाने । वेच्छं । वेदिष्यामि ॥ दच्छं । द्रक्ष्यामि ॥ मोच्छं । मोक्ष्यामि । वोच्छं । वक्ष्यामि ॥ छेच्छं । छेत्स्यामि ॥ भेच्छं । भेत्स्यामि। भोच्छं । भोक्ष्ये ॥१७१॥

सोच्छादय इजादिषु हिलुक् च वा ।८।३।१७२॥

श्वादीनां स्थाने इजादिषु भविष्यदादादेशेषु यथासख्यं सोच्छादयो भवन्ति । ते एवादेशा अन्त्यस्वराद्यवयववर्जा इत्यर्थ । हिलुक् च वा भवति ॥ सोच्छिइ । पक्षे । सोच्छिहिइ । एव सोच्छिन्ति । सोच्छिहिन्ति । सोच्छिसि । सोच्छिहिसि । सोच्छित्था । सोच्छिहित्था। सोच्छिह । सोच्छिहिह । सोच्छिमि । सोच्छिहिमि । सोच्छिस्सामि । सोच्छिहामि । सोच्छिस्सं । सोच्छं । सोच्छिमो । सोच्छिहिमो । सोच्छिस्सामो । सोच्छिहामो । सोच्छिहिस्सा । सोच्छिहित्था । एव मुमयोरपि ॥ गच्छिइ । गच्छिहिइ । गच्छिन्ति । गच्छिहिन्ति । गच्छिसि । गच्छिहिसि । गच्छित्था । गच्छिहित्था । गच्छिह । गच्छिहिह । गच्छिमि । गच्छिहिमि । गच्छिस्सामि । गच्छिहामि । गच्छिस्सं । गच्छं । गच्छिमो । गच्छिहिमो । गच्छिस्सामो ।

गच्छिहामो । गच्छिहिस्सा । गच्छिहित्था । एवं मुमयोरपि ॥ एवं रुदादीनामप्युदाहार्यम् ॥१७२॥

दु सु मु विध्यादिष्वेकस्मिंस्त्रयाणाम् ॥८।३।१७३॥

विध्यादिष्वर्थेषूत्पन्नानामेकत्वेऽर्थे वर्तमानानां त्रयाणामपि त्रिकाणां स्थाने यथासंख्यं दु सु मु इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ हसउ सा । हससु तुमं । हसामु अहं ॥ पेच्छउ । पेच्छसु । पेच्छामु ॥ दकारोच्चारणं भाषान्तरार्थम् ॥१७३॥

सोर्हिर्वा ॥८।३।१७४॥

पूर्वसूत्रविहितस्य सोः स्थाने हिरादेशो वा भवति ॥ देहि देसु ॥१७४॥

अत इज्जस्विज्जहीज्जे-लुको वा ॥८।३।१७५॥

अकारात्परस्य सोः इज्जसु इज्जहि इज्जे इत्येते लुक् च आदेशा वा भवन्ति ॥ हसेज्जसु । हसेज्जहि । हसेज्जे । हस । पक्षे । हससु ॥ अत इति किम् ? होसु । ठाहि ॥१७५॥

बहुषु न्तु ह मो ॥८।३।१७६॥

विध्यादिषूत्पन्नना बहुष्वर्थेषु वर्तमानानां त्रयाणां त्रिकाणां स्थाने यथासंख्य न्तु ह मो इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ न्तु । हसन्तु । हसन्तु हसेयुर्वा ॥ ह । हसह । हसत । हसेत वा ॥ मो । हसामो । हसाम । हसेम वा ॥ एव तुवरन्तु । तुवरह । तुवरामा ॥१७६॥

वर्तमाना-भविष्यन्त्योश्च ज्ज ज्जा वा ॥८।३।१७७॥

वर्तमानाया भविष्यन्त्याश्च विध्यादिषु च विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने ज्ज ज्जा । इत्येतावादेशौ वा भवतः ॥ पक्षे यथाप्राप्तम् ॥ वर्तमाना । हसेज्ज । हसेज्जा । पढेज्ज । पढेज्जा । सुणेज्ज । सुणेज्जा ॥ पक्षे । हसइ । पढइ । सुणइ ॥ भविष्यन्ती । पढेज्ज । पढेज्जा । पक्षे । पढिहिइ ॥ विध्यादिषु । हसेज्ज । हसिज्जा । हसतु । हसेद्वा इत्यर्थः । पक्षे । हसउ ॥ एवं सर्वत्र । यथा तृतीयत्रये । अइवाएज्जा । अइवायावेज्जा । न समणुजाणामि । न समणुजाणेज्जा वा ॥ अन्ये त्वन्यासामपीच्छन्ति । होज्ज । भवति । भवेत् । भवतु । अभवत् । अभूत् । बभूव । भूयात् । भविता । भविष्यति । अभविष्यद्वेत्यर्थः ॥१७७॥

मध्ये च स्वरान्ताद्वा ॥८।३।१७८॥

स्वरान्ताद्धातोः प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये चकारात्प्रत्ययानां च स्थाने ज्ज ज्जा इत्येतौ वा भवतः वर्तमानाभविष्यन्त्योर्विध्यादिषु च ॥ वर्तमाना । होज्जइ । होज्जाइ । होज्ज । होज्जा । पक्षे । होइ ॥ एव होज्जसि । होज्जासि । होज्ज । होज्जा । पक्षे । होहिइ ॥ एव होज्जहिसि । होज्जाहिसि । होज्ज । होज्जा । होहिसि । होज्जहिमि । होज्जाहिमि । होज्जस्सामि । होज्जहामि । होज्जस्स । होज्ज । होज्जा । इत्यादि ॥ विध्यादिषु । होज्जउ । होज्जाउ । होज्ज । होज्जा । भवतु भवेद्वेत्यर्थः । पक्षे ॥ होउ । स्वरान्तादिति किम् ? हसेज्ज । हसेज्जा । तुवरेज्ज । तुवरेज्जा ॥१७८॥

क्रियातिपत्तेः ॥८।३।१७९॥

क्रियातिपत्तेः स्थाने ज्जज्जावादेशौ भवतः ॥ होज्ज । होज्जा । अभविष्यदित्यर्थः । जइ होज्ज वण्णणिज्जो ॥१७९॥

न्त-माणौ ॥८।३।१८०॥

क्रियातिपत्तेः स्थाने न्तमाणौ आदेशौ भवत. ॥ होन्तो । होमाणो । अभविष्यदित्यर्थः ॥१८०॥

हरिण-ट्ठाणे हरिणङ्क, जइ सि हरिणाहिवं निवेसन्तो । न सहन्तो च्चिअ तो राहुपरिहवं से जिअन्तस्स ॥

शत्रानशः ॥८।३।१८१॥

शतृ आनश् इत्येतयोः प्रत्येकं न्त माण इत्येतावादेशौ भवतः ॥ शतृ । हसन्तो हसमाणो ॥ आनश् । वेवन्तो वेवमाणो ॥१८१॥

ई च स्त्रियाम् ॥८।३।१८२॥

स्त्रियां वर्तमानयोः शत्रानशोः स्थाने ई चकारात् न्तमाणौ च भवन्ति ॥ हसई । हसन्ती । हसमाणी । वेवई । वेवन्ती । वेवमाणी ॥१८२॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ अष्टमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥

ऊर्ध्वं स्वर्गनिकेतनादपि तले पातालमूलादपि, त्वत्कीर्तिर्भ्रमति क्षितीश्वरमणे ! पारे पयोधेरपि ।
तेनास्याः प्रमदास्वभावसुलभैरुच्चावचैश्चापलै–स्ते वाचंयमवृत्तयोऽपि मुनयो मौनव्रतं त्याजिता ॥१॥

॥ अर्हं ॥

इदितो वा ॥८।४।१॥

सूत्रे ये इदितो धातवो वक्ष्यन्ते तेषां ये आदेशास्ते विकल्पेन भवन्तीति वेदितव्यम् । तत्रैव चोदाहरिष्यते ॥१॥

कथेर्वज्जर पज्जरोप्पाल पिसुण संघ-बोल्ल चव जम्प-सीससाहाः ॥८।४।२॥

कथेर्धातोर्वज्जरादयो दशादेशा वा भवन्ति ॥ वज्जरइ । पज्जरइ । उप्पालइ । पिसुणइ । संघइ । बोल्लइ । चवइ । जम्पइ । सीसइ । साहइ ॥ उब्बुक्कइ इति तूत्पूर्वस्य बुक्क भाषणे इत्यस्य । पक्षे । कहइ ॥ एते चान्यैर्देशीषु पठिता अपि अस्माभिर्धात्वादेशीकृता विविधेषु प्रत्ययेषु प्रतिष्ठन्तामिति ॥ तथा च । वज्जरिओ कथितः । वज्जरिऊण कथयित्वा । वज्जरणं कथनम् । वज्जरन्तो कथयन् । वज्जरिअव्वं कथयितव्यमिति रूपसहस्राणि सिध्यन्ति । संस्कृतधातुवच्च प्रत्ययलोपागमादिविधिः ॥२॥

दुःखे णिव्वरः ॥८।४।३॥

दुःखविषयस्य कथेर्णिव्वर इत्यादेशो वा भवति ॥ णिव्वरइ । दुःखं कथयतीत्यर्थः ॥३॥

जुगुप्सेर्झुण-दुगुच्छ-दुगुञ्छाः ॥८।४।४॥

जुगुप्सेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥ झुणइ । दुगुच्छइ । दुगुञ्छइ । पक्षे । जुगुच्छइ ॥ गलोपे । दुउच्छइ । दुउञ्छइ । जुउच्छइ ॥४॥

बुभुक्षि-वीज्योर्णीरव वोज्जौ ॥८।४।५॥

बुभुक्षेराचारक्विबन्तस्य च वीजेर्यथासंख्यमेतावादेशौ वा भवतः ॥ णीरवइ । बुहुक्खइ । वोज्जइ । वीजइ ॥५॥

ध्या-गोर्झा गौ ॥८।४।६॥

अनयोर्यथासंख्यं झा गा इत्यादेशौ भवतः ॥ झाइ । झाअइ । णिज्झाइ । णिज्झाअइ । निपूर्वो दर्शनार्थः । गाइ । गायइ । झाणं । गाणं ॥६॥

ज्ञो जाण मुणौ ॥८।४।७॥

जानातेर्जाण मुण इत्यादेशौ भवतः ॥ जाणइ । मुणइ । बहुलाधिकारात्क्वचिद्विकल्पः । जाणिअं । णायं । जाणिऊण । णाऊण । जाणणं । णाणं । मणइ इति तु मन्यते ॥७॥

उदो ध्मो धुमा ॥८।४।८॥

उदः परस्य ध्मो धातोर्धुमा इत्यादेशो भवति ॥ उद्धुमाइ ॥८॥

श्रदो धो दहः ॥८।४।९॥

श्रदः परस्य दधातेर्दह इत्यादेशो भवति ॥ सद्दहइ । सद्दहमाणो जीवो ॥९॥

पिबेः पिज्ज डल्ल पट्ट घोट्टाः ॥८।४।१०॥

पिबतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति ॥ पिज्जइ । डल्लइ । पट्टइ । घोट्टइ । पिअइ ॥१०॥

उद्वातेरोरुम्मा वसुआ ॥८।४।११॥

उत्पूर्वस्य वातेः ओरुम्मा वसुआ इत्येतावादेशौ वा भवतः ॥ ओरुम्माइ । वसुआइ । उव्वाइ ॥११॥

निद्रातेरोहीरोङ्घौ ॥८।४।१२॥

निपूर्वस्य द्रातेः ओहीर उङ्घ इत्यादेशौ वा भवतः ॥ ओहीरइ । उङ्घइ । निद्दाइ ॥१२॥

आघ्रेराइग्घः ॥८।४।१३॥

आजिघ्रतेराइग्घ इत्यादेशो वा भवति । आइग्घइ । अग्घाइ ॥१३॥

स्नातेरब्भुत्तः ॥८।४।१४॥

स्नातेरब्भुत्त इत्यादेशो वा भवति ॥ अब्भुत्तइ । ण्हाइ ॥१४॥

समः स्त्यः खाः ॥८।४।१५॥

संपूर्वस्य स्त्यायतेः खा इत्यादेशो भवति ॥ संखाइ । संखाय ॥१५॥

स्थष्ठा-थक्क-चिट्ठ-निरप्पाः ॥८।४।१६॥

तिष्ठतेरेते चत्वार आदेशा भवन्ति ॥ ठाइ । ठाअइ । ठाणं । पट्ठिओ । उट्ठिओ । पट्ठाविओ । उट्ठाविओ । थक्कइ । चिट्ठइ । चिट्ठिऊण । निरप्पइ ॥ बहुलाधिकारात्क्वचिन्न भवति । थिअं । थाणं । पत्थिओ । उत्थिओ । थाऊण ॥१६॥

उदष्ठ-कुक्कुरौ ॥८।४।१७॥

उदः परस्य तिष्ठतेः ठ कुक्कुर इत्यादेशौ भवतः ॥ उट्ठइ । उक्कुक्कुरइ ॥१७॥

म्लेर्वा-पव्वायौ ॥८।४।१८॥

म्लायतेर्वा पव्वाय इत्यादेशौ वा भवतः ॥ वाइ । पव्वायइ । मिलाइ ॥१८॥

निर्मो निम्माण-निम्मवौ ॥८।४।१९॥

निर्पूर्वस्य मिमीतेरेतावादेशौ भवतः ॥ निम्माणइ । निम्मवइ ॥१९॥

क्षेर्णिज्झरो वा ॥८।४।२०॥

क्षयतेर्णिज्झर इत्यादेशो वा भवति ॥ णिज्झरइ । पक्षे । झिज्जइ ॥२०॥

छदेर्णेर्णुम-नूम-सन्नुम-ढक्कौम्वाल-पव्वालाः ॥८।४।२१॥

छदेर्ण्यन्तस्य एते षडादेशा वा भवन्ति ॥ णुमइ । नूमइ । णत्वे णूमइ । सन्नुमइ । ढक्कइ । ओम्वालइ । पव्वालइ । छायइ ॥२१॥

निविपत्योर्णिहोडः ॥८।४।२२॥

निवृगः पतेश्च ण्यन्तस्य णिहोड इत्यादेशो वा भवति ॥ णिहोडइ । पक्षे । निवारेइ । पाडेइ ॥२२॥

दूङो दूमः ॥८।४।२३॥

दूङो ण्यन्तस्य दूम इत्यादेशो भवति ॥ दूमेइ मज्झ हिअयं ॥२३॥

धवलेर्दुमः ॥८।४।२४॥

धवलयतेर्ण्यन्तस्य दुमादेशो वा भवति ॥ दुमइ। धवलइ ॥ स्वराणां स्वरा (बहुलम्) [४.२३८] इति दीर्घत्वमपि । दूमिअं । धवलितमित्यर्थः ॥२४॥

तुलेरोहामः ॥८।४।२५॥

तुलेर्ण्यन्तस्य ओहाम इत्यादेशो वा भवति ॥ ओहामइ । तुलइ ॥२५॥

विरिचेरोलुण्डोल्लुण्ड-पल्हत्थाः ॥८।४।२६॥

विरेचयतेर्ण्यन्तस्य ओलुण्डादयस्त्रय आदेशा

वा भवन्ति ॥ ओलुण्डइ । उल्लण्डइ । पल्हत्थइ । विरेअइ ॥२६॥

तडेराहोड-विहोडौ ॥८।४।२७॥

तडेर्ण्यन्तस्य एतावादेशौ वा भवतः ॥ आहोडइ । विहोडइ । पक्षे । ताडेइ ॥२७॥

मिश्रेर्वीसाल-मेलवौ ॥८।४।२८॥

मिश्रयतेर्ण्यन्तस्य वीसाल मेलव इत्यादेशौ वा भवतः ॥ वीसालइ । मेलवइ । मिस्सइ ॥२८॥

उद्धूलेर्गुण्ठः ॥८।४।२९॥

उद्धूलेर्ण्यन्तस्य गुण्ठ इत्यादेशो वा भवति ॥ गुण्ठइ । पक्षे । उद्धूलेइ ॥२९॥

भ्रमेस्तालिअण्ट-तमाडौ ॥८।४।३०॥

भ्रमयतेर्ण्यन्तस्य तालिअण्ट तमाड इत्यादेशौ वा भवतः ॥ तालिअण्टइ । तमाडइ । भामेइ । भमाडेइ । भमावेइ ॥३०॥

नशेर्विउड-नासव-हारव-विप्पगाल-पलावाः ॥८।४।३१॥

नशेर्ण्यन्तस्य एते पञ्चादेशा वा भवन्ति। विउडइ । नासवइ । हारवइ । विप्पगालइ । पलावइ । पक्षे । नासइ ॥३१॥

दृशेर्दाव-दंस-दक्खवाः ॥८।४।३२॥

दृशेर्ण्यन्तस्य एते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥ दावइ । दंसइ । दक्खवइ । दरिसइ ॥३२॥

उद्घटेरुग्गः ॥८।४।३३॥

उत्पूर्वस्य घटेर्ण्यन्तस्य उग्ग इत्यादेशो वा भवति ॥ उग्गइ । उग्घाडइ ॥३३॥

स्पृहः सिहः ॥८।४।३४॥

स्पृहो ण्यन्तस्य सिह इत्यादेशो वा भवति ॥ सिहइ ॥३४॥

संभावेरासंघः ॥८।४।३५॥

सभावयतेरासङ्घ इत्यादेशो भवति ॥ आसङ्घइ । सभावइ ॥३५॥

उन्नमेरुत्थंघोल्लाल-गुलुगुञ्छोप्पेलाः ॥८।४।३६॥

उत्पूर्वस्य नमेर्ण्यन्तस्य एते चत्वार आदेशा वा भवन्ति ॥ उत्थङ्घइ । उल्लालइ । गुलुगुञ्छइ । उप्पेलइ । उन्नामइ ॥३६॥

प्रस्थापेः पट्ठव-पेण्डवौ ॥८।४।३७॥

प्रपूर्वस्य तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य पट्ठव पेण्डव इत्यादेशौ वा भवतः ॥ पट्ठवइ । पेण्डवइ । पट्ठावइ ॥३७॥

विज्ञपेर्वोक्कावुक्कौ ॥८।४।३८॥

विपूर्वस्य जानातेर्ण्यन्तस्य वोक्क अवुक्क इत्यादेशौ वा भवतः ॥ वोक्कइ । अवुक्कइ । विण्णवइ ॥३८॥

अर्पेरल्लिव-चच्चुप्प-पणामाः ॥८।४।३९॥

अर्पेर्ण्यन्तस्य एते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥ अल्लिवइ चच्चुप्पइ । पणामइ । पक्षे । अप्पेइ ॥३९॥

यापेर्जवः ॥८।४।४०॥

यातेर्ण्यन्तस्य जव इत्यादेशो वा भवति ॥ जवइ जावेइ ॥४०॥

प्लावेरोम्वाल-पव्वालौ ॥८।४।४१॥

प्लवतेर्ण्यन्तस्य एतावादेशौ वा भवतः ॥ ओम्वालइ । पव्वालइ पावेइ ॥४१॥

विकोशेः पक्खोडः ॥८।४।४२॥

विकोशयतेर्नामधातोर्ण्यन्तस्य पक्खोड इत्यादेशो वा भवति । पक्खोडइ । विकोसइ ॥४२॥

रोमन्थेरोग्गाल-वग्गोलौ ॥८।४।४३॥

रोमन्थेर्नामधातोर्ण्यन्तस्य एतावादेशौ वा भवत ॥ ओग्गालइ । वग्गोलइ । रोमन्थइ ॥४३॥

कमेर्णिहुवः ॥८।४।४४॥

कमेः स्वार्थण्यन्तस्य णिहुव इत्यादेशो वा भवति । णिहुवइ । कामेइ ॥४४॥

प्रकाशेर्णुव्वः ॥८।४।४५॥

प्रकाशेर्ण्यन्तस्य णुव्व इत्यादेशो वा भवति ॥ णुव्वइ । पयासेइ ॥४५॥

कम्पेर्विच्छोलः ॥८।४।४६॥

कम्पेर्ण्यन्तस्य विच्छोल इत्यादेशो वा भवति ॥ विच्छोलइ । कम्पेइ ॥४६॥

आरोपेर्वलः ॥८।४।४७॥

आरुहेर्ण्यन्तस्य वल इत्यादेशो वा भवति ॥ वलइ । आरोवेइ ॥४७॥

दोले रङ्खोलः ॥८।४।४८॥

दुले स्वार्थे ण्यन्तस्य रङ्खोल इत्यादेशो वा भवति ॥ रङ्खोलइ । दोलइ ॥४८॥

रञ्जे रावः ॥८।४।४९॥

रञ्जेर्ण्यन्तस्य राव इत्यादेशो वा भवति ॥ रावेइ । रञ्जेइ ॥४९॥

घटेः परिवाडः ॥८।४।५०॥

घटेर्ण्यन्तस्य परिवाड इत्यादेशो वा भवति ॥ परिवाडेइ । घडेइ ॥५०॥

वेष्टेः परिआलः ॥८।४।५१॥

वेष्टेर्ण्यन्तस्य परिआल इत्यादेशो वा भवति ॥ परिआलेइ । वेढेइ ॥५१॥

क्रियः किणो वेस्तु क्के च ॥८।४।५२॥

णेरिति निवृत्तम् । क्रीणाते किण इत्यादेशो भवति । वेः परस्य तु द्विरुक्तः केश्चकारात्किणश्च भवति ॥ किणइ । विक्केइ । विक्किणइ ॥५२॥

भियो भा-बीहौ ॥८।४।५३॥

बिभेतेरेतावादेशौ भवतः ॥ भाइ । भाइअं । बीहइ । बीहिअं ॥ बहुलाधिकाराद् भीओ ॥५३॥

आलीङोल्ली ॥८।४।५४॥

आलीयतेः अल्ली इत्यादेशो भवति ॥ अल्लियइ । अल्लीणो ॥५४॥

निलीङेर्णिलीअ-णिलुक्क-णिरिग्घ लुक्क-लिक्क ल्हिक्काः ॥८।४।५५॥

निलीङ एते षडादेशा वा भवन्ति ॥ णिलीअइ । णिलुक्कइ । णिरिग्घइ । लुक्कइ । लिक्कइ । ल्हिक्कइ । निलिज्जइ ॥५५॥

विलीङेर्विरा ॥८।४।५६॥

विलीङेर्विरा इत्यादेशो वा भवति ॥ विराइ । विलिज्जइ ॥५६॥

रुते रुञ्ज-रुण्टौ ॥८।४।५७॥

रौतेरेतावादेशौ वा भवतः ॥ रुञ्जइ । रुण्टइ । रवइ ॥५७॥

श्रुटेर्हणः ॥८।४।५८॥

शृणोतेर्हण इत्यादेशो वा भवति ॥ हणइ । सुणइ ॥५८॥

धूगेर्धुवः ॥८।४।५९॥

धुनातेर्धुव इत्यादेशो वा भवति ॥ धुवइ । धुणइ ॥६०॥

भुवेर्हो-हुव-हवाः ॥८।४।६०॥

भुवो धातोर्हो हुव हव इत्येते आदेशा वा भवन्ति ॥ होइ । होन्ति । हुवइ । हुवन्ति । हवइ । हवन्ति ॥ पक्षे । भवइ । परिहीण विहवो । भविउं । पभवइ । परिभवइ । संभवइ ॥ क्वचिदन्यदपि । उब्भुअइ । भत्तं ॥६०॥

अविति हुः ॥८।४।६१॥

विद्वर्जे प्रत्यये भुवो हु इत्यादेशो वा भवति ॥ हुन्ति । भवन् । हुन्तो । अवितीति किम् ? होइ ॥६१॥

पृथक्-स्पष्टे णिव्वडः ॥८।४।६२॥

पृथक्भूते स्पष्टे च कर्तरि भुवो णिव्वड इत्यादेशो भवति । णिव्वडइ । पृथक् स्पष्टो वा भवतीत्यर्थः ॥६२॥

प्रभौ हुप्पो वा ॥८।४।६३॥

प्रभुकर्तृकस्य भुवो हुप्प इत्यादेशो वा भवति ॥ प्रभुत्वं च प्रपूर्वस्यैवार्थः । अङ्गे च्चिअ न पहुप्पइ । पक्षे । पभवेइ ॥६३॥

क्ते हूः ॥८।४।६४॥

भुवः क्तप्रत्यये हूरादेशो भवति ॥ हूअं । अणुहूअं । पहूअं ॥६४॥

कृगेः कुणः ॥८।४।६५॥

कृगः कुण इत्यादेशो भवति ॥ कुणइ । करइ ॥६५॥

काणेक्षिते णिआरः ॥८।४।६६॥

काणेक्षितविषयस्य कृगो णिआर इत्यादेशो वा भवति ॥ णिआरइ । काणेक्षितं करोति ॥६६॥

निष्टम्भावष्टम्भे णिट्ठुह-संदाणं ॥८।४।६७॥

निष्टम्भविषयस्यावष्टम्भविषयस्य च कृगो यथासङ्ख्यं णिट्ठुह सदाण इत्यादेशौ वा भवतः ॥ णिट्ठुहइ । निष्टम्भं करोति ॥ सदाणइ । अवष्टम्भं करोति ॥६७॥

श्रमे वावम्फः ॥८।४।६८॥

श्रमविषयस्य कृगो वावम्फ इत्यादेशो वा भवति ॥ वावम्फइ । श्रमं करोति ॥६८॥

मन्युनौष्ठमालिन्ये णिव्वोलः ॥८।४।६९॥

मन्युना करणेन यदोष्ठमालिन्यं तद्विषयस्य कृगो णिव्वोल इत्यादेशो वा भवति ॥ णिव्वोलइ । मन्युना ओष्ठं मलिनं करोति ॥६९॥

शैथिल्य-लम्बने पयल्लः ॥८।४।७०॥

शैथिल्यविषयस्य च कृगः पयल्ल इत्यादेशो वा भवति ॥ पयल्लइ । शिथिलीभवति लम्बते वा ॥७०॥

निष्पाताच्छोटे णीलुञ्छः ॥८।४।७१॥

निष्पतनविषयस्य आच्छोटनविषयस्य च कृगो णीलुञ्छ इत्यादेशो भवति वा ॥ णीलुञ्छइ । निष्पतति । आच्छोटयति वा ॥७१॥

क्षुरे कम्मः ॥८।४।७२॥

क्षुरविषयस्य कृगः कम्म इत्यादेशो वा भवति ॥ कम्मइ । क्षुरं करोतीत्यर्थः ॥७२॥

चाटौ गुललः ॥८।४।७३॥

चाटुविषयस्य कृगो गुलल इत्यादेशो वा भवति ॥ गुललइ । चाटु करोतीत्यर्थः ॥७३॥

स्मरेर्झर-झूर-भर-भल-लढ-विम्हर-सुमर-पयर-पम्हुहाः ॥८।४।७४॥

स्मरेरेते नवादेशा वा भवन्ति ॥ झरइ । झूरइ । भरइ । भलइ । लढइ । विम्हरइ । सुमरइ । पम्हुहइ । सरइ ॥७४॥

विस्मुः पम्हुस-विम्हर-वीसराः ॥८।४।७५॥

विस्मरतेरेते आदेशा भवन्ति ॥ पम्हुसइ । विम्हरइ । वीसरइ ॥७५॥

व्याहगेः कोक्क-पोक्कौ ॥८।४।७६॥

व्याहरतेरेतावादेशौ वा भवतः ॥ कोक्कइ । ह्रस्वत्वे तु कुक्कइ । पोक्कइ । पक्षे । वाहरइ ॥७६॥

प्रसरेः पयल्लोवेल्लौ ॥८।४।७७॥

प्रसरतेः पयल्ल उवेल्ल इत्येतावादेशौ वा भवतः ॥ पयल्लइ । उवेल्लइ । पसरइ ॥७७॥

महमहो गन्धे ॥८।४।७८॥

प्रसरतेर्गन्धविषये महमह इत्यादेशो वा भवति ॥ महमहइ मालई । मालई गन्धो पसरइ ॥ गन्ध इति किम् ? पसरइ ॥७८॥

निस्सरेर्णीहर-नील-धाड वरहाडाः ॥८।४।७९॥

निस्सरतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । णीहरइ । नीलइ । धाडइ । वरहाडइ । नीसरइ ॥७९॥

जाग्रेर्जग्गः ॥८।४।८०॥

जागर्तेर्जग्ग इत्यादेशो वा भवति ॥ जग्गइ । पक्षे । जागरइ ॥८०॥

व्याप्रेराअड्डः ॥८।४।८१॥

व्याप्रियतेराअड्ड इत्यादेशो वा भवति ॥ आअड्डेइ । वावरेइ ॥८१॥

संवृगेः साहर-साहट्टौ ॥८।४।८२॥

सवृणोते' साहर साहट्ट इत्यादेशौ वा भवतः ॥ साहरइ । साहट्टइ । संवरइ ॥८२॥

आदृङेः सन्नामः ॥८।४।८३॥

आद्रियतेः सन्नाम इत्यादेशो वा भवति ॥ सन्नामइ । आदरइ ॥८३॥

प्रहृगेः सारः ॥८।४।८४॥

प्रहरतेः सार इत्यादेशो वा भवति ॥ सारइ । पहरइ ॥८४॥

अवतरेरोह ओरसौ ॥८।४।८५॥

अवतरते' ओह ओरस इत्यादेशौ वा भवतः ॥ ओहइ । ओरसइ । ओअरइ ॥८५॥

शकेश्चय-तर-तीर-पाराः ॥८।४।८६॥

शक्नोतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति ॥ चयइ । तरइ । तीरइ । पारइ । सक्कइ ॥ त्यजतेरपि चयइ । हानिं करोति ॥ तरतेरपि तरइ ॥ तीरयतेरपि तीरइ ॥ पारयतेरपि पारेइ । कर्म समाप्नोति ॥८६॥

फक्कस्थक्कः ॥८।४।८७॥

फक्कतेस्थक्क इत्यादेशो भवति ॥ थक्कइ ॥८७॥

श्लाघः सलहः ॥८।४।८८॥

श्लाघते' सलह इत्यादेशो भवति ॥ सलहइ ॥

खचेर्वेअडः ॥८।४।८९॥

खचतेर्वेअड इत्यादेशो वा भवति ॥ वेअडइ । खचइ ॥८९॥

पचेः सोल्ल-पउलौ ॥८।४।९०॥

पचतेः सोल्ल पउल इत्यादेशौ वा भवत ॥ सोल्लइ । पउलइ । पयइ ॥९०॥

मुचेरुछड्डावहेड-मेल्लोस्सिक्क-रेअव-णिल्लुञ्छ-धंसाडाः ॥८।४।९१॥

मुञ्चतेरेते सप्तादेशा वा भवन्ति ॥ छड्डइ । अवहेडइ । मेल्लइ । उस्सिक्कइ । रेअवइ । णिल्लुञ्छइ । धंसाडइ । पक्षे । मुअइ ॥

दुःखे णिव्वलः ॥८।४।९२॥

दुःखविषयस्य मुचेः णिव्वल इत्यादेशो वा भवति ॥ णिव्वलेइ । दु'खं मुञ्चतीत्यर्थः ॥९२॥

वञ्चेर्वेहव-वेलव-जूरवोमच्छाः ॥८।४।९३॥

वञ्चतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति ॥ वेहवइ । वेलवइ । जूरवइ । उमच्छइ । वञ्चइ ॥९३॥

रचेरुग्गहावह-विडविड्डाः ॥८।४।९४॥

रचेर्धातोरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥ उग्गहइ । अवहइ । विडविड्डइ । रयइ ॥९४॥

समारचेरुवहत्थ-सारव-समार-केलायाः ॥८।४।९५॥

समारचेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति ॥ उवहत्थइ । सारवइ । समारइ । केलायइ । समारयइ ॥९५॥

सिचेः सिञ्च-सिम्पौ ॥८।४।९६॥

सिञ्चतेरेतावादेशौ वा भवत. ॥ सिञ्चइ । सिम्पइ । सेअइ ॥९६॥

प्रच्छः पुच्छः ॥८।४।९७॥

पृच्छेः पुच्छादेशो भवति ॥ पुच्छइ ॥९७॥

गर्जेर्बुक्कः ॥८।४।९८॥

गर्जतेर्बुक्क इत्यादेशो वा भवति ॥ बुक्कइ । गज्जइ ॥९८॥

वृषे ढिक्कः ॥८।४।९९॥

वृषकर्तृकस्य गर्जेर्ढिक्क इत्यादेशो वा भवति ॥ ढिक्कइ । वृषभो गर्जति ॥९९॥

राजेरग्घ-छज्ज-सह-रीर-रेहाः ॥८।४।१००॥

राजेरेते पञ्चादेशा वा भवन्ति ॥ अग्घइ । छज्जइ । सहइ । रीरइ । रेहइ । रायइ ॥१००॥

मस्जेराउड्ड-णिउड्ड-बुड्ड-खुप्पाः ॥८।४।१०१॥

मज्जतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति ॥ आउड्डइ । णिउड्डइ । बुड्डइ । खुप्पइ । मज्जइ ॥१०१॥

पुञ्जेरारोल-वमालौ ॥८।४।१०२॥

पुञ्जेरेतावादेशौ वा भवत· ॥ आरोलइ । वमालइ । पुञ्जइ ॥१०२॥

लस्जेर्जीहः ॥८।४।१०३॥

लज्जतेर्जीह इत्यादेशो वा भवति ॥ जीहइ । लज्जइ ॥१०३॥

तिजेरोसुक्कः ॥८।४।१०४॥

तिजेरोसुक्क इत्यादेशो वा भवति ॥ ओसुक्कइ । तेअणं ॥१०४॥

मृजेरुग्घुस-लुञ्छ-पुञ्छ-पुंस-फुस-पुस-लुह-हुल-रोसाणाः ॥८।४।१०५॥

मृजेरेते नवादेशा वा भवन्ति ॥ उग्घुसइ । लुञ्छइ । पुञ्छइ । पुंसइ । फुसइ । पुसइ । लुहइ । हुलइ । रोसाणइ । पक्षे । मज्जइ ॥१०५॥

भञ्जेर्वेमय-मुसुमूर-मूर-सूर-सूड-विर-पविरञ्ज-करञ्ज-नीरञ्जाः ॥८।४।१०६॥

भञ्जेरेते नवादेशा वा भवन्ति ॥ वेमयइ । मुसुमूरइ । मूरइ । सूरइ । सूडइ । विरइ । पविरञ्जइ । करञ्जइ । नीरञ्जइ । भञ्जइ ॥१०६॥

अनुव्रजेः पडिअग्गः ॥८।४।१०७॥

अनुव्रजे· पडिअग्ग इत्यादेशो वा भवति । पडिअग्गइ । अणुवच्चइ ॥१०७॥

अर्जेर्विढवः ॥८।४।१०८॥

अर्जेर्विढव इत्यादेशो वा भवति ॥ विढवइ । अज्जइ ॥१०८॥

युजो जुञ्ज-जुज्ज-जुप्पाः ॥८।४।१०९॥

युजो जुञ्ज जुज्ज जुप्प इत्यादेशा भवन्ति ॥ जुञ्जइ । जुज्जइ । जुप्पइ ॥१०९॥

भुजो भुञ्ज-जिम-जेम-कम्माण्ह-चमढ-समाण-चड्डाः ॥८।४।११०॥

भुज एते ऽष्टादेशा भवन्ति ॥ भुञ्जइ । जिमइ । जेमइ । कम्मेइ । अण्हइ । समाणइ । चमढइ । चड्डइ ॥११०॥

वोपेन कम्मवः ॥८।४।१११॥

उपेन युक्तस्य भुजेः कम्मव इत्यादेशो वा भवति ॥ कम्मवइ । उवहुञ्जइ ॥ १११ ॥

घटेर्गढः ॥८।४।११२॥

घटतेर्गढ इत्यादेशो वा भवति ॥ गढइ । घडइ ॥११२॥

समो गलः ॥८।४।११३॥

सम्पूर्वस्य घटतेर्गल इत्यादेशो वा भवति ॥ संगलइ । संघडइ ॥११३॥

हासेन स्फुटेर्मुरः ॥८।४।११४॥

हासेन करणेन यः स्फुटिस्तस्य मुरादेशो वा भवति ॥ मुरइ । हासेन स्फुटति ॥११४॥

मण्डेश्चिञ्च-चिञ्चअ-चिञ्चिल्ल-रीड-टिविडिक्काः ॥८।४।११५॥

मण्डेरेते पञ्चादेशा वा भवन्ति ॥ चिञ्चइ । चिञ्चअइ । चिञ्चिल्लइ । रीडइ । टिविडिक्कइ । मण्डइ ॥११५॥

तुडेस्तोड-तुट्ट-खुट्ट-खुडोक्खुडोल्लुक्क-णिलुक्क-लुक्कोल्लूराः ॥८।४।११६॥

तुडेरेते नवादेशा वा भवन्ति ॥ तोडइ । तुट्टइ । खुट्टइ । खुडइ । उक्खुडइ । उल्लुक्कइ । णिलुक्कइ । लुक्कइ । उल्लूरइ । तुडइ ॥११६॥

घूर्णो घुल-घोल-घुम्म-पहल्लाः ॥८।४।११७॥

घूर्णेरेते चत्वार आदेशा भवन्ति ॥ घुलइ घोलइ । घुम्मइ । पहल्लइ ॥११७॥

विवृतेर्ढंसः ॥८।४।११८॥

विवृतेर्ढंस इत्यादेशो वा भवति ॥ ढंसइ । विवट्टइ ॥११८॥

क्वथेरट्टः ॥८।४।११९॥

क्वथेरट्ट इत्यादेशो वा भवति ॥ अट्टइ । कढइ ॥११९॥

ग्रन्थो गण्ठः ॥८।४।१२०॥

ग्रन्थेर्गण्ठ इत्यादेशो भवति ॥ गण्ठइ । गण्ठी ॥१२०॥

मन्थेर्घुसल-विरोलौ ॥८।४।१२१॥

मन्थेर्घुसल विरोल इत्यादेशौ वा भवतः ॥ घुसलइ । विरोलइ । मन्थइ ॥१२१॥

ह्लादेरवअच्छः ॥८।४।१२२॥

ह्लादतेर्ण्यन्तस्याण्यन्तस्य च अवअच्छ इत्यादेशो भवति ॥ अवअच्छइ । ह्लादते । ह्लादयति वा ॥ इकारो ण्यन्तस्यापि परिग्रहार्थः ॥१२२॥

नेः सदो मज्जः ॥८।४।१२३॥

निपूर्वस्य सदो मज्ज इत्यादेशो भवति ॥ अत्ता एत्थ णुमज्जइ ॥१२३॥

छिदेर्दुहाव-णिच्छल्ल-णिज्झोड-णिव्वर-णिल्लूर-लूराः ॥८।४।१२४॥

छिदेरेते षडादेशा वा भवन्ति ॥ दुहावइ । णिच्छल्लइ । णिज्झोडइ । णिव्वरइ । णिल्लूरइ । लूरइ । पक्षे । छिन्दइ ॥१२४॥

आङा ओअन्दोद्दालौ ॥८।४।१२५॥

आङा युक्तस्य छिदेरोअन्द उद्दाल इत्यादेशौ वा भवतः । ओअन्दइ । उद्दालइ । अच्छिन्दइ ॥१२५॥

मृदो मल-मढ-परिहट्ट-खड्ड-चड्ड-मड्ड-पन्नाडाः ॥८।४।१२६॥

मृद्नातेरेते सप्तादेशा भवन्ति ॥ मलइ । मढइ । परिहट्टइ । खड्डइ । चड्डइ । मड्डइ । पन्नाडइ ॥१२६॥

स्पन्देश्चुलुचुलः ॥८।४।१२७॥

स्पन्देश्चुलुचुल इत्यादेशो वा भवति ॥ चुलुचुलइ । फन्दइ ॥१२७॥

निरः पदेर्वलः ॥८।४।१२८॥

निर्पूर्वस्य पदेर्वल इत्यादेशो वा भवति ॥ निव्वलइ । निप्पज्जइ ॥१२८॥

विसंवदेर्विअट्ट-विलोट्ट-फंसाः ॥८।४।१२९॥

विसंपूर्वस्य वदेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥ विअट्टइ । विलोट्टइ । फंसइ । विसंवयइ ॥१२९॥

शदो झड-पक्खोडौ ॥८।४।१३०॥

शीयतेरेतावादेशो वा भवतः ॥ झडइ । पक्खोडइ ॥१३०॥

आक्रन्देर्णीहरः ॥८।४।१३१॥

आक्रन्देर्णीहर इत्यादेशो वा भवति ॥ णीहरइ । अक्कन्दइ ॥१३१॥

खिदेर्जूर-विसूरौ ॥८।४।१३२॥

खिदेरेतावादेशौ भवतः ॥ जूरइ । विसूरई । खिज्जइ ॥१३२॥

रुधेरुत्थङ्घः ॥८।४।१३३॥

रुधेरुत्थङ्घ इत्यादेशो वा भवति ॥ उत्थङ्घइ । रुन्धइ ॥ ३३॥

निषेधेर्हक्कः ॥८।४।१३४॥

निषेधतेर्हक्क इत्यादेशो वा भवति ॥हक्कइ । निसेहइ ॥१३४॥

क्रुधेर्जूरः ॥८।४॥१३५॥

क्रुधेर्जूर इत्यादेशो भवति ॥ जूरइ । कुज्झई ॥१३५॥

जनो जा-जंमौ ॥८।४।१३६॥

जायतेर्जा जम्म इत्यादेशौ भवतः ॥ जाअइ । जम्मइ ॥१३५॥

तनेस्तड-तड्ड-तड्डव-विरल्लाः ॥८।४।१३७॥

तनेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति ॥ तडइ। तड्डइ । तड्डवइ । विरल्लइ । तणइ ॥१३७॥

तृपस्थिप्पः ॥८॥४।१३८॥

तृप्यतेस्थिप्प इत्यादेशो भवति ॥ थिप्पइ ॥१३८॥

उपसर्पेरल्लिअः ॥८।४।१३९॥

उपपूर्वस्य सृपेः कृतगुणस्य अल्लिअ इत्यादेशो वा भवति ॥ अल्लिअइ । उवसप्पइ ॥१३९॥

संतपेर्झङ्खः ॥८।४।१४०॥

संतपेर्झङ्ख इत्यादेशो वा भवति ॥ झङ्खइ । पक्षे । सतप्पइ ॥१४०॥

व्यापेरोअग्गः ॥८।४।१४१॥

व्याप्नोतेः ओअग्ग इत्यादेशो वा भवति ॥ ओअग्गइ । वावेइ ॥१४१॥

समापेः समाणः ॥८।४।१४२॥

समाप्नोतेः समाण इत्यादेशो वा भवति ॥ समाणइ । समावेइ ॥१४२॥

क्षिपेर्गलत्थाड्डक्ख-सोल्ल-पेल्ल-णोल्ल छुह-हुल-परी घत्ताः ॥८।४।१४३॥

क्षिपेरेते नवादेशा वा भवन्ति ॥ गलत्थइ । अड्डक्खइ । सोल्लइ । पेल्लइ । णोल्लइ । ह्रस्वत्वे तु णुल्लइ । छुहइ । हुलइ । परीइ । घत्तइ खिवइ ॥१४३॥

उत्क्षिपेर्गुलगुञ्छोत्थंघाल्लत्थोब्भुत्तोस्सिक्क-हक्खुवाः ॥८।४॥१४४॥

उत्पूर्वस्य क्षिपेरेते षडादेशा वा भवन्ति ॥ गुलगुञ्छइ । उत्थङ्घइ । अल्लत्थइ । उब्भुत्तइ । उस्सिक्कइ । हक्खुवइ । उक्खिवइ ॥१४४॥

आक्षिपेर्णीरवः ॥८।४।१४५॥

आङ्पूर्वस्य क्षिपेर्णीरव इत्यादेशो वा भवति ॥ णीरवइ । अक्खिवइ ॥१४५॥

स्वपेः कमवस-लिस-लोट्टाः ॥८।४।१४६॥

स्वपेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥ कमवसइ । लिसइ । लोट्टइ । सुअइ ॥१४६॥

वेपेरायम्बायज्झौ ॥८।४।१४७॥

वेपेरायम्ब आयज्झ इत्यादेशौ वा भवतः ॥ आयम्बइ । आयज्झइ ॥ वेवइ ॥१४७॥

विलपेर्झङ्ख-वडवडौ ॥८।४।१४८॥

विलपेर्झङ्ख वडवड इत्यादेशौ वा भवतः ॥ झङ्खइ । वडवडइ । विलवइ ॥१४८॥

लिपो लिम्पः ॥८।४।१४९॥

लिम्पतेर्लिम्प इत्यादेशो वा भवति ॥ लिम्पइ ॥१४९॥

गुप्येर्विर-णडौ ॥८।४।१५०॥

गुप्यतेरेतावादेशौ वा भवतः ॥ विरइ । णडइ । पक्षे । गुप्पइ ॥१५०॥

क्रपोवहो णिः ॥८।४।१५१॥

क्रपेः अवह इत्यादेशो ण्यन्तो भवति ॥ अवहावेइ । कृपां करोतीत्यर्थः ॥१५१॥

प्रदीपेस्तेअव-सन्दुम-सन्धुक्काब्भुत्ताः ॥८।४।१५२॥

प्रदीप्यतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति ॥ तेअवइ । सन्दुमइ । सन्धुक्कइ । अब्भुत्तइ । पलीवइ ॥१५२॥

लुभेः संभावः ॥८।४।१५३॥

लुभ्यते सभाव इत्यादेशो वा भवति ॥ सभावइ । लुब्भइ ॥१५३॥

क्षुभेः खउर-पड्डुहौ ॥८।४।१५४॥

क्षुभेः खउर पड्डुह इत्यादेशौ वा भवतः ॥ खउरइ । पड्डुहइ । खुब्भइ ॥१५४॥

आङो रभे रम्भ-ढवौ ॥८।४।१५५॥

आङः परस्य रभे रम्भ-ढव इत्यादेशौ वा भवतः ॥ आरम्भइ । आढवइ । आरभइ ॥१५५॥

उपालम्भेर्झङ्ख-पच्चार-वेलवाः ॥८।४।१५६॥

उपालम्भेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥ झङ्खइ । पच्चारइ । वेलवइ । उवालम्भइ ॥१५६॥

अवेर्जृम्भो जम्भा ॥८।४।१५७॥

जृम्भेर्जम्भा इत्यादेशो भवति वेस्तु न भवति ॥ जम्भाइ । जम्भाअइ ॥ अवेरिति किम् ? केलि-पसरो विअम्भइ ॥१५७॥

भाराक्रान्ते नमेर्णिसुढः ॥८।४।१५८॥

भाराक्रान्ते कर्तरि नमेर्णिसुढ इत्यादेशो भवति ॥ णिसुढइ । पक्षे । णवइ । भाराक्रान्तो नमतीत्यर्थः ॥ ॥१५८॥

विश्रमेर्णिव्वा ॥८।४।१५९॥

विश्राम्यतेर्णिव्वा इत्यादेशो वा भवति ॥ णिव्वाइ । वीसमइ ॥१५९॥

आक्रमेरोहावोत्थारच्छुन्दाः ॥८।४।१६०॥

आक्रमतेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥ ओहावइ । उत्थारइ । छुन्दइ । अक्कमइ ॥१६०॥

भ्रमेष्टिरिटिल्ल-ढुण्ढुल्ल-ढण्ढल्ल-चक्कम्म-भम्मड भमड-भमाड-तलअण्ट-झण्ट-झम्प-भुम-गुम-फुम-फुस-ढुम-ढुस-परी-पराः ॥८।४।१६१॥

भ्रमेरेतेष्टादशादेशा वा भवन्ति ॥ टिरिटिल्लइ । ढुण्ढुल्लइ । ढण्ढल्लइ । चक्कम्मइ । भम्मडइ । भमडइ । भमाडइ । तलअण्टइ । झण्टइ । झम्पइ । भुमइ । गुमइ । फुमइ । फुसइ । ढुमइ । ढुसइ । परीइ । परइ । भमइ ॥१६१॥

गमेरई-अइच्छाणुवज्जावज्जसोवकुसावकुस-पच्चड्ड-पच्छन्द-णिम्मह-णी-णीण-णीलुक्क-पदअ-रम्भ-परिअल्ल-वोल-परिअल-णिरिणास-णिवहाव-सेहावहराः ॥ ८ । ४ । १६२ ॥

गमेरेते एकविंशतिरादेशा वा भवन्ति । अईइ । अइच्छइ । अणुवज्जइ । अवज्जसइ । उक्कुसइ । अक्कुसइ । पच्चड्डइ । पच्छन्दइ । णिम्महइ । णीइ । णीणइ । णीलुक्कइ । पदअइ । रम्भइ । परिअल्लइ । वोलइ । परिअलइ । णिरिणासइ । णिवहइ । अवसेहइ । अवहरइ । । पक्षे गच्छइ ॥ हम्मइ । णिहम्मइ । णीहम्मइ । आहम्मइ । पहम्मइ इत्येते तु हम्म गतावित्यस्यैव भविष्यन्ति ॥१६२॥

आङा अहिपच्चुअः ॥ ८ । ४ । १६३ ॥

आङा सहितस्य गमेः अहिपच्चुअ इत्यादेशो वा भवति । अहिपच्चुअइ । पक्षे । आगच्छइ ॥ ॥ १६३ ॥

समा अब्भिडः ॥ ८ । ४ । १६४ ॥

समा युक्तस्य गमेः अब्भिड इत्यादेशो वा भवति ॥ अब्भिडइ । संगच्छइ ॥ १६४ ॥

अभ्याङोम्मत्थः ॥ ८ । ४ । १६५ ॥

अभ्याङ्भ्यां युक्तस्य गमेः उम्मत्थ इत्यादेशो वा भवति ॥ उम्मत्थइ । अब्भागच्छइ । अभिमुखमागच्छतीत्यर्थः ॥ १६५ ॥

प्रत्याङा पलोट्टः ॥८।४।१६६॥

प्रत्याङ्भ्यां युक्तस्य गमेः पलोट्ट इत्यादेशो वा भवति ॥ पलोट्टइ । पच्चागच्छइ ॥ १६६ ॥

शमेः पडिसा-परिसामौ ॥ ८ । ४ ।१६७॥

शमेरेतावादेशौ वा भवतः ॥ पडिसाइ । परिसामइ । समइ ॥ १६७ ॥

रमेः संखुड्ड-खेड्डोब्भाव-किलिकिञ्च-कोट्टुम-मोट्टाय-णीसर-वेल्लाः ॥ ८ । ४ । १६८ ॥

रमतेरेतेऽष्टादेशा वा भवन्ति ॥ संखुड्डइ । खेड्डइ । उब्भावइ । किलिकिञ्चइ । कोट्टुमइ । मोट्टायइ । णीसरइ । वेल्लइ । रमइ ॥ १६८ ॥

पूरेरग्घाडाग्घवोद्धुमाङ्गुमाहिरेमाः ॥८।४।१६९॥

पूरेरेते पञ्चादेशा वा भवन्ति ॥ अग्घाडइ ॥ अग्घवइ । उद्धुमाइ । अङ्गुमइ । अहिरेमइ । पूरइ ॥१६९॥

त्वरस्तुवर-जअडौ ॥८।४।१७०॥

त्वरतेरेतावादेशौ भवतः ॥ तुवरइ ॥ जअडइ । तुवरन्तो । जअडन्तो ॥१७०॥

त्यादिशत्रोस्तूरः ॥८।४।१७१॥

त्वरतेस्त्यादौ शतरि च तूर इत्यादेशो भवति ॥ तूरइ । तूरन्तो ॥१७१॥

तुरोत्यादौ ॥८।४।१७२॥

त्वरोत्यादौ तुर आदेशो भवति ॥ तुरिओ । तुरन्तो ॥१७२॥

क्षरः खिर-झर-पज्झर पच्चड-णिच्चल-णिट्टुआः ॥८।४।१७३॥

क्षरेरेते षड् आदेशा भवन्ति ॥ खिरइ । झरइ । पज्झरइ । पच्चडइ । णिच्चलइ । णिट्टुअइ ॥१७३॥

उच्छल उत्थल्लः ॥८।४।१७४॥

उच्छलतेरुत्थल्ल इत्यादेशो भवति । उत्थल्लइ ॥१७४॥

विगलेस्थिप्प-णिट्टुहा ॥८।४।१७५॥

विगलतेरेतावादेशौ वा भवतः । थिप्पइ । णिट्टुहइ । विगलइ ॥१७५॥

दलि-वल्योर्विसट्ट-वम्फौ ॥८।४।१७६॥

दलेर्वलेश्च यथासंख्यं विसट्ट वम्फ इत्यादेशौ वा भवतः॥ विसट्टइ। वम्फइ। पक्षे दलइ। वलइ॥१७६॥

भ्रंशेः फिड-फिट्ट-फुड-फुट्ट-चुक्क-भुल्लाः ॥८।४।१७७॥

भ्रंशेरेते षडादेशा वा भवन्ति॥ फिडइ। फिट्टइ। फुडइ। फुट्टइ। चुक्कइ। भुल्लइ। पक्षे। भंसइ॥१७७॥

नशेर्णिरणास-णिवहावसेह-पडिसा-सेहावहराः ॥८।४।१७८॥

नशेरेते षडादेशा वा भवन्ति॥ णिरणासइ। णिवहइ। अवसेहइ। पडिसाइ। सेहइ। अवहरइ। पक्षे। नस्सइ॥१७८॥

अवात्काशो वासः ॥८।४।१७९॥

अवात्परस्य काशो वास इत्यादेशो भवति॥ ओवासइ॥१७९॥

संदिशेरप्पाहः ॥८।४।१८०॥

संदिशतेरप्पाह इत्यादेशो वा भवति। अप्पाहइ। सदिसइ॥१८०॥

दृशो निअच्छ-पेच्छावयच्छावयज्झ-वज्ज-सव्वव-देक्खौअक्खा-वक्खावअक्ख-पुलोअ-पुलअ-निआवआस-पासाः ॥८।४।१८१॥

दृशेरेते पञ्चदशादेशा भवन्ति॥ निअच्छइ। पेच्छइ। अवयच्छइ। अवयज्झइ। वज्जइ। सव्ववइ। देक्खइ। ओअक्खइ। अवक्खइ। अवअक्खइ। पुलोएइ। पुलएइ। निअइ। अवआसइ। पासइ॥ निज्झाअइ इति तु निध्यायते' स्वरादत्यन्ते भविष्यति॥१८१॥

स्पृशः फास-फंस फरिस-छिव-छिहालुङ्खालिहाः ॥८।४।१८२॥

स्पृशतेरेते सप्त आदेशा भवन्ति॥ फासइ। फंसइ। फरिसइ। छिवइ। छिहइ। आलुङ्खइ। आलिहइ॥१८२॥

प्रविशे रिअः ॥८।४।१८३॥

प्रविशेः रिअ इत्यादेशो वा भवति॥ रिअइ। पविसइ॥१८३॥

प्रान्मृश-मुषोर्म्हुसः ॥८।४।१८४॥

प्रात्परयोर्मृशतिमुष्णात्योर्म्हुस इत्यादेशो भवति॥ पम्हुसइ। प्रमृशति। प्रमुष्णाति वा॥१८४॥

पिषेर्णिवह-णिरिणास-णिरिणज्ज-रोश्च-चड्डाः ॥८।४।१८५॥

पिषेरते पञ्चादेशा भवन्ति वा। णिवहइ। णिरिणासइ। णिरिणज्जइ। रोञ्चइ। चड्डइ। पक्षे पीसइ॥१८५॥

भषेर्भुक्कः ॥८।४।१८६॥

भषेर्भुक्क इत्यादेशो वा भवति। भुक्कइ। भसइ॥१८६॥

कृषेः कड्ढ–साअड्ढाञ्चाणच्छायञ्छा इञ्छाः ॥८।४।१८७॥

कृषेरेते षडादेशा वा भवन्ति॥ कड्ढइ। साअड्ढइ। अञ्चइ। अणच्छइ। अयञ्छइ। आइञ्छइ। पक्षे। करिसइ॥१८७॥

असावक्खोडः ॥८।४।१८८॥

असिविषयस्य कृषेरक्खोड इत्यादेशो भवति॥ अक्खोडेइ। असि कोशात्कर्षतीत्यर्थः॥१८८॥

गवेषेर्ढुण्ढुल्ल-ढण्ढोल-गमेस-घत्ताः ॥८।४।१८९॥

गवेषेरते चत्वार आदेशा वा भवन्ति॥ ढुण्ढुल्लइ। ढण्ढोलइ। गमेसइ। घत्तइ। गवेसइ॥१८९॥

श्लिषेः सामग्गावयास-परिअन्ताः ॥८।४।१९०॥

श्लिष्यतेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥ सामग्गइ । अवयासइ । परिअन्तइ । सिलेसइ ॥१९०॥

म्रक्षेश्चोप्पडः ॥८।४।१९१॥

म्रक्षेश्चोप्पड इत्यादेशो वा भवति ॥ चोप्पडइ । मक्खइ ॥१९१॥

काङ्क्षेराहाहिलङ्घाहिलङ्ख-वच्च-वम्फ-मह-सिह-विलुम्पाः ॥८।४।१९२॥

काङ्क्षतेरेतेष्टादेशा वा भवन्ति ॥ आहइ । अहिलङ्घइ । अहिलङ्खइ । वच्चइ । वम्फइ । महइ । सिहइ । विलुम्पइ । कङ्खइ ॥१९२॥

प्रतीक्षेः सामय-विहीर-वीरमालाः ॥८।४।१९३॥

प्रतीक्षेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥ सामयइ । विहीरइ । विरमालइ । पाडिक्खइ ॥१९३॥

तक्षेस्तच्छ-चच्छ-रम्प-रम्फाः ॥८।४।१९४॥

तक्षेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति ॥ तच्छइ । चच्छइ । रम्पइ । रम्फइ । तक्खइ ॥१९४॥

विकसेः कोआस-वोसट्टौ ॥८।४।१९५॥

विकसेरेतावादेशौ वा भवतः ॥ कोआसइ । वोसट्टइ । विअसइ ॥१९५॥

हसेर्गुञ्जः ॥८।४।१९६॥

हसेर्गुञ्ज इत्यादेशो वा भवति ॥ गुञ्जइ । हसइ ॥१९६॥

स्रंसेर्ल्हस-डिम्भौ ॥८।४।१९७॥

स्रंसेरेतावादेशौ वा भवत' ॥ ल्हसइ । परिल्हसइ सलिल-वसणं । डिम्भइ । ससइ ॥१९७॥

त्रसेर्डर-वोज्ज-वज्जाः ॥८।४।१९८॥

त्रसेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥ डरइ । वोज्जइ । वज्जइ । तसइ ॥१९८॥

न्यसो णिम-णुमौ ॥८।४।१९९॥

न्यस्यतेरेतावादेशौ भवतः ॥ णिमइ । णुमइ ॥१९९॥

पर्यसः पलोट्ट-पल्लट्ट-पल्हत्थाः ॥८।४।२००॥

पर्यस्यतेरेते त्रय आदेशा भवन्ति ॥ पलोट्टइ । पल्लट्टइ । पल्हत्थइ ॥२००॥

निःश्वसेर्झङ्खः ॥८।४।२०१॥

निःश्वसेर्झङ्ख इत्यादेशो वा भवति ॥ झङ्खइ । नीससइ ॥२०१॥

उल्लसेरूसलोसुम्भ-णिल्लस-पुलआअ-गुञ्जोल्लारोआः ॥८।४।२०२॥

उल्लसेरेते षडादेशा वा भवन्ति ॥ ऊसलइ । ऊसुम्भइ । णिल्लसइ । पुलआअइ । गुञ्जोल्लइ । ह्रस्वत्वे तु । गुञ्जुल्लइ । आरोअइ । उल्लसइ ॥२०२॥

भासेर्भिसः ॥८।४।२०३॥

भासेर्भिस इत्यादेशो वा भवति ॥ भिसइ । भासइ ॥२०३॥

ग्रसेर्घिसः ॥८।४।२०४॥

ग्रसेर्घिस इत्यादेशो वा भवति ॥ घिसइ । गसइ ॥२०४॥

अवाद्गाहेर्वाहः ॥८।४।२०५॥

अवात्परस्य गाहेर्वाह इत्यादेशो वा भवति ॥ ओवाहइ । ओगाहइ ॥२०५॥

आरुहेश्चड-वलग्गौ ॥८।४।२०६॥

आरुहेरेतावादेशौ वा भवतः ॥ चडइ । वलग्गइ । आरुहइ ॥२०६॥

मुहेर्गुम्म-गुम्मडौ ॥८।४।२०७॥

मुहेरेतावादेशौ वा भवतः ॥ गुम्मइ । गुम्मडइ । मुज्झइ ॥२०७॥

दहेरहिऊलालुङ्खौ ॥८।४।२०८॥

दहेरेतावादेशौ वा भवतः ॥ अहिऊलइ । आलुङ्खइ । डहइ ॥२०८॥

ग्रहो-वल-गेण्ह हर-पङ्ग-निरुवाराहिपच्चुआः ॥८।४।२०९॥

ग्रहेरेते षडादेशा भवन्ति ॥ वलइ । गेण्हइ । हरइ । पङ्गइ । निरुवारइ । अहिपच्चुअइ ॥२०९॥

क्त्वा-तुम्-तव्येषु घेत् ॥८।४।२१०॥

ग्रहः क्त्वातुम्तव्येषु घेत् इत्यादेशो भवति ॥ क्त्वा । घेत्तूण । घेत्तुआण ॥ क्वचिन्न भवति । गेण्हिअ ॥ तुम् । घेत्तुं ॥ तव्य । घेत्तव्वं ॥२१०॥

वचो वोत् ॥८।४।२११॥

वक्तेर्वोत् इत्यादेशो भवति क्त्वातुम्तव्येषु ॥ वोत्तूण । वोत्तुं । वोत्तव्वं ॥२११॥

रुद-भुज-मुचां तोन्त्यस्य ॥८।४।२१२॥

एषामन्त्यस्य क्त्वातुम्तव्येषु तो भवति ॥ रोत्तूण । रोत्तुं । रोत्तव्वं ॥ भोत्तूण । भोत्तुं भोत्तव्वं ॥ मोत्तूण । मोत्तुं । मोत्तव्वं ॥२१२॥

दृशस्तेन ट्ठः ॥८।४।२१३॥

दृशोन्त्यस्य तकारेण सह द्विरुक्तष्ठकारो भवति । दट्ठूण । दट्ठुं । दट्ठव्वं ॥२१३॥

आ कृगो भूत-भविष्यतोश्च ॥८।४।२१४॥

कृगोन्त्यस्य आ इत्यादेशो भवति भूतभविष्यत्कालयोश्चकारात् क्त्वातुम्तव्येषु च ॥ काहीआ । अकार्षीत् । अकरोत् । चकार वा ॥ काहिइ । करिष्यति । कर्त्ता वा ॥ क्त्वा । काऊण ॥ तुम् । काउं ॥ तव्य । कायव्वं ॥२१४॥

गमिष्यमासां छः ॥८।४।२१५॥

एषामन्त्यस्य छो भवति ॥ गच्छइ । इच्छइ । जच्छइ । अच्छइ ॥ २१५॥

छिदि-भिदो न्दः ॥८।४।२१६॥

अनयोरन्त्यस्य नकाराक्रान्तो दकारो भवति ॥ छिन्दइ । भिन्दइ ॥२१६॥

युध-बुध-गृध-क्रुध-सिध मुहां ज्झः ॥८।४।२१७॥

एषामन्त्यस्य द्विरुक्तो झो भवति ॥ जुज्झइ । बुज्झइ । गिज्झइ । कुज्झइ । सिज्झइ । मुज्झइ ॥२१७॥

रुधो न्ध-म्भौ च ॥८।४।२१८॥

रुधोन्त्यस्य न्ध म्भ इत्येतौ चकारात् ज्झश्च भवति ॥ रुन्धइ । रुम्भइ । रुज्झइ ॥२१८॥

सद-पतोर्डः ॥८।४।२१९॥

अनयोरन्त्यस्य डो भवति । सडइ । पडइ ॥२१९॥

क्वथ-वर्धां ढः ॥८।४।२२०॥

अनयोरन्त्यस्य ढो भवति ॥ कढइ । वड्ढइ पवयकलयलो । परिअड्ढइ लायण्णं ॥ बहुवचनाद् वृधेः कृतगुणस्य वर्धेश्चाविशेषेण ग्रहणम् ॥२२०॥

वेष्टः ॥८।४।२२१॥

वेष्ट वेष्टने इत्यस्य धातोः कगटड इत्यादिना [२.७७] षलोपे ऽन्त्यस्य ढो भवति ॥ वेढइ । वेढिज्जइ ॥२२१॥

समो ल्लः ॥८।४।२२२॥

सपूर्वस्य वेष्टतेरन्त्यस्य द्विरुक्तो लो भवति ॥ सवेल्लइ ॥२२२॥

वोदः ॥८।४।२२३॥

उदः परस्य वेष्टतेरन्त्यस्य ल्लो वा भवति ॥ उव्वेल्लइ उव्वेढइ ॥२२३॥

स्विदां ज्जः ॥८।४।२२४॥

स्विदिप्रकाराणामन्त्यस्य द्विरुक्तो जो भवति ॥ सव्वङ्ग-सिज्जिरीए । सपज्जइ ॥ खिज्जइ ॥ वहुवचन प्रयोगानुसरणार्थम् ॥२२४॥

व्रज-नृत-मदां च्चः ॥८।४।२२५॥

एषामन्त्यस्य द्विरुक्तश्चो भवति ॥ वच्चइ । नच्चइ । मच्चइ ॥२२५॥

रुद-नमोर्वः ॥८।४।२२६॥

अनयोरन्त्यस्य वो भवति ॥ रुवइ । रोवइ । नवइ ॥२२६॥

उद्विजः ॥८।४।२२७॥

उद्विजतेरन्त्यस्य वो भवति॥ उव्विवइ । उव्वेवो ॥२२७॥

खाद धावोर्लुक् ॥८।४।२२८॥

अनयोरन्त्यस्य लुग् भवति ॥ खाइ खाअइ । खाहिइ । खाउ । धाइ । धाहिइ । धाउ ॥ वहुलाधिकाराद्वर्तमानाभविष्यद्विध्याद्येकवचन एव भवति । तेनेह न भवति । खादन्ति । धावन्ति ॥ क्वचिन्न भवति । धावइ पुरओ ॥२२८॥

सृजो रः ॥८।४।२२९॥

सृजो धातोरन्त्यस्य रो भवति ॥ निसिरइ । वोसिरइ । वोसिरामि ॥२२९॥

शकादीनां द्वित्वम् ॥८।४।२३०॥

शकादीनामन्त्यस्य द्वित्वं भवति ।' शक् । सक्कइ ॥ जिम । जिम्मइ ॥ लग् । लग्गइ । मग् । मग्गइ । कुप् । कुप्पइ ॥ नश् । नस्सइ ॥ अट् । परिअट्टइ ॥ लुट् । पलोट्टइ ॥ तुट् । तुट्टइ ॥ नट् । नट्टइ ॥ सिव् । सिव्वइ । इत्यादि ॥२३०॥

स्फुटि-चलेः ॥८।४।२३१॥

अनयोरन्त्यस्य द्वित्वं वा भवति ॥ फुट्टइ फुडइ । चल्लइ चलइ ॥२३१॥

प्रादेर्मीलेः ॥८।४।२३२॥

प्रादेः परस्य मीलेरन्त्यस्य द्वित्व वा भवति ॥ पमिल्लइ पमीलइ । निमिल्लइ निमीलइ । समिल्लइ समीलइ । उम्मिल्लइ उम्मीलइ ॥ प्रादेरिति किम् ? मीलइ ॥२३२॥

उवर्णस्यावः ॥८।४।२३३॥

धातोरन्त्यस्योवर्णस्य अवादेशो भवति ॥ न्हुङ् । निण्हवइ ॥ हु । निहवइ ॥च्युङ् । चवइ ॥ रु । रवइ ॥ कु । कवइ ॥ सू । सवइ । पसवइ ॥२३३॥

ऋवर्णस्यारः ॥८।४।२३४॥

धातोरन्त्यस्य ऋवर्णस्य अरादेशो भवति ॥ करइ । धरइ । मरइ । वरइ । सरइ । हरइ । तरइ । जरइ ॥२३४॥

वृषादीनामरिः ॥८।४।२३५॥

वृष इत्येवप्रकाराणा धातूनाम् ऋवर्णस्य अरिः इत्यादेशो भवति ॥ वृष् । वरिसइ ॥ कृष् । करिसइ ॥ मृष् । मरिसइ ॥ हृष् । हरिसइ ॥ येषामरिरादेशो दृश्यते ते वृषादयः ॥२३५॥

रुषादीनां दीर्घः ॥८।४।२३६॥

रुष इत्येवंप्रकाराणां धातूना स्वरस्य दीर्घो भवति ॥ रूसइ । तूसइ । सूसइ । दूसइ । पूसइ । सीसइ । इत्यादि ॥२३६॥

युवर्णस्य गुणः ॥८।४।२३७॥

धातोरिवर्णस्य च क्ङित्यपि गुणो भवति ॥ जेऊण । नेऊण । नेइ । नेन्ति । उड्डेइ । उड्डेन्ति ।

मोत्तूण । सोऊण ॥ क्वचिन्न भवति । नीओ । उड्डीणो ॥ २३७॥

स्वराणां स्वराः ॥८।४।२३८॥

धातुषु स्वराणां स्थाने स्वरा बहुलं भवन्ति ॥ हवइ । हिवइ ॥ चिणइ । चुणइ ॥ सद्दहणं । सद्दहाणं॥ धावइ । धुवइ ॥ रुवइ । रोवइ ॥ क्वचिन्नित्यम् । देइ । लेइ । विहेइ । नासइ ॥ आर्षे । वेमि ॥२३८॥

व्यञ्जनाददन्ते ॥८।४।२३९॥

व्यञ्जनान्ताद्धातोरन्ते अकारो भवति ॥ भमइ । हसइ । कुणइ । चुम्बइ । भणइ । उवसमइ । पावइ । सिञ्चइ । रुन्धइ । मुसइ । हरइ । करइ ॥ शबादीनां च प्रायः प्रयोगो नास्ति ॥२३९॥

स्वरादनतो वा ॥८।४।२४०॥

अकारान्तवर्जितात्स्वरान्ताद्धातोरन्ते अकारागमो वा भवति ॥ पाइ पाअइ । धाइ धाअइ । जाइ जाअइ । झाइ झाअइ । जम्भाइ जम्भाअइ । उव्वाइ उव्वाअइ । मिलाइ मिलाअइ । विक्केइ विक्केअइ । होऊण होइऊण ॥ अनत इति किम् ? चिइच्छइ । दुगुच्छइ ॥२४०॥

चि-जि-श्रु-हु-स्तु-लू-पू-धूगां णो ह्रस्वश्च ॥८।४।२४१॥

च्यादीनां धातूनामन्ते णकारागमो भवति एषां स्वरस्य च ह्रस्वो भवति ॥ चि । चिणइ ॥ जि । जिणइ ॥ श्रु । सुणइ ॥ हु । हुणइ ॥ स्तु । थुणइ ॥ लू । लुणइ ॥ पू । पुणइ ॥ धूग् । धुणइ ॥ बहुलाधिकारात्क्वचिद्विकल्प । उच्चिणइ । उच्चेइ ॥ जेऊण । जिणिऊण ॥ जयइ । जिणइ ॥ सोऊण । सुणिऊण ॥२४१॥

न वा कर्म-भावे व्वः क्यस्य च लुक् ॥८।४।२४२॥

च्यादीनां कर्मणि भावे च वर्तमानानामन्ते द्विरुक्तो वकारागमो वा भवति तत्संनियोगे च क्यस्य लुक् ॥ चिव्वइ चिणिज्जइ । जिव्वइ जिणिज्जइ । सुव्वइ सुणिज्जइ । हुव्वइ हुणिज्जइ । थुव्वइ थुणिज्जइ । लुव्वइ लुणिज्जइ । पुव्वइ पुणिज्जइ । धुव्वइ धुणिज्जइ ॥ एवं भविष्यति । चिव्विहिइ । इत्यादि ॥२४२॥

म्मश्चेः ॥८।४।२४३॥

चिगः कर्मणि भावे च अन्ते सयुक्तो मो वा भवति तत्सनियोगे क्यस्य च लुक् ॥ चिम्मइ । चिव्वइ । चिणिज्जइ ॥ भविष्यति । चिम्मिहिइ । चिव्विहिइ । चिणिहिइ ॥२४३॥

हन्खनोन्त्यस्य ॥८।४।२४४॥

अनयोः कर्मभावेन्त्यस्य द्विरुक्तो मो वा भवति तत्सनियोगे क्यस्य च लुक् ॥ हम्मइ हणिज्जइ । खम्मइ खणिज्जइ । भविष्यति । हम्मिहिइ हणिहिइ । खम्मिहिइ खणिहिइ ॥ बहुलाधिकाराद्धन्तेः कर्तर्यपि ॥ हम्मइ । हन्तीत्यर्थः ॥ क्वचिन्न भवति ॥ हन्तव्वं । हन्तूण । हओ ॥२४४॥

ब्भो दुह-लिह-वह-रुधामुच्चातः ॥८।४।२४५॥

दुहादीनामन्त्यस्य कर्मभावे द्विरुक्तो भो वा भवति तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् वहेरकारस्य च उकार ॥ दुब्भइ दुहिज्जइ । लिब्भइ लिहिज्जइ । वुब्भइ वहिज्जइ । रुब्भइ रुन्धिज्जइ । भविष्यति । दुब्भिहिइ दुहिहिइ । इत्यादि ॥२४५॥

दहो ज्झः ॥८।४।२४६॥

दहोन्त्यस्य कर्मभावे द्विरुक्तो झो वा भवति

तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् ॥ डज्झइ । डहिज्जइ । भविष्यति । डज्झिहिइ । डहिहिइ ॥२४६॥

बन्धो न्धः ॥८।४।२४७॥

बन्धेर्धातोरन्त्यस्य न्ध इत्यवयवस्य कर्मभावे ज्झो वा भवति तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् ॥ बज्झइ । बन्धिज्जइ ॥ भविष्यति । बज्झिहिइ । बन्धिहिइ ॥ ॥२४७॥

समनूपाद्रुधेः ॥८।४।२४८॥

समनूपेभ्यः परस्य रुधेरन्त्यस्य कर्मभावे ज्झो वा भवति तत्सनियोगे क्यस्य च लुक् ॥ सरुज्झइ । अणुरुज्झइ । उवरुज्झइ । पक्षे । सरुन्धिज्जइ । अणुरुन्धिज्जइ । उवरुन्धिज्जइ ॥ भविष्यति । सरुज्झिहिइ । सरुन्धिहिइ । इत्यादि ॥२४८॥

गमादीनां द्वित्वम् ॥८।४।२४९॥

गमादीनामन्त्यस्य कर्मभावे द्वित्व वा भवति तत्सनियोगे क्यस्य च लुक् ॥ गम् । गम्मइ । गमिज्जइ ॥ हस् । हस्सइ । हसिज्जइ ॥ भण् । भण्णइ । भणिज्जइ ॥ छुप् । छुप्पइ । छुविज्जइ ॥ रुद-नमोर्वः [४.२२६] इति कृतवकारादेशो रुदिरत्र पठ्यते । रुव् । रुव्वइ । रुविज्जइ ॥ लभ् । लब्भइ । लहिज्जइ । कथ् । कत्थइ । कहिज्जइ । भुज् । भुज्जइ ॥ भुञ्जिज्जइ ॥ भविष्यति । गम्मिहिइ । गमिहिइ । इत्यादि ॥२४९॥

ह-कृ-तृ-ज्रामीरः ॥८।४।२५०॥

एषामन्त्यस्य ईर इत्यादेशो वा भवति तत्सनियोगे च क्यलुक् ॥ हीरइ हरिज्जइ । कीरइ करिज्जइ । तीरइ तरिज्जइ । जीरइ जरिज्जइ ॥२५०॥

अर्जेर्विढप्पः ॥८।४।२५१॥

अन्त्यस्येति निवृत्तम् । अर्जेर्विढप्प इत्यादेशो वा भवति तत्सनियोगे क्यस्य च लुक् ॥ विढप्पइ । पक्षे । विढविज्जइ । अज्जिज्जइ ॥२५१॥

ज्ञो णव्व-णज्जौ ॥८।४।२५२॥

जानातेः कर्मभावे णव्व णज्ज इत्यादेशौ वा भवतः तत्सनियोगे क्यस्य च लुक् ॥ णव्वइ णज्जइ । पक्षे । जाणिज्जइ । मुणिज्जइ ॥ म्न-ज्ञोर्णः [२.४२] इति णादेशे तु । णाइज्जइ ॥ नञ्पूर्वकस्य । अणाइज्जइ ॥२५२॥

व्याहृगेर्वाहिप्पः ॥८।४।२५३॥

व्याहरतेः कर्मभावे वाहिप्प इत्यादेशो वा भवति तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् ॥ वाहिप्पइ । वाहरिज्जइ ॥ २५३ ॥

आरभेराढप्पः ॥८।४।२५४॥

आङ्पूर्वस्य रम्भेः कर्मभावे आढप्प इत्यादेशो वा भवति क्यस्य च लुक् ॥ आढप्पइ । पक्षे आढवीअइ ॥२५४॥

स्निह-सिचोः सिप्पः ॥८।४।२५५॥

अनयोः कर्मभावे सिप्प इत्यादेशो भवति क्यस्य च लुक् ॥ सिप्पइ । स्निह्यते । सिच्यते वा ॥२५५॥

ग्रहेर्घेप्पः ॥८।४।२५६॥

ग्रहेः कर्मभावे घेप्प इत्यादेशो वा भवति क्यस्य च लुक् ॥ घेप्पइ । गिण्हिज्जइ ॥२५६॥

स्पृशेश्छिप्पः ॥८।४।२५७॥

स्पृशतेः कर्मभावे । छिप्पादेशो वा भवति क्यलुक् च ॥ छिप्पइ । छिविज्जइ ॥२५७॥

क्तेनाप्फुण्णादयः ॥८।४।२५८॥

अप्फुण्णादय शब्दा आक्रमिप्रभृतीनां धातूनां स्थाने क्तेन सह वा निपात्यन्ते ॥ अप्फुण्णो । आक्रान्तः ॥ उक्कोस । उत्कृष्टम् । फुडं । स्पष्टम् ॥

वोलीणो । अतिक्रान्तः ॥ वोसट्टो । विकसितः ॥ निसुट्टो । निपातितः ॥ लुग्गो । रुग्णः ॥ ल्हिक्को । नष्टः ॥ पम्हुट्ठो । प्रमृष्टः प्रमुषितो वा ॥ विढत्तं । अर्जितम् ॥ छित्तं । स्पृष्टम् ॥ निमिअं । स्थापितम् ॥ चक्खिअं । आस्वादितम् ॥ लुअं । लूनम् ॥ जढं । त्यक्तम् ॥ झोसिअं । क्षिप्तम् ॥ निच्छूढं । उद्वृत्तम् ॥ पल्हत्थं पलोट्टं च । पर्यस्तम् ॥ हीसमणं । हेषितम् । इत्यादि ॥२५८॥

धातवो ऽ र्थान्तरे ऽ पि ॥८।४।२५९॥

उक्तादर्थादर्थान्तरेपि धातवो वर्तन्ते ॥ बलिः प्राणने पठित खादनेपि वर्तते । वलइ । खादति प्राणनं करोति वा ॥ एवं कलिः सख्याने सज्ञानेपि । कलइ । जानाति सख्यानं करोति वा ॥ रिगिर्गतौ प्रवेशेपि ॥ रिगइ । प्रविशति गच्छति वा ॥ कांक्षतेर्बम्फ आदेशः प्राकृते । वम्फइ । अस्यार्थः । इच्छति खादति वा ॥ फक्कतेस्थक्क आदेश । थक्कइ । नीचां गतिं करोति विलम्बयति वा ॥ विलप्युपालम्भ्योर्झङ्ख आदेशः । झङ्खइ । विलपति उपालभते भाषते वा ॥ एवं पडिवालेइ । प्रतीक्षते रक्षति वा ॥ केचित् कैश्चिदुपसर्गैर्नित्यम् । पहरइ । युध्यते ॥ ॥ सहरइ । सवृणोति ॥ अणुहरइ । सदृशीभवति ॥ नीहरइ । पुरीषोत्सर्गं करोति ॥ विहरइ । क्रीडति ॥ आहरइ । खादति ॥ पडिहरइ । पुनः पूरयति ॥ परिहरइ । त्यजति ॥ उवहरइ । पूजयति ॥ वाहरइ । आह्वयति ॥ पवसइ । देशान्तरं गच्छति ॥ उच्चुपइ । चटति ॥ उल्लुहइ । निःसरति ॥२५९॥

तो दोनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य ॥८।४।२६०॥

शौरसेन्यां भाषायामनादावपदादौ वर्तमानस्य तकारस्य दकारो भवति न चेदसौ वर्णान्तरेण संयुक्तो भवति ॥ तदो पूरिद-पदिञ्ञेण मारुदिणा मन्तिदो ॥ एतस्मात् । एदाहि । एदाओ । अनादाविति किम् ? तधा करेध जधा तस्स राइणो अणुकम्पणीआ भोमि ॥ अयुक्तस्येति किम् ? मत्तो । अय्यउत्तो । असंभाविद-सक्कारं । हला सउन्तले ॥२६०॥

अधः क्वचित् ॥ ८ । ४ । २६१ ॥

वर्णान्तरस्याधोवर्तमानस्य तस्य शौरसेन्यां दो भवति । क्वचिल्लक्ष्यानुसारेण ॥ महन्दो । निच्चिन्दो । अन्देउरं ॥ २६१ ॥

वादेस्तावति ॥ ८ । ४ । २६२ ॥

शौरसेन्यां तावच्छब्दे आदेस्तकारस्य दो वा भवति ॥ दाव । ताव ॥ २६२ ॥

आ आमन्त्र्ये सौ वेनो नः ॥८।४।२६३॥

शौरसेन्यामिनो नकारस्य आमन्त्र्ये सौ परे आकारो वा भवति ॥ भो कञ्चुइआ । सुहिआ । पक्षे । भो तवस्सि । भो मणस्सि ॥ २६३ ॥

मो वा ॥ ८ । ४ । २६४ ॥

शौरसेन्यामामन्त्र्ये सौ परे नकारस्य मो वा भवति ॥ भो रायं । भो विअयवम्मं । सुकम्मं । भयवं कुसुमाउह । भयवं तित्थं पवत्तेह । पक्षे । सयल-लोअ-अन्तेआरि भयव हुदवह ॥ २६४ ॥

भवद्भगवतोः ॥ ८ । ४ । २६५ ॥

आमन्त्र्य इति निवृत्तम् । शौरसेन्यामनयो. सौ परे नस्य मो भवति ॥ किं एत्थभवं हिदएण चिन्तेदि । एदु भवं । समणे भगवं महावीरे ॥ पज्जलिदो भयवं हुदासणो ॥ क्वचिदन्यत्रापि । मघव पागसासणे ॥ सपाइअवं सीसो । कयवं । करेमि काहं च ॥२६५॥

न वा र्यो य्यः ॥ ८ । ४ । २६६ ॥

शौरसेन्यां र्यस्य स्थाने य्यो भवति ॥ अय्यउत्त पय्याकुलीकदम्हि । सुय्यो पक्षे । अज्जो पज्जाउलो । कज्ज-परवसो ॥ २६६ ॥

थो धः ॥ ८ । ४ । २६७ ॥

शौरसेन्यां थस्य धो वा भवति ॥ कधेदि कहेदि । णाधो णाहो । कध कह । राज-पधो राज-पहो ॥ अपदादावित्येव । थाम । थेओ ॥ २६७ ॥

इह-हचोर्हस्य ॥ ८ । ४ । २६८ ॥

इहशब्दसबन्धिनो मध्यमस्येत्था-हचौ [३.१४३] इति विहितस्य हचश्च हकारस्य शौरसेन्यां धो वा भवति ॥ इध । होध । परित्तायध ॥ पक्षे । इह । होह । परित्तायह ॥ २६८ ॥

भुवो भः ॥ ८ । ४ । २६९ ॥

भवतेर्हकारस्य शौरसेन्यां भो वा भवति ॥ भोदि होदि । भुवदि हुवदि । भवदि हवदि ॥२६९॥

पूर्वस्य पुरवः ॥ ८ । ४ । २७० ॥

शौरसेन्यां पूर्वशब्दस्य पुरव इत्यादेशो वा भवति ॥ अपुरवं नाडय । अपुरवागदं । पक्षे अपुव्व पदं । अपुव्वागदं ॥ २७० ॥

क्त्व इय-दूणौ ॥ ८ । ४ । २७१ ॥

शौरसेन्यां क्त्वाप्रत्ययस्य इय दूण इत्यादेशौ वा भवतः ॥ भविय भोदूण । हविय होदूण । पढिय पढिदूण । रमिय रन्दूण । पक्षे भोत्ता । होत्ता । पढित्ता । रन्ता ॥ २७१ ॥

कृ-गमो डडुअः ॥८।४।२७२॥

आभ्यां परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य डित् अडुअ इत्यादेशो वा भवति ॥ कडुअ । गडुअ । पक्षे । करिय । करिदूण । गच्छिय । गच्छिदूण ॥२७२॥

दिरिचेचोः ॥८।४।२७३॥

त्यादीनामाद्यत्रयस्याद्यस्येचेचौ [३.१३९] इति विहितयोरिचेचोः स्थाने दिर्भवति ॥ वेति निवृत्तम् । नेदि । देदि । भोदि । होदि ॥२७३॥

अतो देश्च ॥८।४।२७४॥

अकारात्परयोरिचेचोः स्थाने देश्चकाराद् दिश्च भवति ॥ अच्छंदे । अच्छदि ॥ गच्छदे । गच्छदि । रमदे । रमदि । किज्जदे । किज्जदि । अत इति किम्? वसुआदि । नेदि । भोदि ॥२७४॥

भविष्यति स्सिः ॥८।४।२७५॥

शौरसेन्यां भविष्यदर्थे विहिते प्रत्यये परे स्सिर्भवति । हिस्साहामपवादः ॥ भविस्सिदि । करिस्सिदि । गच्छिस्सिदि ॥२७५॥

अतो ङसेर्डादो-डादू ॥८।४।२७६॥

अतः परस्य ङसेः शौरसेन्यां आदो आदु इत्यादेशौ डितौ भवतः ॥ दूरादो य्येव । दूरादु ॥२७६॥

इदानीमो दाणिं ॥८।४।२७७॥

शौरसेन्यामिदानीमः स्थाने दाणिं इत्यादेशो भवति ॥ अनन्तरकरणीयं दाणिं आणवेदु अय्यो ॥ व्यत्ययात्प्राकृतेपि । अन्नं दाणिं वोहि ॥२७७॥

तस्मात्ताः ॥८।४।२७८॥

शौरसेन्यां तस्माच्छब्दस्य ता इत्यादेशो भवति ॥ ता जाव पविसामि । ता अलं एदिणा माणेण ॥२७८॥

मोन्त्याण्णो वेदेतोः ॥८।४।२७९॥

शौरसेन्यामन्त्यान्मकारात्पर इदेतोः परयोर्णकारागमो वा भवति ॥ इकारे । जुत्तं णिमं जुत्तमिणं ।

सरिसं णिमं सरिसमिणं । एकारे । कि णेदं किमेदं एवं णेदं एवमेदं ॥२७९॥

एवार्थे य्येव ॥८।४।२८०॥

एवार्थे य्येव इति निपातः शौरसेन्यां प्रयोक्तव्यः ॥ मम य्येव बम्भणस्स । सो य्येव सोए ॥२८०॥

हञ्जे चेटयाह्वाने ॥८।४।२८१॥

शौरसेन्यां चेटयाह्वाने हञ्जे इति निपातः प्रयोक्तव्यः ॥ हञ्जे चदुरिके ॥२८१॥

हीमाणहे विस्मय-निर्वेदे ॥८।४।२८२॥

शौरसेन्यां हीमाणहे इत्ययं निपातो विस्मये निर्वेदे च प्रयोक्तव्यः । विस्मये ॥ हीमाणहे जीवन्तवच्छा मे जणणी ॥ निर्वेदे । हीमाणहे पलिस्सन्ता हगे एदेण निय-विधिणो दुव्ववसिदेण ॥२८२॥

णं नन्वर्थे ॥८।४।२८३॥

शौरसेन्यां नन्वर्थे णमिति निपातः प्रयोक्तव्यः ॥ णं अफलोदया । ण अय्यमिस्सेहि पुढमं य्येव आणत्तं । णं भवं मे अग्गदो चलदि । आर्षे वाक्यालङ्कारेपि दृश्यते । नमोत्थु णं । जया णं । तया णं ॥२८३॥

अम्महे हर्षे ॥८।४।२८४॥

शौरसेन्याम् अम्महे इति निपातो हर्षे प्रयोक्तव्यः ॥ अम्महे एआए सुम्मिलाए सुपलिगढिदो भवं ॥२८४॥

हीही विदूषकस्य ॥ ८ । ४ । २८५ ॥

शौरसेन्यां हीही इति निपातो विदूषकाणां हर्षे द्योत्ये प्रयोक्तव्यः ॥ हीही भो सपन्ना मणोरधा पिय-वयस्सस्स ॥ २८५ ॥

शेषं प्राकृतवत् ॥ ८ । ४ । २८६ ॥

शौरसेन्यामिह प्रकरणे यत्कार्यमुक्तं ततोन्यच्छौरसेन्यां प्राकृतवदेव भवति ॥ दीर्घ-ह्रस्वौ मिथो वृत्तौ [१.४] इत्यारभ्य तो दोनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य [४.२६०] एतस्मात्सूत्रात्प्राग् यानि सूत्राणि एषु यान्युदाहरणानि तेषु मध्ये अमूनि तदवस्थान्येव शौरसेन्यां भवन्ति अमूनि पुनरेवंविधानि भवन्तीति विभागः प्रतिसूत्रं स्वयमभ्यूह्य दर्शनीयः ॥ यथा । अन्दावेदी । जुवदि-जणो । मणसिला । इत्यादि ॥ २८६ ॥

अत एत्सौ पुंसि मागध्याम् ॥८।४।२८७॥

मागध्यां भाषायां सौ परे अकारस्य एकारो भवति पुंसि पुल्लिङ्गे ॥ एष मेषः । एशे मेशे ॥ एशे पुलिशे ॥ करोमि भदन्त । करेमि भन्ते ॥ अत इति किम् ? णिही । कली । गिली ॥ पुंसीति किम् ? जलं ॥ यदपि "**पोराणमद्ध-मागह-भासा-निययं हवइ सुत्तं**" इत्यादिनार्षस्य अर्धमागधभाषानियतत्वमाम्नायि वृद्धैस्तदपि प्रायोस्यैव विधानान्न वक्ष्यमाणलक्षणस्य ॥ कयरे आगच्छइ ॥ से तारिसे दुक्खसहे जिइन्दिए । इत्यादि ॥ २८७ ॥

र-सोर्ल-शौ ॥ ८ । ४ । २८८ ॥

मागध्यां रेफस्य दन्त्यसकारस्य च स्थाने यथासंख्यं लकारस्तालव्यशकारश्च भवति ॥ र ॥ नले । कले ॥ स । हंशे । शुदं । शोभणं ॥ उभयोः शालशे । पुलिशे ॥ २८८ ॥

लहश- वश-नमिल-शुल-शिल-विअलिद-मन्दाललायिदंहि-युगे । वील यिणे पक्खालदु मम शयलमवय्य-यम्बालं ॥ १ ॥

स-षोः संयोगे सो ऽ ग्रीष्मे ॥८।४।२८९॥

मागध्यां सकारषकारयोः संयोगे वर्तमानयोः सो भवति ग्रीष्मशब्दे तु न भवति । ऊर्ध्वलोपाद्यप-

वादः ॥ स । पक्खलदि हस्ती । बुहस्पदी । मस्कली । विस्मये ॥ ष । शुस्क-दालुं । कस्टं । विस्नुं । शस्प-कवले । उस्मा । निस्फलं । धनुस्खण्डं ॥ ॥ अग्रीष्म इति किम् ? गिम्ह-वाशले ॥ २८९ ॥

ट्ट-ष्ठयोस्टः ॥ ८ । ४ । २९० ॥

द्विरुक्तस्य टस्य षकाराक्रान्तस्य च ठकारस्य मागध्यां सकाराक्रान्तः टकारो भवति ॥ ट्ट । पस्टे । भस्टालिका । भस्टिणी ॥ ष्ठ । शुस्टु कदं । कोस्टागालं ॥ २९० ॥

स्थ-र्थयोस्तः ॥८।४।२९१॥

स्थ-र्थ इत्येतयो. स्थाने मागध्या सकाराक्रान्तः तो भवति ॥ स्थ । उवस्तिदे । शुस्तिदे ॥ र्थ । अस्त-वदी । शस्तवाहे ॥ २९१ ॥

ज-द्य-यां यः ॥ ८ । ४ । २९२ ॥

मागध्या जद्ययां स्थाने यो भवति ॥ ज । याणदि । यणवदे । अय्युणे । दुय्यणे । गय्यदि । गुण-वय्यिदे ॥ द्य । मय्यं । अय्य किल विय्याहले आगदे ॥ य । यादि । यधाशलूवं । याण-वत्तं । यदि ॥ यस्य यत्वविधानम् आदेर्यो जः [१.२४५] इति बाधनार्थम् ॥ २९२ ॥

न्य-ण्य-ज्ञ-ञ्जां ञ्ञः ॥ ८ । ४ ।२९३ ॥

मागध्यां न्य ण्य ज्ञ ञ्ज इत्येतेषां द्विरुक्तो ञो भवति ॥ न्य । अहिमञ्ञु-कुमाले अञ्ञ-दिशं । शामञ्ञ-गुणे । कञ्ञका-वलणं ॥ ण्य । पुञ्ञवन्ते । अवम्हञ्ञं । पुञ्ञाह । पुञ्ञं । ज्ञ । पञ्ञाविशाले शव्वञ्ञे । अवञ्ञा ॥ ञ्ज । अञ्ञली । धणञ्ञए । पञ्ञले ॥ २९३ ॥

व्रजो जः ॥८।४।२९४॥

मागध्यां व्रजेर्जकारस्य ञ्जो भवति । यापवाद ॥ वञ्जदि ॥२९४॥

छस्य श्चोनादौ ॥८।४।२९५॥

मागध्यामनादौ वर्तमास्य छस्य तालव्यशकाराक्रान्तश्चो भवति ॥ गश्च गश्च । उश्चलदि । पिश्चिले । पुश्चदि ॥ लाक्षणिकस्यापि । आपन्नवत्सलः । आवन्न वश्चले ॥ तिर्यक् प्रेक्षते । तिरिच्छि पेच्छइ । तिरिश्चि पेस्कदि ॥ अनादाविति किम् ? छाले ॥२९५॥

क्षस्य ᳵ कः ॥८।४।२९६॥

मागध्यामनादौ वर्तमानस्य क्षस्य ᳵको जिह्वामूलीयो भवति ॥ यᳵके । लᳵकशे ॥ अनादावित्येव । खय-यलहला । क्षयजलधरा इत्यर्थः ॥२९६॥

स्कः प्रेक्षाचक्षोः ॥८।४।२९७॥

मागध्यां प्रेक्षेराचक्षेश्च क्षस्य सकाराक्रान्तः को भवती ॥ जिह्वामूलीयापवादः ॥ पेस्कदि । आचस्कदि ॥२९८॥

तिष्ठश्चिष्ठः ॥८।४।२९८॥

मागध्या स्थाधातोर्यस्तिष्ठ इत्यादेशस्तस्य चिष्ठ इत्यादेशो भवति ॥ चिष्ठदि ॥२९८॥

अवर्णाद्वा ङसो डाहः ॥८।४।२९९॥

मागध्यामवर्णात्परस्य ङसो डित् आह इत्यादेशो वा भवति ॥ हगे न एलिशाह कम्माह काली । भगदत्त शोणिदाह कुम्भे । पक्षे । भीमशेणस्स पश्चादो हिण्डीअदि । हिडिम्बाए घडुक्कय शोके ण उवशमदि ॥२९९॥

आमो डाहँ वा ॥८।४।३००॥

मागध्यामवर्णात्परस्य आमोनुनासिकान्तो डित् आहादेशो वा भवति ॥ शयणाहँ सुह । पक्षे । नलिन्दाणं ॥ व्यत्ययात्प्राकृतेपि । ताहँ । तुम्हाहँ । अम्हाहँ । सरिआहँ । कम्माहँ ॥३००॥

अहं वयमोर्हगे ॥८।४। ३०१॥

मागध्यामहंवयमोः स्थाने हगे इत्यादेशो भवति ॥ हगे शक्कावदलतिस्त णिवाशी धीवले । हगे शंपत्ता ॥३०१॥

शेषं शौरसेनीवत् ॥८।४।३०२॥

मागध्यां यदुक्तं ततोन्यच्छौरसेनीवद् द्रष्टव्यम् ॥ तत्र तो दोनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य [४.२६०) ॥ पविशदु आवुत्ते शामि-पशादाय ॥ अधः क्वचित् (४.२६१) ॥ अले कि एशे महन्दे कलयले ॥ वादेस्तावति (४.२६२)॥ मालेध वा धलेध वा । अयं दाव शे आगमे ॥ आ आमन्त्र्ये सौ वेनो नः (४.२६३)॥ भो कञ्चुइआ ॥ मो वा (४.२६४) ॥ भो रायं ॥ भवद्भगवतोः (४.२६५) ॥ एदु भवं शमणे भयव महावीले । भयवं कदन्ते ये अप्पणो पᳵकं उज्झिय पलस्स पᳵकंपमाणीकलेशि ॥ न वा र्यो य्यः (४. २६६) ॥ अय्य एशे खु कुमाले मलयकेदू ॥ थो धः (४.२६७) ॥ अले कुम्भिला कधेहि ॥ इह-हचोर्हस्य (४.२६८) ॥ ओशलध अय्या ओशलध ॥ भुवो भः (४.२६९) ॥ भोदि ॥ पूर्वस्य पुरवः (४.२७०) ॥ अपुरवे ॥ क्त्व इयदूणौ (४.२७१) ॥ कि खु शोभणे बह्मणे शि त्ति कलिय लञ्ञा पलिग्गहे दिण्णे । कृ-गमो डडुअः (४.२७२) कडुअ । गडुअ ॥ दिरिचेचोः (४.२७३) ॥ अमच्चल-ᳵकशं पिक्खिदुं इदो य्येव आग श्चदि ॥ अतो देश्च [४ २७४] ॥ अले किं एशे महन्दे कलयले शुणीअदे ॥ भविष्यति स्सि [४ २७५] ॥ ता कहि नु गदे लुहिलप्पिए भविस्सिदि ॥ अतो डसेर्डादो-डादू [४.२७६] ॥ अह पि भागुलायणादो मुद्दं पावेमि ॥ इदानीमो दाणि [४.२७७] ॥ शुणध दाणि हगे शक्कावयाल-तिस्त-णिवाशी धीवले ॥ तस्मात्ताः [४.२७८] ॥ ता याव पविशामि ॥ मोन्त्याण्णो वेदेतोः [४.२७९] ॥ युत्तं णिमं । शलिश णिमं ॥ एवार्थे य्येव [४.२८०] ॥ मम य्येव ॥ हञ्जे चेटयाह्वाने [४.२८१] ॥ हञ्जे चदुलिके ॥ हीमाणहे विस्मय-निर्वेदे [४. २८२] ॥ विस्मये । यथा उत्तराधवे । राक्षसः । हीमाणहे जीवन्त-वश्चा मे जणणी ॥ निर्वेदे ॥ यथा विक्रान्तभीमे । राक्षसः । हीमाणहे पलिस्सन्ता हगे एदेण निय-विधिणो दुव्वविशिदेण ॥ णं नन्वर्थे [४ २८३] ॥ णं अवशलोपशप्पणीया लायाणो ॥ अम्महे हर्षे [४.२८४] ॥ अम्महे एआए शुम्मिलाए शुपलिगढिदे भावं ॥ हीही विदूषकस्य [४.२८५] ॥ हीही सपन्ना मे मणोलधा पियवयस्सस्स ॥ शेषं प्राकृतवत् [४.२८६] ॥ मागध्यामपि दीर्घ-ह्रस्वौ मिथो वृत्तौ [१.४] इत्यारभ्य तो दोनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य [४.२६०] इत्यस्मात्प्राग् यानि सूत्राणि तेषु यान्युदाहरणानि सन्ति तेषु मध्ये अमूनि तदवस्थान्येव मागध्याममूनि पुनरेवंविधानि भवन्तीति विभागः स्वयमभ्यूह्य दर्शनीयः ॥३०२॥

ज्ञो ञ्ञः पैशाच्याम् ॥८।४।३०३॥

पैशाच्यां भाषायां ज्ञस्य स्थाने ञ्ञो भवति ॥ पञ्ञा । सञ्ञा । सव्वञ्ञो । ञान । विञ्ञान ॥३०३॥

राज्ञो वा चिञ् ॥८।४।३०४॥

पैशाच्यां राज्ञ इति शब्दे यो ज्ञकारस्तस्य चिञ् आदेशो वा भवति ॥ राचिञा लपितं । रञ्ञा लपितं । राचिञो धन । रञ्ञो धन । ज्ञ इत्येव । राजा ॥३०४॥

न्य ण्योर्ञ्ञः ॥८।४।३०५॥

पैशाच्यां न्यण्योः स्थाने ञ्ञो भवति ॥ कञ्ञका अभिमञ्ञू । पुञ्ञ कम्मो । पुञ्ञाहं ॥३०५॥

णो नः ॥८।४।३०६॥

पैशाच्या णकारस्य नो भवति ॥ गुन गन-युत्तो । गुनेन ॥३०६॥

तदोस्तः ॥८।४।३०७॥

पैशाच्या तकारदकारयोस्तो भवति ॥ तस्य । भगवती । पव्वती । सतं ॥ दस्य । मतन-परवसो । सतन । तामोतरो । पतेसो । वतनकं । होतु । रमतु ॥ तकारस्यापि तकारविधानमादेशान्तरबाधनार्थम् । तेन पताका वेतिसो इत्याद्यपि सिद्धं भवति ॥३०७॥

लो ळः ॥८।४।३०८॥

पैशाच्या लकारस्य ळकारो भवति ॥ सीळं । कुळं । जळं । सलिळं । कमळं ॥३०८॥

श-षोः सः ॥८।४।३०९॥

पैशाच्यां शषोः सो भवति ॥ श । सोभति । सोभनं । ससी । सक्को । सङ्खो ॥ ष । विसमो । किसानो ॥ न कगचजादिषट्शम्यन्तसूत्रोक्तम्(४.३२४) इत्यस्य बाधकस्य बाधनार्थोयं योगः ॥३०९॥

हृदये यस्य पः ॥८।४।३१०॥

पैशाच्यां हृदयशब्दे यस्य पो भवति ॥ हितपकं । किं पि किं पि हितपके अत्थं चिन्तयमानी ॥३१०॥

टोस्तुर्वा ॥८।४।३११॥

पैशाच्यां टोः स्थाने तुर्वा भवति ॥ कुतुम्बकं । कुटुम्बकं ॥३११॥

क्त्वस्तूनः ॥८।४।३१२॥

पैशाच्यां क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने तून इत्यादेशो भवति ॥ गन्तून । रन्तून । हसितून । पठितून । कधितून ॥३१२॥

द्धून-त्थूनौ ष्ट्वः ॥८।४।३१३॥

पैशाच्या ष्ट्वा इत्यस्य स्थाने द्धून त्थून इत्यादेशौ भवतः । पूर्वस्यापवादः ॥ नद्धून । नत्थून । तद्धून । तत्थून ॥३१३॥

र्य-स्न-ष्टां रिय-सिन-सटाः क्वचित् ॥८।४।३१४॥

पैशाच्यां र्यस्नष्टां स्थने यथासङ्ख्यं रिय सिन सट इत्यादेशाः क्वचिद् भवन्ति ॥ भार्या । भारिया ॥ स्नातम् । सिनातं ॥ कष्टम् । कसटं ॥ क्वचिदिति किम् ? सुज्जो । सुनुसा । तिट्ठो ॥३१४॥

क्यस्येय्यः ॥८।४।३१५॥

पैशाच्यां क्यप्रत्ययस्य इय्य इत्यादेशो भवति ॥ गिय्यते । दिय्यते । रमिय्यते । पठिय्यते ॥३१५॥

कृगो डीरः ॥८।४।३१६॥

पैशाच्यां कृगः परस्य क्यस्य स्थाने डीर इत्यादेशो भवति । पुधुमतसने सव्वस्स य्येव समानं कीरते ॥३१६॥

यादृशादेर्दुस्तिः ॥८।४।३१७॥

पैशाच्यां यादृश इत्येवमादीनां दृ इत्यस्य स्थाने तिः इत्यादेशो भवति ॥ यातिसो । तातिसो । केतिसो । एतिसो । भवातिसो । अञ्ञातिसो । युम्हातिसो । अम्हातिसो ॥३१७॥

इचेचः ॥८।४।३१८॥

पैशाच्यामिचेचो स्थाने तिरादेशो भवति ॥ वसुआति । भोति । नेति । तेति ॥३१८॥

आत्तेश्च ॥८।४।३१९॥

पैशाच्यामकारात्परयोः इचेचोः स्थाने तेश्चकारात् तिश्चादेशो भवति ॥ लपते । लपति । अच्छते । अच्छति । गच्छते । गच्छति । रमते । रमति ॥ आदिति किम् ? होति । नेति ॥३१९॥

भविष्यत्येय्य एव ॥८।४।३२०॥

पैशाच्यामिचेचोः स्थाने भविष्यति एय्य एव

भवति न तु स्सि ॥ त तद्धून चिन्तितं रञ्ञा का एसा हुवेय्य ॥३२०॥

अतो ङसेर्डातो डातू ॥८।४।३२१॥

पैशाच्यामकारात्परस्य ङसेर्डितौ आतो आतु इत्यादेशौ भवतः । ताव च तीए तूरातो य्येव तिट्ठो । तूरातु । तुमातो । तुमातु । ममातो ममातु ॥३२१॥

तदिदमोष्टा नेन स्त्रियां तु नाए ॥८।४।३२२॥

पैशाच्यां तदिदमोः स्थाने टाप्रत्ययेन सह नेन इत्यादेशो भवति । स्त्रीलिङ्गे तु नाए इत्यादेशो भवति ॥ तत्थ च नेन कत सिनानेन ॥ स्त्रियाम् । पूजितो च नाए पातग्ग-कुसुम-प्पतानेन ॥ टेति किम् ? एव चिन्तयन्तो गतो सो ताए समीपं ॥३२२।

शेषं शौरसेनीवत् ॥८।४।३२३॥

पैशाच्या यदुक्त ततोन्यच्छेषं पैशाच्यां शौरसेनीवद् भवति ॥ अध ससरीरो भगवं मकर-धजो । एत्थ परिब्भमन्तो हुवेय्य । एवंविधाए भगवतीए कधं तापस-वेस-गहनं कतं ॥ एतिस अतिट्ठ-पुरवं महाधनं तद्धून । भगवं यति म वरं पयच्छसि राज च दाव लोक । ताव च तीए तूरातो य्येव तिट्ठो सो आगच्छमानो राजा ॥३२३॥

न क-ग-च-जादि-षट्-शम्यन्त-सूत्रोक्तम् ॥८।४।३२४॥

पैशाच्या क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो लुक् [१.१७७] इत्यारभ्य षट्-शमी-शाव-सुधा-सप्तपर्णे-ष्वादेश्छ [१.२६५] इति यावद्यानि सूत्राणि तैर्यदुक्तं कार्यं तन्न भवति ॥ मकरकेतू । सगर-पुत्त-वचन । विजयसेनेन लपितं । मतनं । पापं । आयुधं । तेवरो ॥ एवमन्यसूत्राणामप्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि ॥३२४॥

चूलिका-पैशाचिके तृतीय-तुर्ययोराद्य-द्वितीयौ ॥८।४।३२५॥

चूलिकापैशाचिके वर्गाणां तृतीयतुर्ययोः स्थाने यथासंख्यमाद्यद्वितीयौ भवतः ॥ नगरम् । नकर ॥ मार्गण । मक्कनो ॥ गिरि-तटम् । किरि-तटं ॥ मेघः । मेखो ॥ व्याघ्रः । वक्खो ॥ घर्म । खम्मो ॥ राजा । राचा ॥ जर्जरम् । चच्चरं ॥ जीमूतः । चीमूतो ॥ निर्झरः । निच्छरो ॥ झर्झरः । छच्छरो ॥ तडागम् । तटाक ॥ मण्डलम् । मण्टल ॥ डमरुकः । टमरुको ॥ गाढम् । काठं ॥ षण्ढः । सण्ठो ॥ ढक्का । ठक्का ॥ मदन । मतनो ॥ कन्दर्पः । कन्तप्पो ॥ दामोदरः ॥ तामोतरो ॥ मधुरम् । मथुरं ॥ बान्धवः । पन्थवो ॥ धूली । थूली । बालकः । पालको ॥ रभसः । रफसो ॥ रम्भा । रम्फा ॥ भगवती । फकवती ॥ नियोजितम् । नियोचितं ॥ क्वचिल्लाक्षणिकस्यापि । पडिमा इत्यस्य स्थाने पटिमा । दाढा इत्यस्य स्थाने ताठा ॥३२५॥

रस्य लो वा ॥८।४।३२६॥

चूलिकापैशाचिके रस्य स्थाने लो वा भवति ॥

पनमथ पनय-पकुप्पित-गोली-चलनग्ग-लग्ग-पति-बिम्बं ।
तससु नख-तप्पनेसुं एकातस-तनु-थलं लुद्दं ॥१॥
नच्चन्तस्स य लीला-पातुक्खेवेन कम्पिता वसुथा ।
उच्छलन्ति समुद्दा सइला निपतन्ति तं हलं नमथ ॥२॥

नादि-युज्योरन्येषाम् ॥८।४।३२७॥

चूलिकापैशाचिकेपि अन्येषामाचार्याणा मतेन तृतीयतुर्ययोरादौ वर्तमानयोर्युजिधातौ च आद्यद्वितीयौ न भवतः ॥ गति । गती ॥ घर्म । घम्मो ॥ जीमूतः । जीमूतो ॥ झर्झरः । झच्छरो ॥ डमरुकः । डमरुको ॥ ढक्का । ढक्का ॥ दामोदरः । दामोतरो ॥ बालकः ।

वालको ॥ भगवती । भकवती ॥ नियोजितम् । नियोजित ॥३२७॥

शेषं प्राग्वत् ॥८।४।३२८॥

चूलिकापैशाचिके तृतीयतुर्ययोरित्यादि यदुक्तं ततोन्यच्छेष प्राक्तनपैशाचिकवद् भवति ॥ नकर । मक्कनो । अनयोर्नो णत्वं न भवति । णस्य च नत्वं स्यात् ॥ एवमन्यदपि ॥३२८॥

स्वराणां स्वराः प्रायोपभ्रंशे ॥८।४।३२९॥

अपभ्रंशे स्वराणां स्थाने प्रायः स्वरा भवन्ति ॥ कच्चु । काच्च । वेण । वीण ॥ वाह । बाहा । बाहु ॥ पट्ठि । पिट्ठि । पुट्ठि ॥ तणु । तिणु । तृणु ॥ सुकिदु। सुकिउ । सुकृदु ॥ किन्नओ । किलिन्नओ ॥ लिह । लीह । लेह ॥ गउरि । गोरि । प्रायोग्रहणाद्यस्यापभ्रंशे विशेषो वक्ष्यते तस्यापि क्वचित्प्राकृतवत् शौरसेनीवच्च कार्यं भवति ॥३२ ॥

स्यादौ दीर्घ-ह्रस्वौ ॥८।४।३३०॥

अपभ्रंशे नाम्नोन्त्यस्वरस्य दीर्घह्रस्वौ स्यादौ प्रायो भवतः ॥ सौ ॥

ढोल्ला सामला धण चम्पा-वण्णी ।
णाइ सुवण्ण-रेह कस-वट्टइ दिण्णी ॥१॥

आमन्त्ये ॥

ढोल्ला मइँ तुहुँ वारिया मा कुरु दीहा माणु ।
निद्दए गमिही रत्तडी दडवड होइ विहाणु ॥२॥

स्त्रियाम् ॥

बिट्टीए मइ भणिय तुहुँ मा करु वङ्की दिट्ठि ।
पुत्ति सकण्णी भल्लि जिवँ मारइ हिअइ पइट्ठि ॥३॥

जसि ॥

एइ ति घोडा एह थलि एइ वि निसिआ खग्ग ।
एत्थु मुणीसिम जाणिअइ जो न वि वालइ वग्ग ॥४॥

एवं विभक्त्यन्तरेष्वप्युदाहार्यम् ॥३३०॥

स्यमोरस्योत् ॥८।४।३३१॥

अपभ्रंशे अकारस्य स्यमोः परयोः उकारो भवति ॥३३२॥

दहमुहु भुवण-भयकरु तोसिअ-सकरु
णिग्गउ रह-वरि चडिअउ ।
चउमुहु छंमुहु झाइवि एक्कहि लाइवि
णावइ दइवे घडिअउ ॥ १ ॥

सौ पुंस्योद्वा ॥८।४।३३२॥

अपभ्रंशे पुल्लिङ्गे वर्तमानस्य नाम्नोकारस्य सौ परे ओकारो वा भवति ॥३३२॥

अगलिअ-नेह-निवट्टाहं जोअण-लक्खु वि जाउ ।
वरिस-सएण वि जो मिलइ सहि सोक्खहँ सो ठाउ ॥१

पुंसीति किम् ?

अङ्गहिँ अङ्गु न मिलिउ हलि अहरें अहरु न पत्तु ।
पिअ जोअन्तिहे मुह-कमलु एम्वइ सुरउ समत्तु ॥२॥

एट्टि ॥८।४।३३३॥

अपभ्रंशे अकारस्य टायामेकारो भवति ॥३३३॥

जे महु दिण्णा दिअहडा दइएँ पवसन्तेण ।
ताण गणन्तिएँ अङ्गुलिउ जज्जरिआउ नहेण ॥१॥

ङिनेच्च ॥८।४।३३४॥

अपभ्रंशे अकारस्य ङिना सह इकार एकारश्च भवतः ॥

सायरु उप्परि तणु धरइ तलि घल्लइ रयणाइं ।
सामि सुभिच्चु वि परिहरइ समाणेइ खलाइ ॥१॥

तले घल्लइ ॥३३४॥

भिस्येद्वा ॥८।४।३३५॥

अपभ्रंशे अकारस्य भिसि परे एकारो वा भवति ॥३३५॥

गुणहिँ न सपइ कित्ति पर फल लिहिआ भुञ्जन्ति ।
केसरि न लहइ बोड्डिअ वि गय लक्खेहि घेप्पन्ति ॥१॥

ङसेर्हे-हू ॥८।४।३३६॥

अस्येति पञ्चम्यन्त विपरिणम्यते। अपभ्रंशे अकारात्परस्य ङसेर्हे हु इत्यादेशौ भवतः ॥

वच्छहे गृण्हइ फलइँ जणु कडु-पल्लव वज्जेइ ।
तो वि महद्दुमु सुअणु जिवँ ते उच्छङ्गि धरेइ ॥ १ ॥

वच्छहु गृण्हइ ॥३३६॥

भ्यसो हुं ॥ ८ । ४ । ३३७ ॥

अप्रभ्रंशे अकारात्परस्य भ्यस पञ्चमीबहुवचनस्य हु इत्यादेशो भवति ॥

दूरुड्डाणे पडिउ खलु अप्पणु जणु मारेइ ।
जिह गिरि-सिङ्गहुं पडिअ सिल अन्नु वि चूरु करेइ ॥३३७॥

ङसः सु-हो-स्सवः ॥ ८ । ४ । ३३८ ॥

अपभ्रंशे अकारात्परस्य ङसः स्थाने सु हो स्सु इति त्रय आदेशा भवन्ति ॥

जो गुण गोवइ अप्पणा पयडा करइ परस्सु ।
तसु हउँ कलि-जुगि दुल्लहहो बलि किज्जउँ सुअणस्सु ॥ ॥३३८॥

आमो हं ॥ ८ । ४ । ३३९ ॥

अपभ्रंशे अकारात्परस्यामो हमित्यादेशो भवति ॥

तणहँ तइज्जी भङ्गि न वि ते अवड-यडि वसन्ति ।
अह जणु लग्गि वि उत्तरइ अह सह सइं मज्जन्ति ॥ ॥३३९॥

हुं चेदुद्भ्याम् ॥ ८ ।४। ३४० ॥

अपभ्रंशे इकारोकाराभ्या परस्यामो हुं हं चादेशौ भवत. ॥

दइवु घडावइ वणि तरुहुँ सउणिहँ पक्क फलाइं ।
सो वरि सुक्खु पइट्ठ ण वि कण्णहि खल-वयणाइं ॥१॥

प्रायोधिकारात् क्वचित्सुपोपि हुं ।

धवलु विसूरइ सामिअहो गरुआ भरु पिक्खेवि ।
हउँ कि न जुत्तउ दुहुँ दिसिहि खण्डइँ दोण्णि करेवि ॥३४०॥

ङसि-भ्यस्-ङीनां हे -हुं-हयः ॥ ८ । ४ । ३४१ ॥

अपभ्रंशे इदुद्भ्यां परेषां ङसि भ्यस् ङि इत्येतेषां यथासख्यं हे हुं हि इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ॥

ङसेर्हे ॥

गिरिहे सिलायलु तरुहे फलु घेप्पइ नीसावँन्नु ।
घरु मेल्लेप्पिणु माणुसहं तो वि न रुच्चइ रन्नु ॥१॥

भ्यसो हु ।

तरुहुँ वि वक्कलु फलु मुणि वि परिहणु असणु लहन्ति ।
सामिहुँ एत्तिउ अग्गलउं आयरु भिच्चु गृहन्ति ॥२॥

अह विरल-पहाउ जि कलिहि धम्मु ॥ ३४१॥

आट्टो णानुस्वारौ ॥ ८ । ४ । ३४२ ॥

अपभ्रंशे अकारात्परस्य टावचनस्य णानुस्वारावादेशौ भवतः ॥

दइएं पवसन्तेण ॥ ३४२ ॥

एं चेदुतः ॥ ८ । ४ । ३४३ ॥

अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्य टावचनस्य एं चकारात् णानुस्वारौ च भवन्ति ॥ ए ।

अग्गिएँ उण्हउ होइ जगु वाएँ सीअलु तेवँ ।
जो पुणु अग्गि सीअला तसु उण्हत्तणु केवँ ॥१॥

णानुस्वारौ ।

विप्पिअ-आरउ जइ वि पिउ तो वि तं आणहि अज्जु ।
अग्गिण दड्ढा जइ वि घरु तो तें अग्गि कज्जु ॥

एवमुकारादप्युदाहार्याः ॥३४३॥

स्यम्-जस्-शसां लुक् ॥८ ।४। ३४४ ॥

अपभ्रंशे सि अम् जस् शस् इत्येतेषां लोपो

भवति ॥ एइ ति घोडा एह थलि । [३३०.४] इत्यादि । अत्र स्यम्जसां लोपः ॥

जिवँ जिवँ वंकिम लोअणहं णिरु सामलि सिक्खेइ ।
तिवँ तिवँ वम्महु निअय-सर खर-पत्थरि तिक्खेइ ।१।

अत्र स्यम्शसां लोप. ॥ ३४४ ॥

षष्ठ्याः ॥ ८ । ४ । ३४५ ॥

अपभ्रंशे षष्ठ्या विभक्त्या. प्रायो लुग् भवति

सगर सएँहिँ जु वण्णिअइ देक्खु अम्हारा कन्तु ।
अइमत्तहं चत्तङ्कुसह गय कुम्भइं दारन्तु ॥ १ ॥

पृथग्योगो लक्ष्यानुसारार्थः ॥ ३४५ ॥

आमन्त्र्ये जसो होः ॥८ ।४ । ३४६ ॥

अपभ्रंशे आमन्त्र्येर्थे वर्तमानान्नाम्नः परस्य जसो हो इत्यादेशो भवति । लोपापवादः—

तरुणहो तरुणिहो मुणिउ मइँ करहु म अप्पहोँ घाउ ॥ ३४६ ॥

भिस्सुपोहिँ ॥ ८ । ४ । ३४७ ॥

अपभ्रंशे भिस्सुपो· स्थाने हिँ इत्यादेशो भवति ॥ गुणहिँ न सपइ कित्ति पर [३३५.१] ॥

सुप् ॥ भाईरहि जिवँ भारइ मग्गेहिँ तिहिँ वि पयट्टइ ॥ ३४७ ॥

स्त्रियां जस्शसोरुदोत् ॥ ८ ।४ ।३४८॥

अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य जसः शसश्च प्रत्येकमुदोतावादेशौ भवत. । लोपापवादौ जस. । अगुलिउ जज्जरियाउ नहेण ॥[३३३.१] शसः । सुन्दर-सव्वङ्गाउ विलासिणीओ पेच्छन्ताण ॥

वचनभेदान्न यथासख्यम् ॥३४८ ॥

ट ए ॥ ८ । ४ । ३४९ ॥

अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्याष्टायाः स्थाने ए इत्यादेशो भवति ॥

निअ-मुह-करहिँ वि मुद्ध कर अन्धारइ पडिपेक्खइ ।
ससि-मण्डल-चन्दिमएँ पुणु काइं न दूरे देक्खइ ॥१॥
जहि मरगय-कन्तिएँ सवलिअं ॥ ३४९ ॥

ङस्-ङस्योर्हे ॥ ८ । ४ । ३५० ॥

अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्न. परयोर्ङस् ङसि इत्येतयोर्हे इत्यादेशो भवति ॥ ङसः ।

तुच्छ-मज्झहे तुच्छ-जम्पिरहे ।
तुच्छच्छ-रोमावलिहे तुच्छ-राय तुच्छयर-हासहे ।
पिय-वयणु अलहन्तिअहे तुच्छकाय-वम्मह-निवासहे ।
अन्नु जु तुच्छउँ तहे धणहे तं अक्खणह न जाइ ।
कटरि थणंतरु मुद्धडहे जे मणु विच्चि ण माइ ॥१॥

ङसेः ।

फोडेन्ति जे हियडउँ अप्पणउँ ताहँ पराई कवण घण ।
रक्खेज्जहु लोअहो अप्पणा बालहे जाया विसम थण ॥ ॥३५०॥

भ्यसामोर्हुः ॥ ८ । ४ । ३५१ ॥

अपभ्रंशे स्त्रिया वर्तमानान्नाम्नः परस्य भ्यस आमश्च हु इत्यादेशो भवति ॥

भल्ला हुआ जु मारिआ बहिणि महारा कन्तु ।
लज्जेज्जन्तु वयंसिअहु जइ भग्गा घरु एन्तु ॥१॥

वयस्याभ्यो वयस्यानां वेत्यर्थः ॥ ३५१ ॥

ङेर्हि ॥८।४।३५२॥

अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य ङे· सप्तम्येकवचनस्य हि इत्यादेशो भवति ॥

वायसु उड्डावन्तिअए पिउ दिट्ठउ सहसत्ति ।
अद्धा वलया महिहि गय अद्धा फुट्ट तडत्ति ॥३५२॥

क्लीबे जस्शसोरिं ॥८।४।३५३॥

अपभ्रंशे क्लीवे वर्तमानान्नाम्नः परयोर्जस् शसोः इं इत्यादेशो भवति ॥

कमलइँ मेल्लवि अलि-उलइं करि-गण्डाइँ महन्ति ।
असुलहमेच्छण जाहँ भलि ते ण वि दूर गणन्ति ॥३५३॥

कान्तस्यात उं स्यमोः ॥८।४।३५४॥

अपभ्रंशे क्लीवे वर्तमानस्य ककारान्तस्य नाम्नो योकारस्तस्य स्यमोः परयोः उं इत्यादेशो भवति ॥
अन्नु जु तुच्छउँ तहेँ धणहे (३५०.१) ॥
भग्गउँ देक्खिवि निअय-बलु बलु पसरिअउँ परस्सु ।
उम्मिल्लइ ससि रहे जिवँ करि करवालु पियस्सु ॥३५४॥

सर्वादेर्ङसेर्हां ॥८।४।३५५॥

अपभ्रंशे सर्वादेरकारान्तात्परस्य ङसेर्हां इत्यादेशो भवति ॥ जहां होन्तउ आगदो । तहां होन्तउ आगदो । कहां होन्तउ आगदो ॥३५५॥

किमो डिहे वा ॥८।४।३५६॥

अपभ्रंशे किमोकारान्तात्परस्य ङसेर्डिहे इत्यादेशो वा भवति ॥

जइ तहे तुट्टउ नेहडा मइँ सहुँ न वि तिल–तार ।
तं किहे वङ्केहि लोअणेहि जोइज्जउँ सय–वार ॥३५६॥

ङेर्हिं ॥८।४।३५७॥

अपभ्रंशे सर्वादेरकारान्तात्परस्य ङेः सप्तम्येकवचनस्य हिं इत्यादेशो भवति ॥

जहिँ कप्पिज्जइ सरिण सरु छिज्जइ खग्गिण खग्गु ।
तहिँ तेहइ भड-घड-निवहि कन्तु पयासइ मग्गु ॥१॥
एक्कहि अक्खिहि सावणु अन्नहि भद्दवउ
माहउ महिअल-सत्थरि गण्ड-त्थले सरउ ।
अङ्गिहिं गिम्ह सुहच्छी-तिल वणि मग्गसिरु
तहे मुद्धहे मुह पङ्कइ आवासिउ सिसिरु ॥२॥
हिअडा फुट्टि तड त्ति करि कालक्खेवे काइं ।
देक्खउँ हय-विहि कहिँ ठवइ पइँ विणु दुक्ख-सयाइं
॥३५७॥

यत्तत्किंभ्यो ङसो डासुर्न वा ॥८।४।३५८॥

अपभ्रंशे यत्तत्किम् इत्येतेभ्योकारान्तेभ्यः परस्य ङसो डासु इत्यादेशो वा भवति ॥

कन्तु महारउ हलि सहिए निच्छइँ रूसइ जासु ।
अत्थिहिं सत्थिहि हत्थिहिँ वि ठाउ वि फेडइ तासु ॥
जीविउ कासु न वल्लहउँ धणु पुणु कासु न इट्ठु ।
दोण्णि वि अवसर-निवडिअइं तिण-सम गणइ विसिट्ठु
॥३५८॥

स्त्रियां डहे ॥८।४।३५९॥

अपभ्रशे स्त्रीलिङ्गे वर्तमानेभ्यो यत्तत्किभ्यः परस्य ङसो डहे इत्यादेशो वा भवति ॥ जहे केरउ । तहे केरउ । कहे केरउ ॥३५९॥

यत्तदः स्यमोर्ध्रुं त्रं ॥८।४।३६०॥

अपभ्रशे यत्तदोः स्थाने स्यमोः परयोर्यथासंख्यं ध्रुं त्रं इत्यादेशौ वा भवतः ॥

प्रङ्गणि चिट्ठदि नाहु ध्रुं त्रं रणि करदि न भ्रन्ति ॥१॥

पक्षे । तं बोल्लिअइ जु निव्वहइ ॥३६०॥

इदम इमुः क्लीबे ॥८।४।३६१॥

अपभ्रंशे नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्येदमः स्यमोः परयोः इमु इत्यादेशो भवति ॥ इमु कुलु तुह तणउं । इमु कुलु देक्खु ॥३६१॥

एतदः स्त्री-पुं क्लीबे एह एहो एहु ॥८।४।३६२॥

अपभ्रशे स्त्रियां पुंसि नपुंसके वर्तमानस्यैतदः स्थाने स्यमोः परयोर्यथासख्यम् एह एहो एहु इत्यादेशा भवन्ति ॥

एह कुमारी एहो नरु एहु मणोरह-ठाणु ।
एहउँ वढ चिन्तन्ताहं पच्छइ होइ विहाणु ॥
॥३६२॥

एइर्जस्-शसोः ॥८।४।३६३॥

अपभ्रंशे एतदो जस्-शसोः परयोः एइ इत्यादेशो भवति ॥ एइ ति घोडा एह थलि [३३०. ४] ॥ एइ पेच्छ ॥३६३॥

अदस ओइ ॥८।४।३६४॥

अपभ्रंशे अदसः स्थाने जस् शसोः परयोः ओइ इत्यादेशो भवति ॥

जइ पुच्छह घर वड्डाइं तो वड्डा घर ओइ ।
विहलिअ- जण-अब्भुद्धरणु कन्तु कुडीरइ जोइ ॥१॥

अमूनि वर्तन्ते पृच्छ वा ॥३६४॥

इदम आयः ॥८।४।३६५॥

अपभ्रंशे इदम्शब्दस्य स्यादौ आय इत्यादेशो भवति ॥

आयइँ लोअहो लोअणइँ जाई सरइँ न भन्ति ।
अप्पिएँ दिट्ठइ मउलिअहि पिएँ दिट्ठइ विहसन्ति ॥१॥
सोसउ म सोसउ च्चिअ उवही वडवानलस्स कि तेण ।
जं जलइ जले जलणो आएण वि कि न पज्जत्तं ॥२॥
आयहो दड्ढ-कलेवरहो जं वाहिउ तं सारु ।
जइ उट्ठब्भइ तो कुहइ अह डज्झइ तो छारु ॥३॥

॥३६५॥

सर्वस्य साहो वा ॥८।४।३६६॥

अपभ्रंशे सर्वशब्दस्य साह इत्यादेशो वा भवति ॥

साहु वि लोउ तडप्फडइ वड्डत्तणहो तणेण ।
वड्डप्पणु परि पाविअइ हत्थि मोकलडेण ॥१॥

पक्षे । सव्वु वि ॥३६६॥

किमः काइं-कवणौ वा ॥८।४।३६७॥

अपभ्रंशे किमः स्थाने काइं कवण इत्यादेशौ वा भवतः ॥

जइ न सु आवइ दूइ घरु काइँ अहो मुहुँ तुज्झु ।
वयणु जु खण्डइ तउ सहिए सो पिउ होइ न मज्झु ॥१॥

काइँ न दूरे देक्खइ ॥ [३३९. १]

फोडेन्ति जे हिअडउँ अप्पणउँ ताहँ पराइ कवण घृण ।
रक्खेज्जहु लोअहो अप्पणा बालहे जाया विसम थण॥२॥
सुपुरिस कङ्गुहे अणुहरहि भण कज्जे कवणेण ।
जिवँ जिवँ वड्डत्तणु लहहि तिवँ तिवँ नवहि सिरेण ॥३॥

पक्षे ।

जइ ससणेही तो मुइअ अह जीवइ निन्नेह ।
बिहि वि पयारेहि गइअ धण कि गज्जहि खल मेह ॥४॥

॥३६७॥

युष्मदः सौ तुहुं ॥८।४।३६८॥

अपभ्रंशे युष्मदः सौ परे तुहुं इत्यादेशो भवति ॥

भमर म रुणझुणि रण्णडइ सा दिसि जोइ म रोइ ।
सा मालइ देसन्तरिअ जसु तुहुँ मरहि विओइ ॥३६८॥

जस्-शसोस्तुम्हे तुम्हइं ॥८।४।३६९॥

अपभ्रंशे युष्मदो जसि शसि च प्रत्येकं तुम्हे तुम्हइं इत्यादेशौ भवतः ॥ तुम्हे तुम्हइं जाणह । तुम्हे तुम्हइं पेच्छइ ॥ वचनभेदो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ॥३६९॥

टा-ङ्यमा पइं तइं ॥८।४।३७०॥

अपभ्रशे युष्मदः टा ङि अम् इत्येतैः सह पइं तइं इत्यादेशौ भवतः ॥ टा ।

पइँ मुक्काहँ वि वर-तरु फिट्टइ पत्तत्तणं न पत्ताणं ।
तुह पुणु छाया जइ होज्ज कह वि ता तेहिँ पत्तेहिं ॥१॥
महु हिअउँ तइ ताए तुहुँ स वि अन्ने विनडिज्जइ ।
पिअ काइँ करउँ हउँ काइँ तुहुँ मच्छे मच्छु गिलिज्जइ ॥२॥

ङिना ।

पइँ मइँ वेहिँ वि रण-गयहिं को जयसिरि तक्केइ ।
केसहिँ लेप्पिणु जम-घरिणि भण सुहु को थक्केइ ॥३॥

एवं तइं ॥ अमा ।

पइँ मेल्लन्तिहे महु मरणु मइँ मेल्लन्तहो तुज्झु ।
सारस जसु जो वेग्गला सो वि कृदन्तहो सज्झु ॥४॥

एवं तइं ॥३७०॥

भिसा तुम्हेंहिं ॥८।४।३७१॥

अपभ्रंशे युष्मदो भिसा सह तुम्हेहि इत्यादेशो भवति ॥

तुम्हेहि अम्हेहि जं किअउं दिट्ठउँ बहुअ-जणेण ।
तं तेवड्डउ समर-भरु निज्जिउ एक्क-खणेण ॥३७१॥

ङसि-ङस्भ्यां तउ तुज्झ तुध्र ॥८।४।३७२॥

अपभ्रंशे युष्मदो ङसिङस्भ्यां सह तउ तुज्झ तुध्र इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ॥ तउ होन्तउ आगदो । तुज्झ होन्तउ आगदो । तुध्र होन्तउ आगदो ॥ ङसा ॥

तउ गुण-सपइ तुज्झ मदि तुध्र अणुत्तर खन्ति ।
जइ उप्पत्तिं अन्न जण महि-मंडलि सिक्खन्ति ॥३७२॥

भ्यसाम्भ्यां तुम्हहं ॥८।४।३७३॥

अपभ्रंशे युष्मदो भ्यस् आम् इत्येताभ्यां सह तुम्हहं इत्यादेशो भवति ॥ तुम्हहं होन्तउ आगदो । तुम्हहं केरउं धणु ॥३७३॥

तुम्हासु सुपा ॥८।४।३७४॥

अपभ्रंशे युष्मदः सुपा सह तुम्हासु इत्यादेशो भवति ॥ तुम्हासु ठिअं ॥३७४॥

सावस्मदो हउं ॥ ८ । ४ । ३७५ ॥

अप्रभ्रंशे अस्मदः सौ परे हउ इत्यादेशो भवति॥ तसु हउं कलिजुगि दुल्लहहो [३३८.१]॥ ३७५ ॥

जस्-शसोरम्हे अम्हइं ॥८ । ४ । ३७६ ॥

अपभ्रंशे अस्मदो जसि शसि च परे प्रत्येकम् अम्हे अम्हइं इत्यादेशौ भवतः ॥

अम्हे थोवा रिउ बहुअ कायर एम्व भणन्ति ।
मुद्धि निहालहि गयण-यलु कइ जण जोण्ह करन्ति ॥१॥

अम्वणु लाइवि जे गया पहिअ पराया के वि ।
अवस न सुअहि सुहच्छिअहिं जिवँ अम्हइ तिवँ ते वि ॥२॥

अम्हे देक्खइ । अम्हइं देक्खइ । वचनभेदो यथासंख्यानिवृत्त्यर्थः ॥३७६॥

टा-ङ्यमा मइं ॥ ८ । ४ । ३७७ ॥

अपभ्रंशे अस्मदः टा ङि अम् इत्येतैः सह मइं इत्यादेशो भवति ॥ टा ।

मइँ जाणिउँ पिअ विरहिअहं क वि धर होइ विआलि ।
णवर मिअङ्कु वि तिह तवइ जिह दिणयरु खय-गालि ॥१॥

ङिना । पइं मइं वेहि वि रण-गयहि [३७०.४]
अमा, मइं मेल्लन्तहो तुज्झु [३७९.३] ॥३७७॥

अम्हेहिं भिसा ॥ ८ । ४ । ३७८ ॥

अपभ्रंशे अस्मदो भिसा सह अम्हेहि इत्यादेशो भवति ॥ तुम्हेहिँ अम्हेहिँ जं किअउँ [३७१.१] ॥३७८॥

महु मज्झु ङसि-ङस्भ्याम् ॥८।४।३७९॥

अपभ्रंशे अस्मदो ङसिना ङसा च सह प्रत्येकं महु मज्झु इत्यादेशौ भवतः ॥ महु होन्तउ गदो । मज्झु होन्तउ गदो ॥ङसा॥

महु कन्तहो वे दोसडा हेल्लि म झङ्खहि आलु ।
देन्तहो हउं पर उव्वरिअ जुज्झन्तहो करवालु ॥१॥

जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु पिएण ।
अह भग्गा अम्हहं तणा तो ते मारिअडेण ॥२॥

॥३७९॥

प्रिय एम्वहिँ करे सेल्लु करि छड्डहि तुहुँ करवालु ।
जं कावालिय बप्पुडा लेहिँ अभग्गु करवालु ॥३॥
पक्षे । सुमरहि । इत्यादि ॥३८७॥

वत्स्यर्ति स्यस्य सः ॥८।४।३८८॥

अपभ्रंशे भविष्यदर्थविषयस्य त्यादेः स्यस्य सो वा भवति ॥

दिअहा जन्ति झडप्पडहि पडहिँ मनोरह पच्छि ।
जं अच्छइ तं माणिअइ होसइ करतु म अच्छि ॥१॥
पक्षे । होहिइ ॥३८८॥

क्रियेः कीसु ॥८।४।३८९॥

क्रिये इत्येतस्य क्रियापदस्यापभ्रंशे कीसु इत्यादेशो वा भवति ॥

सन्ता भोग जु परिहरइ तसु कन्तहो बलि कीसु ।
तसु दइवेण वि मुण्डियउँ जसु खल्लिहडउँ सीसु ॥१॥

पक्षे । साध्यमानावस्थात् क्रिये इति संस्कृतशब्दादेष प्रयोगः । बलि किज्जउँ सुअणस्सु [३३८.१] ॥३८९॥

भुवः पर्याप्तौ हुच्चः ॥८।४।३९०॥

अपभ्रंशे भुवो धातोः पर्याप्तावर्थे वर्तमानस्य हुच्च इत्यादेशो भवति ॥३९०॥

अइतुंगत्तणु ज थणह सो छेयउ न हु लाहु ॥
सहि जइ केवँइ तुडि-वसेण अहरि पहुच्चइ नाहु ॥१॥

ब्रूगो ब्रुवो वा ॥८।४।३९१॥

अपभ्रंशे ब्रूगो धातोर्ब्रुव इत्यादेशो वा भवति ॥ ब्रुवह सुहासिउ कि पि ॥ पक्षे ।

इत्तउँ ब्रोप्पिणु सउणि ठिउ पुणु दूसासणु ब्रोप्पि ।
तो हउँ जाणउँ एहो हरि जइ महु अग्गइ ब्रोप्पि ॥
॥३९१॥

व्रजेर्वुञः ॥८।४।३९२॥

अपभ्रंशे व्रजतेर्धातोर्वुञ इत्यादेशो भवति ॥ वुञइ । वुञेप्पि । वुञेप्पिणु ॥३९२॥

दृशेः प्रस्सः ॥८।४।३९३॥

अपभ्रंशे दृशेर्धातोः प्रस्स इत्यादेशो भवति ॥ प्रस्सदि ॥३९३॥

ग्रहेर्गृण्हः ॥८।४।३९४॥

अपभ्रंशे ग्रहेर्धातोर्गृण्ह इत्यादेशो भवति ॥ पढ गृण्हेप्पिणु व्रतु ॥३९४॥

तक्ष्यादीनां छोल्लादयः ॥८।४।३९५॥

अपभ्रंशे तक्षिप्रभृतीनां धातूनां छोल्ल इत्यादय आदेशा भवन्ति ॥

जिवँ तिव तिक्खा लेवि कर जइ ससि छोल्लिज्जन्तु ।
तो जइ गोरिहे मुह-कमलि सरिसिम का वि लहन्तु ॥

आदिग्रहणाद् देशीपु ये क्रियावचना उपलभ्यन्ते ते उदाहार्याः ॥

चूडुल्लउ चुण्णीहोइ सइ मुद्धि कवोलि निहित्तउ ।
सासानल-जाल-झलक्किअउ वाह-सलिल-ससित्तउ ॥२॥
अब्भडवंचिउ बे पयइं पेम्मु निअत्तइ जावँ ।
सव्वासण-रिउ-सभवहो कर परिअत्ता तावँ ॥३॥
हिअइ खुडुक्कइ गोरडी गयणि घुडुक्कइ मेहु ।
वासा-रत्ति-पवासुअहं विसमा सकडु एहु ॥४॥
अम्मि पओहर वज्जमा निच्चु जे समुह थन्ति ।
महु कन्तहो समरङ्गणइ गय-घड भज्जिउ जन्ति ॥५॥
पुत्ते जाएँ कवणु गुणु अवगुणु कवणु मुएण ।
जा बप्पीकी भुहडी चम्पिज्जइ अवरेण ॥६॥
तं तेत्तिउ जलु सायरहो सो तेवडु वित्थारु ।
तिसहे निवारणु पलु वि न वि पर धुट्टुअइ असारु॥
॥३९५॥

अनादौ स्वरादसंयुक्तानां क-ख-त-थ-प-फां ग-घ-द-ध-ब-भाः ॥ ८ । ४ । ३९६ ॥

अपभ्रंशे पदादौ वर्तमानानां स्वरात्परेषामसंयुक्तानां कखतथपफां स्थाने यथासंख्यं गघदधबभाः प्रायो भवन्ति ॥

कस्य गः ।

जं दिट्ठउँ सोम-ग्गहणु असइहिँ हसिउँ निसङ्कु ।
पिअ-माणुस-विच्छोह-गरु गिलि गिलि राहु मयङ्कु ॥

खस्य घ. ।

अम्मीए सत्थावत्थेहि सुघिँ चिन्तिज्जइ माणु ।
पिए दिट्ठे हल्लोहलेण को चेअइ अप्पाणु ॥ २ ॥

तथपफाना दधवभा ।

सवधु करेप्पिणु कधिदु मइँ तसु पर सभलउँ जम्मु ।
जासु न चाउ न चारहडि न य पम्हट्ठउ धम्मु ॥३॥

अनादाविति किम् ? सवधु करेप्पिणु । अत्र कस्य गत्वं न भवति ॥ स्वरादिति किम् ? गिलि गिलि राहु मयङ्कु ॥ असयुक्तानामिति किम् ? एक्कहि अक्खिहिं सावणु [३५७.२] ॥ प्रायोधिकारात्क्वचिन्न भवति ।

जइ केवइ पावीसु पीउ अकिआ कुड्ड करीसु ।
पाणिउ नवइ सरावि जिवँ सव्वङ्गें पइसीसु ॥४॥
उअ कणिआरु पफुल्लिअउ कञ्चण-कन्ति-पयासु ।
गोरी-वयण-विणिज्जिअउ नं सेवइ वण-वासु ॥३९६॥

मोनुनासिको वो वा ॥८।४।३९७॥

अपभ्रंशे ऽनादौ वर्तमानस्यासयुक्तस्य मकारस्य अनुनासिको वकारो वा भवति ॥ **कवँलु कमलु** । भवँरु भमरु ॥ लाक्षणिकस्यापि । जिवँ । तिवँ जेवँ । तेवँ ॥ अनादावित्येव । मयणु ॥ असयुक्तस्येत्येव॥ तसु पर सभलउ जम्मु ॥ [३९६.३] ३९७॥

वाधो रो लुक् ॥ ८ । ४ । ३९८ ॥

अपभ्रंशे सयोगादधो वर्तमानो रेफो लुग् वा भवति ॥३९८॥ जइ केवँइ पावीसु पिउ ॥ [३९६. ४]पक्षे

जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु प्रियेण ॥ ॥३९८॥

अभूतोपि क्वचित् ॥ ८ । ४ । ३९९ ॥

अपभ्रंशे क्वचिदविद्यमानोपि रेफो भवति ॥

व्रास महारिसि एँउ भणइ जइ सुइ-सत्थु पमाणु ।
मायहँ चलण नवन्ताहं दिवि दिवि गङ्गा-ण्हाणु ॥१॥

क्वचिदिति किम् ? वासेण वि भारह खम्भि बद्ध ॥ ॥३९९॥

आपद्विपत्संपदां द इः ॥८।४।४००॥

अपभ्रंशे आपद् विपद् सपद् इत्येतेषा दकारस्य इकारो भवति ॥ ॥

अणउ करन्तहो पुरिसहो आवइ आवइ ।
विवइ । सपइ ॥ प्रायोधिकारात् । गुणहि न संपय कित्ति पर [३३५.१] ॥४००॥

कथं-यथा-तथां थादेरेमेमेहेधा डितः ॥ ८ । ४ । ४०१ ॥

अपभ्रंशे कथं यथा तथा इत्येतेषां थादेरवयवस्य प्रत्येकम् एम इम इह इध इत्येते डितश्चत्वार आदेशा भवन्ति ॥

केम समप्पउ दुट्टु दिणु किध रयणी छुडु होइ ।
नव-वहु-दंसण-लालसउ वहइ मणोरह सोइ ॥१॥
ओ गोरी-मुह-निज्जिअउ वद्दलि लुक्कु मियङ्कु ।
अन्नु वि जो परिहविय-तणु सो किवँ भवँइ निसङ्कु ॥
बिम्बाहरि तणु रयण-वणु किह ठिउ सिरिआणन्द ।
निरुवम-रसु पिए पिअवि जणु सेसहोँ दिण्णी मुद्द ॥
भण सहि निहुअउँ तेवँ मइं जइ पिउ दिट्टु सदोसु ।
जेवँ न जाणइ मज्झु मणु पक्खावडिअं तासु ॥४॥

जिवँ जिवँ वङ्किम लोअणहं ॥ तिवँ तिवँ वम्महु निअय-सर [३४४.१] ॥

मइँ जाणिउ प्रिय विरहिअहं क वि धर होइ विआलि
नवर मिअङ्कु वि तिह तवइ जिह दिणयरु खय-गालि ॥
[३७७.९] एवं तिध-जिधावुदाहार्यौ ॥४०१॥

यादृक्तादृक्कीदृगीदृशां दादेर्डेहः ॥८।४।४०२॥

अपभ्रंशे यादृगादीनां दादेरवयवस्य डित् एह इत्यादेशो भवति ॥

मइं भणिअउ बलिराय तुहुं केहउ मग्गण एहु ।
जेहु तेहु न वि होइ वढ सइँ नारायणु एहु ॥१॥
॥४०२॥

अतां डइसः ॥८।४।४०३॥

अपभ्रंशे यादृगादीनामदन्तानां यादृगतादृग-कीदृशेदृगानां दादेरवयवस्य डित् अइस इत्यादेशो भवति ॥ जइसो । तइसो । कइसो । अइसो ॥४०३॥

यत्र-तत्रयोस्त्रस्य डिदेत्थ्वत्तु ॥८।४।४०४॥

अपभ्रंशे यत्रतत्रशब्दयोस्त्रस्य एत्थु अत्तु इत्येतौ डितौ भवतः ॥

जइ सो घडदि पयावदी केत्थु वि लेप्पिणु सिक्खु ।
जेत्थु वि तेत्थु वि एत्थु जगि भण तो तहि सारिक्खु ॥
जत्तु ठिदो । तत्तु ठिदो ॥४०४॥

एत्थु कुत्रात्रे ॥८।४।४०५॥

अपभ्रंशे कुत्र अत्र इत्येतयोस्त्रशब्दस्य डित् एत्थु इत्यादेशो भवति ॥ केत्थु वि लेप्पिणु सिक्खु ॥ जेत्थु वि तेत्थु वि एत्थु जगि ॥ [४०४.१] ॥४०५॥

यावत्तावतोर्वादेर्म उं महिं ॥८।४।४०६॥

अपभ्रंशे यावत्तावदित्यव्यययोर्वकारादेरवयवस्य म उं महि इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ॥

जाम न निवडइ कुम्भ यडि सीह-चवेड-चडक्क ।
ताम समत्तहँ मयगलहं पइ पइ वज्जइ ढक्क ॥१॥
तिलहँ तिलत्तणु ताउँ पर जाउँ न नेह गलन्ति ।
नेहि पणट्ठइ तेज्जि तिल तिल फिट्टवि खल होन्ति ॥
जामहिँ विसमी कज्ज-गइ जीवहँ मज्झे एइ ।
तामहिं अच्छउ इयरु जणु सुअणु वि अन्तरु देइ ॥३॥
॥४०६॥

वा यत्तदोतोर्डेवडः ॥८।४।४०७॥

अपभ्रंशे यद् तद् इत्येतयोरत्वन्तयोर्यावत्तावतो-र्वकारादेरवयवस्य डित् एवड इत्यादेशो वा भवति ॥

जेवडु अन्तरु रावण-रामहँ तेवडु अन्तरु पट्टण-गामहँ ॥
पक्षे । जेत्तुलो । तेत्तुलो ॥४०७॥

वेदं-किमोर्यादेः ॥ ८ । ४ । ४०८ ॥

अपभ्रंशे इदम् किम् इत्येतयोरत्वन्तयोरियत्कि-यतोर्यकारादेरवयवस्य डित् एवड इत्यादेशो वा भवति ॥ एवडु अन्तरु । केवडु अन्तरु ॥ पक्षे । एत्तुलो । केत्तुलो ॥ ४०८ ॥

परस्परस्यादिरः ॥ ८ । ४ । ४०९ ॥

अपभ्रंशे परस्परस्यादिरकारो भवति ॥

ते मुग्गडा हराविआ जे परिविट्ठा ताहं ।
अवरोप्परु जोअन्ताहं सामिउ गञ्जिउ जाहं ॥१॥
॥४०९॥

कादि-स्थैदोतोरुच्चार-लाघवम् ॥८।४।४१०॥

अपभ्रंशे कादिषु व्यञ्जनेषु स्थितयोः ए ओ इत्येतयोरुच्चारणस्य लाघवं प्रायो भवति ॥

सुधेँ चिन्तिज्जइ माणु [३९६.२] ॥
तसु हउँ कलि जुगि दुल्लहहो [३३८.१] ॥४१०॥

पदान्ते उं-हुं-हिं-हंकाराणाम् ॥ ८ । ४ । ४११॥

अपभ्रंशे पदान्ते वर्तमानानां उं हुं हिं हं इत्ये-तेषां उच्चारणस्य लाघवं प्रायो भवति ॥

अन्नु जु तुच्छउँ तहे धणहे [३५०.१] ॥
बलि किज्जउँ सुअणस्सु [३३८.१] ॥
दइउ घडावइ वणि तरुहुं [३४०.१] ॥
तरुहुँ वि वक्कलु [३४१.२] ॥
खग्ग-विसाहिउ जहिं लहहुं [३८६.१]
तणहँ तइज्जी भङ्गि न वि [३३९.१] ॥४११॥

म्हो म्भो वा ॥ ८ । ४ । ४१२ ॥

अपभ्रंशे म्ह इत्यस्य स्थाने म्भ इति मकारा-

क्रान्तो भकारो वा भवति ॥ म्ह इति पक्ष्म-श्म-ष्म-स्म-ह्मां म्हः [२.७४] इति प्राकृतलक्षणविहितोत्र गृह्यते । संस्कृते तदसंभवात् । गिम्भो सिम्भो ॥

वंम्भ ते विरला के वि नर जे सव्वङ्ग-छइल्ल ।
जे वङ्का ते वञ्चयर जे उज्जुअ ते बइल्ल ॥
॥४१२॥

अन्यादृशोन्नाइसावराइसौ ॥८।४।४१३॥

अपभ्रंशे अन्यादृशशब्दस्य अन्नाइस अवराइस इत्यादेशौ भवत' ॥ अन्नाइसो । अवराइसो ॥४१३॥

प्रायसः प्राउ-प्राइव-प्राइम्व-पग्गिम्वाः ॥ ८ । ४ । ४१४ ॥

अपभ्रंशे प्रायस् इत्येतस्य प्राउ प्राइव प्राइम्व पग्गिम्व इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ॥

अन्ने ते दीहर लोअण अन्नु तं भुअ-जुअलु ।
अन्नु सु घण-थण हारु तं अन्नु जि मुह-कमलु ।
अन्नु जि केस - कलावु सु अन्नु जि प्राउ विहि
जेण णिअम्बिणि घडिअ स गुण-लायण्ण-णिहि ॥१॥
प्राइव मुणिहँ वि भन्तडी तें मणिअडा गणन्ति ।
अखइ निरामइ परम-पइ अज्ज वि लउ न लहन्ति ॥२॥
अनु जलें प्राइम्व गोरिअहे सहि उव्वत्ता नयण-सर ।
ते संमुह संपेसिआ देन्ति तिरिच्छी घत्त पर ॥३॥
एसी पिउ रूसेसु हउँ रुट्ठी मइँ अणुणेइ ।
पग्गिम्व एइ मणोरहइं दुक्करु दइउ करेइ ॥४॥
॥४१४॥

वान्यथो ऽनुः ॥ ८ । ४ । ४१५ ॥

अपभ्रंशे अन्यथाशब्दस्य अनु इत्यादेशो वा भवति ॥

विरहाणल-जाल-करालिअउ पहिउ को वि बुड्डिवि ठिअउ।
अनु सिसिर-कालि-सीअल-जलहु धूमु कहन्तिहु उट्ठिअउ ॥१॥

पक्षे । अन्नह ॥४१५॥

कुतसः कउ कहन्तिहु ॥ ८ । ४ । ४१६ ॥

अपभ्रंशे कुतस्शब्दस्य कउ कहन्तिहु इत्यादेशौ भवतः ॥

महु कन्तहो गुट्ठ-ट्ठिअहो कउ झुम्पडा वलन्ति ।
अह रिउ-रुहिरे उल्लवइ अह अप्पणे न भन्ति ॥१॥

धूमु कहन्तिहु उट्ठिअउ [४१५.१] ॥४१६॥

ततस्तदोस्तोः ॥ ८ । ४ । ४१७ ॥

अपभ्रंशे ततस् तदा इत्येतयोस्तो इत्यादेशो भवति ॥४१७॥

जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु पिएण ।
अह भग्गा अम्हहं तणा तो तें मारिअडेण ॥१॥
[३७९.२] ॥

एवं-परं-समं-ध्रुवं-मा-मनाक एम्व पर समाणु ध्रुवु मं मणाउं ॥ ८ । ४ । ४१८ ॥

अपभ्रंशे एवमादीनां एम्वादय आदेशा भवन्ति ॥

एवम एम्व ।

पिय-सगमि कउ निद्दडी पिअहो परोक्खहो केम्व ।
मइँ बिन्नि वि विन्नासिआ निद न एम्व न तेम्व ॥१॥

परमः पर । गुणहि न सपइ कित्ति पर ॥ [३३५.१]

समम: समाणु' ।

कन्तु जु सीहहो उवमिअइ तं महु खण्डिउ माणु ।
सीहु निरक्खय गय हणइ पिउ पय रक्ख समाणु ॥२॥

ध्रुवमो ध्रुवुः ।

चञ्चलु जीविउ ध्रुवु मरणु पिअ रूसिज्जइ काइं ।
होसहिं दिअहा रूसणा दिव्वइँ वरिस सयाइं ॥३॥

मो म । मं धणि करहि विसाउ [३८५ १] ॥

प्रायोग्रहणात् ।

माणि पणट्ठइ जइ न तणु तो देसडा चइज्ज ।
मा-दुज्जण-कर-पल्लवेहिं दसिज्जन्तु भमिज्ज ॥४॥
लोणु विलिज्जइ पाणिएण अरि खल मेह म गज्जु ।
वालिउ गलइ सु झुम्पडा गोरी तिम्मइ अज्जु ॥५॥

मनाको मणाउं ।

विहवि पणट्ठइ वङ्कुडउ रिद्धिहिं जण-सामन्नु ।
कि पि मणाउं महु पिअहो ससि अणुहरइ न अन्नु ॥६॥
॥४१८॥

किलाथवा-दिवा-सह नहेः किराहवइ दिवे सहुं नाहिं ॥ ८ । ४ । ४१९ ॥

अपभ्रंशे किलादीना किरादय आदेशा भवन्ति ॥

किलस्य किरः ॥

किर खाइ न पिअइ न विद्दवइ धम्मि न वेच्चइ रूअडउ ।
इह किवणु न जाणइ जह जमहो खणेण पहुच्चइ दूअडउ

अथवोहवइ । अहवइ न सुवंसहं एह खोडि ॥

प्रायोधिकारात् ।

जाइज्जइ तहिं देसडइ लब्भइ पियहो पमाणु ।
जइ आवइ तो आणिअइ अहवा तं जि निवाणु ॥२॥

दिवो दिवे । दिविदिवि गङ्गा-ण्हाणु ॥ [३९९.१]

सहस्य सहुं ।

जउ पवसन्ते सहुँ न गय न मुअ विओएँ तस्सु ॥
लज्जिज्जइ संदेसडा दिन्तेहिँ सुहय-जणस्सु ॥३॥

नहेर्नाहि ।

एत्तहे मेह पिअन्ति जलु एत्तहे वडवानल आवट्टइ ।
पेक्खु गहीरिम सायरहो एक्क वि कणिअ नाहि ओहट्टइ ॥
॥४१९॥

पश्चादेवमेवैवेदानीं-प्रत्युतेतसः पच्छइ एम्वइ जि एम्वहिं पच्चलिउ एत्तहे ॥ ८ । ४ । ४२० ॥

अपभ्रंशे पश्चादादीना पच्छइ इत्यादय आदेशा भवन्ति ॥ पश्चातः । पच्छइ । पच्छइ होइ विहाणु [३६२.१] ॥ एवमेवस्य एम्वइ । एम्वइ सुरउ समत्तु [३३२.२] ॥ एवस्य जिः ।

जाउ म जन्तउ पल्लवह देक्खउँ कइ पय देइ ।
हिअइ तिरिच्छी हउँ जि पर पिउ डम्बरइँ करेइ ॥१॥

इदानीम एम्वहिं ।

हरि नच्चाविउ पङ्गणइ विम्हइ पाडिउ लोउ ।
एम्वहि राह-पओहरहं जं भावइ तं होउ ॥२॥

प्रत्युतस्य पच्चलिउ ।

साव-सलोणी गोरडी नवखी क वि विस-गण्ठि ।
भडु पच्चलिउ सो मरइ जासु न लग्गइ कण्ठि ॥३॥

इतस एत्तहे । एत्तहे मेह पिअन्ति जलु [४१९.४]
॥४२०॥

विषण्णोक्त-वर्त्मनो वुन्न-वुत्त-विच्चं ॥८।४।४२१॥

अपभ्रंशे विषण्णादीनां वुन्नादय आदेशा भवन्ति ॥

विषण्णस्य वुन्नः ।

मइँ वुत्तउ तुहुँ धुरु धरहि कसरेहिं विगुत्ताइं ।
पइँ विणु धवल न चडइ भरु एम्वइ वुन्नउ काइं ॥१॥

उक्तस्य वुत्त । मइं वुत्तउं [४२१.१] ॥

वर्त्मनो विच्च. । जे मणु विच्चि न माइ [३५०·१]
॥४२१॥

शीघ्रादीनां वहिल्लादयः ॥ ८ । ४ । ४२२ ॥

अपभ्रंशे शीघ्रादीनां वहिल्लादय आदेशा भवन्ति ॥

एक्कु कइअह वि न आवही अन्नु वहिल्लउ जाहि ।
मइँ मित्तडा प्रमाणिअउ पइँ जेहउ खलु नाहिं ॥१॥

झकटस्य घङ्घल· ।

जिवँ सुपुरिस तिवँ घङ्घलइं जिवँ नइ तिवँ वलणाइं ।
जिवँ डोङ्गर तिवँ कोट्टरइं हिआ विसूरहि काइं ॥२॥

अस्पृश्यसंसर्गस्य विट्टाल. ।

जे छड्डेविणु रयणनिहि अप्पउँ तडि घल्लन्ति ।
तहं सङ्खहं विट्टालु परु फुक्किज्जन्त भमन्ति ॥ ३ ॥

भयस्य द्रवक्कः ।

दिवेहि विढत्तउँ खाहि वढ सचि म एक्कु वि द्रम्मु ।
को वि द्रवक्कउ सो पडइ जेण समप्पइ जम्मु ॥४॥

आत्मीयस्य अप्पणः । फोडेन्ति जे हिअडउं अप्पणउ ॥ [३६७.२] दृष्टेर्द्रेहिः । एक्कमेक्कउं जइ वि जोएदि हरि सुट्ठु सव्वायरेण ॥
तो वि द्रेहि जहिं कहिं वि राही ॥
को सक्कइ संवरेवि दड्ढ-नयणा नेहिं पलुट्टा ॥५॥

गाढस्य निच्चट्टः ॥

विहवे कस्सु थिरत्तणउं जोव्वणि कस्सु मरट्टु ।
सो लेखडउ पठाविअइ जो लग्गइ निच्चट्टु ॥६॥

साधारणस्य सड्ढल.

कहिँ ससहरु कहिँ मयरहरु कहिँ बरिहिणु कहिँ मेहु ।
दूर-ठिआह वि सज्जणहं होइ असड्ढलु नेहु ॥

कौतुकस्य कोड्डः ।

कुञ्जरु अन्नहँ तरु-अरह कुड्डेण घल्लइ हत्थु ।
मणु पुणु एक्कहिँ सल्लइहि जइ पुच्छह परमत्थु ॥८॥

क्रीडायाः खेड्डः ।

खेड्डयं कयमम्हेहिं निच्छयं किं पयम्पह ।
अणुरत्ताउ भत्ताउ अम्हे मा चय सामिअ ॥ ९ ॥

रम्यस्य रवण्ण. ।

सरिहिँ न सरेहिँ न सरवरेहिँ न वि उज्जाणवणेहिं ।
देस रवण्णा होन्ति वढ निवसन्तेहिँ सुअणेहिं ॥

अद्भुतस्य ढक्करि. ।

हिअडा पइँ एहु बोल्लिअओ महु अग्गइ सय-वार ।
फुट्टिसु पिएँ पवसन्ति हउँ भण्डय ढक्करि-सार ॥११॥

हेसखीत्यस्य हेल्लि । हेल्लि म झङ्खहि आलु [३७९.१]॥

पृथक्पृथगित्यस्य जुअंजुअं ॥

एक्क कुडुल्ली पञ्चहिँ रुद्धी तहँ पञ्चहँ वि जुअंजुअ बुद्धी ।
बहिणुएँ तं घरु कहि किँव नन्दउ जेत्थु कुडुम्बउँ अप्पण छन्दउँ ॥

मूढस्य नालिअ-वढौ ।

जो पुणु मणि जि खसफसिहूअउ चिन्तइ देइ न दम्मु न रूअउ ।
रइ-वस-भमिरु करग्गुल्लालिउ घरहिं जि कोन्तु गुणइ सो नालिउ ॥

दिवेहिँ विढत्तउँ खाहि वढ [४२२.४] ॥

नवस्य नवखः । नवखी क वि विसगण्ठि [४२०.३]
अवस्कन्दस्य दडवड. ।

चलेहिँ चलन्तेहिँ लोअणेहिँ जे तइँ दिट्ठा बालि ।
तहिँ मयरद्धय-दडवडउ पडइ अपूरइ कालि ॥१४॥

यदेश्छुड्डुः । छुड्डु अग्घइ ववसाउ [३८५ १]॥
सबन्धिनः केर तणौ ।

गयउ सु केसरि पिअहु जलु निच्चिन्तइँ हरिणाइं ।
जसु केरएँ हुंकारडएं मुहहुँ पडन्ति तृणाइं ॥१५॥

अह भग्गा अम्हह तणा [३७९.२] ॥

माभैषीरित्यस्य मब्भीसेति स्त्रीलिङ्गम् ।

सत्थावत्थहँ आलवणु साहु वि लोउ करेइ ।
आदन्नह मब्भीसडी जो सज्जणु सो देइ ॥ १६ ॥

यद्यदृष्टं तत्तदित्यस्य जाइट्ठिआ ।

जइ रच्चसि जाइट्ठिअए हिअडा मुद्ध-सहाव ।
लोहे फुट्टणएण जिवँ घणा सहेसइ ताव ॥ १७ ॥
॥४२२॥

हुहुरु-घुग्घादयः शब्द-चेष्टानुकरणयोः ॥ ८ । ४ । ४२३ ॥

अपभ्रंशे हुहुर्वादय. शब्दानुकरणे घुग्घादयश्चेष्टानुकरणे यथासंख्य प्रयोक्तव्याः ॥

मइँ जाणिउँ बुड्डीसु हउँ पेम्म-द्रहि हुहुरु त्ति ।
नवरि अचिन्तिय सपडिय विप्पिय-नाव झड त्ति॥१॥

आदिग्रहणात् ।

खज्जइ नउ कसरक्केहिं पिज्जइ नउ घुण्टेहि ।
एम्वइ होइ सुहच्छडी पिएँ दिट्ठे नयणेहि ॥२॥

इत्यादि ॥

अज्ज वि नाहु महु ज्जि घरि सिद्धत्था वन्देइ ।
ताउँ जि विरहु गवक्खेहि मक्कड-घुग्घिउ देइ ॥३॥

आदिग्रहणात् ।

सिरि जर-खण्डी लोअडी गलि मणियडा न वीस ।
तो वि गोट्ठडा कराविआ मुद्धएँ उट्ठ-वईस ॥ ४ ॥

इत्यादि ॥४२३॥

घइमादयो ऽनर्थकाः ॥ ८ । ४ । ४२४ ॥

अपभ्रंशे घइमित्यादयो निपाता अनर्थकाः प्रयुज्यन्ते ॥

अम्मडि पच्छायावडा पिउ कलहिअउ विआलि ।
घइं विवरीरी बुद्धडी होइ विणासहो कालि ॥ १ ॥

आदिग्रहणात् खाइं इत्यादय. ॥४२४॥

तादर्थ्ये केहिं तेहिं रेसि रेसिं तणेणाः ॥ ८ । ४ । ४२५ ॥

अपभ्रंशे तादर्थ्ये द्योत्ये केहिं तेहिं रेसि रेसिं तणेण इत्येते पञ्च निपाताः प्रयोक्तव्याः ॥

ढोल्ला एँह परिहासडी अइ भण कवणहिँ देसि ।
हउँ झिज्जउँ तउ केहिँ पिअ तुहुँ पुणु अन्नहि रेसि ॥१॥

एवं तेहिंरेसिमावुदाहार्यौ ॥ वड्डत्तणहो तणेण [३६६.१] ॥४२५॥

पुनर्विनः स्वार्थे डुः ॥८।४।४२६॥

अपभ्रंशे पुनर्विना इत्येताभ्यां परः स्वार्थे डु· प्रत्ययो भवति ॥

सुमरिज्जइ तं वल्लहउँ जं वीसरइ मणाउं ॥
जहिँ पुणु सुमरणु जाउँ गउ तहो नेहहो कइँ नाउँ

विणु जुज्झे न वलाहुं ॥ [३८६.१] ॥४२६॥

अवश्यमो डें-डौ ॥८।४।४२७॥

अपभ्रंशे वश्यमः स्वार्थे डे ड इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

जिब्भिन्दिउ नायगु वसि करहु जसु अधिन्नइँ अन्नइ ।
मूलि विणट्ठइ तुंबिणिहे अवसे सुक्कहिं पण्णइ ॥ १ ॥

अवस न सुअहि सुहच्छिअहि [३७६.२] ॥४२७॥

एकशसो डिः ॥८।४।४२८॥

अपभ्रंशे एकशश्शब्दात्स्वार्थे डिर्भवति ॥

एक्कसि सील-कलंकिअह देज्जहिँ पच्छित्ताइं ।
जो पुणु खण्डइ अणुदिअहु तसु पच्छित्ते काइं ॥१॥
॥४२८॥

अ-डड-डुल्लाः स्वार्थिक-क-लुक् च ॥८।४।४२९॥

अपभ्रंशे नाम्न. परतः स्वार्थे अ डड डुल्ल इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति तत्सनियोगे स्वार्थे कप्रत्ययस्य लोपश्च ॥

विरहाणल-जाल-करालिअउ पहिउ पन्थि जं दिट्ठउ ।
तं मेलवि सव्वहिँ पन्थिअहि सो जि किअउ अग्गिट्ठउ ॥

डड । महु कन्तहोँ वे दोसडा [३७९.१] ॥
डुल्ल । एक्क कुडुल्ली पच्चहिँ रुद्धी [४२२.१२] ॥
॥४२९॥

योगजाश्चैषाम् ॥८।४।४३०॥

अपभ्रंशे अडडडुल्लानां योगभेदेभ्यो ये जायन्ते डडअ इत्यादय· प्रत्ययास्तेपि स्वार्थे प्रायो भवन्ति ।

डडअ । फोडेन्ति जे हिअडउं अप्पणउ [३५०.२]॥
अत्र किसलय [१:२६९] इत्यादिना यलुक् ॥
डुलअ । चूडुल्लउ चुन्नीहोइसइ [३९५.२] ॥
डुल्लडड ॥

सामि-पसाउ सलज्जु पिउ सीमा-संधिहिँ वासु ।
पेक्खिवि बाहु-बलुल्लडा धण मेल्लइ नीसासु ॥१॥

अत्रामि स्यादौ दीर्घ हूस्वौ [४.३३०] इति दीर्घ॰ ॥ एव बाहुवलुल्लडउ । अत्र त्रयाणां योग॰ ॥ ॥४३०॥

स्त्रियां तदन्ताड्डीः ॥८।४।४३१॥

अपभ्रशे स्त्रिया वर्तमानेभ्य प्राक्तनसूत्रद्वयोक्त प्रत्ययान्तेभ्यो डी. प्रत्ययो भवति ॥

पहिआ दिट्ठी गोरडी दिट्ठी मग्गु निअन्त ।
असूसासेहिँ कन्चुआ तितुव्वाण करन्त ॥१॥

एकक कुड्डुल्ली पन्चहि रुद्धी [३७२ १] ॥४३१॥

आन्तान्ताड्डाः ॥८।४।४३२॥

अपभ्रशे स्त्रियां वर्तमानादप्रत्ययान्तप्रत्ययान्तात् डाप्रत्ययो भवति । ङ्यपवाद ॥

पिउ आइउ सुअ वत्तडी झुणि कन्नडइ पइट्ठ ।
तहो विरहहोँ नासन्तअहो धूलडिआ वि न दिट्ठ ॥ ॥४३२॥

अस्येदे ॥८।४।४३३॥

अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानस्य नाम्नो योकारस्तस्य आकारे प्रत्यये परे इकारो भवति ॥ धूलडिआ वि न दिट्ठ [४३२ १] स्त्रियामित्येव । झुणि कन्नडइ पइट्ठ [४३२.१] ॥४३३॥

युष्मदादेरीयस्य डारः ॥८।४।४३४॥

अपभ्रशे युष्मदादिभ्य॰ परस्य ईयप्रत्ययस्य डार इत्यादेशो भवति ॥

सदेसे काइँ तुहारेण ज सङ्गहो न मिलिज्जइ ।
सुइणन्तरि पिएँ पाणिएँण पिअ पिआस कि छिज्जइ ॥

दिक्खि अम्हारा कन्तु [३४५ १] । वहिणि महारा कन्तु [३५१.१] ॥४३४॥

अतोर्डेत्तुलः ॥८।४।४३५॥

अपभ्रंशे इदकियत्तदेतद्भ्य परस्य अतो॰ प्रत्ययस्य डेत्तुल इत्यादेशो भवति ॥ एत्तुलो । केत्तुलो । जेत्तुलो । तेत्तुलो । एत्तुलो ॥४३५॥

त्रस्य डेत्तहे ॥८।४।४३६॥

अपभ्रशे सर्वादेः सप्तम्यन्तात्परस्य त्रप्रत्ययस्य डेत्तहे इत्यादेशो भवति ॥४३६॥

एत्तहेँ तेत्तहेँ वारि घरि लच्छि विसण्ठुल धाइ ।
पिअ पब्भट्ठ व गोरड़ी निच्चल कहि वि न ठाइ ॥१॥ ॥४३६॥

त्व-तलोः प्पणः ॥८।४।४३७॥

अपभ्रंशे त्वतलोः प्रत्यययो. प्पण इत्यादेशो भवति ॥ वड्डप्पणु परिपाविअइ [३६६.१] ॥ प्रायोधिकारात् । वड्डत्तणहो तणेण [३६६.१] ॥४३७॥

तव्यस्य इएव्वउं एव्वउं एवा ॥८।४।४३८॥

अपभ्रंशे तव्यप्रत्ययस्य इएव्वउ एव्वउ एवा इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ॥

एँउ गृण्हेप्पिणु ध्रुं मइ जइ प्रिउ उव्वारिज्जइ ।
महु करिएव्वउँ किं पि ण वि मरिएव्वउँ पर देज्जइ ॥

देसुच्चाडणु सिहि-कढणु घण-कुट्टणु जं लोइ ।
मंजिट्ठएँ अइरत्तिए सव्वु सहेव्वउँ होइ ॥२॥

सोएवा पर वारिआ पुप्फवईहिँ समाणु ।
जग्गेवा पुणु को धरइ जइ सो वेउ पमाणु ॥३॥ ॥४३८॥

क्त्व इ-इउ-इवि-अवयः ॥८।४।४३९॥

अपभ्रशे क्त्वाप्रत्ययस्य इ इउ इवि अवि इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ॥इ ।

हिअडा जइ वेरिअ घणा तो कि अब्भि चडाहुं ।
अम्हाहि वे हत्थडा जइ पुणु मारि मराहुं ॥१॥

इउ । गय-घड भज्जिउ जन्ति [३९५.५] ॥ इवि ।

रक्खइ सा विस-हारिणी वे कर चुम्बिवि जीउ ।
पडिबिम्बिअ-मुजालु जलु जेहि अडोहिउ पीउ ॥२॥

अवि ।

वाह विछोडवि जाहि तुहुँ हउ तेवँइ को दोसु ।
हिअय-ट्ठिउ जइ नीसरहि जाणउँ मुञ्ज सरोसु ॥२॥
॥४३९॥

एप्प्येप्पिण्वेव्येविणवः ॥ ८ । ४ । ४४० ॥

अपभ्रंशे क्त्वाप्रत्ययस्य एप्पि एप्पिणु एवि एविणु इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ॥

जेप्पि असेसु कसाय-बलु देप्पिणु अभउ जयस्सु ।
लेवि महव्वय सिवु लहहि झाएविणु तत्तस्सु ॥१॥

पृथग्योग उत्तरार्थ ॥४४०॥

तुम एवमणाणहमणहिं च ॥८।४।४४१॥

अपभ्रंशे तुमः प्रत्ययस्य एवं अण अणहं अणहिं इत्येते चत्वार चकारात् एप्पि एप्पिणु एवि एविणु इत्येते, एव चाष्टावादेशा भवन्ति ॥

देवं दुक्करु निअय-धणु करण न तउ पडिहाइ ।
एम्वइ सुहु भुञ्जणहँ मणु पर भुञ्जणहि न जाइ ॥
जेप्पि चएप्पिणु सयल धर लेविणु तवु पालेवि ।
विणु सन्ते तित्थेसरेण को सक्कइ भुवणे वि ॥२॥
॥४४१॥

गमेरेप्पिण्वेप्प्योरेर्लुग् वा ॥ ८ ।४।४४२ ॥

अपभ्रंशे गमेर्धातोः परयोरेप्पिणु एप्पि इत्यादेशयोरेकारस्य लुग् भवति वा ॥

गम्प्पिणु वाणारसिहिँ नर अहि उज्जेणिहिँ गम्पि ।
मुआ परावहि परम-पउ दिव्वन्तरइँ म जम्पि ॥१॥

पक्षे ।

गङ्ग गमेप्पिणु जो मुअइ जो सिव-तित्थ गमेप्पि ।
कीलदि तिदसावास-गउ सो जम—लोउ जिणेप्पि ॥
॥४४२॥

तृनो ऽणअः ॥ ८ । ४ । ४४३ ॥

अपभ्रंशे तृनः प्रत्ययस्य अणअ इत्यादेशो भवति ॥ हत्थि मारणउ लोउ बोल्लणउ पडहु वज्जणउ सुणउ भसणउ ॥१॥ ॥४४३॥

इवार्थे नं-नउ--नाइ--नावइ-जणि--जणवः ॥ ८ । ४ । ४४४ ॥

अपभ्रंशे इवशब्दस्यार्थे नं नउ नाइ नावइ जणि जणु इत्येते षट् भवन्ति ॥ न । नं मल्ल-जुज्झु ससि-राहु करहि ॥ [३८२.१] नउ ।

रवि-अत्थमणि समाउलेण कण्ठि विइण्णु न छिण्णु ।
चक्के खण्डु मुणालिअहे नउ जीवग्गलु दिण्णु ॥१॥

नाइ ।

वलयावलि-निवडण भएण धण उद्धब्भुअ जाइ ।
वल्लह-विरह-महादहहो थाह गवेसइ नाइ ॥ २ ॥

नावइ ।

पेक्खेविणु मुहु जिण-वरहो दीहर नयण सलोणु ।
नावइ गुरु-मच्छर-भरिउ जलणि पवीसइ लोणु ॥३॥

जणि ।

चम्पय-कुसुमहो मज्झि सहि भसलु पइट्ठउ ।
सोहइ इन्दनीलु जणि कणइ बइट्ठउ ॥ ४ ॥

जणु । निरुवम-रसु पिएं पिएवि जणु ॥[४०१.३]
॥ ४४४ ॥

लिङ्गमतन्त्रम् ॥ ८ । ४ । ४४५ ॥

अपभ्रंशे लिङ्गमतन्त्रं व्यभिचारि प्रायो भवति ॥

गय कुम्भइ दारन्तु [३४५.१] अत्र पुंल्लिङ्गस्य नपुंसकत्वम् ।

अब्भा लग्गा डुङ्गरिहि पहिउ रडन्तउ जाइ ।
जो एहा गिरि-गिलण-मणु सो कि धणहे धणाइ
(घणाइ ?) ॥ १ ॥

अत्र अब्भा इति नपुंसकस्य पुंस्त्वम् ॥

पाइं विलग्गी अन्त्रडी सिरु ल्हसिउं खन्धस्सु ।
तो वि कटारइ हत्थडउ बलि किज्जउँ कन्तस्सु॥२॥

अत्र अन्त्रडी इति नपुंसकस्य स्त्रीत्वम् ॥

सिरि चडिआ खन्ति प्फलइ पुणु डालइ मोडन्ति ।
तो वि महद्दुम सउणाह अवराहिउ न करन्ति ॥३॥

अत्र डालई इत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य नपुंसकत्वम् ॥४४५॥

शौरसेनीवत् ॥ ८ । ४ । ४४६ ॥

अपभ्रंशे प्राय. शौरसेनीवत् कार्यं भवति ॥

सीसि सेहरु खणु विणिम्मविदु
खणु कण्ठि पलंबु किदु रदिए ।
विहिदु खणु मुण्डमालिएँ जं पणएणं
त नमहु कुसुम-दाम-कोदण्डु कामहो ॥ १ ॥

व्यत्ययश्च ॥८।४।४४७॥

प्राकृतादिभाषालक्षणाना व्यत्ययश्च भवति ॥ यथा मागध्यां तिष्ठश्चिष्ठः [४.२९८] इत्युक्तं तथा प्राकृतपैशाचीशौरसेनीष्वपि भवति । चिष्ठदि ॥ अपभ्रंशे रेफस्याधो वा लुगुक्तो मागध्यामपि भवति । शद-माणुश-मंश-भालके कुम्भ-शहश्र-वशाहे शचिदे इत्याद्यन्यदपि द्रष्टव्यम् ॥ न केवल भाषालक्षणानां त्याद्यादेशानामपि व्यत्ययो भवति । ये वर्तमाने काले प्रसिद्धास्ते भूतेपि भवन्ति । अह पेच्छइ रहु-तणओ ॥ अथ प्रेक्षांचक्रे इत्यर्थः ॥ आभासइ रयणीअरे । आवभापे रजनीचरानित्यर्थ' ॥ भूते प्रसिद्धा वर्तमानेपि । सोहीअ एस वण्ठो । शृणोत्येष वण्ठ इत्यर्थ' ॥४४७॥

शेषं संस्कृतवत्सिद्धम् ॥८।४।४४८॥

शेष यदत्र प्राकृतादिभाषासु अष्टमे नोक्तं तत्सप्ताध्यायीनिबद्धसंस्कृतवदेव सिद्धम् ॥

हेट्ठ-ट्ठिय-सूर-निवारणाय छत्तं अहो इव वहन्ती ।
जयइ ससेसा वराह-सास दूरुक्खुया पुहवी ॥१॥

अत्र चतुर्थ्या आदेशो नोक्त स च संस्कृतवदेव सिद्ध' । उक्तमपि क्वचित्संस्कृतवदेव भवति । यथा प्राकृते उरस्शब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तस्य उरे उरम्मि इति प्रयोगौ भवतस्तथा क्वचिदुरसीत्यपि भवति ॥ एवं सिरे । सिरम्मि । सिरसि ॥ सरे । सरम्मि । सरसि ॥ सिद्धग्रहणं मङ्गलार्थम् । ततो ह्यायुष्मच्छ्रोतृकताभ्युदयश्चेति ॥४४८॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तावष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

समाप्ता चेय सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनवृत्ति. प्रकाशिका नामेति ॥

[ग्रन्थकृत्प्रशस्तिः]

आसीद्विशां पतिरमुद्रचतु समुद्र–मुद्राङ्कितक्षितिभरक्षमवाहुदण्ड' ।
श्रीमूलराज इति दुर्धरवैरिकुम्भि–कण्ठीरवः शुचिचुलुक्यकुलावतंसः ॥१॥
तस्यान्वये समजनि प्रबलप्रताप–तिग्मद्युतिः क्षितिपतिर्**जयसिंहदेवः** ।
येन स्ववशसवितर्यपरं सुधांशौ **श्रीसिद्धराज** इति नाम निजं व्यलेखि ॥२॥
सम्यग् निषेव्य चतुरश्चतुरोप्युपायान्, जित्वोपभुज्य च भुवं चतुरब्धिकाञ्चीम् ।
विद्याचतुष्टयविनीतमतिर्जितात्मा, काष्ठामवाप पुरुषार्थचतुष्टये य' ॥३॥
तेनातिविस्तृतदुरागमविप्रकीर्ण–शब्दानुशासनसमूहकदर्थितेन ।
अभ्यर्थितो निरवम विधिवद्व्यधत्त शब्दानुशासनमिदं **मुनिहेमचन्द्रः** ॥४॥

श्रीः ॥ शुभं भवतु ॥

॥ अथ परिशिष्टानि ॥

(१)

प्राकृतव्याकरणे समागतानां प्राकृतभाषामयानां
पद्यानां सूत्राङ्कनिर्देशपूर्विका—**संस्कृतच्छाया** ॥

प्रथमपादः—

(६) दनुजेन्द्ररुधिरलिप्तः शोभते उपेन्द्रो नखप्रभावल्यरुणः ।
सन्ध्यावधूपगूढो नववारिधर इव विद्युत्प्रतिभिन्नः ॥

,, गूढोदरतामरसानुसारिणी भ्रमरपङ्क्तिरिव ॥

(७) वक्त्रा नखोल्लेखने आवध्नत्या कञ्चुकमङ्गे ।
मकरध्वजशरधोरणि—धाराच्छेदा इव दृश्यन्ते ॥

,, उपमासु अपर्याप्तेभदन्तावभासमूरुयुगम् ।
तदेव मृदितविसदण्डविरसमालक्षयामह इदानीम् ॥

,, अर्थालोकनतरला इतरकवीनां भ्रमन्ति बुद्धयः ।
अर्था एव निरारम्भं यन्ति हृदयं कवीन्द्राणाम् ॥

द्वितीयपादः—

(१५) भुक्त्वा सकलां पृथ्वीं विद्वान् बुद्ध्वा अनन्यकगामि ।
त्यक्त्वा तपः कृत्वा शान्त्या प्राप्तः शिवं परमम् ॥

(१८०) हन्दि चरणे नतः सः न मानितः हन्दि भवेत् एतस्मात् ।
हन्दि न भविष्यति भणित्री सा खिद्यते हन्दि तव कार्ये ॥

(२११) पश्य निश्चलनिष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका ।
निर्मलमरकतभाजनप्रतिष्ठिता शङ्खशुक्तिरिव ॥

(१९३) वेव्वे इति भये वेव्वे इति वारणे विषादे च वेव्वे इति ।
उल्लापयित्र्या अपि तव वेव्वे इति मृगाक्षि ! किं ज्ञेयम् ॥

,, किम् उल्लापयिन्त्या पश्य खिद्यमानया किन्तु भीतया ।
उत्पातयित्र्या वेव्वे इति, तया भणितं न विस्मरामः ॥

अपराधविस्मययोः—

(२०४) अव्वो हरन्ति हृदयं तथापि न द्वेष्या भवन्ति युवतीनाम् ।
अव्वो किमपि रहस्यं जानन्ति धूर्ता जनाभ्यधिकाः ॥

आनन्दादरभयेषु—

,, अव्वो सुप्रभातमिदम् अव्वो अद्यास्माकं सफलं जीवितम् ।
अव्वो अतीते त्वयि केवलं यदि सा न खेत्स्यति ॥

विषादे—

,, अव्वो नाशयन्ति धृतिं पुलकं (रोमाञ्चं) वर्धयन्ति ददति ।
इदानीं तस्यैतद्गुणा ते एव अव्वो कथं नु एतत् ॥

पश्चात्तापे—

,, अव्वो तथा तेन कृता अहं यथा कस्य कथयामि ॥

तृतीयपादः—

(१८०) हरिणस्थाने हरिणाङ्क यदि हरिणाधिपं न्यवेशयिष्यः ।
नासहिष्यथा एव तदा राहुपरिभवम् अस्य जेतुः ॥

चतुर्थपादः—

(२८८) रभस—वश—नम्र—सुर—शिरो—विगलित—मन्दार—राजिताङ्घ्रियुगः ।
वीरजिनः प्रक्षालयतु मम सकलमवद्यजम्बालम् ॥

(३२६) प्रणमत प्रणय—प्रकुपित—गौरी—चरणाग्र—लग्न—प्रतिबिम्बम् ।
दशसु नखदर्पणेषु एकादश—तनु—धरं रुद्रम् ॥

,, नृत्यतश्च लीलापादोत्क्षेपेण कम्पिता वसुधा ।
उच्छलन्ति समुद्राः शैला निपतन्ति तं हरं नमत ॥

(३३०) विटः श्यामलः धन्या—चम्पकवर्णा । इव सुवर्णरेखा कषपट्टके दत्ता ।

,, विट ! मया त्वं वारितः, मा कुरु दीर्घं मानम् ।
निद्रया गमिष्यति रात्रिः, शीघ्र (दडवड) भवति विभातम् ॥

,, पुत्रि (बिट्टीए) मया भाषिता त्वं मा कुरु वक्रां दृष्टिम् ।
पुत्रि सकर्णा भल्लिर्यथा मारयति हृदये प्रविष्टा ॥

,, एते ते अश्वाः (घोडा) एषा स्थली एते ते निशिताः खड्गाः ।
अत्र मनुष्यत्वं (पौरुषं) ज्ञायते यः नापि वल्गां वालयति ॥

(३३१) दशमुखः भुवनभयंकरः तोषितशंकरः निर्गतः रथवरे आरूढः ।
चतुर्मुखं षण्मुखं ध्यात्वा एकस्मिन् लगित्वा इव दैवेन घटितः ॥

(३३२) अगलितस्नेहनिवृत्तानां योजनलक्षमपि जायताम् ।
वर्षशतेनापि यः मिलति सखि ! सौख्यानां स स्थानम् ॥

,, अङ्गैः अङ्गं न मिलितं सखि (हलि) अधरेण अधरः न प्राप्तः ।
प्रियस्य पश्यन्त्याः मुखकमलं एवं सुरतं समाप्तम् ॥

(३३३) ये मम दत्ताः दिवसाः दयितेन प्रवसता ।
तान गणयन्त्याः (मम) अङ्गुल्यः जर्जरिताः नखेन ॥

(३३४) सागरः उपरि तृणानि धरति तले क्षिपति (घल्लइ) रत्नानि ।
स्वामी सुभृत्यमपि परिहरति समानयति खलान् ॥

(३३५) गुणैः न संपत् कीर्तिः परं (जनाः) फलानि लिखितानि भुञ्जन्ति ।
केसरी कदर्पिकामपि (बोड्डिअ) न लभते गजाः लक्षः गृह्यन्ते ॥

(३३६) वृक्षात् गृह्णाति फलानि जनः कटुपल्लवान् वर्जयति ।
तथापि महाद्रुमः सुजन इव तान उत्सङ्गे धरति ॥

(३३७) दूरोड्डाणेन पतितः खलः आत्मानं जनं (च) मारयति ।
यथा गिरिशृङ्गेभ्यः पतिता शिला अन्यदपि चूर्णीकरोति ॥

(३३८) यः गुणान् गोपयति आत्मीयान् प्रकटान् करोति परस्य ।
तस्य अहं कलियुगे दुर्लभस्य बलिं करोमि सुजनस्य ॥

(३३९) तृणानां तृतीया भङ्गी नापि (नैव) तानि अवटतटे वसन्ति ।
अथ जनः लगित्वा उत्तरति अथ सह स्वयं मज्जन्ति ॥

(३४०) देवः घटयति वने तरूणां शकुनीनां (कृते) पक्वफलानि ।
तद् वरं सौख्यं प्रविष्टानि नापि कर्णयोः खलवचनानि ॥

,, धवलः खिद्यति (विसूरइ) स्वामिनः गुरु भारं प्रेक्ष्य ।
अहं किं न युक्तः द्वयोर्दिशोः खण्डे द्वे कृत्वा ॥

(३४१) गिरेः शिलातल तरोः फलं गृह्यते निःसामान्यम् ।
गृहं मुक्त्वा मनुष्याणां तथापि न रोचते अरण्यम् ॥

,, तरुभ्यः अपि वल्कलं फलं मुनयः अपि परिधानम् अशनं लभन्ते ।
स्वामिभ्यः इयत् अधिकं (अग्गलु) आदरं भृत्याः गृह्णन्ति ॥

,, अथ विरलप्रभावः एव कलौ धर्मः ।

(३४३) अग्निना उष्णं भवति जगत् वातेन शीतलं तथा ।
यः पुनः अग्निना शीतलः तस्य उष्णत्वं कथम् ॥

,, विप्रियकारकः यद्यपि प्रियः तदपि तम् आनय अद्य ।
अग्निना दग्धं यद्यपि गृहं तदपि तेन अग्निना कार्यम् ॥

(३४४) यथा यथा वक्रिमाणं लोचनयोः नितरां श्यामला शिक्षते ।
तथा तथा मन्मथः निजकशरान् खरप्रस्तरे तीक्ष्णयति ॥

(३४५) सङ्गरशतेषु यो वर्ण्यते पश्य अस्माकं कान्तम् ।
अतिमत्तानां त्युक्ताङ्कुशानां गजानां कुम्भान् दारयन्तम् ॥

(३४६) हे तरुणाः ! हे तरुण्यः ! (च) ज्ञातं मया आत्मनः घात मा कुरुत ॥

(३४९) निजमुखकरैः अपि मुग्धा करम् अन्धकारे प्रतिप्रेक्षते ।
शशिमण्डलचन्द्रिकया पुनः किं न दूरे पश्यति ॥

(३५०) तुच्छमध्यायाः तुच्छजल्पनशीलायाः ॥
तुच्छाच्छरोमावल्याः तुच्छरागायाः तुच्छरतहासायाः ।
प्रियवचनमलभमानायाः तुच्छकायमन्मथनिवासायाः ॥

,, अन्यद् यत्तुच्छं तस्याः धन्यायाः तदाख्यातुं न याति ।
आश्चर्यं स्तनान्तरं मुग्धायाः येन मनो वर्त्मनि न माति ॥

,, स्फोटयतः यौ हृदयं आत्मीयं तयोः परकीया (परविषये) का घृणा ।
रक्षत लोका' आत्मान वालायाः, जातौ विषमौ स्तनौ ॥

(३५१) भव्यं (साधु) भूतं यन्मारित' भगिनि ! अस्मदीयः कान्तः ।
अलज्जिष्यत् वयस्याभ्यः यदि भग्नः गृहम् ऐष्यत् ॥

(३५२) वायसम् उड्डापयन्त्याः प्रियो दृष्टः सहसेति ।
अर्धानि वलयानि मह्यां गतानि अर्धानि स्फुटानि तटिति ॥

(३५३) कमलानि मुक्त्वा अलिकुलानि करिगण्डान् काङ्क्षन्ति ।
असुलभं एष्टु येषां निर्बन्धः (भलि) ते नापि (नैव) दूरं गणयन्ति ॥

(३५४) भग्नकं दृष्ट्वा निजकं वलं वलं प्रसृतक परस्य ।
उन्मीलति शशिलेखा यथा करे करवालः प्रियस्य ॥

(३५६) यदि तस्या' त्रुट्यतु स्नेहः मया सह नापि तिलतारः ।
तत् कस्माद् वक्राभ्यां लोचनाभ्यां दृश्ये (अहं) शतवारम् ॥

(३५७) यत्र यस्मिन् कल्प्यते शरेण शरः छिद्यते खड्गेन खड्गः ।
तस्मिन् तादृशे भटघटानिवहे कान्त' प्रकाशयति मार्गम् ॥

,, एकस्मिन् अक्ष्णि श्रावणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः । माधवः महीतलस्रस्तरे गण्डस्थले शरत् ॥

,, अङ्गेषु ग्रीष्म' सुखासिकातिलवने मार्गशीर्षः । तस्याः मुग्धायाःमुखपङ्कजे आवासितः शिशिरः ॥

,, हृदय स्फुट तटिति (शब्दं) कृत्वा कालक्षेपेण किम् ।
पश्यामि हतविधिः क्व स्थापयति त्वया विना दुःखशतानि ॥

(३५८) कान्तः अस्मदीयः हला सखिके निश्चयेन रुष्यति यस्य (यस्मै) ।
अस्त्रैः शस्त्रैः हस्तैरपि स्थानमपि स्फोटयति तस्य ॥

,, जीवितं कस्य न वल्लभकं धनं पुनः कस्य नेष्टम् ।
द्वे अपि अवसरनिपतिने तृणसमे गणयति विशिष्टः ॥

(३६०) प्राङ्गणे तिष्ठति नाथः यत् तद् रणे करोति न भ्रान्तिम् । तत् जल्प्यते यन्निर्वहति ॥

(३६२) एषा कुमारी एष (अहं) नरः एतन्मनोरथस्थानम् ।
एतत् मूर्खाणां चिन्त्यमानानां पश्चाद् भवति विभातम् ॥

(३६४) यदि पृच्छथ महान्ति (वड्डाइं) गृहाणि तद् महान्ति गृहाणि अमूनि ।
विह्वलितजनाभ्युद्धरणं कान्तं कुटीरके पश्य ।

(३६५) इमानि लोकस्य लोचनानि जाति स्मरन्ति न भ्रान्तिः ।
अप्रिये दृष्टे मुकुलन्ति प्रिये दृष्टे विकसन्ति ॥
शुष्यतु मा शुष्यतु एव (वा) उदधिः वडवानलस्य किं तेन ।
यद् ज्वलति जले ज्वलनः एतेनापि कि न पर्याप्तम् ॥
अस्य दग्धकलेवरस्य यद् वाहितं (लब्धं) तत्सारम् ।
यदि आच्छाद्यते तत्कुथ्यति यदि दह्यते तत्क्षारः ॥

(३६६) सर्वोऽपि लोकः प्रस्पन्दते (तडफ्फडइ) महत्त्वस्य कृते ।
महत्त्वं पुनः प्राप्यते हस्तेन मुक्तेन ॥

(३६७) यदि न स आयाति दूति गृहं किं अधो मुखं तव ।
वचनं यः खण्डयति तव सखिके स प्रियो भवति न मम ॥

,, सुपुरुषाः कङ्गोः अनुहरन्ति भण कार्येण केन ।
यथा यथा महत्त्वं लभन्ते तथा तथा नमन्ति शिरसा ॥

,, यदि सस्नेहा तन्मृता अथ जीवति निःस्नेहा ।
द्वाभ्यामपि प्रकाराभ्यां गतिका (गता) धन्या, कि गर्जसि खल मेघ ॥

(३३८) भ्रमर मा रुणझुणुशब्दं कुरु तां दिशं विलोकय मा रुदिहि ।
मा मालती देशान्तरिता यस्याः त्वं म्रियसे वियोगे ॥

(३७०) त्वया मुक्तानामपि वरतरो विनश्यति (फिट्टइ) न पत्रत्वं पत्राणाम् ।
तव पुनः छाया यदि भवेत् कथमपि तदा तैः पत्रैः (एव) ॥

,, मम हृदयं त्वया तया त्वं सापि अन्येन विनाट्यते ।
प्रिय किं करोम्यहं किं त्वं मत्स्येन मत्स्यः गिल्यते ।

,, त्वयि मयि द्वयोरपि रणगतयोः को जयश्रियं तर्कयति ।
केशैर्गृहीत्वा यमगृहिणीं भण सुखं कस्तिष्ठति ॥

,, त्वां मुञ्चन्त्याः मम मरणं मां मुञ्चतस्तव ।
सारसः (यथा) यस्य दूरे (वेगला) स कृतान्तस्य साध्यः ॥

(३७१) युष्माभिः अस्माभिः यत् कृत दृष्टं वहुकजनेन ।
तत् (तदा) तावन्मात्रः समरभरः निर्जितः एकक्षणेन ॥

(३७२) तव गुणसपदं तव मतिं तव अनुत्तरां क्षान्तिम् ।
यदि उत्पद्य अन्यजनाः महीमण्डले शिक्षन्ते ॥

(३७६) वयं स्तोकाः रिपवः वहवः कातराः एवं भणन्ति ।
मुग्धे निभालय गगनतलं कति जनाः ज्योत्स्नां कुर्वन्ति ॥

,, -अम्लत्वं लागयित्वा ये गताः पथिकाः परकीयाः केऽपि ।
अवश्यं न स्वपन्ति सुखासिकायां यथा वयं तथा तेऽपि ॥

(३७७) मया ज्ञातं प्रियविरहिताना कापि धरा भवति विकाले ।
केवलं (परं) मृगाङ्कोऽपि तथा तपति यथा दिनकरः क्षयकाले ॥

(३७९) मम कान्तस्य द्वौ दोषौ सखि ! मा पिधेहि अलीकम् ।
ददतः परं अह उर्वरिता युध्यमानस्य करवालः ॥

,, यदि भग्नाः परकीयाः तत्सखि ! मम प्रियेण । अथ भग्ना अस्मदीयाः तत्तेन मारितेन ॥

(३८२) मुखकवरीबन्धौ तस्याः शोभां धरतः । ननु मल्लयुद्धं शशिराहू कुरुतः ॥
तस्याः शोभन्ते कुरलाः भ्रमरकुलतुलिताः । ननु भ्रमरडिम्भाः क्रीडन्ति मिलिताः ॥

(३८३) चातक, "पिउ पिउ" (पिवामि पिवामि वा प्रियः प्रियः) भणित्वा कियद्रोदिषि हताश ! ।
तव जले मम पुनर्वल्लभे द्वयोरपि न पूरिता आशा ॥

,, चातक ! किं कथनेन निर्घृण वारंवारम् ।
सागरे भृते विमलजलेन लभसे न एकामपि धाराम् ॥

,, अस्मिन् जन्मनि अन्यस्मिन्नपि गौरि ! तं दद्याः कान्तम् ।
गजानां मत्तानां त्यक्तांकुशानां यः सङ्गच्छते हसन् ॥

(३८४) वलेः अभ्यर्थने मधुमथनो लघुकीभूतः सोऽपि ।
यदि इच्छथ महत्त्वं (वड्डत्तणउं) दत्त, मा मार्गयत कमपि ॥

(३८५) विधिर्विनाटयतु ग्रहाः पीडयन्तु मा धन्ये ! कुरु विषादम् ।
संपदं कर्षामि वेषमिव यदि अर्घति (स्यात्) व्यवसायः ॥

(३८६) खड्गविसाधितं यत्र लभामहे तत्र देशे यामः ।
रणदुर्भिक्षेण भग्नाः विना युद्धेन न वलामहे ॥

(३८७) कुञ्जर ! स्मर मा सल्लकीः सरलान् श्वासान् मा मुञ्च ।
कवलाः ये प्राप्ताः विधिवशेन तांश्चर मानं मा मुञ्च ॥

,, भ्रमर ! अत्रापि निम्बके कति (चद्) दिवसान् विलम्बस्व ।
घनपत्रवान् छायाबहुलो फुल्लति यावत्कदम्बः ॥

,, प्रिय ! एवमेव कुरु भल्लं करे त्यज त्वं करवालम् ।
येन कपालिका वराकाः लान्ति अभग्नं कपालम् ॥

(३८८) दिवसा यान्ति वेगैः (झउप्पडहि) पतन्ति मनोरथाः पश्चात् ।
यदस्ति तन्मान्यते भविष्यति (इति) कुर्वन् मा आस्स्व ॥

(३८९) सतो भोगान् यः परिहरति तस्य कान्तस्य बलिं क्रिये ।
तस्य दैवेनैव मुण्डितं यस्य खल्वाटं शीर्षम् ॥

(३९०) अतितुङ्गत्वं यत्स्तनयोः स च्छेदकः न खलु लाभः ।
सखि ! यदि कथमपि त्रुटिवशेन अधरे प्रभवति नाथः ॥

(३९१) इयत् उक्त्वा शकुनिः स्थितः पुनर्दुःशासन उक्त्वा ।
तदा अहं जानामि एष हरिः यदि ममाग्रतः उक्त्वा ॥

(३९५) यथातथा तीक्ष्णान् करान् लात्वा यदि शशी अतक्षिष्यत ।
तदा जगति गौर्या मुखकमलेन सदृशतां कामपि अलप्स्यत ॥

,, कङ्कणं चूर्णीभवति स्वयं मुग्धे कपोले निहितम् । श्वासानलज्वालासतप्तं बाष्पजलसंसिक्तम् ॥

,, अनुगम्य द्वे पदे प्रेम निवर्तते यावत् । सर्वाशनरिपुसभवस्य कराः परिवृत्ताः तावद् ॥

,, हृदये शल्यायते गौरी गगने गर्जति मेघः । वर्षारात्रे प्रवासिकानां विषमं सकटमेतत् ।

,, अम्ब ! पयोधरौ वज्रमयौ नित्यं यौ समुखौ तिष्ठतः ।
मम कान्तस्य समराङ्गणके गजघटाः भङ्क्तुं यातः ॥

,, पुत्रेण जातेन को गुणः अपगुणः कः मृतेन । यद् पैतृकी (बप्पीकी) भूमिः आक्राम्यतेऽपरेण ॥

,, तत् तावत् जलं सागरस्य स तावान् विस्तारः ।
तृषो निवारणं पलमपि नैव परं शब्दायते असारः ॥

(३९६) यद् दृष्टं सोमग्रहणमसतीभिः हसितं निःशंकम् ।
प्रियमनुष्यविक्षोभकरं गिल गिल राहो ! मृगाङ्कम् ॥
„ अम्ब ! स्वस्थावस्थैः सुखेन चिन्त्यते मानः ।
प्रिये दृष्टे व्याकुलत्वेन (हल्लोहल) कश्चेतयति आत्मानम् ॥
„ शपथं कृत्वा कथितं मया तस्य परं सफलं जन्म ।
यस्य न त्यागः न च आरभटी (!) न च प्रमृष्टः धर्मः ॥
„ यदि कथंचित् प्राप्स्यामि प्रियं अकृतं कौतुकं करिष्यामि ।
पानीयं नवके शरावे यथा सर्वाङ्गेण प्रवेक्ष्यामि ॥
„ पश्य कर्णिकारः प्रफुल्लितकः काञ्चनकान्तिप्रकाशः । गौरीवदनविनिर्जितः ननु सेवते वनवासम् ॥
(३९९) व्यासमहर्षिः एतद् भणति यदि श्रुतिशास्त्रं प्रमाणम् ।
मातॄणां चरणौ नमतां दिवसे दिवसे गङ्गास्नानम् ॥
(४००) अनयं कुर्वतः पुरुषस्य आपद् आयाति ॥
(४०१) कथं समाप्यता दुष्टं दिनं कथं रात्रिः शीघ्रं (छुडु) भवति ।
नववधूदर्शनलालसकः वहति मनोरथान् सोऽपि ॥
„ ओ गौरीमुखनिर्जितकः वार्दले निलीनः मृगाङ्कः ।
अन्योऽपि यः परिभूततनुः स कथं भ्रमति निःशङ्कम् ॥
„ बिम्बाधरे तन्व्याः रदव्रणः कथं स्थितः श्रीआनन्द ! ।
निरुपमरस प्रियेण पीत्वेव शेषस्य दत्ता मुद्रा ॥
„ भण सखि ! निभृतकं तथा मयि यदि प्रियः दृष्टः सदोषः ॥
यथा न जानाति मम मनः पक्षापतितं तस्य ॥
(४०२) मया भणितः बलिराज ! त्वं कीदृग् मार्गणः एषः ।
यादृक्तादृग् नापि भवति मूर्ख ! स्वयं नारायणः ईदृक् ॥
(४०४) यदि स घटयति प्रजापतिः कुत्रापि लात्वा शिक्षाम् ॥
यत्रापि तत्रापि अत्र जगति भण तदा सदृक्षीम् ॥
(४०६) यावत् न निपतति कुम्भतटे सिंहचपेटाचटात्कारः ।
तावत् समस्तानां मदकलानां (गजानां) पदे पदे वाद्यते ढक्का ॥
„ तिलानां तिलत्वं तावत् परं यावत् न स्नेहाः गलन्ति ।
स्नेहे प्रनष्टे ते एव तिलाः तिलाः भ्रष्टा खलाः भवन्ति ॥

,, यावद् विषमा कार्यगतिः जीवानां मध्ये आयाति ।
तावत् अस्वामितरः जनः सुजनोऽप्यन्तरं ददाति ॥

(४०७) यावद् अन्तरं रावणरामणेः तावद् अन्तरं पट्टणग्रामयोः ॥

(४०८) ते मुद्राः हारिताः ये परिविष्टाः तेषाम् । परस्परं युध्यमानानां स्वामी पीडितः येषाम् ॥

(४१२) ब्रह्मन् ! ते विरलाः केऽपि नराः ये सर्वाङ्गच्छेकाः ।
ये वक्राः ते वञ्च (क) तराः ये ऋजवः ते बलीवर्दाः ॥

(४१४) अन्ये ते दीर्घे लोचने अन्यत् तद् भुजयुगलम् । अन्यः स घनस्तनभारः तदन्यदेव मुखकमलम् ॥

,, अन्य एव केशकलापः सः अन्य एव प्रायो विधिः ।
येन नितम्बिनी घटिता सा गुणलावण्यनिधिः ॥

,, प्रायो मुनीनामपि भ्रान्तिः ते मणीन् गणयन्ति ।
अक्षये निरामये परमपदे अद्यापि लयं न लभन्ते ॥

,, अश्रुजलेन प्रायः गौर्याः सखि उद्वृत्ते नयनसरसी ।
ते संमुखे सम्प्रेपिते दत्तः तिर्यग् घातं परम् ॥

,, एष्यति प्रियः रोषिष्यामि अहं रुष्टां मामनुनयति ।
प्रायः एतान् मनोरथान् दुष्करः दयितः कारयति ॥

(४१५) विरहानलज्वालाकरालितः पथिकः कोऽपि मङ्क्त्वा स्थितः ।
अन्यथा शिशिरकाले शीतलजलात् धूमः कुतः उत्थितः ॥

(४१६) मम कान्तस्य गोष्ठस्थितस्य कुतः कुटीरकाणि ज्वलन्ति ।
अथ रिपुरुधिरेण आर्द्रयति (विध्यापयति) अथ आत्मना न भ्रान्तिः ॥

(४१८) प्रियसङ्गमे कथं निद्रा, प्रियस्य परोक्षे कथम् ।
मया द्वे अपि विनाशिते निद्रा नैवं न तथा ॥

,, कान्तः यत् सिंहेन उपमीयते तन्मम खण्डितः मानः ।
सिंहः नीरक्षकान् गजान् हन्ति प्रियः पदरक्षैः समम् ॥

,, चञ्चलं जीवितं ध्रुवं मरणं, प्रिय ! रुष्यते कथम् ।
भविष्यन्ति दिवसा रोषयुक्ताः (रूसणा) दिव्यानि वर्षशतानि ॥

,, माने प्रनष्टे यदि न तनुः तत् देशं त्यजेः । मा दुर्जनकरपल्लवैः दर्श्यमानः भ्रमेः ॥

,, लवणं विलीयते पानीयेन अरे खल मेघ मा गर्ज ।
ज्वालितं गलति तत्कुटीरकं गौरी तिम्यति अद्य ॥

विभवे प्रनष्टे वक्रः ऋद्धौ जनसामान्यः। किमपि मनाक् मम प्रियस्य शशी अनुहरति नान्यः ॥

(४१९) किल न खादति न पिबति न विद्रवति धर्मे न व्ययति रूपकम् ।
इह कृपणो न जानाति यथा यमस्य क्षणेन प्रभवति दूतः ॥

" यायते (गम्यते) तस्मिन् देशे लभ्यते प्रियस्य प्रमाणम् ।
यदि आगच्छति तदा आनीयते अथवा तत्रैव निर्वाणम् ॥

" यत्प्रवसता सह न गता न मृता वियोगेन तस्य ।
लज्ज्यते संदेशान् ददतीभिः (अस्माभिः) सुभगजनस्य ॥

" इतः मेघाः पिबन्ति जलम् इतः वडवानलः आवर्तते ।
प्रेक्षस्व गभीरिमाणं सागरस्य एकापि कणिका नहि अपभ्रश्यते ॥

(४२०) यातु, मा यान्तं पल्लवत, द्रक्ष्यामि कति पदानि ददाति ।
हृदये तिरश्चीना अहमेव परं प्रियः आडम्बराणि करोति ॥

" हरिः नर्तितः प्राङ्गणे विस्मये पातितः लोकः ।
इदानीं राधापयोधरयोः यत् (प्रति) भाति तद् भवतु ॥

" सर्वसलावण्या गौरी नवा कापि विषग्रन्थिः ।
भट प्रत्युत स म्रियते यस्य न लगति कण्ठे ॥

(४२१) मया उक्तं, त्वं धुरं धर, गलिवृषभैः (कसर) विनाटिताः ।
त्वया विना धवल नारोहति भरः, इदानीं विषण्णः किम् ? ॥

(४२२) एकं कदापि नागच्छसि अन्यत् शी ' यासि ।
मया मित्र प्रमाणितः त्वया यादृशः (त्वं यथा) खलः न हि ॥

(२) यथा सत्पुरुषाः तथा कलहाः यथा नद्यः तथा वलनानि ।
यथा पर्वता· तथा कोटराणि हृदय खिद्यसे किम् ? ॥

(३) ये मुक्त्वा रत्ननिधिम् आत्मानं तटे क्षिपन्ति ।
तेषां शङ्खानां संसर्गः केवलं फूत्क्रियमाणाः भ्रमन्ति ॥

(४) दिवसैः अर्जितं खाद मूर्ख ! सञ्चिनु मा एकमपि द्रम्मम् ।
किमपि भयं तत् पतति येन समाप्यते जन्म ॥

(५) एकैकं यद्यपि पश्यति हरिः सुष्ठु सर्वादरेण । तथापि दृष्टिः यत्र क्वापि राधा ।
क· शक्नोति संवरीतुं नयने स्नेहेन पर्यस्ते ॥

(६) विभवे कस्य स्थिरत्वं यौवने कस्य गर्वः । स लेखः प्रस्थाप्यते यः लगति गाढम् ॥

(७) कुत्र शशधरः कुत्र मकरधरः कुत्र बर्ही कुत्र मेघः ।
दूरस्थितानामपि सज्जनानां भवति असाधारणः स्नेहः ॥

(८) कुञ्जरः अन्येषु तरुवरेषु कौतुकेन घर्षति हस्तम् ।
मनः पुनः एकस्यां सल्लक्यां यदि पृच्छथ परमार्थम् ॥

(९) क्रीडा कृता अस्माभिः निश्चय किं प्रजल्पत ।
अनुरक्ताः भक्ताः अस्मान् मा त्यज स्वामिन् ! ॥

(१०) सरिद्भिः न सरोभिः न सरोवरैः नापि उद्यानवनैः ।
देशाः रम्याः भवन्ति मूर्ख ! निवसद्भिः सुजनैः ॥

(११) हृदय ! त्वया एतद् उक्तं मम अग्रतः शतवारम् ।
स्फुटिष्यामि प्रियेण प्रवसता (सह) अहं भण्ड अद्भुतसार ॥

(१२) एका कुटी पञ्चभिः रुद्धा तेषां पञ्चानामपि पृथक्पृथक् बुद्धिः ।
भगिनि ! तद् गृहं कथय कथं नन्दतु यत्र कुटुम्बम् आत्मच्छन्दकम् ॥

(१३) यः पुनः मनस्येव व्याकुलीभूतः चिन्तयति ददाति न द्रम्मं न रूपकम् ।
रतिवशभ्रमणशीलः कराग्रोल्लालितं गृहे एव कुन्तं गणयति स मूढः ॥

(१४) चलाभ्यां वलमानाभ्यां लोचनाभ्यां ये त्वया दृष्टाः बाले ! ।
तेषु मकरध्वजावस्कन्दः पतति अपूर्णे काले ॥

(१५) गतः स केसरी पिबत जलं निश्चित हरिणाः ! ।
यस्य संबन्धिना हुङ्कारेण मुखेभ्यः पतन्ति तृणानि ॥

(१६) स्वस्थावस्थानामालम्बनं सर्वोऽपि लोकः करोति ।
आर्तानां मा भैषीः इति यः सुजनः स ददाति ॥

(१७) यदि रज्यसे यद्यद् दृष्टं तस्मिन् हृदय मुग्धस्वभाव ।
लोहेन स्फुटता यथा घनः (तापः) सहिष्यते तावत् ॥

(४२३) मया ज्ञातं मङ्क्ष्यामि अहं प्रेमह्रदे हुहुरुशब्दं कृत्वा ।
केवलम् अचिन्तिता सम्पतिता विप्रियनौः झटिति ॥

„ खाद्यते न कसरत्कशब्दं कृत्वा पीयते न घुटशब्दं कृत्वा ।
एवमपि भवति सुखासिका प्रिये दृष्टे नयनाभ्याम् ॥

„ अद्यापि नाथः ममैव गृहे सिद्धार्थान् वन्दते ।
तावदेव विरहः गवाक्षेषु मर्कटचेष्टां ददाति ॥

,, शिरसि जराखण्डिता लोमपुटी (कम्बलं) गले मणयः न विंशतिः ।
तथापि गोष्ठस्थाः कारिताः मुग्धया उत्थानोपवेशनम् ॥

(४२४) अम्ब ! पश्चात्तापः प्रियः कलहायितः विकाले ।
(नूनं) विपरीता बुद्धिर्भवति विनाशस्य काले ॥

(४२५) विट ! एष परिहासः अयि भण कस्मिन् देशे ।
अहं क्षीणा तव कृते प्रिय ! त्वं पुनः अन्यस्याः कृते ॥

(४२६) स्मर्यसे तद् वल्लभं यद् विस्मर्यते मनाक् ।
यस्य पुनः स्मरणं जातं गतं तस्य स्नेहस्य किं नाम ॥

(४२७) जिव्हेन्द्रियं नायकं वशे कुरुत यस्य अधीनानि अन्यानि ।
मूले विनष्टे तुम्बिन्याः अवश्यं शुष्यन्ति पर्णानि ॥

(४२८) एकशः शीलकलङ्कितानां दीयन्ते प्रायश्चित्तानि ।
यः पुनः खण्डयति अनुदिवस तस्य प्रायश्चित्तेन किम् ? ॥

(४२९) विरहानलज्वालाकरालितः पथिकः पथि यद् दृष्टः ।
तद् मिलित्वा सर्वैः पथिकैः स एव कृतः अग्निष्ठः ॥

(४३०) स्वामिप्रसादं सलज्जं प्रियं सीमासंधौ वासम् ।
प्रेक्ष्य बाहुबलं धन्या मुञ्चति निःश्वासम् ॥

(४३१) पथिक ! दृष्टा गौरी ? दृष्टा मार्गमवलोकयन्ती ।
अश्रूच्छ्वासैः कञ्चुकं तिमितोद्वानं (आर्द्रशुष्कं) कुर्वती ॥

(४३२) प्रियः आयातः श्रुता वार्ता, ध्वनिः कर्णे प्रविष्टः ।
तस्य विरहस्य नश्यतः धूलिरपि न दृष्टा ॥

(४३४) सन्देशेन किं युष्मदीयेन यत्सङ्गाय न मिल्यते ।
स्वप्नान्तरे पीतेन पानीयेन प्रिय ! पिपासा किं छिद्यते ॥

(४३६) अत्र तत्र द्वारे गृहे लक्ष्मीः विसण्ठुला भवति ।
प्रियप्रभ्रष्टेव गौरी निश्चला क्वापि न तिष्ठति ॥

(४३८) एतद् गृहीत्वा यन्मया यदि प्रियः उद्वार्यते (त्यज्यते) ।
मम कर्तव्यं किमपि नापि, मर्तव्यं परं दीयते ॥

,, देशोच्चाटनं शिखिक्वथनं घनकुट्टनं यद् लोके ।
मञ्जिष्ठया अतिरक्तया सर्वं सोढव्यं भवति ॥

,, स्वपितव्यं परं वारितं पुष्पवतीभिः समानम् ।
जागरितव्यं पुनः कः धरति यदि स वेदः प्रमाणम् ॥

(४३९) हृदय ! यदि वैरिणो घनाः तत् किं अभ्रे (आकाशे) आरोहामः ।
अस्माकं द्वौ हस्तौ यदि पुनः मारयित्वा म्रियामहे ॥

,, रक्षति सा विषहारिणी द्वौ करौ चुम्बित्वा जीवम् ।
प्रतिबिम्बितमुञ्जालं जलं याभ्यामनवगाहितं पीतम् ॥

,, बाहू विच्छोट्य याहि त्वं, भवतु तथा को दोषः ।
हृदयस्थितः यदि निःसरति जानामि मुञ्ज ! स रोषः ॥

(४४०) जित्वा अशेषं कषायबलं दत्वा अभयं जगतः ।
लात्वा महाव्रतं शिवं लभन्ते ध्यात्वा तत्त्वम् ॥

(४४१) दातुं दुष्करं निजकधनं, कर्तुं न तपः प्रतिभाति ।
एवं सुखं भोक्तुं मनः परं भोक्तुं न याति ॥

,, जेतुं त्यक्तुं सकलां धरां लातुं तपः पालयितुम्
विना शान्तिना तीर्थेश्वरेण कः शक्नोति भुवनेऽपि ॥

(४४२) गत्वा वाराणसीं नराः अथ उज्जयिनीं गत्वा ।
मृताः प्राप्नुवन्ति परमं पदं दिव्यान्तराणि मा जल्प ॥

,, गङ्गां गत्वा यः म्रियते यः शिवतीर्थं गत्वा ।
क्रीडति त्रिदशावासगतः स यमलोकं जित्वा ॥

(४४३) हस्ती मारयिता लोकः कथयिता । पटः वादयिता शुनकः भषिता ॥

(४४४) रव्यस्तमने समाकुलेन कण्ठे वितीर्णः न छिन्नः ।
चक्रेण खण्डः मृणालिकायाः ननु जीवार्गलः दत्तः ॥

,, वलयावलीनिपतनभयेन धन्या ऊर्ध्वभुजा याति ।
वल्लभविरहमहाह्रदस्य स्ताधं गवेषतीव ॥

,, प्रेक्ष्य मुखं जिनवरस्य दीर्घनयनं सलावण्यम् ।
ननु गुरुमत्सरभरितं ज्वलने प्रविशति लवणम् ॥

,, चम्पककुसुमस्य मध्ये सखि ! भ्रमरः प्रविष्टः ।
शोभते इन्द्रनीलः ननु कनके उपविष्टः ॥

(४४५) अभ्राणि लग्नानि पर्वतेषु पथिकः आरटन् याति ।
यः एषः गिरिग्रसनमनाः स किं धन्यायाः धनानि (घृणायते) [१] ।

,, पादे विलग्नम् अन्त्रं शिरः स्रस्तं स्कन्धात् ।
तथापि कटारिकायां हस्तः बलि क्रियते कान्तस्य ॥

,, शिरसि आरूढाः खादन्ति फलानि पुनः शाखाः मोटयन्ति ।
तथापि महाद्रुमाः शकुनीनां अपराधित न कुर्वन्ति ॥

(४४६) शीर्षे शेखरः क्षण विनिर्मापितम् क्षणं कण्ठे प्रालम्बं कृतं रत्याः ।
विहितं क्षणं मुण्डमालिकायां तन्नमत कुसुमदामकोदण्डं कामस्य ॥

(४४८) अधः स्थितसूर्यनिवारणाय छत्रं अधः इव वहन्ती ।
जयति सशेषा वराहश्वासदूरोत्क्षिप्ता पृथिवी ॥

॥ इति सम्पूर्णा संस्कृतच्छाया ॥

कृतो महोपकारो, विधाय शब्दानुशासनं येन ॥
कलिकालसर्वविज्ञो, जयताच्छ्रीहेमचन्द्रसूरीशः ॥

॥ अर्हँ ॥

श्रीकुमारपालभूपाललालितचरणरेणुना कलिकालसर्वज्ञेन

श्रीहेमचन्द्रसूरिभगवता प्रणीतं

स्वोपज्ञोणादिगणसूत्रविवरणम् ॥

(परि. २)

श्रीसिद्धहेमचन्द्र-व्याकरणनिवेशिनामुणादीनाम् ।
आचार्य**हेमचन्द्रः**, करोति विवृत्तिं प्रणम्यार्हम् ॥१॥

कृ-वा-पा-जि-स्वदि-साध्य-ऽशौ-दृ-स्ना-सनि-जा-निरहीणूभ्य उण् ॥१॥

करोत्यादिभ्यो धातुभ्यः सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः संप्रदानाऽपादानाभ्यामन्यत्र कारके भावे च सञ्ज्ञायां विषये बहुलमुण्प्रत्ययो भवति । डुकृंग् करणे, कृंग्ट् हिंसायां वा, निरनुबन्धग्रहणे सामान्यग्रहणात्; करोति करति कृणोति वा कारुः-कारी नापितादिः, इन्द्रश्च । वांक् गतिगन्धनयोः, पै ओवै शोषणे वा, वाति वायति वा द्रव्याणि-वायुः-नभस्वान् । पां पाने, पिबन्त्यनेन तैलादि द्रव्यं-पायुः-अपानमुपस्थश्च; पाति-पायत्योस्त्वर्थासंगतेर्न ग्रहणम् । जि अभिभवे, जयत्यनेन रोगान् श्लेष्माणं वा-जायुः-औषधं, पित्तं, वा, ष्वदि आस्वादने, स्वद्यत इदमनेन वा-स्वादुः रुच्यं, स्वदनं वा-स्वादुः । साधंट् संसिद्धौ, उत्तमक्षमादिभिस्तपोविशेषैर्भावितात्मा साध्नोतीति-साधुः, सम्यग्दर्शनादिभिः परमपदं साधयति वा-साधुः-संयतः, उभयलोकफलं साधयति वा साधुः-धर्मशीलः । अशौटि व्याप्तौ, अश्नुते तेजसा सर्वं केदारं वा-इत्याशुः-सूर्यो, व्रीहिश्च, अशनं वा-आशु-क्षिप्रम् , अश्नुत इति वा-आशुः-शीघ्रगामी शीघ्रकारी च । दृ भये, दृश् विदारणे वा, दरति दृणाति दीर्यते वा-दारु-काष्ठम् , भव्यं च । ष्णै वेष्टने, स्नायति-स्नायुः-अस्थिसहननम् । षन भक्तौ, षणूयी दाने वा, सनति सनोति वा मृगादीनिति-सानुः-पर्वतैकदेशः । जनैचि प्रादुर्भावे, जायतेऽनेनाकुञ्चनादि जानु उरुजङ्घासन्धिमण्डलम्, जानीत्याकारनिर्देशात् "न जन-वधः" [४. ३. ५४.] इति प्रतिषिद्धाऽपि वृद्धिर्भवति । रह त्यागे, रहति गृहीत्वा सूर्याचन्द्रमसौ स्वशरीरं वा-राहुः-सैंहिकेयः । इंण्क् गतौ, एति-आयुः-पुरुषः, शकटम् , औषधम् , जीवनम् , पुरुरवः पुत्रो वा; जरायुः-गर्भवेष्टनम् , जलमलं वा, जटायुः-पक्षी, धनायुः-देशः, रसायुः भ्रमरः, "संप्रदानात् चान्यत्रोणादयः" [५. १. १५.] इति यथायोगं प्रत्ययो वेदितव्य ॥१॥

अः ॥२॥

सर्वस्माद् धातोर्यथाप्रयोगमकारः प्रत्ययो भवति । भवः, तरः, वरः, प्लवः, शयः, शरः, परः, करः, स्तवः, चरः, वदः ॥२॥

म्लेच्छीडेर्हस्वश्च वा ॥३॥

आभ्याम' प्रत्ययो भवति, दीर्घस्य च ह्रस्वो वा भवति । म्लेछ अव्यक्तायां वाचि, म्लिच्छ'—मूकः, म्लेच्छ'—कुमनुष्यजातिः । ईडिक् स्तुतौ, इड ईडश्च—देवताविशेषौ मेदिनी च ॥३॥

नञः क्रमि-गमि-शमि-खन्याकमिभ्यो डित् ॥४॥

नञः परेभ्य एभ्यो डित् अः प्रत्ययो भवति । क्रमू पादविक्षेपे, न क्रामति—नक्रः—जलचरो ग्राह', । गम्लृं गतौ, नगः—वृक्ष', पर्वतश्च । शमूच् उपशमे, नगः—यक्षः । खनूग् अवदारणे, नखः—करजः, नास्य खमस्तीति वा—नख इत्यपि । कमूङ् कान्तौ, नाकः—स्वर्गः, नात्राकमस्तीति-नाक इत्यपि, नखादित्वात् "अन् स्वरे" [३. २. १२९.] इत्यन् न भवति । डित्करणमन्त्यस्वरादिलोपार्थम् ॥ ४ ॥

तुदादि-विषि-गुहिभ्यः कित् ॥५॥

तुदादिभ्यो विष—गुहिभ्यां च कित् अ' प्रत्ययो भवति । तुदः, नुदः, क्षिपः, सुरः, बुधः, सिवः । सुरत् ऐश्वर्य—दीप्त्योः । तुदादिर्न धातुगण', किं तर्हि ? भिन्न इति, तेन बुधादीनामिति लिङ्गपरिणामस्तु ज्ञेयः, शिवः, तुदादीनां यथासभवं कारकविधिः । विष्लृकी व्याप्तौ, वेवेष्टि-विषं-प्राणहरं द्रव्यम् गुहौग् संवरणे, गूहति—गुहः—स्कन्दः, गुहा पर्वतैकदेशः ॥५॥

विन्देर्नलुक् च ॥६॥

विन्देः कित् अः प्रत्ययो भवति, तत्सनियोगे नस्य लुक् च । विदु अवयवे, विदः—गोत्रकृद् वृक्षजातिश्च ॥६॥

कृगो द्वे च ॥७॥

करोतेः कित् अः प्रत्ययो भवति, अस्य च धातोर्द्वे रूपे भवतः । डुकृंग् करणे, चक्र-रथाङ्गम्, आयुधं च ॥७॥

कनि गदि-मनेः सरूपे ॥८॥

किदिति निवृत्तम्, एभ्योऽकारः प्रत्ययो भवति, एषां च सरूपे-समानरूपे द्वे उक्ती भवतः । कनै-दीप्ति-कान्तिगतिषु, कनति-दीप्यते-कङ्कनः-कान्तः । गद व्यक्तायां वाचि, गदति-अव्यक्तं वदति, गद्यते-अव्यक्त कथ्यते वा गद्गदः- अव्यक्तवाक्, गद्गदम्-अव्यक्त वचनम् । मनिंच् ज्ञाने, मन्मनः-अविस्पष्टवाक् । सरूपग्रहण "व्यञ्जनस्यानादेर्लुक्" [४.१.४४.] इत्यादिकार्यनिवृत्त्यर्थम् ॥८॥

ऋतष्टित् ॥९॥

ऋकारान्ताद् धातोरकारः प्रत्ययो भवति, स च बहुलं टित्, धातोश्च सरूपे द्वे रूपे भवतः । दृग् विदारणे, दीर्यते भिद्यतेऽनेन श्रोत्रमिति-दर्दरः वाद्यविशेष', पर्वतश्च, दर्दरी-सस्यलुण्टि' । कृत् विक्षेपे, कर्कर'—क्षुद्राश्मा, कर्करी—गलन्तिका । वृग्श् वरणे वर्वर -म्लेच्छजाति , वर्वरी-केशविशेष. । भृश्, भरणे, भर्भर'-छद्मवान् , भर्भरी-श्री. । जृष्च् जरसि, जर्जरः अदृढ., जर्जरी-स्त्री । झृषच् जरसि, झर्झर.- वाद्यविशेष' झर्झरी-झल्लरिका । गृत् निगरणे, गर्गर'-रजर्षि., गर्गरी-महाकुम्भः । मृश् हिसायाम्, मर्मर.- शुष्कपत्रप्रकरः, तद्धर्माऽन्योऽपि, क्षोदासहिष्णुर्मर्मरो दानवश्च । 'भर्भरायां दूर्वायाम्' इत्यत्र टित्त्वेऽपि ङीर्न भवति बहुलाधिकारात् । तत एव च ऋकारान्तादपि-घृ सेचने, घर्घरः सघोषो व्यक्तवाक् , घर्घरी- किङ्किणिका ॥९॥

किच्च ॥१०॥

ऋकारान्ताद् धातोर्यथादर्शनं किदकार. प्रत्ययो भवति, धातोश्च सरूपे द्वे रूपे भवतः । मृश् हिसायाम्, मूर्यतेऽनेनेति- मुर्मुरः- ज्वलदङ्गारचूर्णम् । पृश् पालनपूरणयोः, पूर्यते जलाघातेन — पुर्पुरः — फेनः ।

तॄ प्लवन तरणयो:, तीर्यतेऽनेनास्मिन् वा–तिर्तिरः-संक्रमः। भृश् भर्जने च, भूर्यते-सचोयते-भुर्भुरः संचयः। शॄश् हिसायाम्, शीर्यते समन्तात्-शिर्शिरः-पुञ्जः ॥१०॥

पॄ-पलिभ्यां टित् पिप् च पूर्वस्य ॥११॥

आभ्यां टिदः प्रत्ययो भवति, अनयोश्च सरूपे द्वे रूपे भवतः, पूर्वस्य च स्थाने 'पिप्' इत्यादेशो भवति । पॄश् पालन-पूरणयो', पृणाति छायया-पिप्परी-वृक्ष-जाति' । पल् गतौ, पलत्यातुरं-पिप्पली-औषधजातिः। टित्करणं ङ्यर्थम् ॥११॥

क्रमि-मथिभ्यां चन्-मनौ च ॥१२॥

आभ्यामः प्रत्ययो भवति, सरूपे च द्वे रूपे भवत', पूर्वस्य च स्थाने यथासङ्ख्यं 'चन् मन्' इत्यादेशौ भवतः । क्रमू पादविक्षेपे, क्रामति सुखमनेनास्मिन् वा-चङक्रमः-संक्रमः। मथे विलोडने, मथति चित्त रागिणां-मन्मथः-कामः ॥१२॥

गमेर्जम् च वा ॥१३॥

गमेर' प्रत्ययो भवति, सरूपे च द्वे रूपे भवतः, पूर्वस्य च 'जम्' इत्यादेशो वा भवति । गम्लृं गतौ, गच्छति-पादविहरणं करोति-जङ्गमः–चरः, गच्छत्य-माध्यस्थ्यमिति-गङ्गमः-चपलः ॥१३॥

अदुपान्त्य-ऋद्भ्यामश्रान्ते ॥१४॥

अकारोपान्त्याद् ऋकारान्ताच्च धातोरः प्रत्ययो भवति, सरूपे च द्वे रूपे भवतः, पूर्वस्य चान्तोऽकारो भवति। पल फल शल गतौ, शलशलः। सल गतौ । सलसलः। हल विलेखने, हलहलः। कलि शब्द-सङ्ख्यानयो:, कलकलः। मलि धारणे, मलमलः। घटिष् चेष्टायाम्, घटघटः । वद व्यक्तायां वाचि, वदवदः । पदिच् गतौ, पदपदः । ऋदन्तः डुकृग् करणे, करकरः । मृत् प्राणत्यागे, मरमरः । दृङ्त् आदरे, दरदरः । सृ गतौ' सरसरः। वृग्ट् वरणे, वरवरः । अनुकरणशब्दा एते ॥१४॥

मषि-मसेर्वा ॥१५॥

आभ्यामः प्रत्ययो भवति, सरूपे च द्वे रूपे भवत', पूर्वस्य चान्तोऽकारो वा भवति । मष हिंसायाम्, मषमषः, मष्मषः । मसैच् परिमाणे, मसमसः, मस्मसः ॥१५॥

हृ-सृ-फलि-कषेरा च ॥१६॥

एभ्यो अ' प्रत्ययो भवति, सरूपे च द्वे रूपे भवतः, पूर्वस्य चान्त आकारो भवति । हृंग् हरणे, हरति-नयति शस्त्राण्यस्खलन् लक्ष्यं-हराहरः-योग्याचार्यः । सृ गतौ, धावति वायुना नीयमानः समन्तात् सरासरः-सारङ्गः। फल निष्पत्तौ, फलति-निष्पादयति नानाविधानि पुष्पफलानि-फलाफलम्-अरण्यम्। कष हिंसायाम्, कषति-विदारयति-कषाकषः-कृमिजातिः ॥१६॥

इदुदुपान्त्याभ्यां किदिदुतौ च ॥१७॥

इकारोपान्त्यादुकारोपान्त्याच्च कित् अः प्रत्ययो भवति, स्वरूपे च द्वे रूपे भवतः, पूर्वस्य च यथासंख्यमिकारोकारौ चान्तौ भवतः। किलत् श्वैत्य-क्रीडनयो:, किलकिलः। हिलत् हावकरणे, हिलहिलः । शिलत् उञ्छे, शिलशिल' छुरत् छेदने, छुरच्छुरः । मुरत् संवेष्टने, मुरुमुरः । घुरत् भीमार्थ-शब्दयो:, घुरुघुरः । पुरत् अग्रगमने, पुरुपुरः । सुरत् ऐश्वर्य-दीप्त्योः, सुरुसुरः, । कुरत् शब्दे, कुरुकुरः । चुरण् स्तेये, चुरुचुरः । हुल हिंसा-संवरणयोश्च, हुलहुलः । गुजत् शब्दे, गुजगुजः । गुडत् रक्षायाम् गुडगुडः । कुटत् कौटिल्ये, कुटुकुटः । पुटत् सश्लेषणे, पुटुपुटः । कुणत् शब्दोपकरणयो:, कुणुकुण' । मुणत् प्रतिज्ञाने मुणमुणः । अनुकरणशब्दा एते ॥१७॥

जजल-तितल-काकोली-सरीसृपादयः ॥१८॥

एते अप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । जल घात्ये, अस्य द्वित्वे पूर्वस्य जभावः, जजलः, यस्य जाजलिः पुत्रः । तिलत् स्नेहने, अस्य द्वित्वे पूर्वस्य च तिभावे धातोरिकारस्य अकारे तितलः । कुल बन्धु-संस्त्यानयोः, अस्य द्वित्वे पूर्वस्य च काभावे—काकोली, क्षीरकाकोलीति च वल्लीजातिः । सृप्लृ गतौ, अस्य द्वित्वे गुणाभावे पूर्वस्य च सरीभावे—सरीसृपः—उरगजातिः । आदिग्रहणाद् यथादर्शनमन्येऽपि ॥१८॥

बहुलं गुण-वृद्धी चादेः ॥१९॥

धातोः कित् अः प्रत्ययो भवति, सरूपे च द्वे रूपे भवतः, पूर्वस्य चेकारवन्तौ भवतः, यथादर्शनं च गुणवृद्धी भवतः । केलि किलः, कैलिकिलश्च —हसनशीलः । हिलत् हावकरणे, हेलिहिलः, हैलिहिलश्च—विलनशील' । शैलिशिलः, शैलिशिलश्च । शुभि दीप्तौ शोभते पुनः पुनरिति—शोभुशुभः, शौभुशुभः । णुदंत् प्रेरणे, नुदति पुनः पुनरिति—नोदुनुदः, नौदुनुदः । गुडत् रक्षायाम्, गुलति—भ्राम्यति पुनः पुनरिति—गोलुगुलः, गौलुगुलः । बुलण् निमज्जने, बोलयति पुनः पुनरिति—बोलुबुलः, बौलुबुलः । तत्तद्धात्वर्थास्तच्छीला अनुवादविशेषा वैते ॥१९॥

णेर्लुप् ॥२०॥

धातोरप्रत्ययसन्नियोगे बहुलं णेर्लुप् भवति । वज्र धारयतीति—वज्रधरः—इन्द्रः । एवं—चक्रधरः—विष्णु', भूधर'— अद्रिः, जलधरः—मेघः । बाहुलकात् प्रत्ययान्तरेऽपि,—देवयतीति—दिव्—द्यौ', व्योम, स्वर्गश्च । पुण्यं कारयन्तीति पुण्यकृतो देवाः, एवं—पर्णं शोषयतीति पर्णशुट् ।

"वान्ति पर्णशुषो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे ।
तत' पर्णरुह' पश्चात् ततो देवः प्रवर्षति ॥१॥

तथा—महतः कारयाचक्रुराक्रन्दान् इति प्राप्ते 'महतश्चक्रुराक्रन्दान्' इति भवति । "महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्यमाणवाः । घोषयांचक्रुरित्यर्थः ॥२०॥

भीण्-शलि-वलि-कल्यति-मर्च्यर्चि-मृजि-कु-तु-स्तु-दा-धा-रा-त्रा-का-पा-निहा-नञ्शुभ्यः कः ॥२१॥

एभ्यः कप्रत्ययो भवति । ञिभींक् भये, बिभेति दुन्दुभात् परस्माच्च—भेकः—मण्डूकः, कातरश्च बिभेति वायोः—भेकः—मेघः । 'इंण्क् गतौ' एत्यद्वितीय इति-एकः असहायः, सख्या, प्रधानम्, असमानम्, अन्यश्च । पल फल शल गतौ, शलन्त्यात्मरक्षणाय तमिति शल्कः—शरणम् शलति त्यक्तं बहिरिति—शल्कं गृहीतरस शकलम्, शल्कः—काष्ठत्वक् मलिनं च काष्ठमुद्गरः करणं च । वलि सवरणे, वल्कः—दशन', वासः, त्वक् च । कलि शब्द-संख्यानयोः कल्कः—कषायः दम्भः, पिष्टपिण्डश्च । अत सातत्यगमने, अत्कः —आत्मा वायुः व्याधित', चन्द्रः, उत्पातश्च । मर्चः सौत्रो धातुः प्राप्तौ मर्क., देवदारुः, वायुः, दानवः, मनः, पन्नगः, विघ्नकारी च । "च-जः क-गम्" [२. १. ८६] इति कत्वम् । अर्च पूजायाम् अर्कः—सूर्य., पुष्पजातिः, कु[ष्ठ] रुजातिश्च । मृजौक् शुद्धौ, मार्कः—वायुः । कुंक् शब्दे, कोकः—चक्रवाकः । तुक् वृत्ति-हिंसा-पूरणेषु, तोकम्—अपत्यम् । ष्टुगक् स्तुतौ, स्तोकम्—अल्पम् । डुदांग्क् दाने, दाकः, यजमानः, यज्ञश्च । डुधांग्क् धारणे च, धाकः—ओदनः, अनड्वान्, अम्भः, स्तम्भश्च । रांक् दाने, राक'—दाता, अर्थः, सूर्यश्च, राका-पौर्णमासी, कुमाररजस्वला च । त्रैङ् पालने त्राकः—धर्मः शरणस्थानीयश्च । कै शब्दे, काकः—वायस' । पां पाने, पांक् रक्षणे वा, पाक'-बालः, असुर', पर्वतश्च । ओहांक् त्यागे, निहाकः—निःस्नेह', निर्मोकश्च, निहाकः

–गोधा । शुं गतौ, न शवतीति–अशोकः ॥२१॥

विचि-पुपि-मुपि-शुष्यवि-सृ-वृ-शु-सु-भू-धू-मू-नी-वीभ्यः कित् ॥२२॥

एभ्यः कित् कः प्रत्ययो भवति । विचृपी पृथग्भावे, विकः-करिपोतः । पुपंचू पुष्टौ, पुष्कः-निशाकरः । मुषश् स्तेये, मुष्कः–चौरः, मांसलो वा, मुष्कौ–वृषणौ । शुषच् शोषणे, शुष्कम्–अपगतरसम् । अव रक्षणादिषु, ऊकः–कुन्दुमः । सृ गतौ, सृकः–वायुः, बाणः, सृगालः, बकः, निरयश्च, सृका–आयुधविशेषः । वृगूट् वरणे, वृङ्श् सभक्तौ वा, वृकः–मृगजातिः, आदित्यः, धूर्तः, जाठरश्चाग्निः । शुं गतौ, शुकः–कीरः, ऋषिश्च । षुंगट् अभिषवे, सुकः–निरामयः । भू सत्तायाम् भूकः–कालः, छिद्रं च । धूत् विधूनने, धूगूट् कम्पने धूग्श् कम्पने वा धूकः–वायुः,व्याधिश्च धूका–पताका । मूङ् बन्धने, मूकः–अवाक् । णींग् प्रापणे, नीकः–खगः ज्ञाता च; नीका–उदकहारिका, ज्ञातिश्च । वींक् प्रजनादिषु, वीकः–वायुः, व्याधिः, नाशः, अर्थः मनः, वसन्तश्च, वीका–पक्षिजातिः, नेत्रमलं च ॥२२॥

कृगो वा ॥२३॥

कृगः कः प्रत्ययो भवति, स च कित् वा भवति। डुकृंग् करणे, कर्कः–अग्निः, सारङ्गः, दर्भः, श्वेताश्वश्च । कृकः–शिरोग्रीवम् ॥२३॥

घु-यु-हि-पि-तु-शोर्दीर्घश्च ॥२४॥

एभ्यः कित् कः प्रत्ययो भवति, एषां च दीर्घो भवति । घुङ् शब्दे, घूकः–कौशिकः । युक् मिश्रणे, यूका–क्षुद्रजन्तुः स्वेदजः । हिट् गति-वृद्ध्योः, हीकः पक्षी । पिंत् गतौ, पीकः–उपस्थो, जलाश्रयश्च । तुंक् वृत्यादिषु, तूकः-उपस्थः, पर्वतश्च । शुं गतौ, शूकः-किंशारुः, अभिषवः शोकश्च, शूका-हृल्लेखः ॥२४॥

ह्रियो रश्च लो वा ॥२५॥

ह्रियः कित् कः प्रत्ययो भवति, रेफस्य च लकारो वा भवति । [ह्रींक् लज्जायाम्,] ह्रीकः, ह्लीकः-लज्जापरः, नकुलश्च । ह्लीकः–लिङ्ग्यपि ॥२५॥

निष्क-तुरुष्कोदर्का-ऽलर्क-शुल्क-श्वफल्क-किञ्जल्कोल्का-वृक्क-च्छेक-केका-यस्काऽऽदयः ॥२६॥

एते कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। नेः सीदतेर्डिच्च, निष्कः-सुवर्णादिः । तूरैचि त्वरायाम्, अस्य ह्रस्व उषश्चान्तः, तुरुष्कः–वृक्षः, म्लेच्छश्च । उदः परात् अर्तेः, उदर्कः–क्रियाफलम् । अली भूषणादौ, अस्मादर् चान्तः, अलर्कः–उन्मत्तः, मदालसात्मजश्च । “पल फल शल गतौ” इत्यस्योपान्त्योत्वं च, शुल्क–रक्षा-निवेशः । शुनः परात् फालेर्ह्रस्वश्च, श्वफल्कः-अन्धकविशेषः । किमः परात् जॄषो रस्य लश्च, किञ्जल्कः–पुष्परेणुः । ज्वलेरुलादेशश्च, उलेः सौत्रस्य वा, उल्का औत्पातिकं ज्योतिः, अग्निज्वाला च वृजैकि वर्जने, अगुणत्वं च, वृक्कः–मुष्कः । छ्यतिकायत्योरेत्वं च, छेकः–मनीषी, केका–मयूरवाक् । यमेर्मस्य सः, यस्कः–आदिग्रहणात् ढक्का-स्पृक्काऽऽदयोऽपि ॥२६॥

दॄ-कॄ-नॄ-सृ-भृ-धृ-वृ-मृ-स्तु-कु-क्षु-लङ्घि-चरि-चटि-कटि-कण्टि-चणि-चपि-फलि-वमि-तम्यवि-देवि-वन्धि-कनि-जनि-मशि-क्षारि-कुरि-वृति-वल्लि-मल्लिसल्लचलिभ्योऽकः ॥२७॥

एभ्योऽकः प्रत्ययो भवति । दॄश् विदारणे, दरकः–भीरुः । कॄत् विक्षेपे, करकः–जलभाजनम्, कमण्डलुश्च, करका:–वर्षपाषाणः । नॄश् नये, नरकः–निरयः । सृं गतौ, सरको–मद्यविशेषः । कंसभाजनविशेषश्च, सरका-मधुपानवारः । डुभृंग्क् पोषणे च, भरकः–गोण्यादिः । धङ् अवध्वंसने, धरकः–सुवर्णोन्माननियुक्तः । वृगूट् वरणे, वरकः वधूजानि-

सहायः, वाजसनेयभेदश्च । मूंत् प्राणत्यागे, मरकः—जनोपद्रवः । ष्टुगूक् स्तुतौ, स्तवकः— पुष्पगुच्छः । कुंक् शब्दे, कवकम्—अभक्ष्यद्रव्यविशेषः । टुक्षुक् शब्दे, क्षवकः—राजसर्षपः । लघुङ् गतौ, लङ्घकः—रङ्गोपजीवी । चर् भक्षणे च, चरकः—मुनिः । चटण् भेदे; चटकः—पक्षी । कटे वर्षाऽऽवरणयोः, कटकः—वलयः । कटु गतौ, कण्टकः—तरुरोम । चण शब्दे, चणकः—मुनिः, धान्यविशेषश्च । चषी भक्षणे, चषकः—पानभाजनम् । फल निष्पत्तौ, फलकः—खेटकम् । टुवम् उद्गिरणे, वमकः—कर्मकरः । तमूच् काङ्क्षायाम्, तमकः—व्याधिः, क्रोधश्च । अव रक्षणादौ, अवका—शैबलम् । देवृङ् देवने, देवका—अप्सराः, देविका—नदी । बन्धंश् बन्धने, बन्धकः—चारकपालः । कनै दीप्त्यादिषु, कनकं—सुवर्णम् । जनैचि प्रादुर्भावे, जनकः—सीतापिता । मश रोपे च, मशकः—क्षुद्रजन्तुः । क्षर सचलने, ण्यन्त, क्षारकं—बालमुकुलम् । कुरत् शब्दे, कोरक-प्रौढमुकुलम् । वृतूङ् वर्तने, वर्तका वर्तिका वा—शकुनिः वल्लि सवरणे, वल्लकी—वीणा । मल्लि धारणे, मल्लकः—शरावः, मल्लिका—पुष्पजातिः, दीपाधारश्च । सल्लः सौत्रः, सल्लकी—वृक्ष, सत्कृत्य लक्ष्यते स्वाद्यते गजैरिति वा—सल्लकी । अली भूषणादिषु, अलकः—केशविन्यासः, अलका—पुरी ॥२७॥

को रु-रुण्टि-रण्टिभ्यः ॥२८॥

कुशब्दात् परेभ्य एभ्योऽक प्रत्ययो भवति । रुक् शब्दे, कुरवकः-वृक्षः । रुटु स्तेये, कुरुण्टको-वर्णगुच्छः । रण्टिः प्राणहरणे सौत्र, कुरण्टकः—स एव ॥२८॥

ध्रु-धून्दि-रुचि-तिलि—पुलि—कुलि—क्षिपि—क्षुपि-लिखिभ्यः कित् ॥२९॥

एभ्यः कित् अक प्रत्ययो भवति । ध्रु स्थैर्ये च, ध्रुवकः— स्थिरः, ध्रुवका—आवपनविशेष । धूत् विधूनने, धुवकं—धूननम्, धुवकः—प्रधानं, स्त्री धुवका—आवपनविशेषः । उन्दैप् क्लेदने, उदकं—जलम् । रुचि अभिप्रीत्यां च, रुचकः— आभरणविशेषः । तिलत स्नेहने, तिलकः— विशेषकः, वृक्षश्च । पुलग् समुच्छ्राये, पुल महत्त्वे वा, पुलकः—रोमाञ्चः । कुल बन्धु-सस्त्यानयोः, कुलकं—सयुक्तम् । क्षिपींत् प्रेरणे, क्षिपकः— वायुः, क्षिपका— आयुधम् । क्षुपः सौत्रो ह्रस्वीभावे, क्षुपकः—गुल्म । क्षुभच् संचलने, क्षुभकः—पाञ्चालकः । लिखत् अक्षरविन्यासे, लिखकः—चित्रकरः ॥२९॥

छिदि-भिदि-पिटेर्वा ॥३०॥

एभ्योऽकः प्रत्ययो भवति, स च किद् वा भवति । छिदृपी द्वैधीकरणे, छिदक — खड्गः, क्षुरश्च, छेदकः— परशुः । भिदृपी विदारणे, भिदक—जलं, पिशुनश्च, भेदकं—वज्रम् । पिट शब्दे च, पिटकः—क्षुद्रस्फोटकः, पेटकं—संघातः ॥३०॥

कृपेर्गुण-वृद्धी च वा ॥३१॥

कृपेरकः प्रत्ययो भवति, गुण-वृद्धी चास्य वा भवतः । कृपींत् विलेखने, कर्षकः, कृषकः—परशुः, कार्षकः, कृषकः—कुटुम्बी ॥३१॥

नञः पुंसेः ॥३२॥

नञः परात् "पुसण् अभिमर्दने" इत्यस्मात् किदकः प्रत्ययो भवति । नपुसकं - तृतीया प्रकृतिः, नखादित्वात् "नञत्" [३.२ १२५.] न भवति ॥३२॥

कीचक-पेचक-मेचक-मेनकाऽर्भक-धमक-वधक-लवक-जहकैरकैडकाऽश्मक-लमक-क्षुल्लक-वटवकाऽऽढकाऽऽदयः ॥३३॥

एते कीचकादयः शब्दा अकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । कचि बन्धने, अस्योपान्त्यस्येत्वं च, कीचकः—

वंशविशेषः । डुपचींष् पाके, मचि कल्कने, मनिंचू ज्ञाने, एषामुपान्त्यस्यैत्वं च पेचकः—करिजघनभागः, मेचकः—वर्ण, मेनका अप्सराः । अर्तेर्भश्चान्तः, अर्भकः— बालः । ध्मां शब्दाऽग्निसंयोगयोः, अस्य धमादेशश्च, धमकः— कीटः, कर्मारश्च, अन्यत्रापि धमादेशो दृश्यते, क्ते—धान्तः । हन्तेर्वधश्च, वधकः— हन्ता, व्याधिश्च, वधकं— पद्मबीजम्, अन्यत्रापि दृश्यते, वृत्रं हन्ति अचि— वृत्रवध —शक्रः, वधिता- निर्मोचकः, वध्यः, वधनम् । लघुङ् गतौ, नलुक् च, लघकः— असमीक्ष्यकारी । जहातेर्द्वे रूपे अन्तलुक् च, जहकः— कालः, क्षुद्रश्च । ईरिक् गति-कम्पनयोः, ईडिक् स्तुतौ, अनयोर्गुणश्च, एरका—उदकतृणजातिः, एडका—अविजातिः । अशौटि व्याप्तौ, अस्य मोऽन्तः, अश्मका—जनपदः । रमि क्रीडायाम्, अस्य लमादेशः लमकः—ऋषिविशेषः । क्षुदपी सपेपे, अस्य क्षुल्लादेशश्च क्षुल्लकं— दभ्रम् ; क्षुध लातीति वा—क्षुल्लः; क्षुल्ल एव क्षुल्लक इति वा । वट वेष्टने, अस्यावोऽन्तश्च, वटवका—तृणपुञ्जः । आङ्पूर्वात् ढौकतेर्डिश्च, आढकं- मानम् । आदिग्रहणाद् बृहत्तन्त्रात्, कला आपिबन्तीति—कलापकाः शास्त्राणि । कथण् वाक्यप्रबन्धे, कथयतीति—कथकः- तोटकाख्यायिकादीनां वर्णयिता । एवम्—उपक-चम्पक-फलहकादयोऽपि ॥३३॥

शलि-बलि-पति-वृति-नभि पटि-तटि-तडि-गडि-भन्दि-वन्दि-मन्दि-नमि-कु-दु-पू-मनि-खजिभ्य आकः ॥३४॥

एभ्य आकः प्रत्ययो भवति । पल फल शल गतौ, शलि चलने च वा, शलाका—एषणी, पूरणरेखा, द्यूतोपकरणं, सूची च । बल प्राणन-धान्यावरोधयोः, बलाका—जल-चरी शकुनिः । पत्लृ गतौ, पताका— वैजयन्ती । वृतूङ् वर्तने, वर्ताका— शकुनिजातिः । णभच् हिसायाम्, नभाकः—चक्रवाकजातिः, तमः, काकश्च । पट गतौ, पटाका—वैजयन्ती, पक्षिजातिश्च । तट उच्छ्राये, तटाकं— सरः । तडण् आघाते, तडाक—तदेव । गड सेचने, गडाकः— शाकजातिः । भदुङ् सुख-कल्याणयोः, भन्दाकं—शासनम् । वदुङ् स्तुत्यभिवादनयोः, वन्दाकः—चीवरभिक्षुः । मदुङ् स्तुत्यादिषु, मन्दाका—औषधी । णमं प्रह्वत्वे, नमाका— म्लेच्छजातिः । कुंङ् शब्दे, कवाकः—पक्षी । टुदुंट् उपतापे, दवाकः—म्लेच्छः । पूङ् पवने, पवाका— वात्या । मनिच् ज्ञाने, मनाका—हस्तिनी । खज मन्थे, खजाकः— आकरः, मन्थाः, दर्विः, आकाश, बन्धकी, शरीरं पक्षी च ॥३४॥

शुभि-गृहि-विदि-पुलि-गुभ्यः कित् ॥३५॥

एभ्यः किदाकः प्रत्ययो भवति । शुभि दीप्तौ, शुभाका—पक्षिजातिः । गृहणि ग्रहणे, गृहाकः । विदंक् ज्ञाने, विदाकाभूतग्रामः । पुल महत्त्वे, पुलाकः. अर्धस्विन्नो धान्यविशेषः । गुंङ् शब्दे, गुंत् पुरीषोत्सर्गे वा, गुवाक—पूगफलम् ॥३५॥

पिषेः पिन्-पिण्यौ च ॥३६॥

"पिष्लृप् सचूर्णने" इत्यस्मात् किदाकः प्रत्ययो भवति, अस्य च 'पिन् पिण्य' इत्यादेशौ भवतः । पिनाकम्—ऐशं धनुः, शूलं वा, पिनाकः-दण्डः, पिण्याकः—तिलादिखलः ॥३६॥

मवाक-श्यामाक-वार्ताक-वृन्ताक-ज्योन्ताक-गूवाक-भद्राकाऽऽदयः ॥३७॥

एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मव्य बन्धने, यलोपः, मवाकः—रेणुः । श्यैङ् गतौ, मोऽन्तश्च, श्यामाकः—जघन्यो व्रीहिः । वृतेर्वृद्धिश्च, वार्ताकी— शाकविशेषः तत्फल वार्ताकम् । स्वरान्नोऽन्तश्च, वृन्ताकी उच्चबृहती, तत्फल—वृन्ताकम् । ज्युङ् गतौ,

न्तश्च प्रत्ययादिः, ज्यवतेऽस्मिन् स्विद्यमान इति- ज्योन्ताकं—स्वेदसद्मविशेषः । गुत् पुरीषोत्सर्गे, गुंङ्शब्दे वा, ऊत्रादेशश्च, गूत्राकं—पूगफलम् । भदुङ् सुख-कल्याणयो , अस्य भद्रादेशश्च, भद्राकः—अकुटिलः । आदिग्रहणात् स्योनाक-चार्वाक—पराकाऽदयो भवन्ति ॥३७॥

क्री-कल्यलि-दलि स्फटि-दूपिभ्य इकः ॥३८॥

एभ्य इक प्रत्ययो भवति । डुक्रींगश् द्रव्यविनिमेये, क्रयिकः—क्रेता । कलि शब्द-सङ्ख्यानयोः, कलिका—कोरकः, उत्कलिका—ऊर्मिः । अली भूषणादौ, अलिक—ललाटम् । दल विशरणे, दलिकं—दारु । स्फट स्फुट्ट विसरणे, स्फटिक —मणिः । दुषच् वैकृत्ये, दूपिका—नेत्रमल ॥३८॥

आङः पणि-पनि-पदि-पतिभ्यः ॥३९॥

आङ' परेभ्य एभ्य इक प्रत्ययो भवति । पणि व्यवहार-स्तुत्योः, आपणिकः—पत्तनवासी, व्यवहारज्ञो वा । पनि स्तुतौ, आपनिकः— स्तावकः, इन्द्रनील , इन्द्रकीलो वा । पदिच् गतौ, आपदिकः—इन्द्रनीलः, इन्द्रकीलो वा । पत्लृ गतौ, आपतिकः—पथि वर्तमानः, मयूरः, श्येनः, कालो वा । आपणिकादयश्चत्वारो वणिजोऽपि ॥३९॥

नसि वसि-कसिभ्यो णित् ॥४०॥

एभ्यो णिदिकः प्रत्ययो भवति । णसि कौटिल्ये, नासिका—घ्राणम् । वसं निवासे, वासिका—माल्यदामविशेषः, छेदनद्रव्यं च । कस गतौ, कासिका—वनस्पतिः ॥४०॥

पा-पुलि-कृपि-क्रुशि-व्रश्चिभ्यःकित् ॥४१॥

एभ्यः किदिकः प्रत्ययो भवति । पां पाने, पिकः— कोकिलः । पुल महत्वे, पुलिकः— मणि । कृपींत् विलेखने, कृपिकः—पामर , तृणजातिश्च । क्रुश आह्वान—रोदनयोः, क्रुशिकः— क्रोष्टुकः, उल्लू कश्च । ओव्रश्चौत् छेदने, वृश्चिकः— सविषः कीटः, राशिश्च नक्षत्रपादनवकरूपः ॥४१॥

प्राङः पणि-पनि-कपिभ्यः ॥४२॥

'प्राङ्' इत्येतस्मादुपसर्गसमुदायात् परेभ्य एभ्यः किदिकः प्रत्ययो भवति । पणि व्यवहार-स्तुत्योः, प्रापणिकः— वणिक् । पनि स्तुतौ, प्रापनिकः—पथिकः । कप हिंसायाम् , प्राकपिक — वायुः, खलः, नर्तकः, मालाकारश्च । प्रपूर्वात् पणेराङ्पूर्वाच्च कपेरिच्छन्त्यन्ये— प्रपणिकः—गन्धविक्रयी, आकपिको न कर्तव्यः ॥४२॥

मुषेर्दीर्घश्च ॥४३॥

मुषेरिक प्रत्ययो भवति, दीर्घश्च स्वरस्य भवति । मूषिकः - आखुः ॥४३॥

स्यमेः सीम् च ॥४४॥

स्यमेरिकः प्रत्ययो भवति, अस्य च 'सीम्' इत्यादेशो भवति । स्यमू शब्दे, सीमिकः—वृक्षः, उदक कृमिश्च, सीमिका—उपजिह्विका सीमिक—वल्मीकम् । केचित् 'सिम्' इति ह्रस्वोपान्त्यमादेशं प्रत्ययस्य च दीर्घत्वमिच्छन्ति—सिमीकः—सूक्ष्मकृमिः ॥४४॥

कुशिक-हृदिक-मक्षिकेतिक-पिपीलिकादयः ॥४५॥

एते किदिकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कुपे श च कुशिकः—मुनिः । हृगो दोऽन्तश्च, हृदिकः—यादवः । मषेः सोऽन्तश्च, मक्षिका—क्षुद्रजातिः । एतेस्तोऽन्तश्च, इतिक —मुनिः । पीलेर्द्वे च, पिपीलिका—मध्यक्षामा कीटजातिः । आदिग्रहणात् गन्दिक-भूरिकभुलि-काऽऽदयो भवन्ति ॥४५॥

स्यमि-कपि-दूष्यनि-मनि-मलि-वल्यलि-पालि-कणिभ्य ईकः ॥४६॥

एभ्य ईकः प्रत्ययो भवति । स्यमू शब्दे,

स्यमीकः—वृक्षः, वल्मीकः, नृप गोत्रं च स्यमीकं—जलम् स्यमीका—कृमिजातिः । कष हिंसायम्, कषिका—कुद्दालिका । दुषंच् वैकृत्ये, ण्यन्तः, दूषिका—नेत्रमलः, वीरणजातिः, वर्तिः, लता च । अनक् प्राणने, अनीकं—सेनासमूहः, सग्रामश्च । मनिच् ज्ञाने, मनीकः—सूक्ष्म. । मलि धारणे, मलीकम्—अञ्जनम्, अरिश्च । वलि सवरणे, वलीकः—बलवान् पटलान्तश्च, वलीकं—वेश्मदारु । अली भूषणादौ, अलीकम्—असत्यम्, अलीका—पण्यस्त्री, व्यलीकम्—अपराधः, व्यलीका—लज्जा । पलण् रक्षणे, पालीकं—तेजः । कण शब्दे, कणीकः—पटवासः, कणीका—भिन्नतण्डुलावयवः, वनस्पतिबीजं च॥४६॥

जॄ-पॄ-दॄ-शॄ-वृ-मृभ्यो द्वे रश्चादौ ॥४७॥

एभ्यः ईकः प्रत्ययो भवति, द्वे च रूपे भवतः, एषां चादौ रो भवति । जॄषूच् जरसि, जर्जरीका—शतपत्री । पृश् पालन—पूरणयोः, पर्परीका—जलाशयः, सूर्यश्च, पर्परीकः—अग्निः, कुररः, भक्ष्यम्, कुर्कुरश्च । दृश् विदारणे, दर्दरीकः— दाडिमः, इन्द्रः, वादित्रविषेशः, वादित्रभाण्ड च । शृश् हिंसायाम्, शर्शरीकः—कृमिः, विकलेन्द्रियः, दुष्टाश्वः, लावकश्च, शर्शरीका—माङ्गल्याभरणम् वृग्ट् वरणे, वर्वरीकः—संवरणम्, उरणः, पतत्री, केशसघातश्च, वर्वरीका—सरस्वती मृत् प्राणत्यागे, मर्मरीक.—अग्निः, शूरः, श्येनश्च ॥४७॥

ऋच्यृजि-हृपीपि-दृशि-मृडि-शिलि-निलीभ्यः कित् ॥४८॥

एभ्य. किदीकः प्रत्ययो भवति । ऋचत् स्तुतौ ऋचीक—ऋषिः । ऋजि गति-स्थानार्जनोर्जनेपु, ऋजीकं—वज्रम् बल, स्थान च । हृप् अलीके, हृषच् तुष्टौ वा, हृषीकम्—इन्द्रियम् । इषत् इच्छायाम् ईष उञ्छे, ईष गति-हिसा-दर्शनेषु वा, इषीका, ईषीका च तृणशलाका । दृशं प्रेक्षणे, दृशीकं—मनोज्ञम्, दृशीका रजस्वला । मृडत् सुखने, मृडीकं—सुखकृत्, सुखं च-शिलत् उञ्छे, शिलीकः—सस्यविशेषः । लींडच् श्लेषणे नि पूर्वः,निलीकं—वृत्तम् । बाहुलकादीलुक् ॥४८॥

मृदेर्वोऽन्तश्च वा ॥४९॥

मृदेः किदीकः प्रत्ययो भवति, वकारश्चान्तो वा भवति । मृंदश् क्षोदे, मृद्वीका मृदीका च-द्राक्षा ॥४९॥

सृणीका-ऽस्तीक-प्रतीक-पूतीक-समीक-वाहीक-वाह्लीक-वल्मीक-कल्मलीक-तिन्तिडीक-कङ्कणीक-किङ्किणीक-पुण्डरीक-चञ्चरीक-फर्फरीक-झर्झरिक-बर्बरीकाऽऽदयः ॥५०॥

एते किदीकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । सर्तेर्णोऽन्तश्च, सृणीकः-वायुः अग्निः अशनिः, उन्मत्तश्च, सृणीका लाला अस्तेस्तोऽन्तश्च । अस्तीकः—जरत्कारुसुतः । प्रांक्पूरणे, प्रातेस्तोऽन्तो ह्रस्वश्च प्राति शरीरमिति- प्रतीकः—वायुः अवयवः, सुखं च । सुप्रतीकः—दिग्गजः । पुवस्तोऽन्तश्च, पूतीकं—तृणजातिः । सम्पूर्वस्य एतेर्लुक् च, संयन्त्यस्मिन्निति-समीक—संग्रामः । वहि—वल्ह्योः—दीर्घश्च, वाहीकः, वल्हीकः, एतौ देशौ । वलेर्मोऽन्तश्च, वल्मीकः-नाकुः । कलेर्मलश्चान्तः, कल्मलीकं—ज्वाला । तिमेस्तिड् चान्त, तिन्तिडीकः—पक्षीः, वृक्षाम्लश्च, तन्तिडीक इति पूर्वस्यैत्वं नेच्छन्त्येके । चङ्क्षण्यतेः कङ्कण् च, कङ्कणीकः—घन्टाजालम् । किम. परात् कणते. किण् च, किङ्किणीका—घण्टिका । पुणेर्डर चान्तः, पुण्डतेर्वा अर्, पुण्डरीक—पद्म, छत्रं व्याघ्रश्च । चन्चेरर् चान्तः, चन्चरीकः—भ्रमरः । पिपर्त्तेर्गुणो द्वित्वं पकारयोः फत्वं रश्चान्तः पूर्वस्य, फर्फरीकं—पल्लवं, पादुका, मर्दलिका च झोर्यतेर्द्वित्वं

तृतीयाभावः पूर्वस्य रश्चान्तः, झर्झरीकः-देहः, झर्झरीका-वादित्रभाण्डम् । एवं-घस्तेः, घर्घरीका-घण्टिका आदिग्रहणादन्येऽपि ॥५०॥

मि-वमि-कटि-भल्लि-कुहेरुकः ॥५१॥

एभ्य उकः प्रत्ययो भवति । डुमिग्ट् प्रक्षेपणे, मयुकः—आतप, । बाहुलकात् "मिग्मीनो०" [४.-२ ८] इति नात्वम् । टुवम् उद्गिरणे, वमुकः—जलदः । कटे वर्षा-ऽऽवरणयोः, कटुकः—रसविशेषः । भल्लि परिभाषण—हिंसादानेषु, भल्लुकः—ऋक्षः । कुहणि विस्मापने, कुहुकम्—आश्चर्यम् ॥५१॥

सं-विभ्यां कसेः ॥५२॥

आभ्यां परस्मात् कसेरुकः प्रत्ययो भवति कस गतौ' सकसुकः—सुकुमार.' परापवादशील', श्राद्धाग्निश्च, संकसुकं—व्यक्ताव्यक्तं संकीर्णं च । विकसुकः—गुणवादी, परिश्रान्तश्च ॥५२॥

क्रमेः क्रम च वा ॥५३॥

क्रमेरुकः प्रत्ययो भवति, अस्य च 'क्रम' इत्यादेशो वा भवति । क्रमू पादविक्षेपे, क्रमुकः—बन्धनम् आदेशविधानबलाच्च न गुणः क्रमुकः पूगतरु ॥५३॥

कमि-तिमेर्दोऽन्तश्च ॥५४॥

आभ्यामुकः प्रत्ययो भवति, दश्चान्तो भवति । कमुङ् कान्तौ' कन्दुकः—क्रीडनम् । तिमच् आर्द्रभावे, तिन्दुकः—वृक्ष' ॥५४॥

मण्डेर्मड्ड च ॥५५॥

मण्डेरुक प्रत्ययो भवति मड्ड च आदेशो भवति । मड्डभूषायाम् मड्डुक —वाद्यविशेष' ॥५५॥

कण्यणेर्णित् ॥५६॥

आभ्यां णिदुक प्रत्ययो भवति । कण अण शब्दे, काणुक काक', हिंस्रश्च' काणुकम् आणुकं च—अक्षिमलम् ॥५६॥

कञ्चुकांशुक-नंशुक-पाकुक-हिबुक-चिबुक-जम्बुक-चुलुक-चूचुकोल्मुक-भावुक-पृथुक-मधुकादयः ॥५७॥

एते किदुकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कचि बन्धने अशौटि व्याप्तौ, नशौच् अदर्शने, एषां स्वरान्नोऽन्तश्च कञ्चुकः—कूर्पास', अंशुकं—वस्त्रम् नंशुको—रणरेणुः, प्रवासशीलः,चन्द्रः, प्रावरण च । पचेः पाक् च पाकुकः—लघुपाची सूप', सूपकारः अध्वर्युश्च । हिनोति-चिनोति जमतीना वोऽन्तऽश्च, हिबुकं—लग्नाच्चतुर्थं स्थानम्, रसातलं, च, चिबुकं मुखाधोभागः, जम्बुकः—सृगालः । चुलुम्पः सौत्र', अन्त्यस्वरादिलोपश्च चुलुम्पतीति — चुलुकः करकोश. चतेचूच् च, चूचकः—स्तनाग्रभागः । ज्वलेरुल्म् च, उल्मुकम्—अलातम् । भातेर्वोऽन्तश्च, भावुकः—भगिनीपतिः । प्रथिष् प्रख्याने, पृथुकः-शिशु व्रीह्याद्यभ्यूषश्च । मचि कल्कने, धश्चान्तादेश, मधुक—यष्टीमधु । आदिग्रहणाद् वालुकी—वालुकादयो भवन्ति ॥५७॥

मृ—मन्यञ्जि—जलि-बलि-तलि—मलि-मल्लि-भालि—मण्डि—बन्धिभ्य ऊकः ॥५८॥

एभ्य ऊकः प्रत्ययो भवति मृङ् प्राणत्यागे, मरूकः—मयूरः, मृग., निदर्शनेभ , तृणं च । मनिंच् ज्ञाने, मनूकः-कृमिजातिः । अञ्जौप् व्यक्ति-म्रक्षण-गतिषु, अञ्जूकः—हिस्रः । जल घात्ये, जलूका—जलजन्तुः । बल प्राणन—धान्यावरोधयोः, बलूकः—उत्पलमूलं, मत्स्यश्च तलण् प्रतिष्ठायाम्, तलूकः—त्वक्कृमिः । मलि धारणे, मलूकः—सरोजशकुनिः । मल्लि धारणे, मल्लूक.—कृमिजातिः । भलिण् आभण्डने, भालूकः ऋक्ष. । मुहभूषायाम् मण्डूकः—दुर्दुरः बन्धश् बन्धने, बन्धूक.—बन्धुजीवः ॥५८॥

शल्यणेर्णिद् ॥५९॥

आभ्या णिदूकः प्रत्ययो भवति । पल फल शल गतौ, शाल्लूकं—जलकन्दः, बज्वांश्च । अण शब्दे, आणूकम्—अक्षिमलम् ॥५९॥

कणि-भल्लेर्दीर्घश्च वा ॥६०॥

आभ्यामूकः प्रत्ययो भवति, दीर्घश्चानयोर्वा भवति । कण शब्दे, कणूकः—धान्यस्तोक , काणूकः- पक्षी, काणूकम्—अक्षिमल', तमो वा । भल्लि परिभाषण—हिसा—दानेषु, भल्लूकः भाल्लूकश्च—ऋक्षः ॥६०॥

शम्बूक—शाम्बूक-वृधूक-मधूकोलूकारुवूक—वरूकादयः ॥६१॥

एते ऊकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शमेर्वोऽन्तो दीर्घश्च वा । शम्बूक'—शङ्ख', शाम्बूकःस एव । वृश् वरणे, अस्य वृधभावश्च, वृधूकः—मातृवाहकः,वृधूकं जलम् । मदेर्धश्च, मदयतीति—मधूक'—वृक्षः । अलेरुच्चोपान्त्यस्य, उलूकः—काकारिः । उरुपूर्वाद् वातेः किच्च, उरु वाति उरुवूकः—एरण्ड' । वृधेर्लोपश्च, वर्धत इति—वरूकः—तृणजातिः आदिग्रहणादनूकवावदूकाऽऽदयो भवन्ति ॥६१॥

किरोऽङ्को रो लश्च वा ॥६२॥

किरतेरङ्क' प्रत्ययो भवति । रेफस्य च लकादेशो वा भवति । करङ्कः—समुद्रः, कलङ्कः—लाञ्छनम् ॥६२॥

रा-ला-पा-का-भ्यः कित् ॥६३॥

एभ्यः किदङ्कः प्रत्ययो भवति । रांक् दाने, रङ्कः बलीयान् । लांक् दाने, लङ्का पुरी । पाक् रक्षणे, पङ्कः कर्दमः । कैं शब्दे कङ्कः पक्षी ॥६३॥

कुलि-चिरिभ्यामिङ्कक् ॥६४॥

आभ्यामिङ्कक् प्रत्ययो भवति । कुल बन्धुसंस्त्यानयोः, कुलिङ्कः चटकः । चिर हिसायाम् सौत्रः, चिरि जलयन्त्रम् ॥६४॥

कलेरविङ्कः ॥६५॥

कलेरविङ्कः प्रत्ययो भवति । कलि शब्दसख्यानयोः, कलविङ्कः गृहचटकः ॥६५॥

क्रमेरेलकः ॥६६॥

क्रमू पादविक्षेपे, इत्यस्मादेलकः प्रत्ययो भवति । क्रमेलकः करभः ॥६६॥

जीवेरातृको जैव् ॥६७॥

जीव प्राणधारणे, इत्यस्मादातृकः प्रत्ययो भवति, जैव इत्यादेशश्च भवति । जैवातृकः आयुष्मान् चन्द्र' आम्रः वैद्यः मेघश्च । जैवातृका जीववत्सा स्त्री ॥६७॥

हृ-भू-लाभ्य आणकः ॥६८॥

एभ्य आणकः प्रत्ययो भवति । हृंग् हरणे, हराणकः चौर । भू सत्तायाम् , भवाणकः गृहपतिः । लांक् आदाने, लाणकः हस्ती ॥६८॥

प्रियः कित् ॥६९॥

प्रींग्श् तृप्तिकान्त्योः, इत्यस्मादाणकः प्रत्ययो भवति स च कित् भवति । प्रियाणकः पुत्रः ॥६९॥

धा—लू—शिङ्घिभ्यः ॥७०॥

योगविभाग उत्तरार्थः एभ्यश्च आणकः प्रत्ययो भवति । डुधांग्क् धारणे च, धाणक' दीनारद्वादशभाग' हविषां ग्रहः छिद्रपिधानं च । लूग्श् छेदने, लवाणकः कालः तृणजाति' दात्रं च । शिघु आघ्राणे, शिङ्घाणकः नासिकामलः ॥७०॥

शी—भी राजेश्चानकः ॥७१॥

शीभीराजिभ्यो धाल्वशिङ्घिभ्यश्च आनकः प्रत्ययो भवति । शीङ् स्वप्ने, शयानकः–अजगरः, शैलश्च । ञिभीङ् भये, बिभेत्यस्मादिति भयानकः-भीमः, व्याघ्रः, वराहः, राहुश्च । राजृग् दीप्तौ, राजानकः- क्षत्रिय. । डुधांग्क् धारणे च, धानकः-हेमादिपरिमाणम् । ल्वग्श् छेदने, लवानकः-देशविशेषः, दात्रं च । शिङ्घन्त्यनेनेति शिङ्घानकः-श्लेष्मायुः पुरीषं च ॥ ७१ ॥

अणेर्डित् ॥ ७२ ॥

अणेर्डिदानकः प्रत्ययो भवति । अण् शब्दे, आनकः- पटह. ॥ ७२ ॥

कनेरीनकः ॥ ७३ ॥

कनै दीप्तिकान्तिगतिषु, इत्यस्मादीनकः प्रत्ययो भवति । कनीनकः-कनीनिका वा ऽक्षितारका ॥७३॥

गुङ ईधुकैधुकौ ॥७४॥

गु– शब्दे, इत्यस्मादीधुक एधुक-इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । गवीधुकं-नरम्, धान्यजातिश्च । गवेधुका-तृणजातिः ॥७४॥

वृतेस्तिकः ॥७५॥

वृतूङ् वर्तने, इत्यस्मात्तिक. प्रत्ययो भवति । वर्त्तिका-चित्रकरोपकरणम्, शकुनिः, द्रव्यगुटिका च ॥७५॥

कृति-पुति-लति-भिदि-भ्यः कित् ॥७६॥

एभ्यः कित्तिक. प्रत्ययो भवति । कृतैत् छेदने, कृत्तिका नक्षत्त्रम् । पुतिलती सौत्रौ, पुत्तिका-मधुमक्षिका लत्तिका-वाद्यविशेष', गौः गोधा च, गोपूर्वात् गोलत्तिका-गृहगोलिका, अवपूर्वात्, अवलत्तिका-गोधा, आलत्तिका-गानप्रारम्भ । भिदृपी विदारणे, भित्तिका, कुड्यम्, माषादिचूर्णम्, शरावती च नदी ॥७६॥

इष्यशि-मसिभ्यस्तकक् ॥७७॥

एभ्यस्तकक् प्रत्ययो भवति । इषत् इच्छायाम्, इष्टका-मृद्विकारः । अशौटि व्याप्तौ, अष्टकाः-श्राद्धतिथयस्तिस्रः, अष्टम्यः, पितृदैवत्यं च । मसैच् परिणामे, मस्तकः-शिरः ॥७७॥

भियो द्वे च ॥७८॥

ञिभीङ् भये, इत्यस्मात्तकक् प्रत्ययो भवति द्वे रूपे च भवतः । बिभीतकः-अक्षः ॥७८॥

हृ-रुहि-पिण्डिभ्य ईतकः ॥७९॥

एभ्य ईतकः प्रत्ययो भवति । हृंग हरणे हरीतकी पथ्या । रुहं जन्मनि, रोहीतकः-वृक्षविशेषः । पिङुङ् सघाते, पिण्डीतकः-करहाटः ॥७९॥

कुषेः कित् ॥८०॥

कुषश् निष्कर्षे, इत्यस्मात् किदीकः प्रत्योय भवति । कुषीतक'-ऋषिः ॥८०॥

बलि-बिलि-शलि-दमिभ्य आहकः ॥८१॥

एभ्य आहकः प्रत्ययो भवति । बल प्राणनधान्यावरोधयोः, बलाहकः-मेघः, वातश्च । बिलत् भेदने, बिलाहकः-वज्रः । बाहुलकान्न गुणः । शल गतौ, शलाहकः-वायुः । दमूच् उपशमे, दमाहकः-शिष्यः ॥८१॥

चण्डि-भल्लिभ्यामातकः ॥८२॥

आभ्यामातक' प्रत्ययो भवति । चडुङ् कोपे, चण्डातकं-नर्तक्यादिवासः । भल्लि परिभाषणहिंसादानेषु, भल्लातकः- वृक्ष' ॥८२॥

श्लेष्मातकाम्रातकामिलातक-पिष्टातकादयः ॥८३॥

एते आतकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्लिषेर्मश्च परादि., श्लेष्मातक' कफेलुः । अमेर्वृद्धौ रश्चातः, आम्रातक.-वृक्ष । नञ. परस्य म्लायतेर्मिल च, अमिलातकम्-वर्णपुष्पम् । पिषेस्तोऽन्तश्च, पिष्टातकं-वर्णचूर्णम् आदिग्रहणात् कोशातक्यादयो भवन्ति ॥८३॥

शमि-मनिभ्यां खः ॥८४॥

आभ्यां खः प्रत्ययो भवति, शमूच् उपशमे, शङ्खः- कम्बुः, निधिश्च । मनिंच् ज्ञाने, मङ्खः मागधः, कृपणः, चित्रपटश्च मङ्खा-मङ्गलम् ॥८४॥

श्यतेरिच्च वा ॥८५॥

शोच् तक्षणे, इत्यस्मात् खः प्रत्ययो भवति, इश्चास्यान्तादेशो वा भवति । शिखा-चूडा, ज्वाला च, विशिखा-आपणः । विशिखः-बाणः । शाखा-विटपः । विशाखा-नक्षत्रम् । विशाखः-स्कन्दः ॥८५॥

पू-मुहोः पुन्मुरौ च ॥८६॥

पूङ् पवने मुहौच् वैचित्ये, इत्येताभ्यां खः प्रत्ययो भवति । अनयोश्च यथासख्यं पुन्मुर् इत्यादेशौ भवतः । पुङ्खः-बाणबुध्नभागः, मङ्गलाचारश्च । मूर्खः-अज्ञः ॥८६॥

अशेर्डित् ॥८७॥

अशौटि व्याप्तौ, इत्यस्मात् डित् खः प्रत्ययो भवति । अश्नुत इति खमाकाशमिन्द्रियं च, नास्य खमस्ति नखः, शोभनानि खानि अस्मिन् सुखम् । दुष्टानि खान्यस्मिन् दुःखम् ॥८७॥

उपेः किल्लुक् च ॥८८॥

उपू दाहे, इत्यस्मात् कित् खः प्रत्ययो भवति, लुक् चान्त्यस्य भवति । उपन्त्यस्यामिति उखा-स्थाली, ऊर्ध्वक्रिया वा ॥८८॥

महेरुच्चास्य वा ॥८९॥

मह पूजायाम्, इत्यस्मात् खः प्रत्ययः अन्तलुक् अकारस्य च उकारादेशो वा भवति । मुखमाननम्, मखः यज्ञः, अध्वर्युः, ईश्वरश्च ॥८९॥

न्युङ्खादयः ॥९०॥

न्युङ्खादयः शब्दाः खप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । नयतेः ख उन् चान्तः, न्युङ्खाः-षडोङ्काराः । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥९०॥

मये-धिभ्यामूखेखौ ॥९१॥

मयि गतौ, एधि वृद्धौ, इत्याभ्यां यथासंख्यं ऊख, इख इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । मयूखः-रश्मिः । एधिखः-वराहः ॥९१॥

गम्यमि-रम्यजि-गद्यदि-छाग-डि-खडि-गॄ-भृ-वृ-स्वृभ्यो गः ॥९२॥

एभ्यो गः प्रत्ययो भवति । गम्लृं गतौ, गङ्गा-देवनदी । अम गतौ अङ्गम्-शरीरावयवः, अङ्गः-समुद्रः, वह्निः, राजा च, अङ्गा-जनपदः । रमिं क्रीडायाम्, रङ्गः-नाट्यस्थानम् । अज क्षेपणे च, वेगः-त्वरा, रेतश्च । गद वक्ताया वाचि, गदः-वागूविकलः । अदंक् भक्षणे, अद्गः समुद्रः, अग्निः, पुरोडाशश्च । छोच् छेदने, छागः-बस्तः । गड सेचने, गड्गः-मृगजातिः । खडण् भेदे, खड्गः मृगविशेषः असिश्च । गॄत् निगरणे, गर्गः-ऋषिः । डुभृंग्क् पोषणे च, भर्गः-रुद्रः, सूर्यश्च । वृग्ट् वरणे, वर्गः संघातः । औस्वृ शब्दोपतापयोः, स्वर्गः-नाकः ॥९२॥

पू-मुदिभ्यां कित् ॥९३॥

आभ्यां किद्गः प्रत्ययो भवति । पूग्श् पवने पूगः-संघातः, क्रमुकश्च । मुदि हर्षे मुद्गः-धान्यविशेषः ॥९३॥

भृ-वृभ्यां नोऽन्तश्च ॥९४॥

आभ्यां किद्गः प्रत्ययो भवति, नकारश्चान्तो भवति । डुभृंग्क् पोषणे भृङ्गः-पक्षी, भ्रमरः वर्णविशेषः, लवङ्गश्च । वृग्ट् वरणे, वृङ्गः-पक्षी, उपपतिः ॥९४॥

द्रमो णिद्वा ॥९५॥

द्रम गतौ, इत्यस्माद्गः प्रत्ययो भवति स च

णिद्रा । द्राङ्ग-श्रोत्रम्, द्राङ्गः-पांशुः, द्रङ्ग-नगरम्, द्रङ्गा-शुल्कशाला ॥९५॥

शृङ्ग-शार्ङ्गादयः ॥९६॥

शृङ्गादयः शब्दा गप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शॄश् हिंसायाम्, इत्यस्य नोऽन्तो ह्रस्वश्च । शृङ्ग-विषाणम्, शिखरं च, तस्यैव नोऽन्तो वृद्धिश्च, शार्ङ्गः पक्षी । आदिग्रहणात् हृंग् हरणे, हार्गः-परितोषः । मृंत् प्राणत्यागे, मार्गः-पन्था ॥९६॥

तडेरागः ॥९७॥

तडण् आघाते, इत्यस्मादागः प्रत्ययो भवति । तडागः सरः ॥९७॥

पति-तमि-तॄ-पॄ कॄ-शॄल्वादेरङ्गः ॥९८॥

एभ्योऽङ्गः प्रत्ययो भवति । पत्लृ गतौ, पतङ्गः-पक्षी शलभः, सूर्यः, शालिविशेषश्च । तमूच् काङ्क्षायाम्, तमङ्गः हर्म्यनिर्यूहः । तॄ प्लवनतरणयोः, तरङ्गः-ऊर्मिः । पॄश् पालनपूरणयोः, परङ्ग-खगः, वेगश्च । कॄत् विक्षेपे, करङ्गःकर्मशीलः । शॄश् हिंसायाम्. शरङ्ग-पक्षिविशेषः । लूग्श् छेदने, लवङ्गः-सुगन्धिवृक्षः । आदिग्रहणादन्येभ्योऽपि ॥९८॥

सॄ वॄ-नॄभ्यो णित् ॥९९॥

एभ्यो णिदङ्ग प्रत्ययो भवति । सॄं गतौ, सारङ्गः-हरिणः, चातकः, शबलवर्णश्च । वृग्ट् वरणे, वारङ्गः, काण्डखड्गयोः, शल्य, शकुनिश्च । नृग् नये, नारङ्गः-वृक्षजातिः ॥९९॥

मनेर्मत्मातौ च ॥१००॥

मनिच् ज्ञाने, इत्यस्मादङ्गः प्रत्ययो भवति, मत्-मातौ चास्यादेशौ भवतः । मतङ्गः-ऋषिः, हस्ती च । मातङ्ग - हस्ती, अन्त्यजातिश्च ॥१००॥

विडि-विलि-कुरि-मृदि-पिशिभ्यः कित् ॥१०१॥

एभ्यः किदङ्गः प्रत्ययो भवति । विड आक्रोशे, विडङ्गः-वृक्षजातिः, गृहावयवश्च । विलत् वरणे, विलत् भेदने वा, विलिङ्गः औषधम् । कुरत् शब्दे, कुरङ्ग-हरिणः, कुरङ्गी भोजकन्या । मृदश् क्षोदे, मृदङ्गः-मुरजः । पिशत् अवयवे, पिशङ्गः वर्णः ॥१०१॥

स्फुलि-कलि पल्यादृभ्य इङ्गक् ॥१०२॥

स्फुलादिभ्य आदन्तेभ्यश्च इङ्गक् प्रत्ययो भवति । स्फुलत् सचये च, स्फुलिङ्गः स्फुलिङ्गा च अग्निकणः । कलि शब्दसंख्यानयोः, कलिङ्गो—राजा कलिङ्गा-जनपदः । पल गतौ, पलिङ्ग ऋषिः, शिला च । पाते पिङ्गः । भाते, भिङ्गा । द्वावपि वर्णविशेषौ । ददाते दिङ्गः—अध्यक्षः । दधाते धिङ्गः-श्रेष्ठी । लाते लिङ्गं—स्त्रीत्वादि हेतुश्च । आलिङ्गः—वाद्यविशेषः । श्यतेः शिङ्गः—वनस्पतिः, किशोरश्च ॥१०२॥

भलेरिदुतौ चातः ॥१०३॥

भलिण् आभण्डने, इत्यस्मादिङ्गक् प्रत्ययो भवति । अकारस्य च इकार-उकारौ भवतः । भिलिङ्गः-कर्मारोपकरणम् । भुलिङ्ग-ऋषिः, पक्षी च । भुलिङ्गाः-साल्वावयवाः ॥१०३॥

अदेर्णित् ॥१०४॥

अदक् भक्षणे, इत्यस्मात् दिङ्गक्प्रत्ययो भवति । स च णित् भवति । आदिङ्गः—वाद्यजातिः ॥१०४॥

उच्चिलिङ्गादयः ॥१०५॥

उच्चिलिङ्गादयः शब्दा इङ्गक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । उत्पूर्वाच्चलेरस्येत्वं च । उच्चिलिङ्गः-दाडिमी । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥१०५॥

माङ्स्तुलेरुङ्गक् च ॥१०६॥

माङ्पूर्वात् तुलण् उन्माने, इत्यस्मात् उङ्गक्

इङ्गक् च प्रत्ययौ भवत । मातुलङ्ग -बीजपूर', मातुलिङ्गः-स एव ॥१०६॥

कमि तमि-शसिभ्यो डित् ॥१०७॥

एभ्यो डिदुङ्गः प्रत्ययो भवति । कमूङ् कान्तौ, कुङ्गा जनपद । तमूच् काङ्क्षायाम्, तुङ्ग -महावर्ष्मा, शमूच् उपशमे, शुङ्ग –मुनि, शुङ्गा-विनता । शुङ्गाः-कन्दल्यः ॥१०७॥

सर्ते स्रुर्च ॥१०८॥

सृ गतौ इत्यस्मादुङ्ग' प्रत्ययो भवति, स्रुर् चास्यादेशो भवति । स्रुङ्गा—गूढमार्ग ॥१०८॥

स्था-र्ति-जनिभ्यो घः ॥१०९॥

एभ्यो घ प्रत्ययो भवति । ष्ठां गतिनिवृत्तौ, स्थाघ'-गाध' । ऋ प्रापणे च, अर्घ'-मूल्यम्, मानप्रमाणं, पादोदकादि च । जनैचि प्रादुर्भावे, जङ्घा-शरीरावयवः ॥१०९॥

मघा घङ्घाघ-दीर्घादयः ॥११०॥

एते घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । महेर्नूघलोपश्च । मघा नक्षत्रम् । हन्तेर्हस्य घश्च, घङ्घ -घस्मर, घङ्घा काङ्क्षा । अमेर्लुक् च, अघं पापम् । दृणातेर्दीर् च, दीर्घ-आयत., उच्चश्च । आदिशब्दादन्येऽपि ॥११०॥

सर्तेरघः ॥१११॥

सृं गतौ, इत्यस्मादघ प्रत्ययो भवति । सरघा-मधुमक्षिका ॥१११॥

कु-पू-समिण्भ्यश्चट् दीर्घश्च ॥११२॥

कुपूभ्यां सम्पूर्वाच्च इणश्चट् प्रत्ययो भवति । दीर्घश्च भवति, टो ङ्यर्थ' । कुङ् शब्दे, कूचः-हस्ती, कूची-प्रमदा चित्रभाण्डम्, उदश्वित्, विकारश्च । पूग्श् पवने, पूच', पूची मुनि' । इंणक् गतौ, समीचः ऋत्विक्, समीच-मिथुनयोग' । समीची-पृथ्वी, उदीची च, दीर्घवचनाद् गुणो न भवति ॥११२॥

कूर्च-चूर्चादयः ॥११३॥

कूर्च इत्यादय. शब्दाश्चट्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । कवतेः किरतेः करोतेर्वा ऊरादेशश्चान्तस्य । कूर्च—श्मश्रु आसनं, तन्तुवायोपकरण, यतिपवित्रकं च । कूर्चमिव कूर्चकः कूर्चिकेति च भवति । चरतेश्चोरतेर्वा चूरादेशश्च, चूर्चः-बलवान् । आदिशब्दादन्येऽपि ॥११३॥

कल्यवि-मदि-मणि-कु-कणि-कुटि कृभ्योऽचः ॥११४॥

एभ्योऽच प्रत्ययो भवति । कलि शब्दसख्यानयो., कलच. गणक. । अव रक्षणादौ, अवच'-उच्चैस्तर । मदैच् हर्षे, मदचः-मत्त' । मण शब्दे, मणच -शकुनिः । कुङ्शब्दे, कवचं-वर्म । कण शब्दे, कणच -कणयः । कुटत् कौटिल्ये, कुटच'-वृक्षजातिः, कृत् विक्षेपे, करचः-धान्यावपनम् ॥११४॥

क्रकचादयः ॥११५॥

क्रकच इत्यादय' शब्दा अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । क्रमे' कश्च, क्रकच -करपत्र' । आदिशब्दादन्येऽपि ॥११५॥

पिशेराचक् ॥११६॥

पिशत् अवयवे, इत्यस्मादाचक् प्रत्ययो भवति । पिशाच -व्यन्तरजाति ॥११६॥

मृ-त्रपिभ्यामिचः ॥११७॥

आभ्यामिच प्रत्ययो भवति । मृत् प्राणत्यागे, मरिच -मूपणम् । त्रपौषि लज्जायाम्, त्रपिचा-कुथा ॥११७॥

म्रियतेरीचण् ॥११८॥

मृत् प्राणत्यागे, इत्यस्मादीचण् प्रत्ययो भवति । मारीच -रावणमातुल ॥११८॥

लषेरुचः कश्च ॥११९॥

लषी कान्तौ । इत्यस्मादुचः प्रत्ययो भवति ।

अन्त्यस्य च को भवति । लकुचः-वृक्षजातिः ॥११९॥

गुडेरूचट् ॥१२०॥

गुडत् रक्षायाम्, इत्यस्मादूचट् प्रत्ययो भवति । गूडूची—छिन्नरुहा । कुटादित्वात् टित्त्वम् ॥१२०॥

सिवेर्डित् ॥१२१॥

षिवूच् ऊतौ, इत्यस्मात् डिदूचट् प्रत्ययो डित् भवति । सूचः-पिशुनः, स्तिभिश्च । सूची-सधानकरणी ॥१२१॥

चि-मेर्डोचडञ्चौ ॥१२२॥

चिमिभ्यां प्रत्येकं डोच डञ्च इति प्रत्ययौ भवतः । वचनभेदान्न यथासख्यम् । चिगूट् चयने, चोचः वृक्षविशेषः, चञ्चा-तृणमयः पुरुषः । डुमिगट् प्रक्षेपणे, मोचा कदली, मञ्चः पर्यङ्कः ॥१२२॥

कुटि-कुलि-कल्युदिभ्य इञ्चक् ॥१२३॥

एभ्य इञ्चक् प्रत्ययो भवति । कुटेः, कुटिञ्चः-क्षुद्रकर्कटः । कुलेः, कुलिञ्चः-राशिः । कलेः, कलिञ्च -उपशाखावयवः । उद आघाते सौत्रः, उदिञ्चः कोणः-येन तूर्यं वाद्यते, परपुष्टश्च ॥१२३॥

तुदि-मदि-पद्यदि-गु-गमि-कचिभ्यच्छक् ॥१२४॥

एभ्यश्छक् प्रत्ययो भवति । तुदीत् व्यथने, तुच्छः-स्तोकः । मदैच् हर्षे, मच्छः-मत्स्यः, प्रमत्त-पुरुषश्च, मच्छा-स्त्री । पदिच् गतौ, पच्छः-शिला । अदक् भक्षणे, अच्छः-निर्मलः । गुङ् शब्दे, गुच्छः स्तवकः । गम्लृ गतौ, गच्छः-क्षुद्रवृक्षः । कचि बन्धने, कच्छः-कूर्मपादः, कुक्षिः नद्यवकुटारश्च । कच्छा जनपदः । बाहुलकात् कत्वाभावः ॥१२४॥

पीपूङोर्ह्रस्वश्च ॥१२५॥

आभ्यां छक् प्रत्ययो भवति, ह्रस्वश्च भवति । पीङच् पाने, पिच्छम्-शकुनिपत्त्रम्, पिच्छः-गुणविशेषः । यद्वान् पिच्छिल उच्यते । पूङ् पवने, पुच्छः वालधिः ॥१२५॥

गुलुञ्छ-पिलिपिञ्छैधिच्छादयः ॥१२६॥

एते छप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । गुडेर्लं उम् चान्तः, गुलुञ्छः स्तवकः । पीलेरिपि नोन्तो ह्रस्वश्च, पिलिपिञ्छः-रक्षोविशेषः । एधेरिट् च, एधिच्छः-नगः । आदिग्रहणात् पिञ्छादयोऽपि भवन्ति ॥१२६॥

वियो जक् ॥१२७॥

वींक् प्रजनकान्त्यसनखादनेषु च, इत्यस्मात् जक् प्रत्ययो भवति । बीजम्—उत्पत्तिहेतुः ॥१२७॥

पुवः पुन् च ॥१२८॥

पूङ पवने, इत्यस्मात् जक् प्रत्ययो भवति । अस्य च पुन् इत्यादेशो भवति । पुञ्जः राशिः ॥१२८॥

कुवः कुब्कुनौ च ॥१२९॥

कुङ् शब्दे, इत्यस्मात् जक् प्रत्ययो भवति । अस्य च कुब् कुन् इत्यादेशौ भवतः ॥ कुब्जः—वक्रानताङ्गः, गुच्छश्च । कुञ्जः—हनुः, पर्वतैकदेशश्च । निकुञ्जः—गहनम् ॥१२९॥

कुटेरजः ॥१३०॥

कुटत् कौटिल्ये, इत्यस्मादजः प्रत्ययो भवति । कुटजः—वृक्षविशेषः । कुटादित्वात् टित्त्वम्, कुटजी ॥१३०॥

भिषेर्भिषभिण्णौ च वा ॥१३१॥

भिषेरजः प्रत्ययो भवति, भिषभिण्ण इत्यादेशौ चास्य वा भवतः । भिषि सौत्रः, भिषजः । आदेशबलान्न गुणः । भिण्णजः—वैद्यः, भेषजम्—औषधम् ॥१३१॥

मुर्वेर्मुर् च ॥१३२॥

मुर्वै बन्धने, इत्यस्मादजः प्रत्ययो भवति । अस्य च मुर् इत्यादेशो भवति । मुरजः—मृदङ्गः ॥१३२॥

वलेर्वोन्तश्च वा ॥१३३॥

बल प्राणनधान्यावरोधयोः, इत्यस्मात् अजः प्रत्ययो भवति, वकारश्चान्तो वा भवति । बल्वजः—मुञ्जविशेषः । बलजा—सबुसो धान्यपुञ्जः ॥१३३॥

उटजादयः ॥१३४॥

उटजादयः शब्दा अजप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते, वटेर्वस्योत्वं च । उटजं—मुनिकुटीरः । आदिशब्दात् भूर्जभरुजादयो भवन्ति ॥१३४॥

कुलेरिजक् ॥१३५॥

कुल बन्धुसंस्त्यानयोः, इत्यस्मात् इजक् प्रत्ययो भवति । कुलिजं—मानम् ॥१३५॥

कृगोऽञ्जः ॥१३६॥

करोतेरञ्जः प्रत्ययो भवति । करञ्जः—वृक्षजातिः ॥१३६॥

झमेर्झः ॥१३७॥

झमू अदने, इत्यस्मात् झः प्रत्ययो भवति । झञ्झा—सशीकरो मेघवातः ॥१३७॥

लुषेष्टः ॥१३८॥

लुष स्तेय, इत्यस्माट्टः प्रत्ययो भवति । लोष्टो-मृत्पिण्डः ॥१३८॥

नमि-तनि-जनि-वनि-सनो लुक् च ॥१३९॥

एभ्यष्टः प्रत्ययो भवति, लुक् चान्तस्य भवति । णमं प्रह्वत्वे, नटः—भरतपुत्रः । तनूयी विस्तारे, तटं-कूलम् । जनैचि प्रादुर्भावे, जटा—ग्रथितकेशसघातः । वन षण संभक्तौ, वटः—न्यग्रोधः । सटा-अग्रथित केशसघातः ॥१३९॥

जनि पणि किजुभ्यो दीर्घश्च ॥१४०॥

एभ्यष्टः प्रत्ययो भवति, दीर्घश्चैषां गुणापवादो भवति । जनैचि प्रादुर्भावे, पणि व्यवहारस्तुत्योः, जाण्टः, पाण्टः-वृक्षविशेषावेतौ । किजू सौत्रौ, कीटः-क्षुद्रजन्तुः । जूटः मौलिः ॥१४०॥

घटा घाटा घण्टादयः ॥१४१॥

एते टप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । हन्तेर्घघाघनश्च, घटा वृन्दम् । घाटा-स्वाङ्गम् । घण्टा-वाद्यविशेषः । आदिग्रहणात् छटादयो भवन्ति ॥१४१॥

दिव्यवि श्रु-कु-कर्वि-शकि कङ्कि कृपि चपि चमि-कम्येधि-कर्कि मर्कि कक्खि तृ-कृ-सृ भृ वृ-भ्यो-ऽटः ॥१४२॥

एभ्योऽटः प्रत्ययो भवति । दिवूच् क्रीडादौ, देवटः देवकुलविशेषः, शिल्पी च । अव रक्षणादौ, अवटः-प्रपातः, कूपश्च । श्रुंट् श्रवणे, श्रवटः छत्रम् कुंक् शब्दे, कवटः-उच्छिष्टम् । कर्ब गतौ कर्बटं-क्षुद्रपत्तनम् । शक्लृट् शक्तौ, शकटम्-अनः । ककुङ् गतौ, कङ्कटः- सन्नाहः । कङ्कटसीमा । कृपौङ् सामर्थ्ये कर्पटं-वासः । चप सान्त्वने, चपटः-रसः । चमू अदने, चमटःघस्मरः । कमूङ् कान्तौ, कमटः-वामनः । एधि वृद्धौ, एधटः वल्मीकः । कर्कि—मर्की-सौत्रौ । कर्कटः कपिलः, कुलीरश्च, कर्कटी-त्रपुसी । मर्कटः- कपिः, क्षुद्रजन्तुश्च । कक्ख हसने, कक्खटः कर्कशः । तृ प्लवनतरणयोः तरटः पीनः । डुकृंग् करणे, करटः काकः, करिकपोलश्च । सृ गतौ, सरटः कृकलासः । डुडुभृंग्क् पोषणे च, भरटः प्लवविशेषः भृत्यः, कुलालश्च । वृग्ट् वरणे, वरटः क्षुद्रधान्यम्, प्रहारश्च ॥१४२॥

कुलि-विलिभ्यां कित् ॥१४३॥

आभ्यां किदटः प्रत्ययो भवति । कुल बन्धुसं-स्त्यानयोः, कुलटा-बन्धकी । विलत् विरणे, विलटा-नदी ॥१४३॥

कपट-कीकटादयः ॥१४४॥

कपटादयः शब्दा अटप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । कम्पेर्नलोपश्च, कपट माया । ककेरत ईच्च, कीकटः

कृपणः । आदिग्रहणात् लवटपर्पटादयो भवन्ति ॥१४४॥

अनि-शृ-पृ-वृ ललिभ्य आटः ॥१४५॥

एभ्य आटः प्रत्ययो भवति । अनक् प्राणने, अनाटः-शिशुः । शृग् हिंसायाम्, शराटः शकुन्तः । पृश् पालनपूरणयोः, पराटः आयुक्तकः । वृङ्श् सभक्तौ वराटः सेवकः । ललिण् ईप्सायाम्, ललाटम्, अलिकम् ॥१४५॥

सृ सृपेः कित् ॥१४६॥

आभ्यां किदाटः प्रत्ययो भवति । सृं गतौ, सृाटः पुरःसरः । सृप्लृ गतौ, सृपाटः अल्पः, कुमुदादिपत्रं च । सृपाटी-उपानत्, कुप्यम् अल्पपुस्तकश्च ॥१४६॥

किरो लश्च वा ॥१४७॥

किरतेः किदाटः प्रत्ययो भवति लश्चान्तो वा भवति । किलाटो-भक्ष्यविशेषः किराटो वणिक्, म्लेच्छश्च ॥१४७॥

कपाट विराट शृङ्गाटप्रपुन्नाटादयः ॥१४८॥

एते आटप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । कम्पेर्नलोपश्च, कपाटः-अररिः 'जपादीनां पो वः' [२-३-१०५] इति वत्वे-कवाटः । वृङ इत्वं च, विराटः-राजा । श्रयते शृङ्ग् च, शृङ्गाटः जलजविशेषः, विपणिमार्गश्च । प्रपूर्वात् पुणेर्नश्च, प्रपुनाटः— एडगजः । आदिशब्दात् खल्वाटादयो भवन्ति ॥१४८॥

चिरेरिटो भ् च ॥१४९॥

चिरे सौत्रादिटः प्रत्ययो भवति, भकारश्चान्तादेशो भवति । चिभिटो वालुङ्की ॥१४९॥

टिण्टश्चर् च वा ॥१५०॥

चिरेरिटिण्टः प्रत्ययो भवति, चर् इति चास्यादेशो वा भवति । चरिण्टी चिरिण्टी च-प्रथमवयाः स्त्री ॥१५०॥

तृ-कृ-कृपि-कम्पि-कृपिभ्यः कीटः ॥१५१॥

एभ्यः किदीटः प्रत्ययो भवति । तृ प्लवनतरणयोः, तिरीटं कूलवृक्षः, मुकुटं, वेष्टनं च । कृत् विक्षेपे किरीटं मुकुटं, हिरण्यं च । कृपौङ् सामर्थ्ये, कृपीटं-हिरण्यं जलं च । कपुङ् चलने, कम्पीट-कम्पः, कम्प्रं च । कृषींत् विलेखने, कृषीटं जलम् ॥१५१॥

खञ्जेररीटः ॥१५२॥

खञ्जु गतिवैकल्ये, इत्यस्मादरीटः प्रत्ययो भवति । खञ्जरीट खञ्जनः ॥१५२॥

गॄ-जॄ-दॄ वृ-भृभ्य उट उडश्च ॥१५३॥

एभ्य उट उडश्च प्रत्ययो भवतः । भिन्नविभक्तिनिर्देश उटस्योत्तरत्रानुवृत्त्यर्थः । अप्रकृतस्यापि उडस्य विधानमिह लाघवार्थम् । गॄश् शब्दे, गरुटः-गरुडश्च-गरुत्मान् । जॄष्च् जरसि, जरुटः, जरुडश्च वनस्पतिः । दॄग् विदारे, दरुटः दरुडश्च बिडालः । वृग्श् वरणे, वरुटः वरुडश्च मेघः । भ्रूप् भर्जने च, भरुटः भरुडश्च मेघ एव ॥१५३॥

मङ्केर्मकमुकौ च ॥१५४॥

मकुङ् मण्डने, इत्यस्मात् उटः प्रत्ययो भवति, मक मुक इत्यादेशौ चास्य भवतः । मकुटः मुकुटश्च-किरीटः ॥१५४॥

नर्कुट कुक्कुटोत्कुरुट-मुरुट-पुरुटादयः ॥१५५॥

एते उटप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । नृतेः कश्च, नर्कुटः-वन्दी । कुके कोऽन्तश्च, कुक्कुटः—कृकवाकुः । उतपूर्वात् कृगः कुर् च उत्कुरुटः कचवरपुञ्जः । मुरिपुर्योर्गुणाभावश्च, मुरुटः यत् वेण्वादिमूलमृजूकर्तुं न शक्यते । पुरुटः—जलजन्तुः । आदि-

शब्दात् स्थपुटादयो भवन्ति ॥१५५॥

दुरो द्रः कूटश्च दु च ॥१५६॥

दुर्पूर्वात् द्रणातेः किदूट उठश्च प्रत्ययौ भवतः । दुर् चाग्यादेशो भवति । दुर्दुरूटः-दुर्मुखः, दुर्दुरुटः देशकालवादी ॥१५६॥

वन्धेः ॥१५७॥

वन्धंग् वन्धने, इत्यस्माद् कित उट. प्रत्ययो भवति । वधूटी-प्रथमवयाः स्त्री ॥१५७॥

चपेरेटः ॥१५८॥

चप् सान्त्वने, इत्यस्मादेटः प्रत्ययो भवति । चपेटः चपेटा वा-हस्ततलाहतिः ॥१५८॥

ग्रो णित् ॥१५९॥

गृत् निगरणे, इत्यस्मात् णिदेटः प्रत्ययो भवति । गारेटः-कपि. ॥१५९॥

कृ-शक् शाखेरोटः ॥१६०॥

एभ्य ओटः प्रत्ययो भवति । डुकृंग् करणे, करोटः भृत्य, शिरः, कपाल च, करोटं—भाजनविशेषः । शक्लृंट् शक्तौ, शकोट—बाहुः । शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ, शाखोटः वृक्षविशेषः ॥१६०॥

कपोट-वकोटाक्षोट-कर्कोटादयः ॥१६१॥

एते ओटप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । कबृङ् वर्णे, पश्च, कपोटः-वर्ण, कितवश्च । वचे कश्च, वकोट. वकः । अश्नाते. सश्च परादिः, अक्षोटः-फलवृक्षः । कृग'—कोऽन्तश्च. कर्कोट—नाग. । आदिशब्दादन्येऽपि भवन्ति ॥१६१॥

वनि-कणि-काश्युपिभ्यष्ठः ॥१६२॥

एभ्यष्ठप्रत्ययो भवति । वन भक्तौ, वण्ठ अनिविष्ट. । कण शब्दे, कण्ठः—कन्धरा । काशृङ् दीप्तौ, काष्ठं—दारु, काष्ठा—दिक् अवस्था च । उषू दाहे. ओष्ठः—दन्तच्छद ॥१६२॥

पी-विशि-कुणि-पृषिभ्यः कित् ॥१६३॥

एभ्यः कित् ठः प्रत्ययो भवति । पीङ्च् पाने, पीठम-आसनम् । विशंत् प्रवेशने, विष्ठा-पुरीषम् । कुणत् शब्दोपकरणयोः, कुण्ठः—अतीक्ष्णः पृषू सेचने पृष्ठः—अङ्कुशः, शरीरैकदेशश्च ॥१६३॥

कुषेर्वा ॥१६४॥

कुषश् निष्कर्षे, इत्यस्मात् ठः प्रत्ययो भवति स च वा कित् भवति । कुष्ठं—व्याधिः गन्धद्रव्यं च, कोष्ठः—कुसूल, उदरं च ॥१६४॥

शमेर्लुक् च वा ॥१६५॥

शमूच् उपशमे, इत्यस्मात ठः प्रत्ययो भवति, लुक् चान्तस्य वा भवति । शठ धूर्तः शण्ठ.—स एव, नपुंसकं च ॥१६५॥

पष्ठैधिठादयः ॥१६६॥

पष्ठादयः शब्दाः ठप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पुषेः कित् ठ पषादेशश्च । पष्ठ.—प्रस्थः, पर्वतश्च । एधतेरिट् च, एधिठं वनम्, एधिठः—गिरिसरिद्ध्रहः । आदिशब्दादन्येऽपि ॥१६६॥

मृ-जृ-शृ-कम्यमि-रमि-रपिभ्योऽठः ॥१६७॥

एभ्योऽठः प्रत्ययो भवति । मृंत् प्राणत्यागे, मरठ उच्चनिर्बभूतम्, कृमिजातिः, कण्ठः, प्राणश्च । जृष्च् जरसि, जरठ—कठोरः । शृश् हिंसायाम, शरट—आयुधं, पापं, क्रीडनशीलश्च । कमूङ् कान्तौ कमठ—भिक्षाभाजनम्, कूर्मास्थि, कच्छप, मयूरः, वामनश्च । अम गतौ, अमठः—प्रकर्षगति. । रमि क्रीडायाम्, रमठ—देशः, कृमिजातिः, क्रीडनशील. म्लेच्छ, देवश्च, विलातानाम् । रप व्यक्ते वचने रपठः—विद्वान्, मण्डूकश्च ॥१६७॥

पञ्चमात डः ॥१६८॥

पञ्चमान्तात् धातोर्डः प्रत्ययो भवति । पनू

भक्तौ, पण्डः—वनं, वृषभश्च। बाहुलकात् सत्वाभावः। भण शब्दे, भण्डः—प्रहसनकरः, वन्दी च। चण शब्दे, चण्डः—क्रूरः। पणि व्यवहारस्तुत्योः पण्डः—शण्डः। गणण् सङ्ख्याने, गण्डः—पौरुषयुक्तः पुरुषः। मण शब्दे, मण्डः रश्मिः, अग्रम्, अन्नविकारश्च। वन भक्तौ, वण्डः—अल्पशेफः, निरुचर्माग्रशिश्नश्च। शमू दमूच् उपशमे, शण्डः—उत्सृष्टः, पशु, ऋषिश्च। दण्डः—वनस्पतिप्रतानः, राजशासनं, नाल, प्रहरणं च रमि क्रीडायाम्, रण्डः—पुरुषः, रण्डा—स्त्री, रण्डम्—अन्तःकरणम्। त्रयमपि स्वसम्बन्धिशून्यमेवमुच्यते। तमेस्तनेर्वा, तण्डः ऋषिः। वितण्डा—तृतीयकथा। गमेः, गण्डः—कपोलः। भामि क्रोधे, भाण्डम्—उपस्करः ॥१६८॥

कण्यणि-खनिभ्यो णिद्वा ॥१६९॥

एभ्यो डः प्रत्ययो भवति, स च णिद्वा भवति। कण अण शब्दे, काण्डः-शरः, फलसंघातः, पर्व च। कण्डं-भूषणं, पर्व च। आण्डः-मुष्कः, अण्डः- स एव, योनिविशेषश्च। खनूग् अवदारणे, खाण्डः-कालाश्रयो गुडः। खण्ड-इक्षुविकारोऽन्यः। खण्डं-शकलम् ॥१६९॥

कु-गु-हु-नी-कुणि-तुणि-मुणि-शुन्यादिभ्यः कित् ॥१७०॥

एभ्यः कित् डः प्रत्ययो भवति। कुङ् शब्दे, कुडः-घटः, हलं च। गुङ् शब्दे, गुडः-गोलः, इक्षुविकारश्च, गुडा—सन्नाह। हुंक् दानादानयोः, हुडः—मूर्ख. मेषश्च। णींग् प्रापणे, नीड—कुलायः। कुणत् शब्दोपकरणयो, कुण्डं-भाजनम्, जलाधारविशेषश्च। कुण्ड—भर्तरि जीवति जारेण जातः अपद्वान्द्रियश्च। तुणत् कौटिल्ये, तुण्डम्—मुखम्। पुणत् शुभे, पुण्डः भिन्नवर्णः। मुणत् प्रतिज्ञाने, मुण्डः-परिवापितकेशः। शुनत् गतौ, शुण्डा—सुरा, हस्तिहस्तश्च। आदिग्रहणादन्येभ्योऽपि भवति ॥१७०॥

ऋ-सृ-तृ-व्या-लिह्यवि-चमि-वमि यमि-चुरि-कुहेरडः ॥१७१॥

एभ्यो अडः प्रत्ययो भवति। ऋंक् गतौ, अरडः—तरुः। सृं गतौ, सरडः—भुजपरिसर्पः, तरुश्च। तॄ प्लवनतरणयोः, तरडः—वृक्षजातिः। व्येंग् संवरणे, व्याडः—दुःशीलः, हिंस्रः, पशुः, भुजगश्च। लिहींक् आस्वादने, लेहडः—श्वा, चौर्यग्रासी च। अव रक्षणादौ, अवडः—क्षेत्रविशेषः। चमू अदने, चमडः पशुजातिः। टुवम् उद्गिरणे, वमडः—लताजातिः। यमू उपरमे, यमडः—वनस्पतिः, युगलं च। चुरण् स्तेये चोरडः—चोरः। कुहणि विस्मापने, कुहडः—उन्मत्तकः ॥१७१॥

विहड-कहोड—कुरड-केरड-क्रोडादडयः ॥१७२॥

एतेऽडप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। विपूर्वात् हन्तेरनो लुक् च, विहडः शकुनिः मूढचित्तश्च। कषेर्हः प्रत्ययोऽकारस्य च ओकारः, कहोडः—ऋषिः। करेर्गुणाभावश्च, कुरडः—मार्जारः। किरतेः केर् च, केरडः—त्रैराज्ये राजा। कृगः कित् प्रत्ययोकारस्य च ओकारः। क्रोडः—किरिः, अङ्कश्च। आदिग्रणात् लहोडादयो भवन्ति ॥१७२॥

जॄ-कॄ-तॄ-शॄ-सृ-भृ-वृभ्योऽण्डः ॥१७३॥

एभ्योऽण्डः प्रत्ययो भवति। जॄष्च् जरसि, जरण्डः-अतीतवयस्कः। कॄत् विक्षेपे, करण्डः-समुद्गः, समुद्रः, कृमिजातिश्च। तॄ प्लवनतरणयोः, तरण्डः—प्लवः, वायुश्च। शॄश् हिंसायाम्, शरण्डः—हिंस्रः, आयुधं च। सृ गतौ, सरण्डः—कृमिजातिः, इषीका,

वायुः, भूतसंघातः, तृणसमवायश्च। टुडुभृंग्क् पोषणे च, भरण्डः—भण्डजातिः, पक्षी च। वृग्ट् वरणे, वरण्डः—कुड्यम्, तृणकाष्ठादिभारश्च ॥१७३॥

पूगो गादिः ॥१७४॥

पूग्श् पवने, इत्यस्मात् गकारादिः अण्डः प्रत्ययो भवति। पोगण्डः—विकलाङ्गः युवा च ॥१७४॥

वनेस्त च ॥१७५॥

वन भक्तौ, इत्यस्माद् अण्डः प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशो भवति। वतण्डः—ऋषिः ॥१७५॥

पिचण्डैरण्ड-खण्डादयः ॥१७६॥

एतेऽण्डप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। पिचेरगुणत्वं च। पिचण्डः-लघुलगुडः। ईरेर्गुणश्च, एरण्डः-पञ्चाङ्गुलः। खाद्द भक्षणे, अन्त्यस्वरादेररादेशश्च, खरण्डः-सर्वर्तुकम्। आदिग्रहणात् कूष्माण्डशयण्डशयाण्डादयोऽपि भवन्ति ॥१७६॥

लगेरुडः ॥१७७॥

लगे सङ्गे, इत्यस्मात् उडः प्रत्ययो भवति। लगुडः यष्टिः। गृ-जृ-दृ-वृ-भृभ्यस्तु उडो विहित एव ॥१७७॥

कुशेरुण्डक् ॥१७८॥

कुशच् श्लेपे, इत्यस्मात् उण्डक् प्रत्ययो भवति कुशुण्डः—वपुष्मान् ॥१७८॥

शमि-पणिभ्यां ढः ॥१७९॥

आभ्या ढः प्रत्ययो भवति। शमूच् उपशमे, शण्ढः-नपुंसकम्। षन भक्तौ, षण्ढः—स एव। बाहुलकात् सत्वाभावः ॥१७९॥

कुणेः कित् ॥१८०॥

कुणत् शब्दोपकरणयोः, इत्यस्मात् कित् ढः प्रत्ययो भवति। कुण्ढः-धूर्तः। बाहुलकान्न दीर्घः ॥१८०॥

नञः सहेः षा च ॥१८१॥

नञपूर्वात् षहि मर्षणे, इत्यस्मात् ढः प्रत्ययो षा चास्यादेशो भवति। अषाढा-नक्षत्रम् ॥१८१॥

इणुर्वि-शा-वेणि-पृ-कॄ-वृ-तॄ-जॄ-दृ-सृपि-पणिभ्यो णः ॥१८२॥

एभ्यो णः प्रत्ययो भवति। इंणक् गतौ, एणः-कुरङ्गः। उर्वै हिंसायाम्, उर्णा-मेषादिलोम, भ्रुवोरन्तरावर्तश्च। शोच् तक्षणे, शाणः-परिमाणम्, शस्त्रतेजनं च। वेणृग् गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु, वेण्णा कृष्णवेण्णा च नाम नदी। पृश् पालनपूरणयोः, पर्णं-पत्रं, शिरश्च। कृत् विक्षेपे, कर्णः-श्रवणं, कौन्तेयश्च। वृश् वरणे, वर्णः-शुक्लादिः, ब्राह्मणादिः, अकारादिः, यशः, स्तुतिः, प्रकारश्च। तृ प्लवनतरणयोः, तर्णः-वत्सः। जृपूच् जरसि, जर्णः—चन्द्रमाः, वृक्षः, कर्कः, क्षयधर्मा, शकुनिश्च। दृङ्त् आदरे, दर्णः-पर्णम्। सृप्लृं गतौ, सर्प्णः-सरीसृपजातिः। पणि व्यवहारस्तुत्योः, पण्णम्-व्यवहारः ॥१८२॥

घृ-वी-ह्वा-शुष्युपि-तृपि-कृष्यर्तिभ्यः कित् ॥१८३॥

एभ्यः कित् णः प्रत्ययो भवति। घृ सेचने, घृणा-कृपा। वींक् प्रजननादिषु, वीणा-वल्लकी। ह्वेग् स्पर्धाशब्दयोः, हूणः-म्लेच्छजातिः। शुषंच् शोषणे, शुष्णः-निदाघः। उषू दाहे, उष्णः—स्पर्शविशेषः। ञितृषच् पिपासायाम्, तृष्णा-पिपासा। कृषींत् विलखने, कृष्णः-वर्णः, विष्णुः, मृगश्च। ऋक् गतौ, ऋणं—वृद्धिधनम्, जलं, दुर्गभूमिश्च ॥१८३॥

द्रोर्वा ॥१८४॥

द्रु गतौ, इत्यस्मात् णः प्रत्ययो भवति, स च किद्वा भवति । द्रुणा—ज्या, द्रोणः-चतुराढकं, पाण्डवाचार्यश्च । द्रोणी नौः, गौरादित्वात् ङीः ॥१८४॥

स्था-क्षु-तोरूच्च ॥१८५॥

एभ्यो णः प्रत्ययो भवति, ऊकारश्चान्तादेशो भवति । ष्ठां गतिनिवृत्तौ, स्थूणा तन्तुधारिणी, गृहधारिणी, शरीरधारिणी, लोहप्रतिमा, व्याधिविशेपश्च । टुक्षुक् शब्दे, क्षूणम्—अपराधः । तुंक् वृत्त्यादिषु, तूणः—इषुधिः ॥१८५॥

भ्रूण-तृण-गुण-कार्वण-तीक्ष्ण—श्लक्ष्णाभीक्ष्णादयः ॥१८६॥

एते णप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । भृगो भ्रू च, भ्रूणः—निहीनः, अर्भकः, स्त्रैणगर्भश्च । तरतेर्ह्रस्वश्च, तृण—शष्पादि । गायतेर्गमेर्गृणातेर्वा गुभावश्च, गुणः—उपकारः, आश्रितः, अप्रधानं, ज्या च । कृगो वृद्धिः कोऽन्तश्च, कार्वणः-शिल्पी । तिजेर्दीर्घः सश्च परादिः तीक्ष्णं-निशितम् । श्लिपेः सोऽन्तोच्चेतः श्लक्ष्णम्-अकर्कश, सूक्ष्मं च । अभिपूर्वादिषेः किच्च सोन्तः अभीक्ष्णम्—अजस्रम् । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥१८६॥

तॄ-कॄ-शॄ-पॄ-भृ-श्रु-रुहि-रु-लक्षि-विचक्षि-चुक्कि-बुक्कि-तङ्गयङ्गि-मङ्कि-कङ्कि-चरि-समीरेरणः ॥१८७॥

एभ्योऽणः प्रत्ययो भवति । तॄ प्लवनतरणयोः, तरणम् । कृत् विक्षेपे, करणम । शॄश् हिंसायाम्, शरणं-गृहम् । पॄश् पालनपूरणयोः, परणम् । डुभृंग्क पोषणे च, भरणम् । वृग्ट् वरणे, वरः—वृक्षः, सेतुबन्धश्च । वरणं—कन्याप्रतिपादनम् । श्रुंट् श्रवणे, श्रवणः—कर्णः, भिक्षुश्च । रुक् शब्दे, रुंङ् रेषणे वा, रवण—करभः, अग्निः, द्रुमः, वायुः, भृङ्गः, शकुनिः, सूर्यः, घण्टा च । रुहं जन्मनि, रोहणः—गिरिः । लक्षीण् दर्शनाङ्कनयोः, लक्षणं—व्याकरणम्, शुभाशुभसूचकं रेखातिलकादि अङ्कनं च । चक्षिक् व्यक्तायां वाचि, विचक्षणः-विद्वान् । चुक्कण् व्यथने, चुक्कणः-व्यायामशील । बुक्क भाषणे, बुक्कणः—श्वा, वावदूकश्च । तगु गतौ, तङ्गणाः—जनपदः । अगु गतौ, अङ्गणम्-अजिरम् । मकुङ् मण्डने, मङ्कणः—ऋषिः । ककुङ् गतौ, कङ्कणः-प्रतिसरः । चर भक्षणे च, चरणः-पादः । ईरिक् गतिकम्पनयोः सम्पूर्वः, समीरणः-वातः ॥१८७॥

कॄ-गॄ-पॄ-कृपि-वृपिभ्यः कित् ॥१८८॥

एभ्यः किद् अणः प्रत्ययो भवति । कृत् विक्षेपे, किरणः—रश्मिः । गृत् निगरणे, गिरणः—मेघः, आचार्यः, ग्रामश्च । पृश् पालनपूरणयोः, पुरणः-समग्रयिता, समुद्रः पर्वतविशेपश्च । कृपौङ् सामर्थ्ये, कृपणः कीनाशः । वृष् सेचने, वृषणः-मुष्कः ॥१८८॥

धृषि-वहेरिच्चोपान्त्यस्य ॥१८९॥

आभ्यां किद् अणः प्रत्यय इच्चोपान्त्यस्य भवति । ञिधृषाट् प्रागल्भ्ये, धिषणः—बृहस्पतिः, धिषणा—बुद्धिः । वहीं प्रापणे, विहणः—ऋषिः, पाठश्च ॥१८९॥

चिक्कण-कुक्कण कृकण-कुङ्कण-त्रवणोल्वणोरण-लवण-वङ्क्षणादयः ॥१९०॥

एते किद् अण्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । चिनोतेश्चिक्क् च, चिक्कण- पिच्छिलः । कुकिकृगोः कोऽन्तश्च, कुक्कणः-शकुनिः । कृकणः-ऋषिः । कुकेः स्वरान्नोऽन्तश्च, कुङ्कणाः—जनपदः । त्रपेर्वश्च, त्रवणः—देशः । वलेर्वस्य उत्, वोऽन्तश्च, उल्वणः—स्फारः । अर्तेरुर् च, उरणः—मेषः । लीयतेः क्लिद्यतेः-स्वदतेर्वा-लवादेशश्च । लवणं, गुणः, द्रव्यं च । वञ्चेः सः

परादिर्नलोपाभावश्च, वडक्षणः ऊरुमूलसंधिः । आदिशब्दात् ज्योतिरिङ्गणतुरणभुरणादयो भवन्ति ॥१९०॥

कृपि-विपि-वृपि-धृपि-मृपि-युषि-द्रुहि-ग्रहेराणक् ॥१९१॥

एभ्य आणक् प्रत्ययो भवति । कृपौङ् सामर्थ्ये कृपाणः-खड्गः । विपू सेचने, विषाणं-शृङ्गम् , करिदन्तश्च । वृपू सेचने, वृपाणः । जिधृषाट् प्रागल्भ्ये, धषाणः-देव. । मृपू सहने च, मृषाणः । युषि सेवने सौत्रः, युषाणः । द्रुहौच् जिघासायाम् ,द्रुहाण'-मुखरः । ग्रहीश् उपादाने, गृहाणः । वृषाणादयः स्वप्रकृत्यर्थवाचिनः सर्वेऽपि कर्तरि कारके ज्ञेयाः ॥१९१॥

पषो णित् ॥१९२॥

पषो बाधनस्पर्शनयो' इत्यस्माद् आणक् प्रत्ययो भवति, स च णिद् भवति । पापाणः—प्रस्तरः ॥१९२॥

कल्याण-पर्याणादयः ॥१९३॥

कल्याणादय' शब्दा आणक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । कलेर्योऽन्तश्च, कल्याणं-श्वोवसीयम् । परिपूर्वात् इणो ह्रक् च । पर्याणम्—अश्वादीनां पृष्ठच्छदः । आदिशब्दाद् द्रेक्काण-बोक्काण-केक्काणादयो भवन्ति ॥१९३॥

द्रु-हृ-बृहि-दक्षिभ्य इणः ॥१९४॥

एभ्यः इणः प्रत्ययो भवति । द्रुं गतौ, द्रविणं—द्रव्यम् । हृंग् हरणे, हरिण'—मृगः । बृह वृद्धौ, बर्हिण'—मयूरः । दक्षि शैर्ध्ये च, दक्षिणः—कुशलः, अनुकूलश्च । दक्षिणा, दिग, ब्रह्मदेयं च ॥१९४॥

ऋ-द्रुहेः कित् ॥१९५॥

आभ्यां किद् इणः प्रत्ययो भवति । ऋश् गतौ, इरिणम्—ऊषरम्, कुञ्जः, वनदुर्गं च । द्रुहौच् जिघांसायाम्, द्रुहिणः-ब्रह्मा, क्षुद्रजन्तुश्च ॥१९५॥

ऋ-कॄ-वॄ-धॄ-दारिभ्य उणः ॥१९६॥

एभ्य उणः प्रत्ययो भवति । ऋंक् गतौ, अरुणः सूर्य, सारथिः, उषा, वर्णश्च । कृत् विक्षेपे, करुणा-दया, करुणः-करुणाविषयः, करुणं-दैन्यम् । वृश् भरणे, वरुणः-प्रचेताः । धृंग् धारणे, धरुणः-धर्ता, आयुक्तो, लोकश्च । दॄश् विदारणे, णौ, दारुणः—उग्रः ॥१९६॥

क्षः कित् ॥१९७॥

क्षै क्षये, इत्यस्मात् किद् उणः प्रत्ययो भवति । क्षुणः-व्याधिः, क्षामः, क्रोध, उन्मत्तश्च ॥१९७॥

भिक्षुणी ॥१९८॥

भिक्षेरुणः प्रत्ययो भवति, ङीश्च निपात्यते । भिक्षुणी-व्रतिनी ॥१९८॥

गा-दाभ्यामेष्णक् ॥१९९॥

आभ्यां एष्णक् प्रत्ययो भवति । गै शब्दे, गेष्णः-मेषः, उद्गाता, रङ्गोपजीवी च । गेष्णं-साम, सुखं च, रात्रिगेष्णः-रङ्गोपजीवी । सुगेष्णा—किन्नरी । डुदांग्क् दाने, देष्णः-बाहुः, दानशीलश्च । चारुदेष्णः—सात्यभामेयः । सुदेष्णा—विराटपत्नी ॥१९९॥

दम्यमि-तमि-मा-वा-पू-धू-गॄ-जॄ-हसि वस्यसि वितसि मसीण्भ्यस्तः ॥२००॥

एभ्यस्तः प्रत्ययो भवति । दमूच् उपशमे, दन्तः-दशनः, हस्तिदंष्ट्रा च । अम गतौ, अन्तः—अवसानम्, धर्मः, समीपं च । तमूच् काङ्क्षायाम्, तन्तः—खिन्नः । माक् माने, मातम्-अन्तःप्रविष्टम् । वाक् गतिगन्धनयो', वातः-वायु' । पूगश् पवने, पोतः-नौ', अग्निः, बालश्च । धूगूग् कम्पने, धोतः-धूमः, शठः, वातश्च । गॄत् निगरणे, गर्तः—श्वभ्रम् । जॄष्च्

जरसि, जर्त'-प्रजननं, राजा च । हसे हसने, हस्त'-कर', नक्षत्रं च । वसूच् स्तम्भे, वस्त'-छागः। असूच् क्षेपणे, अस्तः-गिरिः । तसूच् उपक्षये, वितस्ता-नदी । मसैच् परिणामे, मस्त'-मूर्धा । इणंक् गतौ, एतः-हरिण', वर्ण, वायु', पथिकश्च ॥२००॥

शी-री-भू-दू-मू-घृ-पा-धाग्-चित्यर्त्यञ्जि-पुसि-मुसि-वुसि-विसि-रमि-धुर्वि-पूर्विभ्यः कित् ॥२०१॥

एभ्यः कित् तः प्रत्ययो भवति । शीङ्क् स्वप्ने, शीतं-स्पर्शविशेषः। रीश् गतिरेषणयोः, रीतं-सुवर्णम् । भू सत्तायाम्, भूत'-ग्रहः, भूतं-पृथिव्यादि । दूङ्च् परितापे, दूतः-वचोहर' । मूङ् बन्धने, मूत दध्यर्थ क्षीर तक्रसेक, वस्त्रावेष्टनबन्धनम्, आचमनी, आलानं, पाशः, बन्धनमात्रं, धान्यादिपुटश्च । घृ सेचने, घृतं-सर्पिः । पां पाने, पीतं-वर्णविशेषः । डुधागूक् धारणे च, 'धाग' [४-४-१५] इति हि', हितम्-उपकारि । चितै सज्ञाने, चित्त-मनः । ऋक् गतौ, ऋत-सत्यम् । अञ्जौप् व्यक्तिम्रक्षणादिषु, अक्तः-म्रक्षितः, व्यक्तीकृतः, परिमित., प्रेतश्च । पुसच् विभागे, पुस्त-लेख्यपत्र-सचय, लेप्यादिकर्म च । मुसच् खण्डने, मुस्ता-गन्धद्रव्यम् । वुसच् उत्सर्गे, वुस्त'-प्रहसनम् । विसच् प्रेरणे, विस्त-सुवर्णमानम् । रमिं क्रीडायाम्, सुरतं-मैथुनम् । धुर्वै हिसायाम्, धूर्त-शठः । पूर्व पूरणे, पूर्तः-पुण्यम् ॥२०१॥

लु-म्रो वा ॥२०२॥

आभ्यां त प्रत्ययो भवति, स च किद्वा भवति । ऌगश् छेदने, ऌता-क्षुद्रजन्तु. । लोत.-बाष्पं, लवनं, वस्त', कीटजातिश्च । मृंत् प्राणत्यागे मृत-गतप्राणः मर्त'-कपि, प्राणी, पुरुषश्च ॥२०२॥

सु-सि-तनि-तुसेर्दीर्घश्च वा ॥२०३॥

एभ्यः कित् तः प्रत्ययो भवति, दीर्घश्च वा भवति । पुंगट् अभिषवे, सूतः-सारथिः, सुतः-पुत्रः। षिंगट् बन्धने, सीता-जनकात्मजा, सस्यं, हलमार्गश्च । सितः-वर्णः, बन्धश्च । तनूयी विस्तारे, तातः-पिता, पुत्रेष्टनाम च, ततं-विस्तीर्ण, वाद्यविशेषश्च । तुस शब्दे, तूस्तानि-वस्त्रदशाः, तुस्ताः-जटाः, प्रदीपनं च ॥२०३॥

पुत-पित्त-निमित्तोत-शुक्त-तिक्त-लिप्त-सूरत-मुहूर्तादयः ॥२०४॥

एते कित्तप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पूङो ह्रस्वश्च, पुतः-स्फिक् । पीङ्स्तोऽन्तश्च, पित्तं-मायु' । निपूर्वात् मिनोतेर्मित् च निमित्त-हेतुः, दिव्यज्ञानं च । उभेर्लुक् च, उत-आशङ्काद्यर्थमव्ययम् । शकेः शुचेर्वा शुक्भावश्च । शुक्तं-कल्कजातिः । ताडयतेस्तकतेस्तिजेर्वा तिक् च, तिक्तः-रसविशेषः । लीयतेः पोऽन्तो ह्रस्वश्च, लिप्तं श्लेषः, असदेशश्च । सुपूर्वात् रमेः सोर्दीर्घश्च, सूरत.-दमितो हस्ती, अन्यो वा दान्तः । हुर्च्छेः मुश्च धात्वादिः, मुहूर्त.-कालविशेषः । आदिग्रहणाद् अयुतनियुतादयो भवन्ति ॥२०४॥

कृगो यङः ॥२०५॥

करोतेर्यङन्तात् कित् तः प्रत्ययो भवति । चेक्रीयित.- पूर्वाचार्याणां यङ्प्रत्ययसज्ञा ॥२०५॥

इवर्णादिर्लुपि ॥२०६॥

करोतेर्यङो लुपि, इवर्णादिस्तः प्रत्ययो भवति । चर्करित, चर्करीतं-यङ्लुबन्तस्याख्ये ॥२०६॥

दृ-पृ-भृ-मृ-शी-यजि-खलि-वलि-पर्वि-पच्यमि-नमि-तमि-दशि-हयि-कङ्किभ्योऽतः ॥२०७॥

एभ्योऽतः प्रत्ययो भवति । दृङ्त् आदरे, दरतः

आदरः । पूंक् पालनपूरणयोः, परतः कालः । टुडुभृंगक् पोषणे च, भरतः—आदिचक्रवर्त्ती, हिमवत्समुद्रमध्य-क्षेत्रं च । मृंत् प्राणत्यागे, मरतः-मृत्युः, अग्निः, प्राणी च । शीङ्क् स्वप्ने, शयतः-निद्रालुः, चन्द्रः, स्वप्नः, अजगरश्च । यजीं देवपूजासगतिकरणदानेषु, यजतः-यज्वा, अग्निश्च । खल संचये च, खलतः—शीर्णकेश-शिराः । वलि संवरणे, वलतः-कुशूलः । पर्व पूरणे, पर्वतः-गिरिः । डुपचींष् पाके, पचतः—अग्निः, आदित्यः, पालकः, इन्द्रश्च । अम गतौ, अमतः—मृत्युः, जीवः आतङ्कश्च । णमं प्रह्वत्वे, नमतः—नट', देवः, ऊर्णास्त-रणं, ह्रस्वश्च । तमूच् काङ्क्षायाम्, तमतः-निर्वेदी, आकाङ्क्षी, धूमश्च । दृशृं प्रेक्षणे, दर्शतः-द्रष्टा, अग्निश्च । हर्य क्रान्तौ, हर्यतः—वायुः, अश्वः, कान्तः, रश्मिः, यज्ञश्च । ककुङ् गतौ, कङ्कतः-केशमार्जनम् ॥२०७॥

पृषि-रञ्जि-सिकि-का-ला-वृभ्यः कित् ॥२०८॥

एभ्यः किद् अतः प्रत्ययो भवति । पृषू सेचने, पृषतः—हरिणः । रञ्जीं रागे, रजतं—रूप्यम् । सिकिः सौत्रः, सिकता-वालुका । कै शब्दे, कतः—गोत्रकृत् । लांक् आदाने, लता—वल्ली । वृग्ट् वरणे, व्रतं—शास्त्र-विहितो नियमः ॥२०८॥

कृ-वृ-कल्यलि-चिलि-विलीलि-ला-नाथिभ्य आतक् ॥२०९॥

एभ्य आतक् प्रत्ययो भवति । कृत् विक्षेपे, किरातः—शबरः । वृग्ट् वरणे, व्रातः—समूहः, उत्सेध-जीविसंघश्च । कलि शब्दसङ्ख्यानयोः, कलातः-ब्रह्मा । अली भूषणादौ, अलातम्—उल्मुकम् । चिलत् वसने, चिलाताः—म्लेच्छाः । विलत् वरणे, विलातः-शवाच्छा-दनवस्त्रम् । इलत् गत्यादौ, इलातः—नगः । लांक् आदाने, लातः—मृत्तिकादानभाजनम् । नाथृङ् उपता-पैश्वर्याशीःषु च । नाथातः—आहारः, प्रजापतिश्च ॥२०९॥

हृ-श्या-रुहि-शोणि-पलिभ्य इतः ॥२१०॥

एभ्य इतः प्रत्ययो भवति । हृंग् हरणे, हरितः-वर्णः । श्यैङ् गतौ, श्येतः—वर्णः, मृगः, मत्स्यः श्येनश्च । रुहं जन्मनि, रोहितः—वर्णः, मत्स्यः, मृग-जातिश्च । लत्वे लोहित. वर्णः, लोहितम्—असृक् । शोणृ वर्णगत्यो', शोणितं—रुधिरम् । पल गतौ, पलितं-श्वेतकेशः ॥२१०॥

नञ आपेः ॥२११॥

नञ्पूर्वाद् आप्लृंट् व्याप्तौ, इत्यस्माद् इतः प्रत्ययो भवति । नापितः—कारुविशेषः ॥२११॥

कुशि-पिशि-पृषि-कुषि-कुस्युचिभ्यः कित् ॥२१२॥

एभ्यः किद् इतः प्रत्ययो भवति । क्रुशं आह्वा-नरोदनयोः, क्रुशितं—पापम् । पिशत् अवयवे, पिशितं-मांसम् । पृषू सेचने, पृषितं-वारिबिन्दुः । कुषश् निष्कर्षे, कुषितं—पापम् । कुशच् श्लेषे, कुशितः-ऋषिः, कुशि-तम्—ऋणं, श्लिष्टं च । उचच् समवाये, उचितं—स्वभावः योग्यं, चिरानुयातं, श्रेष्ठं च ॥२१२॥

हृग ईतण् ॥२१३॥

हृंग् हरणे, इत्यस्माद् ईतण् प्रत्ययो भवति । हारीतः—पक्षी, ऋषिश्च ॥२१३॥

अदो भुवो डुतः ॥२१४॥

अद्पूर्वात् भुवो डुतः प्रत्ययो भवति । अद् विस्मितं भवति तेन तस्मिन् वा मनः अद्भुतम्—आश्चर्यम् ॥२१४॥

कुलि-मयिभ्यामूतक् ॥२१५॥

आभ्या ऊतक् प्रत्ययो भवति । कुल बन्धुसंस्त्या-

नयो', कुक्षता—जनपदः मथि गतौ, मयूता—वसतिः ॥२१५॥

जीवेर्मश्च ॥२१६॥

जीव प्राणधारणे, इत्यस्माद् ऊतक् प्रत्ययो भवति, मन्तादेशश्च । जीमूतः—मेघः; गिरिश्च ॥२१६॥

कवेरोतः प् च ॥२१७॥

कवृङ् वर्णे, इत्यस्माद् ओतः प्रत्ययो भवति, पश्चान्तादेशो भवति । कपोतः—पक्षी, वर्णश्च ॥२१७॥

आस्फायेर्डित् ॥२१८॥

आङ्पूर्वात् स्फायैङ् वृद्धौ, इत्यस्मात् डिद् ओतः प्रत्ययो भवति । आस्फोता—नाम औषधिः ॥२१८॥

जॄ-विशिभ्यामन्तः ॥२१९॥

आभ्यां अन्तः प्रत्ययो भवति । जॄष्च् जरसि, जरन्त.-भूतग्राम', वृद्ध', महिषश्च । विंशन् प्रवेशने, वेशन्त.—पल्वलम् । वल्लभः—अप्राप्तापवर्ग', आकाशं च ॥२१९॥

रुहि-नन्दि-जीवि-प्राणिभ्यष्टिदाशिषि ॥२२०॥

एभ्य आशिषि टिदन्तः प्रत्ययो भवति । रुहं जन्मनि, रोहतात् रोहन्तः—वृक्षः, रोहन्ती-औषधिः । टुनदु समृद्धौ, नन्दतात् नन्दन्त.—सखा, आनन्दश्च, नन्दन्ती-सखी । जीव प्राणधारणे, जीवतात् जीवन्तः आयुष्मान्, जीवन्ती शाक' । अनक् प्राणने, प्राण्यात् प्राणन्त —वायुः, रसायन च, प्राणन्ती-स्त्री ॥२२०॥

तॄ-जि-भू-वदि-वहि-वसि-भास्यदि-साधि-मदिगडि-गण्डि-नन्दि-रेविभ्यः ॥२२१॥

एभ्यष्टिदन्त प्रत्ययो भवति । आशिषीत्येके । तॄ प्लवनतरणयोः, तरन्तः—आदित्यः, भेकश्च, तरन्ती स्त्री । जिं अभिभवे । जयन्तः-रथरेणुः, ध्वजः, इन्द्र-पुत्रः, जम्बूद्वीपपश्चिमद्वारम्, पश्चिमानुत्तरविमानं च, जयन्ती—उदयनपितृष्वसा । भू सत्तायाम्, भवन्तः—कालः, भवन्ती । वद व्यक्तायां वाचि, वदन्तः, वदन्ती । वहीं प्रापणे, वहन्तः-रथः, अनड्वान् रथ-रेणुः, वायुश्च, वहन्ती । वस निवासे, वसन्तः- ऋतुः । भासि दीप्तौ, भासन्तः—सूर्यः, भासन्ती, ण्यन्तो-ऽपि, भासयन्तः—सूर्यः । अदंक् भक्षणे, अदन्तः, अदन्ती । साधंट् ससिद्धौ, साधन्तः-भिक्षुः, ण्यन्तोऽपि, साधयन्तः-भिक्षुः, साधयन्ती । मदैच् हर्षे, णौ, मदयन्त', मदयन्ती-पुष्पगुल्मजातिः । गड सेचने, गडन्तः-जलद', ण्यन्तोऽपि, गडयन्तः, गडयन्ती । गडु वदनैकदेशे, ण्यन्त', गण्डयन्तः-मेघः । मडु भूषायाम्, ण्यन्तः, मण्डयन्तः—प्रसाधकः,अलं-कारः-आदर्शश्च । टुनदु समृद्धौ, ण्यन्तः, नन्दयन्तः-सुखकृत्, राजा, हिरण्यं, सुखं च, नन्दयन्ती । रेवृङ् पथि गतौ, रेवन्तः—सूर्यपुत्रः । अनुक्तार्था धात्वर्थ-कर्त्रर्था ॥२२१॥

सीमन्त-हेमन्त-भदन्त-दुष्यन्तादयः ॥२२२॥

एतेऽन्तप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । सिनोतेः सीम् च, सीमन्तः—केशमार्गः, ग्रामक्षेत्रान्तश्च । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेम् च, हेमन्तः-ऋतुः । भदन्तेर्नलुक् च, भदन्तः-निर्ग्रन्थेषु शाक्येषु च । पूज्यः दुषेर्योऽन्तश्च । दुष्यन्तः-राजा । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥२२२॥

शकेरुन्तः ॥२२३॥

शक्लृंट् शक्तौ, इत्यस्माद् उन्तः प्रत्ययो भवति । शकुन्त.-पक्षी ॥२२३॥

कषेर्डित् ॥२२४॥

कष हिंसायाम् इत्येतस्माद् डिदुन्तः प्रत्ययो भवति । कुन्तः—आयुधम् ॥२२४॥

कमि-प्रु-गार्तिभ्यस्थः ॥२२५॥

एभ्यस्थः प्रत्ययो भवति । कमूङ् कान्तौ, कन्था—प्रावरणम्, नगरं च । प्रुंङ् गतौ, प्रोथः—प्रियो, युवा, सूकरमुखं, घोणा च। गै शब्दे, गाथा-श्लोकः, आर्या वा । ऋंक् गतौ, अर्थः—जीवाजीवादिपदार्थः, प्रयोजनम्, अभिधेय, धन, याच्ञा, निवृत्तिश्च ॥२२५॥

अवाद् गोऽच्च वा ॥२२६॥

अवपूर्वाद्गायतेः थः प्रत्ययो भवति, अच्चान्तादेशो वा भवति । अवगथः, अवगाथः-अक्षसंघः, प्रातःसवनं, रथयानं, साम, पन्थाश्च ॥२२६॥

नी-नू-रमि-तॄ-तुदि-वचि-रिचि-सिचि-श्वि-हनि-पा-गो-पा-वोद्गाभ्यः कित् ॥२२७॥

एभ्यः कित् थः प्रत्ययो भवति । णींग् प्रापणे, नीथं-जलम्, सुनीथो नाम राजा, नीतिमान्, धर्मशीलः ब्राह्मणश्च । णूत् स्तवने, नूथ-तीर्थम् । रमिं क्रीडायाम, रथः—स्यन्दनः । तॄ प्लवनतरणयोः, तीर्थ—जलाशयावगाहनमार्गः, पुण्यक्षेत्रम्, आचार्यश्च । तुदींत् व्यथने, तुत्थं—चक्षुष्यः, धातुविशेषः । वचंक् भाषणे, उक्थं-शास्त्रं, सामवेदश्च, उक्थानि—सामानि । रिचूंपी विरेचने, रिक्थं—धनम् । षिचींत् क्षरणे, सिक्थं-मदनं, पुलाकश्च । ट्वोश्वि गतिवृद्धयोः, शूथः-यज्ञप्रदेशः । हनंक् हिंसागत्यो , हथः—पन्थाः, कालश्च । पां पाने, पीथ बालघृतपानम् , अम्भ , नवनीतं च, पीथः—मकरः, रविश्च । गोपूर्वात्, गोपीथः—तीर्थविशेषः, गोनिपानं, जलद्रोणी, कालविशेषश्च । गै शब्दे, अवगीथम्-यज्ञकर्मणि प्रातःशंसनम्, उद्गीथ-शुनामूर्ध्वमुखानां विरावः, सामगानम्, प्रथमोच्चारणं च ॥२२७॥

न्युद्भ्यां शीङः ॥२२८॥

नि—उद्पूर्वात् शीङ्क् स्वप्ने, इत्यस्मात् कित् थः प्रत्ययो भवति । निशीथः—अर्धरात्रः, रात्रिः, प्रदोषश्च । उच्छीथः—स्वप्नः, टिट्टिभश्च ॥२२८॥

अवभृ-निर्ऋ-समिण्भ्यः ॥२२९॥

अवपूर्वाद् बिभर्तेः, निस्पूर्वादर्त्तेः, सम्पूर्वात् एतेश्च कित् थः प्रत्ययो भवति । अवभृथः—यज्ञावसानं, यज्ञस्नानं च, निर्ऋथ—निकायः, निर्ऋथं—स्नानम् । समिथ—सगमः, गोधूमपिण्टं च, समिथ—समूहः ॥२२९॥

सर्तेर्णित् ॥२३०॥

सृं गतौ, इत्यस्माद् णित् थःप्रत्ययो भवति । सार्थः—समूहः ॥२३०॥

पथ-यूथ-गूथ-कुथ-तिथ-निथ-सूदथादयः ॥२३१॥

एते थप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पलतेर्लो लुक् च, पथः—पन्थाः । यौतेर्गुवतेश्च दीर्घश्च यूथः—समूहः, गूथम्—अमेध्यं विष्ठा च । किरतेः करोतेर्वा कुथ, कुथः—कुथा वा—आस्तरणम् । तनोतेस्तिष्ठतेर्वा तिथ तिथः—कालः । तिम्यते, तिथः-प्रावृट्कालः । नयतेर्ह्रस्वश्च, निथः—पूर्वक्षत्रियः कालथः । सुपूर्वात् रमे. सोर्दीर्घश्च कित् च ।सूरथः—दान्त । आदिग्रहणाद् निपूर्वाद् रौतेर्दीर्घत्व च निरूथ —दिक्, निरूथ-पुण्यक्रमनियतम् । एवं सगीथप्रगाथादयोऽपि ॥२३१॥

भृ-शी-शपि-शमि-गमि-रमि-वन्दि-वञ्चि-जीवि-प्राणिभ्योऽथः ॥२३२॥

एभ्योऽथ प्रत्ययो भवति । डुभृग्क् पोषणे च, भरथ —कैकयीसुत , अग्निः, लोकपालश्च । शीङ्क् स्वप्ने. शयथः—अजगर , प्रदोष., मत्स्य .

वराहश्च । शपीं आक्रोशे, शपथः—प्रत्ययकरणम्, आक्रोशश्च । शमूच् उपशमे, शमथः—समाधिः, आश्रमपदं च । गम्लृं गतौ, गमथः—पन्थाः, पथिकश्च । रमिं क्रीडायाम्, रमथः—प्रहर्ष. । वदुङ् स्तुत्यभिवादनयोः, वन्दथ—स्तोता, स्तुत्यश्च । वञ्चू गतौ, वचथ.—अध्वा, कोकिलः, काकः, दम्भश्च । जीव प्राणधारणे, जीवथः—अर्थवान्, जलम्, अन्न, वायु, मयूरः, कूर्मः, धार्मिकश्च । अनक् प्राणने, प्राणथ.—बलवान्, ईश्वरः, प्रजापतिश्च ॥२३२॥

उपसर्गाद्वसः ॥२३३॥

उपसर्गात् परस्मात् वस निवासे, इत्यस्मादथः प्रत्ययो भवति । आवसथः—गृहम्, उपवसथः—उपवासः, सवसथः—सवासः, सुवसथः—सुवासः, निवमथः—निवासः ॥२३३॥

विदि-भिदि रुदि-द्रुहिभ्यः कित् ॥२३४॥

एभ्यः किदथ प्रत्ययो भवति । विदंक् ज्ञाने, विदथ—ज्ञानी, यज्ञ., अध्वर्युः, सग्रामश्च । भिदृंपी विदारणे, भिदथ -शरः । रुदृक् अश्रुविमोचने, रुदथ वाल, असत्त्व., श्वा च । द्रुहौच् जिघांसायाम्, द्रुहथ.—शत्रु. ॥२३४॥

रोर्वा ॥२३५॥

रुक् शब्दे, इत्यस्मादथ प्रत्ययो भवति, सच किद्वा भवति । रुकथ - शकुनि, शिशुश्च । रवथ—आक्रन्द, शब्दकारश्च ॥२३५॥

जॄ-वृभ्यामूथः ॥२३६॥

आभ्यामूथ प्रत्ययो भवति । जॄष्च् जरसि, जरूथ.—शरीरम् अग्रमांसम्, अग्निः, सवत्सरः, मार्ग., कन्मर्ष च । वृग्ट्, वरणे, वरूथ.—वर्म, सेनाङ्ग, वल्सघातश्च ॥२३६॥

शा-शपि-मनि-कनिभ्यो दः ॥२३७॥

एभ्यो दः प्रत्ययो भवति । शोंच् तक्षणे, शादः—कर्दमः, तरुणतृणं, मृदुः, वन्धः, सुवर्ण च । शपीं आक्रोशे, शब्दः—श्रोत्रग्राह्योऽर्थः । मनिच् ज्ञाने, मन्दः—अलसः, बुद्धिहीनश्च । कनै दीप्त्यादिषु, कन्दः—मूलम् ॥२३७॥

आपोऽप् च ॥२३८॥

आप्लृट् व्याप्तौ, इत्यस्मात् दः प्रत्ययो भवति । अस्य चाप् इत्ययमादेशो भवति । अब्दं—वर्षम् ॥२३८॥

गोः कित् ॥२३९॥

गुंत् पुरीषोत्सर्गे, इत्यस्मात् कित् दः प्रत्ययो भवति । गुदम्—अपानम् ॥२३९॥

वृ-तु-कु-सुभ्यो नोऽन्तश्च ॥२४०॥

एभ्यः कित् दः प्रत्ययो भवति, नकारश्चान्तादेशो भवति । वृग्ट् वरणे वृन्दं—समूहः: तुक् वृत्त्यादिषु, तुन्दं जठरम् । कुङ् शब्दे, कुन्दः—पुष्पजातिः । षुंग्ट् अभिषवे, सुन्द —दानव ॥२४०॥

कुसेरिदेदौ ॥२४१॥

कुसूच् श्लेषे, इत्यस्मात् इद ईद इत्येतौ कितौ प्रत्ययौ भवत. कुसिदम्—ऋणम्; कुसीदं—वृद्धिजीविका ॥२४१॥

इङ्ग्यर्बिभ्यामुदः ॥२४२॥

आभ्यामुद. प्रत्ययो भवति । इगु गतौ, इङ्गुद—वृक्षजाति । अर्ब गतौ, अर्बुदः—पर्वत. अक्षिव्याधिः, संख्याविशेषश्च । निपूर्वात् न्यर्बुदम्—सख्याविशेष ॥२४२॥

ककेर्णिद्वा ॥२४३॥

ककि लौल्ये, इत्यस्मादुद. प्रत्ययो भवति, स च णिद्वा भवति । काकुदं—तालु, ककुदं स्कन्धः ॥२४३॥

कुमुद-बुद्बुदादयः ॥२४४॥

एते उदप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । कमे. कुम् च कुमुदं—कैरवम् । बुन्देः किद् वोऽन्तश्च, बुद्बुद-जलस्फोटः, बुद्बुदः नेत्रजो व्याधिः । आदिग्रहणात् दूहीक क्षरणे प्रत्ययादेरत्वे, दोहद-अभिलाषविशेषः । एवमन्येऽपि ॥२४४॥

ककि-मकिभ्यामन्दः ॥२४५॥

आभ्यामन्दः प्रत्ययो भवति । ककि लौल्ये । मकिः सौत्रः । ककन्द' मकन्दश्च राजानौ, यकाभ्यां निर्वृत्ता काकन्दी, माकन्दी च नगरी ॥२४५॥

कलयलि-पुलि-कुरि-कुणि-मणिभ्य इन्दक् ॥२४६॥

एभ्य इन्दक् प्रत्ययो भवति । कलि शब्द-संख्यानयोः, कलिन्द' पर्वतः यतो यमुना प्रभवति । अली भूषणादौ, अलिन्द'—प्रघाण., भाजनस्थानं च । पुल महत्त्वे, पुलिन्द —शबरः । कुरत् शब्दे, कुरिन्दः-धान्यमलहरणोपकरणम्, तेजनोपकरणं च । कुणत् शब्दोपकरणयोः, कुणिन्दः—म्लेच्छ', शब्द उपकरणं च । मण शब्दे, मणिन्द'—अश्वबल्लव. ॥२४६॥

कुपेर्व च वा ॥२४७॥

कुपच् क्रोधे, इत्यस्माद् इन्दक् प्रत्ययो भवति । वश्चान्तादेशो वा भवति । कुपिन्द, कुविन्दः—तन्तुवायः ॥२४७॥

पृपलिभ्यां णित् ॥२४८॥

आभ्यां णिद् इन्दक् प्रत्ययो भवति । पृश् पालनपूरणयोः, पल गतौ, पारिन्द', पलिन्दः, द्वावपि वृक्षगाथकौ, पारिन्दः—मुख्य, पूज्यश्च । पालिन्दो—नृपतिः, रक्षकश्चेत्येके ॥२४८॥

यमेरुन्दः ॥२४९॥

यमू उपरमे, इत्यस्माद् उन्द. प्रत्ययो भवति । यमुन्दः—क्षत्रियविशेष' ॥२४९॥

मुचेर्डुकुन्द-कुकुन्दौ ॥२५०॥

मुच्लृंती मोक्षणे, इत्यस्मात् डित् उकुन्दः किदुकुन्दश्च प्रत्ययो भवतः । मुकुन्दः विष्णुः, मुचुकुन्दः—राजा, वृक्षविशेषश्च ॥२५०॥

स्कन्यमिभ्यां घः ॥२५१॥

आभ्यां घः प्रत्ययो भवति । स्कन्दृ गतिशोषणयो., स्कन्ध.—बाहुमूर्धा, ककुन्दविभागश्च । बाहुलकाद् दस्य लुक् । अम गतौ, अन्धः—चक्षुर्विकलः ॥२५१॥

नेः स्यतेरधक् ॥२५२॥

निपूर्वात् षोच् अन्तकर्मणि, इत्यस्माद् अधक् प्रत्ययो भवति । निषधः—पर्वतः, निषधाः जनपदः ॥२५२॥

मङ्गेर्नलुक् च ॥२५३॥

मगु गतौ, इत्यस्माद् अधक् प्रत्ययो भवति, नकारस्य च लुग् भवति । मगधा. जनपदः ॥२५३॥

आरगेर्वधः ॥२५४॥

आङ् पूर्वात् रगे शङ्कायाम्, इत्यस्माद् वध' प्रत्ययो भवति । आरग्वध.—वृक्षजातिः ॥२५४॥

परात् श्रो डित् ॥२५५॥

परपूर्वात् शृश् हिंसायाम्, इत्यस्मात् डित् वध. प्रत्ययो भवति । परश्वधः—आयुधजातिः ॥२५५॥

इषेरुधक् ॥२५६॥

इषत् इच्छायाम् इत्यस्माद् उधक् प्रत्ययो भवति । इषुधः—याञ्चा ॥२५६॥

कोरन्धः ॥२५७॥

कुङ् शब्दे, इत्यस्माद् अन्ध प्रत्ययो भवति । कबन्ध.—छिन्नमूर्धा देह ॥२५७॥

प्या-धा-पन्यनि-स्वदि-स्वपि-वस्यज्य-तिसिविभ्यो नः ॥२५८॥

एभ्यो नः प्रत्ययो भवति । प्यैङ् वृद्धौ, प्यानः-समुद्रः चन्द्रश्च । डुधांग्क् धारणे च, धाना—भृष्टौ यवः, अङ्कुरश्च । पनि स्तुतौ, पन्नं—नीचैः करणम्, सृन्नं, जिह्वा च । अनक् प्राणने, अन्नं—भक्तम्, आचारश्च । ष्वदि आस्वादने, स्वन्न—रुचितम् । ञिष्वपंक् शये, स्वप्नः मनोविकारः, निद्रा च । वस निवासे, वस्नं—वासः, मूल्यम्, मेढ्रम्, आगमश्च । अज क्षेपणे च, वेनः—प्रजापतिः, ध्यानी, राजा, वायुः यज्ञः, प्राज्ञः, मूर्खश्च । अत सातत्यगमने, अत्नः—आत्मा, वायु, मेघः प्रजापतिश्च । षिवूच् उतौ, स्योनं सुखम्, तन्तुवायसूत्रसतानः, समुद्रः, सूर्यः, रश्मिः, आस्तरणं च ॥२५८॥

षसेर्णित् ॥२५९॥

षसक् स्वप्ने, इत्यस्मात् णिद् नः प्रत्ययो भवति । सास्ना—गोकण्ठावलम्बि चर्म, निद्रा च ॥२५९॥

रसेर्वा ॥२६०॥

रस शब्दे, इत्यस्माद् न प्रत्ययो भवति, णिद् वा भवति । रास्ना—धेनु औषधिजातिश्च । रस्नं—द्रव्यजातिः, रस्ना—जिह्वा, रस्नः—तुरङ्गः, दण्डश्च ॥२६०॥

जीण्-शी-दी-बुध्यवि-मीभ्यः कित् ॥२६१॥

एभ्यः किद् न प्रत्ययो भवति । जि अभिभवे, जिनः—अर्हन्, बुद्धश्च । इंण्क् गतौ, इनः—स्वामी, सनिपातः, ईश्वरः, राजा, सूर्यश्च । शीङ्क् स्वप्ने, शीनः पीलुः । दीङ्च् क्षये । दीनः, कृपणः, खिन्नश्च । बुधिंच्-ज्ञाने, बुध्नः—मूल, पृष्ठान्त, रुद्रश्च । अव रक्षणादौ, ऊनम्—अपरिपूर्णम् । मीङ्च् हिंसायाम, मीन—मत्स्य, राशिश्च ॥२६१॥

सेर्वा ॥२६२॥

षिगूट् बन्धने, इत्यस्माद् नः प्रत्ययो भवति, स च किद्वा भवति । सिनः-कायः, वस्त्रं, बन्धश्च । सेना—चमूः ॥२६२॥

सोरू च ॥२६३॥

षुग्ट् अभिषवे, इत्यस्मान्न, प्रत्ययो भवति, ऊकारश्चान्तादेशो भवति । सूना-घातस्थानम्, दुहितापुत्रः, प्रकृतिः, आघाटस्थानं च ॥२६३॥

रमेस्त् च ॥२६४॥

रमि क्रीडायाम् इत्यस्माद् न. प्रत्ययो भवति, तश्चान्तादेशो भवति । रत्नं-वज्रादिः ॥२६४॥

क्रुशेर्वृद्धिश्च ॥२६५॥

क्रुशं आह्वानरोदनयोः, इत्यस्माद् नः प्रत्ययो भवत्यस्य च वृद्धिर्भवति । क्रौश्नः—श्वापदः ॥२६५॥

द्यु-सु-निभ्या माङ्गडित् ॥२६६॥

द्युसुनिपूर्वात् मांङ्क् मानशब्दयोः, इत्यस्मात् डिद् नः प्रत्ययो भवति । द्युम्नं-द्रविणम्, सुम्नं-सुखम् निम्न-नतम् ॥२६६॥

शीङः सन्वत् ॥२६७॥

शीङ्क् स्वप्ने इत्यस्मात्, डिद् नः प्रत्ययो भवति स च सन्वद्भवति । शिश्न-शेष. ॥२६७॥

दिन-नग्न-फेन-चिह्न-ब्रध्न-वेन-स्तेन-च्यौक्रादयः ॥२६८॥

एते नप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । दिव्यते किल्लुक् च, दिनम्-अहः । नञ्पूर्वात् वसेर्गोऽन्तो धातोर्लुक्च । न वस्ते, नग्नः-अवसनः । फणेः, स्फायेर्वा फेभावश्च, फेन.-बुदबुदसघातः । चहेरिच्चोपान्त्यस्य, चिह्नम्-अभिज्ञानम् । बन्धेर्ब्रधूच । ब्रध्नः-रविः, प्रजापतिः, ब्रह्मा, स्वर्गः, पृष्ठान्तश्च । धयते-

रेत्वं च, धेना-सरस्वती, माता च, धेनः समुद्रः, ईत्वं चेत्येके, धीना। स्त्यायेस्ते च स्तेनः- चौरः, च्यवतेर्वृद्धिः कोऽन्तश्च। च्यौक्नम्- अक्षस्थानम्, अनुजः, क्षीणम्, अपुण्यं च। च्यौक्नी- कांस्यादिपात्री। आदिशब्दादन्येऽपि ॥२६८॥

युसि-रसि-रुचि-जि-मस्जि-देवि-स्यन्दि चन्दि-मन्दि-मण्डि-मदि-दहि-वह्यादेरनः ॥२६९॥

एभ्यः अनः प्रत्ययो भवति। युक् मिश्रणे, यवनाः- जनपदः, यवनं—मिश्रणम्। असूच् क्षेपणे, असनः—बीजकः, रसण् आस्वादनस्नेहनयोः, रसना-जिह्वा। रुचि अभिप्रीत्यां च, रोचना-गोपित्तम्, रोचनः—चन्द्रः, विपूर्वात्, विरोचनः—अग्निः, सूर्यः, इन्दुः, दानवश्च। जिं अभिभवे, जयनम्—ऊर्णापटः। टुमस्जोत् शुद्धौ, मज्जनं—स्नानं, तोयं च। देवृङ् देवने, देवनः—अक्षः, कितवश्च। स्यन्दौङ् स्रवणे, स्यन्दनः—रथः। चदु—दीप्त्याह्लादनयोः, चन्दनं-गन्धद्रव्यम्, मदुङ् स्तुत्यादौ, मन्दनः—स्तोत्रम्। मडु भूषायाम्, मण्डनम् अलङ्कारः। मदैच् हर्षे, मदनः-वृक्षः, कामः, मधूच्छिष्टं च। दह भस्मीकरणे, दहनः-अग्निः। वहीं प्रापणे, वहनं—नौः। आदिग्रहणात् पचेः पचनः-अग्निः। पुनातेः, नयन पवनः-वायुः। बिभर्तेः भरणं—साधनम्। नयतेः नयनं—नेत्रम्। द्युतेः, द्योतनः—सूर्यः। रचेः, रचना—वैचित्र्यम्। गृञ्जेः-गृञ्जनम्-अभक्ष्यद्रव्यविशेषः। प्रस्कन्दनः, प्रपतनः इत्यादयो भवन्ति ॥२६९॥

अशो रश्चादौ ॥२७०॥

अशौटि व्याप्तौ, इत्यस्माद् अनः प्रत्ययो भवति रेफश्चादौ भवति। रशना मेखला। रश्मिमेके प्रकृतिमुपादिशन्ति, सा च राशि, रशना, रश्मिः इत्यत्र प्रयुज्यत इत्याहुः ॥२७०॥

उन्देर्नलुक् च ॥२७१॥

उन्दैप् क्लेदने, इत्यस्माद् अनः प्रत्ययो भवति, नलोपश्च भवति। ओदनः—भक्तम् ॥२७१॥

हनेर्घतजघौ च ॥२७२॥

हनंक् हिंसागत्योः, इत्यस्माद् अनः प्रत्ययो भवति, घतजघावित्यादेशौ चास्य भवतः। घतनः रङ्गोपजीवी, पापकर्मा, निर्लज्जश्च। जघनं श्रोणिः ॥२७२॥

तुदादि-वृजि-रञ्जि-निधाभ्यः कित् ॥२७३॥

एभ्यः किद् अनः प्रत्ययो भवति। तुदींत् व्यथने, तुदनः। क्षिपींत् प्रेरणे, क्षिपणः। सुरत् ऐश्वर्यदीप्त्योः, सुरणः। बुधिच् ज्ञाने, बुधनः। षिवूच् उतौ, सिवनः। एषां यथासम्भव कारकमुच्यते। लवुङ् अवस्रंसने, लम्बनः-शकुनिः। वृजैकि वर्जने, वृजिनम्-अन्तरिक्षम्, निवारण, मुण्डनं च। रञ्जी रागे, रजनं-हरिद्रा। महारंजन-कुसुम्भम्, रंजनः-रङ्गविशेषः। डुधांग्क् धारणे च। निधनम्—अवसानम् ॥२७३॥

सू-धू-भू-भ्रस्जिभ्यो वा ॥२७४॥

एभ्यः अनः प्रत्ययो भवति, स च किद्वा भवति पूत् प्रेरणे, सुवनः-अङ्कुरः, आदित्यः, प्रादुर्भावश्च, सुवनं-चन्द्रप्रभा, सवनं-यज्ञः पूर्वाह्णापराह्णमध्याह्नकालश्च। त्रिषवणम्। धूत् विधूनने, धुवनः-धूमः, वायुः, अग्निश्च, धुवनम्—एधः, धवनम्। भू सत्तायाम्, भुवनं-जगत्, भवनं-गृहम्, भ्रस्जींत्, पाके, भृज्जनम्-अन्तरीक्षम्, अम्बरीष, पाकश्च। भ्रज्जनः-पावकः ॥२७४॥

विदन-गगन-गहनादयः ॥२७५॥

एते किदनप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। विदु अवयवे नलोपश्च, विदनः - गोत्रकृत्। गमेर्ग् च, गगनम्-आकाशम्। गाहौङ् विलोडने, ह्रस्वश्च, गहनं-दुर्ग-

मम् । आदिग्रहणात् काञ्चनकाननादयो भवन्ति ॥२७५॥

संस्तु-स्पृशि-मन्थेरानः ॥२७६॥

सपूर्वात् स्तोः स्पृशेश्च सम्पूर्वाभ्यां वा स्तु-स्पृशिभ्यां मन्थेश्च आनः प्रत्ययो भवति । ष्टुग्क् स्तुतौ, सस्तवानः—सोम, होता, महर्षि, वाग्मी च । स्पृशंत् स्पर्शे, स्पर्शानः-मनः, अग्निश्च । मन्थश् विलोडने, मन्थान. खजकः ॥२७६॥

यु-युजि-युधि-वुधि-मृशि-दृशीशिभ्यः कित् ॥२७७

एभ्यः किद्, आन प्रत्ययो भवति । युक् मिश्रणे, युवान.-तरुण । युजूंपी योगे, युजानः सारथिः । युधिच् सम्प्रहारे, युधान-रिपुः । बुधिच् ज्ञाने, बुधान-आचार्य, पण्डितो वा । मृशंत् आमर्शने, मृशान—विमर्शकः । दृशृं प्रेक्षणे, दृशानः—लोकपालः । युजादिप्रसिद्धकर्त्रर्था एते । ईशिक् ऐश्वर्ये, ईशान.-ईश्वर. ॥२७७॥

मुमुचान-युयुधान-शिश्विदान-जुहुराण-जिह्रियाणाः ॥२७८॥

एते किद् आनप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मुचेर्द्वित्वं च, मुमुचान-मेघ । एव युधिच् सम्प्रहारे, युयुधान. साहसिक, राजा च कश्चित् । श्विताङ् वर्णे, अस्य दश्च, शिश्विदान—दुराचारो द्विज. । हुर्छा कौटिल्ये, अस्यान्तलुक् च, जुहुराण -कठिनहृदय, कुटिल, अग्नि, अध्वर्यु, अनड्वांश्च । ह्रींक् लज्जायाम्, जिह्रियाण, नीतिमान् । सर्वे एवैते मुच्यादिप्रसिद्धक्रियाकर्तृवचना इत्येके । अन्ये तु मुमुक्षादिसन्नन्तप्रकृतीनामेतन्निपातन, तेन सन्नन्तक्रियाकर्तृवचना इत्याहु ॥२७८॥

ऋञ्जि-रञ्जि-मन्दि-सह्यर्हिभ्योऽसानः ॥२७९॥

एभ्यः असानः प्रत्ययो भवति । ऋजुङ् भर्जने, ऋञ्जसानः—महेन्द्रः, मेघ, श्मशानं च । रञ्जीं रागे, रञ्जसानः—मेघः, धर्मश्च । मदुङ् स्तुत्यादिषु, मन्दसानः-हंस., चन्द्रः, सूर्य., जीवः, स्वप्नः, अग्निश्च । षहि मर्षणे, सहमान.—दृढ, मयूरः, यजमानः, क्षमावाश्च । अर्ह पूजायाम्, अर्हसानः—चन्द्रः, तुरङ्गमश्च ॥२७९॥

रुहि-यजेः कित् ॥२८०॥

आभ्यां किद् असानः प्रत्ययो भवति । रुहं जन्मनि, रुहसान—विटप । यजीं देवपूजासगतिकरणदानेषु, इजसान.—धर्मः ॥२८०॥

वृधेर्वा ॥२८१॥

वृधे असानः प्रत्ययो भवति, स च किद्वा भवति । वृधूङ् वृद्धौ, वृधसान-गर्भ । वर्धसानः—गिरिः, मृत्यु., गर्भः, पुरुषश्च ॥२८१॥

श्या-कठि खलि-नल्यवि-कुण्डिभ्य इनः ॥२८२॥

एभ्य इन प्रत्ययो भवति । श्यैङ् गतौ, श्येन - पक्षी, अभिचारयज्ञश्च । कठ कृच्छ्रजीवने, कठिनम् अमृदु । खल सचये च, खलिनम् अश्वमुखसयमनम् । णल गन्धे, नलिनं—पद्मम् । अव रक्षणादौ, अविनं- जल, मृगः, नाश, अग्निः, राजा, अध्वर्युः, विधान, गुप्तिश्च । कुडुङ् दाहे, कुण्डिन.-ऋषि., कुण्डिनं-नगरम् ॥२८२॥

वृजि-तुहि-पुलि-पुटिभ्यः कित् ॥२८३॥

एभ्यः किद् इन प्रत्ययो भवति । वृजैकि वर्जने, वृजिन-पाप, कुटिल च । तुह अर्दने, तुहिनम्-हिममन्धकारश्च । पुल महत्त्वे, पुटत् सश्लेषणे, पुलिनं, पुटिन च-नदीतीरं, वालुकासघातश्च ॥२८३॥

विपिनाजिनादयः ॥२८४॥

विपिनादय शब्दाः किद् इनप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।

डुवर्पी बीजसंताने, टुवेपृङ् चलने इत्यस्य वा, इच्चोपान्त्यस्य । विपिनं—गहनम्, अब्जं, जलदुर्गं च । अज क्षेपणे च, अस्य वीभावाभावश्च । अजिनं-चर्म । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥२८४॥

महेर्णिद्वा ॥२८५॥

मह पूजायाम्, इत्यस्माद् इनः प्रत्ययो भवति स च किद्वा भवति । माहिनं-राज्य, बलं च । महिनं राज्यं, शयन च । महिनः-माहात्म्यवान् ॥२८५॥

खलि-हिंसिभ्यामीनः ॥२८६॥

आभ्याम् ईनः प्रत्ययो भवति । खल सचये च, खलीनं-कवियम् । हिंसुप् हिंसायाम, हिंसीनः- श्वापदः ॥२८६॥

पठेर्णित् ॥२८७॥

पठ व्यक्तायां वाचि, इत्यस्मात् णिद् ईनः प्रत्ययो भवति । पाठीनः- मत्स्यः ॥२८७॥

यम्यजि-शक्य-र्जि-शी-यजि-तॄभ्य उनः ॥२८८॥

एभ्य उनः प्रत्ययो सवति । यमू उपरमे, यमुना-नदी । अज क्षेपणे च, वयुनं-विज्ञानम्, अङ्ग च, वयुनः—विद्वान्, चन्द्रः, यज्ञश्च । शक्लृंट् शक्तौ, शकुनः—पक्षी । अर्ज अर्जने, अर्जुनः-ककुभः, वृक्षविशेषः, पार्थः, श्वेतवर्णः, श्वेताश्वः, कार्तवीर्यश्च । अर्जुनी-गौः । अर्जुन तृणं, श्वेतसुवर्णं च । शीङ्क् स्वप्ने, शयुनः-अजगरः । यजीं देवपूजादौ, यजुना-क्रतुद्रव्यम् । तॄ प्लवनतरणयोः, तरुणः समर्थः, युवा, वायुश्च । ऋफिडादित्वाल्लत्वे, तलुनः ॥२८८॥

लषेः शू च ॥२८९॥

लषी कान्तौ इत्यस्माद् उनः प्रत्ययो भवति । तालव्यः शकारश्चान्तादेशो भवति । लशुनं-कन्दजातिः ॥२८९॥

पिशि-मिथि-क्षुधिभ्यः कित् ॥२९०॥

एभ्यः किद् उनः प्रत्ययो भवति । पिशत् अवयवे, पिशुनः- खलः, पिशुनं- मैत्रीभेदकं वचनम् । मिथृङ् मेधाहिंसयोः, मिथुनं-स्त्रीपुंसद्वन्द्वम्, राशिश्च । क्षुधंच् बुभुक्षायाम्, क्षुधनः-कीटकः ॥२९०॥

फलेर्गोऽन्तश्च ॥२९१॥

फल निष्पत्तौ, इत्यस्माद् उनः प्रत्ययो भवति, गश्चान्तो भवति । फल्गुनः-अर्जुनः । फल्गुनी-नक्षत्रम् ॥२९१॥

वी-पति-पटिभ्यस्तनः ॥२९२॥

एभ्यस्तनः प्रत्ययो भवति । वींक् प्रजननादौ, वेतनं भृतिः । पत्लृ गतौ, पत्तनम् । पट गतौ, पट्टनम् । द्वावपि नगरविशेषौ ।

पट्टन शकटैर्गम्यं, घोटकैर्नौभिरेव च । नौभिरेव तु यद् गम्यं, पत्तन तत् प्रचक्षते ॥२९२॥

पृ-पूभ्यां कित् ॥२९३॥

आभ्यां कित् तनः प्रत्ययो भवति । पृंङ्त् व्यायामे, पृतना--सेना । पूग्श् पवने, पूतना-राक्षसी ॥२९३॥

कृत्यशौभ्यां स्नक् ॥२९४॥

आभ्यां स्नक्प्रत्ययो भवति । कृतैत् छेदने, कृत्स्नं-सर्वम् । अशौटि व्याप्तौ । अक्ष्णं-नयनं, व्याधिः, रज्जुः, तेजनम्, अखण्ड च ॥२९४॥

अर्तेः शसानः ॥२९५॥

ऋक् गतौ, इत्यस्मात्तालव्यादिः शसानः प्रत्ययो भवति । अर्शसानः--पन्था, इषुः, अग्निश्च ॥२९५॥

भा-पा-चणि चमि-विपि सृ-पृ-तॄ-शी-तल्यलि-शमि रमि-चपिभ्यः पः ॥२९६॥

एभ्य पः प्रत्ययो भवति । भांक् दीप्तौ, भापः-आदित्यः, ज्येष्ठश्च भ्राता । पांक् रक्षणे पापं-कल्मषम्, पापः- घोरः । चण हिंसादानयोश्च, चण्पा-नगरी, चण्पः- वृक्षः । चमू अदने, चम्पा नगरी । विषॢ‌की व्याप्तौ, वेष्पः-परमात्मा, स्वर्गः, आकाशश्च । निपूर्वात्, निवेष्पः-अपां गर्भः, कूपः, वृक्षजातिः, अन्तरीक्ष च । सृं गतौ, सर्पः-अहिः । पॄश् पालन-पूरणयोः, पर्पः-प्लवः, शङ्खः समुद्रः, शस्त्रं च । तॄ प्लनवतरणयोः, तर्पः-उडुपः नौश्च । शीङ्क् स्वप्ने, शेपः-पुच्छम् । तलण् प्रतिष्ठायाम्, तल्पं-शयनीयम्, अङ्गं, दाराः, युद्धं च । अली भूषणादौ, अल्प-स्तोकम् शमूच् उपशमे, शम्पा- विद्युत्, काञ्ची च । विपूर्वात् विशम्पः- दानवः । रमिं क्रीडायाम्, रम्पा—चर्मकारोपकरणम् । टुवपीं बीजसताने, वप्पः—पिता ॥ २९६ ॥

यु-सु-कु-रु-तु-च्यु-स्त्वादेरूच्च ॥२९७॥

एभ्य पः प्रत्ययो भवति, ऊकारश्चान्तादेशो भवति । युक् मिश्रणे, यूपः—यज्ञपशुबन्धनकाष्ठम् । षुंगट् अभिषवे, सूपः मुद्गादिभिन्नकृतः । कुक् शब्दे कूपः-प्रहिः । रुक् शब्दे, रूपं-श्वेतादि, लावण्यं, स्वभावश्च । तुक् वृत्यादौ, तूपः-आयतनविशेषः । च्युंङ् गतौ, च्यूपः-आदित्यः, वायुः, सग्रामश्च । ष्टुगक् स्तुतौ, स्तूपः-बोधिसत्त्वभवनम्, उपायतनं च । आदिशब्दादन्येऽपि ॥२९७॥

कॄ-शॄ-सृभ्य-ऊर् चान्तस्य ॥२९८॥

एभ्यः प प्रत्ययो भवति, अन्तस्य च ऊ र् भवति कॄत् विक्षेपे, कूर्पम्-भ्रूमध्यम् । शॄश् हिंसायाम्, शूर्पः-धान्यादिनिष्पवनभाण्डं, सख्या च । सृं गतौ, सूर्पः-भुजङ्गम, मत्स्यजातिश्च ॥२९८॥

शदि-बाधि-खनि-हने पः च ॥२९९॥

एभ्यः पः प्रत्ययो भवति, पश्चान्तादेशो भवति । शद्लृं शातने. शष्पं-बालतृणम् । शष हिंसायाम् इत्यस्य वा रूपम् । बाधृङ्-रोटने, बाष्पः-अश्रु, धूमाभास च मुखपानीयादौ । खनूग् अवदारणे, खष्प -बलात्कारः, दुर्मेधाः कूपश्च । खर्ष्प-खलीनं, जनपदविशेषः, अङ्गारश्च । हनंक् हिंसागत्योः, हष्पः-प्रावरणजातिः ॥२९९॥

पम्पा-शिल्पादयः ॥३००॥

पम्पादयः शब्दा पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पांक् रक्षणे, माऽन्तो ह्रस्वश्च । पम्पा-पुष्करिणी । शीलयतेः शलतेः शेतेर्वा शिलादेशश्च । शिल्पं-विज्ञानम् । आदिशब्दादन्येऽपि ॥३००॥

क्षु-चुपि-पूभ्यः कित् ॥३०१॥

एभ्यः कित् पः प्रत्ययो भवति । टुक्षुक् शब्दे क्षुपः-गुच्छः । चुप मन्दाया गतौ, चुप्पं मन्दगमनम् । पूग्श् पवने, पूपः पिष्टमयः ॥३०१॥

नियो वा ॥३०२॥

णींग् प्रापणे, इत्यस्मात् पः प्रत्ययो भवति । स च किद्वा भवति । नीपः—वृक्षविशेषः, नेपः-नयः, पुरोहितः, वृक्षः, भृतकश्च, नेपम्—उदक,यान च ॥३०२

उभ्यवेर्लुक् च ॥३०३॥

आभ्यां कित् पः प्रत्ययो भवति, लुक् चान्तस्य भवति । उभत् पूरणे । अव रक्षणादौ । उप, अप च अव्यये ॥३०३॥

दलि-वलि तलि खजि ध्वजि-कुचिभ्योऽपः ॥३०४॥

एभ्यः अपः प्रत्ययो भवति । दल विशरणे, दलपः-प्रहरणम्, रणमुखम्,विदलं, दलविशेषश्च, दलपं

व्रणमुखत्राणम् । वलि संवरणे, वलपः—कर्णिका । तलण् प्रतिष्ठायाम्, तलपः—हस्तप्रहारः । खज मन्थे, खजपः—मन्थः, खजपं—दधि, घृतम् उदकं च । ध्वज गतौ, ध्वजपः—ध्वजः । कचि बन्धने, कचपः—शाकपणः, बन्धश्च ॥३०४॥

भुजि–कुति–विटि–कुणि–कुप्युषिभ्यः कित् ॥३०५॥

एभ्यः किदपः प्रत्ययो भवति। भुजंप् पालनाभ्यवहारयोः, भुजपः—राजा, यजमानपालनादग्निश्च । कुतिः सौत्रः, कुतपः—छागलोम्नां कम्बलः आस्तरणं, श्राद्धकालश्च । कुटस् कौटिल्ये, कुटपः—प्रस्थचतुर्भागः नीडं च शकुनीनाम्। विट् शब्दे, विटपः—शाखा। कुणत् शब्दोपकरणयोः । कुणपः—मृतकं कुथितं, शब्दार्थसारूप्यं च। कुषश् निष्कर्षे, कुषपः—विन्ध्यः, सदंशश्च। उषू दाहे, उषपः—दाहः, सूर्यः, वह्निश्च ॥३०५॥

शसेः श इच्चातः ॥३०६॥

शंसू स्तुतौ च, इत्यस्मादपः प्रत्ययो भवति तालव्यः शकारोऽन्तादेशोऽकारस्य च इकारो भवति । शिशपाः—वृक्षविशेषः ॥३०६॥

विष्टपोलप–वातपादयः ॥३०७॥

विष्टपादयः शब्दाः किद् अपप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । विपेस्तोऽन्तश्च । विष्टपं—जगत्, सुकृतिनां स्थानं च । वलेरुल् च । उलपं—पर्वततृणम्, पङ्कजं, जलं च । उलपः ऋषिः । वातेस्तोऽन्तश्च । वातपः—ऋषिः । आदिग्रहणात् खरपादयोऽपि भवन्ति ॥३०७॥

कलेरापः ॥३०८॥

कलि शब्दसंख्यानयोः, इत्यस्मादापः प्रत्ययो भवति । कलापः—काञ्चीसमूहः, शिखण्डश्च ॥३०८॥

विशेरिपक् ॥३०९॥

विशंत् प्रवेशने, इत्यस्मादिपक् प्रत्ययो भवति। विशिपः—राशिः । विशिपं—तृणं, वेश्म, आसनं, पद्मं च ॥३०९॥

दलेरीपो दिल् च ॥३१०॥

दल विशरणे, इत्यस्मादीपः प्रत्ययो भवति । दिल् चास्यादेशो भवति । दिलीपः—राजा ॥३१०॥

उडेरुपक् ॥३११॥

उड् संघाते, इति सौत्रात् उपक्प्रत्ययो भवति। उडुपः—प्लवः । जपादित्वाद् वत्वे उडुवः ॥३११॥

अश ऊपः पश्च ॥३१२॥

अशौटि व्याप्तौ, इत्यस्मादूपः प्रत्ययः भवति, पश्चान्तादेशो भवति। अपूपः पक्वान्नविशेषः ॥३१२॥

सर्तेः षपः ॥३१३॥

सृं गतौ, इत्यस्मात् षपः प्रत्ययो भवति । सर्षपः—रक्षोघ्नद्रव्यम् , शाकं च ॥३१३॥

री–शीभ्यां फः ॥३१४॥

आभ्यां फः प्रत्ययो भवति । रींङ्च् श्रवणे, रेफः—कुत्सितः। शीङ्क् स्वप्ने। शेफः—मेढ्रः ॥३१४॥

कलि–गलेरस्योच्च ॥३१५॥

आभ्यां फः प्रत्ययो भवत्यस्य चोकारो भवति । कलि शब्दसंख्यानयोः, गल अदने, कुल्फः—जङ्घाङ्घ्रिसन्धिः । गुल्फः—पादोपरिग्रन्थिः ॥३१५॥

शफ–कफ शिफा–शोफादयः ॥३१६॥

शफादयः शब्दाः फप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्यतेः कायतेश्च ह्रस्वश्च । शफः—खुरः, प्रियंवदश्च । कफः—श्लेष्मा । श्यतेरित्वमोत्वं च । शिफा—वृक्षजटा । शोफः—श्वयथुः, खुरश्च। आदिशब्दाद् रिफानफाशुनफादयो भवन्ति ॥३१६॥

वलि–नितनिभ्यां वः ॥३१७॥

वलि संवरणे, निपूर्वाच्च, तनूयी विस्तारे

इत्याभ्यां बः प्रत्ययो भवति । वल्बः—वृक्षः । नितम्बः-श्रोणिः, पर्वतैकदेशः, नटश्च ॥३१७॥

शम्यमेर्णिद्वा ॥३१८॥

आभ्यां बः प्रत्ययो भवति, स च णिद्वा भवति । शमूच् उपशमे, शम्बः—वज्रः, कर्षणविशेषः, वेणुदण्डः, तोत्रम्, अरित्रं च । शम्बशाम्बौ-जाम्बवतेयौ । अम् गतौ, अम्बा—माता । आम्बः—अपह्नवः ॥३१८॥

शल्यलेरुच्चातः ॥३१९॥

आभ्यां बः प्रत्ययो भवत्यकारस्य चोकारो भवति । पल-फल-शल गतौ, शुल्बं—ताम्रम् । अली भूषणादौ, उल्बं—रजतम्, गर्भवेष्टनम् । शुल्बं—बभ्रुः, तरक्षुश्च ॥३१९॥

तुम्ब-स्तम्बादयः ॥३२०॥

तुम्बादयः शब्दा बप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । ताम्यतेरत उत्वं च । तुम्बम्—अलाबु, चक्राङ्गं च । स्तम्भेर्लुक् च । स्तम्बः—तृणं, विटपः, संघातः, अङ्कुरसमुदायः, स्तबकः, पुष्पापीडश्च । आदिग्रहणात् कुशाम्बादयो भवन्ति ॥३२०॥

कृ-कडि-कटि-वटेरम्बः ॥३२१॥

एभ्यः अम्बः प्रत्ययो भवति । डुकृंग् करणे, करम्बः—दध्योदनः, दधिसक्तवः, पुष्पं च । कडत् मदे, कडम्बः—जातिविशेषः, जनपदविशेषश्च । कटे वर्षावरणयोः, कटम्बः—पक्वान्नविशेषः, वादित्रं च । कडम्ब-कटम्बौ वृक्षौ च । वट वेष्टने, वटम्बः—शैलः, तृणपुञ्जश्च ॥३२१॥

कदेर्णिद्वा ॥३२२॥

कद वैक्लव्ये, इति सौत्राद् अम्बः प्रत्ययो भवति, स च णिद्वा भवति । कादम्बः—हंसः । कदम्बः-वृक्षजातिः ॥३२२॥

शिल-विलादेः कित् ॥३२३॥

शिलादिभ्यः किद् अम्बः प्रत्ययो भवति । शिलत् उञ्छे, शिलम्बः—ऋषिः, तन्तुवायश्च । विलत् वरणे, विलम्बः—वेषविशेषः, रङ्गावसरश्च । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥३२३॥

हिण्डि-विलेः किम्बो न्लुक् च ॥३२४॥

आभ्यां किद् इम्बः प्रत्ययो भवति, नस्य च लुग् भवति । हिडुङ् गतौ, विलत् वरणे, हिडिम्बः-विलिम्बश्च राक्षसौ ॥३२४॥

डी-नी-बन्धि-शृधि-चलिभ्यो डिम्बः ॥३२५॥

एभ्यः डिद् इम्बः प्रत्ययो भवति । डीङ् विहायसा गतौ, डिम्बः—राजोपद्रवः । णींग् प्रापणे, निम्बः-वृक्षविशेषः । बन्धंश् बन्धने, बिम्बं—प्रतिच्छन्दः, देहश्च, बिम्बी—वल्लिजातिः । शृधूङ् शब्दकुत्सायाम् । शिम्बः—मृगजातिः । शिम्बी—निष्पाववल्ली च । चल कम्पने, चिम्बा—यवागूजातिः ॥३२५॥

कुट्युन्दि-चुरि-तुरि-पुरि-मुरि-कुरिभ्यः कुटुम्बः ॥३२६॥

एभ्यः किद् उम्बः प्रत्ययो भवति । कुटत् कौटिल्ये, कुटुम्बं—दारादयः । उदैप् क्लेदने, उदुम्बः-समुद्रः । चुरण् स्तेये । तुरण् त्वरणे, सौत्रः, चुरुम्बः तुरुम्बश्च—गहनम् । पुरत् अग्रगमने, पुरुम्बः—आहारः । मुरत् संवेष्टने, मुरुम्बः—मृद्यमाणपाषाणचूर्णम् । कुरत् शब्दे, कुरुम्बः—अङ्कुरः । निपूर्वात् निकुरुम्बः-राशिः ॥३२६॥

गॄ-दॄ-रमि-हनि-जन्यर्ति-दलिभ्यो भः ॥३२७॥

एभ्यो भः प्रत्ययो भवति । गॄत् निगरणे, गर्भः-जठरस्थः प्राणी । दॄश् विदारणे, दर्भः—कुशः । रमि क्रीडायाम्, रम्भा—अप्सराः, कदली च । हनंक् हिंसागत्योः, हम्भा—गोधेनुनादः । जनैचि प्रादुर्भावे,

जम्भः—दानवः, दन्तश्च, जम्भा—मुखविदारणम् । ऋंक् गतौ, अर्भः—शिशुः । दलण् विदारणे, दल्भः—ऋषिः, वल्कलं, विदारणं च ॥३२७॥

इणः कित् ॥३२८॥

इणक् गतौ, इत्यस्मात् किद् भः प्रत्ययो भवति । इभः—हस्ती ॥३२८॥

कृ-शॄ-गॄ-शलि-कलि-कडि-गर्दि-रसि-रमि-वडि वल्लेरभः ॥३२९॥

एभ्यः अभः प्रत्ययो भवति । कॄत् विक्षेपे, करभः—त्रिवर्ष उष्ट्रः । शॄश् हिंसायाम्, शरभः—श्वापदविशेषः । गॄत् निगरणे, गरभः—उदरस्थो जन्तुः । पल—फल—शल—गतौ, शलभः—पतङ्गः । कलि शब्दसंख्यानयोः, कलभः हस्ती यौवनाभिमुखः । कडत्—मदे, कडभः—हस्तिपोतकः । गर्द शब्दे, गर्दभः—खरः । रासृङ् शब्दे, रासभः—स एव । रमिं क्रीडायाम्, रमभ.—प्रहर्षः । वडः सौत्रः, वडभी-वेश्माग्रभूमिका । ऋफिडादित्वाल्लत्वे वलभी । वल्लि सवरणे, वल्लभः- स्वामी, दयितश्च ॥३२९॥

सनेर्डित् ॥३३०॥

षणू भक्तौ इत्यस्मात् डिद् अभः प्रत्ययो भवति । सभा—परिषत्, शाला च ॥३३०॥

ऋषि-वृषि-लुसिभ्यःकित् ॥३३१॥

एभ्यः किद् अभः प्रत्ययो भवति । ऋषैत् गतौ, वृष् सेचने, ऋषभः वृषभश्च पुङ्गवः, भगवांश्चादितीर्थंकरः । ऋषभः—वायुः । लुसिः सौत्रः, लुसभ.—हिंस्रः, मत्तहस्ती, वनं च ॥३३१॥

सि-टिकिभ्यामिभः सैर-टिट्टौ च ॥३३२॥

आभ्यम् इभः प्रत्ययो भवति । दन्त्यादिः सैरः टिट्टश्चादेशौ यथासख्यं भवतः । षिगृट् बन्धने, सैरिभः—महिषः । टिकि गतौ, टिट्टिभः—पक्षी ॥३३२॥

ककेरुभः ॥३३३॥

ककि लौल्ये, इत्यस्माद् उभः प्रत्ययो भवति । ककुभः—अर्जुनः ॥ ३३३ ॥

कुकेः कोऽन्तश्च ॥ ३३४ ॥

कुकि आदाने, इत्यस्माद् उभः प्रत्ययो भवति, ककारश्चान्तादेशो भवति । कुक्कुभः—पक्षिविशेषः ॥ ३३४ ॥

दमो दुण्डू च ॥ ३३५ ॥

दमूच् उपशमे, इत्यस्माद् उभः प्रत्ययो भवत्यस्य च दन्त्यादिष्टवर्गतृतीयान्तो दण्ड इत्यादेशो भवति । दुण्डुभ.—निर्विषाहिः ॥ ३३५ ॥

कृ-कलेरम्भः ॥ ३३६ ॥

आभ्याम् अम्भः प्रत्ययो भवति । डुकृंग् करणे, करम्भः—दधिसक्तवः । कलि शब्दसंख्यानयोः, कलम्भः—ऋषिः ॥ ३३६ ॥

का—कुसिभ्यां कुम्भः ॥ ३३७ ॥

आभ्यां किद् उम्भः प्रत्ययो भवति । कै शब्दे, कुम्भः—घटः, राशिश्च । कुसच् श्लेषणे, कुसुम्भः—महारजनम् ॥ ३३७ ॥

अर्तीरि-स्तु-सु-हु-सृ-घृ-धृ-शॄ-क्षि-यक्षि-भा-वा व्या-धा-पा-या-वलि-पदि-निभ्यो मः ॥३३८॥

एभ्यो मः प्रत्ययो भवति । ऋंक् गतौ, अर्मः—अक्षिरोगः, ग्रामः, स्थलं च । ईरिक् गतिकम्पनयोः, ईर्मं—व्रणः । ष्टुंगक् स्तुतौ, स्तोमः—समूहः, यज्ञः, स्तोत्रं च । षुगट्—अभिषवे, सोमः—चन्द्रः, वल्ली च । हुंक् दानादनयो., होमः—आहुतिः । सृ गतौ, सर्मः-नदः, कालश्च; सर्म—स्नानं, सुखं च । घृ सेचने, घर्मः-ग्रीष्मः । धृङ्त् स्थाने, धर्म.—उत्तमक्षमादिः, न्यायश्च ।

शश् हिसायाम्, । शर्म—सुखम् । क्षित् निवासगत्योः, क्षेमं—कल्याणम् । यक्षिण् पूजायाम्, यक्ष्मः—व्याधिः । भाक् दीप्तौ, भाम —क्रोधः, भामा—स्त्री । वांकू गतिगन्धनयोः, वामः—प्रतिकूल., सव्यश्च । व्येग् सवरणे, व्याम.—वक्षोभुजायतिः । डुधांगूक् धारणे च, धाम—निलय'—तेजश्च । पां पाने, पामा—कच्छूः । याक् प्रापणे, याम.—प्रहरः । वलि संवरणे, वल्मः—ग्रन्थिः । पदिच् गतौ, पद्मं—कमलम् । णींग् प्रापणे, नेम'—अर्ध , समीपश्च ॥ ३३८ ॥

ग्रसि—हागूभ्यां ग्राजिहौ च ॥ ३३९ ॥

आभ्यां मः प्रत्ययो भवत्यनयोश्च ग्राजिहावित्यादेशौ यथासख्यं भवतः । ग्रामः—समूहादिः । जिह्मः—कुटिल. ॥ ३३९ ॥

विलि—भिलि—सिधीन्धि—धू—सू—श्या—ध्या—रु—सिवि—शुषि—मुषीषि—मुहि—युधि—दसिभ्यः कित् ॥ ३४० ॥

एभ्य' किद् मः प्रत्ययो भवति । विलत् वरणे, विल्म—प्रकाशः । भिलि. सौत्रः, भिल्मं—भास्वरम् । षिधू—गत्याम्, सिध्म—त्वग्रोगः । जिइन्धैपि दीप्तौ, इध्मम्—इन्धनम् । धूगृग् कम्पने, धूमः—अग्निकेतुः । षूडौच् प्राणिप्रसवे, सूमः—कालः, श्वयथु', रविश्च । सूमम्—अन्तरिक्षम् । श्यैङ् गतौ, श्यामः—वर्णः, श्याम—नभ' । श्यामा—रात्रिः, औषधिश्च । ध्यै चिन्तायाम्, ध्यामः—अव्यक्तवर्णः । रुक् शब्दे, रुमा-लवणभूमि । षिवूच् उतौ, स्यूमः—रश्मि., दीर्घसूत्रतन्तुश्च । स्यूमम्-जलम् । शुषंच् शोषणे, शुष्मं—बल, जल,सयोग'च । मुषश् स्तेये,मुष्मः—मूषिकः । ईष उञ्छे, ईष्म —वसन्त , वाण , वातश्च । मुहच् शक्तौ मुह्मः-जनपद', मुह्म —राजा । युधिच् सप्रहारे, युध्मः-शरत्कालः, शूरः, शत्रुः, सग्रामश्च । दसूच् उपक्षये, दस्मः—हीनः, वह्नियर्ज्ञश्च ॥ ३४० ॥

क्षु—हिभ्यां वा ॥ ३४१ ॥

आभ्यां मः प्रत्ययो भवति, स च किद्वा भवति । टुक्षुक् शब्दे, क्षुमा—अतसी, क्षौमं—वस्त्रम् । हिट् गतिवृद्ध्योः, हेमं—सुवर्णम्, हिमं—तुषारः ॥३४१॥

अवेर्हस्वश्च वा ॥ ३४२ ॥

अव रक्षणादौ, इत्यस्मात् किद् मः प्रत्ययो भवति ऊटो ह्रस्वश्च वा भवति । उमा—गौरी, अतसी, कीर्तिश्च । ऊमम्—ऊनम्, आकाशं, नगरम् ॥३४२॥

सेरी च वा ॥ ३४३ ॥

षिग्ट् बन्धने, इत्यस्मात् किद् मः प्रत्ययो भवति, ईकारश्चान्तादेशो वा भवति । सीमो-ग्रामगोचरभूमि', क्षेत्रमर्यादा, हयश्च । सिमः-स एव, सर्वार्थश्च ॥ ३४३ ॥

भियः षोऽन्तश्च वा ॥ ३४४ ॥

जिभीक् भये, इत्यस्मात् किद् म' प्रत्ययो भवति । षकारश्चान्तादेशो वा भवति । बिभेति अस्मादिति भीष्म.-भयानक । भीम'—स एव ॥३४४॥

तिजि-युजेर्ग् च ॥३४५॥

अभ्या किद् स प्रत्ययो भवति, गकारश्चान्तादेशो भवति । तिजि क्षमानिशानयो', तिग्मं—तीक्ष्ण, दीप्तं, तेजश्च । युजंपी योगे, युग्मं—युगलम् ॥३४५॥

रुक्म—ग्रीष्म—कूर्म—सूर्म—जाल्म—गुल्म—प्रोम—परि—स्तोम—सूक्ष्मादयः ॥३४६॥

एते क्मिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । रोचते. क् च, रुक्मं—सुवर्ण, रूप्य च । ग्रसेर्गीप् च, ग्रीष्मः—ऋतु । कुरते—दीर्घश्च, कूर्म —कच्छप । पूत् प्रेरणे, इत्यस्माद्रोऽन्तश्च भवति । सूर्मी—लोहप्रतिमा, चुल्लिश्च ।

जल घात्ये दीर्घश्च, जाल्मः—निकृष्टः । गुपच् व्याकुलत्वे लश्च, गुल्मः—व्याधिः, तरुसमूहः, वनस्पतिः, सेनाङ्गं च, गुल्मम्—आयस्थानम् । जिघ्रतेरोत्वं च, घ्रोमः—यज्ञाङ्गलक्षणः सोमः । परिपूर्वात् स्तौतेः षत्वाभावो गुणश्च, परिस्तोमः—यज्ञविशेषः । सूचण् पैशून्ये कत्वं षोऽन्तश्च । सूक्ष्मः—निपुणः, सूक्ष्मम्—अणु । आदिग्रहणात् क्ष्मादयो भवन्ति ॥३४६॥

सृ-पृ-प्रथि-चरि-कडि-कर्देरमः ॥३४७॥

एभ्यः अमः प्रत्ययो भवति । सृं गतौ, सरमा—देवशुनी । पृश् पालनपूरणयोः, परमः—उत्कृष्टः । प्रथिष् प्रख्याने, प्रथमः—आद्यः । चर भक्षणे, चरमः—पश्चिमः । कडत् मदे, कडमः—शालिः । ऋफिडादित्वाल्लत्वे कलमः—स एव । कर्द कुत्सिते शब्दे, कर्दमः—पङ्कः ॥३४७॥

अवेर्धं च वा ॥३४८॥

अव रक्षणादौ, इत्यस्मादमः प्रत्ययो भवति, धश्चान्तादेशो वा भवति । अधमः, अवमश्च—हीनः ॥३४८॥

कुट्टि-वेष्टि-पूरि-पिपि-सिचि-गण्यर्पि—वृ—महिभ्य इमः ॥३४९॥

एभ्य इमः प्रत्ययो भवति । कुट्टण् कुत्सने च, कुट्टिमं-सस्कृतभूतलम् । वेष्टि वेष्टने, वेष्टिमं-पुष्पबन्धविशेषः, भक्ष्यविशेषश्च । पूरैचि आप्यायने, पूरिमं-मालाबन्धविशेषः, भक्ष्यविशेषश्च । पिष्लृंप् सचूर्णने, पेषिमं—भक्ष्यविशेषः । षिचीत् क्षरणे, सेचिमं—मालाविशेषः । गणण् सख्याने, गणिमं—गणितम् । ऋंक् गतौ, णौ पौ, अर्पिमं बालवत्साया दुग्धम् । वृग्ट् वरणे, वरिमं—तुलोन्मेयम् । मह पूजायाम्, महिमं-पूजनीयम् ॥३४९॥

वयिम-खचिमादयः ॥३५०॥

वयिमादयः शब्दा इमप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । वेंग् तन्तुसन्ताने, वयादेशश्च, वयिमं—माल्यं, कन्दुकः, तन्तुवायदण्डश्च । खनूग् अवदारणे, चश्च, खचिमं—मणिलोहविद्धं, घृतविहीनं च दधि । आदिशब्दादन्येऽपि ॥३५०॥

उद्घटि-कुल्यलि-कुथि-कुरि-कुटि-कुडि-कुसिभ्यः कुमः ॥३५१॥

उत्पूर्वाद्घटेः कुल्यादिभ्यश्च किदुम प्रत्ययो भवति । वट वेष्टने, उद्घटुमः—परिक्षेपः । कुल बन्धुसंस्त्यानयोः, कुलुमः—उत्सवः । अली भूषणादौ, अलुमः—प्रसाधनम्, नापितः, अग्निश्च । कुथच् पूतीभावे, कुथुमः—ऋषिः, कुथुमं—मृगाजिनम् । कुरत् शब्दे, कुरुमः—कारुः, भाजनं च । कुटत् कौटिल्ये, कुटुमः- प्रेष्यः । कुडत् बाल्ये च, कुडुमा-भूमिः । कुसच् श्लेषे, कुसुमं—पुष्पम् ॥३५१॥

कुन्दुम-लिन्दुम-कुङ्कुम-विद्रुम-पट्टुमादयः ॥३५२॥

एते कुमप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । कुकि आदाने स्वरान्नो दश्च, कुन्दुमः—निचयः, गन्धद्रव्य च । लींङ्च् श्लेषणे, लिन्दभावश्च, लिन्दुमः—गन्धद्रव्यम् । कुकेः स्वरान्नोन्तश्च । कुङ्कुम—घुसृणम् । विद्लृंती लाभे, रोन्तश्च, विद्रुमः—प्रवालः । पटेष्टोऽन्तश्च । पट्टुमं-नगरम् । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥३५२॥

कुथि-गुधेरूमः ॥३५३॥

आभ्यामूमः प्रत्ययो भवति । कुथच् पूतिभावे, कोथुमः—चरणकृदृषिः । गुधच् परिवेष्टने, गोधूमः-धान्यविशेषः ॥३५३॥

विहा—विशा-पचि-भिद्यादेः केलिमः ॥३५४॥

विपूर्वाभ्याम् ओहांक् त्यागे, शोच् तक्षणे, इत्येताभ्यां पच्यादिभ्यश्च किद् एलिम' प्रत्ययो भवनि । विहीयते त्यज्यतेऽशुचि शरीरमस्मिन्निति विहेलिम --स्वर्गः । विश्यति तनूभवति मासि मासि कलाभिर्हीयमान इति विशेलिम --चन्द्रः, स्वर्गश्च । डुपचींष् पाके, पचति असावन्नमिति पचेलिमः- अग्नि, आदित्य', अश्वश्च । भिदृंपी विदारणे, भिदेलिमः- तस्कर' । आदिशब्दात् दृशृं प्रेक्षणे, दृशेलिमम् । अद प्साक् भक्षणे, अदेलिमम् । हनंक् हिंसागत्यो', घ्नेलिमम् । डुयाचृग् याच्ञायाम्, याचेलिमम् । पांक् रक्षणे, पेलिमम् । डुकृंग् करणे, केलिमम् इत्यादयो भवन्ति ॥३५४॥

दो डिमः ॥३५५॥

दाम् दाने, इत्यस्मात् डिम' प्रत्ययो भवति । दाडिमः दाडिमी वा--वृक्षजाति. ॥३५५॥

डिमेः कित् ॥३५६॥

डिमे' सौत्रात् कित् डित. प्रत्ययो भवति । डिण्डिम'-वाद्यविशेप. ॥३५६॥

स्था-छा-मा-सा-सू-मन्य-नि-कनि-पसि-पलि कलि-शलि-शकीर्ष्य-सहि-वन्धिभ्यो यः ॥३५७॥

एभ्यो. य प्रत्ययो भवति । ष्ठां गतिनिवृत्तौ, स्थाय.—स्थानम्. स्थाया—भूमि. । दो छोंच् छेदने, छाया—तम . प्रतिरूपम्, कान्तिश्च । मांक् माने, माया—छद्म, दिव्यानुभावदर्शन च । षोंच् अन्तकर्मणि, सायं दिनावसानम् । पूङ् प्रेरणे, सव्य.—वामः, दक्षिणश्च । मनिंच् ज्ञाने, मन्या—धमनिः । अनक् प्राणने, अन्य —पर । कनै दीप्त्यादिपु, कन्या कुमारी षस्न्ज् स्वप्ने, सस्यं —क्षेत्रस्थं गोधूमादि । पल गतौ, पल्य —कटकुसूल । कलि शब्दसंख्यानयो , कल्यः—नीरोगः । पल फल शल गतौ, सल्यमन्तर्गतं लोहादि शक्लृंट् शक्तौ—शक्यम्—असारम् । ईर्ष्यिरीर्ष्यार्थः, ईर्ष्यति ईर्ष्यणं वा ईर्ष्या—मात्सर्यम् । षहि मर्षणे, सह्यः—पश्चादर्णवपार्श्वशैलः । बन्धश् बन्धने, वन्ध्या—अप्रसूतिः ॥ ३५७ ॥

नञो हलि-पतेः ॥ ३५८ ॥

नञ्पूर्वाभ्यामाभ्या यः प्रत्ययो भवति । हल विलेखने,अहल्या—गौतमपत्नी । पत्लृं गतौ, अपत्यं—पुत्रसंतानः ॥ ३५८ ॥

सञ्जेर्ध् च ॥ ३५९ ॥

षञ्जं सङ्गे इत्यस्माद् यः प्रत्ययो भवति, धकारश्चान्तादेशो भवति । संध्या—दिननिशान्तरम् ॥३५९॥

मृशी-पसि-वस्यनिभ्यस्तादिः ॥ ३६० ॥

एभ्यस्तकारादिर्यः प्रत्ययो भवति । मृत् प्राणत्यागे, मर्त्यः—मनुष्यः । शीङ्क् स्वप्ने, शैत्यः—शकुनिः, संवत्सरः, अजगरश्च । पसि निवासे सौत्रो दन्त्यान्त., पस्त्यं—गृहम् । वसं निवासे, वस्त्यः—गुरु. । अनक् प्राणने, अन्त्यः—निरवसित', चण्डालादिश्च ॥ ३६० ॥

कृशि-जनि-पुणि-कृतिभ्यः कित् ॥३६१॥

एभ्यः किद् यः प्रत्ययो भवति । ऋशृ् गतौ स्तुतौ वा स्वगादिस्तालव्यान्तः, ऋश्यः—मृगजातिः । जनैचि प्रादुर्भावे, जन्यं—संग्रामः । जाया—पत्नी, 'ये नवा' इत्यात्वम् । पुणत् शुभे, पुण्यं—सत्कर्म । कृतैत् छेदने, कृन्ततीति कृत्या—दुर्गा ॥ ३६१ ॥

कुलेर्ड च वा ॥ ३६२ ॥

कुल वन्धुसंस्त्यानयो., इत्यस्मात् किद् यः प्रत्ययो भवति—डकारश्चान्तादेशो वा । कुड्यं—

भित्तिः। कुल्या—सारणी ॥ ३६२ ॥

अग-पुलाभ्यां स्तम्भेर्डित् ॥३६३॥

अग- पुल इत्येताभ्यां परस्मात् स्तम्भे. सौत्रात् डिद् यः प्रत्ययो भवति। अगस्त्यः पुलस्त्यश्च—ऋषिः ॥ ३६३ ॥

शिक्यास्याढ्य-मध्य-विन्ध्य-धिष्ण्याघ्न्य-हर्म्य सत्य-नित्यादयः ॥ ३६४ ॥

एते यप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। शोंच् तक्षणे, इकश्चान्तः, शिक्यं—लम्बमानः पिठर्याद्याधारः,-परिव्राड्-भिक्षाभाजनस्थानम्, असारं च। असूच् क्षेपणे—दीर्घत्वं च आस्यं- मुखम्। आङ्पूर्वाद् ढौकतेर्डिच्च, आढ्यः—धनवान्। मव बन्धने ध् च, मध्यं—गर्भः। विधत् विधाने, स्वरान्नोऽन्तश्च, विन्ध्यः—पर्वतः। ञिधृषाट् प्रागल्भ्ये, णोऽन्तो धिष् च, धिष्ण्यं—भवनम्, आसनं च, धिष्ण्या—उल्का। नञ्पूर्वाद्धन्तेरुपान्त्यलोपश्च। अघ्न्यः—धर्मः, गोपतिश्च, अघ्न्या गौः। हरतेर्मोऽन्तश्च, हर्म्यं—सौधम्। अस्तेः सत् च सत्यम्—अमृषा। निपूर्वाद्यमेस्तोऽन्तो धातुलुक् च। नित्यं—ध्रुवम्। आदिग्रहणाल्लह्यद्रुह्यादयो भवन्ति ॥३६४॥

कु-गु-वलि-मलि-कणि-तन्याभ्यक्षेरयः॥३६५॥

एभ्यः अयः प्रत्ययो भवति। कुंङ् शब्दे,कवयः-ऋषिः, पुरोडाशश्च। गुंङ् शब्दे, गवयः—गवाकृतिः पशुविशेष.। वलि संवरणे, वलयः—कटकः। मलि धारणे, मलयः—पर्वतः। कण शब्दे, कणयः—आयुधविशेषः। तनूयी विस्तारे, तनयः—पुत्रः। अर्मण् रोगे णिचि च आमयः—व्याधिः। अक्षौ व्याप्तौ च, अक्षयः—विष्णुः ॥ ३६५ ॥

चायेः केक् च ॥ ३६६ ॥

चायृग् पूजानिशामनयो' इत्यस्माद् अयः प्रत्ययो भवत्यस्य च केक् इत्यादेशो भवति। केकयः—क्षत्रियः ॥ ३६६ ॥

लादिभ्यः कित् ॥ ३६७ ॥

लादिभ्यः किद् अयः प्रत्ययो भवति। लांक् आदाने, लयः। पां पाने, पयः। ष्णांक् शौचे, स्नयः। देङ् पालने, दयः। ट्धें पाने, धयः। मेंङ् प्रतिदाने, मयः, कै शब्दे, कयः। खै खदने, खयः। श्रां पाके, श्रयः। क्षैं-जैं-सैं क्षये, क्षयः, जयः, सयः, त्रैङ् पालने, त्रयः। ओवै शोषणे वयः। इत्यादि ॥ ३६७ ॥

कसेरलादिरिच्चास्य ॥३६८॥

कस गतौ इत्यस्मादलादिरयः प्रत्ययो भवत्यकारस्य चेकारो भवति। किसलयं—प्रवालम् ॥३६८॥

वृङः शषौ चान्तौ ॥ ३६९ ॥

वृङ्श् संभक्तौ इत्यस्मात् किद् अयः प्रत्ययो भवति, शकार-षकारौ चान्तौ भवतः। वृशयं—देशनाम, आकाशम् आसनं च। वृषयः—आशयः ॥ ३६९ ॥

गय-हृदयादयः ॥ ३७० ॥

गय—हृदयादयः शब्दाः किदयप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। गमेर्डिच्च, गयः—प्राणः, गया तीर्थम्। हरतेर्दोऽन्तश्च, हृदयं मनः, स्तनमध्यम् च, आदिशब्दात् गणेरेयः गणेयं गणनीयमित्यादि ॥३७०॥

मुचे-र्धय-घुयौ ॥ ३७१ ॥

मुचॢंती मोक्षणे, इत्यस्माद् धितौ अय उय इति प्रत्ययौ कितौ भवतः। मुक्रयः—मुकुयश्च—अश्वतरादश्वायां जातः। धित्करण कत्वार्थम् ॥ ३७१ ॥

कुलि-लुलि-कलि-कपिभ्यः कायः ॥३७२॥

एभ्यः किद् आयः प्रत्ययो भवति। कुल

वन्धुसंस्त्यानयोः, कुलायः—नीडम् । लुलिः सौत्रं, लुलायः—महिषः । कलि शब्दसंख्यानयोः, कलायः—त्रिपुटः । कष हिंसायाम्, कषायः—कल्कादि ॥३७२॥

श्रु-दक्षि-गृहि-स्पृहि--महेराय्यः ॥ ३७३ ॥

एभ्यः आय्यः प्रत्ययो भवति । श्रुंट् श्रवणे, श्रवाय्यः-यज्ञपशुः, ग्रहणसमर्थश्च श्रोता । दक्षि हिंसागत्योः, दक्षाय्यः—अग्निः, गृध्रः, वैनतेयः, दक्षतमश्च । गृहूणि ग्रहणे, गृहयाय्यः, वैनतेयः, गृहकर्मकुशलश्च । स्पृहण् ईप्सायाम्, स्पृहयाय्यः—स्पृहयालुः, घृतं च । स्पृहयाय्यानि—तृणानि च, अहानि च । महण् पूजायाम् । महयाय्यः—अश्वमेधः ॥ ३७३ ॥

दधिपाय्य-दीधीपाय्यौ ॥ ३७४ ॥

एतौ आय्यप्रत्ययान्तौ निपात्येते । दधिपूर्वात् स्यतेः षत्वं च । दधिपाय्यं—पृषदाज्यम्, मृषावादी च । दिव्यतेर्दीधीप् च दीधीपाय्यं तदेव ॥३७४ ॥

कौतेरियः ॥ ३७५ ॥

कुक् शब्दे इत्यस्माद् इयः प्रत्ययो भवति । कवियं खलीनम् ॥ ३७५ ॥

कृगः कित् ॥ ३७६ ॥

डुकृग् करणे इत्यस्मात् किद् इयः प्रत्ययो भवति । क्रियः—मेषः ॥ ३७६ ॥

मृजेर्णालीयः ॥ ३७७ ॥

मृजौक् शुद्धौ, इत्यस्माद् णिदालीयः प्रत्ययो भवति । मार्जालीयम्—पापशोधनम्, मार्जालीयः—अग्निः, मृजोऽस्य वृद्धिरिति वृद्धिः, णकार उत्तरार्थः ॥ ३७७ ॥

वेतेस्तादिः ॥ ३७८ ॥

वींक् प्रजननादौ इत्यस्मात्तकारादिर्णिद् आलीयः प्रत्ययो भवति । वैतालीयं—छन्दोजातिः ॥३७८॥

धाग्-राजि-शॄ-रमि-याज्यर्तेरन्यः ॥३७९॥

एभ्यः अन्यः प्रत्ययो भवति । डुधांग्क् धारणे च, धान्यं सस्यजातिः । राजृग् दीप्तौ, राजन्यः—ज्योतिः, अग्निः, क्षत्रियश्च । शॄश् हिंसायाम् । शरण्यः—त्राता । रमि क्रीडायाम्, रमण्यं—शोभनम् । यजीं देवपूजादौ, याजन्य -क्षत्रियः, यज्ञश्च । ऋंक् गतौ अरण्यं—वनम् ॥ ३७९ ॥

हिरण्य-पर्जन्यादयः ॥ ३८० ॥

हिरण्यादयः शब्दा अन्यप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । हरतेरिच्चातः । हिरण्यं—सुवर्णादि द्रव्यम् । परिपूर्वस्य पृपू सेचने इत्यस्योपसर्गान्तलोपो धातोश्च जः समस्तादेशः, गर्जतेर्वा गकारस्य पकारः । पर्जन्यः—इन्द्रः, मेघः, शङ्कुः, पुण्यं, कुशलं च कर्म । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥ ३८० ॥

वदि-सहिभ्यामान्यः ॥ ३८१ ॥

आभ्याम् आन्यः प्रत्ययो भवति । वद वक्तायां वाचि, वदान्यः—दाता, गुणवान् चारुभाषी वा । षहि मर्षणे, सहान्यः—शैलः ॥ ३८१ ॥

वृङ एण्यः ॥ ३८२ ॥

वृङ्श् सभक्तौ, इत्यस्माद् एण्यः प्रत्ययो भवति । वरेण्यः—परंब्रह्म, धाम, श्रेष्ठः, प्रजापतिः, अन्नं च ॥ ३८२ ॥

मदेः स्यः ॥ ३८३ ॥

मदैच् हर्षे, इत्यस्मात् स्यः प्रत्ययो भवति । मत्स्यः—मीनः, धूर्तश्च ॥ ३८३ ॥

रुचि भुजिभ्यां किष्यः ॥ ३८४ ॥

रुचि—भुजिभ्या किद् इष्यः प्रत्ययो भवति । रुचि अभिप्रीत्यां च, रुचिष्यः—वल्लभः, सुवर्णं च । भुजंप् पालनाभ्यवहारयोः, भुजिष्यः—आचार्यः,

भोक्ता, अन्नं, मृदु, ओदनः—दासश्च, भुजिष्यं—धनम् ॥ ३८४ ॥

वच्यर्थिभ्यामुष्यः ॥ ३८५ ॥

आभ्याम् उष्यः प्रत्ययो भवति । वचंक् भाषणे, वतुष्यः—वक्ता । अर्थणि उपयाचने, अर्थुष्यः अर्थी ॥ ३८५ ॥

वचोऽथ्य उत् च ॥ ३८६ ॥

वचक् भाषणे, इत्यस्मादथ्यः प्रत्ययो भवत्यस्य च उद् इत्यादेशो भवति । उतथ्यः—ऋषिः ॥३८६॥

भी-वृधि-रुधि-वज्य-गि-रमि- वमि-वपि-ज-पि-शकि-स्फायि-वन्दीन्दि-पदि-मदि-मन्दि-चन्दि-दसि-वसि-नसि-हस्यसि-वासि-दहि-सहिभ्यो रः ॥३८७॥

एभ्यः रः प्रत्ययो भवति । ञिभींक् भये, भेरः—भेदः, करभः, शरः, मण्डूकः, दुन्दुभिः, कातरश्च । ऋफिडादित्वाद् लत्वे, भेलः—चिकित्सा-ग्रन्थकारः, शरः, मण्डूकः, प्रहीणः अप्राज्ञश्च । वृधूङ् वृद्धौ, वर्ध्रः—चर्मविकारः, चन्द्रः, मेघश्च । रुधूंपी आवरणे, रौध्रः—वृक्षविशेषः । वज गतौ, वज्र—कुलिशम्, रत्नविशेषश्च । अग कुटिलायां गतौ, अग्रः-प्राग्भागः, श्रेष्ठश्च । रमि क्रीडायाम्, रम्रः-कामुकः । टुवमू उद्गिरणे, वम्रः—धर्मविशेषः, धूमश्च, वम्री-उपदेहिका । डुवपीं बीजसंताने, वप्रः—केदारः, प्राकारः, वास्तुभूमिश्च । जप मानसे च, जप्रः—ब्राह्मणः, मण्डूकश्च । शक्लृट् शक्तौ, शक्रः—इन्द्रः । स्फायैङ् वृद्धौ, स्फारम्—उल्बणं, प्रभूतं च । वदुङ् स्तुत्य-भिवादनयोः, वन्द्रः—वन्दी, केतुः, कामश्च, वन्द्रं—समूहः । इदु परमैश्वर्ये, इन्द्रः—शक्रः । पदिंच् गतौ, पद्रः—ग्रामादिनिवेशः, शून्यं च । मदैच् हर्षे, मद्राः-जनपदः, क्षत्रियश्च, मद्रं—सुखम् । मदुङ् स्तुत्यभि-वादनयोः, मन्द्रः—मधुरः स्वरः, मन्द्रं—गभीरम् । चदु दीप्त्याह्लादनयोः, चन्द्रः—शशी, सुवर्णं च । दसूच् उपक्षये, दस्रः—शिशिरम्, चन्द्रमाः, अश्विनो-र्ज्येष्ठश्च, दस्रौ-अश्विनौ । घस्लृं अदने, घस्रः—दिवसः । णसि कौटिल्ये, नस्रः—नासिकापुटः, ऋषिश्च । हसे हसने, हस्रः—दिनं, घातुकः, हर्षुलश्च, हस्रं—बलाधानं संनिपातश्च, सहस्रं—दश शतानि । असूच् क्षेपणे, अस्रम्—अश्रु । वासिच् शब्दे, वास्रः—पुरुषः, शब्दः संघातः, शरभः, रासभः पक्षी च, वास्रा—धेनुः । दहं भस्मीकरणे, दह्रः—अग्निः, शिशुः, सूर्यश्च । षहि मर्षणे, सह्रः—शैलः ॥३८७॥

ऋज्यजि-तञ्चि-वञ्चि-रिपि-सृपि-तृपि-दृपि-चुपि-क्षिपि-क्षुपि-क्षुदि-मुदि-रुदि-छिदि-भिदि-खिद्युन्दि-दम्भि-शुभ्युम्भि-दंशि-चि-सि-वहि-विसि-वसि-शुचि-सिधि-गृधि-वीन्धि-श्विति- वृति-नी-शी-सु-सूभ्यः कित् ॥३८८॥

एभ्यः किद् रः प्रत्ययो भवति । ऋजि गति-स्थानार्जनोपार्जनेषु, ऋज्रः—नायकः, इन्द्रः, अर्थश्च । अज क्षेपणे च, अज्रः—वीरः, विक्रान्तः । तञ्चू वञ्चू गतौ, तक्रम्-उदश्वित्, वक्रः-कुटिलः, अङ्गारकः, विष्णुश्च । उभयत्र न्यङ्क्वादित्वात् कत्वम् । रिपिः सौत्रः, रिप्रं—कुत्सितम् । सृप्लृ गतौ, सृप्रः—चन्द्रः, सृप्रं—मधु, सृप्रा—नाम नदी । तृपौच् प्रीतौ, तृप्रं—मेघान्तर्धर्मः, आज्य, काष्ठं, पापं, दुःखं वा । दृपौच् हर्ष-मोहनयोः, दृप्रं—बलं, दुःखं च, दृप्रा—बुद्धिः । चुप मन्दायां गतौ, चुप्रः—वायुः । क्षिपींत्-प्रेरणे, क्षिप्र शीघ्रम् । क्षुपि सादने सौत्रः, क्षुप्र—तुहिनं, कण्टकिगुल्मकश्च । क्षुदृंपी संपेषे, क्षुद्रम्—अणु, जलगर्तश्च,

क्षुद्रा—मधुकर्यः, क्षुद्रः—हिंस्रः । मुदि हर्षे, मुद्रा—चिह्नकरणम् । रुदक् अश्रुविमोचने, रुद्रः—शम्भुः । छिदृपी द्वैधीकरणे, छिद्र—विवरम् । भिदृंपी विदारणे, भिद्रम्—अदृढम्, भिद्रः—शरः । खिदंत् परिघाते, खिद्रम्—विघ्न' । खिद्रः—विषाणम्, विषादः, चन्द्रः, दीनश्च । उन्दैप् क्लेदने, उद्रः—ऋषि', मत्स्यश्च । सपूर्वात् समुन्दन्ति—आर्द्रीभवन्ति वेलाकाले नद्योऽस्मादिति समुद्रः—सागरः । भीमादित्वादपादाने । दम्भूट् दम्भे, दभ्रः—अल्पः, चन्द्रः, कुशः, कुशलः, सूर्यश्च । शुभि दीप्तौ, शुभ्रः—अवदातः । उम्भत् पूरणे, उभ्रः-मेघः, पेलवश्च । दंशं दशने, दश्रः—दन्तः, सर्पश्च । चिंगट् चयने, चिरम्—अशीघ्रम् । पिंग्ट् बन्धने, सिरा—रुधिरस्रोतोवाहिनी नाडी । वहीं प्रापणे उह्रः—अनड्वान् । विसच् प्रेरणे, विस्रम्—आमगन्धि । वस निवासे, उस्रः—रश्मिः । बाहुलकात् षत्वं न भवति । उस्रा—गौ. । शुच शोके, शुक्रः—ग्रह', मासः, शुक्लश्च, शुक्र—रेत', लत्वे शुक्लः-वर्णः, कत्वं न्यङ्क्वादित्वात् । षिधू गत्याम्, सिध्र—साधुः, वृक्षः, मांसप्रभेदश्च । गृधूच् अभिकाङ्क्षायाम् गृध्रः—श्येनः, लुब्धकः, कङ्कश्च । जिइन्धैपि दीप्तौ, विपूर्वात्, वीध्र'—अग्नि', वायु', नभः, निर्मल, पूर्णचन्द्रमण्डलं च । श्विताङ् वरणे, श्वित्रं—श्वेतकुष्ठम् । वृतूङ् वर्तने । वृत्र—दानवः—बलवान्, रिपुश्च, वृत्रं—पापम् । णींग् प्रापणे, नीरं—जलम् । शीङ्क् स्वप्ने, शीरः—अजगरः षुग्ट् अभिषवे, सुरः—देवः, सुरा—मद्यम् । पूङौच् प्राणिप्रसवे, सूरः—आदित्य', रश्मिश्च ॥३८८॥

इण्-धाग्भ्यां वा ॥३८९॥

आभ्यां रः प्रत्ययो भवति, स च किद्वा । इंण्क् गतौ, इरा—मदनीयपानविशेषः मेदिनी च, एरा—एडका । डुधांग्क् धारणे च, धीरः—सत्त्ववान्, धृतिमांश्च, धारा जलयष्टिः—खड्गावयवः, अश्वगतिविशेषश्च ॥३८९॥

चुम्बि-कुम्बि-तुम्बेर्नलुक् च ॥३९०॥

एभ्यः किद् रः प्रत्ययो भवति, नकारस्य चैषां लुग् भवति । चुबु वक्त्रसयोगे, चुब्रं-वक्त्रम् चुम्ब्रः-रश्मिः । कुबु आच्छादने, कुब्रं—संकटम्, भग्नपृष्ठः, फल्गुहस्ती, चर्म, गृहाच्छादनं च । तुबु अर्दने, तुब्रं—कुटिलम् ॥३९०॥

भन्देर्वा ॥३९१॥

भदुङ् सुख-कल्याणयो', इत्यस्माद् रः प्रत्ययो भवति, नकारस्य च लुग् वा भवति । भद्रं, भन्द्रं च कल्याणम्, सुखं च ॥३९१॥

चि-जि-शु-सि-मि-तम्यमर्देर्दीर्घश्च ॥३९२॥

एभ्यो रः प्रत्ययो भवति दीर्घश्चैषां भवति । चिंग्ट् चयने, चीरं—जीर्ण वस्त्र, वल्कल च । जि अभिभवे जीरः—अजाजी, अग्नि', वायु., अश्वश्च, जीरम्—अलम्, लत्वे जीलः-चर्मपुटः । शु गतौ, शूरः-विक्रान्तः । षिग्ट् बन्धने, सीरं-हलम्, सीरा-हलविलेखिता लेखा । डुमिंग्ट् प्रक्षेपणे, मीरः-समुद्रः, मीरं-जलम्, मीरा-मांसपचनी, देवसीमा च । तमूच् काङ्क्षायाम्, ताम्रः-वर्णः, शुल्वं च । अम गतौ, आम्रः-वृक्षः । अर्द गतियाचनयोः, आर्द्र-सरसम् ॥३९२॥

चकि-रमि-विकसे-रुच्चास्य ॥३९३॥

चकि-रमिभ्यां विपूर्वाच्च कसे रः प्रत्ययो भवति । अकारस्य चैषामुकारो भवति । चकि तृप्तिप्रतीघातयोः, चुक्र.—अम्लो रस', बीजपूरकमिञ्जिका, असुरः, निमन्त्रणं च । रमिं क्रीडायाम्, रुम्रः-सुन्दरः, आदित्यसारथिः, ब्राह्मणः, विनाशश्च । कस गतौ

विकुस्रः-चन्द्रः, समुद्रश्च, विकुस्रं-पुष्पितम् । बाहुलकाद् विकसेर्विकल्पः विकस्रः ॥३९३॥

शदेरूच्च ॥३९४॥

शद्लृं शातने, इत्यस्माद् रः प्रत्ययो भवत्यकारस्य चोकारो भवति । शूद्रः—चतुर्थो वर्णः॥३९४॥

कृतेः क्रू-कृच्छ्रौ च ॥३९५॥

कृतैत् छेदने, इत्यस्माद् रः प्रत्ययो भवत्यस्य च क्रू कृच्छ्र इत्यादेशौ भवतः । क्रूरम्—अमृदु, क्रूरः-पापकर्मा । कृच्छ्रम्—दुःखम् ॥३९५॥

खुर-क्षुर-दूर-गौर-विप्र-कुप्र-श्वभ्राभ्र-धूम्रान्ध्र-रन्ध्रशिलीन्ध्रौड्र-पुण्ड्र-तीव्र-नीव्र-शीघ्रोग्र-तुग्र-भुग्र-निद्रा-तन्द्रा-सान्द्र-गुन्द्रा-रिङ्‌क्रादयः ॥३९६॥

एते रप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खुरत् छेदने, क्षुरत् विलेखने, अनयो रलोपो गुणाभावश्च । खुरः शफः, क्षुरः—नापितभाण्डम् । ननु च खुर—क्षुरशब्दौ 'नाम्युपान्त्यप्री-कृ-गॄ-ज्ञः कः' [५.१.५४] इति केन सिध्यतः । सत्यम्, तत्र कर्त्रैवार्थ इह तु सम्प्रदानाच्चान्यत्रोणादय इत्यर्थभेदः, असर्वविषयत्वं वाऽनयोर्ज्ञाप्यते, यथा अदेः परोक्षाया वा घस्लादेशवचनेन घसेः एवमन्यत्रापि स्वयमभ्यूह्यम् । दुर्पूर्वादिणो लुक् च । दूरं विप्रकृष्टम् । गवतेर्वृद्धिश्च, गौरः—अवदातः । विपूर्वात् पातेर्लुक् च, विप्रः—ब्राह्मणः विविध प्रातीति वा विप्रः । गुप्च् व्याकुलत्वे, आदेः कत्वं च कुप्रगहनम्, गृहाच्छादनं च । ट्वोश्वि गतिवृद्ध्योः अकारः भोऽन्तश्च, श्वभ्रं-बिलम्, आकाशं च । आप्लृट् व्याप्तौ, अभादेशश्च अभ्रं मेघः । धूगृश् कम्पने, मोऽन्तश्च, धूम्रः-वर्णविशेषः । अहुङ् गतौ, धश्च अन्ध्रः-क्षत्रजातिः रधेः स्वरान्नोऽन्तश्च, रन्ध्रं--छिद्रम् । ञिइन्धैपि दीप्तौ, अस्य च ताल्व्यादिशिलश्चादिः शिलिन्ध्रम्-उद्भिद्विशेषः । ओणेः डश्च, ओड्रः—क्षत्रजातिः । पुणेः स्वरान्नोऽन्तो डश्च, पुण्ड्रः—क्षत्रजातिः, तिलकश्च पुण्डेर्वा रूपम् । तिजेर्वो दीर्घश्च, तीवतेर्वा, तीव्रः—तीक्ष्णः, उत्कृष्टश्च । नियो वोऽन्तश्च, नीवतेर्वा नीव्रं—गृहच्छदिरुपान्तः । श्यैङ ईत्वं यलोपो घश्चान्तः, शीघ्रः- त्वरितः । उवेरुषेर्वा गः किच्च, उग्रः—रुद्रः, रौद्रश्च । तुदीत् व्यथने, गः किच्च तुग्रं—शृङ्गम् । भुजंप् पालनाभ्यवहारयोः गः किच्च, भुग्रः—रश्मिसमूहः । णिदु कुत्सायाम्, किन्नलोपश्च, निद्रा—स्वापः, तमूच् काङ्क्षायाम् दोऽन्तश्च, तन्द्रा—आलस्यम् । षद्लृं विशरणगत्यवसादनेषु, अस्य स्वरान्नोऽन्तो वृद्धिश्च, सान्द्रं—घनम् । गुदेः स्वरान्नोऽन्तश्च, गुन्द्रा—जलतृणविशेषः । राजे रञ्जेर्वा किच्चेच्चोपान्त्यस्य, रिङ्‌क्रः नायकः । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥ ३९६ ॥

ऋच्छि-चटि-वटि-कुटि-कठि-वठि-मठ्यडि-शीकृ-शी-भृ-कदि-वदि-कन्दि-मन्दि- सुन्दि- मन्थि-मञ्जि-पञ्जि-पिञ्जि- कमि- समि- चमि-वमि-भ्रम्यमि-देवि-वासि-कास्यर्त्ति-जीवि- वर्वि-कु-शुदोररः ॥ ३९७ ॥

एभ्यः अरः प्रत्ययो भवति । ऋच्छत् इन्द्रियप्रलयमूर्तिभावयोः, ऋच्छरः—त्वरावान्, ऋच्छरा-वेश्या, कुलटा, त्वरा, अङ्गुलिश्च । चट्ण् भेदे, चटरः-तस्करः । वट वेष्टने, वटरः—मधुकण्डरा । कुटत् कौटिल्ये, कोटरं—छिद्रम् । बाहुलकाद् गुणः । कठ कृच्छ्रजीवने, कठरः—दरिद्रः । वठ स्थौल्ये, वठरः—मूर्खः, वृहद्देहश्च । मठ मदनिवासयोश्च, मठरः—ऋषिः, अज्ञानी, गोत्रम्, अलसश्च । अड उद्यमे, अडरः—वृक्षः—शीकृङ् सेचने, शीकरः—जललवसेकः । शीभृङ् कत्थने, शीभरः—हस्ति-

हस्तमुक्तो जललवसेकः । कदिः सौत्रः, कदरः—वृक्ष-विशेषः । वद स्थैर्ये, वदरी-फलवृक्षः । कदुङ् वैक्लव्ये, कन्दरः—गिरिगर्तः । मदुङ् स्तुत्यादौ, कन्दरः—शैलः । सुन्दिः सौत्रः शोभायाम्, सुन्दरः—मनोज्ञः । मन्थश् विलोडने, मन्थरः—मन्दः, खर्वश्च । मञ्जि-पञ्जी सौत्रौ, मञ्जरी—आम्रादिशाखा । गौरादित्वाद् ङीः, पञ्जरः—शुकाद्यवरोधसद्म । पिजुण्—हिंसाबलदाननिकेतनेषु, पिञ्जरः—पिशङ्गः । कमूङ् कान्तौ, कमरः—मूर्खः, कार्मुकं, कोमलः, चौरः, कान्तश्च । षम वैक्लव्ये, समरः—सङ्ग्रामः । चमू अदने, चमरः—आरण्यपशुः । टुवमू उद्गिरणे, वमरः—दुर्मेधाः । भ्रमुच् अनवस्थाने, भ्रमरः—षट्पदः । अम गतौ, अमरः—सुरः । देवृङ् देवने, देवरः—पत्यनुजः । वस निवासे, णौ वासरः—दिवसः, कामः, अग्निः, प्रावृट् च । अन्ये वाशिच् शब्दे इत्यस्मादपि तालव्यान्तादिच्छन्ति, वाशरः—अग्निः, मेघः, दिवसश्च । कासृङ् शब्दकुत्सायाम्, कासरः—महिषः । ऋक् गतौ अररः—कपाटः, बुधः, भ्रमरः, गृहं, हरण, शलाका च । जीव प्राणधारणे, जीवरः—दीर्घायुः । बर्ब गतौ, बर्बरः- म्लेच्छजातिः, बर्बरी—कुञ्चिताः केशाः । कुंङ् शब्दे, कबरः—वर्णः, कबरी-वेणिः । शुं गतौ, शबरः-म्लेच्छजातिः । शव गतौ इत्यस्येत्यन्ये । टुदुंद् उपतापे, दवरः-गुणः ॥३९७॥

अवेर्धं च वा ॥३९८॥

अव रक्षणादौ, इत्यस्माद् अरः प्रत्ययो भवति—धकारश्चान्तादेशो वा भवति । अधरः—हीनः, उपरि-भागस्य प्रतियोगी, दन्तच्छदश्च । अवरः—परप्रतियोगी ॥३९८॥

मृद्युन्दि-पिठि-कुरि-कुहिभ्यः कित् ॥३९९॥

एभ्य अरः प्रत्ययः किद् भवति । मृदश् क्षोदे, मृदरः—व्याधिः, अतिकायः, क्षोदश्च । उन्दैप् क्लेदने, उदरं—जठरं, व्याधिश्च । पिठ हिंसासङ्क्लेशयोः, पिठरं—भाण्डम् । कुरत् शब्दे, कुररः—जलपक्षिजातिः । कुहणि विस्मापने, कुहरं- गम्भीरगर्तः ॥३९९॥

शाखेरिदेतौ चातः ॥४००॥

शाखृ व्याप्तौ, इत्यस्माद् अरः प्रत्ययो भवति, आकारस्य च इकार—एकारौ भवतः । शिखरम्-अग्रम्, शेखरः—आपीडः ॥४००॥

शपेः फ् च ॥४०१॥

शपीं आक्रोशे, इत्यस्माद् अरः प्रत्ययो भवति । फकारश्चान्तादेशो भवति । शफरः—क्षुद्रमत्स्यः ॥४०१॥

दमेर्णिद्वा दश्च डः ॥४०२॥

दमूच् उपशमे, इत्यस्माद् अरः प्रत्ययो भवति, स च णिद् वा दकारस्य च डकारो भवति । डामरः—भयानकः, डमरः स एव ॥४०२॥

जठर-क्रकर-मकर-शंकर-कर्पर-कूर्पर-तोमर-पामर-प्रामर-प्राभ्नर-सगर-नगर-तगरोदरा-दर-शृदर-ददर-कुदर-कुकुन्दर-गोर्वराम्बर-मुखर-खर-डहर-कुञ्जरा-जगरा-दयः ॥४०३॥

एते किदरप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । जनेष्ठ च, जठरं—कोष्ठम् । क्रमेः क च, क्रकरः—गौरतित्तिरः । मङ्केर्नलोपश्च, मकरः—ग्राहः । शंपूर्वात् किरतेर्डिच्च, शङ्करः—रुद्रः । कृपेरुपान्त्यस्य उर्च वा, कर्परं—कपालम् । कूर्परं—कफोणी । ताम्यतेरत ओच्च, तोमरः—आयुधम् । पातेर्मोन्तश्च, पामरः—ग्रामीणः । प्रपूर्वादमतेः प्रामरः—ग्राम्यमन्दजातिः । प्रपूर्वादत्तेर्मोऽन्तश्च प्राभ्नरः—नरपशुः । सहिनश्योर्ग च, सगरः—द्वितीयश्चक्रवर्ती । नगरं—पुरम् । तङ्गेर्नलोपश्च, तगरः—वृक्ष-

विशेषः । ऊर्जः पराद् दृणातेर्डित् जलुक् च, ऊर्जा—बलेन दृणाति बिभेति । ऊर्दरः—दुर्बलः । अदु बन्धने, नलुक् च, अदरं—वक्षः, वृक्षः, सग्रामः, चञ्चुसमूहः, मातृवाहश्च । शॄश् हिंसायाम् । दॄश् विदारणे अनयोर्ह्रस्वत्वं दश्चान्तः, शृदरः—सर्पः । दृदरः—भयं, विषं च । डुकृंग् करणे, दोऽन्तश्च कृदरः—वृक्षः—सर्वकर्मप्रवृत्तो दस्युजनः, कुशूलश्च । कुपूर्वात् स्कुदुङ् आप्रवणे, सलोपश्च, कुकुन्दरं—श्रोणीकूपकः । गोपूर्वाद् वृगो डिद् रश्चादिः, गोर्वरः—करीषः । अमेर्बोऽन्तश्च, अम्बरं—वस्त्रम्, आकाशं च । मुहेः ख च, मुखरः—वाचालः । खनेर्डिच्च, खरः—रासभः । दहेरादेर्डश्च, डहरं—हृत्कमलम् । कूज अव्यक्ते शब्दे, ह्रस्वः स्वरान्नोऽन्तश्च, कुञ्जरः—हस्ती । अजेरगश्चान्तः वीभावाभावश्च । अजगरः—शयुः । आदिग्रहणात् कोठराडङ्गरशाङ्गरपाण्डरवानरादयो भवन्ति ॥४०३॥

मुदि-गूरिभ्यां टिद्गजौ चान्तौ ॥४०४॥

आभ्यां टिद् अरः प्रत्ययो भवति गकार—जकारौ वा यथासंख्यमन्तौ भवत.। मुदि हर्षे, मुद्गरः-प्रहरणविशेषः, मुद्गरी—स्त्री । गूरैचि गतौ, गूर्जरः—सौराष्ट्रादिः, गूर्जरी स्त्री ॥४०४॥

अग्यङ्गि-मदि-मन्दि-कडि-कसि-कासि-मृजि-कञ्जि-कलि-मलि-कचिभ्य आरः ॥४०५॥

एभ्यः आरः प्रत्ययो भवति । अग कुटिलायां गतौ, अगारं—वेश्म । अगु गतौ, अङ्गारः—निर्वातज्वाल', निर्वाणश्चोल्मुकावयवः, भूमिसुतश्च । मदैच् हर्षे, मदारः—पानशौण्डः, वराह', हस्ती, अलसश्च । मदुङ् स्तुत्यादौ, मन्दारः वृक्षविशेषः । कडत् मदे, कडारः—पिङ्गलः, विषमदशनश्च । कस गतौ, कसारः-हिंस्रः । कासृङ् शब्दकुत्सायाम्, कासारः—पल्वलम् । मृजौक् शुद्धौ, मार्जारः-बिडालः । कञ्जिः सौत्रः, कञ्जारः कुशूलजातिः, यूपः, व्यञ्जनं च । कलि शब्दसख्यानयोः, कलारः—विषमरूपः । मलि धारणे, मलारः—अलसः । मलमिवारा तोदोऽस्येति वा मलारः । कचि बन्धने, कचारः—अपनेयः, तृणवुसपांशुविकारः॥४०५॥

त्रः कादिः ॥४०६॥

तॄ प्लवनतरणयोः, इत्यस्मात् ककारादिरारः प्रत्ययो भवति । तर्कारः—वृक्षः ॥४०६॥

कृगो मादिश्च ॥४०७॥

करोतेर्मकारादिः ककारादिश्च आरः प्रत्ययो भवति । कर्मार'—लोहकारः । कर्कारः—वृक्षः ॥४०७॥

तुषि-कुठिभ्यां कित् ॥४०८॥

आभ्यां किद् आरः प्रत्ययो भवति । तुषंच् तुष्टौ, तुषारः—हिमम् । कुठिः सौत्रः, कुठारः—परशुः ॥४०८॥

कमेरत उच्च ॥४०९॥

कमूङ् कान्तौ इत्यस्माद् आरः प्रत्ययो भवत्यकारस्य चोकारो भवति । कुमारः—महासेनः, अश्वष्टः, बालश्च ॥४०९॥

कनेः कोविद-कर्बुद-काञ्चनाश्च ॥४१०॥

कनै दीप्तौ इत्यस्माद् आरः प्रत्ययो भवति, अस्य च कोविद कर्बुद काञ्चन इत्यादेशा भवन्ति । कोविदारः, कर्बुदार', काञ्चनारश्च वृक्षविशेषाः ॥४१०॥

द्वार-शृङ्गार-भृङ्गार-कह्लार-कान्तार-केदार-खारडादयः ॥४११॥

एते आरप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । उभत् पूरणे द्वादेशश्च, द्वारं—द्वाः । श्रयतेस्तालव्यादिः शृङ्गश्च, शृङ्गारः—

रसविशेषः, विदग्धता च । भृगो भृङग् च, भृङ्गारः—हस्तिमुखाकारगलन्तिका । कलेर्हश्च स्वरात् परः, कह्लार - उत्पलविशेषः । कमेस्तोऽन्तो दीर्घश्च कान्तारं—अरण्यम् । कदेः सौत्रस्यात एच्च, केदारः—वप्रः । खनेर्डिच्च, खारी—चतुर्द्रोणम् । खारडिति डकारो ड्यर्थः । आदिग्रहणात् शिशुमारादयो भवन्ति ॥४११॥

मदि-मन्दि-चन्दि-पदि-खदि-सहि-वहि-कु-सृभ्य इरः ॥४१२॥

एभ्य इर प्रत्ययो भवति । मदैच् हर्षे, मदिरा-सुरा । मदुङ् स्तुत्यादौ, मन्दिरं—वेश्म, नगरं च । चदु दीप्त्याह्लादनयो, चन्दिरः—चन्द्रमा, हस्ती च, चन्दिर—चन्द्रिकावत्, जलं च । पदिच् गतौ, पदिर—मार्ग । खद हिंसायाम्, खदिरः—वृक्षविशेषः । षहि मर्षणे, सहिरः—पर्वतः । वहीं प्रापणे, वहिरः—बलीवर्दः । कुक् शब्दे, कविरः—अक्षिकोणः । सृं गतौ, लत्वे सलिलम्—जलम् ॥४१२॥

शव-शशेरिच्चातः ॥४१३॥

आभ्याम् इर प्रत्ययो भवत्यकारस्य चेकारो भवति । शव गतौ तालव्यादि, शिविरम्-सैन्यसंनिवेशः । शश प्लुतिगतौ, शिशिर—शीतलम्, ऋतुश्च ॥४१३॥

श्रन्थेः शिथ् च ॥४१४॥

श्रथुङ् शैथिल्ये, इत्यस्माद् इरः प्रत्ययो भवत्यस्य च शिथ् इत्यादेशो भवति । शिथिर-श्लथम् । लत्वे—शिथिलम् ॥४१४॥

अशेर्णित् ॥४१५॥

अश्नातेरश्नोतेर्वा णिद् इर प्रत्ययो भवति । आशिरः विष्णु, आदित्यश्च । आशिरः बह्वाशी ॥४१५॥

शुषीषि-बन्धि-रुधि-रुचि मुचि मुहि-मिहि-तिमि-मुदि-खिदि-च्छिदि-भिदि-स्थाभ्यः कित्॥४१६॥

एभ्यः किदिरः प्रत्ययो भवति । शुषंच् शोषणे, शुषिरं—छिद्रम् । इषत् इच्छायाम्, इषिरं—तृणम्, इषिरः-अग्निः, आहारः—क्षिप्रः, सेव्यश्च । बन्धश् बन्धने, बधिरः—श्रुतिविकलः । रुधूंपी—आवरणे, रुधिरं-द्वितीयो धातुः । रुचि अभिप्रीत्यां च, रुचिरं—दयितं, दीप्तिमच्च । मुच्लृंती मोक्षणे, मुचिरः—धर्मः, सूर्यः, मेघश्च । मुहौच् वैचित्ये, मुहिरः - कन्दर्पः, सूर्यश्च, मुहिरं—तमः । मिहं सेचने, मिहिरः—मेघ सूर्यश्च, मिहिरं—तोयम् । तिमच् आर्द्रभावे, तिमिर-तमः, तोयं, रोगश्च कश्चित् । मुदि हर्षे, मुदिरः—मेघः, सूर्यश्च । खिदंत् परिघाते, खिदिरः—त्रासः तस्करश्च । छिदूंपी द्वैधीकरणे, छिदिरः उन्दुरः, अग्निश्च, छिदिरं—शस्त्रम् । भिदूंपी विदारणे, भिदिरः—अशनिः, भेदश्च । ष्ठा गतिनिवृत्तौ, स्थिरः—अचलः ॥४१६॥

स्थविर-पिठिर-स्फिराजिरादयः ॥४१७॥

एते कित् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते, तिष्ठतेर्वोऽन्तो ह्रस्वश्च । स्थविर —वृद्धः । पचतेरत इत्वं ठश्च पिठिरं—साधनभाण्डम्, पठेर्वा रूपम् । स्फायतेर्डिच्च, स्फिरः—स्फारो वृद्धिश्च । अजेर्वीभावाभावश्च, अजिरम्—अङ्गणम्, नगरं, देववेश्म च आदिग्रहणादन्येऽपि ॥४१७॥

कॄ-शॄ-पॄ पूग्-मञ्जि-कुटि-कटि-पटि-कण्डि-शौण्डि-हिंसिभ्यः ईरः ॥४१८॥

एभ्य ईरः प्रत्ययो भवति । कॄत् विक्षेपे, करीरः—वनस्पतिविशेषः, वंशाद्यङ्कुरश्च । शॄश् हिंसायाम्, शरीरं—वपुः । पॄश्—पालनपूरणयोः, परीरं—बलं, लाङ्गलमुखं च । पूग्श् पवने, पवीरं—रङ्गस्थानं, फलं, पवित्रं—बीजावपन च । मञ्जिः सौत्रः, मञ्जीरं—नूपुरः । कुटत् कौटिल्ये, कुटीरम्—आलय, कर्कटकः, चन्द्रा-

श्वयराशिश्च, कोटीरं—मुकुटः । वाहुलकाद् गुणः । कटे वर्षावरणयोः, कटीरं—जनपदः, जघनं जलं च । पट गतौ, पटीरः—कन्दर्पः, पटीरं—कार्मुकम्, स्फिक् च । कडु मदे, कण्डीरं—हरितकम् । शौण्डृ गर्वे, शौण्डीरः,—गर्वितः, सत्त्ववान्, तीक्ष्णश्च । हिंसुप् हिंसायाम्, हिंसीरः—श्वापदः, हिंस्रश्च ॥४१८॥

घसि-वशि-पुटि-कुरि-कुलिकाभ्यः कित् ॥४१९॥

एभ्यः किद् ईरः प्रत्ययो भवति । घस्लृं अदने, क्षीरं—दुग्धं, मेघश्च । वशक् कान्तौ, उशीरं—वीरणीमूलम् । पुटत् संश्लेषणे, पुटीरः—कूर्मः । कुरत् शब्दे, कुरीरं—मैथुनं, वेश्म च, कुरीरः—मालाविशेषः, कम्बलश्च । कुल वन्धुसंस्त्यानयोः, कुलीरः—कर्कटः । कै शब्दे, कीरः—शुकः, काश्मीरकश्च ॥४१९॥

कशेर्मोऽन्तश्च ॥४२०॥

कश शब्दे इत्यस्मात्तालव्यान्ताद् ईरः प्रत्ययो मश्चान्तो भवति । कश्मीरा—जनपदः ॥४२०॥

वनि-वपिभ्यां णित् ॥४२१॥

आभ्यां णिद् ईरः प्रत्ययो भवति । वन—भक्तौ, वानीरः—वेतसः । डुवपीं वीजसताने, वापीरः—मेघः, अमोघनिष्पत्ति क्षेत्रं च ॥४२१॥

जम्वीराभीर-गभीर-गम्भीर-कुम्भीर-भडीर-भण्डीर-डिण्डीर-किर्मीरादयः ॥४२२॥

एते ईरप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते जनेर्वोऽन्तश्च, जम्वीरः—वृक्षविशेषः । आप्नोतेर्भश्च आभीरः—शूद्रजातिः । गमेर्भः स्वरान्नस्तु वा गभीरः—अगाधः, अचपलश्च । गम्भीरः स एव । स्कुम्भ. सौत्रात् सलोपश्च, कुम्भीरः—जलचरः । भडुङ् परिभाषणे, अस्य नलुक् च वा, भडीर भण्डीरश्च—योद्धृवचने । डीडो डित् द्वित्वं पूर्वस्य नोऽन्तश्च, डिण्डीरः—फेनः । किरतेर्मोऽन्तश्च, कीर्मीरः—कर्वुरः । आदिग्रहणात् तूणीर—नासीर—मन्दीर—करवीरादयो भवन्ति ॥४२२॥

वाश्यसि-वासि-मसि-मथ्युन्दि-मन्दि—चति-चङ्-क्यङ्कि-कर्वि-चकि-वन्धिभ्य उरः ॥४२३॥

एभ्य उरः प्रत्ययो भवति । वाशिच् शब्दे वाशुरः—शकुनिः, गर्दभश्च, वाशुरा-रात्रिः । असूच् क्षेपणे, असुरः-दानवः । वासण् उपसेवायाम् वासुरा, रात्रिः मसैच् परिमाणे, मसुरा—पण्यस्त्री, मसुरं—चर्मासनम्, धान्यविशेषश्च । मथे विलोडने, मथुरा—नगरी । उन्दैप् क्लेदने उन्दुरः—मूषिकः । मदुङ् स्तुत्यादौ, मन्दुरा—वाजिशाला । चतेग् याचने चतुरः— विदग्धः । चङ्किः सौत्रः, चङ्कति चेष्टते, चङ्कुरः—रथः, अनवस्थितश्च । अकुङ् लक्षणे, अङ्कुरः—प्ररोहः, तरुप्रतानभेदश्च । घञ्युपसर्गस्य वहुलमिति वहुलवचनाद् दीर्घत्वे अङ्कूरः । कर्व गतौ, कर्वुरः—शवलः । चकि तृप्ति-प्रतीघातयोः, चकुरः—दशनः । वन्धंश् वन्धने, वन्धुरः—मनोज्ञः, नम्रश्च ॥४२३॥

मङ्केर्नलुक् वोच्चास्य ॥४२४॥

मकुङ् मण्डने, इत्यस्मादुरः प्रत्ययो भवति, नकारस्य लुक् अकारस्य चोकारो वा भवति । मुकुरः—आदर्शः, मुकुलं च, मुकुरः—आदर्शः, कल्कः, वालपुष्पं च ॥४२४॥

विधेः कित् ॥४२५॥

विधत् विधाने, इत्यस्मात् किद् उरः प्रत्ययो भवति । विधूरं—वैशसम् ॥४२५॥

श्वशुर-कुकुन्दुर-दर्दुर-निचुर—प्रचुर—चिकुर-कुकुर—कुक्कुर-कुर्कुर—शर्कुर-नूपुर—निष्टुर- विधुर-मद्गुर-वागुरादयः ॥४२६॥

एते किद् उरप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वशु-

पूर्वात् शुपूर्वाद्वा अश्नोतेरश्नातेर्वा आकारलोपश्च । श्वशुरः—जम्पत्योः पिता । कुपूर्वात् स्कुदुङ् आप्रवणे, इत्यस्मात् सलुक् च, कुकुन्दरौ—नितम्बकूपौ । दृणातेर्दोऽन्तश्च, दर्दुरः—मण्डूकः, मेघश्च । निपूर्वात् प्रपूर्वात् चिनोतेः चरतेर्वा डिच्च, निचुरः—तरुविशेषः । लत्वे निचुलः, प्रचुरं—प्राय. । चकेरिच्चास्य चिकुरं युवतीनामीषन्निमिलितमक्षि, चिकुराः—केशाः । कुकेः कोन्तो वा, कुकुरः—यादवः, कुक्कुरः—श्वा, किरः कुर् कोऽन्तश्च कुर्कुरः—शृग् हिंसायाम्, गुणः कोऽन्तश्च शर्कुरस्तरुणः । णूत् स्तवने, पोऽन्तश्च । नूपुरः—तुलाकोटिः । निपूर्वात् तिष्ठतेः निष्ठुरः—कर्कशः, निष्ठुरं काहलम् । व्यथेर्विथ् च, व्यथन्तेऽस्माज्जनाः इत्यपादानेऽपि विथुर.—राक्षस. । मदिवात्योर्गोऽन्तश्च, मद्गुरः—मत्स्यविशेष', वागुरा—मृगानायः । आदिग्रहणान्मन्यतेर्धश्च, मधुरः—रसविशेष इत्यादि ।४२६।

मीमसि-पशि-खटि-खडि-खर्जि-कर्जि-सर्जि कृपि-वल्लि-मण्डिभ्य ऊरः ॥४२७॥

एभ्य ऊरः प्रत्ययो भवति । मींङ्च् हिंसायाम्, मयूरः—शिखी । मह्यां रौति मयूर इति पृषोदरादिपु सञ्ज्ञाशब्दानामनेकधा व्युत्पत्ति लक्षयति । मसैच् परिमाणे, मसूरः—अवरधान्यजाति., चर्मासनं च । पशिः सौत्रः, पश्यते गम्यते इति पशूरः—ग्रामः । खट काङ्क्षे, खट्टरः—मणिविशेष' । खडण् भेदे, खड्डरः—खुरलीस्थानम् । खर्ज मार्जने च, खर्जूरः—वृक्षविशेष । कर्ज व्यथने, कर्जूरः—स एव, मलिनश्च । सर्ज अर्जने, सर्जूरः—अहः । कृपौङ् सामर्थ्ये, कर्पूर'—गन्धद्रव्यम् । वल्लि सवरणे, वल्लूरः—शुष्क—मांसम् । मडु भूषायाम्, मण्डूर -धातुविशेष ॥४२७॥

महि-कणि-चण्यणि-पल्यलि-तलि-मलि शलिभ्यो णित् ॥४२८॥

एभ्यो णिद् ऊरः प्रत्ययो भवति । मह पूजायाम्, माहूरः—शैलः । कण गतौ काणूरः—नागः । चण हिंसादानयोश्च, चाणूरः—मल्लो विष्णुहतः । अण शब्दे, आणूरः—ग्रामः । पल गतौ, पाल्लूरं नाम नगरमान्ध्रराज्ये । अली भूषणादौ, आलूरः—विटः । तलण् प्रतिष्ठायाम्, तालूरः—जलावर्तः । मलि धारणे, मालूरः —दानवः विल्वश्चा शल गतौ, शालूरः-दुर्दुरः ॥४२८॥

स्था-विडेः कित् ॥४२९॥

आभ्यां किद् ऊरः प्रत्ययो भवति । ष्ठां गतिनिवृत्तौ । स्थूरः—बठर., उच्चश्च, स्थूरा--जङ्घाप्रदेशः विड आक्रोशे, विडूरः- बालवाये ग्राम. ॥४२९॥

सिन्दूर-कच्चूर-पत्तूर-धुत्तूरादयः ॥४३०॥

एते ऊरप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । स्यन्देः सिन्द् च, सिन्दूरं--चीनपिष्टम् । करोतेश्चोऽन्तश्च, कर्चूर'-औषधविशेप. । पतेस्तोऽन्तश्च, पत्तूरं--गन्धद्रव्यम् । धुवो द्विरुक्तस्तोऽन्तो ह्रस्वश्च, धुत्तूरः--उन्मत्तकः, दधातेर्धत्तूर इत्यन्ये । आदिग्रहणात् कस्तूरहारहूरादयो भवन्ति ॥४३०॥

कु-गु-पति-कथि-कुथि- कठि-कुठि—कुटि—गडि—गुडि—मुदि-मूलि—दंशिभ्यः केरः ॥४३१॥

एभ्यः किद् एरः प्रत्ययो भवति । कुङ् शब्दे, कुबेरः--धनदः गुंत पुरीषोत्सर्गे, गुबेरं--युद्धम् । पतॢ गतौ, पतेरः--पक्षी, पवनश्च । कथण् वाक्यप्रबन्धे, कथेरः--कथकः, कुहकः, शकुन्तश्च । कुथच् पूतिभावे, कुथेर --शिडाकीसभारः । कठ कृच्छ्रजीवने कठेर'--दरिद्र. । कुठिः सौत्रः, कुठेरः--नि.सृतसारः, अर्जकश्च । कुटत् कौटिल्ये, कुटेरः-- शठः । गड सेचने, गडेर.-- मेघ प्रस्रवणशीलश्च । गुडत् रक्षायाम्, गुडेरः--राजा, पण्य च बालभक्ष्यम् । मुदि

हर्षे, मुदेरः–मूर्खः। मूल प्रतिष्ठायाम्, मूलेरः--वनस्पतिः, मूलेरं--पण्यम्। दंशं दशने, दशेरः--सर्पः, सारमेयः, जनपदश्च ॥४३१॥

शतेरादयः ॥४३२॥

शतेर इत्यादयः शब्दाः केरप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। शद्लृ शातने तश्च, शतेरः--वायुः, तुषारश्च। आदिग्रहणाद् गुधेर-शृङवेर-नालिकेरादयो भवन्ति ॥४३२॥

कठि-चकि-सहिभ्य ओरः ॥४३३॥

एभ्य ओरः प्रत्ययो भवति। कठ--कृच्छ्रजीवने; कठोरः–अमृदुः, चिरंतनश्च। चकि तृप्तौ च, चकोरः--पक्षिविशेषः पर्वतविशेषश्च। षहि मर्षणे, सहोरः--विष्णुः, पर्वतश्च ॥४३३॥

कोर-चोर-मोर-किशोर-घोर-होरा-दोरादयः ॥४३४॥

कोर इत्यादयः शब्दा ओरप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। कायतेश्चरतेर्म्रियतेश्च डिच्च, कोरः–बालपुष्पम्, चोरः–तस्करः। मोरः–मयूरः। कृशेरिच्चोपान्त्यस्य, किशोरः–तरुणः, बालाश्वश्च। हन्तेर्डित् घश्च घोरं–कष्टम्। हृंग् हरणे, होरा–निमित्तवादिनां चक्ररेखा। डुदांग्क् दाने, दोच् छेदने वा, दोरः–कटिसूत्रं–तन्तुगुणश्च। आदिग्रहणादन्येऽपि ॥४३४॥

कि-शृ-वृभ्यः करः ॥४३५॥

एभ्यः करः प्रत्ययो भवति। किः सौत्रः, केकरः–वक्रदृष्टिः। शृश् हिंसायम्, शर्करा–मत्स्यण्डिकादिः, कर्करशः, क्षुद्रापाषाणावयवश्च। वृग्द् वरणे, वर्करः–छागशिशुः ॥४३५॥

सू-पुषिभ्यां कित् ॥४३६॥

आभ्यां कित् करः प्रत्ययो भवति। षूत् प्रेरणे, सूकरः–वराहः। पुष् पुष्टौ, पुष्करं, पद्मं, तूर्यमूखं, हस्तिहस्ताग्रम्, आकाशं, मुरजः–तीर्थनाम च ॥४३६॥

अनि-काभ्यां तरः ॥४३७॥

आभ्या कित् तरः प्रत्ययो भवति। अनक् प्राणने, अन्तरं–बहिर्योगोपसंव्यानयोः, छिद्रमध्यविरहविशेषेपु च। कै शब्दे, कातरः–भीरुः ॥४३७॥

इण्-पूभ्यां कित् ॥४३८॥

आभ्यां कित् तरः प्रत्ययो भवति। इण्क् गतौ, इतरः–निर्दिष्टप्रतियोगी। पूग्श् पवने, पूतरः–जलतन्तुः ॥४३८॥

मी-ज्यजि-मा-मद्य-शौ-वसि किभ्यः सरः ॥४३९॥

एभ्यः सरः प्रत्ययो भवति। मीङ्च् हिसायाम्, मेसरः–वर्णविशेषः। जि अभिभवे, जेसरः–शूरः। अज क्षेपणे च, वेसरः–अश्वतरः। वेसृ गतौ, इत्यस्य वा जठरेत्यादिनिपातनादरे रूपम्। मांक् माने, मासरः–आयामः। मदैच् हर्षे, मत्सरः--क्रोधविशेषः। अशौटि व्याप्तौ, अक्षरं--वर्णः, मोक्षपदम्, आकाशं च। अक्षेर्वा अरे रूपम्। वस निवासे, वत्सरः, संवत्सरः, परिवत्सरः, अनुवत्सरः, विवत्सरः, उद्वत्सरः--वर्षाभिधानानि। इडामानेन वसन्त्यत्र कालावयवा इति इद्वत्सरः, इडया मानेन वसन्त्यत्रेति इडावत्सरः--वर्षविशेषाभिधाने। परिवत्सरादीन्यपिवर्षविशेषाभिधानानीत्येके। कि इत्यदादौ स्मरन्ति, केसरः-सिंहसटः, पुष्पावयवः, वकुलश्च। वाहुलकान्न षत्वम् ॥४३९॥

कृ-धू-तन्यृषिभ्यः कित् ॥४४०॥

एभ्यः कित् सरः प्रत्ययो भवति। डुकृंग् करणे, कृसरः कृसरा वा विलेपकाविशेषः वर्णविशेषश्च। धूत्

विधूनने, धूसरः—भिन्नवर्णः, वायुः, धान्यविशेषश्च । तनूयी विस्तारे, तसरः—कौशेयसूत्रम् । ऋषैत् गतौ, ऋक्षरः—कण्टकः, ऋत्विक् च, ऋक्षरा—तोयधारा ॥४४०॥

कृ-गृ-शृ-दृ वृग्-चति-खटि-निषदिभ्यो वरट् ॥४४१॥

एभ्यष्टिद्वरः प्रत्ययो भवति । कृत् विक्षेपे, कर्बरः-व्याघ्रः, विष्किरः, अञ्जलिश्च, कर्बरी—भूमिः, शिवा च । गृत् निगरणे, गर्वरः—अहंकारः, महिषश्च, गर्वरी—महिषी, सध्या च । शृश् हिसायाम्, शर्वरः—सायाह्नः —रुद्र', हिस्रश्च, शर्वरं—तमः, अन्नं च, शर्वरी—रात्रिः । दृश् विदारणे, दर्वरं—वज्रम्, दर्वरी—सेवा । वृग्ट् वरणे, वर्वरः—कामः, चन्दनं, देशविशेषः—लुब्धकश्च, वर्वरी—नदी, भार्या च । चतेग् याचने, चत्वरं—चतुष्पथम् अरण्यं च । चत्वरी—रथ्या, देवता, वेदिश्च । खट काङ्क्षे, खट्वरं—रससकीर्णशाकपाकः । कटे वर्षावरणयोः, कट्वरः—व्यालाश्वः, कट्वरी—दधिविकारः । षद्लं विशरणादौ, निपूर्व', निषद्वरः—कर्दमः-वह्निः, कर्मकरः, कन्दर्पः, इन्द्रश्च । निषद्वरम्—आसनम्,—निषद्वरी—प्रपा, रात्रि, प्रमदा इन्द्राणी च ॥४४१॥

अश्नोतेरीच्चादेः ॥४४२॥

अशौटि व्याप्तौ, इत्यस्माद्वरट् प्रत्ययो भवति, ईकारश्चादेर्भवति । ईश्वर.—विभु', ईश्वरी-स्त्री ॥४४२॥

नी-मी-कु-तु-चेर्दीर्घश्च ॥४४३॥

एभ्यो वरट् प्रत्ययो दीर्घश्चैषां भवति । णींग् प्रापणे, नीवर'—पुरुषकार' । मींग्श् हिंसायाम्, मीवर —हिंस्र', समुद्रश्च । कुङ् शब्दे, कूवर'—रथावयव. । तुंक् वृत्यादिषु, तूवर'—मन्दश्मश्रुः, अजननीकश्च । चिंगृट् चयने, चीवरं—मुनिजनवासः, निःसारकन्था च ॥४४३॥

तीवर-धीवर-पीवर-छित्वर-छत्वर-गह्वरोपह्वर-संयद्वरोदुम्बरादयः ॥४४४॥

एते वरट् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । तिम्यतेस्ती च तीवतेर्वा, तीवरं जलं, व्यञ्जनं च । ध्यायतेर्धी च । धीवरः, कैवर्तः, प्यायः प्यैङो वा पी च, पीवतेर्वा किदरः, पीवरः—मांसलः । छिनत्तेस्तः—किच्च, छित्वरः —शठः, जर्जरः, पिटकश्च छादेर्णिलुकि ह्रस्वश्च, छत्वरः, निर्भर्त्सक', निकुञ्जश्च । छत्वरं—कुड्यहीनं गृहम्, शयनप्रच्छदः, छदिश्च । गुहेरच्चोतः गह्वरं—गहनं, महाबिलं, भयानकं, प्रत्यन्तदेशश्च । उपपूर्वात् ह्वो वादेर्लुक् च, उपह्वरं—सधिः, समीपं, रहःस्थानं च । सम्पूर्वाद्यमेर्दश्च, सयद्वरः—रणः, संयमी, नृपश्च । उन्देः क्दिुम् चान्त., उदुम्बरः—वृक्षविशेषः । आदिग्रहणाद् उम्बर-शम्बरादयो भवन्ति ॥४४४॥

कडेरेवराङ्गरौ ॥४४५॥

कडत् मदे, इत्यस्माद् एवर अङ्गर इति प्रत्ययौ भवतः । कडेवरं—मृतशरीरम् , लत्वे कलेवरम् । कडङ्गरः—वनस्पतिः ॥४४५॥

त्रट् ॥४४६॥

सर्वधातुभ्यस्त्रट् प्रत्ययो भवति । छादयतीति छत्रम् छत्री वा घर्मवारणम् । पातीति पात्रम् ऊर्जितगुणाधारः साध्वादिः । पात्री—भाजनम् । स्नायतेः—स्नात्रं—स्नानम् । राजते इति—राष्ट्रं—देशः । शिष्यतेऽनेन—शास्त्रं—ग्रन्थ. । असूच् क्षेपणे, अस्त्रं—धनुः ॥४४६ ।

जि-भृ-सृ- भ्रस्जि-गमि-नमि-नश्यशि-हनि-विषेर्वृद्धिश्च ॥४४७॥

एभ्यस्त्रट् प्रत्ययो भवति, वृद्धिश्चैषां भवति । जिं अभिभवे, जैत्रः—जयनशीलः, जैत्र-घूतम् । टुडुभृंग्क् पोषणे च, भात्रं—पोषः, यश्च भृतिं गृहीत्वा वहति । सृ गतौ, सात्रः— आलयः । भ्रस्जींत् पाके, भाष्ट्रम्—अम्बरीषम् । गम्लृं गतौ, गान्त्रं—मनः, शरीरं, लोकश्च । णमं प्रह्वत्वे, नात्र—शिरः, शाखा, वैचित्र्यं च । नशौच् अदर्शने नशो धुटीति नोन्तः, नांष्ट्रा--यातुधानाः । अश्नोतेरश्नातेर्वा आष्ट्रम्—आकाशः, रश्मिश्च । हनंक् हिंसागत्योः, हान्त्रं—रक्षः, युद्धं, वधश्च । विष्लृंकी व्याप्तौ, वैष्ट्रः—विष्णुः, वायुश्च । वैष्ट्रं—यकृत्, त्रिदिवं, वेश्म च ॥४४७॥

दिवेर्द्यौ च ॥४४८॥

दीव्यतेस्त्रट् प्रत्ययो भवति, द्यौ चास्यादेशो भवति । द्यौत्र—त्रिदिवं, ज्योति , विमानं, प्रमाणं, प्रतोदश्च ॥४४८॥

सू-मू-खन्युषिभ्यः कित् ॥४४९॥

एभ्य. कित् त्रट् प्रत्ययो भवति । षूत् प्रेरणे, सूत्रं-तन्तु', शास्त्रं च । मूङ् बन्धने, मूत्रं—प्रस्रावः । खनूग् अवदारणे, खात्रं—कूर्दालः, तडाकं, ग्रामाधानमृत्, चौरकृत च छिद्रम् । उषू दाहे, उष्ट्रः--क्रमेलकः ॥४४९॥

स्त्री ॥४५०॥

स्यतेः सूतेः स्त्यायतेस्तृणातेर्वा त्रट् स्यात् डिच्च। स्त्री—योषित् ॥४५०॥

हु-या-मा-श्रु-वसि-भसि-गु-वी-पचि-वचि-धृ-यम्यमि-मनि-तनि-सदि-छादि-क्षि-क्षदि-लुपि-पति-धूभ्यस्त्रः ॥४५१॥

एभ्यस्त्रः प्रत्ययो भवति हुंक् दानादनयोः, होत्रं —हवन, होत्रा—ऋचः । यांक् प्रापणे, यात्रा—प्रस्थानयापनम्, उत्सवश्च । मांक् माने, मात्रा—प्रमाणं, कालविशेषः, स्तोकः, गणना च । श्रुट् श्रवणे, श्रोत्रं—कर्णः । वसिक् आच्छादने, वस्त्र--वासः । भसिं जुहोत्यादौ स्मरन्ति, भस्त्रा चर्ममयम्—आवपनम्, उदरं च । गुंङ् शब्दे, गोत्रः—पर्वतः, गोत्रा—पृथ्वी, गोत्रम्—अन्वयः । वींक् प्रजननादौ, वेत्रं—वीरुद्विशेषः । डुपचींष् पाके, पक्त्रं—पिठरं, गार्हपत्यं च । वचंक् भाषणे, वक्त्रम्—आस्यम् , छन्दोजातिश्च । धृङत् स्थाने,धर्त्रः—धर्मः, वृक्षः, रविश्च । धर्त्रं—नभः, गृहसूत्रं च, धर्त्रा—द्यौः । यमूं उपरमे, यन्त्रं—शरीरसधानम्—अरघट्टादि च । अम गतौ, अन्त्रं--पुरीतत् । मनिच् ज्ञाने, मन्त्रः--छन्दः । तनूयी विस्तारे, तन्त्र-प्रसारितास्तन्तवः, शास्त्रं-समूहः, कुटुम्बं च । षद्लृं विशरणगत्यवसादनेषु, सत्रं—यज्ञः, सदः, दानं छद्म, यागविशेषश्च । छदण्—सवरणे, छादयतीति—छात्रः—शिक्षकः । क्षित् निवासगत्योः, क्षेत्रं—कर्षणभूमिः, भार्या, शरीरम् , आकाशं च । क्षद सवरणे सौत्रः, क्षत्रं—राजबीजम् । लृप्लृंती छेदने, लोप्त्रम्—अपहृतं द्रव्यम् । पत्लृ गतौ, पत्रं—पर्णं, यान च । धूग्श् कम्पने, धोत्रं—रज्जुः ॥४५१॥

श्वितेर्वश्च मो वा ॥४५२॥

श्विताङ् वर्णे, इत्यस्मात् त्रः प्रत्ययो भवति, वकारस्य च मकारो वा भवति । श्मेत्रं च श्वेत्रं च—रोगौ ॥४५२॥

गमेरा च ॥४५३॥

गम्लृ गतौ इत्यस्मात् त्रः प्रत्ययो भवति, आकारश्चान्तादेशो भवति । गात्रं—शरीरम् । गात्रा—खट्वावयवः ॥४५३॥

चि-मि-दि-शंसिभ्यः कित् ॥४५४॥

एभ्य. कित् त्र' प्रत्ययो भवति । चिंग्ट् चयने

चित्रम्–आश्चर्यम्, आलेख्यं, वर्णश्च । ञिमिदाच् स्नेहने, मित्रं–सुहृत्, अमित्रः–शत्रुः, मित्रः–सूर्यः । शसू स्तुतौ च, शस्त्रं– स्तोत्रम्, आयुधं च ॥४५४॥

पुत्रादयः ॥४५५॥

पुत्र इत्यादय. शब्दाः त्रप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पुनाति पवते च पितृपूतिमिति पुत्र.–सुत , यदाहुः– "पूतीति नरकस्याख्या दु खं च नरक विदुः ।" पुन्नाम्नो नरकात् त्रायत इतिव्युत्पत्तिस्तु सज्ञाशब्दानामनेकधा व्याख्यानं लक्षयति । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥४५५॥

वृग्-नक्षि-पचि-वच्यमि-नमि वमि-वपि-वधि-यजि-पति-कडिभ्योऽत्रः ॥४५६॥

एभ्यः अत्रः प्रत्ययो भवति । वृगूट् वरणे, वरत्रा–चर्मरज्जुः । णक्ष गतौ, नक्षत्रम्–अश्विन्यादि । डुपचींप् पाके, पचत्रं–रन्धनस्थाली । वचंक्–भाषणे, वचत्रं–वचनम् । अम गतौ, अमत्रं–भाजनम् । णमं प्रह्वत्वे, नमत्रं–कर्मारोपकरणम् । टुवमू उद्गिरणे, वमत्रं-प्रक्षेप । डुवपीं बीजसताने, वपत्रं- क्षेत्रम् । वधि बन्धने, वधत्रम्–आयुधं, वस्त्र, विषं, शूरश्च । यजीं देवपूजादौ, यजत्र–यज्वा, यजत्रम्–अग्निहोत्रम् । पत्लृ गतौ, पतत्रं–बर्ह–वाहन व्योम च । कडत् मदे, कडत्रं दाराः, जघनं च ॥४५६॥

सोर्विदः कित् ॥४५७॥

सुपूर्वाद् विदः किद् अत्र प्रत्ययो भवति । सुष्ठु वेत्ति विन्दति विद्यते वा सुविदत्रं–कुटुम्ब, धन, मङ्गलं च ॥४५७॥

कृतेः कृन्त च ॥४५८॥

कृतैच् छेदने, इत्यस्माद् अत्रः प्रत्ययो भवति । अस्य च कृन्तादेशो भवति । कृन्तत्र.–मशकः । कृन्तत्रं-छेदन, लाङ्गलाग्र च ॥४५८॥

वन्धि-वहि-कटयश्यादिभ्य इत्रः ॥४५९॥

एभ्यः इत्रः प्रत्ययो भवति । वन्धंग् वन्धने, वन्धित्रं–मन्थः । वहीं प्रापणे, वहित्र–वाहनं च । कटे वर्षावरणयोः, कटित्र–लेख्यचर्म । अशौटि व्याप्तौ, अशश् भोजने वा । अशित्रं–रश्मिः, हविः अग्नि, अन्नपानं च । आदिग्रहणाद् लुनातेः लवित्रम्–कर्म-द्रव्यम् , पुनाते–पवित्रं–मङ्गल्यम् । भटते भटित्रं-शूले, पक्वमांसम् । कडते कडित्रं–कटित्रमेव । अमतेः अमित्र.–रिपुः इत्यादि ॥४५९॥

भू-गॄ-वदि-चरिभ्यो णित् ॥४६०॥

एभ्यो णिद् इत्र. प्रत्ययो भवति । भू सत्ता-याम् , भावित्रं–त्रैलोक्यं, निधानं, भद्र च । गॄत् निग-रणे, गारित्रं–नभः, अन्नपानम्, आश्चर्यं च । वद व्यक्तायां वाचि, वादित्रम्–आतोद्यम् । चर भक्षणे । चारित्रं–वृत्तं, स्थित्यभेदश्च ॥४६०॥

तनि-तॄ-ला-पात्रादिभ्य उत्रः ॥४६१॥

एभ्य उत्र. प्रत्ययो भवति । तनूयी विस्तारे, तनुत्रं– कवचम । तॄ प्लवनतरणयो , तरुत्रं–प्लवः, घासहारी च । लांक् आदाने, लोत्रम्–अपहृतद्रव्यम् । पां पाने, पोत्रं हलसूकरयोर्मुखम् । त्रङ् पालने, त्रोत्रम्–अभयक्रिया । आदिग्रहणाद् वृणोते वरुत्रम्–अभि-प्रेतमित्यादय ॥४६१॥

शा-मा-श्या-शक्यम्ब्यमिभ्यो लः ॥४६२॥

एभ्यो लः प्रत्ययो भवति । शोच् तक्षणे, शाला–सभा । मांक् माने, माला–स्रक् । श्यैङ् गतौ, श्यालः–पत्नीभ्राता । शक्लृट् शक्तौ, शक्ल–मनोज्ञ-दर्शन , मधुरवाक्, शक्तश्च । अम्बुङ् शब्दे, अम गतौ अम्बल, अम्लश्च–रस. ॥४६२॥

शुक्र-शी-मूभ्यः कित् ॥४६४॥

एभ्यः किद् लः प्रत्ययो भवति। शुक्र गतौ, शुक्लः—सितो वर्णः। शीङ्क् स्वप्ने, शीलं—स्वभावः, व्रतं, धर्मः, समाधिश्च। मुङ् बन्धने, मूलम्—वृक्षपादावयवः, आदिः, हेतुश्च ॥४६३॥

भिल्लाच्छभल्ल-सौविदल्लादयः ॥४६५॥

भिल्लादयः शब्दाः किद् लप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। भिदेर्लश्च भिल्लः—अन्त्यजातिः। अच्छपूर्वाद् भलेः, अच्छभल्लः ऋक्षः, सुपूर्वाद्विदेरलोऽन्तः सोश्च वृद्धिः। सौविदल्लः कञ्चुकी। आदिग्रहणादल्लपल्लीरल्लादयोऽपि भवन्ति ॥४६४॥

मृदि-कन्दि-कुण्डि-मण्डि मङ्गि-पटि-पाटि-शकि-केवृ-देवृ-कमि-यमि-शलि-कलि पलि गु-ध्वञ्चि-चञ्चि-चपि-वहि-दिहि-कुहि-तॄ-सृ-पिशि-तुसि-कुस्यनि-द्रमेरलः ॥४६५॥

एभ्यः अलः प्रत्ययो भवति। मृदश् क्षोदे, मर्दलः—मुरजः। कदु रोदनाह्वानयोः, कन्दलः—प्ररोहः। कुडुङ् दाहे, कुण्डलं—कर्णाभरणम्। मडु भूषायाम्, मण्डलं—देशः, परिवारश्च। मगु गतौ, मङ्गल—शुभम्। पट गतौ, पटलं—छदिः, समूहः, आवपनं, नेत्ररोगश्च। ण्यन्तात् पाटलः—वर्णः। शक्लृंट् शक्तौ, शकलं—भित्तम् असारं च, केवृङ् सेवने, केवलं परिपूर्णं ज्ञानम्, असहायं च। देवृङ् देवने, देवलः—ऋषिः, देवत्रातः, क्रीडनश्च। कमूङ्—कान्तौ, कमल पद्मम्। णिङि, कामलः—नेत्ररोगः। यमू उपरमे, यमल—युग्मम्। शल गतौ, शललं—सेधाङ्गरुहशङ्कु। कलि शब्दसंख्यानयोः, कललं—गर्भप्रथमावस्था। पल गतौ, पललम्—मृष्टतिलातसीचूर्णम्। गुङ् शब्दे, गवलः महिषः। धूगश् कम्पने, धवलः—श्वेतः। अञ्चू गतौ च, अञ्चलः वस्त्रान्तः। चञ्चू गतौ, चञ्चलः—अस्थिरः। चप सान्त्वने, चपलः स एव। वहीं प्रापणे, वहल—सान्द्रम्। दिहींक् लेपे, देहली—द्वाराधः पट्टः, कुहणि विस्मापने, कोहलः—भरतपुत्रः, बाहुलकाद् गुणः। तॄ प्लवनतरणयोः, तरलः—अधीरः, हारमध्यमणिश्च। सृं गतौ, सरलः—अकुटिलः, वृक्षविशेषश्च। पिशत् अवयवे, पेशलः—मनोज्ञः। तुस शब्दे, तोसलाः जनपदः। कुसच् श्लेषे, कोशला—जनपदः। अनक् प्राणने, अनलः अग्निः। द्रम गतौ, द्रमलं—जलम् ॥४६५॥

नहि-लङ्गेर्दीर्घश्च ॥४६६॥

आभ्याम् अलः प्रत्ययो भवत्यनयोश्च दीर्घो भवति। णहींच् बन्धने, नाहलः म्लेच्छः। लगु गतौ लाङ्गलं—हलम् ॥४६६॥

ऋ-जनेर्गोऽन्तश्च ॥४६७॥

आभ्याम् अलः प्रत्ययो गकारश्चान्तो भवति। ऋक् गतौ, अर्गला—परिघः। जनैचि प्रादुर्भावे, जङ्गलं निर्जलो देशः ॥४६७॥

तृपि-वपि-कुपि-कुशि-कुटि-वृपि-मुसिभ्यः कित् ॥४६८॥

एभ्यः किद् अलः प्रत्ययो भवति। तृपौच् प्रीतौ, तृपला—लता, तृपलं—शुष्कपर्णं, शुष्कतृणं च। डुवपीं बीजसताने, उपलः—पाषाणः। कुपच् कोपे, कुपलः प्रवालः। कुशच् श्लेषणे, कुशलः—मेधावी। कुशलम् आरोग्यम्। कुटत् कौटिल्ये-कुटलः—ऋषिः। वृपू सेचने, वृषल—दासजातिः। मुसच् खण्डने, मुसलम् अवहननम् ॥४६९॥

कोर्वा ॥४६९॥

कुङ् शब्दे इत्यस्माद् अलः, स च प्रत्ययो किद्वा

भवति । कुवलं—बदरम्, कुवली—क्षुद्रबदरी, कवलः ग्रास ॥४६९॥

शमेर्व च वा ॥४७०॥

शमूच् उपशमे, इत्यस्माद् अल प्रत्ययो भवति मकारस्य च बकारो वा भवति । शबलः—कल्माषः, शमलं—पुरीषम्, दुरित च ॥४७०॥

छोर्डग्गादिर्वा ॥४७१॥

छोच् छेदने, इत्यस्मात् किद् अल. प्रत्ययो भवति । स च डगादिर्गादिर्वा भवति । छगलः—छाग, छागल —ऋषिः ! छल—वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या ॥४७१॥

मृजि-खन्याहनिभ्यो डित् ॥४७२॥

एभ्य डिद् अलः प्रत्ययो भवति । मृजौक् शुद्धौ मलं बाह्यं रज —अन्तर्दोषश्च । खनूग् अवदारणे, खल. दुर्जन', निष्पीडितरस पिण्याकादि, खल—सस्यफलग्रहणभूमि. । हनंक् हिसागत्योः, आङ्पूर्वः, आहल'—विषाणं, नखरश्च ॥४७२॥

स्थो वा ॥४७३॥

तिष्ठतेः अल. प्रत्ययो भवति, स च डिद्वा भवति । स्थल प्रदेशविशेषः । स्थालं—भाजनम् ॥४७३॥

मुरलोरल-विरल-केरल-कपिञ्जल-कज्जलेज्जल-कोमल-भृमल-सिंहल-काहल-शूकल- पाकल-युगल-भगल-विदल-कुन्तलोत्पलादयः ॥४७४॥

एते अलप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मुर्व्युर्व्योर्वे-लोप' किच्च, मुरला.—जनपद. । उरलः—उत्कटः । विपूर्वाद्रमेर्डिच्च, विरल.—असहतः । किरः केर च केरला—जनपदः । कम्पेरिञ्जोऽन्तो नलोपश्च, कपिञ्जल.—गौरतित्तिरि । कषीपोर्जोऽन्तो जश्च, कज्जलं मषी इज्जलः—वृक्षविशेषः । कमेरत ओच्च कोमल—मृदु । भ्रमेर्भृम् च, भृमलः वायुः, कृमिजातिश्च, भृमलं चक्रम् । हिसेराद्यन्तविपर्ययश्च, सिंहला—जनपदः । कणेर्हो दीर्घश्च, काहलः अव्यक्तवाक्, काहला वाद्यविशेषः । शकेरूच्चास्य, शूकल -अश्वाधमः । पचे. पाक् च पाकल.—हस्तिज्वरः युजे. किद् ग च, युगलं—युग्मम् । भातेर्गोऽन्तो ह्रस्वश्च, भगल.—मुनिः । विन्देर्नलोपश्च, विदल वेणुदलम् । कनेरत उत् तोऽन्तश्च कुन्तला—जनपदः, केशाश्च । उत्पूर्वात् पिबतेर्ह्रस्वश्च, उत्पल—पद्मम् । आदिग्रहणात् सुवर्चलादयो भवन्ति ॥४७४॥

ऋ-कृ-मृ-वृ-तनि-तमि-चषि-चपि-कपि-कीलि-पलि-वलि-पञ्चि-मङ्गि-गण्डि-चण्डि-तण्डि-पिण्डि-नन्दि.नदि-यकिभ्य आलः ॥४७५॥

एभ्य आल प्रत्ययो भवति ऋंकृ गतौ, अरालं वक्रम् । डुकृंग् करणे, करालम् उच्चम् । मृंत् प्राण-त्यागे, मरालः—हंसः, महांश्च । वृग्ट् वरणे, वराल. वदान्यः । तनूयी विस्तारे, तनालं जलाशयः । तमूच् काङ्क्षायाम् तमाल.—वृक्षः, व्यालश्च । चषी भक्षणे, चषाल यूपशिरसि द्रव्यम् । चप सान्त्वने, चपालं—यज्ञद्रव्यम् । कपिः सौत्रः, कपाल घटाद्यवयवः-शिरोऽस्थि च । कील बन्धे, कीलालं-मद्यं, जलम्, असृक् च । पल गतौ, पलालम् अकणो व्रीह्यादिः । बल प्राणनधान्यावरोधयो. बलालो वायुः । पचुङ् व्यक्ती-करणे पञ्चाल' ऋषिः, राजा च, पञ्चालाः जनपदः मगु गतौ, मङ्गल.-देश' । गडु वदनैकदेशे, गण्डाल.-मत्तहस्ती । मडु भूषायाम् मण्डाल. ऋषि, राजा च । चडुङ् कोपे, चण्डाल.-श्वपचः ।

अकृतज्ञमकार्यज्ञं दीर्घरोषमनार्जवम् ।
चतुरो विद्धि चण्डालान् जन्मना चेति पञ्चमम्॥१॥

तडुङ् अघाते, तण्डाल'—क्षुप' । पिडुङ् सङ्घाते, पिण्डाल:—कन्दजाति: । टुनदु समृद्धौ, नन्दाल:—राजा। णद अव्यक्ते शब्दे, नन्दाल:—नादवान् । शक्रृंट् शक्तौ, शकाला—जनपद', मूर्खधनी च ॥

कुलि-पिलि-विशि-विडि-मृणि-कुणि-पी-प्रीभ्य: कित् ॥४७६॥

एभ्य: किद् आल: प्रत्ययो भवति । कुल बन्धु-सस्त्यानयो', कुलाल:—कुम्भकार: । पिलण्—क्षेपे, पिलाल—श्लिष्टम् । विशत् प्रवेशने, 'विशालं—विस्तीर्णम् । विड आक्रोशे, विडाल:—मार्जर: । लत्वे विलाल: स एव । मृणत् हिसायाम् , मृणालं—विसम् । कुणत् शब्दोपकरणयो', कुणाल' — कृतमाल:, कटविशेषश्च, कुणाल—नगरं, कठिनं च । पीङ्च् पाने, पियाल:—वृक्ष', पियालं—शाक, वीरुच्च । प्रीङ्च् प्रीतौ, प्रियाल'—पियाल' ॥४७६॥

भजे: कगौ च ॥४७७॥

भजीं सेवायाम् , इत्यस्मात् किद् अल' प्रत्ययो भवति, कगौ चान्तादेशौ भवत' । भकालं, भगालम् उभय—कपालम् ॥४७७॥

सर्तेर्गोऽन्तश्च ॥४७८॥

सृं गतौ, इत्यस्मात् किद् आल प्रत्ययो भवति, गश्चान्त' । सृगाल'—क्रोष्टा ॥४७८॥

पति-कृ-लूभ्यो-णित् ॥४७९॥

एभ्यो णिद् अल' प्रत्ययो भवति। पतॢ गतौ, पाताल रसातलम् । डुकृग् करणे, करालं लेपद्रव्यम् । लूग्श् छेदने, लावाल'-उद्दन्त' ॥४७९॥

चात्वाल-कङ्काल-हिन्ताल-वेताल-जम्बाल-शब्दाल-ममाप्तालादय: ॥४८०॥

एते आलप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । चतेर्वोन्तो दीर्घश्च । चात्वाल:—यज्ञगर्त: । कचे: स्वरान्नोऽन्त: कश्च, कङ्काल:—कलेवरम् । हिसेस्तश्च हिन्ताल:—वृक्षविशेष: । वियस्तोऽन्तो गुणश्च, वेताल:—रजनीचरविशेष: । जनेर्वोऽन्तश्च, जम्बाल'—कर्दम', शैवल च । शमेर्ऋषेर्वा शब्दभावश्च, शब्दाल'—शब्दनशील' । मलेर्वलोपो माप्तश्चान्त' । ममाप्ताल: मति', स्नेह:—पुत्रादिपु स्नेहबन्धनं च । आदिशब्दाच्चक्रवालकरवालालवालादयो भवन्ति ॥४८०॥

कल्यनि-महि-द्रमि-जटि-भटि-कुटि-चण्डि-शण्डि-तुण्डि-पिण्डि-भू-कु-किभ्य इल: ॥४८१॥

एभ्य इल' प्रत्ययो भवति । कलि शब्दसख्यानयो: , कलिलं—गहनं, पापम्, आत्माधिष्ठितं च शुक्रार्तवम् । अनक् प्राणने, अनिल:—वायु: । मह पूजायाम्, महिला—स्त्री । द्रम गतौ, द्रमला:—त्रैराज्यवासिन: । जट झट सघाते, जटिल'-जटावान् । भट-भृतौ, भटिल:-श्वा, सेवकश्च । कुटत् कौटिल्ये, कुटिलम्-वक्रम् । चडुङ् कोपे, चण्डिल:-श्वा, क्रोधन , नापितश्च । शडुङ् रुजायाम्, शण्डिल -ऋषि: । तुडुङ् तोडने, तुण्डिल:- वाग्जाली । पिडुङ् सङ्घाते, पिण्डिल:-मेघ', हिम:, हिम:, गणकश्च । भू सत्तायाम्, भविल:-मुनि:, समर्थ', गृहम्, बहुनेता कुकि च आदाने, कोकिल:-परभृत. ॥४८१॥

भण्डेर्नलुक् च वा ॥४८२॥

भडुङ् परिभापणे. इत्यस्माद् इल. प्रत्ययो भवति, नकारस्य लुग् वा भवति । भडिल -ऋषि , पिशाच , शत्रुश्च । भण्डिल --श्वा. दूत'; ऋषिश्च ॥४८२॥

गुपि-मिथि-ध्रुभ्यः कित् ॥४८३॥

एभ्यः किद् इलः प्रत्ययो भवति । गुपौ रक्षणे, गुपिलं–गहनम् । मिथृगू मेधा-हिंसनयोः, मिथिला–नगरी । ध्रुं स्थैर्ये च, ध्रुविलः–ऋषिः ॥४८३॥

स्थण्डिल-कपिञ्ज-विचकिञ्जादयः ॥४८४॥

स्थण्डिलादयः शब्दा इलत्ययान्ता निपात्यन्ते । स्थलेः स्थण्ड् च, स्थण्डिलं–व्रतिशयनवेदिका । कवेः प् च, कपिञ्जः–वर्णः, ऋषिश्च । विचेरकोऽन्तश्च, विचकिञ्जः–मल्लिकाविशेषः । आदिग्रहणाद् गोभिल-निकुम्भिलादयोऽपि भवन्ति ॥४७४॥

हृषि-वृति-चटि-पटि-शकि-शङ्कि-तण्डि-मङ्ग्युत्कण्ठिभ्य उलः ॥४८५॥

एभ्य उल प्रत्ययो भवति । हृषच् तुष्टौ, हृष अलीके वा, हर्षुलः–हर्षवान्, कामी, मृगश्च । वृतूङ् वर्तते, वर्तुलः–वृत्तः । चटण् भेदे, चटुलः-चञ्चलः । पट गतौ, पटुलः–वाग्मी । शक्लंट् शक्तौ, शकुलः–मत्स्य. । शकुङ् शङ्कायाम्, शङ्कुला–क्रीडनशङ्कुः, बन्धनभाण्डम्, आयुधं च । तडुङ् ताडने, तण्डुलो निस्तुषो व्रीह्यादिः । मगु गतौ, मङ्गुलं–न्यायापेतम् कठुङ् शोके, उत्पूर्वः उत्कण्ठुलः-उत्कण्ठावान् ॥४८५॥

स्था-वङ्कि-वंहि-विन्दिभ्यः किन्नलुक् च ॥४८६॥

एभ्यः किद् उलः प्रत्ययो नकारस्य च लुग् भवति । ष्ठां गतिनिवृत्तौ, स्थुलं–पटकुटीविशेषः । वकुङ् कौटिल्ये, वकुल –केसरः, ऋषिश्च । बहुङ् वृद्धौ, बहुलं–प्रचुरम्, बहुल.–प्रासकः, कृष्णपक्षश्च । बहुलाः–कृत्तिकाः, बहुला–गौः । विदु अवयवे, विदुलः–वेतसः ॥४८६॥

कुमुल-तुमुल-निचुल-वञ्जुल-पृथुल-विशंथुलाङ्गुल-मुकुल-शष्कुलादयः ॥४८७॥

एते उलप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । कमितम्योरत उच्च, कुमुलं–कुसुमम्, हिरण्यं च, कुमुलः–शिशुः, कान्तश्च । तुमुलं–व्यामिश्रयुद्धम्, संकुलं च । निजेः किच्चश्च । निचुलः–वञ्जुलः । वजेः स्वरान्नोऽन्तश्च, वञ्जुलः–निचुलः । मञ्जिः सौत्रः, मञ्जुलं मनोज्ञम् । प्रथेः पृथ् च, पृथुलः–विस्तीर्णः । विपूर्वात् शंसेस्थोऽन्तश्च, विशंथुलः–व्यग्रः । अञ्जेर्गश्च अङ्गुलम् अष्टयवप्रमाणम् । मुचेः कित् कश्च, मुकुलः–अविकसितपुष्पम् । शकेः । स्वरात् षोऽन्तवश्च, शष्कुली–भक्ष्यविशेषः, कर्णावयवश्च । आदिग्रहणाल्लकुल-वल्गुलादयो भवन्ति ॥४८७॥

पिञ्जि-मञ्जि-कण्डि-गण्डि-बलि बधि-वञ्चिभ्य ऊलः ॥४८८॥

एभ्य ऊलः प्रत्ययो भवति । पिञ्जुण् हिंसा–बल-दान-निकेतनेषु, पिञ्जूलः हस्तिबन्धनपाशः, राशिः, कुलपतिश्च । मञ्जिः सौत्रः, मञ्जूला-मृदुभाषिणी । कडुङ् मदे, कण्डूलः–अशिष्टो जनः । गडु वदनैकदेशे, गण्डूलः–कृमिजातिः । बल प्राणन-धान्यावरोधयोः, बलूलः–ऋषिः, मेधः, मासश्च । बधि बन्धने, बधूलः हस्ती, घातकः रसायनं, तन्त्रकारश्च । वञ्चिण् प्रलम्भने, वञ्चूलः हस्ती, मत्स्यमारपक्षी च ॥४८८॥

तमेर्वोऽन्तो दीर्घस्तु वा ॥४८९॥

तमूच् काङ्क्षायाम्, इत्यस्माद् ऊल. प्रत्ययो भवति, वोऽन्तश्च भवति, दीर्घस्तु वा । ताम्बूलं, तम्बूलम्–उभयं पूगपत्रचूर्णसयोगः ॥४८९॥

कुल-पुल-कुसिभ्यः कित् ॥४९०॥

एभ्य ऊलः प्रत्ययो भवति, स च किद् भवति । कुल बन्धु-सस्त्यानयोः, कुलूलः कृमिजातिः । पुल

महत्त्वे, पुद्गलः—वृक्षविशेषः । कुशच् श्लेषे, कुशूलः—कोष्ठः ॥४९०॥

दुकूल-कुकूल-बब्बूल-लाङ्गूल-शार्दूलादयः ॥४९१॥

दुकूलादयः शब्दा ऊलप्रत्यान्ता निपात्यन्ते । दुकोः कोऽन्तश्च, दुकूलं—क्षौमं वासः । कुकूलं कारीषोऽग्निः । बधेर्बोऽन्तो वश्च । बब्बूलः—वृक्षविशेषः । लङ्गेर्दीर्घश्च लाङ्गूलं वालधिः । शृणातेर्दोऽन्तो वृद्धिश्च, शार्दूलः व्याघ्रः । आदिग्रहणाद् मार्जूलः कञ्चूलादयो भवन्ति ॥४९१॥

महेरेलः ॥४९२॥

मह पूजायाम्, इत्यस्मादेलः प्रत्ययो भवति । महेला स्त्री ॥४९२॥

कटि-पटि-कण्डि-गण्डि-शकि-कपि-चहिभ्य ओलः ॥४९३॥

एभ्य ओलः प्रत्ययो भवति । कटे वर्षावरणयोः, कटोलः—कटविशेषः, वादित्रविशेषश्च । कटोला औषधिः । पट गतौ, पटोला वल्लीविशेषः । कडु मदे, कण्डोलः—विदलभाजनविशेषः । गडु वदनैकदेशे, गण्डोलः कृमिविशेषः । शक्लृट् शक्तौ, शकोलः-शक्तः, कपिः सौत्रः, कपोलः-गण्डः । चह कल्कने, चहोलः-उपद्रवः ॥४९३॥

ग्रह्यादभ्यः कित् ॥४९४॥

ग्रहेराकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः किदोलः प्रत्ययो भवति । ग्रहीश् उपादाने, गृहोलः-बालिशः । कायते कोलः—बदरी, वराहश्च । गायते गोलः-वृत्ताकृतिः, गोला—गोदावरी, बालरमणकाष्ठं च । पाते पोलाः तालाख्यं कपाटबन्धनं, परिखा च । लाते लोलः-चपलः । ददातेर्दयतेर्धेतेर्वा दोला—प्रेङ्खणम् ॥४९४॥

पिञ्छोल-कल्लोल-कक्कोल-मक्कोलादयः ॥४९५॥

पञ्छोलादयः शब्दा ओलप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पीडेः पिञ्छच् पिञ्छोलः—वादित्रविशेषः । कलेर्लोऽन्तश्च, कल्लोलः-ऊर्मिः । कचि-मच्यो कादिः, कक्कोली लताविशेषः । मक्कोलः-सुधाविशेषः । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥४९५॥

वलि-पुषेः कलक् ॥४९६॥

आभ्यां कित् कलः प्रत्ययो भवति । वलि सवरणे, वल्कलं तरुत्वक् । पुष् पुष्टौ, पुष्कलं, समग्रं युद्धं, शोभनं, हिरण्यं, धान्यं च ॥४९६॥

मिगः खलश्चैच्च ॥४९७॥

डुमिग्ट् प्रक्षेपणे, इत्यस्मात् खलश्चकारात् कलश्च प्रत्ययौ भवतः, एकारश्चान्तादेशो भवति । मेखला—गिरिनितम्बः, रशना च । मेकलः-नर्मदाप्रभवोऽद्रिः । मिग एत्ववचनमात्वबाधनार्थम् ॥४९७॥

शॄ नोऽन्तो ह्रस्वश्च ॥४९८॥

शॄश् हिंसायाम्, इत्यस्मात् खलः प्रत्ययो भवति, नकारोऽन्तो ह्रस्वश्च भवति । शृङ्खला लोहरज्जुः, शृङ्खलः शृङ्खलं वा ॥४९८॥

शमि-कमि-पलिभ्यो वलः ॥४९९॥

एभ्यो वलः प्रत्ययो भवति । शमूच् उपशमे शम्बलं-पाथेयम् । कमूङ् कान्तौ, कम्बलः—ऊर्णापटः । पल गतौ, पल्वलम् अकृत्रिमोदकस्थानविशेषः ॥४९९

तुल्वलेल्वलादयः ॥५००॥

तुल्वलादयः शब्दा वलप्रत्यान्ता निपात्यन्ते । तुलील्योर्णि-लुग्गुणाभावश्च । तुल्वलः—ऋषिः, यस्य तौल्वलिः पुत्रः । इल्वलः-असुरः, योऽगस्त्येन जग्धः, मत्स्यः, यूपश्च । इल्वला -तिस्रो मृगशिरःशिरस्ताराः । आदिग्रहणात् शाल्वलादयो भवन्ति ॥५००॥

शीङ स्तल्क्पाल-वाल्लण्-चल्लण्-वल्ताः ॥५०१॥

शीङ्क् स्वप्ने, इत्यस्मात् तलक्-पाल-वालण्-वलण्-वल इत्येते प्रत्यया भवन्ति। शीतलं-अनुष्णम्, शेपालम्, जपादित्वात् पस्य वत्वे शेवालम्, शैवालम्, शैवलम्, शेवलं पञ्चकमपि जलमलवाचि ॥५०१॥

रुचि-कुटि-कुषि-कशि-शालि-द्रुभ्यो मलक् ॥५०२॥

एभ्यः किन् मलः प्रत्ययो भवति । रुचि अभिप्रीत्यां च, रुक्मलं—सुवर्णम्, न्यङ्क्वादित्वात् कत्वम् । कुटत् कौटिल्ये, कुट्मलम् मुकुलम् । कुषश् निष्कर्षे, कुष्मल—तदेव, बिलं च । कश शब्दे ताल्व्यान्तः, कश्मलं—मलिनम् । शाङृङ् श्लाघायाम्, लत्वे शाल्मलः—वृक्षविशेषः । द्रुं गतौ, द्रुमलं—जलं, वनं च ॥५०२॥

कुशि-कमिभ्यां कुल-कुमौ च ॥५०३॥

आभ्यामलक् प्रत्ययो भवति । अनयोश्च यथासंख्यं कुल-कुम इत्यादेशौ च । कुशच् श्लेषणे, कुल्मलं—छेदनम् । कमूङ् कान्तौ, कुम्मलं—पद्मम् ॥५०३॥

पतेः सलः ॥५०४॥

पतॢ गतौ, इत्यस्मात् सलः प्रत्ययो भवति । पत्सलः—प्रहारः, गोमान्, आहारश्च ॥५०४॥

लटि-खटि-खलि-नलि-कण्यशौ-सृ-शृ-कृ-गृ-दृ-पृ-शपि-श्या-शाला-पदि-ह्रसीण्भ्यो वः ॥५०५॥

एभ्यः वः प्रत्ययो भवति। लट बाल्ये, लट्वा—क्षुद्रचटका कुसुम्भं च । खट काङ्क्षे, खट्वा—शयनयन्त्रम्। खल सचये च। खल्वं—निम्नं खलीनं च, खल्वा—दृतिः । णल गन्धे, नल्वः-भूमानविशेष । कण शब्दे, कण्वः—ऋषिः, कण्वं-पापम् । अशौटि व्याप्तौ, अश्वः—तुरगः । सृ गतौ, सर्वः—शम्भुः । सर्वादिश्च कृत्स्नार्थे । शृग् हिंसायाम्, शर्वः—शम्भुः। कृत् विक्षेपे, कर्वः—आखुः, समुद्रः, निष्पत्तिक्षेत्रं च । गॄत् निगरणे, गर्वः-अहंकारः । दॄश् विदारणे, दर्वाः-जनपद , दर्वः-हिंस्रः। पॄश पालन-पूरणयोः, पर्वः-रुद्रः, काण्डं च । शपीं आक्रोशे, शप्वः—आक्रोशः। श्यैङ् गतौ, श्यावः वर्णः । शोच् तक्षणे, शावः-तिर्यग्बालः । लांक् आदाने, लाव —पक्षिजातिः । पदिच् गतौ पद्वः—रथः, वायुः, भूर्लोकश्च। ह्रस शब्दे, ह्रस्वः—लघुः। इणक् गतौ, एव—केवलः एवेत्येवधारणे निपातश्च ॥५०५॥

शीङापो ह्रस्वश्च वा ॥५०६॥

आभ्यां वः प्रत्ययो वा भवति । शीङ्क् स्वप्ने, शिवं—क्षेमम्, सुखं, मोक्षपदं च, शिवा—हरीतकी च, शेवं-धनम्, शेवः—अजगरः, सुखकृच्च, शेवा—प्रचला निद्राविशेषः, मेढ्रश्च । आप्लृंट् व्याप्तौ, अप्वा—देवायुधम्, आप्वा—वायुः ॥५०६॥

उर्देर्ध च ॥५०७॥

उर्दि मान-क्रीडयोश्च, इत्यस्माद् वः प्रत्ययो भवति, धकारश्चान्तादेशो भवति । उर्ध्वः—उद्घर्मा, ऊर्ध्वम्—उपरि, परस्तात् ॥५०७॥

गन्धेरर्चान्तः ॥५०८॥

गन्धिण् अर्दने, इत्यस्माद् वः प्रत्ययोऽर् चान्तो भवति । गन्धर्वः—गाथकः, देवविशेषश्च ॥५०८॥

लषेर्लिष् च वा ॥५०९॥

लषी कान्तौ, इत्यस्माद् वः प्रत्ययोऽस्य च लिष् इत्यादेशो वा भवति । लिष्वः—लम्पटः, कान्तः, दयितश्च । लष्वः—अपत्यम्, ऋषिस्थानं च ॥५०९॥

सलेर्णिद् वा ॥५१०॥

सल गतौ, इत्यस्माद् वः प्रत्ययो भवति, स

च णिद्वा भवति । साल्वाः, सल्वाश्च–जनपदः क्षत्रियाश्च ॥५१०॥

निघृषीष्यृषि-श्रु-प्रुषि-किणि-विशि-विल्यवि-पृभ्यः कित् ॥५११॥

एभ्यः किद् वः प्रत्ययो भवति । घृषू सघर्षे, निपूर्वः निघृष्व.–अनुकूलः, सुवर्णनिकषोपल., वायुः, क्षुरश्च । इषत् इच्छायाम्, इष्वः-अभिलषितः, आचार्यश्च, इष्वा-अपत्यसंततिः । ऋषेत् गतौ, ऋष्वः-रिपुः, हिंस्रश्च । रिषेर्व्यञ्जनादेः केचिदिच्छन्ति, रिष्वः । स्रुं गतौ, स्रुवः–हवनभाण्डम् । प्रुषू दाहे, प्रुष्वा–निवृत्तिः जललवश्च । किणः सौत्रः, किण्वं–सुरा-बीजम् । विशत् प्रवेशने, विश्वं–जगत् सर्वादि च । बिलत् भेदने, बिल्वः–मालूरः । अव रक्षणादौ, अवेति, अव्ययम् । पृश् पालन-पूरणयोः, पूर्वः–दिक्कालनिमित्तः ॥५११॥

नञो भुवो डित् ॥५१२॥

नञ्पूर्वाद् भवतेर्डिद् वः प्रत्ययो भवति । अभ्वम्-अद्भुतम् ॥५१२॥

लिहेर्जिह च ॥५१३॥

लिहींक् आस्वादने, इत्यस्माद् वः प्रत्ययो भवत्यस्य च जिह इत्यादेशो भवति । जिह्वा–रसना ॥५१३॥

प्रह्वा-ह्वाय-ह्वा-स्व-च्छेवा-ग्रीवा-मीवाव्वादयः ॥५१४॥

प्रह्वादयः शब्दा वप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते, प्रपूर्वस्य ह्वयतेर्वादेर्लोपो यततेर्वा ह्वादेशश्च । प्रह्वः–प्रणतः, आह्वयतेराह च आह्वा–कण्ठ. । यमेर्यसेर्वा ह्वश्च, यह्वा–बुद्धिः । अस्यतेरलोपश्च । स्वः-आत्मा, आत्मीय, ज्ञाति., धनं च । छ्यतेश्छिदेर्वा छेभावश्च, छेवा–उच्छित्तिः । ग्रन्थतेर्गिरतेर्वा ग्रीभावश्च ग्रीवा । अमेरीच्चान्तो दीर्घश्च वा अमीवा–बुभुक्षा, आमीवा–व्याधिः । मिनोतेर्दीर्घश्च । मीवा–मनः, उदकं च । तदेतत् त्रयमपि तन्त्रेणावृत्त्या वा निर्दिष्टम् । अवतेर्वलोपाभावश्च, अव्वा–माता । आदिशब्दाद् प्वादयो भवन्ति ॥५१४॥

वडि-वटि-पेलृ-चणि-पणि-पल्ल-वल्लेरवः ॥५१५॥

एभ्य. अव. प्रत्ययो भवति । वड आग्रहणे सौत्रः, वडवा–अश्वा । वट वेष्टने, वटवा–सैव । पेलृ गतौ, पेलवं–निःसारम् । चण हिंसादानयोश्च चणव.–अवरधान्यविशेषः । पणि व्यवहार-स्तुत्योः, पणवः–वाद्यजातिः । पल्ल गतौ, पल्लव.–किसलयम् । वल्लि संवरणे, वल्लव.–गोपः ॥५१५॥

मणि-वसेर्णित् ॥५१६॥

आभ्यां णिद् अवः प्रत्ययो भवति । मण शब्दे, माणवः–शिष्य । वस निवासे, वासवः–शक्रः ॥५१६॥

मलेर्वा ॥५१७॥

मलि धारणे, इत्यस्माद् अवः प्रत्ययो भवति, स च णिद्वा भवति । मालवाः–जनपदः, मलव.–दानवः ॥५१७॥

किति-कुडि-कुरि-मुरि-स्थाभ्यः कित् ॥५१८॥

एभ्यः किद् अव. प्रत्ययो भवति । कित् निवासे, कितवः–द्यूतकारः । कुडत् बाल्ये च । कुडव.–मानम्, लत्वे कुलवः–स एव, नालीद्वयं च । कुरत् शब्दे, कुरवः-पुष्पवृक्षजातिः । मुरत् संवेष्टने, मुरव –मानविशेषः, वाद्यजातिश्च । ष्ठां गतिनिवृत्तौ, स्थवः–अजावृपः ॥५१८॥

कैरव-भैरव-मुतव-कारण्डवादीनवादयः ॥५१९॥

कैरवादयः शब्दा अवप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । कृग्भृगोः कैर-भैरावादेशौ । कैरवं—कुमुदम्, भैरवः—भर्गः, भयानकश्च । मिनोतेर्मुत् च, मुतवः—मानविशेषः । कृगाऽण्डोऽन्तो वृद्धिश्च, कारण्डवः-जलपक्षी । आङ्पूर्वाद् दीङो नोऽन्तश्च । आदीनवः—दोषः । आदिग्रहणात् कोद्रव-कोटवादयोपि भवन्ति ॥५१९॥

शृणातेरावः ॥५२०॥

शृग्श् हिंसायाम्, इत्यस्माद् आवः प्रत्ययो भवति । शरावः—मल्लकः ॥५२०॥

प्रथेरिवट् पृथ् च ॥५२१॥

प्रथिष् प्रख्याने, इत्यस्मादिवट्प्रत्ययो भवत्यस्य च पृथ् इत्यादेशो भवति । पृथिवी—भूः ॥५२१॥

पलि-सचेरिवः ॥५२२॥

पलण् रक्षणे, षचि सेवने, इत्याभ्यामिवः प्रत्ययो भवति । पलिवः—गोप्ता । सचिवः—सहायः ॥५२२॥

स्पृशेः श्वः पार् च ॥५२३॥

स्पृशंत् संस्पर्शे, इत्यस्मात् श्वः प्रत्ययो भवत्यस्य च पार् इत्यादेशो भवति । पार्श्वं—स्वाङ्गम्, समीपं च । पार्श्वः—भगवांस्तीर्थकरः ॥५२३॥

कुडि-तुड्यडेरुवः ॥५२४॥

एभ्यः उवः प्रत्ययो भवति । कुडत् बाल्ये च, कुडुवं—प्रसृतहस्तमानं च । तुडत् तोडने, तुडुवम् अपनेयद्रव्यम् । अड उद्यमे, अडुवः—प्लवः ॥५२४॥

नी-ह्विण्-ध्यै-प्या-पा-दा-माभ्यस्त्वः ॥५२५॥

एभ्यः त्वः प्रत्ययो भवति । णींग् प्रापणे, नेत्वं—द्यावा-पृथिव्यौ, चन्द्रश्च । हुंक् दानादनयोः, होत्वं—यजमानः, समुद्रश्च । इणक् गतौ, एत्वम्—गमनपरम् । ध्यै चिन्तायाम्, ध्यात्वं—ब्राह्मणः । प्यैङ् वृद्धौ, प्यात्वं—ब्राह्मणः, समुद्रः, नेत्रं च । पां पाने, पात्वम्-पात्रम् । डुदांग्क् दाने, दात्वः-आयुक्तः, यज्वा, यज्ञश्च । मांक् माने, मात्वम्—प्रमेयद्रव्यम् ॥५२५॥

कृ-जन्येधि-पाभ्य इत्वः ॥५२६॥

एभ्यः इत्वः प्रत्ययो भवति । डुकृग् करणे, करित्वः—करणशीलः । जनैचि प्रादुर्भावे, जनित्वः—लोकः, माता-पितरौ, द्यावा-पृथिव्यौ च । जनित्वं—कुलम् । एधि वृद्धौ, एधित्वः—अग्निः, समुद्रः, शैलश्च । पां पाने, पेत्वम्—तप्तभूमिप्रदेशः, अमृतं, नेत्रं, सुखं, मानं च ॥५२६॥

पा-दा-वम्यमिभ्यः शः ॥५२७॥

एभ्यः शः प्रत्ययो भवति । पांक् रक्षणे, पाशः—बन्धनम् । डुदांग्क् दाने, दाशः-कैवर्तः । टुवम् उद्गिरणे, वंशः—वेणुः । अम गतौ, अंशः—भागः ॥५२७॥

कृ-वृ-भृ-वनिभ्यः कित् ॥५२८॥

एभ्यः कित् शः प्रत्ययो भवति । डुकृंग् करणे, कृशः—तनुः । वृग्ट् वरणे, वृशं—शृङ्गबेरम्, मूलकं, लशुनं च । टुडुभृग्क् पोषणे च, भृशम्—अत्यर्थम् । वन भक्तौ, वशः—आयत्तः ॥५२८॥

कोर्वा ॥५२९॥

कुङ् शब्दे, इत्यस्मात् शः प्रत्ययो भवति, स च किद्वा भवति । कुशः—दर्भः । कोशः—सारम्, कुड्मलं च ॥५२९॥

क्लिशः के च ॥५३०॥

क्लिशौश् विबाधने, इत्यस्मात् शः प्रत्ययो भवत्यस्य च के इत्यादेशो भवति । केशः मूर्धजाः ॥५३०॥

उरेरशक् ॥५३१॥

उर गतौ, इत्यस्मात् सौत्राद् अशक् प्रत्ययो भवति । उरशः ऋषिः ॥५३१॥

कलेष्टित् ॥५३२॥

कलि शब्द-संख्यानयोः, इत्यस्मात् टिद् अशक् प्रत्ययो भवति । कलशः—कुम्भः । कलशी दधिमन्थनभाजनम् ॥५३२॥

पलेराशः ॥५३३॥

पल गतौ, इत्यस्माद् आशः प्रत्ययो भवति । पलाशः—ब्रह्मवृक्षः ॥५३३॥

कनेरीश्चातः ॥५३४॥

कनै दीप्त्यादौ, इत्यस्माद् आशः प्रत्ययो भवति, ईकारश्चाकारस्य भवति । कीनाशः— कर्षकः, वर्णसङ्करः, कदर्यश्च, तथा—

लुब्धः कीनाशः स्यात् कीनाशोऽप्युच्यते कृतघ्नश्च ।
योऽश्नात्यामं मांस स च कीनाशो यमश्चैव ॥
५३४॥

कुलि-कनि-कणि-पलि-वडिभ्यः किशः ॥५३५॥

एभ्यः किद् इशः प्रत्ययो भवति । कुल बन्धु-सस्त्यानयोः, कुलिशं—वज्रम् । कनै दीप्त्यादौ, कण शब्दे, कनिशं, कणिशं च—सस्यमञ्जरी । पल गतौ, पलिशं—यत्र स्थित्वा मृगाः व्यापाद्यन्ते । वड आग्रहणे सौत्रः, वडिशं—मत्स्यग्रहणम् ॥५३५॥

बलेर्णिद्वा ॥५३६॥

बल प्राणन-धान्यावरोधयोः, इत्यस्मात् किशः स च णिद्वा भवति । बालिशः—मूर्खः, बलिशः—मूर्खः, बलिशं—वडिशम् ॥५३६॥

तिनिशेतिशादयः ॥५३७॥

तिनिशादयः शब्दाः किशप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते, तनेरिश्चातः । तिनिशः—वृक्षः । इणस्तोऽन्तश्च, इतिशः—गोत्रकृदृषिः । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥५३७॥

मस्ज्यङ्क्भ्यामुशः ॥५३८॥

आभ्याम् उशः प्रत्ययो भवति । टुमस्जोत् शुद्धौ, 'न्यङ्कूद्गमेघादयः' इति गः । मद्गुशः—नकुलः । अकुङ् लक्षणे, अङ्कुशः—सृणिः ॥५३८॥

अर्तीण्भ्यां पिश-तशौ ॥५३९॥

आभ्यां यथासङ्ख्यं पिश तश इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ऋंक् गतौ, अर्पिशम्—आर्द्रमांसम्, बालवत्साया दुग्धं च । इंण्क् गतौ, एतशः—अश्वः, ऋषिः, वायुः, अग्निः, अर्कश्च ॥५३९॥

वृ-कृ-तृ-मीङ्-माभ्यः षः ॥५४०॥

एभ्यः षः प्रत्ययो भवति । वृग्ट् वरणे, वर्षः—भर्ता, वर्षः—सवत्सरः । वर्षाः—ऋतुः । कृत् विक्षेपे, कर्षः—उन्मानविशेषः । तॄ प्लवनतरणयोः, तर्षः—प्लवः, हर्षश्च । मीङ्च् हिंसायाम्, मेषः—उरभ्रः । माक् माने, माषः—धान्यविशेषः, हेमपरिमाणं च ॥५४०॥

योरूच्च वा ॥५४१॥

युक् मिश्रणे, इत्यस्मात् षः प्रत्ययो भवति, ऊकारश्चान्तादेशो वा भवति । यूषः—पेयविशेषः, यूषा—छाया, योषा—स्त्री ॥५४१॥

स्नु-पू-सू-मूङ्-वर्कल्लूभ्यः कित् ॥५४२॥

स्न्वादिभ्योऽर्कपूर्वाच्च लुनातेः कित् षः प्रत्ययो भवति । स्नुक् प्रस्रवणे, स्नुषा—पुत्रवधूः । पूग्श् पवने, पूषः—पवनभाण्डम्, शूर्पादि । षूत् प्रेरणे, सूषः—बलम् । मूङ् बन्धने, मूषा—लोहरक्षणभाजनम् । लूग्श् छेदने, अर्कपूर्वः, अर्कलूषः—ऋषिः ॥५४२॥

श्लिषेः शे च ॥५४३॥

श्लिषंच् आलिङ्गने, इत्यस्मात् षः प्रत्ययो भवत्यस्य च शे इत्यादेशो भवति । शेषः—नागराजः ॥५४३॥

कोरपः ॥५४४॥

कुङ् शब्दे, इत्यस्माद् अप प्रत्ययो भवति । कवषः—क्रोधी, शब्दकारश्च ॥५४४॥

युजलेराषः ॥५४५॥

आभ्याम् आष. प्रत्ययो भवति । युक् मिश्रणे, यवाष—दुरालभा । जल घात्ये, जलाषं—जलम् ॥५४५॥

अर्पेरिषः ॥५४६॥

ऋक् गतौ, इत्यस्माण्ण्यन्ताद् इष प्रत्ययो भवति । अर्पिषम्—आर्द्रमांसम् ॥५४६॥

महविभ्यां टित् ॥५४७॥

आभ्यां टिद् इष प्रत्ययो भवति । मह पूजायाम्, महिष—सैरिभ, राजा च, महिषी—राजपत्नी, सैरिभी च । अव रक्षणादौ, अविष—समुद्रः, राजा, पर्वतश्च । अविषी—द्यौ, भूमि, गङ्गा च ॥५४७॥

रुहेर्वृद्धिश्च ॥५४८॥

रुह जन्मनि, इत्यस्मात् टिद् इष प्रत्ययो भवति, वृद्धिश्चास्य भवति । रौहिषं—तृणविशेषः, अन्तरिक्षं च, रौहिषः—मृग. । रौहिषी—वात्या, मृगी, दूर्वा च ॥५४८॥

अमिमृभ्यां णित् ॥५४९॥

आभ्याम् इषः प्रत्ययो भवति, स च णिद् भवति । अम गतौ, आमिषं—भक्ष्यम् । मृश् हिंसायाम्, मारिषः—हिस्रः ॥५४९॥

तवेर्वा ॥५५०॥

तव गतौ, इत्यस्मात् सौत्रात् टिद् इषः प्रत्ययो भवति, स च णिद्वा भवति । ताविष , तविषश्च—स्वर्गः । ताविषं, तविषं च बल तेजश्च । ताविषी, तविषी च वात्या, देवकन्या च ॥५५०॥

कलेः किल्व च ॥५५१॥

कलि शब्द-संख्यानयोः, इत्यस्मात् टिद् इषः प्रत्ययो भवत्यस्य च किल्व इत्यादेशो भवति । किल्बिषं—पापम्, किल्बिषी—वेश्या, रात्रि, पिशाची च ॥५५१॥

नञो व्यथेः ॥५५२॥

नञ्पूर्वात् व्यथिप् भय-चलनयोः, इत्यस्मात् टिद् इष प्रत्ययो भवति । अव्यथिषः—क्षेत्रज्ञ, सूर्यः, अग्निश्च । अव्यथिषी—पृथिवी ॥५५२॥

कॄ-तॄभ्यामीषः ॥५५३॥

आभ्याम् ईष प्रत्ययो भवति । कॄत् विक्षेपे, करीषः—शुष्कगोमयरज. । तॄ प्लवनतरणयोः, तरीषः—समर्थः, स्तम्भ , प्लवश्च ॥५५३॥

ऋजि-शॄ-पॄभ्यः कित् ॥५५४॥

एभ्यः किद् ईष प्रत्ययो भवति । ऋजि गत्यादौ, ऋजीषः—अवस्कर, ऋजीषम्—धनम् । शॄश् हिंसायाम्, शिरीषः—वृक्षः । पॄश् पालन-पूरणयो, पुरीष शकृत् ॥५५४॥

अमेर्वरादिः ॥५५५॥

अम गतौ, इत्यस्माद् वरादिः ईष प्रत्ययो भवति । अम्बरीषं—भ्राष्ट्र, व्योम च । अम्बरीषः—आदिनृपः ॥५५५॥

उषेर्णोऽन्तश्च ॥५५६॥

उषू दाहे, इत्यस्माद् ईष प्रत्ययो भवति, णकारश्चान्तो भवति । उष्णीष—मुकुट, शिरोवेष्टनं च ॥५५६॥

ऋ-पॄ-नहि-हनि-कलि-चलि-चपि-वपि-कुपि-हयिभ्य उषः ॥५५७॥

एभ्यः उषः प्रत्ययो भवति । ऋश् गतौ, अरुष—

व्रणः, हयः, आदित्यः, वर्णः, रोषश्च । पृश् पालन-पूरणयोः, परुष —कर्कशः । णहींच् बन्धने, नहुषः—पूर्वे राजा । हनक् हिंसागत्योः, हनुषः—क्रोधः,राक्षसश्च । कलि शब्द-सङ्ख्यानयोः,कलुषम्—अप्रसन्नं, पापं च । चल कम्पने, चलुषः—वायुः । चप सान्त्वने, चपुषः—शकुनिः । डुवपीं बीजसताने, वपुषः—वर्णः । क्पौङ् सामर्थ्ये, क्लपुषः—क्रियानुगुणः । हय क्रान्तौ च, हयुषा-औषधिः ॥५५७॥

वि-दि-पृभ्यां कित् ॥५५८॥

आभ्यां किद् उषः प्रत्ययो भवति । विदक् ज्ञाने, विदुषो—विद्वान् । पृश् पालन-पूरणयोः, पुरुषः—पुमान्, आत्मा च ॥५५८॥

अपुप-धनुषादयः ॥५५९॥

अपुषादयः शब्दा उषप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । आप्नोतेर्ह्रस्वश्च,अपुषः—अग्निः, सरोगश्च । दधातेर्धन् च, धनुषः—शैलः । आदिग्रहणाल्लुसुषादयो भवन्ति ॥५५९॥

खलि-फलि-वृ-पृ-कृ-जृ-लम्बि-मञ्जि-पीयि-हन्यङ्गि-मङ्गि-गण्ड्यर्तिभ्य ऊषः ॥५६०॥

एभ्यः ऊषः प्रत्ययो भवति । खल सचये च, खलूषः—म्लेच्छजातिः । फल निष्पत्तौ, फलूष —वीरुत् । वृग्ट् वरणे, वरूषः—भाजनम् । पृश् पालन-पूरणयो —परूषः, वृक्षविशेषः । कृत् विक्षेपे, करूषा —जनपदः । जॄष्च् जरसि, जरूषः—आदित्यः । लबुङ् अवस्रंसने च, लम्बूषः—नीरकदम्बः, निचुलश्च । मञ्जिः, पीयिश्च सौत्रौ, मञ्जूषा काष्ठकोष्ठः, पीयूषं—प्रत्यग्रप्रसवक्षीर-विकारः, अमृत, घृतं च । हनंक् हिंसा-गत्यो ,हनूषः—राक्षसः । अगु, गतौ अङ्गूषः-शकुनिजाति , हस्ती, बाण , वेगश्च । मगु गतौ, मङ्गूषः—जलचरशकुनिः । गड्ड वदनैकदेशे, गण्डूषः—द्रवकवलः । ऋक् गतौ, अरूषः - रविः ॥५६०॥

कोरदूषाटरूष-कारूष-शैलूषपिञ्जूषादयः ॥५६१॥

एते ऊषप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । कुरेरदोऽन्तश्च, कोरदूषः—कोद्रवः । अटेराङ्पूर्वस्य चारोऽन्तश्च, आटरूषः—वासः । अटनं रूषतीति तु अटरूषः, पृषोदरादित्वात् । कृगो वृद्धिश्च, कारूषाः—जनपद. । शलेरै चातः, शैलूषः—नटः । पिजुण् हिंसादौ, पिञ्जूषः—कर्णशष्कुल्याभोगः । आदिशब्दात् प्रत्यूषाभ्यूषादयो भवन्ति ॥५६१॥

कलेर्मषः ॥५६२॥

कलि शब्द-सङ्ख्यानयोः, इत्यस्मात् मषः प्रत्ययो भवति । कल्मषं—पापम् ॥५६२॥

कुलेश्च माषक् ॥५६३॥

कुल बन्धु-सस्त्यानयोः, इत्यस्मात् कलेश्च किद् माषः प्रत्ययो भवति । कुल्माषः—अर्धस्विन्नमाषादि, कल्माषः—शबलः ॥५६३॥

मा-वा-वद्यमि-कमि-हनि-मानि-कष्यशि-पचि-मुचि-यजि-वृ-तृभ्यः सः ॥५६४॥

एभ्यः सः प्रत्ययो भवति । मांक् माने, मासः—त्रिंशद्रात्रः । वांक् गति-गन्धनयोः, वासः-आटरूषकः । वद व्यक्तायां वाचि, वत्सः—तर्णकः, ऋषिः, प्रियस्य च पुत्रस्याख्यानम् । अम गतौ, अंस. -भुजशिखरम् । कमूङ् कान्तौ, कंसः—लोहजातिः, विष्णोररातिः, हिरण्यमानं च । हनंक् हिंसा-गत्योः, हंसः—श्वेतच्छदः । मानि पूजायाम्, मांसं—तृतीयो धातुः । कष हिंसायाम्, कक्षः—तृणम्, गहनारण्यं, शरीरावयवश्च । अशौटि व्याप्तौ, अक्षाः—प्रासका. (पाशकाः), अक्षाणि—इन्द्रियाणि, रथचक्राणि च । डुपचींष् पाके, पक्षः—अर्धमासः, वर्गः, शकुन्यवयव., सहायः, साध्य च । मुचॢंती

मोक्षणे, मोक्षः—मुक्तिः । यजीं देवपूजादौ, यक्षः—गुह्यकः । वृग्श् वरणे, वर्सः—देश., समुद्रश्च । तॄ प्लवन-तरणयोः, तर्सः—वीतंसः, सूर्यश्च । वर्स-तर्सयोर्बाहुलकान्न षत्वम् ॥५६४॥

व्यवाभ्यां तनेरीच्च वेः ॥५६५॥

वि अव इत्येताभ्यां परात् तनोतेः सः प्रत्ययो भवति । वेरीकारश्चान्तादेशो भवति । वीतंसः—शकुन्यवरोधः । अवतसः—कर्णपूरः ॥५६५॥

प्लुषेः प्लष् च ॥५६६॥

प्लुषू दाहे, इत्यस्मात् सः प्रत्ययो भवत्यस्य च प्लष् इत्यादेशो भवति । प्लक्षं—नक्षत्रं, वृक्षश्च ॥५६६॥

ऋजि-रिषि-कुषि-कृति-व्रश्च्युन्दि-शॄभ्यः कित् ॥५६७॥

एभ्यः कित् सः प्रत्ययो भवति । ऋजि गत्यादौ, ऋक्षं—नक्षत्रम्, ऋक्षः—अच्छभल्लः । रिष हिंसायाम्, रिक्षा—यूकाण्डम्, लत्वे लिक्षा सैव । कुषश् निष्कर्षे, कुक्षः-गर्भः, कुक्ष-गर्त. । कृतैत् छेदने, कृत्सः-गौत्रकृत्, ओदन, वक्त्र, दु खजात च । ओव्रश्चौत् छेदने, वृक्षः—पादपः । उन्दैप् क्लेदने, उत्सः—समुद्र, आकाशं, जल, जलाशयश्च, उत्स-स्रोतः । शॄश् हिंसायाम्, शीर्षं—शिरः ॥५६७॥

गुधि-गृधेस्त च ॥५६८॥

आभ्या कित् सः प्रत्ययस्तकारश्चान्तादेशो भवति । गुधच् परिवेष्टने, गुत्स.—रोषः, तृणजातिश्च । गृधूच् अभिकाङ्क्षायाम्, गृत्स —विप्र, श्वा, गृध्रः, अभिलाषश्च । तकारविधानमादिचतुर्थबाधनार्थम् ॥५६८॥

तप्यणि-पन्यल्यवि-रधि-नभि-नम्यमि-चमि-तमि-चटयति-पतेरसः ॥५६९॥

एभ्योऽसः प्रत्ययो भवति । तपं संतापे, तपसः-आदित्यः, पशुः, घर्मः, धर्मश्च । अण शब्दे, अणसः—शकुनिः । पनि स्तुतौ, पनसः—फलवृक्षः । अली भूषणादौ, अलसः—निरुत्साहः । अव रक्षणादौ, अवसः—भानुः, राजा च । अवसं-चापं, पाथेयं च । रधौच् हिंसा-सराद्ध्योः, रध इटि तु परोक्षायामेव इति नागमे, रन्धसः-अन्धकजातिः । णभच् हिंसायाम, नभसः—ऋतुः, आकाशः, समुद्रश्च । णमं प्रह्वत्वे, नमसः—वेत्रः, प्रणामश्च । अम गतौ, अमसः—कालः, आहारः, ससारः, रोगश्च । चमू अदने, चमसः-सोमपात्रम्, मन्त्रपूत, पिष्टं च । चमसी—मुद्गादि-भित्तकृता । तमूच् आङ्क्षायाम्, तमसः अन्धकारः, तमसा नाम नदी । चटण् भेदे, चटसः—चर्मपुटः । अत सातत्यगमने, अतसः—वायुः, आत्मा, वन-स्पतिश्च, अतसी—ओषधि । पतॢ गतौ, पतसः—पतङ्गः ॥५६९॥

सृ-वयिभ्यां णित् ॥५७०॥

आभ्यां णिद् असः प्रत्ययो भवति । सृ गतौ, सारसः—पक्षिविशेषः । वयि गतौ, वायसः—काकः ॥५७०॥

वहि-युभ्यां वा ॥५७१॥

आभ्याम् असः प्रत्ययः, स च णिद्वा भवति । वहीं प्रापणे, वाहस —अनड्वान्, शकटम्, अजगरः, वहनजीवश्च । वहस —अनड्वान्, शकटश्च । युक् मिश्रणे, यावस—भक्तम्, तृणम्, मित्र च, यवसम्-अश्वादिघास, अन्नं च ॥५७१॥

दिवादि-रभि-लभ्युरिभ्यः कित् ॥५७२॥

दिवादिभ्यो रभि-लभ्युरिभ्यश्च किद् असः प्रत्ययो भवति । दीव्यतेः, दिवस.—वासरः । व्रीड्यतेः

लत्ते, त्रोलस —लज्जावान् । नृत्यते', नृतस'—नर्तक' । क्षिप्यते', क्षिपस'—योद्धा । सीव्यतेः, सिवसः—श्लोक', वस्त्रं च । श्रीव्यते, श्रिवसः—गतिमान् । इष्यतेः, इषसः—उपाध्याचार्यः । रभि राभस्ये, रभसः—संरम्भः, उद्धर्ष., अगम्भीरश्च । डुलभिष् प्राप्तौ, लभसः—याचक', प्राप्तिश्च । उरिः सौत्र', उरसः—ऋषिः ॥५७२

फनस-तामरसादयः ॥५७३॥

फनासादयः शब्दा असप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । फण गतौ नश्च, फनसः—पनसः । तमेररोऽन्तो वृद्धिश्च, तामरसं—पद्मम् । आदिग्रहणात् कीकस-वुक्कसादयो भवन्ति ॥५७३॥

यु-वलिभ्यामासः ॥५७४॥

आभ्याम् आसः प्रत्ययो भवति । युक् मिश्रणे, यवासः—दुरालभा । बल प्राणन-धान्यावरोधयो., बलासः—श्लेष्मा ॥५७४॥

किलेः कित् ॥५७५॥

किलत् श्वैत्य-क्रीडनयोः, इत्यस्मात् किद् आसः प्रत्ययो भवति । किलासं—सिध्मम् , किलासी—पाक-कर्परम् ॥५७५॥

तलि-कसिभ्यामीसण् ॥५७६॥

आभ्याम् ईसण् प्रत्ययो भवति । तलण् प्रतिष्ठायाम्, तालीसं—गन्धद्रव्यम् । कस गतौ, कासीसं—धातुजमौषधम् ॥५७६॥

सेर्डित् ॥५७७॥

षिग्ट् बन्धने, इत्यस्मात् डिद् ईसण् प्रत्ययो भवति । सीसं—लौहजातिः ॥५७७॥

त्रपेरुसः ॥५७८॥

त्रपौषि लज्जायाम् , इत्यस्माद् उसः प्रत्ययो भवति । त्रपुसं-कर्कटिका । विधानसामर्थ्यात् षत्वाभावः ॥५७८॥

पटि-वीभ्यां टिस-डिसौ ॥५७९॥

आभ्यां यथासंख्यं टिसो डिद् इसश्च प्रत्ययो भवति । पट गतौ, पट्टिसः—आयुधविशेषः । वींक् प्रजनादौ, बिसं मृणालम् ॥५७९॥

तसः ॥५८०॥

पटि-वीभ्यां तसः प्रत्ययो भवति । पट्टसः—त्रिशूलम् । वेतस'—वानीरः ॥५८०॥

इणः ॥५८१॥

एतेस्तसः प्रत्ययो भवति । एतसः-अध्वर्युः ॥५८१॥

पीङो नसक् ॥५८२॥

पीङ्च् पाने, इत्यस्मात् किन्नसः प्रत्ययो भवति । पीनसः—श्लेष्मा ॥५८२॥

कृ-कुरिभ्यां पासः ॥५८३॥

आभ्यां पासः प्रत्ययो भवति । डुकृंग् करणे, कर्पासः—पिचुप्रकृतिः, वीरुच्च । कुरत् शब्दे, कूर्पासः—कञ्चुकः ॥५८३॥

कलि-कुलिभ्यां मासक् ॥५८४॥

आभ्यां किद् मासः प्रत्ययो भवति । कलि शब्द-संख्यानयोः, कल्मासं—शबलम् । कुल बन्धु-संस्त्यानयोः, कुल्मासः—अर्धस्विन्नं माषादि ॥५८४॥

अलेरम्बुसः ॥५८५॥

अली भूषणादौ, इत्यस्माद् अम्बुसः प्रत्ययो भवति । अलम्बुसः—यातुधानः, अलम्बुसा नाम ओषधिः ॥५८५॥

लूगो हः ॥५८६॥

लुनातेर्हः प्रत्ययो भवति । लोहं-सुवर्णादि ॥ ॥५८६॥

कितो गे च ॥५८७॥

कित् निवासे, इत्यस्मात् हः प्रत्ययो भवत्यस्य

च गे इत्यादेशो भवति। गेहं—गृहम् ॥५८७॥

हिंसेः सिम् च ॥५८८॥

हिसुप् हिसायाम्, इत्यस्माद् हः प्रत्ययो भवत्यस्य च सिमित्यादेशो भवति। सिहः-मृगराजः ॥५८८॥

कॄ-पॄ-कटि-पटि-मटि-लटि-ललि-पलि-कल्यनि-रगि-लगेरहः ॥५८९॥

एभ्यः अहः प्रत्ययो भवति। कॄत विक्षेपे,करहः-धान्यावपनम्। पॄश् पालनपूरणयोः,परहः—शंकरः। कटे वर्षावरणयोः,कटहः—पर्जन्यः,कर्णवच्च कालायसभाजनम्। पट गतौ, पटहः—वाद्यविशेषः। मट सादे सौत्रः, मटहः—ह्रस्वः। लट बाल्ये, लटति—विलसति, लटहः—विलासवान्। ललिण् ईप्सायाम्, ललहः—लीलावान्। पल गतौ, पलहः—आवापः। कलि शब्दसख्यानयोः, कलहः—युद्धम्। अनक् प्राणने, अनहः—नीरोगः। रगे शङ्कायाम्, रगहः—नटः। लगे सङ्गे, लगहः—मन्दः ॥५८९॥

पुलेः कित् ॥५९०॥

पुल महत्त्वे, इत्यस्मात् किद् अहः प्रत्ययो भवति। पुलहः—प्रजापतिः ॥५९०॥

वृ-कटि-शमिभ्य आहः ॥५९१॥

एभ्य आहः प्रत्ययो भवति। वृग्ट् वरणे,वराहः-सूकरः। कटे वर्षावरणयोः,कटाहः—कर्णवत् कालायसभाजनम्। शमूच् उपशमे, शमाहः—आश्रमः॥५९१॥

विलेः कित् ॥५९२॥

विलत् वरणे, इत्यस्मात् किद् आहः प्रत्ययो भवति। विलाहः—रहः ॥५९२॥

निर इण ऊहश् ॥५९३॥

निरपूर्वात् इंणक् गतौ, इत्यस्मात् शिद् ऊहः प्रत्ययो भवति। निर्यूहः—सौधादिकाष्टनिर्गमः ॥५९३॥

दस्त्यूहः ॥५९४॥

ददाते त्यूहः प्रत्ययो भवति। दात्यूहः—पक्षिविशेषः ॥५९४॥

अनेरोकहः ॥५९५॥

अनक् प्राणने, इत्यस्मादोकहः प्रत्ययो भवति। अनोकहः--वृक्षः ॥५९५॥

वलेरक्षः ॥५९६॥

वलि संवरणे, इत्यस्माद् अक्ष प्रत्ययो भवति। वलक्षः—शुक्लः ॥५९६॥

लाक्षा-द्राक्षामिक्षादयः ॥५९७॥

लाक्षादयः शब्दा अक्षप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। लसेरा च, लाक्षा—जतु। रसेर्द्रा च, द्राक्षा—मृद्वीका। आङ्पूर्वान्मृदेरन्त्यस्वरादेर्लुक् प्रत्ययादेरित्वं च। आमिक्षा—हविर्विशेषः। आदिग्रहणात् चुप मन्दायां गतौ इत्यस्य चोक्षः—ग्रामरागः, शुद्धं च। एवं पीयूक्षादयोऽपि भवन्ति ॥५९७॥

समिण्-निकषिभ्यामाः ॥५९८॥

सम्पूर्वादिण्क् गतौ, इत्यस्माद् निपूर्वात् कष हिसायाम्, इत्यस्माच्च आ प्रत्ययो भवति। समया पर्वतम्, निकषा पर्वतम्। समीप-असूयावाचिनावेतौ ॥५९८॥

दिवि-पुरि-वृषि-मृषिभ्यः कित् ॥५९९॥

एभ्यः किद् आः प्रत्ययो भवति। दिवूच् क्रीडा-जयेच्छा-पणि-द्युति-स्तुति-गतिषु, दिवा—अहः। पुरत् अग्रगमने, पुरा—भूतकालवाची। वृषू सेचने, वृषा—प्रबलमित्यर्थः। मृषीच् तितिक्षायाम्, मृषा—अभूतमित्यर्थः ॥५९९॥

वेः साहाभ्याम् ॥६००॥

विपूर्वाभ्या षोच् अन्तकर्मणि, ओहांक् त्यागे, इत्येताभ्याम् आः प्रत्ययो भवति । विसाः—चन्द्रमाः, वुद्धिश्च । तालव्यान्तोऽयमित्येके विहाः—विहगः, स्वर्गश्च ॥६००॥

वृ-मिथि-दिशिभ्यस्थ-य-व्याश्चान्ताः ॥६०१॥

एभ्यः किद् आः प्रत्ययो भवति । यथासख्यं थकार-यकार-ट्यकाराश्चान्ता भवन्ति । वृगट् वरणे, वृथा—अनर्थकम् । मिथृग् मेधा-हिसयोः, मिथ्या-मृषा, निष्फलं च । दिशींत् अतिसर्जने, दिष्टया—प्रीतिवचनम् ॥६०१॥

मुचि स्वदेर्ध च ॥६०२॥

आभ्यां किद् आः प्रत्ययो भवति, धकारश्चान्तस्य भवति । मुच्लृंती मोक्षणे, मुधा—अनिमित्तम् । ष्वदि आस्वादने, स्वधा—पितृबलिः ॥६०२॥

सोर्ह्रुग आह च ॥६०३॥

सुपूर्वात् ह्रुतेः आः प्रत्ययो भवत्यस्य चाहादेशो भवति । स्वाहा—देवतातर्पणम् ॥६०३॥

सनि-क्षमि-दुषेः ॥६०४॥

एभ्यो धातुभ्य आः प्रत्ययो भवति । षणूयी दाने, सना—नित्यम् । क्षमौषि सहने, क्षमा—भूः, क्षान्तिश्च । दुषच् वैकृत्ये, दोषा—रात्रिः ॥६०४॥

डित् ॥६०५॥

धातोर्बहुलम् आः प्रत्ययो भवति, स च डिद् भवति । मनिच् ज्ञाने, मा—निषेधे । षोच् अन्तकर्मणि, सा—अवसानम् । अनक् प्राणने, आ—स्मरणादौ । प्रीङ्च् प्रीतौ, प्रा स्मयने । हनंक् हिसागत्योः, हा—विषादे । वन भक्तौ, वा—विकल्पे । राक् दाने, रा—दीप्तिः । भाक् दीप्तौ, भा—कान्तिः, सहपूर्वः सभा—परिषत् । नाम्नीति सहस्य सः ॥६०५॥

स्वरेभ्य इः ॥६०६॥

स्वरान्तेभ्यो धातुभ्य इः प्रत्ययो भवति । जि अभिभवे, जयिः—राजा । हिट् गति-वृद्ध्योः, हयिः—कामः । रुक् शब्दे, रविः—सूर्यः । कुक् शब्दे, कविः—काव्यकर्त्ता । ष्टुंग्क् स्तुतौ, स्तविः—उद्गाता । लूग्श् छेदने, लविः—दात्रम् । पूग्श् पवने, पविः—वायुः, वज्र, पवित्रं च । भू सत्तायाम्, भविः—सत्ता, चन्द्रः, विधिश्च । ऋक् गतौ, अरिः—शत्रुः । हृग् हरणे, हरिः—इन्द्रः, विष्णुः, चन्दनम्, मर्कटादिश्च । हरयः—शक्राश्वाः । डुभृंग्क् पोषणे च, भरिः—वसुधा । सृं गतौ, सरिः—मेघः । पृश् पालनपूरणयोः, परिः—भूमिः । तॄ प्लवन-तरणयोः, तरिः—नौः । दॄश् विदारणे, दरिः—महाभिदा । मॄश् हिसायाम्, ण्यन्तः, मारिः—अशिवम् । वृग्श् वरणे, वरिः—विष्णुः । ण्यन्ताद् वारिः—हस्तिबन्धनम्, वारि—जलम् ॥६०६॥

पदि-पठि-पचि-स्थलि-हलि-कलि-बलि-वलि-वल्लि-पल्लि-कटि-चटि-वटि-बधि-गाध्यर्चि-वन्दि-नन्द्यवि-वशि-वाशि-काशि-छर्दि-तन्त्रि-मन्त्रि-खण्डि-मण्डि-चण्डि-यत्यञ्जि-मस्यसि-वनि-ध्वनि-सनि-गमि-तमि-ग्रन्थि-श्रन्थि-जनि-मण्यादिभ्यः ॥६०७॥

एभ्यः इः प्रत्ययो भवति । पदिच् गतौ, पदिः—राशिः, मोक्षमार्गश्च । पठ व्यक्तायां वाचि, पठिः—विद्वान् । डुपचींष् पाके, पचिः—अग्निः । ष्ठल स्थाने, स्थलिः—दानशाला । हल विलेखने, हलिः—हलः । कलि शब्द-सख्यानयोः, कलिः—कलहः, युग च । बल प्राणन-धान्यावरोधयोः, बलिः—देवतोपहारः दानवश्च । वलि वल्लि सवरणे, वलिः—त्वक्तरङ्गः । वल्लिः—हिरण्यशलाका, लता च । पल्ल गतौ, पल्लिः—मुनीनामा-

श्रम:, व्याधसस्त्यायश्च । कटे वर्षावरणयो:, कटिः—स्वाङ्गम् । चटण् भेदे, चटिः—वर्णः । वट वेष्टने, वटि:—गुलिका, तन्तु:, सूना च, नाभि:, वर्णश्च । वधि वन्धने, वधि:—क्रियाशब्दः । गाधृङ् प्रतिष्ठा-लिप्सा-ग्रन्थेषु, गाधि:—विश्वामित्रपिता । अर्च पूजायाम्, अर्चिः—अग्निशिखा । वदुङ् स्तुत्यभिवादनयोः, वन्दि:-ग्रहणिः । टुनदु समृद्धौ, नन्दि—ईश्वरप्रतीहार:, भेरिश्च । अव रक्षणादौ, अवि:—ऊर्णायुः । वशक् कान्तौ, वशिः—वशिता । वाशिच् शब्दे, वाशि:—प्रकान्ति:, रश्मि:—गोमायुः, अग्नि:, शब्द:, प्रजन-प्राप्ता, चतुष्पात्, जलदश्च । काशृङ् दीप्तौ, काशय:-जनपदः । छर्दण् वमने, छर्दि—वमनम् । तन्त्रिण् कुटुम्बधारणे, तन्त्रि:—वीणासूत्रम् । मन्त्रिण् गुप्त-भाषणे, मन्त्रि:—सचिव । खड्डण् भेदे, खण्डिः—प्रद्वा-रम् । मडु भूषायाम, मण्डि—मृद्भाजनपिधानम् । चडुङ् कोपे, चण्डि:—भामिनी । यतैङ् प्रयत्ने, यति:—भिक्षु: । अञ्जौप् व्यक्तिम्रक्षणगतिषु, अञ्जिः—सञ्ज:, पेषणी, पेज:, गतिश्च । समञ्जि-शिश्नः । मसैच् परिणामे, मसि:—शस्त्री । असूच् क्षेपणे, असिः-खड्ग: । वनूयी याचने, वनिः—साधुः, याच्ञा, शकुनि, अग्निश्च । ध्वन शब्दे, ध्वनि—नादः । षण भक्तौ, सनि:—सभक्ता, पन्थाः, दानं, म्लेच्छः, नदीतटं च । गम्लृ गतौ, गमि:—आचार्य: । तमूच् काङ्क्षायाम्, तमिः—अलस: । ग्रन्थश् सदर्भे, श्रन्थश् मोचन-प्रतिहर्षयो:, ग्रन्थि:, श्रन्थिश्च—पर्व सख्यादि । जनैचि प्रादुर्भावे, जनि:—वधू, कुला-ङ्गना, भगिनी, प्रादुर्भावश्च । मण शब्दे, मणिः—रत्नम् । आदिग्रहणात् वहीं प्रापणे, वहि—अश्व: । खादृ भक्षणे, खादि:—श्वा । दधि धारणे, दधि—क्षीरविकारः । खल सचये च, खलि:—पिण्याकः । शचि व्यक्तायां वाचि, शची—इन्द्राणी, 'इतोऽक्त्यर्थात्' इति गौरादित्वाद् वा ङी. इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥६०७॥

किलि-पिलि-पिशि-चिटि-त्रुटि-शुण्ठि-तुण्डि-कुण्डि-भण्डि-हुण्डि-हिण्डि-पिण्डि-चुल्लि-वुधि-मिथि-रुहि-दिवि-कीर्त्यादिभ्यः ॥६०८॥

एभ्य. इ: प्रत्ययो भवति । किलत् श्वैत्य-क्रीडनयोः, केलिः—क्रीडा । पिलण् क्षेपे, पेलिः—क्षुद्रपेला । पिशत् अवयवे, पेशिः—मांसखण्डम् । चिट प्रेष्ये, चेटिः—दारिका, प्रेष्या च । त्रुटत् छेदने, ण्यन्तः, त्रोटिः—चञ्चुः । शुठु शोषणे, शुण्ठि—विश्वभेषजम् । तुडुङ् तोडने, तुण्डि:—आस्यम्, प्रवृद्धा च नाभिः । कुडुङ् दाहे, कुण्डि:—जलभाजनम् । भडुङ् परि-भाषणे, भण्डिः—शकटम् । हुडुङ् सघाते, हुण्डिः—पिण्डितः ओदनः । हिडुङ् गतौ च, हिण्डिः—रात्रौ रक्षाचारः । पिडुङ् सघाते, पिण्डि—निष्पीडितस्नेहः पिण्डः । चुल्ल हावकरणे, चुल्लिः—रन्धनस्थानम् । वुधिच् ज्ञाने, वोधि:—सम्यग्ज्ञानम् । मिथृङ्—मेधा-हिंसयो:, मेथि:—खलमध्यस्थूणा । रुहं बीजजन्मनि, रोहिः—सस्यं, जन्म च । दिवूच् क्रीडादौ, देवि:—भूमिः । कृतण् सशब्दने, णिजन्तः, कीर्ति:—यशः । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥६०८॥

नाम्युपान्त्यकृ-गॄ-शॄ-पॄ-पूङ्भ्यः कित् ॥६०९॥

नाम्युपान्त्येभ्य. कादिभ्यश्च किदिः प्रत्ययो भवति । लिखत् अक्षरविन्यासे, लिखि:—शिल्पम् । शुच् शोके, शुचि—पूतः, विद्वान्, धर्म, आषाढश्च । रुचि अभिप्रीत्या च, रुचि—दीप्ति:, अभिलाषश्च । भुजंप् पालनाभ्यवहारयो:, भुजि:—अग्निः, राजा,

कुटिलं च । कुणत् शब्दोपकरणयोः, कुणिः—विकलो हस्तः, हस्तविकलश्च । सृजंत् विसर्गे, सृजिः—पन्थाः । द्युति दीप्तौ, द्युतिः—दीप्तिः । ऋत् घृणागतिस्पर्धेषु, ऋतिः—यतिः । छृदूपी द्वैधीकरणे, छिदिः—छेत्ता, पर्शुश्च । मुदि हर्षे, मुदिः—बालः । भिदृंपी विदारणे, भिदिः—वज्रं, सूचकः भेत्ता च । ऊछृदृंपी दीप्तिदेवनयोः, छृदिः-रथकारः । लिपींत् उपदेहे, लिपिः—अक्षरजातिः । तुर त्वरणे, सौत्रः, तुरिः—तन्तुवायोपकरणम् । डुलण् उत्क्षेपे, डुलिः—कच्छपः । त्विषी दीप्तौ, त्विषिः-दीप्तिः, त्विषिमान्, राजवर्चस्वी च । कृषींत् विलेखने, कृषिः-कर्षणम्, कर्षणभूमिश्च । ऋषैत् गतौ, ऋषिः—मुनिः, वेदश्च । कुषश् निष्कर्षे, कुषिः-शुषिरम् । शुषंच् शोषणे, शुषिः-छिद्रम्, शोषणं च । हृषू अलीके, हृषिः—अलीकवादी, दीप्तिः, तुष्टिश्च । ष्णुहौच् उद्गिरणे, स्नुहिः-वृक्षः । कृत् विक्षेपे, किरिः -सूकरः, मूषिकः, गन्धर्वः, गर्तश्च । गृत् निगरणे, गिरिः-नगः, कन्दुकश्च । शृश् हिंसायाम्, शिरिः-हिंस्रः, खड्गः, शोकः, पाषाणश्च । पृश् पालनपूरणयोः, पुरिः-नगरं, राजा, पूरयिता च । पूङ् पवने, पुविः-वातः ॥६०९॥

विदि-वृतेर्वा ॥६१०॥

आभ्याम् इः प्रत्ययो भवति, स च किद्वा । विदक् ज्ञाने, विदिः—शिल्पी, वेदिः—इज्यादिस्थानम् । वृतूङ् वर्तने, वृतिः—कण्टकशाखावरणम् । निर्वृतिः—सुखम्, वर्तिः—द्रव्यम्, दीपाङ्ग च ॥६१०॥

तॄ-भ्रम्यधाषि-दम्भिभ्यस्तित्तिर-भृमाधाप-देभाश्च ॥६११॥

एभ्यः किद् इः प्रत्ययो भवति । एषां च यथासङ्ख्यं तित्तिर-भृम-अध-अप-देभ इत्यादेशा भवन्ति । तॄ प्लवनतरणयोः, तित्तिरः—पक्षिजातिः, प्रवक्ता च वेदशाखायाः । भ्रमू चलने, भृमिः—वायुः, हस्ती, जलं च । बाहुलकाद् भृमादेशाभावे, भ्रमिः—भ्रमः । अदं प्साक् भक्षणे, अधि—उपरिभावे, अध्यागच्छति । आप्लृंट् व्याप्तौ, अपि समुच्चयादौ, प्लक्षोऽपि—न्यग्रोधोऽपि । दम्भूट् दम्भे, देभिः—शरासनम् ॥६११॥

मने-रुदेतौ चास्य वा ॥६१२॥

मनिच् ज्ञाने, इत्यस्माद् इः प्रत्ययो भवत्यकारस्य च ऊकारैकारौ वा भवतः । मुनिः—ज्ञानवान् । मेनिः—सकल्पः । मनिः—धूमवर्तिः ॥६१२॥

क्रमि-तमि-स्तम्भेरिच्च नमेस्तु वा ॥६१३॥

एभ्यः किद् इ प्रत्ययो भवत्यकारस्य चेकारो भवति । नमेः पुनरकारस्येकारो विकल्पेन । क्रमू पादविक्षेपे, क्रिमिः-क्षुद्रजन्तुः । तमूच् काङ्क्षायाम्, तिमिः-महामत्स्यः । स्तम्भिः सौत्रः, स्तिभिः—केतकादिसूची, हृदयं, समुद्रश्च । णमं प्रह्वत्वे, निमिः—राजा, नमिः—विद्याधराणामाद्यः तीर्थंकरश्च ॥६१३॥

अभ्भि-कुण्ठि-कम्प्यंहिभ्यो नलुक् च ॥६१४॥

एभ्य इः प्रत्ययो नकारस्य च लुग् भवति । अभूङ् शब्दे अभि आभिमुख्येऽव्ययम्, अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । कुठु आलस्ये च, कुठिः—वृक्षः, पापः, वृषलः, देहः, गेहं, कुठारश्च । कपुङ् चलने, कपिः, अग्निः, वानरश्च । अहुङ् गतौ, अहिः—सर्पः, वृत्रः, वप्रश्च ॥६१४॥

उभेर्द्वत्रौ च ॥६१५॥

उभत् पूरणे, इत्यस्माद् इः प्रत्ययो भवत्यस्य च द्व-त्र इत्यादेशौ भवतः । द्वौ द्वितीयः, द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रयः तृतीयः, त्रिमुनि व्याकरणस्य ॥६१५॥

नी-वी-प्रहृभ्यो डित् ॥६१६॥

एभ्यो डिद् इः प्रत्ययो भवति । णींग् प्रापणे, निवसति । वींक् प्रजनादौ, विः—तन्तुवायः, पक्षी, उपसर्गश्च, यथा विभवति । हृंग् हरणे, प्रपूर्वः, प्रहिः—कूपः, उदपानं च ॥६१६॥

वौ रिचेः स्वरान्नोऽन्तश्च ॥६१७॥

वावुपसर्गे सति रिचृपी विरेचने, इत्यस्माद् इः प्रत्यय स्वरात् परो नोऽन्तश्च भवति । विरिञ्चिः—ब्रह्मा ॥६१७॥

कमि-वमि-जमि-घसि-शलि-फलि-तलि-तडि-वजि-व्रजि-ध्वजि राजि-पणि-वणि-वदि-सदि-हदि-हनि-सहि-वहि-तपि-वपि-भटि-कञ्चि-संपतिभ्यो णित् ॥६१८॥

एभ्यो णिद् इः प्रत्ययो भवति । कमूङ् कान्तौ, कामि —वसुकः, कामी च । टुवमू उद्गिरणे, वामिः—स्त्री । जमू अदने, जामि.—भगिनी, तृण, जनपदश्चैकः । घस्लृ अदने, घासि —सग्रामः, गर्तः, अग्निः, बहुभुक् च । शल गतौ, शालिः—व्रीहिराजः । फल निष्पत्तौ, फालि —दलम् । तलण् प्रतिष्ठायाम्, तालिः—वृक्षजातिः । तडण् आघाते, ताडिः—स एव । वज व्रज ध्वज गतौ, वाजिः—अश्वः, पुङ्खावसान च । व्राजि —पद्धति , पिटकजातिश्च । ध्वाजि.—पताका, अश्वश्च । राजृग् दीप्तौ, राजिः—पङ्क्तिः, लेखा च । पणि व्यवहारस्तुत्यो , पाणिः—कर. । वण शब्दे, वाणि —वाक्, इच्याम् वाणी । वद वक्तायां वाचि, वादि —वाग्मी, वीणा च । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु, सादि —अश्वारोह , सारथिश्च । हदि पुरीषोत्सर्गे, हादिः—छता । हनंक् हिंसागत्योः, घाति —प्रहरणम् । केचित्तु हानिः—अर्थनाशः, उच्छित्तिश्चेति उदाहरन्ति तत्र बाहुल्कात् 'ञ्णिति घात्' इति घाद् न भवति । बाहुलकादेव णित्वविकल्पे, हनिः—आयुधम् । षहि मर्षणे, साहिः—शैलः । वहीं प्रापणे, वाहिः—अनड्वान् । तपं सतापे, तापिः—दानवः । डुवपीं बीजसताने, वापिः—पुष्पकरिणी । भट भृतौ, भाटिः—सुरतमूल्यम् । कचुङ् दीप्तौ काञ्चिः—मेखला, पुरी च । णित्करणादनुपान्त्यस्यापि वृद्धिः । पत्लृ गतौ, सपूर्वः सपातिः—पक्षिराजः ॥६१८॥

कृ-शॄ-कुटि-ग्रहि-खन्यणि-कष्यलि-पलि-चरि-वसि-गण्डिभ्यो वा ॥६१९॥

एभ्य इः प्रत्यय. स च णिद्वा भवति । डुकृंग् करणे, कारिः—शिल्पी, करिः—हस्ती, विष्णुश्च । शॄश् हिसायाम्, शारिः—द्यूतोपकरणम्, हस्तिपर्याणम्, शारिका च । शरिः—हिसा, शूलश्च । कुटत् कौटिल्ये, कोटिः—अस्रिः, अग्रभागः, अष्टमं वाङ्कस्थानं च, कुटिः—गृहं, शरीराङ्गं च । ग्रहीश् उपादाने, ग्राहिः—पतिः, ग्रहिः—वेणुः । खनूग् अवदारणे, खानिः, खनिश्च, निधिः, आकरः, तडाग च । अण शब्दे, आणिः, अणिश्च—द्वारकीलिका । कष हिसायाम्, काषिः—कर्षकः । कषिः—निकषोपलः, काष्ठम्, अश्वकर्णः, खनित्रं च । अली भूषणादौ, आलिः—पङ्क्तिः, सखी च, अलिः—भ्रमरः । पल गतौ, पालिः—जलसेतुः, कर्णपर्यन्तश्च, पलिः—सस्त्यायः । चर भक्षणे च, चारिः—पशूनां भक्ष्यम् । चरिः—प्राकारशिखरम् , विषयः, वायुः, पशुः, केशोर्णा च । वस निवासे, वासिः—तक्षोपकरणम्. वसिः—शय्या, अग्निः, गृहं, रात्रिश्च । गडु वदनैकदेशे, गण्डिः—गण्डिका । णित्त्वपक्षे तु अनुपान्त्यस्यापि वृद्धौ गाण्डिः—धनुष्पर्व ॥६१९॥

पादाच्चात्यजिभ्याम् ॥६२०॥

पादशब्दपूर्वाभ्यां केवलाभ्यां चाऽत्यजिभ्यां णिद् इ. प्रत्ययो भवति । अत सातत्यगमने, अज क्षेपणे च । पादाभ्यामतत्यजति वा पदाति', पदाजि' । 'पदः पादस्याज्यातिगोपहते' इति पदभावः । उभावपि पत्ति-वाचिनौ । आतिः—पक्षी, सुपूर्वात् स्वातिः—वायव्य-नक्षत्रम् । आजिः—सग्राम.—स्पर्धाऽवधिश्च ॥६२०॥

नहेर्भ् च ॥६२१॥

णहींच् बन्धने, इत्यास्माण्णिद इः प्रत्ययो भवति । भकारश्चान्तादेशो भवति । नाभिः—अन्त्य-कुलकरः, चक्रमध्यं, शरीरावयवश्च ॥६२१॥

अशो रश्चादिः ॥६२२॥

अशौटि व्याप्तौ, इत्यस्माण्णिद् इः प्रत्ययो भवति, रेफश्च धातोरादिर्भवति । राशि'—समूहः, नक्षत्रपादनवकरूपश्च मेषादिः ॥६२२॥

कायः किरिच्च वा ॥६२३॥

कैं शब्दे, इत्यस्मात् किः प्रत्ययो भवति । इकारश्चान्तादेशो वा भवति । किकि'—पक्षी, विद्याश्च । काकिः—स्वरदोष' ॥६२३॥

वर्द्धेरकिः ॥६२४॥

वर्धण् छेदन-पूरणयो', इत्यस्माद् अकिः प्रत्ययो भवति । वर्धकिः—तक्षा ॥६२४॥

सनेर्डखिः ॥६२५॥

षणूयी दाने, इत्यस्माद् डिद् अखिः प्रत्ययो भवति । सखा—मित्रम्, सखायौ, सखायः ॥६२५॥

कोर्डिखिः ॥६२६॥

कुंक् शब्दे, इत्यस्माद् डिद् इखिः प्रत्ययो भवति । किखिः—लोमसका ॥६२६॥

मृ-श्वि-कण्यणि-दध्यविभ्यः ईचिः ॥६२७॥

एभ्य ईचिः प्रत्ययो भवति । मृंत् प्राणत्यागे, मरीचिः—मुनिः, मयूखश्च । ट्वोश्वि गति-वृद्धयोः, श्वयीचिः—चन्द्र', श्वयथुश्च । कण अण शब्दे, कणीचिः—प्राणी, लता, चक्षु', शकटं, शङ्खश्च । अणीचिः—वेणु', शाकटिकश्च । दधि धारणे, दधीचिः-राजर्षिः । अव रक्षणादौ, अवीचिः—नरकविशेषः ॥६२७॥

वेगो डित् ॥६२८॥

वेंग् तन्तुसताने, इत्यस्माद् डिद् ईचिः प्रत्ययो भवति । वीचिः—ऊर्मिः ॥६२८॥

वर्णेर्णित् ॥६२९॥

वण शब्दे, इत्यस्माद् णिद् ईचिः प्रत्ययो भवति । वाणीचिः—छाया, व्याधिश्च ॥६२९॥

कृपि-शकिभ्यामटिः ॥६३०॥

आभ्याम् अटिः प्रत्ययो भवति । कृपौङ् सामर्थ्ये, कर्पटिः-निःस्वः । शक्लृंट् शक्तौ, शकटिः—शकटः ॥६३०॥

श्रेर्ढिः ॥६३१॥

श्रिग् सेवायाम्, इत्यस्माद् ढि. प्रत्ययो भवति । श्रेढिः—गणितव्यवहारः ॥६३१॥

चमेरुच्चातः ॥६३२॥

चमू अदने, इत्यस्माद् ढिः प्रत्ययो भवत्यस्यो-कारश्च । चुण्ढिः—क्षुद्रवापी ॥६३२॥

मुषेरुण् चान्तः ॥६३३॥

मुषश् स्तेये, इत्यस्माद् ढिः प्रत्यय उण् चान्तो भवति । मुषुण्ढि'—प्रहरणम् । उणो न गुणो विधान-सामर्थ्यात् ॥६३३॥

का-वा-वी-क्री-श्रि-श्रु-क्षु-ज्वरि-तूरि-चूरि-पूरिभ्यो णिः ॥६३४॥

एभ्यो णि. प्रत्ययो भवति । कै शब्दे, काणिः— वैलक्ष्यानुसर्पणम् । वेंग् तन्तुसन्ताने, वाणिः— व्यूतिः । वींक् प्रजनादौ, वेणि.—कबरी । डुक्रींग्श् द्रव्यविनिमये, क्रेणिः-क्रयविशेषः । श्रिग् सेवायाम्, श्रेणिः—पङ्क्तिः, बलविशेषश्च, श्रेणयः— अष्टादश गण-विशेषाः । निपूर्वात् निश्रेणिः—सङ्क्रमः । श्रुंट् श्रवणे, श्रोणिः—जघनम् । टुक्षुक् शब्दे, क्षोणिः पृथ्वी । ज्वर रोगे, जूर्णिः—ज्वरः, वायुः, आदित्यः, अग्निः, शरीरं, ब्रह्मा, पुराणश्च । तूरैचि त्वरायाम्, तूर्णिः—त्वरा, मनः, शीघ्रश्च । चूरैचि दाहे, चूर्णिः—वृत्तिः । पूरैचि आप्यायने, पूर्णिः—पूरः ॥६३४॥

ॠत्-घृ-सृ-कु-वृषिभ्यः कित् ॥६३५॥

ॠकारान्तेभ्यो घृ इत्यादिभ्यश्च किद् णिः प्रत्ययो भवति । शॄश् हिंसायाम् शीर्णिः—रोगः, अवयवश्च । स्तॄग्श् आच्छादने, स्तीर्णिः—सस्तरः । घृं सेचने, घृणिः—रश्मिः, ज्वाला, निदाघश्च । सृं गतौ सृणिः— आदित्यः, वज्रम्, अनिलः, अङ्कुशः, अग्निश्च । कुंङ् शब्दे, कुणिः—विकलो हस्तः, हस्तविकलश्च । वृषू सेचने, वृष्णिः—वस्तः, मेषः, यदुविशेषश्च । पर्षते-रपीच्छन्त्येके । पृष्णिः—रश्मिः ॥६३५॥

पृषि-हृषिभ्यां वृद्धिश्च ॥६३६॥

आभ्यां णिः प्रत्ययोऽनयोश्च वृद्धिर्भवति । पृषू सेचने, पार्ष्णिः—पादपश्चाद्भागः, पृष्ठप्रदेशश्च । हृषंच् तुष्टौ, हार्ष्णि —हरणम् ॥६३६॥

हूर्णिः-धूर्णि-भूर्णि-घूर्ण्यादयः ॥६३७॥

एते णिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । हृंग् हरणे, धृंग् धारणे, भू सत्तायाम् घृं सेचने, ऊत्व रश्चान्तो निपात्यते । हूर्णि कुल्या । धूर्णि —वृति । भूर्णिः— चेतन, भूमि , कालश्च । घूर्णिः—भ्रम । आदिग्रह— णादन्येऽपि ॥६३७॥

ॠ-हृ-सृ-मृ-धृ-भृ-कृ-तॄ-ग्रहेरणिः ॥६३८॥

एभ्योऽणिः प्रत्ययो भवति । ॠक् गतौ, अरणिः—अग्निमन्थनकाष्ठम् । हृग् हरणे, हरणिः— कुल्या, मृत्युश्च । सृं गतौ, सरणिः—ईषद् गतिः, पन्थाः, आदित्यः, शिरा, सवातश्च । मृंत् प्राणत्यागे, मरणिः—रात्रिः । धृंग् धारणे, धरणिः—क्षितिः । टुडु-भृंग्क् पोषणे च, भरणिः—नक्षत्रम् । डुकृंग् करणे, करणिः—सादृश्यम् । तॄ प्लवन-तरणयोः, तरणिः— सङ्क्रमः, आदित्यः, यवागूः, पतितगोरूपोत्थापनी च यष्टिः । वै दुःखार्थे, दुःखेन तीर्यत इति, वैतरणी— नदी । ग्रहीश् उपादाने, ग्रहणिः—जठराग्निः, तदाधारो व्याधिः, मेढ्रं, मृत्युश्च ॥६३८॥

कङ्केरिच्चास्य वा ॥६३९॥

ककुङ् गतौ, इत्यस्माद् अणिः प्रत्ययो भवति, धातोरस्य चेकारो वा भवति । कङ्कणिः, कङ्कणम्, किङ्कणिः—घण्टा ॥६३९॥

ककेर्णित् ॥६४०॥

ककि लौल्ये, इत्यस्माद् णिद् अणिः प्रत्ययो भवति । काकणिः—मानविशेषः ॥६४०॥

कृषेश्च चादेः ॥६४१॥

कृषींत् विलेखने, इत्यस्माद् अणिः प्रत्ययो भव-त्यादेश्च चकारो भवति । चर्षणिः—चमूः, अग्निः, बुद्धिः, व्यवसायः, वेश्या, वृषश्च ॥६४१॥

क्षिपेः कित् ॥६४२॥

क्षिपींत् प्रेरणे, इत्यस्मात् किद् अणि प्रत्ययो भवति । क्षिपणिः—आयुध, वडिशबन्धकः, चर्मकृता पाषाणसर्जनी च ॥६४२॥

आङः-कृ-हृ-शुषेः-सनः ॥६४३॥

आङः परेभ्यो डुकृग् करणे, हृंग् हरणे, शुषंच् शोषणे, इत्येतेभ्य. सन्नन्तेभ्योऽणिः प्रत्ययो भवति ।

आचिकीर्षणिः—व्यवसायः । आजिहीर्षणिः—श्रीः । आशुशुक्षणिः—अग्निः, वायुश्च ॥६४३॥

वारिसर्त्यादेरिणिक् ॥६४४॥

एभ्यः किद् इणिः प्रत्ययो भवति । वृगूट् वरणे, ण्यन्तः । वारिणिः—पशुः, पशुवृत्तिश्च । सृं गतौ, स्रिणिः—अग्निः, वज्रं च । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥६४४॥

अदेस्त्रीणिः ॥६४५॥

अदंक् भक्षणे, इत्यस्मात् त्रीणिः प्रत्ययो भवति । अत्रीणिः—कृमिजातिः ॥६४५॥

प्लु-ज्ञा-यजि-षपि-पदि-वसि-वितसि-भ्यस्तिः ॥६४६॥

एभ्यः तिः प्रत्ययो भवति । प्लुङ् गतौ, प्लोतिः—चीरम् । ज्ञांग् अवबोधने, त्रैलोक्यस्य त्रातेति ज्ञातिः—इक्ष्वाकुर्वृषभः, स्वजनश्च । यजीं देवपूजादौ, यष्टिः—दण्डः, लता च । षप समवाये, सप्तिः—अश्वः । पदिंच् गतौ, पत्तिः—पदातिः । वस निवासे, वस्तिः—मूत्राधारः, चर्मपुटः, स्नेहोपकरणं च । तसूच् उपक्षये विपूर्वः, वितस्तिः—अधहस्तः ॥६४६॥

प्रथेर्लुक् च वा ॥६४७॥

प्रथिष् प्रख्याने, इत्यस्मात् तिः प्रत्ययो भवति, अन्तस्य च लुग् वा भवति । वृक्षं प्रति विद्योतते—प्रतिष्ठितः । पक्षे प्रत्तिः—प्रथनं, भागश्च ॥६४७॥

कोर्यषादिः ॥६४८॥

कुंक् शब्दे, इत्यस्माद् यषादिः तिः प्रत्ययो भवति । कोयष्टिः—पक्षिविशेषः ॥६४८॥

ग्रो गृष् च ॥६४९॥

गॄत् निगरणे, इत्यस्मात् तिः प्रत्ययो भवत्यस्य च गृष् इत्यादेशो भवति । गृष्टिः—सकृत् प्रसूता गौः ॥६४९॥

सोरस्तेः शित् ॥६५०॥

सुपूर्वात् असक् भुवि, इत्यस्मात् शित् तिः प्रत्ययो भवति । स्वस्ति—कल्याणम् । शित्वाद् भूभावाल्लुगभावः ॥६५०॥

दृ-मुषि-कृषि-रिषि-विषि-शो-शुच्यसि-पूयीण्-प्रभृतिभ्यः कित् ॥६५१॥

एभ्यः कित् तिः प्रत्ययो भवति । दृङ्त् आदरे, दृतिः छागादित्वङ्मयो जलाधारः । मुषश् स्तेये, मुष्टिः—अङ्गुलिसन्निवेशविशेषः । कृषींत् विलेखने, कृष्टिः—पण्डितः । रिष् हिंसायाम्, रिष्टिः—प्रहरणम् । विष्लृंकी व्याप्तौ, विष्टिः—अवेतनकर्मकरः । शोच् तक्षणे, शितिः—कृष्णः, कृशश्च । शुचू शोके, शुक्तिः—मुक्तादिः । अशौटि व्याप्तौ, अष्टिः—छन्दोविशेषः । पूयैङ् दुर्गन्ध-विशरणयोः, पूतिः—दुर्गन्धः, दुष्टम्, तृणजातिश्च । इंण्क् गतौ, इति हेत्वादौ । डुडुभृंगूक् पोषणे च प्रपूर्वः, प्रभृतिः—आदिः ॥६५१॥

कु-च्योर्नोऽन्तश्च ॥६५२॥

आभ्यां कित् तिः प्रत्ययो भवति नकारश्चान्तो भवति । कुङ् शब्दे, कुन्तिः—राजा, कुन्तयः—जनपदः । चिग्ट् चयने, चिन्तिः—राजा ॥६५२॥

खल्यमि-रमि-वहि-वस्यर्तेरतिः ॥६५३॥

एभ्योऽतिः प्रत्ययो भवति । खल सचये च, खलतिः—खल्वाटः । अम् गतौ, अमतिः—चातकः, छागः, प्रावृट्, मार्गः, व्याधिः, गतिश्च । रमिं क्रीडायाम्, रमतिः—क्रीडा, कामः, स्वर्गः, स्वभावश्च । वहीं प्रापणे, वहतिः—गौः, वायुः, अमात्यः, अपत्यं, कुटुम्बं च । वस निवासे, वसतिः—निवासः, ग्रामसन्निवेशश्च । ऋंक् गतौ, अरतिः—वायुः, सरणम्, असुखं क्रोधः, वर्म च ॥६५३॥

हन्तेरंह् च ॥६५४॥

हनंक् हिंसागत्योः, इत्यस्मादतिः प्रत्ययो भवत्यस्य च अंह्, इत्यादेशो भवति । अंहतिः—व्याधिः, पन्थाः, कालः, रथश्च ॥६५४॥

वृगो व्रत् च ॥६५५॥

वृग्ट् वरणे, इत्यस्माद् अतिः प्रत्ययो भवत्यस्य च व्रत् इत्यादेशो भवति । व्रततिः—वल्ली ॥६५५॥

अञ्चेः क् च वा ॥६५६॥

अञ्चू गतौ चेत्यस्माद् अति. प्रत्ययो भवत्यस्य च क् इत्यन्तादेशो वा भवित । अङ्कतिः—वायुः, अग्निः, प्रजापतिश्च । अञ्चतिः—अग्निः ॥६५६॥

वातेर्णिद्वा ॥६५७॥

वांक् गतिगन्धनयोः, इत्यस्माद् अतिः प्रत्ययो भवति, स च णिद् वा भवति । वायतिः—वातः, वातिः—गन्धमिश्रपवनः ॥६५७॥

योः कित् ॥६५८॥

युक् मिश्रणे, इत्यस्माद् अतिः प्रत्ययः किद् भवति । युवतिः—तरुणी ॥६५८॥

पातेर्वा ॥६५९॥

पांक् रक्षणे, इत्यस्माद् अतिः प्रत्यय· स च किद्वा भवति । पतिः—भर्ता, पातिः—भर्ता, रक्षिता, प्रभुश्च ॥६५९॥

अगि-विलि-पुलि-क्षिपेरस्तिक् ॥६६०॥

एभ्यः किद् अस्ति. प्रत्ययो भवति । अग कुटिलायां गतौ, अगस्ति । विलत् वरणे, विलस्तिः । पुल महत्त्वे, पुलस्ति. । क्षिपींत् प्रेरणे, क्षिपस्तिः । एते लौकिका ऋषयः । अगस्तिः—वृक्षजातिश्च ॥६६०॥

गृधेर्गभ् च ॥६६१॥

गृधूच् अभिकाङ्क्षायाम् , इत्यस्माद् अस्तिक् प्रत्ययो भवति, गभ् चास्यादेशो भवति । गभस्तिः—रश्मिः ॥६६१॥

वस्यर्तिभ्यामातिः ॥६६२॥

आभ्याम् आतिः प्रत्ययो भवति । वस निवासे, वसातयः—जनपदः । ऋंक् गतौ, अरातिः—रिपुः ॥६६२॥

अभेर्यामाभ्याम् ॥६६३॥

अभिपूर्वाभ्यामाभ्याम् आतिः प्रत्ययो भवति । यांक् प्रापणे, मांक् माने, अभियातिः, अभिमातिश्च—शत्रुः ॥६६३॥

यजो य च ॥६६४॥

यजीं देवपूजादौ, इत्यस्माद् आतिः प्रत्ययो भवत्यस्य च यकारोऽन्तादेशो भवति । ययातिः—राजा ॥६६४॥

वद्यवि-च्छदि-भूभ्योऽन्तिः ॥६६५॥

एभ्योऽन्तिः प्रत्ययो भवति । वद वक्तायां वाचि, वदन्तिः—कथा । अव रक्षणादिषु, अवन्तिः—राजा । अवन्तयः—जनपदः । छदण् अपवारणे, युजादिर्विकल्पितणिजन्तत्वादण्यन्तः, छदन्तिः-गृहाच्छादनद्रव्यम् , भू सत्तायाम्, भवन्तिः—काल·, लोकस्थितिश्च ॥६३५॥

शकेरुन्तिः ॥६६६॥

शक्लृंट् शक्तौ, इत्यस्माद् उन्ति· प्रत्ययो भवति । शकुन्तिः—पक्षी ॥६६६॥

नञो दागो डितिः ॥६६७॥

नञ्पूर्वात् डुदांग्क् दाने, इत्यस्माद् डिद् इतिः प्रत्ययो भवति । अदितिः—देवमाता ॥६६७॥

देङः ॥६६८॥

देङ् रक्षणे, इत्यस्माद् डिद् इतिः प्रत्ययो भवति । दितिः—असुरमाता ॥६६८॥

वीसञ्ज्यसिभ्यस्थिक् ॥६६९॥

एभ्यः थिक् प्रत्ययो भवति । वींक् प्रजनादिषु, वीथिः-मार्गः । षञ्जं सङ्गे, सक्थिः—ऊरुः, शकटाङ्गं च । असूच् क्षेपणे, अस्थि—पञ्चमो धातु ॥६६९॥

सारेरथिः ॥६७०॥

सृं गतौ, इत्यस्माद् ण्यन्तादथिः प्रत्ययो भवति । सारथिः—यन्ता ॥६७०॥

निषञ्जेर्घित् ॥६७१॥

निपूर्वात् षञ्जं सङ्गे, इत्यस्माद् घिद् अथिः प्रत्ययो भवति । निषङ्गथिः—रुद्रः, धनुर्धरश्च । घित्करणं गत्वार्थम् ॥६७१॥

उदर्तेर्णिद् वा ॥६७२॥

उत्पूर्वाद् ऋंक् गतौ, इत्यस्माद् अथिः प्रत्ययो भवति, स च णिद्वा भवति । उदारथिः—विष्णुः, उदरथिः- विप्रः, काष्ठं, समुद्रः, अनड्वांश्च ॥६७२॥

अतेरिथिः ॥६७३॥

अत सातत्यगमने, इत्यस्माद् इथिः प्रत्ययो भवति । अतिथिः—पात्रतमः, भिक्षावृत्ति ॥६७३॥

तनेर्डित् ॥६७४॥

तनूयी विस्तारे, इत्यस्माद् डिद् इथिः प्रत्ययो भवति । तिथिः—प्रतिपदादिः ॥६७४॥

उषेरधिः ॥६७५॥

उषू दाहे, इत्यस्माद् अधिः प्रत्ययो भवति । ओषधिः— उद्भिद्विशेषः ॥६७५॥

विदो रधिक् ॥६७६॥

विदक् ज्ञाने, इत्यस्मात् किद् रधिः प्रत्ययो भवति । विद्रधि—व्याधिविशेष. ॥६७६॥

वी-यु-सु-वह्यगिभ्यो निः ॥६७७॥

एभ्यो निः प्रत्ययो भवति । वींक् प्रजनादौ, वेनिः—व्याधिः, नदी च । युक् मिश्रणे, योनिः प्रजननमङ्गम्, उत्पत्तिस्थानं च । पुंगृट् अभिषवे, सोनिः—सवनम् । वहीं प्रापणे, वह्निः—पावकः, बलीवर्दश्च । अग कुटिलायां गतौ, अग्निः—पावकः ॥६७७॥

धूशाशीङो ह्रस्वश्च ॥६७८॥

एभ्यो नि. प्रत्ययो भवति, ह्रस्वश्चैषां भवति । धूगृश् कम्पने, धुनिः—नदी । शोच् तक्षणे, शनि—सौरिः । शीङ्क् स्वप्ने, शिनिः—यादवः, वर्णश्च॥६७८॥

लू-धू-प्रच्छिभ्यः कित् ॥६७९॥

एभ्यः किद् निः प्रत्ययो भवति । लुगृश् छेदने, लुनिः—लवनः । धूगृश् कम्पने, धूनिः—वायुः । प्रच्छंत् ज्ञीप्सायाम्, पृश्निः—वर्णः, अल्पतनुः, किरणः, वगर्श्च ॥६७९॥

सदि-वृत्यमि-धम्यश्यटि-कटचवेरनिः ॥६८०॥

एभ्योऽनिः प्रत्ययो भवति । षद्लृं विशरणादौ, सदनि—जलम् । वृतूङ् वर्तने, वर्तनिः—पन्थाः, देशनाम च । अम गतौ, अमनिः—अग्निः । धमः सौत्रः, धमनिः—मन्या, रसवहा च शिरा । अशौटि व्याप्तौ, अशनि—इन्द्रायुधम् । अट गतौ । अटनिः—चापकोटिः । कटे वर्षावरणयो , कटनिः—शैलमेखला । अव रक्षणादौ, अवनिः—भू ॥६८०॥

रञ्जेः कित् ॥६८१॥

रञ्जीं रागे, इत्यस्मात् किद् अनि प्रत्ययो भवति । रजनि—रात्रि ॥६८१॥

अर्तेरत्निः ॥६८२॥

ऋंक् गतौ, इत्यस्माद् अत्निः प्रत्ययो भवति । अरत्निः—बाहुमध्यम् नाम , उत्कनिष्ठश्च हस्त ॥६८२॥

एधेरिनिः ॥६८३॥

एधि वृद्धौ, इत्यस्माद् इनिः प्रत्ययो भवति । एधिनिः—मेदिनी ॥६८३॥

शकेरुनिः ॥६८४॥

शक्लृट् शक्तौ, इत्यमाद् उनिः प्रत्ययो भवति । शकुनिः—पक्षी ॥६८४॥

अदेर्मनिः ॥६८५॥

अदंक् भक्षणे, इत्यस्माद् मनिः प्रत्ययो भवति । अद्मनिः—पशूनां भक्षणद्रोणी, अग्निः, जयः, हस्ती, अश्वः, तालु च ॥६८५॥

दमेर्दुभिर्दुम् च ॥६८६॥

दमूच् उपशमे, इत्यस्माद् दुभिः प्रत्ययो भवत्यस्य च दुमित्यादेशो भवति । दुन्दुभिः—देवतूर्यम् ॥६८६॥

नी-सा-वृ-यु-शृ-वलि-दलिभ्यो मिः ॥६८७॥

एभ्यो मिः प्रत्ययो भवति । णींग् प्रापणे, नेमिः—चक्रधारा । षोच् अन्तकर्मणि, सामि—अर्धवाचि अव्ययम् । वृगूट् वरणे, वर्मिः—वल्मीककृमिः । युक् मिश्रणे, योमिः—शकुनिः । शृश् हिंसायाम्, शर्मिः—मृगः । वलि संवरणे, वलिमः—इन्द्रः, समुद्रश्च । दल विशरणे, दलिमः—आयुधम्, इन्द्रः, समुद्रः, शक्रः, विषं च ॥६८७॥

अशो रश्चादिः ॥६८८॥

अशौटि व्याप्तौ, इत्यस्माद् मिः प्रत्ययो भवति, रेफश्च धातोरादिर्भवति । रश्मिः—प्रग्रहः, मयूखश्च ॥६८८॥

सर्तेरूच्चातः ॥६८९॥

आभ्यां मिः प्रत्ययो भवति, गुणे च कृतेऽकारस्योकारो भवति । सृ गतौ, सूर्मिः—स्थूणा । ऋक् गतौ, ऊर्मिः—तरङ्गः ॥६८९॥

कृ-भूभ्यां कित् ॥६९०॥

आभ्यां किद् मिः प्रत्ययो भवति । डुकृंग् करणे, कृमिः—क्षुद्रजन्तुजातिः । भू सत्तायाम्, भूमिः—वसुधा ॥६९०॥

कणेर्डयिः ॥६९१॥

कण शब्दे, इत्यस्माद् डिद् अयिः प्रत्ययो भवति । कयिः—पक्षिविशेषः ॥६९१॥

तङ्कि-वङ्क्यङ्कि-मङ्क्यंह्रि-शद्यदि-सद्यशौ-वपि-वशिभ्यो रिः ॥६९२॥

एभ्यो रिः प्रत्ययो भवति । तकु कृच्छ्रजीवने । तङ्क्रिः—युवा । वकुङ् कौटिल्ये, वङ्क्रिः—शल्यं, परशुका, रथः, अहः कुटिलश्च । अकुङ् लक्षणे, अङ्क्रिः-चिह्नम्, वंशकठिनिकश्च । मकुङ् मण्डने, मङ्क्रिः—मण्डनम्, शठः, प्रवकश्च । अहुङ् गतौ, अंह्रिः—पादः, अङ्घ्रेरप्येके । अघुङ् गत्याक्षेपे, अङ्घ्रिः । शद्लं शातने, शद्रिः—वज्रः, भस्म, हस्ती, गिरिः, ऋषिः, शोभनश्च । अदक् भक्षणे, अद्रिः—पर्वतः । षद्लं विशरणादौ, सद्रिः—हस्ती, गिरिः, मेषश्च । अशौटि व्याप्तौ, अश्रिः—कोटिः । डुवपीं बीजसताने, वप्रिः—केदारः । वशक् कान्तौ वश्रिः—समूहः ॥६९२॥

भू-सू-कुशि-विशि-शुभिभ्यः कित् ॥६९३॥

एभ्यः किद् रिः प्रत्ययो भवति । भू सत्तायाम्, भूरि—प्रभूतं, काञ्चनं च । षूत् प्रेरणे, सूरिः—आचार्यः, पण्डितश्च । कुशच्—श्लेषणे, कुश्रिः—ऋषिः । विशत् प्रवेशने, विश्रिः—मृत्युः, ऋषिश्च । शुभि दीप्तौ, शुभ्रिः—यतिः, विप्रः, दर्शनीयं, शुभं सत्यं च ॥६९३॥

जॄषो रश्च वः ॥६९४॥

जॄषच् जरसि, इत्यस्मात् किद् रिः प्रत्ययो भवति, ईरि सति रेफस्य वकारश्च भवति । जीव्रि—शरीरम् ॥६९४॥

कुब्द्रि-कुद्द्र्यादयः ॥६९५॥

कुद्द्र्यादयः शब्दाः किद् रिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। कुपेः—कौतेश्च दश्चान्त.। कुब्द्रिः-ऋषि। कुद्रिः—पर्वत., ऋषिः, समुद्रश्च। आदिग्रहणात् क्षौतेर्दोऽन्तः, क्षुद्रिः—समुद्र.। अर्तेर्गोऽन्तः, ऋग्रिः लोकनाथः। शकेः शक्रि—बलवानित्यादयोऽपि भवन्ति ॥६९५॥

रा-शदि-शकि-कद्यदिभ्यस्त्रिः ॥६९६॥

एभ्यः त्रिः प्रत्ययो भवति। रांक् दाने, रात्रि.—निशा। शद्लृं शातने, शत्रि—कुञ्जरः, क्रौञ्चश्च। शक्लृंट् शक्तौ, शक्त्रिः—क्रौञ्च, ऋषिश्च। कद वैक्लव्ये सौत्र, कत्रिः—ऋषिः। अदंक् भक्षणे, अत्रिः—ऋषिः ॥६९६॥

पतेरत्रिः ॥६९७॥

पत्लृ गतौ, इत्यस्माद् अत्रिः प्रत्ययो भवति। पतत्रिः—पक्षी ॥६९७॥

नदि-वल्ल्यर्तिकृतेररिः ॥६९८॥

एभ्योऽरिः प्रत्ययो भवति। णद अव्यक्ते शब्दे, नदरिः—पटह.। वल्लि संवरणे, वल्लरि—लता, वीणा, सस्यमञ्जरी च। ऋंक् गतौ, अररिः—कपाटम्। कृतैत् छेदने, कर्तरिः—केशादिकर्तनयन्त्रम् ॥६९८॥

मस्यसि-घसि-जस्यङ्गि-सहिभ्य उरिः ॥६९९॥

एभ्य उरिः प्रत्ययो भवति। मसैच् परिणामे, मसुरि—मरीचिः। असूच् क्षेपणे, असुरि—सग्रामः। घस्लृं अदने, घसुरि.—अग्निः। जसूच् मोक्षणे, जसुरि.—समाप्तिः, अशनिः, अरणिः, क्रोधश्च। अगु गतौ, अङ्गुरिः—करशाखा, लत्वे अङ्गुलि.। षहि मर्षणे, सहुरिः—पृथ्वी, अक्रोधन, अनड्वान्, सग्राम., अन्धकार, सूर्यश्च ॥६९९॥

मुहेः कित् ॥७००॥

मुहौच् वैचित्ये, इत्यस्मात् किद् उरि. प्रत्ययो भवति। मुहुरिः—सूर्यः, अनड्वांश्च ॥७००॥

धू-मूभ्यां लिक्-लिणौ ॥७०१॥

आभ्या यथासख्यं लिक् लिण् एतौ प्रत्ययौ भवतः। धूगश् कम्पने, धूलिः—पांसुः। मूङ् बन्धने, मौलिः—मुकुटः ॥७०१॥

पाटयञ्जिभ्यामलिः ॥७०२॥

आभ्याम् अलिः प्रत्ययो भवति। पट गतौ ण्यन्त., पाटलि.—वृक्षविशेष। अञ्जौप् व्यक्त्यादौ, अञ्जलि—पाणिपुटः, प्रणामहस्तयुग्मं च ॥७०२॥

मा-शालिभ्यामोकुलि-मली ॥७०३॥

आभ्या यथासख्यम् ओकुलि—मलि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। माक् माने, मोकुलिः—काक.। शल गतौ ण्यन्त, शाल्मलि—वृक्षविशेषः ॥७०३॥

दॄ-पॄ-वॄ-भ्यो विः ॥७०४॥

एभ्यो विः प्रत्ययो भवति। दॄश् विदारणे, दर्वि—तर्दूः। पॄश् पालनपूरणयोः, पर्विः— कङ्कः, हिस्रश्च। वृग्श् वरणे, वर्वि—शकटं, धात्री, काकः, श्येनश्च ॥७०४॥

जॄ-शॄ-स्तॄ-जागृ-कृ-नी-घृपिभ्यो ङित् ॥७०५॥

एभ्यो डिद् वि. प्रत्ययो भवति। जॄष्च् जरसि, जीर्वि—वायु, पशु, कण्टक, शकट, मद्गुः, कायम्, गुल्मं, शङ्का, वृद्धः, वृद्धभावश्च। शॄश् हिसायाम्, शीर्वि—हिंस्र, कृमि, न्यङ्कुश्च। स्तॄग्श् आच्छादने, स्तीर्विः—गर्विष्ठ, अध्वर्यु, भगः, तनु, रुधिरं. भयम्, तृणजाति, नभ, अजश्च। जागृक् निद्राक्षये, जागृवि—राजा, अग्नि, प्रबुद्धश्च। ङित्वान्न गुण। डुकृंग् करणे, कृवि-रुद्र, तन्तुवाय, तन्तुवायद्रव्यम्, राजा च। यदुपज्ञं कृवय इति पुरा पञ्चालानाचक्षते।

णींग् प्रापणे, नीविः—परिधानग्रन्थिः, मूलधनं च । घृपू सघर्षे, घृष्विः—वराहः, वायुः, अग्निश्च ॥७०५॥

छवि-छिवि-स्फवि-स्फिवि-स्थवि-स्थिवि-दवि-दीवि-किकिवि-दिदिवि-दीदिवि-किकीदिवि-किकिदीवि-शिव्यटव्यादयः ॥७०६॥

एते डिद् विप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । छ्यते-ह्रस्वश्च, छविः—त्वक्, छाया, आवरणं च । छिदेर्लुक् च, छिविः—फल्गुद्रव्यम् । स्फायते, स्फ-स्फिभावौ च, स्फविः-वृक्षजातिः, स्फिविः—वृक्षः, उदश्विच्च । तिष्ठतेः स्थ-स्थिभावौ च, स्थविः—प्रसेवकः, तन्तुवायः, सीमा, अग्निः, अजङ्गमः, स्वर्गः, कुष्ठी, कुष्ठिमासः, फलं च, स्थिविः—सीमा । दमेर्लुक् च, दविः—धर्मशीलः, दाता, स्थानं, फालश्च । दीव्यतेर्दीर्घश्च, दीविः—कितवः, द्युतिमान्, कालः, व्याघ्रजातिश्च । कितेर्द्वित्वं पूर्वस्य चत्वाभावो लुक् च, किकिविः—पक्षिविशेषः । दिवेर्द्वित्वं पूर्वस्य दीर्घश्च वा, दिदिविः—स्वर्गः । दीदिविः—अन्नं स्वर्गश्च । किते किकीदिभावश्च, किकीदिविः—वर्णः, पक्षी च । किकिपूर्वात् दीव्यते-दीर्घश्च । किकीति कुर्वन् दीव्यतीति किकिदीविः—चापः । शोडो ह्रस्वश्च । शिविः—राजा । अटेरत् चान्तः अटविः—अरण्यम् । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥७०६॥

प्रुषि-प्लुषि-शुषि-कुष्यशिभ्यः सिक् ॥७०७॥

एभ्यः कित् सिः प्रत्ययो भवति । प्रुषू प्लुषू दाहे, प्रुक्षिः—अग्निः, उदपानश्च । प्लुक्षिः—अग्निः, जठरं, वुग्गूलश्च । शुषच् शोषणे, शुक्षिः—वायुः, निदाघः, यवासकः, तेजश्च । कुषश् निष्कर्षे, कुक्षिः—जठरम् । अशौटि व्याप्तौ, अक्षि—नेत्रम् ॥७०७॥

गोपादेरनेरसिः ॥७०८॥

गोप इत्यादिभ्यः परात् अनक् प्राणने, इत्यस्माद् असिः प्रत्ययो भवति । गोपानसि —सौधाग्रभागच्छदिः। चित्रानसिः—जलचरः । एकानसिः—उज्जयनी । वाराणसिः—काशीनगरी ॥७०८॥

वृ-धृ-पृ-वृ-साभ्यो नसिः ॥७०९॥

एभ्यो नसिः प्रत्ययो भवति । वृगट् वरणे, वर्णसिः—तरुः । धृंग् धारणे, धर्णसिः—शैलः, लोकपालः, जलं, माता च । पृश् पालनपूरणयोः, पर्णसिः—जलधरः, उलूखलं, शाकादिश्च । वृग् वरणे, वर्णसिः-भूमिः । षोच् अन्तकर्मणि, सानसिः—स्नेहः, नखः, हिरण्यम्, ऋणं, सखा सनातनश्च ॥७०९॥

व्रियो हिक् ॥७१०॥

व्रीश् वरणे, इत्यस्माद् किद् हिः प्रत्ययो भवति । व्रीहिः—धान्यविशेषः ॥७१०॥

तॄ-स्तॄ-तन्द्रि-तन्त्र्यविभ्य ईः ॥७११॥

एभ्यः ईः प्रत्ययो भवति । तॄ प्लवनतरणयोः, तरीः—नौः, अग्निः, वायुः, प्लवनश्च । स्तॄग्श् आच्छादने, स्तरीः—तृणं, धूमः, मेघः, नदी, शय्या च । तन्द्रिः सादमोहनयोः सौत्रः, तन्द्रीः मोहनिद्रा । तन्त्रिण् कुटुम्बधारणे, तन्त्रीः—शुष्कस्नायु, वादित्रं, वीणा, आलस्यं च । अव रक्षणादौ, अवीः—प्रकाशः, आदित्यः, भूमिः, पशुः, राजा, स्त्री च ॥७११॥

नडेर्णित् ॥७१२॥

नडेः सौत्राद् ईः प्रत्ययो भवति, स च णिद् भवति । नाडी—आयतशुषिरं द्रव्यम्, अर्धमुहूर्तश्च ॥७१२॥

वातात् प्रमः कित् ॥७१३॥

वातपूर्वपदात् प्रेणोपसृष्टात् मांक् माने, इत्यस्मात् किद् ई प्रत्ययो भवति । वातप्रमीः—वात्या, अश्वः, वातमृगः, पक्षी, शमीवृक्षश्च ॥७१३॥

या-पाभ्यां द्वे च ॥७१४॥

आभ्यां किद् ईः प्रत्ययो भवत्यनयोश्च द्वे रूपे

भवत. । यांक् प्रापणे, ययी.—मोक्षमार्गः, दिव्यवृष्टिः, आदित्यः, अश्वश्च । पां पाने, पपीः—रश्मिः, सूर्यः, हस्ती च ॥७१४॥

लक्षेर्मोऽन्तश्च ॥७१५॥

लक्षीण् दर्शनाङ्कनयोः, इत्यस्माद् ईः प्रत्ययो भवति । लक्ष्मीः—श्रीः ॥७१५॥

भृ-मृ-तॄ-त्सरि-तनि-धन्यनि-मनि-मस्जि शी-वटि-कटि-पटि-गडि-चञ्च्यसि-वसि-त्रपि-शॄ-स्वृ-स्निहि-क्लिदि-कन्दीन्दि-विन्द्यन्धि-बन्ध्यणि-लोष्टि-कुन्थिभ्य उः ॥७१६॥

एभ्यः उः प्रत्ययो भवति । डुभृंग्क् पोषणे च, भृंग् भरणे वा । भरु—समुद्र., वर्णि', भर्ता, च। मृंत् प्राणत्यागे, मरुः—निर्जलो देशः, गिरिश्च । तॄ प्लवनतरणयोः, तरुः—वृक्षः । त्सर छद्मगतौ, त्सरु'— आदर्शखङ्गादिग्रहणप्रदेश', वञ्चकः, क्षुरिका च । तनूयी विस्तारे, तनु—देहः, सूक्ष्मश्च । धन धान्ये सौत्र', धनु—अस्त्रं, दानमानं च। अनक् प्राणने, अनुः—प्राणः, अनु पश्चादाद्यर्थेऽव्ययम्, मनिच् ज्ञाने, मनूयी बोधने वा, मनु—प्रजापतिः । टुमस्जोत् शुद्धौ । मद्गु—जलवायसः । शीङ्क् स्वप्ने, शयुः—अजगरः, स्वप्न', आदित्यश्च । वट वेष्टने, वटु.—माणवकः । कटे वर्षावरणयो., कटु'—रस-विशेषः । पट गतौ, पटुः—दक्षः । गड सेचने, गडुः—घाटामस्तकयोर्मध्ये मांसपिण्ड., स्फोटश्च । चञ्चू गतौ, चञ्चू'—पक्षिमुखम् । असूच् क्षेपणे, असव'—प्राणाः । वस निवासे, वसु—द्रव्यं, तेजो, देवता च । वसु. कश्चिद्राजा । त्रपौषि लज्जायाम्, त्रपु—लौहविशेष' । शॄग् हिंसायाम्, शरुः—क्रोध', आयुध', हिंस्रश्च । ऑस्वृ शब्दोपतापयोः, स्वरुः—प्रतापः, वज्रः—वज्रा-स्फालनं च । ष्णिहौच् प्रीतौ, स्नेहुः—चन्द्रमाः, सन्निपातजो व्याधिविशेष., पित्तं, वनस्पतिश्च । क्लिदौच् आर्द्रभावे, क्लेदु'—क्षेत्र, चन्द्र., भगम्, शरीरभङ्गश्च, क्लेदयतीति क्लेदु—चन्द्रमा इत्यन्ये । क्रदु रोदनाह्वानयोः, कन्दुः—पाकस्थानम्—सूत्रोतं च क्रीडनम् । इदु परमैश्वर्ये, इन्दु'—चन्द्र. । विदु अवयवे, विन्दुः—विप्रुट् । अन्धण् दृष्ट्युपसंहारे, अन्धुः—कूपः, व्रणश्च । बन्धंश् बन्धने, बन्धु.—स्वजन', बन्धु—द्रव्यम् । अण शब्दे, अणु'—पुद्गल, सूक्ष्म', रालकादिश्च, धान्य-विशेषः । लोष्टि संघाते, लोष्टु—मृत्पिण्डः । कुन्थश् संक्लेशे । कुन्थुः—सूक्ष्मजन्तुः ॥७१६॥

स्यन्दि-सृजिभ्यां सिन्धु-रज्जौ च ॥७१७॥

आभ्याम् उः प्रत्ययो भवत्यनयोश्च यथासंख्यं सिन्ध् रज्ज इत्यादेशौ भवतः । स्यन्दौङ् स्रवणे सिन्धुः—नदः, नदी, समुद्रश्च । सृजत् विसर्गे, सृजिच् विसर्गे वा, रज्जुः—दवरक' ॥७१७॥

पंसेर्दीर्घश्च ॥ ७१८ ॥

पंसुण् नाशने, इत्यस्माद् उः प्रत्ययो भवति, दीर्घश्चास्य भवति । पांशुः—पार्थिवं रजः ॥७१८॥

अशेरान्नोऽन्तश्च ॥७१९॥

अशौटि व्याप्तौ, इत्यस्माद् उः प्रत्ययो भवत्यकाराच्च परो नोऽन्तो भवति । अंशुः—रश्मिः, सूर्यश्च । प्रांशुः—दीर्घः ॥७१९॥

नमेर्नाक् च ॥७२०॥

णमं प्रह्वत्वे, इत्यस्माद् उः प्रत्ययो भवत्यस्य च नाक् इत्यादेशो भवति । नाकु'—व्यलीकम्, वनस्पति, ऋषि., वल्मीकश्च ॥७२०॥

मनि-जनिभ्यां धतौ च ॥७२१॥

आभ्याम् उः प्रत्ययो भवत्यनयोश्च यथासंख्यं

धकार-तकारौ भवत । मनिच् ज्ञाने, मधु—क्षौद्रम्, शीधु च, मधुः—असुरः, मासश्च चैत्र । जनैचि प्रादुर्भावे, जतु—लाक्षा ॥७२१॥

अजेर्ऋज् च ॥७२२॥

अर्ज अर्जने, इत्यस्माद् उः प्रत्ययो भवत्यस्य च ऋज् इत्यादेशो भवति । ऋजु—अकुटिलम्॥७२२॥

कृतेस्तर्क् च ॥७२३॥

कृतैत् छेदने, कृतैप् वेष्टने, इत्यस्माद्वा उः प्रत्ययो भवति, अस्य च तर्क् इत्यादेशो भवति । तर्कु—चुन्दः सूत्रवेष्टनशलाका च ॥७२३॥

नेरञ्चेः ॥७२४॥

निपूर्वादञ्चतेः उः प्रत्ययो भवति । न्यङ्कुः—मृगः, ऋषिश्च ॥७२४॥

किमः श्रो णित् ॥७२५॥

किम्पूर्वात् शृश् हिंसायाम्, इत्यस्माद् णिद् उ प्रत्ययो भवति । किंशारुः—शूक. धान्यशिखा, उष्ट्रः हिंस्र , इषुश्च ॥७२५॥

मि-वहि-चरि-चटिभ्यो वा ॥७२६॥

एभ्य उ. प्रत्ययो भवति, स च णिद्वा भवति । डुमिंगृट् प्रक्षेपणे, मायु पित्त, मान, शब्दश्च । गोमायु. शृगाल , मयु.-किन्नर, उष्ट्रः, प्रक्षेप, आकूतं च । बाहुलकादात्वाभाव । वहीं प्रापणे । वाहु—भुज, वहु—प्रभूतम् । चर भक्षणे च, चारु—शोभनम्, चरन्ति अस्माद् देव-पितृ-भूतानि इति अपादानेऽपि भीमादित्वात्. चरु.—देवतोद्देशेन पाकः स्थाली च । चटण भेदे, चाटु-प्रियाचरणं, पटुजन , प्रियवादी, स्फुटवादी, दर्शकम्, शिष्यश्च । चटु प्रियाचरणम् ॥७२६॥

ऋ-तॄ-शॄ-मृ-आदिभ्यो रो लश्च ॥७२७॥

एभ्यो णिद् उः प्रत्ययो भवति, रेफस्य च लकारो भवति । ऋंक् गतौ, ऋत् प्रापणे च वा, आलुः—श्लेष्मा, श्लेष्मातक, कन्दविशेषश्च । तॄ प्लवनतरणयोः, तालुः-काकुदम् । शॄश् हिंसायाम्, शालुः-हिंस्रः, कषायश्च । मृंत् प्राणत्यागे, मालुः—पत्रलता, यस्या मालुधानीति प्रसिद्धिः । डुडुभृंग्क् पोषणे च, भालु—इन्द्रः । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥७२७॥

कृ-क-स्थूराद्वचः क् च ॥७२८॥

आभ्यां पराद् वचो णिद् उः प्रत्ययो भवति, ककारश्चान्तादेशो भवति । वचंक् भाषणे, ब्रूग्क् व्यक्तायां वाचि, कृकमव्यक्तं ब्रूते वक्ति वा । कृकवाकुः, कुक्कुटः, कृकलासः खञ्जरीटश्च । एवं स्थूरवाकुः उच्चैर्ध्वनिः ॥७२८॥

पॄ-का-हृषि-धृषीषि-कुहि-भिदि-विदि-मृदि-व्यधि-गृध्यादिभ्यः कित् ॥७२९॥

एभ्यः किद् उः प्रत्ययो भवति । पृश् पालनपूरणयो, पुरु., महान् लोकः, समुद्रः, यजमान, राजा च कश्चित् । कै शब्दे, कु—पृथ्वी । हृषच् तुष्टौ हृषू अलीके वा, हृषु—तुष्टः, अलीकः, सूर्य अग्नि-शशिनश्च । ञिधृषाट् प्रागल्भ्ये, धृषु.-प्रगल्भः सतापः, उत्साह, पर्वतश्च । इषत् इच्छायाम्, इषुः—शर । कुहणि विस्मापने, कुहु.—नष्टचन्द्रामावास्या । भिदृपी विदारणे, भिदु., वज्रः, कन्दर्पश्च । विदक् ज्ञाने, विदु -हस्तिमस्तकैकदेश । मृदश् क्षोदे, मृदुः-अकठिनः । व्यधंच् ताडने, विधुः-चन्द्रः, वायुः, अग्निश्च । गृधूच् अभिकाङ्क्षायाम , गृधुः-काम । आदिग्रहणात् पूरैचि आप्यायने, पूरण् आप्यायने वा । पूरितमनेन यशसा सर्वमिति पूरुः—राजर्षिः एवमन्येऽपि ॥७२९॥

रभि-प्रथिभ्यामृच्च रस्य ॥७३०॥

आभ्यां किद् उः प्रत्ययो भवति, रेफस्य च ऋकारो भवति । रभिं राभस्ये, ऋभवः—देवाः । प्रथिष् प्रख्याने, पृथुः—राजा, विस्तीर्णश्च ॥७३०॥

स्पशि-भ्रस्जेः स्लुक् च ॥७३१॥

आभ्यां किद् उः प्रत्ययो भवति, सकारस्य लुक् च भवति । स्पशिः सौत्रः तालव्यान्तः, पशुः—तिर्यङ्, मन्त्रवध्यश्च जनः । भ्रस्जींत् पाके, भृगुः—प्रपातः, ब्रह्मणश्च सुतः । कित्त्वात् 'ग्रह-व्रश्च-भ्रस्ज-प्रच्छ' इति य्वृत् 'न्यङ्कुद्गमेघादयः' इति गत्वम् ॥७३१॥

दुःस्वप-वनिभ्यः स्थः ॥७३२॥

दुस्, सु, अप, वनि इत्येतेभ्यः परात् ष्ठां गतिनिवृत्तौ, इत्यस्मात् किद् उः प्रत्ययो भवति । दुष्ठु—अशोभनम्, सुष्ठु—सातिशयम्, अपष्ठु—वामम्, वनिष्ठुः-वपासनिहितोऽवयवः, अश्वः, सभक्तः, अपानं च ॥७३२॥

हनि-या-कृ-भृ-पॄ-तॄ-त्रो द्वे च ॥७३३॥

एभ्यः किद् उः प्रत्ययो भवत्येषां द्वे रूपे भवतः । हनंक् हिंसागत्योः, जघ्नुः—इन्द्रः, वेगवांश्च । यांक् प्रापणे, ययुः—अश्वः, यायावरः, स्वर्गमार्गश्च । डुकृंग् करणे, चक्रुः—कर्मठः, वैकुण्ठश्च । डुभृंगक् पोषणे च, भृंग् भरणे वा, बभ्रुः—ऋषिः, नकुलः, राजा, वर्णश्च । पॄश् पालनपूरणयोः, पुपुरुः—समुद्रः, चन्द्रः, लोकश्च । तॄ प्लवनतरणयोः, तितिरुः—पतङ्गः । त्रैङ् पालने, तत्रुः—नौका ॥७३३॥

कॄ-ग्रॄ ऋत उर् च ॥७३४॥

आभ्यां किद् उः प्रत्ययो भवति, ऋकारस्य च उर् भवति । कॄत् विक्षेपे, कुरुः—राजर्षिः, कुरवः—जनपदः । गॄश् शब्दे, गुरुः—आचार्यः, लघुप्रतिपक्षः, पूज्यश्च जनः ॥७३४॥

पचेरिच्चातः ॥७३५॥

डुपचींष् पाके, इत्यस्माद् उः प्रत्ययो भवत्यकारस्य च इकारो भवति । पिचुः—निरस्थीकृतः कर्पासः ॥७३५॥

अर्तेरूर्च ॥७३६॥

ऋक् गतौ, इत्यस्माद् उः प्रत्ययो भवत्यस्य च ऊर् इत्यादेशो भवति । ऊरुः—शरीराङ्गम् ॥७३६॥

महत्युर्च ॥७३७॥

अर्तेर्महत्यभिधेये उः प्रत्ययो भवत्यस्य च उर् इत्यादेशो भवति । उरु—विस्तीर्णम् ॥७३७॥

उड् च भे ॥७३८॥

अर्तेर्भे नक्षत्रेऽभिधेये उः प्रत्ययो भवति, धातोश्च उडादेशो भवति । उडु—नक्षत्रम् ॥७३८॥

श्लिषेः क च ॥७३९॥

श्लिषंच् आलिङ्गने, इत्यस्मात् किद् उः प्रत्ययो भवति, ककारश्चान्तादेशो भवति । श्लिकुः—मृगास्थि, सव्यवसायः, राज्यं, ज्योतिषं, सेवकश्च ॥७३९॥

रङ्घि-लङ्घि-लिङ्गेर्नलुक् च ॥७४०॥

एभ्य उः प्रत्ययो भवति, नकारस्य च लुग् भवति । रघु लघुङ् गतौ । रघुः—राजा । लघु—तुच्छं, शीघ्रं च । लिगुण् चित्रीकरणे, लिगुः—ऋषिः, सेवकः, मूर्खः, भूमिविशेषश्च ॥७४०॥

पी-मृग-मित्र-देव-कुमार-लोक-धर्म-विश्व-सुम्नाश्मावेभ्यो युः ॥७४१॥

पी-मृग-मित्र-देव-कुमार-लोक-धर्म-विश्व-सुम्न-अश्मन्-अव इत्येतेभ्यः परात् यांक् प्रापणे, इत्यस्मात् किद् उः प्रत्ययो भवति । पीयुः—उलूकः, आदित्यः,

सुवर्णं, कालश्च । मृगयुः—व्याधः, मृगश्च । मित्रयुः—ऋषिः, मित्रवत्सलश्च । देवयुः—धार्मिकः । कुमारयुः—राजपुत्रः । लोकयु'—वाक्यकुशलः जनः । धर्मयुः—धार्मिकः । विश्वयुः—वायुः । सुम्नयुः— यजमानः । अश्मयुः—मूर्खः । अवयुः—काव्यम् ॥७४१॥

पराङ्भ्यां शॄ-खनिभ्यां डित् ॥७४२॥

पर-आङ्पूर्वाभ्या यथासंख्य शॄ-खनिभ्यां डिद् उः प्रत्ययो भवति । शॄश् हिंसायाम्, परान् शृणाति परशुः—कुठारः । खनूग् अवदारणे, आखुः—मूषिकः ॥७४२॥

शुभेः स च वा ॥७४३॥

शुभि दीप्तौ, इत्यत्माद् डिद् उः प्रत्ययो भवति, अस्य च दन्त्यः सो वा भवति । सुः शुश्च पूजायाम्, सुपुरुषः—शुनासीरः ॥७४३॥

द्यु-द्रुभ्याम् ॥७४४॥

आभ्यां डिद् उः प्रत्ययो भवति । धुंक् अभिगमे, द्युः—स्वर्गक्रीडा, स्वर्गश्च । द्रुं गतौ, द्रुः—वृक्षशाखा, वृक्षश्च ॥७४४॥

हरि-पीत-मित-शत-वि-कु-कद्भ्यो द्रुवः ॥७४५॥

हरि-पीत-मित-शत-वि-कु-कद् इत्येतेभ्यः पराद् द्रुं गतौ, इत्यस्माद् उः प्रत्ययो भवति । हरिद्रुः—वृक्षः, ऋषिः, पर्वतश्च । पीतद्रु', देवदारुः । मितद्रुः-समुद्र., तुरगः, मितङ्गमश्च । शतद्रुर्नाम नदः, नदी च । विद्रु'—दारुप्रकार', वृक्षश्च । कुद्रुः—विकलपादः । कद्रुः—नागमाता, वह्निजातिः, गृहगोधा, वर्णश्च ॥७४५॥

केवयु-भुरण्य्वध्वर्यादयः ॥७४६॥

केवय्वादय. शब्दा डिदुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । केवलपूर्वाद्यातेर्ललोपश्च । केवलो याति केवयु'—ऋषि' । भूपूर्वाद्यातेर्भुरण् चादौ, भुवं याति भुरण्युः—अग्नि' । अध्वरं याति पूर्वपदान्तलोपे, अध्वर्युः—ऋत्विक् । आदिग्रहणात् चरन् याति चरण्युः—वायुः अभिपूर्वस्य चाश्नातेः, अभीशुः—रश्मिः ॥७४६॥

शः सन्वच्च ॥७४७॥

शोच् तक्षणे, इत्यस्माद् डिद् उः प्रत्ययो भवति, स च सन्वद् भवति । सनि इवास्मिन् द्वित्वं पूर्वस्य च इत्व भवतीत्यर्थः शिशुः—बालः ॥७४७॥

तनेर्डउः ॥७४८॥

तनूयी विस्तारे, इत्यस्माद् डिद् अउः प्रत्ययो भवति, स च सन्वत् । तितउः—परिपवनम् ॥७४८॥

कै-शी-शमि-रमिभ्यः कुः ॥७४९॥

एभ्यः कुः प्रत्ययो भवति । कैं शब्दे, काकुः—स्वरविशेषः । शीङ्क् स्वप्ने, शेकुः—उद्भिद्विशेषः । शमूच् उपशमे, शङ्कुः—कीलकः, बाणः, शूलम्, आयुधं, चिह्नम्, छलकश्च । रमिं क्रीडायाम्, रङ्कुः-मृगः ॥७४९॥

ह्रियः किद्रो लश्च वा ॥७५०॥

ह्रींक् लजायाम्, इत्यस्मात् कित् कुः प्रत्ययो भवति, रेफस्य च लकारो वा भवति । ह्रीकुः—वनमार्जार' ॥७५०॥

किरः ष च ॥७५१॥

कृत् विक्षेपे, इत्यस्मात् कित् कुः प्रत्ययो भवति, षकारश्चान्तादेशो भवति । किष्कुः—छायामानद्रव्यम् ॥७५१॥

चटि-कठि-पर्दिभ्यः आकुः ॥७५२॥

एभ्य आकुः प्रत्ययो भवति । चटण् भेदे, चटाकुः-ऋषिः, शकुनिश्च । कठ कृच्छ्रजीवने, कठाकुः-कुटुम्बपोषकः । पर्दि कुत्सिते शब्दे । पर्दाकुः—भेकः, वृश्चिकः, अजगरश्च ॥७५२॥

सिवि-कुटि-कुठि-कुकुषि-कृषिभ्यः कित् ॥७५३॥

एभ्यः किद् आकुः प्रत्ययो भवति । षिवूच् उतौ, सिवाकुः—ऋषिः । कुटत् कौटिल्ये, कुटाकुः—विटपः । कुठिः सौत्रः, कुठाकुः—अभ्रम् । कुंङ् शब्दे, कुवाकुः—पक्षी । कुषश् निष्कर्षे, कुषाकुः—मूषिकः, अग्निः, परोपतापी च । कृषींत् विलेखने, कृषाकुः कृषीवलः ॥७५३॥

उपसर्गाच्चेर्डित् ॥७५४॥

उपसर्गपूर्वात् चिग्ट् चयने, इत्यस्माद् डिद् आकुः प्रत्ययो भवति । उपचाकु—संचाकुश्च ऋषिः । निचाकु—निपुणः, ऋषिश्च ॥७५४॥

शलेरङ्कुः ॥७५५॥

शल गतौ, इत्यस्मात् अङ्कु प्रत्ययो भवति । शलङ्कुः—ऋषिः ॥७५५॥

सृ-पृभ्यां-दाकुक् ॥७५६॥

आभ्यां किद् दाकुः प्रत्ययो भवति । सृ गतौ, सृदाकुः—दावाग्निः, वायुः, आदित्य, व्याघ्रः, शकुनि, अस्त, भर्ता, गोत्रकृच्च । पृंक् पालन-पूरणयोः, पृदाकुः—सर्पः, गोत्रकृच्च ॥७५६॥

इषेः स्वाकुक् च ॥७५७॥

इषत् इच्छायाम्, इत्यस्मात् कित् स्वाकुः प्रत्ययो भवति । इक्ष्वाकु—आदिक्षत्रियः ॥७५७॥

फलि-वल्यमेर्गुः ॥७५८॥

एभ्यो गुः प्रत्ययो भवति । फल निष्पत्तौ, फल्गु-असारम् । वलि संवरणे, वल्गु—मधुरम्, शोभनं च, वल्गु—पक्षी । अम गतौ, अङ्गुः—शरीरावयवः ॥७५८॥

दमेर्लुक् च ॥७५९॥

दमूच् उपशमे, इत्यस्माद् गुः प्रत्ययो भवत्यन्त्यस्य च लुग् भवति । दगुः—ऋषिः ॥७५९॥

होर्हिन् च ॥७६०॥

हिंट् गतिवृद्ध्योः, इत्यस्माद् गुः प्रत्ययो भवत्यस्य च हिन् इत्यादेशो भवति । हिङ्गुः—रामठः ॥७६०॥

प्री-कै-पै-नीलेङ्गुक् ॥७६१॥

एभ्य किद् अङ्गुः प्रत्ययो भवति । प्रींग्श् तृप्तिकान्त्योः, प्रियङ्गुः—फलिनी, रालकश्च । कै शब्दे, कङ्गुः—अणुः । पै शोषणे, पङ्गुः—खञ्ज । णील वर्णे, नीलङ्गु—कृमिजातिः, शृगालश्च ॥७६१॥

अव्यर्ति-गृभ्योऽटुः ॥७६२॥

एभ्योऽटुः प्रत्ययो भवति । अव रक्षणादौ, अवटुः—कृकाटिका । ऋंकू गतौ, अरटुः—वृक्ष । गृत् निगरणे, गरटुः—देशविशेषः, पक्षी, अजगरश्च ॥७६२॥

शलेराटुः ॥७६३॥

शल गतौ, इत्यस्माद् आटुः प्रत्ययो भवति । शलाटुः—कोमलं फलम् ॥७६३॥

अञ्ज्यवेरिष्ठुः ॥७६४॥

आभ्यमिष्ठुः प्रत्ययो भवति । अञ्जौप् व्यक्त्यादौ, अञ्जिष्ठु—भानुः, अग्निश्च । अव रक्षणादौ, अविष्ठु—अश्व, होता च ॥७६४॥

तमि-मनि-कणिभ्यो डुः ॥७६५॥

एभ्यो डुः प्रत्ययो भवति । तनूयी विस्तारे, तण्डुः—प्रथम । मनिच् ज्ञाने, मण्डुः—ऋषि । कण शब्दे, कण्डुः—वेदनाविशेष ॥७६५॥

पनेर्दीर्घश्च ॥७६६॥

पनि स्तुतौ, इत्यस्माद् डुः प्रत्ययो भवति, दीर्घश्च भवति । पाण्डु—वर्ण, क्षत्रियश्च ॥७६६॥

पलि-मृभ्यामाण्डुकण्डुकौ ॥७६७॥

आभ्यां यथासंख्यमाण्डु. कण्डुक् इति प्रत्ययौ भवतः । पल गतौ, पलाण्डुः—लशुनभेदः । मृंत् प्राणत्यागे, मृकण्डु—ऋषि. ॥७६७॥

अजि-स्था-वृ-रीभ्यो णुः ॥७६८॥

एभ्यो णुः प्रत्ययो भवति । अज क्षेपणे च, वेणुः—वंशः । ष्ठां गतिनिवृत्तौ, स्थाणुः—शिवः, ऊर्ध्वं च दारु । वृगूट् वरणे, वर्णुः—नदः, जनपदश्च । रींश् गतिरेषणयोः, रेणुः—धूलिः ॥७६८॥

विषेः कित् ॥७६९॥

विष्लृंकी व्याप्तौ, इत्यस्मात् किद् णुः प्रत्ययो भवति । विष्णुः—हरिः ॥७६९॥

क्षिपेरणुक् ॥७७०॥

क्षिपींत् प्रेरणे, इत्यस्मात् किद् अणु प्रत्ययो भवति । क्षिपणुः—समीरणः, विद्युच्च ॥७७०॥

अञ्जेरिष्णुः ॥७७१॥

अञ्जौप् व्यक्त्यादौ, इत्यस्माद् इष्णुः प्रत्ययो भवति । अञ्जिष्णुः—घृतम् ॥७७१॥

कृ-हृ-भू-जीवि-गम्यादिभ्य एणुः ॥७७२॥

एभ्य एणुः प्रत्ययो भवति । कृगूट् हिसायाम्, डुकृंग् करणे वा, करेणुः—हस्ती । हृंग् हरणे, हरेणुः—गन्धद्रव्यम् । भू सत्तायाम्, भवेणुः—भव्यः । जीव प्राणधारणे, जीवेणुः—औषधम् । गम्लृं गतौ, गमेणुः—गन्ता । आदिग्रहणात् शमूच् उपशमे, शमेणुः—उपशमनम् । यजीं देवपूजादौ, यजेणुः—यज्ञादिः । डुपचींष् पाके, पचेणुः—पाकस्थानम् । पदेणुः, वहेणुरित्यादि ॥७७२॥

कृ-सि-कम्यमि-गमि-तनि-मनि-जन्यसि-मसि-सच्यवि-भा-धा-गा-ग्ला-म्ला-हनि-हा-या-हि-क्रुशि-पूभ्यस्तुन् ॥७७३॥

एभ्यः तुन्प्रत्ययो भवति । डुकृग् करणे, कर्तुः—कर्मकरः । षिंग्ट् बन्धने, सेतुः—नदीसंक्रमः । कमूङ् कान्तौ, कन्तुः—कदर्पः, कामी, मनः, कुसूलश्च । अम गतौ, अन्तुः—रक्षिता, लक्षणं च । गम्लृं गतौ, गन्तुः—पथिकः, आगन्तुः अवास्तव्यो जनः । तनूयी विस्तारे, तन्तुः—सूत्रम् । मनिच् ज्ञाने, मन्तुः—वैमनस्यम्, प्रियंवदः, मानश्च । जनैचि प्रादुर्भावे, जन्तुः प्राणी । असक् भुवि, अस्तुः—अस्तिभावः । बाहुलकाद् भूभावाभावः । मसैच् परिणामे, मस्तुः—दधिमूलवारि । षचि सेचने, सक्तुः—यवविकारः । अव रक्षणादौ, ओतुः—बिडालः । भांक् दीप्तौ, भातुः—दीप्तिमान्, शरीरावयवः, अग्निः, विद्वांश्च । डुधांगूक् धारणे च, धातुः—लोहादिः, रसादिः, शब्दप्रकृतिश्च । गैं शब्दे, गातुः—गायनः, उद्गाता च । ग्लै हर्षक्षये, ग्लातुः-सरुजः । म्लै गात्रविनामे, म्लातुः—दीनः । हनंक् हिंसागत्योः, हन्तुः—आयुधं, हिमश्च । ओहांक् त्यागे, हातुः—मृत्युः, मार्गश्च । यांक् प्रापणे, यातुः—पाप्मा जनः, राक्षसश्च । हिट् गतिवृद्ध्योः हेतुः—कारणम् । क्रुशं आह्वान-रोदनयोः, क्रोष्टा—शृगालः । पूग्श् पवने । पोतुः पविता । नित्करणम् 'क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि' इत्यत्र विशेषणार्थम् ॥७७३॥

वसेर्णिद्वा ॥७७४॥

वसं निवासे, इत्यस्मात् तुन् प्रत्ययो भवति, स च णिद्वा भवति । वास्तु—गृहं, गृहभूमिश्च । वस्तु सत्, निवेशभूमिश्च ॥७७४॥

पः पीप्यौ च वा ॥७७५॥

पा पाने, इत्यस्मात् तुन्प्रत्ययो भवति । अस्य च पी पि इत्यादेशौ वा भवतः । पीतः—आदित्यः, चन्द्रः, हस्ती, कालः, चक्षुः, बालघृतपानभाजनं च । पितुः—प्रजापतिः, आहारश्च । पातुः—रक्षिता, ब्रह्मा च ॥७७५॥

आपोऽप् च ॥७७६॥

आप्लृंट् व्याप्तौ, इत्यस्मात् तुन्प्रत्ययो भवत्यस्य च अप् इत्यादेशो भवति । अप्तुः--देवताविशेषः, कालः, याजकः, यज्ञयोनिश्च ॥७७६॥

अञ्ज्यर्तेः कित् ॥७७७॥

आभ्यां कित् तुन्प्रत्ययो भवति । अञ्जौप् व्यक्त्यादिषु । अक्तुः--इन्द्रः, विष्णुः, रात्रिश्च । ऋक् गतौ, ऋतुः--हेमन्तादिः, स्त्रीरजः, तत्कालश्च ॥७७७॥

चायः के च ॥७७८॥

चायृग् पूजा-निशामनयोः, इत्यस्मात् तुन्प्रत्ययः भवत्यस्य च के इत्यादेशो भवति । केतुः--ध्वजः, ग्रहश्च ॥७७८॥

वहि-महि-गुह्येधिभ्योऽतुः ॥७७९॥

एभ्योऽतुः प्रत्ययो भवति । वहीं प्रापणे, वहतुः विवाहः, अनड्वान्, अग्निः, कालश्च । मह पूजायाम्, महतुः--अग्निः । गुहौग् संवरणे, गूहतुः--भूमिः । एधि वृद्धौ, एधतुः--लक्ष्मीः, पुरुषः, अग्निश्च ॥७७९॥

क्रु-लाभ्यां कित् ॥७८०॥

आभ्यां किद् अतुः प्रत्ययो भवति । डुकृंग् करणे, क्रतुः--यज्ञः । लांक् आदाने, लतुः--पाशः ॥७८०॥

तनेर्यतुः ॥७८१॥

तनूयी विस्तारे, इत्यस्माद् यतुः प्रत्ययो भवति । तन्यतुः--विस्तारः, वायुः, पर्वतः, सूर्यश्च ॥७८१॥

जीवेरातुः ॥७८२॥

जीव प्राणधारणे, इत्यस्मादातुः प्रत्ययो भवति । जीवातुः--जीवनम्, औषधम्, अन्नम्, उदकं, द्रव्यं च ॥७८२॥

यमेर्दुक् ॥७८३॥

यमूं उपरमे, इत्यस्मात् किद् दुः प्रत्ययो भवति । यदुः--क्षत्रियः ॥७८३॥

शीङो धुक् ॥७८४॥

शीङ्क् स्वपने, इत्यस्मात् किद् धुः प्रत्ययो भवति । शीधु--मद्यविशेषः ॥७८४॥

धूगो धुन च ॥७८५॥

धूग्श् कम्पने, इत्यस्माद् धुक् प्रत्ययो भवत्यस्य च धुन् इत्यादेशो भवति । धुन्धुः--दानवः ॥७८५॥

दा-भाभ्यां नुः ॥७८६॥

आभ्यां नुः प्रत्ययो भवति । डुदांग्क् दाने, दानुः--गन्ता, यजमानः, वायुः, आदित्यः, दक्षिणार्थं च धनम् । भांक् दीप्तौ, भानुः--सूर्यः, रश्मिश्च । चित्रभानुः--अग्निः । स्वर्भानुः--राहुः । विश्वभानुः--आदित्यः ॥७८६॥

धेः शित् ॥७८७॥

ट्धें पाने, इत्यस्माद् नुः प्रत्ययो भवति, स च शिद् भवति, शित्वादाद् 'आत् सन्ध्यक्षरस्य' इति अकारो न भवति । धेनुः--अभिनवप्रसवा गवादिः ॥७८७॥

सूङः कित् ॥७८८॥

षूङौक् प्राणिगर्भविमोचने, इत्यस्मात् किद् नुः प्रत्ययो भवति । सूनुः--पुत्रः ॥७८८॥

हो जह् च ॥७८९॥

ओहाक् त्यागे, इत्यस्मात् किद् नुः प्रत्ययो भवत्यस्य च जह् इत्यादेशो भवति । जह्नुः--गङ्गापिता ॥७८९॥

वचेः कगौ च ॥७९०॥

वचंक् भाषणे, इत्यस्माद् नुः प्रत्ययो भवति, ककार-गकारौ चान्तादेशौ भवतः । वक्नुः, वग्नुश्च--वाग्मी ॥७९०॥

कृ-हनेस्तुक्-नुकौ ॥७९१॥

आभ्यां कितौ तुनु इति प्रत्ययौ भवतः । डुकृंग् करणे, कृतुः—कर्मकारः । कृणुः—कोशकारः, कारुश्च । हनंक् हिंसागत्योः, हतुः—हिमः, हनुः—वक्त्रैकदेशः । बाहुलकान्नलोप. ॥७९१॥

गमेः सन्वच्च ॥७९२॥

गम्लृं गतौ, इत्यस्मात् तुक्-नुकौ सन्वत् च भवतः । जिगन्तुः—ब्राह्मणः, दिवस', मार्गः, प्राणः, अग्निश्च । जिगन्नु.—प्राणः, बाण , मन', मीन', वायुश्च ॥७९२॥

दा-भू-क्षण्युन्दि-नदि-वदिपत्यादेरनुङ् ॥७९३॥

एभ्यो डिद् अनुः प्रत्ययो भवति । डुदांग्क् दाने । दनु.-दानवमाता । भू सत्तायाम्, भुवनु:—मेघः, चन्द्रः, भवितव्यता, हंसश्च । क्षणूयी हिंसायाम्, क्षणनुः—यायावर' । उन्दैप् क्लेदने, उदनुः—शुकः । णद अव्यक्ते शब्दे, नदनुः—मेघः, सिंहश्च । वद वक्तायां वाचि, वदनु'—वक्ता । पत्लृ गतौ, पतनुः—श्येनः । आदिग्रहणादन्येऽपि । कित्वमकृत्वा डित्-करणं वदेर्वृदभावार्थम् ॥७९३॥

कृशेरानुक् ॥७९४॥

कृशच् तनुत्वे, इत्यस्मात् किद् आनुः प्रत्ययो भवति । कृशानु'—वह्नि' ॥७९४॥

जीवेरदानुक् ॥७९५॥

जीव प्राणधारणे, इत्यस्मात् किद् रदानु' प्रत्ययो भवति । जीरदानुः । कित्करणं गुणप्रतिषेधार्थम् । वलोपे हि नाम्यन्तत्वाद् गुणः स्यात् ॥७९५॥

वचेरक्नुः ॥७९६॥

वचंक् भाषणे, इत्यस्मादक्नुः प्रत्ययो भवति । वचक्नुः-वाग्मी, आचार्यः, ब्राह्मणः, ऋषिश्च ॥७९६॥

हृषि-पुषि-घुषि-गदि-मदि-नन्दि-गडि-मण्डि-जनि-स्तनिभ्यो णेरित्नुः ॥७९७॥

एभ्यो ण्यन्तेभ्य इत्नुः प्रत्ययो भवति । हृषंच् तुष्टौ, हृषृ अलीके वा, हर्षयित्नु'—आनन्दः, स्वजनः, रङ्गोपजीवी, प्रियंवदश्च । पुषंच् पुष्टौ, पोषयित्नुः—भर्ता, मेघः, कोकिलश्च । घुषृण् विशब्दने, घोषयित्नुः—कोकिलः, शब्दश्च । गदण् गर्जे, गदयित्नुः—पर्जन्य , वावदूकः, भ्रमरः कामश्च । मदैच् हर्षे, मदयित्नुः—मदिरा, सुवर्णम् अलंकारश्च । टुनदु समृद्धौ, नन्दयित्नुः—पुत्र., आनन्दः, प्रमुदितश्च । गड सेचने, गडयित्नुः—बलाहकः । मडु भूषायाम्, मण्डयित्नु —मण्डयिता, कामुकश्च । जनैचि प्रादुर्भावे, जनयित्नु'—पिता । स्तनण् गर्जे, स्तनयित्नुः—मेघः, मेघगर्जित च ॥७९७॥

कस्यर्तिस्यामिपुक् ॥७९८॥

आभ्यां किद् इपुः प्रत्ययो भवति । कस गतौ, कसिपुः—अशनम् । ऋक् गतौ, रिपुः—शत्रुः ॥७९८॥

कम्यमिभ्यां बुः ॥७९९॥

आभ्यां बुः प्रत्ययो भवति । कमूङ् कान्तौ, कम्बुः-शङ्खः । अम गतौ, अम्बु—पानीयम् ॥७९९॥

अभ्रेरमुः ॥८००॥

अभ्र गतौ, इत्यस्मादमुः प्रत्ययो भवति । अभ्रमुः—देवहस्तिनी ॥८००॥

यजि-शुन्धि-दहि-दसि-जनि-मनिभ्यो युः ॥८०१॥

एभ्यो यु' प्रत्ययो भवति । यजीं देवपूजादौ, यज्यु'—अग्निः, अध्वर्युः, यज्वा, शिष्यश्च । शुन्धू शुद्धौ, शुन्ध्युः—अग्निः, आदित्यः पवित्रं च । दहं भस्मीकरणे, दह्युः—अग्निः । दसूच् उपक्षये, दस्युः—चौरः । जनैचि प्रादुर्भावे, जन्युः—अपत्यं, पिता,

वायुः, प्रादुर्भावः, प्रजापतिः, प्राणी च । मनिंच् ज्ञाने, मन्युः - कृपा, क्रोधः—शोकः, क्रतुश्च ॥८०१॥

भुजेः कित् ॥८०२॥

भुजंप् पालनाभ्यवहारयोः, इत्यस्मात् किद् यु प्रत्ययो भवति । भुज्युः—अग्नि, आदित्य, गरुडः, भोगः, ऋषिश्च ॥८०२॥

सर्तेरय्वन्यू ॥८०३॥

सृं गतौ, इत्यस्माद् अयु, अन्यु इति प्रत्ययौ भवतः । सरयु—नदी वायुश्च । दीर्घान्तमिममिच्छन्त्येके । सरयूः । श्लिष्टनिर्देशात् तदपि संगृहीतमेव। सरण्युः—मेघः, अश्विनोर्माता, समेघो वायुश्च ॥८०३॥

भू-क्षिपि-चरेरन्युक् ॥८०४॥

एभ्यः किदन्युः प्रत्ययो भवति । भू सत्तायाम्, भुवन्युः—ईश्वरः, अग्निश्च । क्षिपींत् प्रेरणे, क्षिपण्युः—वायुः, वसन्तः, विद्युत्, अर्थः, कालश्च । चर भक्षणे च, चरण्युः वायुः ॥८०४॥

मुस्त्युक् ॥८०५॥

मृत् प्राणत्यागे, इत्यस्मात् कित् त्युः प्रत्ययो भवति । मारयतीति मृत्युः, कालः, मरणं च ॥८०५॥

चि-नी-पी-म्यशिभ्यो रुः ॥८०६॥

एभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । चिग्ट् चयने, चेरुः मुनिः । णींग् प्रापणे, नेरुः—जनपदः । पींङ्च् पाने, पेरुः—सूर्यः, गिरिः—कलविङ्कश्च । मीङ्च् हिंसायाम्, मेरुः—देवाद्रिः । अशौटि व्याप्तौ, अश्रु—नेत्रजलम् ॥८०६॥

रु-पूभ्यां कित् ॥८०७॥

आभ्यां किद् रुः प्रत्ययो भवति । रुक् शब्दे । रुरुः-मृगजातिः । पूग्श् पवने, पुरु—राजा ॥८०७॥

खनो लुक् च ॥८०८॥

खनूग् अवदारणे, इत्यस्माद् रुः प्रत्ययो भवति, अन्त्यस्य च लुग् भवति । खरुः—दर्पः क्रूरः, मूर्खः, दृप्तः, गीतविशेषश्च ॥८०८॥

जनि-हनि-शद्यर्तेस्त च ॥८०९॥

एभ्यो रुः प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशो भवति । जनैचि प्रादुर्भावे, जत्रुः—शरीरावयवः, मेघः, धर्मावसानं च । हनंक् हिंसागत्योः हत्रुः—हिंस्रः । शद्लृ शातने, शत्रुः—रिपुः । बाहुलकात् तादेशविकल्पे शद्रुः—पुरुषः । ऋंक् गतौ, अत्रुः—क्षुद्रजन्तुः ॥८०९॥

श्मनः शीङो डित् ॥८१०॥

श्मन्पूर्वात् शीङ्क् स्वप्ने, इत्यस्माद् डिद् रुः प्रत्ययो भवति । श्मश्रु—मुखलोमानि ॥८१०॥

शिग्रु-गेरु-नमेर्वादयः ॥८११॥

शिग्र्वादयः शब्दा रुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शिंगट् निशाने, कित् गोऽन्तश्च । शिग्रुः सौभाञ्जनकः हरितकविशेषश्च । गिरतेरेञ्च, गेरुः—धातुः । नमेर्नञ्पूर्वस्य मयतेर्वा एञ्चान्तः, नमेरुः-देववृक्षः । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥८११॥

कटि-कुटघर्तेररुः ॥८१२॥

एभ्योऽरु प्रत्ययो भवति । कटे वर्षावरणयोः, कटरुः- शकटम् । कुटत् कौटिल्ये, कुटरुः-पक्षिविशेषः, मर्कटः, वृक्षः, वर्धकिश्च । कुटादित्वान्न गुणः । ऋंक् गतौ, अररुः—असुर, आयुधं, मण्डलं च ॥८१२॥

कर्केरारुः ॥८१३॥

कर्के सौत्रादारुः प्रत्ययो भवति । कर्कारुः—क्षुद्रचिर्भिटी ॥८१३॥

उर्वेरादेरूदेतौ च ॥८१४॥

उर्वै हिंसायाम्, इत्यस्मादारुः प्रत्ययो भवति,

आदेश्च ऊकार-एकार आदेशौ भवतः। ऊर्वत्यार्तिमिति ऊर्वारुः—कटुचिर्भिटी। एर्वारुः—चारुचिर्भिटी ॥८१४॥

कृपि-क्षुधि-पी-कुणिभ्यः कित् ॥८१५॥

एभ्यः किदारुः प्रत्ययो भवति। कृपौङ् सामर्थ्ये, कृपारु-—दयाशीलः। क्षुधंच् बुभुक्षायाम्, क्षुधारुः—क्षुधमसहमानः, लत्वे कृपालुः, क्षुधालुः। पीङ्च् पाने। पियारुः-वृक्षः। कुणत् शब्दोपकरणयोः, कुणारुः—वनस्पतिः ॥८१५॥

श्यः शीत च ॥८१६॥

श्यैङ् गतौ, इत्यस्माद् आरुः प्रत्ययो भवति। अस्य च शीत इत्यादेशो भवति। शीतारुः—शीतासहः, लत्वे शीतालुः ॥८१६॥

तुम्बेरुरुः ॥८१७॥

तुबु अर्दने, इत्यस्मादुरुः प्रत्ययो भवति। तुम्बुरुः-- गन्धर्वः, गन्धद्रव्यं च ॥८१७॥

कन्देः कुन्द् च ॥८१८॥

कदु रोदनाह्वानयोः, इत्यस्माद् उरुः प्रत्ययो भवत्यस्य च कुन्द् इत्यादेशो भवति। कुन्दुरुः-सल्लकीनिर्यासः ॥८१८॥

चमेरूरुः ॥८१९॥

चमू अदने, इत्यस्माद् ऊरुः प्रत्ययो भवति। चमूरुः—चित्रकः ॥८१९॥

शीङो लुः ॥८२०॥

शीङ्क् स्वप्ने, इत्यस्माद् लुः प्रत्ययो भवति। शेलुः—श्लेष्मातकः ॥८२०॥

पीङः कित् ॥८२१॥

पीङ्च् पाने, इत्यस्मात् कित् लुः प्रत्ययो भवति। पीलुः—हस्ती, वृक्षश्च ॥८२१॥

लस्जीर्ष्यि-शलेरालुः ॥८२२॥

एभ्य आलुः प्रत्ययो भवति। ओलस्जैति व्रीडे, लज्जालुः—लज्जनशीलः। ईर्ष्य ईर्ष्यार्थः, ईर्ष्यालुः—ईर्ष्याशीलः। शल गतौ, शलालुः—वृक्षावयवः ॥८२२॥

आपोऽप् च ॥८२३॥

आप्लृंट् व्याप्तौ, इत्यस्मादालुः प्रत्ययो भवत्यस्य च अप् इत्यादेशो भवति। अपालुः—वायुः ॥८२३॥

गूहलु-गुग्गुलु-कमण्डलवः ॥८२४॥

एते आलुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। गूहतेर्ह्रस्वश्च प्रत्ययादेः, गूहलुः—ऋषिः। गुंङ् शब्दे, अस्यादेर्गुग्गुः लोपश्च प्रत्ययादेः, गुग्गुलुः—वृक्षविशेषः, अश्वश्च। कम्पूर्वादनितेर्डोऽन्तः ह्रस्वश्च प्रत्ययादेः, कमण्डलुः—अमत्रम् ॥८२४॥

प्रः शुः ॥८२५॥

पृश् पालनपूरणयोः, इत्यस्मात् शुः प्रत्ययो भवति। पर्शुः—वङ्क्रिसज्ञं वक्रास्थि ॥८२५॥

मस्जीष्यशिभ्यः सुक् ॥८२६॥

एभ्यः कित् सुः प्रत्ययो भवति। टुमस्जोत् शुद्धौ, 'मस्जेः सः' इति नोऽन्तः, मङ्क्षुः—मुनिः। इषश् आभीक्ष्ण्ये, इक्षुः—गुडादिप्रकृतिः। अशौटि व्याप्तौ, अक्षुः—समुद्रः, वप्रश्च ॥८२६॥

तृ-पलि-मलेरक्षुः ॥८२७॥

एभ्योऽक्षुः प्रत्ययो भवति। तॄ प्लवनतरणयोः, तरक्षुः—श्वापदविशेषः। पल गतौ, मलि धारणे, पलक्षुः, मलक्षुश्च वृक्षः ॥८२७॥

उलेः कित् ॥८२८॥

उल दाहे, इत्यस्मात् सौत्रात् किद् अक्षुः प्रत्ययो भवति। उलक्षुः—तृणजातिः ॥८२८॥

कृषि-चमि-तनि-धन्यन्दि-सर्जि-खर्जि-भर्जि-लस्जीर्ष्यिभ्य ऊः ॥८२९॥

एभ्य ऊः प्रत्ययो भवति। कृषींत् विलेखने, कर्षूः-कुल्या, अङ्गारः, परिखा, गर्तश्च। चमू अदने, चमू-सेना। तनूयी विस्तारे, तनूः-शरीरम्। धन शब्दे, धन धान्ये सौत्रो वा, धनू-धान्यराशिः, ज्या, वरारोहा च स्त्री। अदु बन्धने, अन्दूः-पादकटकः। सर्ज अर्जने, सर्जूः-अर्थः, क्षारः, वनस्पतिः, वणिक् च। खर्ज मार्जने च, खर्जूः-कण्डूः, विद्युच्च। भृजैङ् भर्जने, भ्रस्जींत् पाके वा, भर्जूः-यवविकारः। ओलस्जैति व्रीडे, लज्जूः-लज्जालुः। ईर्ष्य ईर्ष्यार्थः, ईर्ष्यूः-ईर्ष्यालुः ॥८२९॥

फलेः फेल् च ॥८३०॥

फल निष्पत्तौ, इत्यस्मादूः प्रत्ययो भवत्यस्य च फेल् इत्यादेशो भवति। फेलूः-होमविशेषः ॥८३०॥

कषेण्ड-च्छौ च पः ॥८३१॥

कष हिंसायाम्, इत्यस्माद् ऊः प्रत्ययो भवति। षकारस्य च ण्ड-च्छश्चादेशो भवति। कण्डूः, कच्छूश्च-पामा ॥८३१॥

वहेर्ध् च ॥८३२॥

वहीं प्रापणे, इत्यस्माद् ऊः प्रत्ययो धश्चान्तादेशो भवति। वधूः-पतिमुपसपन्ना कन्या, जाया च॥८३२॥

मृजेर्गुणश्च ॥८३३॥

मृजौक् शुद्धौ, इत्यस्माद् ऊः प्रत्ययो भवति, गुणश्चास्य भवति। मर्जूः-शुद्धिः, रजकः, नद्यास्तीरं, शिला च। गुणे सिद्धे गुणवचनमकारस्य वृद्धिबाधनार्थम् ॥८३३॥

अजेर्जोऽन्तश्च ॥८३४॥

अज क्षेपणे, इत्यस्माद् ऊः प्रत्ययो भवति, जकारश्चान्तो भवति। अज्जूः-जननी ॥८३४॥

कसि-पद्यर्त्यादिभ्यो णित् ॥८३५॥

एभ्यो णिद् ऊः प्रत्ययो भवति। कस गतौ, कासूः-शक्तिर्नामायुधम्, वाग्विकलः, बुद्धिः, व्याधिः, विकला च वाक्। पदिंच् गतौ, पादूः-पादुका। ऋंक् गतौ, आरूः-वृक्षविशेषः, कच्छूः, गतिः, पिङ्गलश्च। आदिग्रहणात् कचतेः-काचूः। शलतेः-शालूः इत्यादयोऽपि ॥८३५॥

अणेर्डोऽन्तश्च ॥८३६॥

अणेर्धातोर्णिद् ऊः प्रत्ययो भवति, डश्चान्तः। अण शब्दे, आण्डूः-जलभृङ्गारः ॥८३६॥

अडो ल् च वा ॥८३७॥

अड उद्यमे, इत्यस्माण्णिद् ऊः प्रत्ययो भवति, लश्चान्तादेशो वा भवति। आलूः-भृङ्गारः, करकश्च। आडूः-दर्वी, टिट्टिभः, वनस्पतिः, जलाधारभूमिः, पादभेदनं च ॥८३७॥

नञो लम्बेर्नलुक् च ॥८३८॥

नञ्पूर्वात् लबुङ् अवस्रंसने, इत्यस्माद् णिद् ऊः प्रत्ययो भवति। नकारस्य च लुक् भवति। अलाबूः-तुम्बी ॥८३८॥

कफादीरेर्ल् च ॥८३९॥

कफपूर्वाद् ईरिक् गति-कम्पनयोः, इत्यस्माद् ऊः प्रत्ययो भवति, लकारश्चान्तादेशो भवति। कफेलूः-श्लेष्मातकः, यवलाजाः, मधुपर्कः, छादिषेयं च तृणम् ॥८३९॥

ऋतो रत् च ॥८४०॥

ऋत् घृणागतिस्पर्धेषु, इत्यस्माद् ऊः प्रत्ययो भवति, रत् चास्यादेशो भवति। रतूः-नदीविशेषः, सत्यवाक्, दूतः, कृमिविशेषश्च ॥८४०॥

दृभिचपेः स्वरान्नोऽन्तश्च ॥८४१॥

आभ्यां पर ऊः प्रत्ययो भवति, स्वरात् परो

नोऽन्तश्च भवति । दृभैत् ग्रन्थे, दन्भू:—सर्पजातिः, वनस्पतिः, वज्रः, ग्रन्थकारः, दर्भणं च । बाहुलकाद् 'म्नां धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते' इति नकारस्य लुग् न भवति । चप सान्त्वने, चम्पूः—कथाविशेषः ॥८४१॥

धृषेर्दिधिष-दिधीषौ च ॥८४२॥

ञिधृषाट् प्रागल्भ्ये, इत्यस्माद् ऊः प्रत्ययो भवति, दिधिष् दिधीष् इत्यादेशौ चास्य भवतः । दिधिषूः—ज्यायस्याः पूर्वपरिणीता, पुंश्चली च । दिधीषूः ऊढाया:, कनिष्ठाया अनूढा, ज्येष्ठा, पुनर्भूः, आहुतिश्च ॥८४२॥

भ्रमि-गमि-तनिभ्यो डित् ॥८४३॥

एभ्यो डिद् ऊः प्रत्ययो भवति । भ्रमूच् अनवस्थाने, भ्रूः—अक्ष्णोरुपरि रोमराजिः । गम्लृं गतौ, अग्रे गच्छत्यग्रेगूः—पुरस्सरः । तनूयी विस्तारे, कुत्सितं तन्यते कुतूः—चर्ममयमावपनम् ॥८४३॥

नृति-गृधि-रुपि-कुहिभ्यः कित् ॥८४४॥

एभ्यः किद् ऊः प्रत्ययो भवति । नृतैच् नर्तने, नृतूः—नर्तकः, कृमिजातिः, प्लवः, प्रतिकृतिश्च । गृधूङ् शब्दकुत्सायाम्, गृधूः—शर्धनः, कृमिजातिः, अपान, बलिश्च दानवः । रुपंच् रोपे, रुपूः—भर्त्सकः । कुहणि विस्मापने, कुहूः—अमावास्या ॥८४४॥

तृ-खडिभ्यां डूः ॥८४५॥

आभ्यां डूः प्रत्ययो भवति । तृ प्लवनतरणयोः, तर्डूः—द्रोणो, प्लवः, परिवेषणभाण्डं च । खडण् भेदे, खड्डूः—बालानामुपकरणम्, स्त्रीणां पादाङ्गुष्ठाभरणं च ॥८४५॥

तृ-दृभ्यां दूः ॥८४६॥

आभ्यां दूः प्रत्ययो भवति । तृ प्लवनतरणयोः, तर्दूः—दर्वी । दृग्ट् विदारणे, दर्दूः—कुष्ठभेदः ॥८४६॥

कमि-जनिभ्यां वूः ॥८४७॥

आभ्यां वूः प्रत्ययो भवति । कमूङ् कान्तौ, कम्बूः—भूषणम्, आदर्शत्सरुः, कुरुविन्दश्च । जनैचि प्रादुर्भावे, जम्बूः—वृक्षविशेषः ॥८४७॥

शकेरन्धूः ॥८४८॥

शक्लृंट् शक्तौ, इत्यस्मादन्धूः प्रत्ययो भवति । शकन्धूः—वनस्पतिः, देवताविशेषश्च ॥८४८॥

कृगः कादिः ॥८४९॥

डुकृंग् करणे, इत्यस्मात् ककारादिरन्धूः प्रत्ययो भवति । कर्कन्धूः—बदरी, व्रणं, यवलाजाः, मधुपर्कः, विष्टम्भश्च ॥८४९॥

योरागूः ॥८५०॥

युक् मिश्रणे, इत्यस्माद् आगूः प्रत्ययो भवति । यवागूः—द्रवौदनः ॥८५०॥

काच्छीङो डेरूः ॥८५१॥

कपूर्वात् शीङ्क् स्वप्ने, इत्यस्माद् डिद् एरूः प्रत्ययो भवति । कशेरूः—कन्दविशेषः, वीरुच्च ॥८५१॥

दिव ऋः ॥८५२॥

दिवूच् क्रीडादौ, इत्यस्माद् ऋः प्रत्ययो भवति । देवा—देवरः, पितृव्यपत्नी, अग्निश्च ॥८५२॥

सोरसेः ॥८५३॥

सुपूर्वादसूच् क्षेपणे, इत्यस्माद् ऋः प्रत्ययो भवति । स्वसा—भगिनी ॥८५३॥

नियो डित् ॥८५४॥

णींग् प्रापणे, इत्यस्माद् डिद् ऋः प्रत्ययो भवति । ना—पुरुषः ॥८५४॥

सव्यात् स्थः ॥८५५॥

सव्यपूर्वात् ष्ठां गतिनिवृत्तौ, इत्यस्माद् डिद् ऋः प्रत्ययो भवति । सव्येष्ठा—सारथिः ॥८५५॥

यति-ननन्दिभ्यां दीर्घश्च ॥८५६॥

यतेर्नञ्पूर्वाद् नन्देश्च ऋः प्रत्ययो भवति, दीर्घश्चानयोर्भवति । यतैङ् प्रयत्ने, याता—पतिभ्रातृ-भगिनी, देवरभार्या, ज्येष्ठाभार्या च । टुनदु समृद्धौ, ननान्दा—भर्तृभगिनी । नखादित्वान्नञोऽन्न भवति । ॥८५६॥

शासि-शंसि-नी-रु-क्षु-हृ-भृ-धृ-मन्यादिभ्यस्तृः ॥८५७॥

एभ्यः तृः प्रत्ययो भवति । शासूक् अनुशिष्टौ, शास्ता—गुरुः, राजा च, प्रशास्ता—राजा, ऋत्विक् च । शंसू स्तुतौ च, शस्ता—स्तौता । णींग् प्रापणे, नेता—सारथिः । रुक् शब्दे, रोता—मेघः । टुक्षुक् शब्दे, क्षोता—मुसलम् । हृंग् हरणे, हर्ता—चौरः । डुभृग्क् पोषणे च, भर्ता—पतिः । धृङ्त् अवध्वंसने, धर्ता—धर्मः । मनिंच् ज्ञाने, मन्ता—विद्वान्, प्रजापतिश्च । आदिग्रहणादुपद्रष्टा—ऋत्विक्, विशास्ता—घातकः इत्यादयोऽपि ॥८५७॥

पातेरिच्च ॥८५८॥

पांक् रक्षणे, इत्यस्मात् तृ. प्रत्ययो भवति, धातोश्चेकारोऽन्तादेशो भवति । पिता—जनकः ॥८५८

मानिभ्राजेर्लुक् च ॥८५९॥

आभ्यां तृः प्रत्ययो भवति, लुक् चान्तस्य भवति । मानि पूजायाम्, माता—जननी । भ्राजि दीप्तौ, भ्राता—सोदर्यः ॥८५९॥

जाया मिगः ॥८६०॥

जाशब्दपूर्वाद् डुमिग्ट् प्रक्षेपणे, इत्यस्मात् तृः प्रत्ययो भवति । जायां—प्रजाया, मिन्वन्ति तमिति जामाता—दुहितृपतिः ॥८६०॥

आपोऽप् च ॥८६१॥

आप्लृंट् व्याप्तौ, इत्यस्मात् तृः प्रत्ययो भवति । अप चास्यादेशो भवति । अप्ता—यज्ञः, अग्निश्च ॥८६१

नमेः प च ॥८६२॥

णमं प्रह्वत्वे, इत्यस्माद् तृः प्रत्ययो भवति, पश्चास्यान्तादेशो भवति । नप्ता—दुहितुः, पुत्रस्य वा पुत्रः ॥८६२॥

हु-पुग्-गोन्नी-प्रस्तु-प्रतिहृ-प्रतिप्रस्थाभ्य ऋत्विजि ॥८६३॥

एभ्य ऋत्विज्यभिधेये तृः प्रत्ययो भवति । हुंक् दानादनयोः, होता । पूग्श् पवने, पोता । गै शब्दे, णींग्—प्रापणे उत्पूर्वः, उद्गाता, उन्नेता । ष्टुंग्क् स्तुतौ, प्रपूर्वः—प्रस्तौता । हृंग् हरणे प्रतिपूर्वः, प्रतिहर्ता । ष्ठा गतिनिवृत्तौ, प्रतिप्रपूर्वः, प्रतिप्रस्थाता । एते ऋत्विजः ॥८६३॥

नियः षादिः ॥८६४॥

णींग् प्रापणे, इत्यस्मात् षकारादिः तृ प्रत्ययो भवति । ऋत्विज्यभिधेये । नेष्टा—ऋत्विक् ॥८६४॥

त्वष्टृ-क्षत्तृ-दुहित्रादयः ॥८६५॥

एते तृप्रत्यायान्ता निपात्यन्ते । विपेरितोऽच्च । त्वष्टा देववर्धकिः, प्रजापतिः, आदित्यश्च । क्षद खदने सौत्रः, क्षत्ता—नियुक्तः, अविनीतः, दौवारिकः, मुसलः, पारशवः, रुद्रः, सारथिश्च । दुहेरिद् किच्च, दुहिता—तनया । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥८६५॥

रातेर्डैः ॥८६६॥

रांक् दाने, इत्यस्माद् डिद् ऐः प्रत्ययो भवति । राः द्रव्यम् । रायौ, रायः ॥८६६॥

द्यु-गमिभ्यां डोः ॥८६७॥

आभ्यां डिद् ओ प्रत्ययो भवति । द्युंक् अभिगमे, द्यौः—स्वर्ग, अन्तरिक्षं च । गम्लृ गतौ, गौः—पृथिव्यादिः ॥८६७॥

ग्ला-नुदिभ्यां डौः ॥८६८॥

आभ्यां डिद् औ प्रत्ययो भवति । ग्लै हर्षक्षये, ग्लौः—चन्द्रमाः, व्याधितः, शरीरग्लानिश्च । णुदंत् प्रेरणे, नौः—जलतरणम् ॥८६८॥

तोः क्किः ॥८६९॥

तुंक् वृत्त्यादौ, इत्यस्मात् क्किक् प्रत्ययो भवति । ककारः कित् कार्यार्थः, इकार उच्चारणार्थः, तुक्—अपत्यम् ॥८६९॥

द्रागादयः ॥८७०॥

द्राक् इत्यादयः शब्दाः क्किक् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते, द्रवतेरा च । द्राक्-शीघ्रम् । एवं सरतेः स्राक् स एवार्थः । इयर्तेरर्वादेशश्च, अर्वाक्—अचिरन्तनम् । आदिग्रहणादन्येऽपि ॥८७०॥

स्रोश्चिक् ॥८७१॥

स्रुं गतौ, इत्यस्मात् चिक् प्रत्ययो भवति । स्रुक्-जुहू-प्रभृति अग्निहोत्रभाण्डम् । स्रुचौ । स्रुचः । इकार उच्चारणार्थः । ककारः कित्कार्यार्थः ॥८७१॥

तनेर्ड्वच् ॥८७२॥

तनूयी विस्तारे इत्यस्माद् डिद् वच् प्रत्ययो भवति । त्वक्—शरीरादिवेष्टनम् ॥८७२॥

पारेरज् ॥८७३॥

पारण् कर्मसमाप्तौ, इत्यस्मादज्प्रत्ययो भवति । पारक् शाकविशेषः, प्राकारः, सुवर्ण, रत्नं च । पारजौ, पारजः ॥८७३॥

ऋधि-पृथि-भिषिभ्यः कित् ॥८७४॥

एभ्यः किद् अज्प्रत्ययो भवति । ऋधौच् वृद्धौ, ऋधक्—समीपवाचि अव्ययम् । प्रथिष् प्रख्याने, निर्देशादेव ग्वृत् । पृथग् नानार्थेऽव्ययम् । भिष् सौत्रः, भिषक्—वैद्यः, भिषजौ, भिषजः ॥८७४॥

भृ-पणिभ्यामिज्भुर-वणौ च ॥८७५॥

भृ-पणिभ्यामिज्प्रत्ययो यथासख्यं भुर वण इत्यादेशौ भवतः । भृंग् भरणे, भुरिक्- बाहुः, शब्दः, भूमिः, वायुः, एकाक्षराधिकपादं च ऋक्छन्दः । पणि व्यवहार-स्तुत्योः, वणिक्—वैदेहिकः ॥८७५॥

वशेः कित् ॥८७६॥

वशक् कान्तौ, इत्यस्मात् किद् इज् प्रत्ययो भवति । उशिक्—कान्तः, उशीरम्, अग्निः, गौतमश्च ऋषिः ॥८७६॥

लङ्घेरट् नलुक् च ॥८७७॥

लघुङ् गतौ, इत्यस्माद् अट्प्रत्ययो भवति, नलोपश्चास्य भवति । लघट्—वायुः, लघु च शकटम् ॥८७७॥

सर्तेरड् ॥८७८॥

सृं गतौ, इत्यस्मादड्प्रत्ययो भवति । सरड्-वृक्षविशेषः, मेघः, उष्ट्रजातिश्च ॥८७८॥

ईडेरविड् ह्रस्वश्च ॥८७९॥

ईडिक् स्तुतौ, इत्यस्माद् अविड्प्रत्ययो भवति, ह्रस्वश्चास्य भवति । इडविट्—विश्रवाः ॥८७९॥

क्विपि म्लेच्छश्च वा ॥८८०॥

म्लेच्छेरीडेश्च क्विपि प्रत्यये वा ह्रस्वो भवति । अत एव वचनात् क्विप् च । म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे, म्लेट् म्लिट्—उभयं म्लेच्छजातिः । इट्, ईट्—स्वामी, मेदिनी च ॥८८०॥

तृपेः कत् ॥८८१॥

तृपौच् प्रीतौ, इत्यस्मात् किद् अत्प्रत्ययो भवति । तृपत्—चन्द्रः, समुद्रः, तृणभूमिश्च ॥८८१॥

संश्चद्-वेहत्-साक्षादादयः ॥८८२॥

एते कत्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । संपूर्वाच्चिनोतेर्डित् समो मकारस्यानुस्वारपूर्वः शकारश्च । संश्चत्

अध्वर्युः, कुहकश्च । अनुस्वारं नेच्छन्त्येके, संश्चत्—कुहकः । विपूर्वाद्धन्तेर्डिद्देश्च गुणः, विहन्ति गर्भमिति वेहत्—गर्भघातिनी अप्रजाः, स्त्री, अनड्वांश्च । सपूर्वादीक्षतेः साक्षाभावश्च साक्षात्-समक्षमित्यर्थः । आदिग्रहणाद् रेहत्, वियत्, पुरीतदादयोऽपि ॥८८२॥

पटच्छपदादयोऽनुकरणाः ॥८८३॥

पटदित्यादयोऽनुकरणशब्दाः कतृप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पट गतौ, पटत् छुपत् सस्पर्शे उकारस्याकारश्च । छपत् । पत्लृ गतौ, पतत् । शॄग् हिंसायाम्, शरत् । शल गतौ, शलत् । खट काङ्क्षे, खटत् । दहे' प च, दपत् । डिपेः डिपत् खनतेरश्च, खरत् । खादतेः खादत्, सर्व एते कस्यचिद्विशेषस्य श्रुतिप्रत्यासत्त्याऽनुकरणशब्दाः । अनुकरणमपि हि साध्वेव कर्तव्यम्, न यत्किञ्चित्, यथाऽनक्षरमिति शिष्टाः स्मरन्ति ॥८८३॥

द्रुहि-वृहि-महि-पृषिभ्यः कतृः ॥८८४॥

एभ्यः किद् अतृः प्रत्ययो भवति । द्रुहौच् जिघांसायाम्, द्रुहन्—ग्रीष्मः, वृह वृद्धौ, वृहन्—प्रवृद्धः, वृहती छन्दः । मह पूजायाम्, महान्—पूजित', विस्तीर्णश्च । महान्तौ, महान्त., महती । पृषू सेचने, पृषत्—तन्त्रं, जलबिन्दुः, चित्रवर्णजातिः, दध्युपसिक्तमाज्यं च । पृषती-मृगी । स्थूलपृषतिमालभेत । ऋकारो ङ्याद्यर्थः ॥८८४॥

गमेर्डिद् द्वे च ॥८८५॥

गम्लृं गतौ, इत्यस्मात् कतृप्रत्ययो डिद् भवति, द्वे चास्य रूपे भवत' । जगत्—स्थावरजङ्गमो लोक., जगती पृथ्वी ॥८८५॥

भातेर्डवतुः ॥८८६॥

भांक् दीप्तौ, इत्यस्माद् डिद् अवतुः प्रत्ययो भवति । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । उकारो दीर्घत्वादिकार्यार्थः ॥८८६॥

हृ-सृ-रुहि-युषि-तडिभ्य इत् ॥८८७॥

एभ्यः इत्प्रत्ययो भवति । हृंग् हरणे, हरित्—हरितो वर्ण', ककुप्, वायुः, मृगजातिः, अश्वः, सूर्यश्च । सृं गतौ, सरित्—नदी । रुह जन्मनि, रोहित्—वीरुत्प्रकार., मत्स्यः, सूर्यः, अग्निः, मृगः, वर्णश्च । युषः सौत्रः, योषति—गच्छति पुरुषमिति योषित् स्त्री । तडण् आघाते, तडित्—विद्युत् ॥८८७॥

उदकाच्छ्वेर्डित् ॥८८८॥

उदकपूर्वात् ट्वोश्वि गति-वृद्ध्योः, इत्यस्माद् डिद् इत्प्रत्ययो भवति । उदकेन श्वयति उदश्वित्—तक्रम् । 'नाम्न्युत्तरपदस्य च' इति उदकस्य उदभावः ॥८८८॥

मृ उत् ॥८८९॥

मृत् प्राणत्यागे, इत्यस्माद् उत् प्रत्ययो भवति । मरुत् वायुः, देव', गिरिशिखरं च ॥८८९॥

ग्रो मादिर्वा ॥८९०॥

गॄत् निगरणे, इत्यस्माद् उत् प्रत्ययो भवति, स च मकारादिर्वा भवति । गर्मुत्-गरुड', आदित्यः, मधुमक्षिका, तक्षा, तृणं, सुवर्णं च । गरुत्—बर्ह', अजगर., मरकतमणि., वेग, तेजसां वर्तिश्च ॥८९०॥

शकेर्ऋत् ॥८९१॥

शक्लृंट् शक्तौ, इत्यस्माद् ऋत्प्रत्ययो भवति । शकृत्—पुरीषम् ॥८९१॥

यजेः क च ॥८९२॥

यजीं देवपूजादौ, इत्यस्माद् ऋत् प्रत्ययो भवति, कश्चान्तादेशो भवति । यकृत्—अन्त्रम् ॥८९२॥

पातेः कृथ् ॥८९३॥

पांक् रक्षणे, इत्यस्मात् किद् ऋथ् प्रत्ययो भवति । पृथो नाम क्षत्रिया' ॥८९३॥

शॄ-दॄ-भसेरद् ॥८९४॥

एभ्योऽद्प्रत्ययो भवति। शृश् हिंसायाम्, शरद्—ऋतुः। दॄ भये, दरत्—जनपदसमानशब्द क्षत्रियः। दरद -जनपदः। भस भर्त्सन-दीप्त्योः सौत्रः, भसत्—जघनम्, आस्यम्, आमाशयस्थानं च। भपेरपीच्छन्त्येके भषत् ॥८९४॥

तनि-त्यजि-यजिभ्यो डद् ॥८९५॥

एभ्यो डिद् अद्प्रत्ययो भवति। तनूयी विस्तारे, तत्, सः। त्यजं हानौ, त्यद्, स्यः। एतौ निर्देशवाचिनौ। यजीं देवपूजादौ, यद्, यः। अयमुद्देशवाची ॥८९५॥

इणस्तद् ॥८९६॥

इणक् गतौ, इत्यस्मात् तद् प्रत्ययो भवति। एतद्—एषः, समीपवाची शब्दः ॥८९६॥

प्रः सद् ॥८९७॥

पृश् पालनपूरणयोः, इत्यस्मात् सद् इत्येवं प्रत्ययो भवति। पर्षत्—सभा ॥८९७॥

द्रो ह्रस्वश्च ॥८९८॥

दृश् विदारणे, इत्यस्मात् सद् प्रत्ययो भवति। ह्रस्वश्चास्य भवति, दृषत्—पाषाण ॥८९८॥

युष्यसिभ्यां क्मद् ॥८९९॥

आभ्यां क्दि मद् इत्ययं प्रत्ययो भवति। युषः सौत्र सेवायाम्, युष्मद्, यूयम्। असूच् क्षेपणे, अस्मद्—वयम् ॥८९९॥

उक्षि-तक्ष्यक्षीशि-राजि-धन्वि-पञ्चि-पूषि-क्लिदि-स्निहि-स्नु-मस्जेरन् ॥९००॥

एभ्य अन् प्रत्ययो भवति। उक्ष सेचने, उक्षा—वृष। तक्षौ तनूकरणे, तक्षा-वर्धकिः। अक्षौ व्याप्तौ च, अक्षा—दृष्टिनिपातः। ईशिक् ऐश्वर्ये, ईशा—परमात्मा। राजृग् दीप्तौ, राजा—ईश्वरः। धन्विः सौत्रो गतौ, धवु गतौ वा, धन्वा—मरु, धनुश्च। पचुङ् व्यक्तीकरणे, पञ्च सख्या। पूष वृद्धौ, पूषा—आदित्यः। क्लिदौच् आर्द्रभावे, क्लेदा—मुखप्रसेकः, चन्द्रः, इन्द्रश्च। ष्णिहौच् प्रीतौ। स्नेहा—स्वाङ्गम्, सुहृत्, वशा च गौ। ष्णुक् स्तुतौ नव—सख्या। टुमस्जोत् शुद्धौ, मज्जा—षष्ठो धातुः ॥९००॥

लू-पू-यु-वृषि-दंशि-द्यु-दिवि-प्रतिदिविभ्यः कित् ॥९०१॥

एभ्यः किद् अन् प्रत्ययो भवति। लुगूश् छेदने, लुवा—दात्रं, स्थावरश्च। पूगूश् पवने, पुवा—वायु। युक् मिश्रणे, युवा—तरुणः। वृषू सेचने, वृषा—इन्द्र, वृषभश्च। दंशं दशने, दश—सख्या। द्युंक् अभिगमे, द्युवा—अभिगमनीय, राजा, सूर्यश्च। दिवूच् क्रीडादौ, दिवा—दिनम्। प्रतिपूर्वात् प्रतिदिवा—अहः अपराह्णश्च ॥९०१॥

श्वन्-मातरिश्वन्-मूर्धन्-प्लीहन्नर्यमन्-विश्वप्सन् परिज्वन्-महन्नहन्-मघवन्नथर्वन्निति ॥९०२॥

एते अन् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। श्वयतेर्लुक् च, श्वा- कुक्कुरः। मातरि अन्तरिक्षे श्वयति, मातरिश्वा-वायु। अत्र 'तत्पुरुषे कृति' इति सप्तम्या अलुप् इकारलोपश्च पूर्ववत्। मूर्छेर्ध च, मूर्छन्त्यस्मिन्नाहताः प्राणिन इति, मूर्धा—शिर। प्लिहे दीर्घश्च, प्लीहा—जठरान्तरावयवः। अरिपूर्वादमेर्ण्यन्ताद् अरीन् आमयतीति, अर्यमा—सूर्य। विश्वपूर्वात् प्साते. कित् च, विश्वप्सा—कालः, वायुः, अग्नि, इन्द्रश्च। परिपूर्वात् ज्वलतेर्डिच्च परिज्वा—सूर्यः, चन्द्रः, अग्निः, वायुश्च। महीयतेरीयलोपश्च महा—महत्त्वम्। अंहेर्नलोपश्च, अंहते अहः—दिवस। मङ्घेर्नलोपोऽव् चान्त. मङ्घते इति, मघवा—इन्द्रः। नञ्पूर्वात् खर्वेः

खरथश्च, न खर्वति, अथर्वा—वेदः, ऋषिश्च । इतिकरणादन्येऽपि भवन्ति ॥९०२॥

पप्यशौभ्यां तन् ॥९०३॥

आभ्यां तन् प्रत्ययो भवति । पप समवाये, अशौटि व्याप्तौ । सप्त, अष्ट उभे—संख्ये ॥९०३॥

स्ना-मदि-पद्यर्ति-पॄ-शकिभ्यो वन् ॥९०४॥

एभ्यो वन् प्रत्ययो भवति । ष्णांक् शौचे, स्नावा—शिरा, नदी च । मदैच् हर्षे, मद्वा—दक्षः, पानं, कान्तिः, क्रीडा, मुनिः, शिरश्च । मद्वरी—मदिरा । वाहुलकाद् डीः, वनोरश्च । पदिच् गतौ, पद्वा—पत्तिः, वत्सः, रथः, पादः, गतिश्च । ऋक् गतौ, अर्वा—अश्वः, अशनिः, आसनं, मुनिश्च । पॄश् पालनपूरणयोः, पर्व—सन्धिः, पूरणं, पुण्यतिथिश्च । शक्लृंट् शक्तौ, शक्वा—वर्धकिः, समर्थः । शक्वरी—नदी, विद्युत, छन्दोजातिः, युवतिः, सुरभिश्च । शाक्वरः—वृषः ॥९०४॥

ग्रहेरा च ॥९०५॥

ग्रहीश् उपादाने, इत्यस्माद् वन् प्रत्ययो भवति । आकारश्चान्तादेशो भवति । ग्रावा—पाषाणः, पर्वतश्च ॥९०५॥

ऋ-शी-क्रुशि-रुहि-जिक्षि-हृ-सृ-धृ-दृभ्यः क्वनिप् ॥९०६॥

एभ्यः क्वनिप् प्रत्ययो भवति । ऋक् गतौ, ऋत्वा—ऋषिः । शीङ्क् स्वप्ने, शीवा—अजगरः । क्रुशं आह्वान-रोदनयोः, क्रुश्वा—सृगालः । रुहं बीजजन्मनि, रुह्वा—वृक्षः । जिं अभिभवे, जित्वा—धर्मः, इन्द्रः, योद्धा च । जित्वरी—नदी, वणिजश्च, वाराणसीं जित्वरीमाहुः । क्षिं क्षये, क्षित्वा—वायुः, विष्णुः, मृत्युश्च । क्षित्वरी—रात्रिः । हृंग् हरणे, हृत्वा—रुद्रः, मत्स्यः, वायुश्च । सृं गतौ, सृत्वा—कालः, अग्निः, वायुः, सर्पः, प्रजापतिः, नीचजातिश्च । सृत्वरी—वेश्यामाता । धृंङ्त् स्थाने, धृत्वा—विष्णुः, शैलः, समुद्रश्च । धृत्वरी—भूमिः । दृंङ्त् आदरे, दृत्वा—दक्षः । पकारस्तागमार्थः ॥९०६॥

सृजेः स्रज्-सृकौ च ॥९०७॥

सृजंत् विसर्गे, इत्यस्मात् क्वनिप् प्रत्ययो भवति । स्रज्-सृक् इत्यादेशौ चास्य भवतः । स्रज्वा मालाकारः, रज्जुश्च । सृक्कणी—आस्योपान्तौ ॥९०७॥

ध्या-प्योर्धी पी च ॥९०८॥

ध्यैं चिन्तयाम्, प्यैङ् वृद्धौ, इत्याभ्या क्वनिप् प्रत्ययो यथासख्यं च धी पी इत्येतावादेशौ भवतः । ध्यायतीति, धीवा—मनीषी, निषादः, व्याधिः, मत्स्यश्च । प्यायतेः, पीवा—पीनः ॥९०८॥

अतेर्ध च ॥९०९॥

अत सातत्यगमने, इत्यस्मात् क्वनिप् प्रत्ययो भवति, धश्चान्तादेशो भवति । अध्वा—मार्गः ॥९०९॥

प्रात्सदि-री-रिणस्तोऽन्तश्च ॥९१०॥

प्रपूर्वेभ्यः सद्यादिभ्यः क्वनिप् प्रत्ययो भवति, तोऽन्तश्च भवति । षद्लृं विशरणगत्यवसादनेषु, प्रसत्त्वा—मूढः, वायुश्च । प्रसत्त्वरी—माता, प्रतिपत्तिश्च । रींश् गति-रेषणयोः, प्ररीत्वा-वायुः । प्ररीत्वरी—स्त्रीविशेषः । ईरिक् गति-कम्पनयोः, प्रेर्त्वा-सागरः, वायुश्च । प्रेर्त्वरी—नगरी । इंण्क् गतौ, प्रेत्वरी नगरीत्याहुः ॥९१०॥

मन् ॥९११॥

सर्वधातुभ्यो वहुलं मन् प्रत्ययो भवति । डुकृग् करणे, कर्म—व्यापारः । वृग्ट् वरणे, वर्म—कवचम् । वृतूङ् वर्तने, वर्त्म—पन्थाः । चर भक्षणे च, चर्म—

अजिनम् । भस भर्त्सन-दीप्त्योः सौत्रः, भसितं तदिति, भस्म—भूतिः । जनैचि प्रादुर्भावे, जन्म—उत्पत्तिः । शृश् हिंसायाम्, शर्म—सुखम् । वसवो-ऽस्य दुरितं, शीर्याशुरिति वसुशर्मा, एवं हरिशर्मा । मृंत् प्राणत्यागे, मर्म—जीवप्रदेशप्रचयस्थानम्, यत्र जायमाना वेदना महती जायते । नॄश् नये, नर्म—परिहासकथा । श्लिषंच् आलिङ्गने, श्लेष्मा—कफः । ऊष रुजायाम्, ऊष्मा—तापः । डुडुभृंग्क् पोषणे च, भर्म—सुवर्णम् । यांक् प्रापणे, यामा—रथः । वांक् गति-गन्धनयोः, वामा—करचरणह्रस्व । पांक् रक्षणे, पामा—कच्छूः । वृषृ सेचने, वर्ष्म—शरीरम् । पद्लृं विशरण-गत्यवसादनेषु, सद्म—गृहम् । विशंत् प्रवेशने, वेश्म—गृहम् । हिट्र् गति-वृद्धयोः, हेम—सुवर्णम् । छदण् अपवारणे, छद्म—माया । दीङ्च् क्षये, देङ् पालने वा, दाम—रज्जुः, माता च । डुधांग्क् धारणे च, धाम—स्थानं, तेजश्च । ष्ठां गतिनिवृत्तौ, स्थाम—बलम् । षुंग्ट् अभिषवे, सोम—यज्ञः, पयः, रसः, चन्द्रमाश्च । अशौटि व्याप्तौ, अश्मा—पाषाणः । लक्षीण् दर्शनाङ्क-नयोः, लक्ष्म चिह्नम् । अयि गतौ, अय्म—सग्रामः । तक् हसने, तक्मा—रतिः, आतपः, दीपश्च । हुंक् दाना-दनयोः, होम—हव्यद्रव्यम्, अग्निहोत्रशाला च । धृंग् धारणे, धर्म—पुण्यम् । विपूर्वात् विधर्मा—अहितः, वायुः, व्यभिचारश्च । ध्यै चिन्तायाम् । ध्याम—ध्यानम् ॥९११॥

कुष्युषि-सृपिभ्यः कित् ॥९१२॥

एभ्यः कित् मन् प्रत्ययो भवति । कुषश् निष्कर्षे, कुष्म—शल्यम् । उषृ दाहे, उष्मा—दाहः । सृप्लृ गतौ, सृप्मा—सर्पः, शिशुः, यतिश्च ॥९१२॥

बृंहेर्नोऽच्च ॥९१३॥

बृहु शब्दे, इत्यस्माद् मन् प्रत्ययो भवति, नकारस्य च अकारो भवति । ब्रह्म—परं तेजः, अध्ययनं, मोक्षः, बृहत्त्वादात्मा । ब्रह्मा—भगवान् ॥९१३॥

व्येग एदोतौ च वा ॥९१४॥

व्येग् संवरणे, इत्यस्माद् मन् प्रत्ययो भवति, एदोतौ चान्तादेशौ वा भवतः । व्येम—वस्त्रम्, व्येमा—ससारः, कुविन्दभाण्ड च । व्योम—नभः । पक्षे व्याम—न्यग्रोधाख्यं प्रमाणम् ॥९१४॥

स्यतेरी च वा ॥९१५॥

षोच् अन्तकर्मणि, इत्यस्माद् मन् प्रत्ययो, ईकारश्चान्तादेशो वा भवति । सीमा—अघाटः । पक्षे साम—प्रियवचनं, वामदेव्यादि च ॥९१५॥

सात्मन्नात्मन्-वेमन्-रोमन्-क्लोमन्-ललामन्-नामन्-पाप्मन्-पक्ष्मन्-यक्ष्मन्निति ॥९१६॥

एते मन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । स्यतेस्तोऽन्तश्च । सात्म अत्यन्ताभ्यस्तं प्रकृतिभूतम्, अन्तकर्म च, अतेः दीर्घश्च, आत्मा—जीवः । वेग आत्वाभावश्च, वेम—तन्तुवायोपकरणम् । रुहेर्लुक् च, रोम—तनूरुहम् । लत्वे लोम—तदेव । क्लमेरोच्च क्लोम—शरीरान्तरव-यव । लातेर्द्वित्वं च ललाम—भूषणादि । नमेरा च, नाम—सज्ञा, कीर्तिश्च । पातयतेस्तः प् च, पाप्मा—पाप रक्षश्च । पञ्चेः कः षोऽन्तो नलोपश्च, पक्ष्म—अक्ष्यादिलोम । यस्यतेः यक्षिणो वा, यक्ष्मा—रोगः । इतिकरणात् तोक्म-रुक्म-शुष्मादयो भवन्ति ॥९१६॥

हृ-जनिभ्यामिमन् ॥९१७॥

आभ्याम् इमन्प्रत्ययो भवति । हृग् हरणे, हरिमा—पापविशेषः, मृत्युः, वायुश्च । जनैचि प्रादुर्भावे, जनिमा—धर्मविशेषः, संसारश्च ॥९१७॥

सृ-हृ-भृ-धृ-स्तृ-सुभ्य-ईमन् ॥९१८॥

एभ्य ईमनप्रत्ययो भवति । सृ गतौ, सरीमा—कालः । हृग् हरणे, हरीमा—मातरिश्वा । डुडुभृंग्क्

पोषणे च, भरीमा क्षमी, राजा, कुटुम्बं च । धृंग् धारणे, धरीमा—धर्मः । स्तृग्श् अच्छादने, स्तरीमा—प्रावारः । षूत् प्रेरणे, सवीमा गर्भः, प्रतिसूश्च ॥९१८॥

गमेरिन् ॥९१९॥

गम्लृं गतौ, इत्यस्माद् इन् प्रत्ययो भवति । गमिष्यतीति गमी—जिगमिषुः ॥९१९॥

आङश्च णित् ॥९२०॥

आङ्पूर्वात् केवलाच्च गमेर्णिद् इन् प्रत्ययो भवति । आगामिष्यतीति आगामी—प्रोषितादिः । गमिष्यतीति गामी प्रस्थितादिः ॥९२०॥

सुवः ॥९२१॥

षूङौच् प्राणिप्रसवे, इत्यस्माद् णिद् इन् प्रत्ययो भवति। आसावी, आसविष्यमाणः, जनिष्यमाण इत्यर्थः ॥९२१॥

भुवो वा ॥९२२॥

भू सत्तायाम्, इत्यास्माद् इन् प्रत्ययो भवति, स च णिद्वा भवति । भविष्यतीति, भावी—कर्मविपाकादिः । भवी—भविष्यन् ॥९२२॥

प्र-प्रतेर्या-बुधिभ्याम् ॥९२३॥

प्रपूर्वात् प्रतिपूर्वाच्च यांक् प्रापणे, बुधि मनिच् ज्ञाने, इत्यस्माच्च णिद् इन् प्रत्ययो भवति । प्रयास्यतीति—प्रयायी, प्रतियास्यतीति—प्रतियायी, प्रभोत्स्यत इति प्रबोधी, प्रतिबोधी—बालादिः ॥९२३॥

प्रात् स्थः ॥९२४॥

प्रपूर्वात् ष्ठां गतिनिवृत्तौ, इत्यस्माद् णिद् इन् प्रत्ययो भवति । प्रस्थास्यते इति प्रस्थायी—गन्तुमनाः ॥९२४॥

परमात् कित् ॥९२५॥

परमपूर्वात् तिष्ठतेः किद् इन् प्रत्ययो भवति । परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी—अर्हदादिः । भीरुष्ठानादित्वात् षत्वम्, सप्तम्या अलुप् च ॥९२५॥

पथि-मन्थिभ्याम् ॥९२६॥

आभ्यां किद् इन् प्रत्ययो भवति । पथे गतौ, पन्था—मार्गः, पन्थानौ, पन्थानः, पथिप्रियः । मन्थश् विलोडने, मन्थाः—क्षुब्धः, वायुः, वज्रश्च । मन्थानौ, मन्थानः, मथिप्रियः ॥९२६॥

होर्मिन् ॥९२७॥

हुंक् दानादनयोः, इत्यस्माद् मिन् प्रत्ययो भवति । होमी—ऋत्विक्, घृत च ॥९२७॥

अर्तेर्भुक्षिनक् ॥९२८॥

ऋंक् गतौ, इत्यस्माद् भुक्षिनक् प्रत्ययो भवति । ऋभुक्षा—इन्द्रः । ऋभुक्षाणौ, ऋभुक्षाणः ॥९२८॥

अदेस्त्रिन् ॥९२९॥

अदंक् भक्षणे, इत्यस्मात् त्रिन् प्रत्ययो भवति। अत्रिः ऋषिः ॥९२९॥

पतेरत्रिन् ॥९३०॥

पत्लृ गतौ, इत्यस्माद् अत्रिन् प्रत्ययो भवति । पतत्री पक्षी ॥९३०॥

आपः क्विप् ह्रस्वश्च ॥९३१॥

आप्लृंट् व्याप्तौ, इत्यस्मात् क्विप् प्रत्ययो भवति, ह्रस्वश्चास्य भवति । आपः—अम्भः । स्वभावाद् बहुत्वम् ॥९३१॥

ककुप्-त्रिष्टुबनुष्टुभः ॥९३२॥

एते क्विप् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । कपूर्वात् स्कुम्नातेः सलोपश्च—कं—वायुं, ब्रह्म च, स्कुभ्नन्तीति ककुभः—दिशः । कुकुप्—उष्णिक्छन्दः । त्र्यनुपूर्वात् स्तुम्नाते सः षश्च, त्रिष्टुप् छन्दः, अनुष्टुप् छन्दः

बहुवचनान्निजि-विजि-विषां क्विप् शित्, नेनिक्—प्रजापतिः । वेविक्—शुचि । वेविट्—चन्द्रमाः ॥९३२॥

अवेर्मः ॥९३३॥

अव रक्षणादौ, इत्यस्माद् मः प्रत्ययो भवति । अवतीति ओम्—ब्रह्म, प्रणवश्च ॥९३३॥

सोरेतेरम् ॥९३४॥

सुपूर्वाद् इणंक् गतौ, इत्यस्माद् अम् प्रत्ययो भवति । स्वयम्—आत्मना ॥९३४॥

नशि-नूभ्यां नक्त-नूनौ च ॥९३५॥

नशौच् अदर्शने, णूत् स्तवने, आभ्याम् अम् प्रत्ययो भवति, नक्त नून इत्यादेशौ चाऽनयोर्भवतः । नक्तं—रात्रौ । नूनं—वितर्के ॥९३५॥

स्यतेर्णित् ॥९३६॥

षोच् अन्तकर्मणि, इत्यस्माद् णिद् अम् प्रत्ययो भवति । सायम्—दिवसावसानम् ॥९३६॥

गमि-जमि-क्षमि-कमि-शमि-समिभ्यो डित् ।९३७।

एभ्यो डिद् अम् प्रत्ययो भवति । गम्लृं गतौ, गम् । जमू अदने, जम् । क्षमौषि सहने, क्षम्—एतानि भार्यानामानि । कमूङ् कान्तौ, कम्—पानीयम् । शमूच् उपशमे, शम्—सुखम् । षम वैक्लव्ये, सम्—सभवति ॥९३७॥

इणो दमक् ॥९३८॥

इणंक् गतौ, इत्यस्मात् कित् दम् प्रत्ययो भवति । इदम् प्रत्यक्षनिर्देशे ॥९३८॥

कोर्डिम् ॥९३९॥

कुंङ् शब्दे, इत्यस्माद् डिद् इम् प्रत्ययो भवति । किम्-अनेनाविज्ञातं वस्तु पर्यनुयुज्यते ॥९३९॥

तूषेरीम् णोऽन्तश्च ॥९४०॥

तूष तुष्टौ, इत्यस्माद् ईम् प्रत्ययो भवति, णकारश्चास्यान्तो भवति । तूष्णीम्—वाङ्नियमे ॥९४०॥

ईङ्-कमि-शमि-समिभ्यो डित् ॥९४१॥

एभ्यो डिद् ईम् प्रत्ययो भवति । ईङ् च गतौ, ईम् । कमूङ् कान्तौ, कीम् । शमूच् उपशमे, शीम् । षम वैक्लव्ये, सीम्—अभिनयव्याहरणान्येतानि । ईम शीम्—अव्यक्ते । कीम्-संशयप्रश्नादिषु । सीम्—अमर्ष-पादपूरणयोः ॥९४१॥

क्रमि-गमि-क्षमेस्तुमाच्चातः ॥९४२॥

एभ्यः तुम् प्रत्ययो भवति, अकारस्य चाकारो भवति । क्रमू पादविक्षेपे, क्रान्तुं—गमनम् । गम्लृं गतौ, गान्तुम्-पान्थः । क्षमौषि सहने, क्षान्तुम्—भूमिः । तुमर्थश्च सर्वत्र ॥९४२॥

गॄ-पॄ-दुर्वि-धुर्विभ्यः क्विप् ॥९४३॥

एभ्यः क्विप् प्रत्ययो भवति । गॄश् शब्दे, गीः—वाक् । पॄश् पालनपूरणयोः, पूः—नगरी । दुर्वै धुर्वै हिंसायाम्, दूः—देहान्तरवयवः, धूः—शकटाङ्गम्, आदिश्च ॥९४३॥

वाद्वारौ ॥९४४॥

एतौ क्विप्प्रत्ययान्तौ निपात्येते । वृणोतेर्वृद्धिश्च । वाः—पानीयम् । कर्मणि दश्च धात्वादि । वृण्वन्ति तामिति द्वाः—द्वारम् । वृं वरणे, इत्यस्य च णिगन्तस्य रूपम् ॥९४४॥

प्रादतेरर् ॥९४५॥

प्रपूर्वाद् अत सातत्यगमने, इत्यस्माद् अर् प्रत्ययो भवति । प्रातः—प्रभातम् ॥९४५॥

सोरर्तेर्लुक् च ॥९४६॥

सुपूर्वात् ऋक् गतौ, इत्यस्माद् अर् प्रत्ययो भवति, धातोश्च लुग् भवति । स्वः—स्वर्गः ॥९४६॥

पू-सन्यमिभ्यः पुनसनुतान्ताश्च ॥९४७॥

पूगृश् पवने, षण् भक्तौ, अम गतौ, इत्येतेभ्यः अर् प्रत्ययो भवति, यथासंख्यं च पुन्, सनुत्, अन्त् इत्यादेशा एषां भवन्ति । पुनः—भूय. । सनुतः—कालवाची । अन्त'—मध्ये ॥९४७॥

चतेरुर् ॥९४८॥

चतेग् याचने, इत्यस्माद् उर् प्रत्ययो भवति । चत्वार'—संख्या । चत्वारि, चतस्रः ॥९४८॥

दिवेर्डिव् ॥९४९॥

दिवूच् क्रीडादौ, इत्यस्माद् डिद् इव् प्रत्ययो भवति । द्यौः—स्वर्ग', अन्तरिक्षं च । दिवौ, दिवः ॥९४९॥

विशि विपाशिभ्यां क्विप् ॥९५०॥

आभ्यां क्विप् प्रत्ययो भवति । विशंत् प्रवेशने, विश.—प्रजा', विट्—वैश्य, पुरोषं अपत्यं च । पशण् बन्धने, विपूर्व., विपाशयति स्म विशिष्टमिति विपाट्—नदी ॥९५०॥

सहेः षप् च ॥९५१॥

षहि मर्षणे, इत्यस्मात् क्विप् प्रत्ययो भवति, षप् चास्यादेशो भवति । षट्—सख्या ॥९५१॥

असू ॥९५२॥

सर्वधातुभ्यो बहुलम् अस् प्रत्ययो भवति । तप सतापे, तप'—सताप', माघमासः, निर्जराफलं च अनशनादि । सुष्टु तपतीति, सुतपा । एवं महातपाः । णमं प्रह्वत्वे, नमः—पूजायाम् । तमूच् काङ्क्षायाम्, तम —अन्धकारः, तृतीयगुणः, अज्ञान च । इणक् गतौ, अयः—काललोहम् । वींक् प्रजनादौ, वयः—पक्षी, प्राणिनां कालकृता शरीरावस्था च यौवनादिः । वर्चि दीप्तौ, वर्च.—लावण्यम्, अन्नमल, तेजश्च । सुष्ठु वर्चत इति सुवर्चाः । रक्ष पालने, रक्षः—निशाचरः । जिमिदाच् स्नेहने, मेदः—चतुर्थो धातुः । रह त्यागे, रहः—प्रच्छन्नम् । षहि मर्षणे, सहाः—मार्गशीर्षमास' । णभच् हिसायाम्, नभः—आकाशं, श्रावणमासश्च । चितै सज्ञाने, चेतः—चित्तम् । प्रचेताः—वरुणः । मनिच् ज्ञाने, मन'—नोइन्द्रियम् । ब्रूगक् व्यक्ताया वाचि, वचः—वचनम् । रुदृक् अश्रुविमोचने, रोदः—नभः, रोदसी—द्यावापृथिव्यौ । रुधृंपी आवरणे, रोधः—तीरम् । अनक् प्राणने, अनः—शकटम्, अन्नं, भोजनं च । सृं गतौ, सरः—जलाशयविशेषः । तॄ प्लवन-तरणयो, तरः—वेगः, बलं च । रहु गतौ, रह'—जवः । तिजि क्षमा-निशानयोः, तेजः—दीप्तिः । मयि दीप्तौ, मयः—सुखम् । मह पूजायाम् , महः—तेजः । अर्चिण् पूजायाम्, अर्चः—पूजा । षद्लृं विशरण-गत्यवसादनेषु, सदः—सभा, भवनं च । अञ्जौप् व्यक्त्यादौ, अञ्ज.—स्नेहः ॥९५२॥

पा-हाक्भ्यां पय-ह्यौ च ॥९५३॥

पां पाने, ओहांक् त्यागे, इत्येताभ्याम् अस् प्रत्ययो भवति, यथासख्यं च पय् ह्य इत्यादेशावनयोर्भवतः । पयः—क्षीरं, जलं च । ह्यः—अनन्तरातीते दिने ॥९६३॥

छदि-वहिभ्यां छन्दोधौ च ॥९५४॥

छदण् सवरणे, वहीं प्रापणे, इत्येताभ्याम् अस् प्रत्ययो भवति, यथासख्यं चानयोः छन्द् ऊध् इत्यादेशौ भवतः । छन्दः—वेदः, इच्छा, वाग्बन्धविशेषश्च । ऊधः—धेनोः क्षीराधारः ॥९५४॥

श्वेः शव् च वा ॥९५५॥

ट्वोश्वि गति-वृद्ध्योः, इत्यस्माद् अस् प्रत्ययो भवति, अस्य च शव् इत्यादेशो वा भवति । शवः—रोगाभिधानं, मृतदेहश्च । शवसी, शवांसि । श्वयः—

शोफः, बलं च । श्वयसी, श्वयांसि ॥९५५॥

विश्वाद् विदि-भुजिभ्याम् ॥९५६॥

विश्वपूर्वाभ्यामाभ्याम् अस् प्रत्ययो भवति । विदक् ज्ञाने, विश्ववेदाः–अग्निः । भुजंप् पालनाभ्यवहारयोः, विश्वभोजाः, अग्निः, लोकपालश्च ॥९५६॥

चायेर्नो ह्रस्वश्च वा ॥९५७॥

चायृग् पूजा-निशामनयोः, इत्यस्माद् अस् प्रत्ययो भवति, नकारोऽन्तादेशो ह्रस्वश्चास्य वा भवति । चणः–चाणश्चान्नम् । बाहुलकाण्णत्वम् । णत्वं नेच्छन्त्येके ॥९५७॥

अशेर्यश्चादिः ॥९५८॥

अशग् भोजने, अशौटि व्याप्तौ, इत्यस्माद् वा अस् प्रत्ययो भवति, यकारश्च धात्वादिर्भवति । यशः-माहात्म्यम्, सत्त्व, श्रीः, ज्ञान, प्रतापः, कीर्तिश्च । एवं शोभनम् अश्नाति, अश्नुते वा इति सुयशाः । नागमेवाश्नाति नागयशाः । बृहदनोऽश्नाति बृहद्यशाः । श्रुत एनोऽश्नाति श्रुतयशाः एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥९५८॥

उषेर्ज च ॥९५९॥

उषू दाहे, इत्यस्मादस् प्रत्ययो भवति, जकारश्चान्तादेशो भवति । ओजः–बल, प्रभावः, दीप्तिः, शुक्र च ॥९५९॥

स्कन्देर्धू च ॥९६०॥

स्कदूं गति-शोषणयोः, इत्यस्माद् अस् प्रत्ययो भवति । धकारश्चान्तादेशो भवति । स्कन्धः–स्वाङ्गम् ॥९६०॥

अवेर्वा ॥९६१॥

अव रक्षणादौ, इत्यस्माद् अस् प्रत्ययो भवति, धकारश्चान्तादेशो वा भवति । अधः–अवरम्, अव – रक्षा ॥९६१॥

अमेर्भहौ चान्तौ ॥९६२॥

अम गतौ, इत्यस्माद् अस् प्रत्ययो भवति, भकार-हकारौ चान्तौ भवतः । अम्भः–पानीयम् । अंहः–पापम्, अपराधः, दिनश्च ॥९६२॥

अदेरन्ध च वा ॥९६३॥

अदंक् भक्षणे, इत्यस्मादस् प्रत्ययो भवति, अन्धादेशश्चास्य वा भवति । अद्यते तदिति अन्धः–अन्नम् । अद्यते दृशा मनसा च तद् इति अदः, अनेन प्रत्यक्षविप्रकृष्टम् अप्रत्यक्षं च बुद्धिस्थमपदिश्यते ॥९५३॥

आपोऽपाप्ताप्सराब्जाश्च ॥९६४॥

आप्लृंट् व्याप्तौ, इत्यस्माद् अस् प्रत्ययो भवति । अप्, अप्त्, अप्सर्, अब्ज् इत्यादेशाश्चास्य भवन्ति । अपः– सत्कर्म, अप्तः–तदेव, अप्सरसः–देवगणिकाः, अब्जः–जलजम्, अजर्यं च रूपम् ॥९६४॥

उच्यञ्चेः क च ॥९६५॥

उचच् समवाये, अञ्चू गतौ चेत्याभ्याम् अस् प्रत्ययो भवत्यनयोश्च कोऽन्तादेशो भवति । ओकः–आलयः, जलौकसश्च । अङ्कः–स्वाङ्गम्, रणश्च॥९६५॥

अञ्ज्यजि-युजि-भृजेर्ग च ॥९६६॥

एभ्यः अस् प्रत्ययो भवति, गकारश्चान्तादेशो भवति । अञ्जौप् व्यक्त्यादौ, अङ्गः–क्षत्रियनाम, गिरि-पक्षी, व्यक्तिश्च । अज क्षेपणे च, अगः–क्षेमम्, । युजूंपी–योगे, योगः–मनः, युगं च । भृजैङ् भर्जने, भर्गः–रुद्रः, हविः, तेजश्च ॥९६६॥

अर्तेरुराशौ च ॥९६७॥

ऋक् गतौ, इत्यस्माद् अस् प्रत्ययो भवत्यस्य च उरिति अर्श् इति च तालव्य-शकारान्तः आदेशो भवति । उरः–वक्षः । अर्शांसि-गुहादिकीलाः ॥९६७॥

येन्धिभ्यां यादेधौ च ॥९६८॥

याक् प्रापणे, ञिइन्धैपि दीप्तौ, इत्याभ्याम् अस् प्रत्ययो भवति, यथासंख्यं च याद् एध् इत्यादेशौ भवतः । यादः— जलदुष्टसत्त्वम् । एधः—इन्धनम् ॥९६८॥

चक्षः शिद्वा ॥९६९॥

चक्षिङ्क् व्यक्तायां वाचि, इत्यस्माद् अस् प्रत्ययो भवति, स च शिद्वा भवति । चक्ष, ख्याः, उभे अपि रक्षोनाम्नी । आचक्षाः—वाग्मी । आख्याः, प्रख्याश्च—बृहस्पतिः । सचक्षाः—ऋत्विक् । नृचक्षाः—राक्षसः ॥९६९॥

वस्त्यगिभ्यां णित् ॥९७०॥

वस्त्यगिभ्यां णिद् अस् प्रत्ययो भवति । वसिक् आच्छादने, वासः—वस्त्रम् । अग कुटिलायां गतौ, आगः—अपराधः ॥९७०॥

मिथि-रञ्ज्युपि-तॄ-पॄ शॄ-भूवशिभ्यः कित् ॥९७१॥

एभ्यः किद् अस् प्रत्ययो भवति । मिथृग् मेधा हिंसयोः, मिथः—परस्परम्, रहसि चेत्यर्थः । रञ्जीं रागे, रजः—गुणः, अशुभम्, पांसुश्च । उप दाहे, उपा सन्ध्या, अरुणः, रात्रिश्च । तॄ प्लवन-तरणयोः, तिरस्करोति—तिरः कृत्वा काण्डं गतः । तिर इति अन्तर्धावनृजुत्वे च । पॄश् पालन-पूरणयोः, पुरः पुजायाम् । तथा च पठन्ति नमः पूजायां पुरश्चेति । शॄश् हिसायाम्, शृणाति—तद्वियुक्तमिति, शिरः—उत्तमाङ्गम् । भू सत्तायाम्, भुवः—लोकः, अन्तरिक्षम्, सूर्यश्च । वशक् कान्तौ, उशा—रात्रिः ॥९७१॥

विधेर्वा ॥९७२॥

विधत् विधाने, इत्यस्माद् अस् प्रत्ययो भवति, स च किद्वा भवति । वेधा —विद्वान्, सर्ववित्, प्रजापतिश्च । विधाः—स एव ॥९७२॥

नुवो धथादिः ॥९७३॥

णूत् स्तवने, इत्यस्माद् धकारादिस्थकारादिश्च किद् अस् प्रत्ययो भवति । नूधा नूथाश्च—सूतमागधौ । धादौ गुणमिच्छन्त्येके । नोधाः—ऋषिः, ऋत्विक् ॥९७३॥

वयः-पयः-पुरोरेतोभ्यो धागः ॥९७४॥

एभ्यः पराद् डुधाग्क् धारणे, इत्यस्मात् किद् अस् प्रत्ययो भवति । वयोधाः—युवा, चन्द्रः, प्राणी च । पयोधाः—पर्जन्यः । पुरोधाः—पुरोहितः, उपाध्यायश्च । रेतोधाः—जनकः ॥९७४॥

नञ ईहेरहेधौ च ॥९७५॥

नञ् पूर्वाद् ईहि चेष्टायाम्, इत्यस्माद् अस् प्रत्ययो भवति, अस्य च एह् एध् इत्यादेशौ भवतः । अनेहाः—कालः, इन्द्रः, चन्द्रश्च । अनेधाः—अग्निः, वायुश्च ॥९७५॥

विहायस्-सुमनस्-पुरुदंशस्-पुरूरवो-ऽङ्गिरसः ॥९७६॥

एतेऽस् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । विपूर्वाज्जहातेर्जिहीतेर्वा योऽन्तश्च । विजहातीति विहाय—आकाशम्, विजिहीत इति विहायाः—पक्षी । सुपूर्वान्मानेर्ह्रस्वश्च । सुष्ठु मानयन्ति मान्यन्ते वा, सुमनसः—पुष्पाणि । पुरुं दशतीति पुरुदंशाः—इन्द्रः । पुरुपूर्वाद्रौतेर्दीर्घश्च, पुरु रौति पुरूरवाः—राजा, यमुर्वशीं चकमे । अङ्गेरिरोऽन्तश्च । अङ्गतीति—अङ्गिराः—ऋषिः ॥९७६॥

पातेर्जस्थसौ ॥९७७॥

पांक् रक्षणे, इत्यस्माद् जस् थस् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पाजः—बलम् । पाथः—उदकम् अन्नं च ॥९७७॥

स्रुरीभ्यां तस् ॥९७८॥

आभ्यां तस् प्रत्ययो भवति । स्रु गतौ, स्रोतः—निर्झरणम्, सुष्ठु स्रवतीति सुस्रोताः । रींश् गति-

रेषणयोः, रेतः—शुक्रम् ॥९७८॥

अर्तीण्भ्यां नस् ॥९७९॥

आभ्यां नस् प्रत्ययो भवति। ऋंक् गतौ, अर्णः—जलम्। इणक् गतौ, एनः—पापम्, अपराधश्च॥९७९॥

रिचेः क च ॥९८०॥

रिचृपी विरेचने, इत्यस्माद् नस् प्रत्ययो भवति, अस्य च ककारोऽन्तादेशो भवति। रेक्णः—पापं, धनं च ॥९८०॥

री-वृभ्यां पस् ॥९८१॥

आभ्यां पस् प्रत्ययो भवति। रींश् गति-रेषणयोः, रेपः-पापम्। वृगट् वरणे, वर्पः-रूपम् ॥९८१॥

शीङः फस् च ॥९८२॥

शीङ्क् स्वप्ने, इत्यस्मात् फस्, चकारात् पस् प्रत्ययो भवति। शेफः, शेपश्च मेण्ढ्रम् ॥९८२॥

पचि-वचिभ्यां सस् ॥९८३॥

आभ्यां सस् प्रत्ययो भवति। डुपचींप् पाके, पक्षः—चक्रम्, इन्धनं च। वचक् भाषणे, वक्षः—उरः, शरीरं च ॥९८३॥

इणस्तशस् ॥९८४॥

इणंक् गतौ, इत्यस्मात् तशस् प्रत्ययो भवति। एतशाः सोमः, अध्वर्युः, वायुः, अग्निः, अर्कः इन्द्रश्च ॥९८४॥

वष्टेः कनस् ॥९८५॥

वशक् कान्तौ, इत्यस्माद् किद् अनस् प्रत्ययो भवति। उशनाः—शुक्रः ॥९८५॥

चन्दो रमस् ॥९८६॥

चदु दीप्त्याह्लादयोः, इत्यस्माद् रमस् प्रत्ययो भवति। चन्द्रमाः—शशी ॥९८६॥

दमेरुनसूनसौ ॥९८७॥

दमूच् उपशमे, इत्यस्माद् उनस् ऊनस् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। दमुनाः—अग्निः। दमूनाः—सूर्यः, देवः, उपशान्तश्च ॥९८७॥

इण आस् ॥९८८॥

इणंक् गतौ, इत्यस्माद् आस् प्रत्ययो भवति। अयाः—कालः, आदित्यश्च ॥९८८॥

रुच्यर्चि-शुचि-हु-सृ-पि-छादि-छर्दिभ्य इस् ॥९८९॥

एभ्य इस् प्रत्ययो भवति। रुचि अभिप्रीत्यां च, रोचिः—किरणः। वसुपूर्वाद् वसुरोचिः—वासवः, किरणः, क्रतुश्च। अर्च पूजायाम्, अर्चिः-ज्वाला। शुच् शोके, शोचिः—रश्मिः, शोकः, पिङ्गलभावः, विविक्तं च। हुंक् दानादनयोः, हविः—पुरोडाशादि। सृपूं गतौ, सर्पिः—घृतम्। छदण् संवरणे, छादयतीति छदिः। 'छदेरिस् मन् त्रट् क्वौ' इति ह्रस्वः। बाहुलकाद्दीर्घत्वे छादिः—उभयं गृहच्छादनम्। ऊछृदृपी दीप्ति-देवनयोः, छर्दिः—वमनम् ॥९८९॥

बंहि-बृंहेर्नलुक् च ॥९९०॥

आभ्याम् इस् प्रत्ययो भवति, नकारस्य च लुक् भवति। बहुङ् वृद्धौ, बहिः—अनभ्यन्तरे, बृहु शब्दे च, बर्हिः—शिखी, दर्भश्च ॥९९०॥

द्युतेरादेश्च जः ॥९९१॥

द्युति दीप्तौ, इत्यस्माद् इस् प्रत्ययो भवति, धात्वादेश्च वर्णस्य जकारो भवति। ज्योतिः—तेजः, सूर्यः, अग्निः, तारका च ॥९९१॥

सहेर्ध च ॥९९२॥

षहि मर्षणे, इत्यस्माद् इस् प्रत्ययो भवति, धकारश्चान्तादेशो भवति। सधिः—सत्त्वम्, भूमिः, संयोगः, सहिष्णुः, अग्निः, अनड्वांश्च ॥९९२॥

पस्थोऽन्तश्च ॥९९३॥

पां पाने, इत्यस्माद् इस् प्रत्ययो भवति, थका-

रश्चान्तो भवति । पाथि'—पानं, नदी, आदित्यः, ज्योतिः, स्वर्गलोकश्च ॥९९३॥

नियो डित् ॥९९४॥

णींग् प्रापणे, इत्यस्माद् डिद् इस् प्रत्ययो भवति। निश्चिनोति । निरुपसर्गोऽय पृथग्भावे ॥९९४॥

अवेर्णित् ॥९९५॥

अव रक्षणादौ, इत्यस्माद् णिद् इस् प्रत्ययो भवति । आवि.—प्राकाश्ये, आविरभूत् आविष्करोति ॥९९५॥

तु-भू-स्तुभ्यः कित् ॥९९६॥

एभ्यः किद् इस् प्रत्ययो भवति। तुंक् वृत्त्यादौ, तुविः—समुद्रः, स रेत्, विवस्वान्, प्रभुसयोगश्च। भू सत्तायाम्, भुविः—क्रतु', समुद्रः, सरित्, विवस्वांश्च। ष्टुग्क् स्तुतौ, स्तुविः—स्तोता, यज्ञश्च ॥९९६॥

रुद्यर्ति-जनि-तनि-धनि-मनि-ग्रन्थि-पॄ-तपि-त्रपि-वपि-यजि-प्रादि-वेपिभ्य उस् ॥९९७॥

एभ्य उस् प्रत्ययो भवति। रुदृक् अश्रुविमोचने, रोदु'-अश्रुनिपातः। ॠक् गतौ, अरुः-व्रण', आदित्यः, प्राण', समुद्रश्च । जनैचि प्रादुर्भावे, जनुः, अपत्यं, पिता, माता, जन्म, प्राणी च। तनूयी विस्तारे, तनुः-शरीरम्। धन धान्ये सौत्रः, धनु.—चापम्। मनिच् ज्ञाने, मनु.—प्रजापतिः। ग्रन्थश् सदर्भे, ग्रन्थुः—ग्रन्थः । पृश् पालन-पूरणयोः, परु', पर्व, समुद्रः, धर्मश्च। तपं सतापे, तपुत्रपुः, शत्रु', भास्करः, अग्निः, कृच्छ्रादि च। त्रपौषि लज्जायाम्, त्रपु'—त्रपु। डुवपीं बीजसताने, वपु'—शरीरम्, लावण्यं, तेजश्च । यजीं देवपूजा-सगति-करणदानेपु, यजु — अच्छन्दा श्रुतिः, यज्ञोत्सवश्च । अद॒ भक्षणे, प्रपूर्वः, प्राद्ु—प्राकाश्ये, उत्पत्तौ च, प्रादुर्बभूव। प्रादुरासीत्। टुवेपृङ् चलने, वेपुः—वेपथुः ॥९९७॥

इणो णित् ॥९९८॥

इणंक् गतौ, इत्यस्माद् णिद् उस् प्रत्ययो भवति । आयु—जीवितम् । जटापूर्वादपि जटायुः—अरुणात्मजः ।

'तं नीलजीमूतनिकाशवर्ण, सपाण्डुरोरस्कमुदारधयम् । ददर्श शङ्काधिपतिः पृथिव्यां, जटायुषं शान्तमिवाग्निदाहम्' ॥९९८॥

दुषेर्डित् ॥९९९॥

दुषंच् वैकृत्ये, इत्यस्माद् डिद् उस् प्रत्ययो भवति । दुः—निन्दायाम्, दुष्पुरुषः ॥९९९॥

मुहि-मिथ्यादेः कित् ॥१०००॥

आभ्यां किदुस् प्रत्ययो भवति। मुहौच् वैचित्ये, मुहु.—कालावृत्तिः मिथृग् मेधाहिसयोः, मिथुः—सगमः। आदिग्रहणादन्येभ्योऽपि भवति ॥१०००॥

चक्षेः शिद्वा ॥१००१॥

चक्षिक् व्यक्तायां वाचि, इत्यस्मात् किद् उस् प्रत्ययो भवति, स च शिद्वा भवति । चक्षुः, परिचक्षुः, अवचक्षु', अवसंचक्षु', अचक्षुः, अवख्युः। बाहुलकाद् द्विर्वचने सचचक्षुः, विचख्युः ॥१००१॥

पातेर्डुम्सुः ॥१००२॥

पाक् रक्षणे, इत्यस्माद् डिदुम्सुः प्रत्ययो भवति। पुमान् पुरुप', पुमांसौ, पुमांसः। उकार उदित् कार्यार्थः ॥१००२॥

न्युद्भ्यामञ्चेः ककाकैसष्टावच्च ॥१००३॥

न्युद्भ्या पराद्ञ्चू गतौ, इत्यस्मात् कित' अ आ ऐस् इत्येते प्रत्यया भवन्ति, ते च टावत्, टायामिव एपु कार्यं भवतीत्यर्थः। तेन 'अच्च प्राग्दीर्घश्च'

इति भवति । नीचम्, उच्चम् । नीचा, ऊच्चा । नीचैः, उच्चैः प्रसिद्धार्था एते । लाघवार्थं सन्ताधिकारेऽप्य-कार-आकारप्रत्ययविधानम् ॥१००३॥

शमो नियो डैस् मलुक् च ॥१००४॥

शम्पूर्वात् णींग् प्रापणे, इत्यस्माड्डिदैस् प्रत्ययो भवति, शमो मकारस्य लुग् भवति । शनैर्मन्दम् ॥१००४॥

यमि-दमिभ्यां डोस् ॥१००५॥

आभ्यां डिदोस् प्रत्ययो भवति । यमूं उपरमे । योर्विषयसुखम् । दमूच् उपशमे । दोर्बाहुः ॥१००५॥

अनसो वहेः क्विप् सश्चडः ॥१००६॥

अनस्शब्दपूर्वात् वहीं प्रापणे, इत्यस्मात् क्विप्-प्रत्ययो भवति, सकारस्य च डो भवति । अनो वहति । अनड्वान् वृषभः ॥१००६॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रकृतं स्वोपज्ञोणादिगणसूत्रविवरणं परिसमाप्तम् ।

अकृत्वासननिर्वन्धमभित्वा पावनीं गतिम् ।
सिद्धराजः परपुरप्रवेशवशितां ययौ ॥

अकारादिसूत्रानुक्रमणिका।

त्वे वा । ६ । १ । २६ ॥
थे वा । ४ । १ । २९ ॥
थो न्थ् । १ । ४ । ७८ ॥
दंशसञ्जः शवि । ४ । २ । ४९ ॥
दंशेस्तृतीयया । ५ । ४ । ७३ ॥
दंशेरवः । ५ । २ । ९० ॥
दक्षिणाकडङ्गर–यौ । ६ । ४ । १८१ ॥
दक्षिणापश्चा–त्यण् । ६ । ३ । १३ ॥
दक्षिणेर्मा व्याधयोगे । ७ । ३ । १४३ ॥
दक्षिणोत्तराचातस् । ७ । २ । ११७ ॥
दगुकोशल–दिः । ६ । १ । १०८ ॥
दण्डादेर्य । ६ । ४ । १७८ ॥
दण्डिहस्ति–ने । ७ । ४ । ४५ ॥
दत् । ४ । ४ । १० ॥
दध्न इकण् । ६ । २ । १४३ ॥
दध्यस्थि–न् । १ । ४ । ६३ ॥
दध्युरः स–लेः । ७ । ३ । १७२ ॥
दन्तपादना–वा । २ । १ । १०१ ॥
दन्तपादुन्नतात् । ७ । २ । ४० ॥
दम्भः । ४ । १ । २८ ॥
दम्भो धिप्धीप् । ४ । १ । १८ ॥
दयायास्कासः । ३ । ४ । ४७ ॥
दरिद्रोऽद्यतन्यां वा । ४ । ३ । ७६ ॥
दर्भकृष्णाग्निशर्म–स्स्ये । ६ । १ । १५७ ॥
दशनावोदै–थम् । ४ । २ । ५४ ॥
दशैकादशादिकश्च । ६ । ४ । ३६ ॥
दश्चाङः । ५ । १ । ७८ ॥
दस्ति । ३ । २ । ८८ ॥
दागोऽस्वास्यप्रसारविकासे । ३ । ३ । ५३ ॥
दाधेसिशद–रुः । ५ । २ । ३६ ॥

दाण्डाजिनि–कम् । ७ । १ । १७१ ॥
दामः संप्रदा–च । २ । २ । ५२ ॥
दामन्यादेरीयः । ७ । ३ । ६७ ॥
दाम्नः । २ । ४ । १० ॥
दाश्वत्साह्वन्मीढ्वत् । ४ । १ । १५ ॥
दिक्पूर्वपदादनाम्नः । ६ । ३ । २३ ॥
दिक्पूर्वात्तौ । ६ । ३ । ७१ ॥
दिक्शब्दात्तीर–रः । ३ । २ । १४२ ॥
दिक्शब्दा–स्याः । ७ । २ । ११३ ॥
दिगधिकं सञ्ज्ञा–दे । ३ । १ । ९८ ॥
दिगादिदेहांशाद्यः । ६ । ३ । १२४ ॥
दितेश्चैयण् वा । ६ । १ । ६९ ॥
दिद्युद्दृज्ज–पः । ५ । २ । ८३ ॥
दिव औः सौ । २ । १ । ११७ ॥
दिवस् दिवः–वा । ३ । २ । ४५ ॥
दिवादेः श्यः । ३ । ४ । ७२ ॥
दिवो द्यावा । ३ । २ । ४४ ॥
दिशो रूढ्या–ले । ३ । १ । २५ ॥
दिस्योरीट् । ४ । ४ । ८९ ॥
दिङः सनि वा । ४ । २ । ६ ॥
दीपजनबुध–या । ३ । ४ । ६७ ॥
दीप्तिज्ञानयत्न–दः । ३ । ३ । ७८ ॥
दीय् दीङः–रे । ४ । ३ । ९३ ॥
दीर्घ । ६ । ४ । १२७ ॥
दीर्घङ्याब्–सेः । १ । ४ । ४५ ॥
दीर्घमवोऽन्त्यम् । ४ । १ । १०३ ॥
दीर्घश्च्वियङ्–च । ४ । ३ । १०८ ॥
दीर्घोनाम्य–पूः । १ । ४ । ४७ ॥
दुःखात् प्रातिकूल्ये । ७ । २ । १४१ ॥

न ङीङ्शीङ्–दः । ४ । ३ । २७ ॥
न णिङ्यसूद–क्षः । ५ । २ । ४५ ॥
न तमवादिः–भ्यः । ७ । ३ । १३ ॥
न तिकि दीर्घश्च । ४ । २ । ५९ ॥
न दधिपयआदिः । ३ । १ । १४५ ॥
न दिस्योः । ४ । ३ । ६१ ॥
नदीदेशपुरां–नाम् । ३ । १ । १४२ ॥
नदीभिर्नाम्नि । ३ । १ । २७ ॥
नद्यादेरेयण् । ६ । ३ । २ ॥
नद्यां मतुः । ६ । २ । ७२ ॥
न द्वित्वे । ७ । २ । १४७ ॥
न द्विरद्रुवय–त् । ६ । २ । ६१ ॥
न द्विस्वरा–तात् । ६ । ३ । २९ ॥
न नाडिदेत् । १ । ४ । २७ ॥
न नाम्नि । ७ । ३ । १७६ ॥
न नाम्येक–ऽमः । ३ । २ । ९ ॥
न नृपूजार्थध्वजचित्रे । ७ । १ । १०९ ॥
ननौ पृष्टोक्तौ–त् । ५ । २ । १७ ॥
नन्द्यादिभ्योऽनः । ५ । १ । ५२ ॥
नन्वोर्वा । ५ । २ । १८ ॥
नपुसकस्य शिः । १ । ४ । ५५ ॥
नपुंसकाद् वा । ७ । ३ । ८९ ॥
न पुंवन्निषेधे । ३ । २ । ७१ ॥
न प्राग्जितीये स्वरे । ६ । १ । १३५ ॥
न प्रादिरप्रत्ययः । ३ । ३ । ४ ॥
न वदनं सयोगादिः । ४ । १ । ५ ॥
नमस्पुरसो–सः । २ । ३ । १ ॥
नमोवरिवश्चित्रङो–र्ये । ३ । ४ । ३७ ॥
न यि तद्धिते । २ । १ । ६५ ॥
न राजन्य–के । २ । ४ । ९४ ॥
न राजाचार्य–ण्णः । ७ । १ । ३६ ॥
न रात् स्वरे । १ । ३ । ३७ ॥
नरिका मामिका । २ । ४ । ११२ ॥
नरे । ३ । २ । ८० ॥
न वञ्चेर्गतौ । ४ । १ । ११३ ॥
नवभ्यः–वा । १ । ४ । १६ ॥
न वमन्तसंयोगात् । २ । १ । १११ ॥
नवयज्ञादयोऽ–न्ते । ६ । ४ । ७३ ॥
न वयो य् । ४ । १ । ७३ ॥
नवा क्वणयमहसस्वनः । ५ । ३ । ४८ ॥
नवाऽखित्कृद–त्रेः । ३ । २ । ११७ ॥
नवा गुणः–रित् । ७ । ४ । ८६ ॥
नवाणः । ६ । ४ । १४२ ॥
नवादीन–स्य । ७ । २ । १६० ॥
नवाद्यानि शतृ–पदम् । ३ । ३ । १९ ॥
नवापः । २ । ४ । १०६ ॥
नवा परोक्षायाम् । ४ । ४ । ५ ॥
नवा भावारम्भे । ४ । ४ । ७२ ॥
नवा रोगातपे । ६ । ३ । ८२ ॥
नवा शोणादेः । २ । ४ । ३१ ॥
नवा सुजर्थैः काले । २ । २ । ९६ ॥
नवा स्वरे । २ । ३ । १०२ ॥
न विंशत्यादि–न्तः । ३ । १ । ६९ ॥
न वृद्धिश्चा–पे । ४ । ३ । ११ ॥
न वृद्भ्यः । ४ । ४ । ५५ ॥
नवैकस्वराणाम् । ३ । २ । ६६ ॥
नशः शः । २ । ३ । ७८ ॥
न शसदद–नः । ४ । १ । ३० ॥
न शात् । १ । ३ । ६२ ॥

६०

श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितोणादिसूत्रसूची ।

प्राकृतव्याकरणस्थसूत्राणामकारादिक्रमेण सूची ।

ष्ठ्याः । ८ । ४ । ३४५ ॥
ष्कस्कयोर्नाम्नि । ८ । २ । ४ ॥
ष्टस्यानुष्ट्रे–ष्टे । ८ । २ । ३४ ॥
ष्पस्पयो फः । ८ । २ । ५३ ॥
संख्यागद्गदे रः । ८ । १ । २१९ ॥
सख्याया आमो ण्ह ण्हं । ८ । ३ । १२३ ॥
सतपेर्झड्खः । ८ । ४ । १४० ॥
संदिशरप्पाहः । ८ । ४ । १८० ॥
सभावेरासङ्घः । ८ । ४ । ३५ ॥
संभर्दवितर्दि–र्दस्य । ८ । २ । ३६ ॥
सयुक्तस्य । ८ । २ । १ ॥
संवृगेः साहरसाहट्टौ । ८ । ४ । ८२ ॥
सटाशकट–ढः । ८ । १ । १९६ ॥
सदपतोर्डः । ८ । ४ । २१९ ॥
सप्ततौ रः । ८ । १ । २१० ॥
सप्तपर्णे वा । ८ । १ । ४९ ॥
सप्तम्या द्वितीया । ८ । ३ । १३७ ॥
समः स्त्यः खाः । ८ । ४ । १५ ॥
समनूपाद्रुधेः । ८ । ४ । २४८ ॥
समा अब्भिडः । ८ । ४ । १६४ ॥
समापेः समाणः । ८ । ४ । १४२ ॥
समारचेरुव–याः । ८ । ४ । ९५ ॥
समासे वा । ८ । २ । ९७ ॥
समो गलः । ८ । ४ । ११३ ॥
समो ल्लः । ८ । ४ । २२२ ॥
सर्वत्र लवरामवन्द्रे । ८ । २ । ७९ ॥
सर्वस्य साहो वा । ८ । ४ । ३६६ ॥
सर्वाङ्गादीनस्येकः । ८ । २ । १५१ ॥
सर्वादेर्डसेर्हां । ८ । ४ । ३५५ ॥
सयोः सयोगे–ष्मे । ८ । ४ । २८९ ॥
सध्वसध्यह्यां झः । ८ । २ । २६ ॥
सामर्थ्यौ–वा । ८ । २ । २२ ॥
सावस्मदो हउं । ८ । ४ । ३७५ ॥
सिचेः सिञ्चसिम्पौ । ८ । ४ । ९६ ॥
सिनास्तेः सिः । ८ । ३ । । १४६ ॥
सी ही हीअ–स्य । ८ । ३ । १६२ ॥
सुपा अम्हासु । ८ । ४ । ३८१ ॥
सुपि । ८ । ३ । १०३ ॥
सुपि । ८ । ३ । ११७ ॥
सूक्ष्मश्नष्ण–ण्हः । ८ । २ । ७५ ॥
सृजो रः । ८ । ४ । २२९ ॥
सेवादौ वा । ८ । २ । ९९ ॥
सैन्ये वा । ८ । १ । १५० ॥
सोच्छादय–वा । ८ । ३ । १७२ ॥
सोर्हिर्वा । ८ । ३ । १७४ ॥
सौ पुंस्योद्वा । ८ । ४ । ३३२ ॥
स्कः प्रेक्षाचक्षोः । ८ । ४ । २ । ९७ ॥
स्तब्धे ठढौ । ८ । २३९ ॥
स्तम्भे स्तो वा । ८ । २ । ८ ॥
स्तवे वा । ८ । २ । ४६ ॥
स्तस्य थोऽस–म्बे । ८ । २ । ४५ ॥
स्तोकस्य–थेवाः । ८ । २ । १२५ ॥
स्त्यानचतुर्थार्थे वा । ८ । २ । ३३ ॥
स्त्रिया इत्थी । ८ । २ । १३० ॥
स्त्रियां जस्शसोरुदोत् । ८ । ४ । ३४८ ॥
स्त्रियां डहे । ८ । ४ । ३५९ ॥
स्त्रियां तदन्ताड्डी । ८ । ४ । ४३१ ॥
स्त्रियामादविद्युतः । ८ । १ । १५ ॥

शुद्धिपत्रकम्।

षष्ठः अध्यायः।

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पङ्क्ति
ज्याकाता	[illegible]	३	[illegible]	१०	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२	[illegible]
ककुह	ककुभ्	५	१	१०	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१	[illegible]
आरम्भ.	आरम्भ	६	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१	[illegible]
०स्यापादः	०स्यापादः	६	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१	[illegible]
गार्म्य	गार्ग्य	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
व्राग्नि	[illegible]	७	२	१०	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
वैदो	वैदी	८	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
वृद्धि	वृद्ध	९	१	[illegible]	,,	,,	,,	,,	[illegible]
ऋतुभाग	ऋतभाग	९	१	९	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१	[illegible]
शिशु	शिग्रु	९	१	१२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१	[illegible]
देवहू	देवहू	९	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	—	[illegible]
आङ्गिरस	आङ्गिरस	१०	१	१३	[illegible]	[illegible]	३१	[illegible]	[illegible]
०माङ्गिरसे	०माङ्गिरसे	१०	१	२१	[illegible]	[illegible]	३१	[illegible]	[illegible]
वृद्ध०	वृद्धि	१०	१	३०	[illegible]	[illegible]	३२	१	[illegible]
भारद्वाजो	भारद्वजौ	११	१	२०	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
भारदाजे	भारद्वाजे	११	१	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
०च्छुनक	०च्छुनकौ	१२	१	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१	[illegible]
भद्रा	भद्राय।	१३	२	१०	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
स्वराद् द्विप्या०	द्विस्वराद् [illegible]	१४	१	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१	[illegible]
°मवकान्त०	°मवकान्त०	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१	[illegible]
शद्रुयः	शद्रुव	१७	२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२	[illegible]
प्रत्यस्य	प्रत्ययस्य	२०	१	२०	मदापुन	महापुन	४०	२	[illegible]
चम्मिण्या	चर्मिण्या	२०	१	२०	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२	[illegible]
०सरुपा०	सरूपा०	२१	१	१३	०पान्ने	०पान्ने	[illegible]	२	[illegible]
सघावक्षवा	सघावण्वा०	२१	१	१६	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१	[illegible]
द्विसज्ञ	द्विसज्ञ°	२१	१	२५	मव्यम्	गव्यम्	[illegible]	१	१०
शरण्डा	शरदण्डा	२१	१	२९	यशोमान	यशोमान्	४३	२	७
पञ्चलादय	पञ्चालादय	२२	२	९	०च्छन्दश.	०च्छन्दस	४४	१	१५
घ्यन्तस्य	ध्रन्तस्य	२२	२	२७	भावे घञ्	भावे वा घञ्	४४	[illegible]	६
एव अज्ञा	एवं पुरव अज्ञा	२२	२	२९	मौसल०	मौसल०	४४	२	९
व्यन्तस्य	ध्रन्तस्य	२३	२	१	°थाया	°थाया	४५	२	११
वहुष्वित	वहुष्विति	२३	१	८	इन	इन्	४६	१	७
पिण्ढी	पिण्डी	२३	२	४	तदर्थमक०	तदर्थमेक०	४६	२	२
कटुममन्य	कटुमन्य	२३	२	५	य क प्र०	य. क प्र०	४६	२	१२
,,	,,	,,	,,	६	०मानान्	०मानात्	४६	२	१३

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति
०कृस्ना	०कृत्स्नाः	४६	२	१७
व्राह्मण	व्राह्मण	४७	१	१७
वा जायते	वा जाते	४८	१	९
कृत	कृत	५०	२	३
सौधम्	सौवम्	५२	२	२१
°स्थानाना	°स्थाना	५३	२	२२
पाटवा	पाटवा	५४	१	२२
जिन्हुषु जैन्ह°	जिहुषु जैह्न°	५५	१	१८
वादुर	वादूर	५५	२	७
वाचिम्य	वाचिभ्या	५६	२	२
०दिककण्	०दिकण्	५७	१	९
०ग्रामिय	ग्रामीय	५७	२	२७
आर्हिसि	आर्हिसि	५८	१	२५
पक्ष	परपक्ष	५८	२	१
०कुशा	°कुशो	५९	२	२१
०दकला०	०दकाला°	६०	२	३
काववा०	कालवा०	६०	२	२८
०पुनवसुं०	पुनर्वसु०	६३	२	२८
प्रत्यो	प्रत्ययो	६६	२	१४
इन	ईन	६६	२	१८
मामूत्	माभूत्	६८	१	१३
०नुत्रति०	°नुवृत्ति०	६८	२	१६
०णत्विम्	०णत्विकम्	६८	२	१५
अणयियो०	अणीययो०	६९	१	२८
सवन्घाद०	सवन्धाद°	७०	१	३
सबन्घ०	सवन्ध०	७०	१	६
शुण्डिकदि	शुण्डिकादि	७०	२	१५
स्त्रौध्नम	सौघ्नम्	७१	२	११
०मात्रामि०	०मात्रमि०	७१	२	१७
सुरातिभ्य	सुरादिभ्य	७२	१	१३
	नटान्नृत्ते ञ्य ॥ ६।३।१६१॥ नटशब्दात् तस्येदमर्थे नृत्ते ञ्य प्रत्ययो भवति । नटानामिद नृत्य नाट्यम् । नृत्तमिति किम् । नटानामिद गृहम् ॥१६५॥	७२	१	१४

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति
सघो	सघो	७२	१	२८
दण्द°	दण्ड°	७२	१	१०
हारितपद·	हास्तिपद	७३	१	४
घोषो°	घोषो°	७३	१	१९
आलम्बिक	आलम्बि	७५	१	८
०शर्यन्नभिक्षुसूत्रे	शर्यान्नटभिक्षुसूत्रे	७५	२	७
कामन्दक्म्	कार्मन्दकम्	७५	२	२४
कापिलेयन	कापिलेयक	७५	२	२६
प्रसाद	प्रासाद	७६	१	२९
कुवाल	कुलाल	७६	१	२९
क्वचिद०	क्वचिद०	७६	२	१७
°धिकृत्यग्रन्थे	०धिकृत्य ग्रन्थे	७६	२	२४
ग्रन्थे	ग्रन्थे	७७	१	४
प्राप्रोति	प्राप्नोति	७८	१	१
भवति	भजति	७८	१	१०
शलाकिकम्	शालाकिकम्	८०	१	१०
भूपेन	सूपेन	८१	१	१
विक।गौपु०	°विक।शारप्लविक.गौपु°	८१	१	१
भ्रार्तृजायिक	भ्रातृजायिक	८४	१	२१
°वक्रमः। भोमनि°	°वक्रय।भोगनि०	८६	१	१७
शोल्क°	शौल्क°	८६	१	२०
मौद्गिरिकः	मौद्गरिक	८७	२	५
नञममासो	नञसमासो	९२	२	९
त्रैवषिक	त्रैवर्षिक	९३	२	२६
मामूत्	माभूत्	९९	१	७
°शतिष्टे	°शत्तिष्टे	९६	१	२६
°त्यन्तन्छ्य	त्यन्तष्छ्य.	९६	१	२७
°पणम् । अस्ये°	°पणम् । अध्यर्धकार्षापणम् । अस्ये°	९७	१	२
कसनात्	वसनात्	९७	१	२३
शूर्र्भ्या	शूर्पाभ्या	९७	२	१३
अनाम्न	अनाम्नि	९७	२	१४
परो	परौ	९८	१	१०
त्रैवैस्तिक्म् ।	त्रिवैस्तिम्	९८	१	१४
मूल्यै°	मूल्यै°	९९	३	३
इत्थादि ।	इत्यश्वादि.	९९	२	२८

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति
विंशति	विंशतिः	१०३	१	१	ऋत्वि°	ऋत्वि°	१०४	२	१६
°वुदम्	वुंदम् ।	१०३	१	१८					
°दहदर्थे	°दर्हदर्थे	१०३	२	१२	°न्याधत्तस्व°	°न्याधत्त स्व०	१०४	–	२२

सप्तमः अध्यायः ।

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति
शङ्कच्य	शङ्कव्य	१०९	१	७	व्रोहि	व्रीही	१३६	२	२०
°रात्वयु°	°रात् सुयु°	१०९	१	११	स्नेहनवान्	स्नेहवान्	१३७	१	१
ऊधसू	ऊधस्	१०९	१	११	मन्त्वर्थे	मत्वर्थे	१३७	१	२१
भोगिन	भोगीन	११०	१	२६	सिम्नान्य°	सिध्मान्य°	१३८	२	२४
°वद्गरु°	°वद्गुरु°	११२	२	९	कच्छ्वाडुर	कच्छ्वा डुरः	१४१	१	२०
जातिभावि	जातिर्भावः	११२	२	२७	शद्वा.	शब्दा	१४१	२	१८
सभवेत	समवेत	११३	२	५	फुटकिनी	पुटकिनी	१४४	१	१३
दटिमा	द्रढिमा	११५	१	२१	°मीयत	°मीयते	१४४	२	२४
मृढता	मूढता	११५	२	१७	°ष्वित	°ष्विति	१४५	२	२९
शव्दान्	शव्दात्	११५	२	२८	पृष्ठतोऽक	पृष्ठतोऽर्कं	१४६	२	९
प्राक्त्वा°	प्राक्त्वा°	११६	१	४	इत्यथ	इत्यर्थः	१४६	२	१८
हास्त	हास्तम्	११६	२	५	प्रतिपेघो	प्रतिपेधो	१४७	१	२२
°वर्णवर्णस्य	°र्णवर्णस्य	११७	१	८	°हातीति त भ०	°हातीति न भ°	१४७	१	२६
हृद्भाव	हृद्भाव	११७	२	१	इयि पर°	इति पर०	१४८	१	२८
श्रौतम्	श्रौत्रम्	११७	२	११	शव्दास्त्रवन्ता	शव्दास्त्रवन्ता	१४८	२	८
°लुध्वादे	लध्वादेः	११८	१	१७	प्रस्ययो	प्रत्ययो	१५०	१	१३
°कर्मणि	°कर्मणी	११८	१	२५	ससम्या	सप्तम्या	१५२	१	२८
°शव्व	°शव्द	११८	२	६	पञ्चभ्या	पञ्चम्या	१५२	२	५
सर्वपात्रीण.	सर्वपत्रीण	१२०	१	२०	चित्रापटी°	चित्रपटी°	१५४	१	८
दैर्ध्येऽनु·	दैर्ध्येऽनु	१२०	२	७	महारुभवति	महारूभवति	१५४	१	१६
चिक्कम्	चिक्कम्	१२४	२	२१	प्रगतत्तत्त्वे	प्रागतत्तत्त्वे	१५४	२	९
यत्तप्रथ°	यत्तत्प्रथ°	१२५	२	२५	प्रगतत्तत्त्वस्य	प्रागतत्तत्त्वस्य	१५४	२	११
समुदक्रम्	समुद्रकम्	१२६	२	१	अग्नीस्याका°	अग्नस्यात् का°	१५४	२	१७
शममत्रम्	शममात्रम्	१२६	२	२२	°सात्कारोति	°सात्करोति	१५४	२	२६
°मानट	°मात्रट	१२६	२	२३	एतावद्वयसम्	एतावद् द्वयसम्	१५९	१	७
°भावाव्वहु°	°भावाद्वहु°	१२८	१	१०	ईय	ईय	१५९	२	२३
व्याद्दे°	व्यादे°	१२८	२	१९	आढय	आढय	१६२	१	२४
पष्ठ्यर्थी	षष्ठ्यर्था	१२८	२	२७	°पुत्रका इत्यत्र	°पुत्रका आढयतमा इत्यत्र	१६३	१	५
°शादिका	°शाधिका	१२९	२	१०	°मत्तरन्त°	°मत्तरपोरन्त°	१६३	१	१७
अता	अतो	१३१	१	९९	चेतौ सत्वे	चेत्तौ सत्त्वे	१६३	१	१८
°स्मिन्पर°	°स्मिन पर°	१३२	१	६	सत्वे	सत्त्वे	१६३	१	२८

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पं०
अव्यक	अव्यय	१६३	२	३
असत्व	असत्त्व	१६३	२	६
ऐषमो विद्वानासीत् ऐषमो विद्वत्तर	ऐषमो विद्वत्तर	१६३	२	२३
इत्यादे°	त्यादे°	१६४	१	१२
°ञाश्च	°न्नाम्रश्च	१६४	१	१४
°माप्तौ गुडो	°माप्तो गुडो	१६४	१	२४
°दिष्वीषद°	°दिष्वीषद°	१६४	१	२७
नाम्मः	नाम्न.	१६४	२	१७
छिन्न	छिन्न·	१६५	१	८
लाक्षादीना	लाक्षादिना	१६५	२	११
वहतिका	वृहतिका	१६६	१	२५
प्रत्ययाऽधि°	प्रत्ययोऽधि°	१६६	२	२४
युष्मकामि	युष्मकाभि	१६७	१	२६
तरवादि°	तरबादि°	१६७	२	२५
अनुकपया	अनुकम्पया	१६८	१	३
स्वपितकि	स्वपितकि	१६८	१	१०
अनुकर्म्पित	अनुकम्पित	१६८	२	२२
°पुस्रौऽनि°	°पुसोऽनि°	१६९	१	७
सन्व्यक्ष°	सन्ध्यक्ष°	१६९	२	१९
विशालकः	विशालिक	१७०	१	७
अर्यमत्	अर्यमन्	१७०	१	१३
सन्वेरि°	सन्धिरि°	१७०	१	२२
°नाद्यथा°	°नाद्य°	१७०	१	२९
°शुण्डाद्रा.	°शुण्डाद्र	१७०	२	१२
°वहन मन्द°	°वहने मन्द°	१७१	१	११
प्रधान	प्रधान	१७१	२	५
विषये एव डतम	विषये डतम एव	१७१	२	२७
अनत्यन्तता	अनत्यन्त	१७२	१	१०
कप् प्राप्नो°	कप् न प्राप्नो°	१७२	२	१
पूगा । लौहध्वज्यौ	पूगा । लोहध्वज्य लौहध्वज्यौ	१७२	२	१८
मल्ला	मल्ला·	१७३	१	८
°जीवविसघो	जीविसघो	१७३	१	१३
°दियौधेय	°दियौ वेय	१७३	२	१२
वह्लिल	वह्लिक	१७३	२	२७
काकन्दिकि	काकन्दक	१७४	१	७
शैखावर्त्यो	शैखावत्यौ	१७४	१	२०
उपशरभम्	उपशरदम्	१७४	२	११
°व्ययीमाव°	°व्ययीभाव°	१७४	२	१२
गज्छति	गच्छति	१७५	२	७
तिष्ठद्गवादि	तिष्ठद्गवादि	१७५	२	१०
अर्धर्च	अर्धर्च	१७५	२	१८
°सादत	°सादत्	१७५	२	२८
°सज्ञा	संज्ञा	१७६	१	१४
रह शब्द°	रह-शब्द°	१७६	१	२९
वह्मवर्चसम्	ब्रह्मवर्चसम्	१७६	२	२३
परशरद्	परमशरद्	१७८	१	६
पुसो	पुंसो	१७८	१	२५
°सख्याव्यात्	°संख्याव्ययात्	१७९	१	१७
°शेऽर्ध	°शेऽर्धं	१८०	१	२
अर्धनावी	अर्धनावी	१८०	१	११
°त्तस्पुरुषा°	°तत्पुरुषा°	१८०	२	२५
श्वा शब्दः	श्वाशब्द.	१८१	१	१९
कनकाश्मा	कनकाश्म	१८२	१	५
सर्वासशख्या०	सर्वांशसख्या	१८२	१	२४
०स्वरादोश्च	स्वरादेश्च	१८३	१	२
०सद्दशावयवौ	०सद्दशाववयवौ	१८३	२	१४
समसान्तो	समासान्तो	१८४	१	३
प्रमणी०	प्रमाणी०	१८४	१	८
सामासार्थ	समासार्थः	१८४	१	२८
दु सक्तिः	दु-सक्तः	१८५	१	२१
दत्रादश·	दत्रादेश·	१८७	२	१६
सुहृदुर्हन्	सुहृद्-दुर्हन्०	१८८	१	२२
दुहृदमित्र	दुहृन्मित्र	१८८	१	२६
०सान्तो वा भवति	०सान्तो भवति	१८८	२	१
०भिघेये	०भिधेये	१८९	२	२
स्त्रियामिति	त्रियामिति	१८९	२	१२
क्रिगागुण०	क्रियागुण०	१९०	२	१४
तदन्तात्समासान्तो	तदन्तात् समासात् कच् समासान्तो	१९०	२	२७
तन्नादचिरो०	तन्त्रादचिरो०	१९१	१	११

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति
चतुर्थ पाद.	चतुर्थ पादः	१९१	–	१६
केकयामित्र०	केकयमित्र०	१९१	१	२७
०दीर्घरात्र०	०दोर्घपत्र०	१९१	२	२६
स्वरेष्वादे	स्वरेष्वादे	१९१	२	२८
प्रागोकार०	प्रागौकार०	१९२	१	२२
०वित्येस्	०वित्येव	१९२	१	३०
माध्विश्वि.	माध्विश्वि	१९२	१	३०
०स्तादि	०स्तादि	१९२	२	२१
द्वारारिपूर्वा०	द्वारादिपूर्वा०	१९२	२	२७
चरित	चरति	१९३	२	४
पाराध्यैमिति	पाराथ्यैमिति	१९४	१	१०
अपरनैदाघ'	अपरनैदाघ	१९५	१	१७
सवत्सराभ्या	द्वाभ्या सवत्सराभ्यां मृतो सवत्सराभ्या मृतो	१९५	१	२७
°धादकारस्य	°धादाकारस्य	१९५	२	२१
व्राह्य°	वाह्य°	१९६	१	१२
सुभगस्यभाव	सुभगस्य भाव	११६	२	२२
कुरुकत	कुरु कुरु	१९७	१	१३
देवदता	देवता	१९७	१	२१
अग्नेन्द्रौ	अग्नेन्द्रौ	१९७	२	४
°ऽपरो 'ऽवर्णे'	°ऽपर 'अवर्णे	१९७	२	९
नैतज्ज्ञाप्यते	नैतज्ज्ञाप्यते	१९७	२	११
पूर्वेषु	पूर्वेषु	१९७	२	१३
राष्ट्क्ष°	राष्ट्रक्ष°	१९७	२	२८
मित्रयूणा	मित्रयूणा	१९७	२	२८
क्शिष्ट	क्लिशिष्ट.	१९९	१	१९
भूमावाप°	भूमावप°	१९९	२	१
नड।वानयण्	नडायायनण्	२००	१	२७
छत्नयः	छत्त्य	२०१	१	१
सांकोटिनम्	साकौटिनम्	२०१	१	२८
अगन्य.	अगन्यो	२०३	१	२०
चरित	चरति	२०३	२	२२
चरित	चरति	२०३	२	२३
सभ्रमे	सम्भ्रमे	२०५	२	२५
वुध्यस्वत्रुध्यस्व	वुध्यस्व वुध्यस्व	२०३	२	२८
तुदति । पृथग्°	तुदति । स्तोक स्तोक चलति पृथग°	२०४	१	२६
पूर्यंते । प्रशान्त°	पूर्यंते प्रप्रशान्त°	२०५	२	१७
त्याद्रौ वीप्मायां	त्यादौ वीप्मागा	२०६	२	७
समयसूया°	समत्यसूया°	२०८	१	२२
मन्त्रय	मन्त्र्य	२०८	२	२
कूज इदानीं	कूज ३ इदानीं	२०८	२	१२
परकाङ्क्षति	परमाकाङ्क्षति	२०८	२	१५
उपाध्य । य	उपाध्याय	२०८	२	२४
स्वयं ह ह ओदन	स्वय ह ओदन	२०८	२	२५
सवन्घिन	सम्बन्धिन	२०९	२	२७
कलृप्त°	क्लृप्त°	२१०	१	१५
वलृ ३ प्त°	वलृ ३ प्त°	२१०	१	१९
लृवर्ण	लृवर्ण°	२१०	२	३
सर्वस्यः	सर्वस्य	२१२	१	२१
०द्विधारुच०	द्विधाव०	२१४	१	१९
पञ्चमि	पञ्चभि	२१४	२	१४
°णैकृदिक	°णैकदिक्	२१४	२	२३
व्यवदेशि०	व्यपदेशि०	२१६	१	५
प्रकृन्यादि	प्रकृत्यादे	२१६	२	४
ईच्	इच्	२१६	२	८
साकोटिन	साकोटिन	२१६	२	१८
नैकौ	नैको	२१७	१	१०
वातण्य०	वातण्ड्य°	२१७	१	१८
आदुवर्णो०	मादुवर्णो०	२१७	१	२२
पदविघि	पदविधि.	२१७	२	३
०माकङ्क्षति	०माकाङ्क्षति	२१८	१	१३
०चरित	०चरति	२१८	१	२५
विर्धि	विर्धि	२२०	१	१३

अष्टमः अध्यायः ।

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति
गूठोअर०	गूढोदर०	२२२	१	३
र्जयित्वा	वर्जयित्वा	२२३	१	३
आलेड्ढुअ	आलेदृअ	२२३	२	१२
मंस	मसू	२२३	२	२१

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति
वयसो।	वयसो। मणमी			
मणसिणी	मणसिणी	२२३	२	२४
मर्मार	मार्जार	२२३	२	२८
अज्जवि सा	अज्जवि । सो	२२४	२	१६
विग्वाण,	विष्वाणः,	२२६	१	६
०कारण्ण०	०काराण्ण०	२२६	२	६
अन्तर०	अन्तर०	२२७	१	२६
देवासुरी	देवासुरा	२२८	२	२३
वेल विल	वेल्ल विल्ल	२२९	१	२१
हलिद्दी	हलद्दी	२२९	२	४
०निर्मिगब्दा	निर्मितगब्दा	२२९	२	८–९
गुरु	गुरू	२३१	१	७
क्षुते	क्षुते	२३१	१	१३
कोउहल्ल ।	कोउहल्ल कुउहल्ल	२३१	२	६
किंवा	किवा	२३२	१	१४
नृशश	नृशस	२३२	२	१
निदुअ निउअ । सवुअ ।				
निहुअ । निउअ । विउअ। संवुअ		२३२	२	१५
°वणो। वुड्ढो।	°वणो। वुड्डो। वुड्ढो	२३२	२	१६
भ्रातृक ।	भ्रातृका	२३२	२	२३
उद् भवति।	उद् वा भवति	२३२	२	२८
नात्तओ	नातिओ	२३३	१	१५
सरि-रुवो	सरि-रूवो	२३३	२	३
५ १ १५०)	५. १ १५२)	२३३	२	८
अइदैत्यादौ	अइर्दैत्यादौ	२३४	१	९
वशाख स्वैर।	वैशाख वैशालस्वैर,	२३४	१	१७
सौवर्णिक ।	सौवर्णिक।	२३५	१	२
कज्ज ।	कर्य्य ।	२३६	२	१
°किराय।	°किराये।	२३७	१	१८
शीफरे	शीकरे	२३७	१	१९
खग्गो	गड्डो	२३८	१	२९
केचिद	केचिद्	२३९	१	८
पइवो ।	पईवो ।	२४०	२	३
परिध-	परिघ-	२४०	२	१०
°शादि न	°शादिह न	२४१	१	७
विणवो	विणयो	२४१	१	२७
पओओ	पयोओ	२४१	२	१
दुवालसङ्ग	दुवालसङ्गे	२४२	१	१९
सण्टो	सण्डो	२४२	२	९
-पाषणो	पाषाणे	२४२	२	१४
पासाणी	पासाणो	२४२	२	१८
विषयपर्याय।	विषपर्याय ।	२४४	१	१०
°मया ॥	°मयः ॥	२४४	१	१९
वो	वा	२४४	२	४
जोजो	जोओ	२४५	२	१
कर्तरी	कर्तरि	२४६	१	५
°स्यय ण्टो	°स्य ण्टो	२४६	१	८
कन्दरका	कन्दरिका	२४६	२	४
सम्मण	मम्मण	२४७	२	२५
–रिञ्ज–	–रिज्ज–	२४८	१	१५
दृश्यते। बम्भचेर ।				
दृश्यते। बम्भणो। बभचेरं		२४८	२	२५
उण्हर्स	उण्हीस	२४९	१	२
हूलौ ल्ह	हूलो ल्ह	२४९	१	६
°मूर्ध्व स्थि°	°मूर्ध्वस्थि°	२४९	१	११
ह उप्प°	त । उप्प°	२४९	१	१४
म न-नाम्	म-न-याम्	२४९	१	२०
समा। कुड्ड ।	सामा। कुड्ड	२४९	१	२३
अर्क	अर्क	२४९	१	२८
उद्विग्न । उव्वग्गो । उद्विग्नः ।				
उव्विग्गो		२४९	२	१०
सस्कृत	संस्कृतं	२४९	२	१७
°र्थरयोपरि	°र्थस्योदरि	२५०	२	१
घट्टज्जुणो	घट्ठज्जुणो	२५०	२	२९
वहुत्त	बहुत्त	२५१	१	१९
इस्यादि	इत्यादि	२५१	२	६
ह्वी	ही–	२५१	२	१९
मिलाइ। मिलाइ। मिलाइ ।		२५२	१	११
कण्हा	कण्हो	२५२	१	१९
सुरुग्ध	सुरुग्घं	२५२	२	१३
इत्ययादेशो	इत्यादेशो	२५४	१	२०
°केर ।। राडक्कं				

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति
केर ॥ राजकीयं	राइक्कं	२५४	२	३०
सत्कृत°	सस्कृत°	२५७	१	७
द्धिद्धि	धिद्धि	२५७	१	१८
चच्चिक्क	चच्चिक	२५७	१	२०
पडिच्छिर	पड्डिच्छिर	२५७	२	९
हल्लप्फल	हल्लुप्फलु	२५७	२	१०
विष्टरश्रवस	विष्टरश्रवस्	२५७	२	१४
वले	वले	२५८	२	५
बहसि	वहसि	२५९	१	११
अछिन्निसरी	अछिन्निसिरी	२५९	१	२७
णिल्लज	णिल्लज्ज	२५९	२	६
छाय इतिआए	छायाइत्तिआए	२५९	२	२४
होई	होइ	२६०	१	२६
अरिरिहो	अरि रि हो	२६१	१	२
डआ	डओ	२६२	२	१८
परयोर्ज-शसो	परयोर्जस्-शसो	२६३	१	४
जस गसो°	जस्-शसो°	२६३	१	७
त	तरु	२६३	१	७
पेच्छ वा चिट्ठन्ति । दहीइ जेम वा हुन्ति जेम दहीइं	चिट्ठन्ति पेच्छ वा । हुति जेम वा	२६३	२	८
ज-शस	जस्-शस	२६३	२	१९
विहवो	विहओ	२६४	१	४
क्किप	क्किप	२६५	१	२७
°मौसु वा	°मौपु वा	२६५	२	१
शस	गस्	२६५	२	४
ङस् । भत्तूणो	ङस् । भत्तुणो	२६५	२	९
भत्तुसु	भत्तूसु	२६५	२	१०
°ङस्सु	ङस्सु	२६५	२	१२
°देशो भवत	°देगो भवत	२६५	२	२३
अप्प	अप्पा	२६६	१	१७
रायेण	राएण	२६६	१	२७
भ्यस	भ्यस्	२६६	२	१२
पुल्लिङ्गे	पुल्लि गे	२६६	२	२३
ङस.	ङस	२६७	१	१३
एस्स	एस	२६९	२	२०
होनोदाम्	होनोदाप्	२७०	१	१
त तु	त तु	२७०	२	६
°हिन्तोष्वप्यु°	°हिन्तोसुन्तोष्वप्यु°	२७१	१	१०
तुब्भमि	तुब्भम्मि	२७१	२	६
द्विरुत्तो	द्विरुक्तो	२७१	२	१७
रुपाणि	रूपाणि	२७२	२	९
कथषन्तस्य	कथङ्षन्तस्य	२७५	१	९
वाहु	वाहू	२७५	२	७
जजते	ज ज ते	२७५	२	१४
मो-मु-मा	मो-मु-मा	२७५	२	१७
°मै-म्हि-म्हो°	°मेम्हि-म्हो°	२७६	१	५
°रकास्य	°रकारस्य	२७६	२	१३
एकारा	एकारो	२७७	१	१८
कचित्	क्वचित्	२७७	२	४
अहेरि	अहेसि	२७७	२	२९
मि मो-मे-मु-स्सा°	मि मो-मु मे स्सा°	२७८	१	१९
मो-मु-मना	मो-मु-माना	२७८	१	१७
श्चादीना	श्चादीना	२७८	२	७
,,	,,	,,	२	१६
°त्पन्ननां	°त्पन्नाना	२७९	१	१९
हसन्तु	हसेन्तु	२७९	१	२१
°द्वेत्यर्यं	°द्वेत्यर्थं	२७९	२	१८
जिअन्तस्य	जिअन्तस्स	२७९	२	२९
°वेञ्जर-पञ्जरो°	°वज्जर-पज्जरो°	२८०	१	१४
कथयतीर्थं·	कथयतीत्यर्थ.	२८०	१	२८
पिञ्ज डल्ल-पट्टा	पिज्ज डल्ल-पट्ट-घोट्टा	२८१	१	४
निष्ठते:	तिष्ठते	२८१	१	२९
आरुहेर्ण्यं°	आरोपेर्ण्यं°	२८३	१	११
°णिरिग्घ°	°णिरिग्घ°	२८३	२	७
°दसण	°सदाण	२८४	१	२१
ढुहइ	ढुहइ	२८४	१	२४
ढिक	ढिक्कः	२८६	१	१४
ढिकइ । वृषभो	ढिक्कइ । गज्जइ । वृषभो	२८६	१	१५
पडिम्मइ	पडिअग्गइ	२८६	२	१६
चड्डुड	चड्डुड	२८७	२	२३
°देशो	°देशो	२८८	१	८

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति
जमौ	जम्मौ	२८८	१	२५
°विरला	°विरलाः	२८८	१	२२
°गुञ्चो°	°गुञ्छो°	२८८	२	२२
गुलगुञ्चइ ।	गुलगुञ्छइ ।	२८८	२	२५
°तेरते°	°तेरेते°	२८९	२	१९
°वेलाः	°वेल्ला°	२९०	२	२
°वोद्धमा°	°वोद्रुमा°	२९०	२	६
तुरोत्यादौ	तुरो त्यादौ	२९०	२	१७
,,	,,	,,	,,	,,
°टुहा	°टुहौ	२९०	२	२८
भ्रगेः	भ्रगे	२९१	१	५
वीरमाला	विरमाला	२९२	१	१२
°क्षेरते	°क्षेरेत	२९२	१	१३
पाडेक्खइ	पडिक्खइ	२९२	१	१४
°गुज्जो°	गुञ्जो	२९२	२	१०
°घिस	घिंस	२९२	२	१९
काहीआ	काहीअ	२९३	१	२७
वड्ढइ	वड्डइ	२९३	२	१८
कगटड । इत्यादिना [२.७७]	कगटड° [२.७७] त्यादिना	२९३	२	२२
ऋवर्णे°	ऋवर्णे°	२९४	२	१३
क्षित्यपि	क्ष्वित्यपि	२९४	२	२७
चिणिच्जइ	चिणिज्जइ	२९५	२	४
°पाद्रवे	°पाद्रुधे	२९६	१	८
लिहक्को	ल्हिक्को	२९७	१	२
उदृत्तम्	उद्वृत्त	२९७	१	६
य्यो भवति ।	य्यो वा भवति	२९८	१	२
सोए	एसो	२९९	१	४
°विधानि	°विधानि	२९९	२	५
ट्ट्छ्योस्ट	ट्ट–छ्यो स्ट	३००	१	५
वर्तमास्य	वर्तमानस्य	३००	२	२
भवती	भवति	३००	२	१३
उत्तराघवे	उदात्तराघवे	३०१	२	६
भाव	भवं	३०१	२	१२
तयोस्य	तदोस्त	३०२	१	४
सत	सत	३०२	१	६
किसानो	विसानो	३०२	१	१५
स्थने	स्थाने	३०२	२	४
तापस—	तापस	३०३	१	१७
अप्रभ्रशे	अपभ्रशे	३०५	१	१०
पइ ट्ठण वि	पइट्ठ ण वि	३०५	१	३०
असतु	असणु	३०५	२	१२
—अह	देहिँ अह	३०५	२	१३
°पोहिँ	°पोहिँ	३०६	१	१६
घण	घृण	३०६	२	१३
कवणौ	कवणौ	३०८	१	२७
कवण	कवण	३०८	१	२८
[३३९ १]	[३४९.१]	३०८	२	३
धरिणि	घरिणि	३०९	१	२
अप्रभ्रशे	अपभ्रशे	३०९	१	२७
जाणिॐ	जाणिउ	३०९	२	१३
[३७९.३]	[३७०.४]	३०९	२	१६
पारक्कडा	पारक्कडा	३०९	२	२७
हिवस्योर°	हि-स्वयोर°	३१०	२	२१
°व्यवस्थात्	°व्यवस्थातः	३११	१	१५
धुड्डक्कइ	धुड्डक्कइ	३११	२	१८
पडि	पिउ	३१२	१	१६
क्वचित्	क्वचित्	३१२	२	१
व्रास	व्रासु	३१२	२	३
विअवि	पिअवि	३१२	२	२३
पयावदी	प्रयावदि	३१३	१	१४
°वरासौ	°वराइसौ	३१४	१	७
उल्लवइ	उल्हवइ	३१४	२	६
दिन्तोहिँ	दिन्तेहिँ	३१५	२	२२
°द्रहि	°द्रेहि	३१६	१	५
यद्यदष्ट	यद्यद् दृष्टं	३१६	२	२१
पच्छिते	पच्छित्तें	३१७	२	१०
वा णारसिहँ नर अहिँ	वाणारसिहि नर । अह	३१९	१	२२
लोड	लोउ	३१९	१	२६
मारणउ	मारणउ	३१९	१	२६
महद्दुम	महद्दुम	३२०	१	२

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति
°वृत्ति· प्रका°	°वृत्ति तत्त्वप्रका°	३२०	—	२०
°प्रभावल्य°	प्रभावल्ल्य°	३२१		६
°भ्रमरपङ्क्ति°	भ्रमरपङ्क्ति°	३२१		८
°मूरुमुगम्	°मूरुयुगम्	३२१		११
तान	तान	३२३		४
तान	तान	३२३		१०
गुरु	गुरु	३२३		१९
°निपतिने	°निपतिते	३२५		६
(फिड्ड)	(फिड्ड)	३२५		२८
विनाटयने	विनाट्यते	३२६		१
कति(चद्)	कति(चिद्)	३२७		७
कपालिका	कापालिका	३२७		१०
°विनिजित·	विनिर्जितक·	३२८		९
रदव्रण	रदनव्रण	३२८		१७
तदा स°	तदा तस्या स°	३२८		२४
आस्वामि°	आस्तामि°	३२९		२
°रामणे	°रामयो	३२९		३
शी°	शीघ्र	३३०		१८
घुटशब्द	घुट्शब्द	३३१		२६
जिव्हे°	जिह्वे°	३३२		९
नि सरति	नि सरमि	३३३		८
स्ताव	स्ताघ	३३३		२३
उपविष्ट	उपवेगित·	३३३		२७
वलि	वलि:	३३४		४

स्वोपज्ञोणादिगणसूत्रविवरणम् ।

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति
विवृत्ति	विवृति°	३३५	१	७
उण	उण्	३३५	१	९
द भये	दृ भये	३३५	२	७
दृश् विदारणे	दृश् विदारणे	३३५	२	७
गुहिभ्य,	गुहिभ्य	३३६	१	१५
विपदकी	विपद्की	३३६	१	२१
[illegible]	[illegible]	३३६	२	१०
रगर्पि:	राअर्पि	३३६	२	१९
°प्रभ्रकर:	°प्रभ्रकर	३३६	२	२१
°[illegible]	°[illegible]°	३३७	१	२१
[illegible]	[illegible]°	३३८	१	७

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति
विलनशील.	विलसनशील	३३८	१	१५
प्टुगक्	ष्टुगक्	३३८	२	२१
स्वम्भश्च	स्तम्भश्च	३३८	२	२४
धु–यु°	घु–यु°	३३९	१	२४
द–कृ–नृ°	द–कृ–तृ°	३३९	२	२०
मृत्	मृत्	३४०	१	१
प्टुगक्	ष्टुगक्	३४०	१	२
दीप्यादिषु	दीप्यादिषु	३४०	१	१४
–लिखिभ्य	क्षुभि–लिखिभ्य:	३४०	१	२८
°च्छाये	°च्छाये	३४०	२	५
खड्ग	खड्ग:	३४०	२	१३
वृत्रवध	वृत्रवध	३४१	१	८
क्षुदपी	क्षुद्पी	३४१	१	१५
क्षुल्क	क्षुल्लक	३४१	१	१७
वटवका	वटवक	३४१	१	१८
डिश्च	डिच्च	३४१	१	१८
दवि	दवि	३४१	२	११
विदाकाभूत°	विदाका भूत°	३४१	२	१६
गुट्शब्दे	गुट शब्दे	३४२	१	९
°मेये	°मये	३४२	१	९
भवति । पा पाने,	भवति स च किन् भवति । पा पाने	३४२	१	२८
महत्वे	महत्त्वे	३४२	१	२९
मुपेरिक	मुपेरिक	३४२	२	१३
हिंसायम्	हिंसायाम्	३४३	१	२
कपिका	कपीका	३४३	१	३
जृपृच	जृपृच्	३४३	१	१५
पृश्	पश्	३४३	१	१६
दृश्	दृश्	३४३	१	१८
गृश्	गृश्	३४३	१	१९
मृत्	मृत	३४३	१	२३
ऋन्यजि°	ऋन्यजि°	३४३	१	२५
°घर्घरीक	°घर्घरीका°	३४३	२	१२
प्राक्पूरणे	प्रांक् पूरणे	३४३	२	१६
वल्हयो°	वल्हयो°	३४३	२	२०
पक्षी	पक्षी	३४३	२	२३

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति
घन्टा°	घण्टा°	३४३	२	२५
पद्म	पद्मम्	३४३	२	२७
आतप;	आतप	३४४	१	८
सर्कीर्ण	सकीर्ण	३४४	१	१२
क्रम	क्रुम्	३७४	१	१४
पूगतरु	पूगतरु·	३४४	१	१७
°र्दोऽतन्श्च	र्दोऽन्तश्च	३४४	१	१८
मङ्ग च	मङ्ग च	३४४	१	२२
मङ्ग च	मङ्गश्च	३४४	१	२३
मङ्गभूषायाम्	मङ्ग भूषायाम्	३४४	१	२४
लधुपाची	ल्घुपाची	३४४	२	८
रसातल, च,	रसातल ;	३४४	२	१०
जम्बुक·	जम्बुक	३४४	२	११
चूतेचूच्	चूतेश्चूच्	३४४	२	१२
यष्टीमधु	यष्टीमधु	३४४	२	१६
भवति मृत्	भवति । मृत्	३४४	२	२०
°वरोधयो·	°वरोधनयो	३४४	२	२४
मुहभूषायाम्	मुह भूषायाम्	३४४	२	२८
वघश्	बधंग्	३४४	२	२८
°मल	मल्म्	३४५	१	८
वृश्	वॄश्	३४५	१	१४
वरणे	भरणे	३४५	१	१५
वधूक	वधूक	३४५	१	१५
चटक	चटका	३४५	२	३
चिरि	चिरिङ्क	३४५	२	४
जैव्	जैव च	३४५	२	११
°कैधुकौ	°कैधुको	३४६	१	१५
गु-	गुड्	३४६	१	१६
प्रत्ययो	प्रत्ययौ	३४६	१	१६
गवीधुकं नरम्	गवीधुक नगरम्	३४६	१	१७
भिदि-भ्य	भिदिभ्य	३४६	१	२३
भिदर्पी	भिदॄपी	३४६	१	२८
द्वे रूपे च	द्वे च रूपे	३४६	२	८
हृग	हृग्	३४६	२	१०
प्रत्योय	प्रत्ययो	३४६	२	१४
रश्चात·	रश्चान्त·	३४६	२	२७
अन्वर्यं ,	अन्वर्यु·	३४७	१	२७
गम्यभि	गम्यमि	३४७	२	७
°गृ°	°गॄ°	३४७	२	७
°कृ°	°कॄ°	३४८	१	१२
°नृभ्यो	°नॄभ्यो	३४८	१	२०
नृश्	नॄश्	३४८	१	२३
स्फुलादि+य	स्फुल्यादि+य	३४८	२	८
मर्ते	सर्त्ते.	३४९	१	८
°श्चोरतेर्वा	°श्चोरयतेर्वा	३४९	२	६
कुड्गब्दे	कूड् शब्दे	३४९	२	१३
मरिच -मू-°	मरिचम् ऊ°	३४९	२	२५
गुलुच्छ	गुलुञ्छ	३५०	२	३
स्तय,	स्तये,	३५१	१	१८
°वेतो । किजू	°वेतौ । कि जू	३५१	१	२९
°तृ°	°तॄ°	३५१	२	६
शक्लृट्	शक्लॄट्	३५१	२	१२
कङ्कटसीमा	कङ्कट सीमा	३५१	२	१३
तृ		३५१	२	१९
°शृ-पृ-त्रृ°	-पॄ-त्रृ°	३५२	१	३
पृश्	पॄश्	३५२	१	६
तृ-कृ-कृषि°	तॄ-क-कृषि°	३५२	२	३
किदीट·	किदिट·	३५२	२	४
तृ	तॄ	३५२	२	४
खञ्छेर°	खञ्जेर°	३५२	२	९
प्रत्ययो	प्रत्ययौ	३५२	२	१३
लाघवार्थम्	लाघवार्थम्	३५२	२	१५
विदारे	विदारणे	३५२	२	१७
कचवर°	कचवार°	३५२	२	२७
दुञ्च	दुर च	३५३	१	२
कित उट	किन् ऊट·	३५३	१	७
गृन्	गत्	३५३	१	१३
शठे·	शठ	३५३	२	१२
मृ-जृ-शृ°	मृ- -ग	३५३	२	१९
शरट	शरट	३५३	२	२३
म्लेम्छ	म्लेच्छः	३५३	२	२७
पण्	पन	३५३	२	३०

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पंक्ति
°सघात	°सघात	३५४	१	१६
गु	गुड	३५४	१	२४
°दानयो	°दनयो.	३५४	१	२५
अपद्वी°	अपद्वी	३५४	१	२८
ऋ°	ऋ°	३५४	२	४
क्रोडादडय.	°क्रोडादय	३५४	२	१६
त्रेराज्ये	त्रैराज्ये	३५४	२	२१
वनेस्त च	वनेस्त् च	३५५	१	८
खाद्ट	खाद्द	३५५	१	१४
भृम्यस्तु	भॄम्यस्तु	३५५	१	१९
कृत्	कॄत्	३५५	२	१३
वृश्	वृगॄश्	३५५	२	१४
तृ	तॄ	३५५	२	१५
सृप्लृ	सृप्लृ	३५५	२	१८
°कावर्ण°	°कावर्ण°	३५६	१	११
°भृ-श्रु-रुहि-रु°	°भृ-वृ-श्रु-रु-रुहि°	३५६	१	२१
तृ	तॄ	३५६	१	२४
कृत्	कॄत्	३५६	१	२५
पृश्	पॄश्	३५६	१	२६
वर.	वरण	३५६	१	२७
रेखाति°	मषीति°	३५६	२	३
कङ्कण	कङ्कण	३५६	२	८
कृन्	कॄत्	३५६	२	१२
गृत्	गॄत्	३५६	२	१३
पृश्	पॄश्	३५६	२	१४
°रिच्चो°	°रिञ्चो°	३५६	२	१७
स्वदतेर्वा	स्वद्यतेर्वा	३५६	२	२९
विषाण	विषाण	३५७	१	७
°दयो भ°	°दयोऽपि भ°	३५७	१	२०
शैर्ध्ये	शैद्र्ये	३५७	१	२५
ऋ°	ऋ°	३५७	२	३
सूर्य. सारथि	सूर्यसारथिः	३५७	२	५
कृत्	कॄत्	३५७	२	५
वृश्	वॄश्	३५७	२	६
क्षै	क्षैं	३५७	२	१०

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोमल	पंक्ति
क्रोध,	क्रोध ,	३५७	२	११
गै	गैँ	३५७	२	१६
सुख	मुख	३५७	२	१८
जृ	जॄ	३५७	२	२१
क्षीर	क्षीरे	३५८	१	१३
तुस्ताः—जटा.	तुस्ता—जटा	३५८	२	७
च णि°	च, नि°	३५८	२	१२
असदेशश्च	अशदेशश्च	३५८	२	१६
हयि	हर्यि	३५८	२	२७
पालक	पालः	३५९	१	९
दृश्	दॄशं	३५९	१	१२
उत्सेघ°	उत्सेध°	३५९	१	२४
इत्यत्माद्	इत्यस्माद्	३५९	२	२१
मन्ता°	मश्वान्ता°	३६०	१	५
°दन्त	°दन्त	३६०	१	२८
°च । पूज्य	°च पूज्य· ।	३६०	२	२३
°निर्ऋ—स०°	°निर्ऋ—स°	३६१	२	५
समूपूर्वात्	सम्पूर्वात्	३६१	२	६
निर्ऋर्ये	निर्ऋ य	३६१	२	८
°सुदथा°	°सूरथा°	३६१	२	२४
कालय	कालञ्च	३६१	२	२१
आप्लृद	आप्लृं द	३६२	२	८
दूहीक्	दॄहींक्	३६३	१	५
पृ-पलिभ्या	ृ-पलिभ्यां	३६३	१	२३
पृश्	पॄश्	३६३	१	२४
घः	धः	३६३	२	५
ककुन्दवि	ककुन्द वि°	३६३	२	७
प्यैड्	प्यैँङ्	३६४	१	१
भृष्टौ	भृष्टः	३६४	१	२
भवति, णिद्	भवति, स च णिद्	३६४	१	१८
°तापुत्र·	°ता, पुत्र	३६४	२	८
निभ्या माडाडित्	°निभ्यो माङो ङित्	३६४	२	१५
°घेन°	°धेन°	३६४	२	२२
फणे· स्फायेर्वा	फणे. फले स्फायेर्वा	३६४	२	२६
क्षीणम, अपुण्य च	क्षीणपुण्यश्च	३६५	१	४

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पं०
रसग्	रसण्	३६५	१	१०
द्रुमस्त्रोत्	द्रुमस्त्रोंत्	३६५	१	१३
मन्दन	मन्दनम्	३६५	१	१७
वुघन	वुधन.	३६५	२	१२
वृजिनम्	वृजनम्	३६५	२	१४
मुण्डनं	मण्डन	३६५	२	१५
महारंजनं	महारजन	३६५	२	१६
रजनः	रजन	३६५	२	१६
दृशं	दृशं	३६६	१	१४
सृ गतौ	सृं गतौ	३६८	१	७
टुवर्पो	डुवर्पी	३६८	१	१४
तुक् वृत्यादौ	तुंक् वृत्यादौ	३६८	१	२१
माऽन्तो	मोऽन्तो	३६८	२	११
शसेः	शंसे.	३६९	१	१६
°दष प्र°	°दप. प्र°	३६९	१	१७
मेढः	मेढ्र	३६९	२	१८
हिडड्ड	हिडिड्	३७०	२	८
शृघूड्ड	शृघूड्	३७०	२	१४
कुटुम्वः	कुम्वः	३७०	२	१८
इणक्	इणक्	३७१	१	५
षणू	षण्	३७१	१	२०
ऋषि°	ऋषि°	३७१	१	२२
वृषू	वृपू	३७१	१	२४
आम्यम्	आभ्याम्	३७१	१	२८
दण्ड्ड	दुण्ड्ड	३७१	२	११
°शृ°	°सृ°	३७१	२	२१
निभ्यो	नीभ्यो	३७१	२	२२
अर्भ.	अर्म.	३७१	२	२३
सृ गतौ	सृ गतौ	३७१	२	२७
घृ सेचने	घृं सेचने	३७१	२	२८
शस् हिंसायाम्	शसू हिंसायाम्	३७२	१	१
शर्म	शर्म	३७२	१	१
तेजश्च	मेघश्च	३७२	१	६
भ प्रत्ययो	मः प्रत्ययो	३७२	१	१७
स्वयथुः	श्वयथुः	३७२	१	२१
ध्यै	ध्यैं	३७२	१	२३

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पं०
पुहच्	षुहच्	३७२	१	२८
हेम सुवर्णम्, हिम तुषार	हिम तुषार. हेम सुवर्णम्	३७२	२	६
युजृपी	युजृपी	३७२	२	२३
सृ–पृ	सृ–पृ	३७३	१	८
पिषलंप्	पिष्लृप्	३७३	१	२४
डितः	डिम	३७४	१	१७
पतृलं	पतृलं	३७४	२	८
°वस्यमि°	°वस्यान°	३७४	२	१३
ऋद्दशि	ऋद्दशि°	३७४	२	२०
°तन्याभ्य°	तन्याम्य°	३७५	१	२०
अर्मण्	अमण्	३७५	१	२५
श्रा पाके	श्रैं पाके	३७५	२	८
आसनं च	आसनं शयनं च	३७५	२	१७
°र्धय°	°र्घय°	३७५	२	२४
मुचॢंती	मुचॢंती	३७५	२	२५
दक्षायः	दक्षाय्य	३७६	१	७
°ध्यानि–तृणानि च	°ध्याणि–तृणानि	३७६	१	१०
प्रजननादौ	प्रजनादौ	३७६	१	१८
क्षुदपी	क्षु ंपी	३७७	२	२९
रुदक्	रुदृक्	३७८	१	२
गृ–जज्ञक	ग–ज्ञः कः	३७९	१	१६
आप्लृद्द	आप्लृद	३७९	१	२५
कन्दरः	मन्दर	३८०	१	३
षट्पद	षट्पद	३८०	१	१२
°कृदर°	०कृकर०	३८०	२	१९
उभत्	उम्भत्	३८१	२	२७
शिविर	शिविरं	३८२	१	१९
कित्	किदिर	३८२	२	१६
०निष्पत्ति	०निष्पत्ति	३८३	१	२१
विलवश्वा	विलवश्व ।	३८४	२	७
हिंसायम्	हिंसायाम्	३८५	१	२६
क्षुद्रा०	क्षुद्र०	३८५	१	२७
कै	कैं	३८५	२	७
०दीन्यपिवर्षे०	दीन्यपि वर्षे०	३८५	२	२४
विलेपका०	विलेपिका०	३८५	२	३०

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पं०
देश०	केश०	३८६	१	१२
तीवतेर्वा,	ती[illegible]ाऽरे	३८६	२	६
भाप्नृम्	आप्नृम्	३८७	१	५
नात्र	नान्त्र	३८७	१	६
श्रट	श्रद्	३८७	२	२
अन्वय	अन्ववाय	३८७	२	६
पदृल्ल	पदृल्ल	३८७	२	१४
लप्लती	लुप्लती	३८७	२	१८
पतृल्ल	पतृल्ल	३८७	२	१९
जिमिदाच	जिमिदाच्	३८८	१	१
°वधि°	°वधि°	३८८	१	११
कुन्त	कुन्त्	३८८	१	२६
वाहन च ।	वाहन वहन च ।	३८८	२	३
तृ	त	३८८	२	१६
त्रट्	त्रैट्	३८८	२	२०
शक्लद	शक्लट	[illegible]८८	२	२६
४६४॥	४६३॥	३८९	१	१
४६५॥	४६४॥	३८९	१	६
शवल्लट	शवल्लंट	३८९	१	२१
°यकिभ्य	शकिभ्य	३९०	२	१४
पमाला	पन्नाला	३९०	२	२५
मार्जरः	मार्जार	३९१	१	१२
पतृल्ल	पतृल्ल	३९१	१	२६
बहुनेता कुकि च	बहुनेता च कुकि	३९१	२	२४
॥४७१॥	॥४८४॥	३९२	१	१०
वर्तेन्ते	वर्तेते	३९२	१	१५
मद्ग्र	मद्ग्रु	३९२	१	१७
विगधु	विगन्धु	३९२	१	२९
शते । स्वगात्	शते॰ स्वरात्	३९२	२	९
पोऽन्तवश्च	पोऽन्तश्च	३९२	२	९
मेघ	मेघः	३९२	२	१९
[illegible]	[illegible]	३९३	१	२८
[illegible]	[illegible]	३९४	२	१
[illegible] वा	[illegible] वा	३९४	२	११
[illegible]	[illegible]	३९४	२	१८
[illegible]	[illegible]	३९४	२	१९
[illegible] वा	[illegible] वा	३९४	२	२८

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोलम	पं०
इणक्	इणक्	३९६	१	२८
मास	मास	३९९	२	२५
तित्तिर	तित्तिरि॰	४०५	१	२९
अधि	अधि	४०५	२	३
इत्यमाद्	इत्यस्माद्	४१२	१	४
कुदर्घा°	कुद्रया°	४१३	१	१
भवति । लक्ष्मीः	भवति । मकारश्चान्तो भवति । लक्ष्मी	४१५	१	६
निवास	निवासे	४१५	१	२६
लौह°	लोह°	४१५	१	२७
पसेदीर्घश्व	पसेर्दीर्घश्च	४१५	२	१७
अजे°	अर्जे°	४१६	१	४
भवति । ह्रीकु	भवति । ह्रीकुः ह्रीकुश्च त्रपुजतुनी लज्जावांश्च । ह्रीकु	४१८	२	१९
कदर्प	कन्दर्प॰	४२०	१	२९
प्रस्ययो	प्रत्ययो	४२१	१	१९
अकारो	आकारो	४२१	२	१८
प्रत्ययो	प्रत्ययो	४२१	२	२८
°तुको	०तुकौ	४२२	१	७
मण्डयित्तु–	मण्डयित्नु –	४२२	२	११
घर्मावसान	घर्मावसान	४२३	२	७
०चिर्भिटी	चिर्भटी	४२३	२	२७
०चिर्भिटी	०चिर्भटी	४२४	१	२
०चिर्भिटी	०चिर्भटी	४२४	१	२
ज्येष्ठाभार्या	ज्येष्ठभार्या	४२७	१	४
स्तौता	स्तोता	४२७	१	११
प्रतिसूश्च	प्रसूतिश्च	४३३	१	३
वैक्व्ये	वैक्लव्ये	४३४	२	५
विशिष्ट०	वशिष्ठ०	४३५	१	१५
०देशा	०देशो	४३६	१	२१
ईहेरहेवौ	ईहेरेहेवौ	४३७	२	११
विहाय	विहाय	४३७	२	१९
छर्दिभ्य	छृदिभ्य	४३८	२	६
प्टुगक्	प्टुगक्	४३९	१	१५
तपुत्रपु	तपु त्रपु	४३९	१	२५
धयम	धैयम	४३९	२	७
[illegible]०	लद्धा	४३९	२	७
[illegible]स्माडि०	[illegible]स्मादृडि०	४४०	१	७